

Eszme és történet

Eszme és történet

A Molnár Tamás Kutató Központ tanulmánykötete
2014

Szerkesztette: Ekert Mária és Molnár Attila Károly

Nemzeti Közfoglalkoztatási Egyetem
Molnár Tamás Kutató Központ

Budapest, 2014

A borítón Carl Spitzweg (1808–1885) A könyvmoly (Der Bücherwurm)
című festményének részlete látható.

Kiadja: NKE Szolgáltató Kft.
Felelős kiadó: Hegyesi József ügyvezető igazgató
Borítóterv: Bíró Imre
Kiadói szerkesztő: Jordán Gergely

Nyomdai előkészítés: Tordas és Társa Kft.
Nyomdai munkák: NKE Szolgáltató Kft.

© A szerzők, 2014

ISBN: 978-615-5527-02-9

Tartalom

Pap Milán	
Politikai gondolkodás mint ideológia	
<i>Michael Freedén és az ideológia kontextualista-konceptualista vizsgálata . . .</i>	7
Köllő Zsófia	
A 17. századi politikai gondolkodás fogalmai –	
a Nádasdy-Mausoleum (1664) és magyar fordításai	24
Nagy Ágoston	
A patriotizmus alakváltozatai az inszurrekciós röpirat-irodalomban	
1808 és 1809 között	45
Csapody Miklós	
Bánffy Miklós utolsó évei (1944–1950)	63
Kaló József	
„Egy politizáló tisztikar iránytűt veszít és szerencsétlen	
embertársaság lesz”	
<i>Szombathelyi Ferenc vezérezredes viszonya a politizáló tisztekhez</i>	93
Pánczél Hegedűs János	
„A nemzet szabadon akart dönteni arról, hogy miképpen éljen”	
<i>Mindszenty József hercegprímás 1956-os hazai politikai szövetségeseiről</i>	
<i>és a nemzethez intézett szózatáról</i>	116
Dr. Németh József Lajos	
Keletről nyugatra, nyugatról keletre	
<i>A magyar biztonságpolitikai gondolkodás néhány jellemző vonása</i>	
<i>a rendszerváltozás időszakában irányított interjúk alapján</i>	142
Pető Zoltán	
Arisztokratikus liberalizmus:	
Erik von Kuehnelt-Leddihn politikai gondolkodásáról	157
Jakab-Zalánffy Eszter	
Az antimachiavellizmus eredetéről. Machiavelli itáliai fogadtatása	
az ellenreformáció évtizedeiben	171
Molnár Attila Károly	
Realizmus és abszurd	188

Horváth Szilvia	
Egy klasszikus politikai közösségértelmezés.	
Logosz és pluralitás	204
Uhel Péter	
Szuverenitás és államberendezkedés	223
Mandák Fanni	
A végrehajtó hatalom prezidencializációjának előzményei és gyökerei Olaszországban	233
Megadja Gábor	
Üldöztetés és politikai filozófia	248
Pogrányi Lovas Miklós	
Edmund Burke konzervativizmusa	263
Dippold Ádám	
Látok, tehát vagyok. Néhány összefüggés a 17. századi optika és Descartes megismerés-elmélete között	281
Jani Anna	
Adolf Reinach vallási feljegyzéseinek heideggeri recepciója	299
Ekert Mária	
Szekularizáció, normativitás és konfliktus: a Congregatio Jesu szerzetesrend identitásváltozása	312
Makkai Béla	
Történelemi gyepűvidék – etnikus átjárókkal <i>Dr. Sebestyén Mátyás perlaki közjegyző emlékirata elé</i>	336
Séra Magdolna	
Iskolaválasztási motivációk egyes jellegzetességei szórványban (felvidéki és kárpátaljai példák)	354
Tarján Tamás	
Lex Apponyi	382
Szécsényi Mihály	
Az első magyar náci párt <i>Fejezetek Böszörmény Zoltán vezérelnök néptárs és a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt életéből</i>	406
Marelyin Kiss József – Horváth Zsolt – Toldi Lóránt – Ökrösi Dóra	
Jobboldali radikális mozgalmak és pártok Magyarországon (1989–2014)	429
Marelyin Kiss József – Horváth Zsolt – Toldi Lóránt – Ökrösi Dóra	
Az „Ébredő Nemzedék” Pártja <i>A JOBBIK Magyarországért Mozgalom története és politikája (1999–2014)</i>	500

PAP MILÁN

Politikai gondolkodás mint ideológia

*Michael Freeden és az ideológia
kontextualista-konceptualista vizsgálata*

A rendszerváltás utáni magyar politika- és társadalomtudomány számúzta az ideológia kutatását. Az állampárti ideológiától megszabaduló tudományosság esetében érthető, hogy már a nyolcvanas évek közepétől igyekezett elszakadni a szocializmus ideológiai fogalmaitól, és hasznosítva a nyugati társadalomtudomány eredményeit, megpróbált rámutatni a hazai társadalom, illetve politikai élet sajátosságaira és strukturális változásaira. Az ideológiát ez a tudományosság úgy ítélte meg, mint az amerikai társadalomtudomány a második világháborút követő három évtizedben: az ideológia a valós folyamatok, hitek, szándékok elfedése, a tudománynak pedig éppen arra van szüksége, hogy e hazugság mögé tekintve a valóságról tudósítson. Így végül a szociálpszichológia maradt az egyetlen tudományterület, amely számításba veszi az ideológia működését. Ugyanakkor a tudományos előfeltevések a szociálpszichológia esetében sem változnak: az ideológiát a valóság torzításaként fogja fel, annak univerzális mechanizmusaira kíváncsi, az ideológia tartalmától és kontextusától függetlenül.

Mindeközben az ideológia kutatása a nyolcvanas években már túllépett az ideológia végét hirdető mozgalom utáni tanácstalanság állapotán. Az ideológiai kritika megújításának egyik döntő pillanata Ernesto Laclau és Chantal Mouffe könyve *Hegemony and Socialist Strategy* címmel, amely a gramscianus ideológia-felfogásból kiindulva, a posztstrukturális diskurzuselmélet mentén javasol új eszközöket az ideológia tanulmányozásához.¹ A kilencvenes években ez a törekvés kiegészült a napjainkban már nagy népszerűségnek örvendő Slavoj Žižek ideológiai kritikájával, amelyet először 1989-es *The Sublime Object of Ideology* című könyvében fejt ki. Žižek elsősorban provokatív felvetésként írt, munkáiban egyaránt ötvözi a hegeli idealizmus, a marxi társadalomkritika és Jacques Lacan pszichoanalitikus elméletének megfontolásait. Mindkét kísérlet a globalizált neoliberalizmus kritikájára irányul, illetve egy olyan baloldali al-

¹ A 2014-ban elhunyt Ernesto Laclau ideológiai kritikai elméletének összefoglalását magyarul lásd: Kiss, 2014.

ternatíva felmutatására, amely a szovjet típusú államberendezkedés összeomlása után értelmezhető és értékelhető lehet az elégedetlen tömegek és mozgalmak számára. Az elmúlt évtizedek harmadik említésre méltó kísérlete² a Michael Freeden oxfordi eszmetörténész és politikatudós nevéhez köthető kontextualista-konceptualista irányultságú ideológiakutatás. Bár utóbbi részleteiben hasznosítja a kritikai felfogás egyes elemeit, így az ideológia indeterminista felfogásában, a megközelítés kevésbé a kritika, inkább az eszmetörténeti-politkaelméleti analízis céljait szolgálja. Az elmúlt évtizedek ideológia felfogásában, legyen az kritikai vagy analitikus, egyaránt központi szerep jut a politikai nyelv tanulmányozásának. Itt a laclau-i és žižeki vonal a posztstrukturalista társadalomelméletekhez, míg a freedeni felfogás a konzervatívabbnak mondható német fogalomtörténethez kötődik.

Michael Freeden a modern brit liberalizmus eszmetörténészeként kezdte pályafutását. A hetvenes évek végén jelent meg doktori kutatásain alapuló monográfiája az edwardiánus liberalizmus szociális fordulatáról.³ Majd az ehhez kapcsolódó forráskiadások és olvasókönyvek után a nyolcvanas évek második felére készült el a két világháború közötti brit liberalizmus történetét taglaló munkája⁴. Korábbi kutatásaira alapozva 1996-ban jelent meg fő műve, az *Ideologies and Political Theory* című nagymonográfia,⁵ melyet a *Journal for Political Ideologies* című folyóirat elindítása, számos szerkesztett kötet és a University of Oxford ideológiakutató központjának,⁶ a *Centre for Political Ideologies* megalapítása követett. Közel harminc év után hagyta el Oxfordot, hogy 2013-ban a Nottingham University-n folytassa a politikaelmélet tanítását. Itt munkatársaival megalapította a *New Centre of Political Ideologies* kutatóműhelyt. A politikai és társadalmi fogalmak szemantikai vizsgálatán alapuló módszertana a brit nyelvfilozófia és német történeti szemantika (Wittgenstein, W. B. Gallie, Koselleck) eredményeit szintetizálja. Freeden több írásában is foglalkozik az új ideológiák megjelenésével, a liberalizmus ideológiai variánsainak változásaival a 20. században és, nem utolsósorban, a politikai filozófia és az ideológia összefüggéseivel. Legutóbbi kötetében, a *The Political Theory of Political Thinking* címűben a „politikai” és a politikai gondolkodás alapjainak kérdéséhez tér vissza.

² A három irányzat összehasonlító leírását lásd: Norval, 2000.

³ Freeden, 1978.

⁴ Freeden, 1986.

⁵ Freeden, 1996.

⁶ Az intézet honlapja: <http://cpi.politics.ox.ac.uk/>

Miért tanulmányozzuk az ideológiát?

A politikai életben ideológiai jelzők, tehát a régi eszmei topográfia mentén tájékozódunk, mint liberális, konzervatív, szocialista, baloldali, jobboldali, szélsőséges, radikális, fundamentalista, ökologista, anarchista, feminista stb. Mindez arra utal, hogy az ideológia valahol politikai tapasztalásunk alapvető mintáit határozza meg. Freeden ezt az alapvető politikai kogníciót egy az ideológiáról szóló rövid összefoglalóban egy békés(nek látszó) demonstráció kapcsán kialakuló benyomások példáján szemlélteti.⁷ Könnyen megeshet, hogy turista-ként egy felfedezésre váró városban tüntetők nem várt csoportjába ütközik a szemlélődő. Freeden szerint ekkor – a teljesen érdektelenek kivételével – a szemlélődőben megindul egy kognitív reakció, melynek során benyomásai dekódolására törekszik. Egy alapvető műveltség, a gyors logikai levezetések vagy a kulturális hagyomány segítségével az értelmező számára ekkor a társadalomról való tudás azon formája nyílik meg egyfajta eszmei térképként, melyet ideológiának hívunk. Nem mindegy azonban, hogy ekkor milyen hagyományok lépnek be az érzékelés terébe. Egy anarchista üdvözölni fogja a tiltakozó megmozdulást, talán csatlakozik is a tüntetőkhez, a népakarat spontán kifejeződését, a politikai akcionizmust és a hatalomellenes törekvéseket támogatva. A demonstráció látványa egy másik, liberális szemtanút ugyanakkor meglepődöttséggel töltheti el, abban ugyanis a társadalmi pluralizmus, a szólásszabadság és a nyitott társadalom elveinek beteljesülését láthatja. Nem úgy, mint harmadik szereplőnk, aki konzervatív lévén, potenciális veszélyt lát a tüntetők viselkedésében. Ő magánszemélyek összeverődött csoportját véli felfedezni, akik olyan célokért küzdenek, melyek megakadtak vagy bukásra vannak ítélve az alkotmányos alapokon nyugvó politikai folyamatok világában. A törvénytelen viselkedést pedig a rendszabályok erejével kontroll alá kell helyezni, a szabályok áthágóit pedig őrizetbe kell venni.

Ami a kissé leegyszerűsítő, de igen szemléltető példából kitűnik, hogy a politikai tapasztaláson túl az ideológiák a cselekvés terét nyitják meg azzal, hogy társadalmi tények sokaságát hozzák létre. Ezek a társadalmi tények az emberek, csoportok, tömegek kapcsolódási pontjai. Egy ideológia akkor sikeres, ha elemei a köznyelvben terjednek el, azaz az ideológia mindig a közönségre, a hallgatóságra aspirál. Az ideológiát tehát úgy kell szemlélnünk, mint ami a társadalmi folyamatoknak teremt gondolati terepet, a gondolkodás és a politikai viselkedés („thought-behaviour”)⁸, illetve a gondolkodás és az eljárások („thought-practices”)⁹ egységében. Az ideológiák, írja Freeden, végül is a csoportos viselkedés manifesztációi, akár támogató, akár felforgató szándékkal vi-

⁷ Freeden, 2003, p. 2.

⁸ Freeden, 1996, p. 43.

⁹ Freeden, 2005 a&b.

szonyulnak a társadalmi struktúrához és intézményekhez.¹⁰ Mindezt azért fontos jelezni, mert maga a szerző későbbi műveiben többször is felhívja a figyelmet arra, hogy az ideológiák társadalmi csoportok tevékenységének eredményei. Legyenek értelmiségiek, vallásos szekta, középosztálybeli lakástulajdonosok vagy lázadó külvárosiak csoportja, az ideológia csak úgy maradhat életképes, ha az adott csoportok alakítják, szervezik és teszik cselekvésük alapjává. Ez igaz azokra az ideológiákra is, ahol a nagy szerzők művei alkotják az ideológia eszmei alapját. A szociáldemokrácia és a kommunizmus sikere (és egyben hanyatlása) is annak a megannyi értelmezőnek és újraértelmezőnek köszönhető, akik használták, éltek az ideológiával, cselekvésük alapjává tették.

Az ideológiák tanulmányozásának a haszna éppen kollektív jellegükben nyilvánul meg. Az ideológia, amennyiben csoport vagy társadalmi tevékenység eredménye, egyfajta hozzáférhető társadalmi tényként tanulmányozható. Ráadásul az ideológiák működése rámutat a társadalmi-politikai gondolkodás további fontos sajátosságaira. Az ideológia ugyanis magába foglalja a nem intencionális és nem tudatos jelentésrétegeket. Az első esetben ugyanarról van szó, amiről Clifford Geertz amerikai antropológus írt az ideológiai szimbólumok működésével vagy Paul Ricoeur az ideológiai jelentés többletével kapcsolatban. A nem tudatos jelentésréteg beépülése pedig a žizeki pszichoanalízis nyomán megfontolandó az ideológia kutatói számára. A nem intencionális vagy tudattalan jelentésrétegek bevonása a vizsgálatba azokat az eszmei elemeket jelzi, amelyek nem vezethetők le a szerzői intenciókból, az ideológia használata közben épülnek be az ideológia fogalmi alakzatába. Ez azt is jelenti, hogy a kontextualista-konceptualista felfogás az ideológiát indeterminista módon közelíti meg.¹¹ Az ideológia nem egy társadalmi terv kidolgozása és megvalósulása, hanem az eszmék egy történeti kontextusban leírható útja, amíg a politikai cselekvés – legyen az a rend fenntartására vagy szubverzióra irányuló – alapjává válnak. Az ideológia tanulmányozása során azonban a politikai nyelv által teremtett valóságot, korlátokat és lehetőségeket ismerhetjük fel. Azokat a koncepciókat és előfeltevéseket, amelyek által a politikai szubjektum cselekvőképessé válik, és igazolhatja cselekedeteit. A politikai cselekvéshez szükséges eszmei háttér megteremtése időhöz és helyhez, tehát adott kontextushoz kötött, ugyanakkor az analízis során vizsgálati egységekre, fogalmakra és összetevőikre bontható.

¹⁰ A gondolat először Mihail Bahtyin ideológiakritikai felfogásában jelenik meg. Lásd: Bahtyin, 1986, p. 106.

¹¹ Freedén, 2006, pp. 11–12.

Hogyan tanulmányozzuk az ideológiá(ka)t?

Az ideológia konceptualista vizsgálata az említett eszmei kapcsolódási pontokat kutatja, melyek a politikai fogalmak szemantikai feltárásában, a nyelvi értelem kifejtésében nyilvánulnak meg, ahelyett, hogy az ideológiai eszmék eredetét vagy funkcionális perspektíváit kutatnák.¹² A fogalmak értelemeinek, értelmezési lehetőségeinek leírása, más fogalmakhoz való viszonyaik, zártságuk vagy nyitottságuk megállapítása egy sajátos, helyhez és időhöz, történelemhez és kultúrához kötött fogalmi konfigurációt hoznak létre. Ahogy Freeden megjegyzi, „az ideológiák a politikai fogalmak megkülönböztető konfigurációi, melyek sajátos fogalmi mintákat teremtenek a fogalmi kombinációk meghatározatlan és korlátlan készletéből”.¹³

Politikai viták, még inkább társadalmi kataklizmák esetében gyakran derül ki a résztvevő felekről, hogy nem egy nyelvet beszélnek. Ahogy generációk, társadalmi csoportok vagy kultúrák¹⁴ képtelenek egymás megértésére,¹⁵ úgy léteznek értelmezési csúsztatások az ideológiák beszélői, befogadói között. A Kosellecki fogalomtörténet felismerése, hogy az értelmezések változása a fogalmak történeti szemantikáján alapul.¹⁶ Freeden az ideológiák konceptualista elemzésénél így a fogalmakat állítja az ismeretelmélet középpontjába.

Ahogy a Kosellecki fogalomtörténet, a freedeni ideológia-felfogás módszertana szerint is elsősorban olyan fogalmak eltérő használataira vagyunk kíváncsiak, melyek fölött értelmezési viták alakultak vagy alakulhatnak ki a fogalmat használó társadalmi szereplők között. A mindennapi élet során használatos fogalmak esetében ugyanis az értelmezés nem jelent különösebb nehézséget. A „szék”, a „ló” vagy az „újság” fogalma kevésbé indukál társadalmi vitákat, mint a politikai fogalmak sokasága. Így a „szabadság”, „igazságosság”, „hatalom”, „jog” vagy „nemzet” fogalmai eltérő módon értelmeződnek a liberális, konzervatív, szocialista, kommunista vagy fasiszta ideológiai hagyományban.

Viszont míg a fogalomtörténet számára a fogalmak jelentéseit a történelemben, a fogalmak történetében lehet felfedni, a Freeden által idézett Walter Bryce Gallie brit filozófus az ezen fogalmakban rejlő strukturális tulajdonságokra mutat rá.¹⁷ Gallie számára egyes fogalmak, így a politikai fogalmak is lé-

¹² Freeden, 1996, pp. 2–3.

¹³ Uo.

¹⁴ A politikai fogalmak kultúráközi változásairól lásd: Richter, 2005.

¹⁵ Williams, 1985, pp. 11–27.

¹⁶ Koselleck, 1972, p. XXII–XXIII.

¹⁷ Gallie, 1964.

nyegileg versengő fogalmak.¹⁸ Miről ismerhetők fel a lényegileg versengő fogalmak? Ezen fogalmak először is értékelő fogalmak, valamely értékesnek vélt megközelítés lehetőségeit mutatják fel. Másodszor egyfajta belső komplexitással rendelkeznek, melyek lehetővé teszik ezen értéktartalmak társítását, kapcsolódását. Harmadszor a fogalmak egyes részei számos szembenálló vélemény kifejtésére teszik alkalmassá a fogalmat. Negyedszer: a lényegileg versengő fogalmak nyitottak az átalakulásra a változó körülmények fényében.

Freeden szerint, ellentétben Gallie-val, a politikai fogalmak minden esetben értékmegjelenítő fogalmak, így a hatalom fogalma is különböző hozzácsatlakozó fogalmi összetevők révén jelenthet értéket, de lehet negatív fogalom is, mely ellen a politikai szubverzió irányul. Utóbbi nyilvánvaló a „hatalom” fogalmának anarchista használatában. Lényegesebb, hogy a fogalmak összetevői utalnak az értékek megközelítésének különbözőségére. A fogalom összetevőinek struktúráiban szolgálják a kontesztáció tárgyát. Sőt, az egyes összetevők leírása és értékelése nyitja meg a fogalom kapcsolódási felületeit más politikai fogalmak felé.

A fogalmi összetevőkre irányuló distinkció létrehoz egy kiküszöbölhetetlen fogalmi komponenset (ineliminable component), és elválasztja a hozzácsatlakozó fogalmi összetevőitől (components of a political concept).¹⁹ Míg az előbbi a fogalmat egy tovább már nem redukálható és relativizálható értelemhez köti, utóbbi a fogalom kontingens vonásait emeli ki. Freeden itt a szabadság fogalmát hozza fel példaként. A szabadság ilyen kiküszöbölhetetlen fogalmi komponense a kényszer hiányaként írható le. Pontosabban nem létezhet a szabadság fogalma enélkül az alapvető kritérium nélkül, a külső kényszer valamely fokú hiánya minden egyes szabadságfogalom alapjául szolgál. Ugyanúgy, ahogy az ’asztal’ fogalma esetében egy a talaj szintjétől megemelt felületre gondolunk. Az alapvető jelentés elfogadásával az adott objektum jelölhető az ’asztal’ fogalmával, függetlenül attól, hogy ezzel még nem írtuk le pontosan az adott tárgyat. Az asztal nem lenne asztal, ha nem feltételezzük a fenti minimális jelentés meglétét, de szükségünk van az asztal többi összetevőjének leírásához, ha az adott asztalról beszélünk. Így az asztalfelület alakjára, az asztal lábainak számára, az asztal színére...

A politikai fogalom sem redukálható az említett kiküszöbölhetetlen fogalmi komponensre, mivel ezzel kiüresítenénk és használhatatlanná tennénk az adott fogalmat, nem világítanának rá semmire. Az adott kiküszöbölhetetlen komponensek azonban korlátozott összetevőkhöz kapcsolódhatnak. A korlá-

¹⁸ Az ’essentially contested concepts’ kifejezést Bence György „lényegileg kontesztált fogalmak”-nak fordította, megkülönböztetve a kontesztáció „erősebb” kifejezését a vitától (Bence, 2007, p. 31.). A továbbiakban mégis a lényegileg vitatott fogalmak megjelölést követem, a nehézkes fogalomhasználat elkerülése céljából.

¹⁹ Freeden, 1996, pp. 60–75.

tozás kétirányú: logikai és kulturális. Ezek a korlátozások egyúttal kötik a fogalmi magot is, a fogalom relativizálásának gátat szabva.

A szabadság fogalmában például a kényszer hiányának alapvető tételéhez olyan logikai összetevők csatlakoznak, mint az autonómia, önrendelkezés, önfejlesztés, hatalom. Ezek körbehatárolják az adott fogalmat, finomítva az elsődleges, általános jelentésszintet. Ugyanilyen szerep jut a kulturális összetevőknek, melyek mindig sokszínűbbek és változatosabbak a logikai összetevőknél. Egyes társadalmi gyakorlatok, intézményi mintázatok, a morális rendszer és eljárásai, befolyásos teóriák, diskurzusok, hitek mind hozzájárulnak a kiküszöbölhetetlen fogalmi komponens kulturális meghatározásához.

A fogalom tehát önmagában komplex, összetett és flexibilis entitás, de ezek a jellemzők szervező erővel és kapcsolódási lehetőséggel ruházzák fel. Így jöhet létre az a fogalmi hálózat, mely az ideológiák szemantikai morfológiáját alakítja ki.

Michael Freeden szerint akkor közelítjük meg adekvát módon az ideológiát, ha azt mint a politikai gondolkodás fő műfaját fogjuk fel.²⁰ Az eddigiekből azonban nem derül ki, hogy mit tekintünk sajátosan ideológiának, ideologikus gondolkodásnak. A distinkció ebben az esetben a fogalmi szerkezet és a fogalmi jelentések mozgásainak sajátosságában rejlik.

Az ideológia *sine qua non*-ja a fentebb említett fogalmak körül kialakuló értelmezési versengés megszüntetésére való folyamatos törekvés lesz. Az ideológiai rendszerekben az adott ideológia terjesztői és fogyasztói egyaránt érdekeltek a szemantikai versengés megszüntetésében (dekontesztáció). Itt egyszerűen arra a folyamatra utalunk, amikor a fogalom és jelentés kapcsolatát egy adott ideológiai kereten belül próbálják rögzíteni, kijelölve ezzel a fogalmi mozgás lehetséges határait, illetve megakadályozva a további „csúszó” értelmezéseket. Erre pedig azért van szükség, mivel az ideológia a megismerést olyan mértékben veszi számba, amennyiben az elősegítheti a döntéshozatalt és a politikai identitás kialakítását. A dekontesztált fogalmi rendszer mindazonáltal nem jelent önkényes fogalmi rendszert. A Freeden által leírt fogalmi rendszerek kivételes rugalmasságra tehetnek szert. Lássuk tehát, milyen általános jellemzők írhatók le a fogalmi rendszer elemeiről!

Először is, minden ideológia rendelkezik úgynevezett magfogalmakkal (core concepts). A magfogalmak, amelyek egy ideológia középpontjában állnak, egyúttal szervező és kötő erővel bírnak más fogalmak felett. Az ideológiai viták során a magfogalmak bírnak leginkább tisztázó funkcióval. Egyes ideológiák esetében az ideológiai identitás alapjai, nélkülük nem beszélhetünk az adott ideológiákról. A szemléltetés érdekében lássuk néhány nagyobb ideológia magfogalmait.²¹

²⁰ Uo. p. 13.

²¹ Freeden, 2003, pp. 78–94.

A liberalizmus esetében a legfontosabb magfogalom a gondolkodás és – bizonyos határokon belül – a cselekvés *szabadsága*. A liberalizmus feltételezi az emberi *racionalitást*, hisz a társadalmi *fejlődésben*. A társadalom alapvető egységeként az *individuumot* kezeli, melyet felruház az alapvető *társas hajlammal*. A liberalizmus a partikuláris lojalitások helyet az *általános érdekre* helyezi a hangsúlyt, és a *hatalommal szembeni fenntartásait* hangoztatja. Utóbbihoz köthető a liberálisok *kritikai megkérdőjelezésre* hajlamos attitűdje.

A szocializmus elsődleges magfogalma az *egyenlőség*, akár a meglévő társadalmi hierarchiák eltörléséről, akár az igazságos elosztásról legyen szó. Az egyenlőséghez kapcsolódik az emberi *jólét* fogalma, mely elsősorban materiális jólétet jelöl. A társadalom alapvető egysége a szocializmus esetében a *társadalmi csoport*, ami osztályként is értelmezhető. Az emberi természet alapvető ismérve a szocialisták számára a *munka*, míg az emberiség boldogságát a *történelmi fejlődés* szavatolja.

A konzervatív ideológia esetében már kevesebb magfogalom mutatkozik meg nyilvánvalóan. Ám a konzervativizmus ideologikusságát bizonyítja, hogy mindegyik változata különbséget tesz a természetellenes és a *természetes társadalmi változások* között, az utóbbi racionalitását vagy moralitását hangsúlyozva. Másodszor pedig a *társadalmi rend* tartós fennmaradását, szemben a pusztán emberi akarattal, olyan *ember feletti természetű entitásoknak* tudják be, mint Isten, a természet, a történelem, az evolúció vagy a gazdaság.

A totalitárius ideológiák magfogalmai sokkal könnyebben körülhatárolhatóak. A fasiszmus elsődleges megkülönböztető eleme az *agresszív nacionalizmus*, a *vezér kultusza*, a *társadalmi terror* és a nyílt erőszak. Mindezek együtt táplálják a politikai közösség (nemzet, faj, birodalom) *újászületésének mítoszá*t. A nemzetiszocialista variáns mindezek felett kiegészül a *faj mítoszával*, illetve az ellenséges fajok, így a *zsidók démonizálásával*, sőt a kiirtásukra való törekvéssel. Végül a szocialista tradícióhoz kötődő kommunizmus, mely a szocializmussal sok esetben fogalmi átfedésben van, *elitista*, az élcsapatra építő és a *totalitárius* tendenciákat felhasználó gyakorlatát a lenini, majd még inkább a sztálini teória és politika kiteljesedése során nyerte el. A kommunizmus az *általános akaratra* hivatkozik, melyet a *társadalom tömegeinek mobilizálása* hivatott reprezentálni. A kommunizmus fő célként mindig valamilyen *nagy társadalmi víziót* jelenít meg, közben az *elnyomás legbrutálisabb formáit* alkalmazza, az emberi jogok és szabadság negligálásával.

A következő kategóriába tartozó határfogalmak (adjacent concepts) a magfogalom körül elhelyezkedő, szintén az absztrakció szintjén álló fogalmak. Alapvetően befolyásolják az ideológiai formációt, mivel a magfogalomban kifejeződő eszmeiség logikai és kulturális behatároltságára mutatnak rá. A nyugati liberalizmus történetében például a szabadság fogalma (magfogalom) erősen összekapcsolódott a demokrácia fogalmával (határfogalom). Ezáltal a magfogalom egy bizonyos adott értelemmel telítődik: a szabadság a nyugati

liberális hagyományban így mint önrendelkezés jelenik meg.²² A magfogalmak így a határfogalmakkal összekapcsolódva sajátos, történeti és kulturális kontextustól függő fogalmi nyalábokat (cluster of concepts) alkotnak.

Ahhoz azonban, hogy az ideológia ne maradjon pusztán teoretikus absztrakciók halmaza, be kell vezetnünk a perifériafogalom (peripheral concepts) kategóriáját. Bár elnevezése az ellenkezőt sejteti, a perifériafogalmak hasonlóan fontos helyet foglalnak el az ideológia fogalmi morfológiájában, mint a mag-, illetve határfogalmak. Freedén a perifériális fogalmaknak kétféle típusát különbözteti meg. Az első a marginális fogalmak (marginal concepts) halmaza, melyek funkciójukban hasonlóak a határfogalmakhoz, és végső soron a magfogalom értelmezési felépítményeinek részét képezik, azonban messzebb esnek a magtól, mint a határfogalmak. A 19. századi liberális hagyományban például ilyen szerep jutott a nacionalizmus fogalmának, míg a szabadság magfogalmához az egyenlőség, demokrácia és emberi jogok fogalmi csatlakoztak szorosabban, határfogalomként.²³ A marginális fogalmak egyúttal egy végső lehatárolást is jelentenek az ideológiai konfiguráció számára, maguk is határterületként funkcionálnak.

A perifériális fogalmak egy eltérő csoportját jelenítik meg a perimetrikus fogalmak (perimetrical concepts). Utóbbiak a kontextuális változók felé nyitják meg az adott ideológia fogalmi rendszerét. A perimetrikus fogalmak kapcsolják a fogalmi rendszert az eseti politikai döntésekhez, politikai folyamatokhoz. Ezek a fogalmak sokszor speciális eszmék vagy „policy javaslatok”. Freedén ilyen perimetrikus fogalomként említi a liberális ideológia hőskorából a szabad kereskedelem fogalmát, mely fokozatosan közeledett a liberalizmus fogalmi magja felé a 19. század során.²⁴ Az egyes fogalmak strukturális vizsgálata, melyet az előző részben említettünk és a fogalmak egymáshoz való kapcsolódásai, szemantikai konfigurációi együttesen alkotják egy adott ideológia morfológiáját.

Miért morfológia, kérdezhetnénk, miért nem struktúra, diskurzus vagy szótár? Ez lényeges kérdés a fogalmi morfológia megértéséhez.²⁵ A struktúra mint társadalmi eszmei struktúra Freedén számára a Lévi-Strauss-i strukturalista antropológia módszertanára utal. Lévi-Strauss szerint az ideológiák valahol ott foglalnának helyet, ahol a mítoszok. Utóbbiak azonban szemben állnak az objektív realitással a Lévi-Strauss-féle elméletben. Az ideológiák, Freedén nézete szerint, különböznek ettől a mítoszképtől. Szemben az ideális hitekkel és a hamis tudattal, az ideológia, Merleau-Ponty nézetét kölcsönözve,

²² Freedén, 1996, pp. 78–79.

²³ Uo. pp. 77–78.

²⁴ Uo. p. 80.

²⁵ Uo. pp. 124–127.

elsősorban egzisztenciális.²⁶ A strukturális antropológia a mítoszra, a társadalmi tudattalanra utal, melyet felszínre kell hozni. Az ideológiák ezzel szemben úgymond már a felszínen láthatóak. Ha elfogadjuk az ideológia mint hamis tudat elvének elvetését, az ideológiát politikai értékek, konvenciók, viták termékeként kell elfogadnunk, melyek működőképességük és elfogadottságuk szerint tesznek szert egzisztenciára.

Az ideológia morfológiai vizsgálata az ideológiai kapcsolódási pontokat (fogalmakat) tanulmányozza a társadalom felszínén létező értékek, hitek, megfontolások, emóciók stb. megjelenítőjeként. A diskurzus, főként foucault-i értelemben, hatalomközpontú megközelítést jelöl. Freeden itt is el szeretné kerülni az ideológia hatalmi beszéddel való kizárólagos azonosítását, még ha az fontos eleme is a vizsgált eszmei entitásoknak. Freeden másik kifogása a diskurzus kifejezés használata ellen, hogy az a kortárs módszertanok szerint mint tartalomelemzés jelenik meg. Az ideológia morfológiája szempontjából azonban nem az elbeszélések, narratívák állnak az első helyen, hanem a fogalmak és a fogalmi rendszer konfigurációi. A szótár vagy egyéb lexikografikus megközelítés pedig azért lenne félrevezető megnevezés, mert azok nem fedik fel a fogalmak értelmezési lehetőségét az adott ideológiai konfigurációban. Leírják a fogalmak használatának szabályszerűségeit, de a folyamatosan változó ideológiai szerkezetre és szemantikára már kevésbé reflektálnak.

Bizonyos fogalmak maghelyezete szükséges az ideológiai identitás fenntartásához. A szabadság központi fogalma nélkül a liberalizmus aligha létezhetne tovább liberalizmusként, a szocializmus elvesztené a jelentését az egyenlőség fogalma nélkül, míg a konzervativizmus is aligha nevezhető konzervativizmusnak a moderált társadalmi változások eszméje nélkül, amit hívhatunk „fontolva haladásnak” is. Ugyanígy problémás elképzelni a fasizmust a faji felsőbbrendűség vagy a kommunizmust az osztályharc fogalma nélkül. Bár a fogalmi rendszeren belül a fogalmak mozgásának lehetünk tanúi, ezek a fogalmak minden bizonnyal alapjait képezik az ideológiáknak. A morfológia pedig visszahat a fogalmak értelmezésére, azaz a fogalmak a rendszer részeként, in toto értelmeződnek, ami azt jelenti, hogy bár a magfogalom központi helyén marad, a kontextuális változások hatására részben átértelmeződhet.

Az ideológiák fontos vonása, hogy nem kapcsolhatják magukhoz kizárólagos jelleggel a fogalmakat. Az egyes fogalmak ugyanis feltűnhetnek más ideológiákon belül is, eltérő szerepekben. A huszadik század utolsó évtizedeiben az angol-amerikai konzervativizmus például egyre inkább a magfogalom státuszához kezdte közelíteni a szabadság fogalmát, ami – mint láttuk – a liberalizmus magját jelenti. Végül az ezredvégi konzervativizmus számos ponton hasonlított a klasszikus liberalizmus morfológiájára, amelyre a neokonzervativizmus és a neoliberalizmus fogalmai körüli értelmezési zavar is rámutatott. Az

²⁶ Uo. p. 125.

ideológiák morfológiája fluid szerkezeteket mutat, egyes ideológiák esetében ez akár ideológiai összeolvadáshoz is vezethet, míg más kulturális sajátosságok közepette az ideológiai összeolvadás elképzelhetetlen. A faszizmus, nemzeti-szocializmus így mára már ideológiai karanténba került, míg a konzervatívok és liberálisok is egyaránt hivatkoznak a „korlátozott hatalom” kívánalmára, „a mások beavatkozásától való szabadságra”, az „alkotmányosságra”, a „személyes tulajdonra”.

Az említett ideológiákon kívül azonban létezik egy eltérő ideológiai variáns, melyet Freeden híg ideológiáknak (*thin ideologies*) nevez.²⁷ Ezek az ideológiák rendelkeznek ugyan fogalmi morfológiával, ez a konfiguráció viszont korlátozott. Azaz a híg ideológiák egyes esetekben eligazító erővel bírnak a társadalom tagjai számára, de nem tartalmazznak átfogó elméleteket a társadalmi-politikai problémák megoldására. Freeden ide sorolja a nacionalizmust, mely tartogat válaszokat az egyéni identitás kérdésére, de például a társadalmi javak elosztására már kevésbé rendelkezik válaszokkal. Hasonló módon írható le a feminizmus is, mely a legtöbb esetben a nemi-gender kategóriákat és distinkciókat interpretálja, alapvető fogalomként alkalmazva a patriarchális hatalmi viszonyokat mint a társadalmi megosztás kiindulópontját. Ez közel sem jelenti, hogy a nacionalizmus vagy a feminizmus esetében ne írhatnánk le az adott ideológiák morfológiáját. Freeden is megteszi ezt,²⁸ azonban ezen ideológiák nem tartalmazznak olyan széles körű válaszokat, mint a makroideológiák csoportjába sorolt liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus és a totalitárius ideológiák.

Az ideológiai változások többszöri hangsúlyozása után arra következtethetünk, hogy az ideológia morfológiai vizsgálata nem lehet teljes történeti vizsgálódás nélkül. A történeti dimenzió, a logikai és kulturális befolyásolók mellett, a legfontosabb identitásformáló. Freeden itt újra Wittgensteinre hivatkozik, amikor az ideológiákat párhuzamba állítja a wittgensteini családi hasonlóságok elméletével.²⁹ A családon belül kialakult viszonyok határozzák meg a családtagok helyét, tehát a családnak története van. Ezt a családi történetet végigkövetve, felfedezve a kontinuitások, diszkontinuitások játékát írhatjuk le a család egységének morfológiáját. Freeden tehát Kosellecket követve, a szinkronikus mellett a diakronikus vizsgálatra is hangsúlyt helyez,³⁰ azaz nemcsak egy adott történelmi „pillanatban” írja le az ideológiák fogalmi konfigurációit, hanem a történelem folyamán létrejött jelentésrétegeket is igyekszik bevonni a vizsgálódásba.

²⁷ Freeden, 2003, pp. 97–100

²⁸ A nacionalizmusról lásd: Freeden, 2005a; a feminizmusról pedig Freeden, 1996, pp. 488–526.

²⁹ Wittgenstein, 1998, pp. 57–58; Freeden, 1996, pp. 89–91.

³⁰ Koselleck, 1972, p. XXVI.

A történelem az ideológiai fogalmakban is erős konstitutív szereppel bír. Először is, a történelem integrált terepe a fogalmak és ideológiák elhelyezkedésének, a történetiség az egyik elsődleges kontextuális kerete az ideológiáknak. Másodszor, a politikai fogalmak magukon, magukban hordozzák a történelmet, azaz a jelentések történetének sűrűsödési pontjai. Harmadszor, a történelmi változás fogalma maga is társadalmi-politikai fogalom, beépülve az ideológiákba, míg a haladás fogalma és jelentésmezeje a különböző határfogalmakra telepszik rá. Végül pedig, a történelemről szóló eleméletek maguk is beépülnek az ideológiákba. Olyan rendszerképző elemek formájában jelennek meg, mint a statikusság, a „revolúció” vagy a haladás.³¹

Politikai filozófia és ideológia

A politikai filozófia és az ideológia között látszólag éles határvonal húzható, valahogy azon a módon, ahogy a tudomány nyelvétől elválasztjuk a köznapi beszédet. Ráadásul emögött a feltételezés mögött sokszor maguk a filozófusok állnak tárgyak különállóságát, sajátosságát alátámasztandó. Valóban létezik különbség a politikai filozófia és az ideológiák között, a határ azonban sokkal inkább elmosódott, mint ezt az ideológiáról vallott hagyományos felfogások sejtetik.

A politikai filozófia először is mindig valamely racionalitásra hivatkozik, szemben az ideológia irracionális, emocionális voltával. Ám az ideológiák csak részben alapulnak e két utóbbi attitűdön. Az irracionális és emocionális tényezők önmagukban nem állhatnak meg, azaz nem jeleníthetnek meg elfogadható cselekvési alternatívákat az egyes társadalmi csoportok számára. Az ideológiáknak reflektivitásra és koherenciára ugyanúgy szükségük van, mint az ezekkel szembenálló irracionális-morális tényezőkre. Ez még inkább így van, ha arra gondolunk, hogy az egyes racionális nézetrendszerek mind tartalmaznak racionálisan nem igazolható elemeket. Sőt, ha társadalmi racionalitásról beszélünk, az egyes nézetrendszerek alapjai mind ilyen apodiktikus elemre vezethetők vissza, mint például a jó rend, az organikus társadalom, az alapvető jogok rendszere, a demokratikus népiuralom. Végül is az ideológiák az irracionális és racionális érveléseket mind magukban foglalhatják, elsősorban a kontextuális igényeknek megfelelően.

Egy következő határvonal húzódhat a politikai filozófia és az ideológiák között, ha a két gondolkodási forma megnyilatkozásait hasonlítjuk össze. Ebből a szempontból a filozófia reflektív, célzatos, tudatos vállalkozás, szemben az ideológiák tudattalan természetével és gyakori retorikusságával. Az ideológiai megnyilatkozás valóban tartalmazhatja e két utóbbi jelleget, ám ez keveredik benne a tudatos hittel. Az ideológia tanulmányozói számára leginkább a

³¹ Freeden, 1996, pp. 98–99.

tudattalan feltételezések és a retorikai kijelentések megismerése, a szándékolt-ság fokának feltárása jelenti a problémát.³² Ez azonban nem vezethet addig, hogy az ideológiákból ismét csak kizárjuk a célorientált és tudatos cselekvést. Az ideológia ezen tulajdonságok nélkül ugyancsak elveszítené cselekvőképességét és meggyőzőkészségét.

Végül a politikai filozófiákat s az ideológiákat nyelvezetük eltérései alapján is elválaszthatjuk egymástól, de itt is inkább a kontinuitást kell hangsúlyozni a két gondolkodásforma között. A politikai filozófiák érvelése nem csupán normatív, hanem ezt a normativitást univerzális érvényességgel fejtik ki. Az ideológia ezzel szemben kontextusfüggő, ám minden ideológia tartalmaz, legtöbbször magfogalmait által, univerzális elveket. Ki állíthatná ugyanis, hogy a szabadság, az egyenlőség, az organikus fejlődés vagy akár a faji felsőbbrendűség nem univerzális elvekként jelennek meg az ideológiákban? Az univerzalizálás elve mellett azonban valódi törésvonalat jelent a nyelvhasználat privatizálása, mely egyúttal az ideológia legfontosabb aspektusára mutat rá. Nevezetesen arra, hogy az ideológia elsősorban társadalmi fogyasztásra létrehozott, ám a társadalmi kapcsolatok, viták, összeütközések által is formált fogalmi rendszer. A politikai filozófusok arra törekszenek, hogy sajátos rendszert hozzanak létre, mely a racionalitás³³ elfogadható fokán áll. Ez a törekvés indokolhatja a politikai filozófusok egyéni nyelvhasználatát, egyfajta félprivát nyelv kialakítását. Bár ez azzal is jár, hogy a filozófus folyamatosan arra kényszerül, hogy fogalmainak definícióját kifejtse, az érvelést és a normatív nyelvhasználatot a félprivát nyelvek megteremtése mindenképpen elősegíti.

A speciális nyelv elsajátítása azonban mindig valamilyen előképzettséget feltételez, és időt emészt fel. Így ezen nyelvek a specialisták, a többi filozófus, illetve a határos tudományágak olvasóinak készülnek, kizárva a társadalmi tömegeket a megértésből. Valóban, sem Platón *Állama*, sem Hobbes *Leviatánja*, de még az *Igazságosság elmélete* John Rawlستól sem emészthető és gondolható át, illetve újra szélesebb tömegek számára. Még akkor sem, ha az egyes művek a szélesebb tömegek emancipációjának szándékával íródtak. Marx és Engels *Né-*

³² Freeden szerint a tudattalan jelentésréteg feltárása a fogalmi aspektusok útján mehet végbe. A tudattalan jelentésrétegre utalhatunk az egyes beszédaktusok és kontextusaik vizsgálatakor. Ekkor a jelentésrétegek feltárása nem mindenképpen az ideológiai szöveg, beszéd szerzőjéhez köthető, hanem az ideológia mint csoportproduktum aspektusaihoz. Míg a tudattalan tartalmak elhallgatódnak az ideológiában, a retorikusság legtöbbször a komplex ideológiai minták egyszerűsítését jelenti. A szimplifikált tartalom vizsgálata, csakúgy, mint a tudattalan jelentésrétegek, kiszűrhetőek az ideológiai kontextus vizsgálatával, a csoportproduktumként felfogott ideológia „fogyasztásának” feltárásával, a sajátos interpretációk és érzelmi töltetek felülvizsgálatával és az eredeti ideológiai arcúlat-ra való visszavezetéssel vagy összehasonlítással. Freeden, 1996, pp. 33–36.

³³ A racionalitás itt tágabb értelemben értendő, mint a kora újkori filozófiára és származékaira vonatkoztatott fogalom. A racionalitás így egyaránt vonatkozik a jó, a jogos, valamint az igazolható (érvényes) célokra és elérési útjaikra.

met ideológiája kétségtelenül ebbe a körbe tartozik, viszont a forradalmi helyzetben kiadott *Kommunista kiáltvány* már elgondolkodtató módon vegyíti a filozófiai tartalmat a köznyelvi érthetőséghez szükséges nyelvi elemekkel.

Itt tehát már elértük azt a határterületet, ahol nyilvánvalóvá válik ideológia és politikai filozófia kapcsolata. Hiszen utóbbi elvi megalapozása nélkül az előbbi sem funkcionálhatna. A gondolatok emberektől, pontosabban szerzőktől erednek, de a társadalmi közegben formálódnak. Ennek a formálódásnak tere az ideológia által felvonultatott politikaelmélet (political theory).

Természetesen ez a nyelvi-fogalmi mozgás az ellenkező irányban is elképzelhető, mint az ideológiai kontextus hatása a szerzőre – és minden jel arra mutat, hogy ezt a mozgást így is kell elképzelnünk. Azok a gondolatok, eszmék, melyeket a fogalmak által próbálunk megragadni az ideológiai morfológia vizsgálata során, önmaguk is keretként szolgálnak egy új politikai filozófia számára. Michael Freeden felvetése éppen ebből a gondolatból indul ki, amikor az angol-amerikai analitikus politikai filozófia liberális elköteleződéseire mutat rá. Vajon Rawls maga nem egy ideológiai felvetés alapján dolgozza ki saját elméletét, azaz a szabadság, az egyenlőség, a méltányosság fogalmai és pozitív érték-tartalmuk nem azért válhatnak filozófiája alapjává, mert maga is részese egy társadalmi folyamatnak?³⁴ Nem képtelenség, ha a politikai filozófia, még ha szigorúan analitikus eszközökkel is, azt hangoztatja, hogy kiléphet a kontextus köréből? Ez nem mást jelentene, mint a megértés alapvető struktúrájának tagadását, a heideggeri–gadameri hermeneutikai kör megszakítását.³⁵

Bár a politikai filozófia és az ideológia között ilyenformán kontinuitást észlelhetünk, a szerző szerepe az ideológia esetében differenciáltabb. Az ideológia szerzőinek köre magában foglalja a filozófust is, de éppen úgy az újságíró, a politikai szónokot, a pártokat, az elnyomott csoportokat a professzionális társadalmi gondolkodóktól az amatőr kinyilatkoztatókig.³⁶ Az a politikai nyelv, amely ebben a többszólamúságban képződik, fokmérőjét a meggyőzésben állapítja meg. Így lesz az ideológia tanulmányozásának egyik kiemelt faktora a meggyőzöttek, a meggyőzendők, az elutasítók csoportjai.

Az ideológia a tömegek számára szóló „nyelvi termék”.³⁷ A fogyasztás oldaláról szemlélve tehát megállapíthatjuk, hogy az ideológia, ez a társadalmi tény működőképes vagy életképtelen, mennyire felel meg a kontextuális sajátosságoknak és mennyiben talál kulturális elutasításra. Végül pedig mennyiben alakul át egy közösségi megértés terében és konfliktusaiban. A fogalmi elemzés tehát ezen a szinten kell, hogy megbizonyosodjon az ideológia létezéséről, identitásáról és lehetőségeiről. Végül is, írja Michael Freeden, az ideoló-

³⁴ Freeden, 2004, pp. 10–11.

³⁵ Gadamer, 2003, pp. 328–329.

³⁶ Freeden, 1996, pp. 123–124.

³⁷ Freeden, 1997, p. 8.

giák egy, a társadalomról alkotott fogalmi térképeket és politikai döntéseket kell, hogy felajánljanak, és ezt egy olyan nyelven kell tenniük, mely elérhető a tömegek és az értelmiség, a kevésbé tájékozottak és a professzionális gondolkodók számára is.³⁸

Az ideológia lehetőségei és korlátai

Michael Freeden az új ideológiák négy sajátosságára hívta fel a figyelmet az ezredforduló környékén, melyek a mai napig érvényességgel bírnak.³⁹ Először is, a nemzetállammal kapcsolatos illúzióvesztés elszakítani látszik az ideológiákat a nemzetállami szervezőelvtől. Ez az illúzióvesztés a jóléti állam vereségéből eredt, miközben a lokális stratégiák és a globális viszonyok egyre inkább a társadalmi-politikai nyelv szereplőivé váltak. A huszadik század végén megjelenő vagy újból fellángoló nacionalista törekvések általában a nemzetállami szint alatt szerveződő, szecessziós mozgalmakból erednek. Másodszor, a makro- és híg ideológiák távolodásának lehetünk tanúi. Előbbiek még mindig megoldásokkal szolgálnak olyan központi kérdésekben, mint az elosztás igazságossága, a privát és a közösségi szféra elkülönítése vagy a politikai közösségben való tagsággal járó státusz és javak kérdései. Ezzel szemben a híg ideológiák, mint például a nacionalizmus, saját logikájukat kiterjesztvén, a fogalmiság átszabásával tagadni próbálják e kérdések fontosságát. Harmadszor, bár az ideológiák megelőző korszakukban sem statikus fogalmi konfigurációk voltak, az elmúlt évtizedek arról tanúskodnak, hogy az ideológiai rekombinációk, fogalmi szétválások és egyesülések egyre inkább megszokottá és vissza-visszatérővé válnak. Ez egyúttal az ideológiai határok egyre sűrűbb átlépését is jelenti, ami legtöbbször új kombinációkat szülhet. Végül, negyedszer, fel kell ismernünk, hogy az ideológia számos eltérő kulturális formában jelenhet meg, az irodalomtól kezdve a szlogenszerű twitter-bejegyzéseken keresztül a gyors vágóképekre építő reklámokig. Ez azt is jelenti, hogy a fogalmi vizsgálat mellett vagy azt kiterjesztve figyelemmel kell lennünk a szimbólumok terjedésére, hogy megértsük az ideológiai tartalmakat.⁴⁰

Több mint egy évtized elteltével az idő igazolta az ideológiákkal kapcsolatos előfeltevéseket. A gazdasági válság kapcsán felerősödtek a globalista liberalizmussal és a transznacionális intézményrendszerének működésével kapcsolatos elégedetlenségek, amelyek mozgalmi formában adtak hangot egy új, társadalmi igazságosságra törekvő ideológia szükségének. Ugyanakkor a globális liberalizmus, a válság lecsengésével, saját mag újratermelésére is képes lehet.

³⁸ Freeden, 1996, p. 30.

³⁹ Freeden, 2001, pp. 10–11.

⁴⁰ Freeden, 2003, pp. 114–121.

Kérdéses, hogy utóbbi mennyiben közelíthető meg a freedeni módszerrel, akkor, amikor a legtöbben háritani próbálják magukról a neoliberalizmus „vadját”. Hol lehet a helye ennek a jelenségnek, a liberalizmushoz kötődő makroideológiai variánsként vagy egy erősen kontextusfüggő mikrovizsgálat részeként? Ugyanakkor ez a kérdés rávilágít a freedeni ideológia felfogás egyik leginkább vitatható kijelentésére, miszerint az ideológia a politikai gondolkodásban mindenütt jelenlévő (ubiquitous) és szükségszerű (inevitable).⁴¹ A módszer valóban alkalmas ideológiai alakzatok feltérképezésére, ahogy ezt a *Journal of Political Ideologies* számos cikke bizonyítja. Azonban helyénvaló kritikaként merülhet fel, hogy az ideológia kutatója nem lát-e mindenhol ideológiát ott, ahol más megközelítések nagyobb magyarázó erővel bírnának. További kritikai megjegyzésként vethető fel, hogy a Freeden által beemelt tudattalan tartalmak nyelvi vizsgálata mennyire adekvát egy általa kifejtett szemantikai kategóriarendszerben. Ezekhez a tudattalan tartalmakhoz legtöbbször metaforák segítségével, illetve a pszichoanalízis eszközeivel lehet hozzáférni. Végül pedig kérdéses, hogy a konceptualista ideológiai felfogás milyen forrásokra támaszkodhat: míg Freeden és számos követője a jelentős politikaelméleti szerzők művei alapján írja le az egyes ideológiák szemantikai struktúráját, kevesebb hangsúly esik az ideológiák terjesztőire, az ideológia napi politikai működésére. Utóbbi egy szélesebb körű és jobb esetben digitalizált forrástömeg kezelését tenné szükségessé.⁴²

Irodalomjegyzék

- Bahtyin, Mihail: Nyelv, osztály, ideológia. In Uő.: *Beszéd és valóság. Filozófiai és beszédméleti írások*. Ford. Könczöl Csaba. Budapest, 1986, Gondolat. pp. 117–192.
- Bence György: Politikai filozófia a rezsimforduló után. In Uő.: *Politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, 2007, L'Harmattan. pp. 26–37.
- Champion, Erik: *Playing with the Past*. London, 2011, Springer-Verlag.
- Freedden, Michael: *The New Liberalism. An Ideology of Social Reform*. Oxford, 1978, Clarendon Press.
- Freedden, Michael: *Liberalism Divided. A Study in British Political Thought 1914–1939*. Oxford, 1986, Clarendon Press.
- Freedden, Michael: *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach*. Oxford, 1996, Clarendon Press.
- Freedden, Michael: Editorial: Ideologies and conceptual history. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 2. (1997), 1. pp. 3–11.

⁴¹ Freeden, 2006, p. 13.

⁴² A fogalomtörténet és a diskurzus kutatás módszereinek előrelépésében minden bizonyítással fordulatot hoz a források digitális adatkezelés (*Digital Humanities*). Ez a diszciplínán belüli „forradalom” egy évtizede halad előre, és minden bizonnyal átalakítja a kutatói szemléletmódot. A témában lásd: Champion, 2011.

- Freeden, Michael: Political ideologies in substance and method: appraising a transformation. In: Michael Freedon (ed.): *Reassessing Political Ideologies. The Durability of Dissent*. London, 2001, Routledge. pp. 1–13.
- Freedon, Michael: *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford, 2003, Oxford University Press.
- Freedon, Michael: Ideology, Political Theory and Political Philosophy. In: Gerald F. Gaus and Chandran Kukathas (eds.): *Handbooks of Political Theory*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 2004, SAGE Publications.
- Freedon, Michael: Is nationalism a distinct ideology? In Uő.: *Liberal Languages. Ideological Imaginations and Twentieth-Century Progressive Thought*. Princeton, 2005a, Princeton University Press. pp. 224–225.
- Freedon, Michael: Practising ideology and ideological practices? In Uő.: *Liberal Languages. Ideological Imaginations and Twentieth-Century Progressive Thought*. Princeton, 2005b, Princeton University Press. pp. 236–261.
- Freedon, Michael: Ideology and political theory. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 11. (2006), 1. pp. 3–22.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Második, javított kiadás. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest, 2003, Osiris.
- Gallie, W. B.: Essentially Contested Concepts. In Uő.: *Philosophy and the Historical Understanding*. London, 1964, Chatto & Windus. pp. 157–191.
- Kiss Viktor: A politika logikái. Ernesto Laclau és az ideológiakritika reorganizációja. *Politikatudományi Szemle*, XXIII. évf. (2014), 1. pp. 77–101.
- Koselleck, Reinhart: Einleitung. In: Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 1. Stuttgart, 1972, Klett-Cotta. pp. XIII–XXVII.
- Norval, Aletta: The Things We Do with Words – Contemporary Approaches to the Analysis of Ideology. *British Journal of Political Science*, Vol. 30. (2000), 2. pp. 313–346.
- Richter, Melvin: More than a Two-way Traffic: Analyzing, Translating, and Comparing Political Concepts from Other Cultures. *Contributions to the History of Concepts*, Vol. 1 (2005), 1. sz. pp. 7–21.
- Williams, Raymond: *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. New York, 1985, Oxford University Press.
- Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest, 1998, Atlantisz.

KÖLLŐ ZSÓFIA

A 17. századi politikai gondolkodás fogalmai – a Nádasdy-Mausoleum (1664) és magyar fordításai

Köreinkben (gondolhatunk itt a Molnár Tamás Kutató Központ, de tágabb értelemben a történettudományi, irodalomtörténeti, esztétikai, művelődéstörténeti stb. – szakmára) közhelynek számít, hogy az ősök, elődök kijelölése és kultuszának ápolása (nevezzük panteonizációnak) meghatározza szemléletünket, a jelen közéleti eseményeiről való gondolkodásunkat. Porkoláb Tibor szavaival: „A panteon-gondolat elválaszthatatlan azoktól a törekvésektől, amelyek a nagy emberek emlékképeinek és -szobrainak segítségével kívánnak vonatkozási pontokat kijelölni a közösségi tudat számára. (...) A képmás a nagy emberek halhatatlanságának legfontosabb biztosítója: (áhítatos) szemléltetése olyan memóriagyakorlatnak tekinthető, amelynek segítségével a közösség fenntarthatja, átörökítheti érdemes tagjainak emlékeztetét.”¹ Vagy a másik oldalról nézve, ahogyan Assmann mondja: „Múlt az által keletkezik, hogy az ember viszonyba lép vele.”²

Ha kutatási területemre, a 17. századi magyar közéletre fókuszálunk, azt láthatjuk, hogy a *Nádasdy-Mausoleum*ként³ emlegetett reprezentatív kiadvány az, amely a magyar ősöknek a legteljesebb panteonját hozza létre, képben és szövegben is reprezentálva őket. A *Mausoleum* 1664-ben jelent meg, előszavát Nádasdy Ferenc, a kor legismertebb mecénása, a Wesselényi-összeesküvés következtében kivégzett országbíró jegyzi. A címlapon nem említett szerzője valószínűleg Nicolaus Avancinus, olasz származású, Bécsben élő jezsuita szerző. A kiadvány a magyar uralkodók, vagyis vezérek (*dux*) és királyok (*rex*) krónikai tudás alapján megírt fiktív sírfeliratait, elógiumait tartalmazza (latin és német nyelven) egy-egy igényes metszet kíséretében. A kötet felépítése szokatlan, hat hun vezérrel indít, melyek közül az utolsó Attila, aki már király, a hunok első királya, őt követi a hét honfoglaló vezér Árpáddal az élen, majd eljutunk a keresztény királyokig, akiknek sora IV. (Habsburg) Ferdinánddal ér véget.

¹ Porkoláb, 1994, p. 82.

² Assmann, 2004, p. 31.

³ *Mausoleum*, 1664.

A fent említett „szokatlanság” abban áll, hogy minden vezérnek külön képmást és elógiumot szentel: különösen nehéz lehetett ez a hun vezérek esetében, akiknek a névsora sem állandó az egyes krónikákban, nemhogy tetteikről, jellemükről külön lehetne beszélni. Ráadásul ezektől az európai közvélemény által elítélt figuráktól (gondoljunk itt Attila megítélésére⁴) eljut a sor a nemrég elhunyt Habsburg uralkodóig. Milyen szemléletről, politikai gondolkodásról árulkodik ez az igen tág merítésű arcképcsarnok? Milyen kortárs közéleti kontextusba illeszkedik? Az már a koncepcióból is kitűnik, hogy „a legszorosabb Habsburg-függőség idején is önálló, a középkori Magyar Királysággal (és a hun birodalommal – betoldás tőlem: K. Zs.) jogfolytonos politikai entitásként határozták meg a királyi Magyarországot”.⁵ Kizárva ezzel természetesen az erdélyi fejedelmeket. A szétszakított, Habsburg uralkodó által irányított 17. századi Magyarországon ez nagyon fontos üzenet. De hogyan artikulálható ez a koncepció? Milyen eszköztárral bír a magyar politikai közösség és hogyan használja azt? A *Mausoleum* szövegének szoros olvasása közelebb vihet bennünket a válaszhoz.

A *Mausoleum* forrása – „a történelem mint politikai teória”⁶

A magyar uralkodók hosszú sorát elógiumban és metszetben megörökítő *Nádasdy-Mausoleum* már önmagában is nagyobb érdeklődésre tarthatott volna számot a politikai gondolkodás és eszmetörténet vizsgálata szempontjából. De a reprezentatív kiadvány kutatása megmaradt művészettörténeti és könyvtörténeti szinten.⁷ Az utóbbi évek Nádasdy Ferenc udvarára irányuló kutatásai azonban új eredményeket hoztak, elsősorban a kötet forrására nézve. Az már korábban is ismert volt a *Nádasdy-Mausoleum*mal kapcsolatban, hogy metszetei egy Ferenczffy Lőrinc nyomdájában kiadni tervezett történeti munkához készültek, melynek szerzője Berger Illés udvari történetíró lett volna.⁸ A metszetek Bécsben előkerültek a kivégzett Nádasdy Ferenc elkobzott vagyontárgyai közül, a szövegről azonban nem tudott sokat mondani a szakma. Ferenczffy készített egy próbanyomatot a címlapról, innen tudjuk, hogy a címe: HISTORIA HUNGARIAE DIVISA IN TRES REPUBLICAE SPECIES. HEXARCHIAM. HEPTARCHIAM. MONARCHIAM. Kulcsár Péter azonban megtalálta a szöveget a budapesti Egyetemi Könyvtárban,⁹ valamint Viskolcz Noémi Bécsben a Berger-vállalkozás további részleteire bukkant, és monográ-

⁴ L. Ábrahám, 2009, pp. 5–15.

⁵ Bene 2004. pp. 8–28.

⁶ Skinner, 1978, p. 208.

⁷ Pl. Rózsa, 1973.

⁸ Rózsa, 1973, p. 16.

⁹ Kulcsár, 1994, pp. 245–299.

fiájában sugallja, hogy a *Mausoleum* szerzője minden bizonnyal Berger műve alapján dolgozott.¹⁰ Nem kell tehát azt feltételeznünk, hogy közvetlenül a krónikákból, esetleg Nádasdy megbízottai által összeállított dokumentációból ihletődött az olasz humanista szerző, Nicolaus Avancinus, hiszen Nádasdy a megghiúsult kiadási kísérletek után a jezsuitáktól a kész kéziratos anyaghoz juthatott hozzá, így a felkért szerző egységes kompozíció alapján dolgozhatott, és elsősorban műfaji konverziót kellett végeznie.

Kulcsár Péter is megállapította, hogy Berger rendkívül egyedi történelem- és államfelfogással dolgozik a kéziratban maradt magyar történetben, melynek nem látja követőjét (ő még nem feltételezte, hogy a *Mausoleum* forrásáról beszél). Szerinte minden bizonnyal feladata volt a magyar történelem Habsburg-közei, de a magyar hagyományba megfelelőképpen beágyazott elméletének kidolgozása, ezt szemléltette a magyar történelmi példatár segítségével. Kulcsár így írja le koncepcióját: „Az ő magyar történelme a *hexarchiával* kezdődik (a pannóniai hun benyomulás hat vezérével), amely hamarosan *duumvirátussá* alakul (Attila és Buda), aztán Attilával *monarchia*, majd *tyrannis* lesz belőle, s végül *anarchia*. Másodjára a *heptarchiából* (hét vezér) fejlődik ki a monarchia (Árpád) és tovább a *monarchia Christiana*, *monarchia regalis* (István), amely az idők végezetéig fennmarad, noha nem mentes mutációitól. Hat korszakon (*aetas sacra*, *libera*, *gloriosa*, *bellicosa*, *consummata*, *divisa*) haladt a legújabb időkig. Eközben a *tyrannis* megteremtésére történtek kísérletek, az osztrák ház azonban megment az *anarchiától*.”¹¹

Berger eszmetörténelmi jelentőségére beszédei, koronáról szóló elmélkedései alapján Szörényi László,¹² valamint Kees Teszelszky is felfigyelt Szent Korona-monográfiájában,¹³ éppen az ő felfogása alapján árnyalja Révai Péter¹⁴ elsőségét az évszázadok gondolkodását meghatározó Szent Korona-hagyomány megteremtésében. Már Berger arról beszél, hogy a korona a rendi *res publica* tulajdona, a rendek koronájukban saját magukat tisztelik, a korona szentségének elismerése biztosítja az uralkodó és a magyarok közti jó viszonyt. Összevetve, Berger politikai gondolkodása tehát mind az államra, mind a rendi közösségre vonatkozó *res publica* körül forog, és azok körül a további politikai fogalmak körül, amelyek viszonylatában értelmezhető, nevezetesen az uralkodó és a korona.

A Berger-mű nyomán a *Nádasdy-Mausoleum* sem tesz mást, mint bemutatja a magyar történelem során az uralkodó és a *res publica* kapcsolatának dinamikáját, a korban fontos témák, motívumok, eszmék, egyszóval a domináns

¹⁰ Viskolcz, 2013, pp. 286–287.

¹¹ Kulcsár, 1994, p. 258.

¹² Szörényi, 2002, pp. 73–80.

¹³ Teszelszky, 2009, pp. 178–203.

¹⁴ Révai, 1613.

politikai diskurzus keretében. Nádasdy Ferenc tagja volt az Esterházy Miklós nádor körül kialakuló fiatal, katolizált főnemesek körének (a Zrínyi testvérekkel és Wesselényi Ferencsel együtt), akik a török kiűzését és a rendi szabadságjogok gyakorlását a Habsburgok uralkodása alatt képzelték el. Később az ország legbefolyásosabb politikusai lettek, politikai céljaikat írásokkal, könyvkiadással is alátámasztották. Hogy csak Nádasdyra térjünk ki: a *Mausoleum* és a Révai Péter-féle koronatorténét kiadásával hangsúlyozta a Magyar Királyság érdemeit és az uralkodó kötelességeit. 1668-as *Oratio*ájában a rendi intézményrendszer mellett érvel, elutasítva a Habsburgok által kezdeményezett abszolutizmust. A politikai céloknak, a Habsburg-házzal szembeni követeléseknek tehát létezett egy nyelvileg is artikulált, érvekkel alátámasztott kifejezési módja, és egy fogalmi rendszer, amelynek keretén belül a magyar rendek, a politikai szereplők gondolkodtak.

Ebben a nyelvben a köz (rendi közösség) érdeke és a kötelességek (uralkodó és rendek) értékelődnek fel, a legfőbb rossz a szabadság elvesztése, melynek akkor van kitéve a közösség, ha egysége megbomlik, és nem tud ellenállni a zsarnok törekvéseinek. Takáts József a 19. századi szövegekben azonosítja ezen jellemzők alapján a republikánizmus politikai nyelvét,¹⁵ megállapításai azonban – amint azt a továbbiakban vizsgálni fogom – a 17. századra is érvényesek, bár a szerző nem lát kapcsolatot a 17. század politikai gondolkodása és a 19. században leírtak között.

Politikai gondolkodás – politikai nyelvek

Bene Sándor a 17. századi politika diskurzustípusait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy „a korszakban a politikai kommunikáció két nagy nyelvi rendszere közül a republikánust, azaz a politikának a cicerói értelemben vett morális nevelőszerepet is tulajdonítót a rendi nemesség beszélte. (...) Az állam, az ország megjelölésére a rendi közegben ekkor még – a *regnum* mellett – érdekes módon a *res publica* szolgált. Ennek nem az az oka, hogy a politizáló magyar nemesség ne olvasott volna Cicerót vagy római történetírókat, s ne tudta volna az elméleti különbséget monarchikus és republikánus alkotmányos berendezkedés között.”¹⁶ Bene szerint a német választófejedelmi minta alapján gondolkodtak a magyar rendek is, ahol „az *imperium*ot a politika- és jogtudós professzorok arisztokratikus köztársaságként definiálták, amelyben az imperátor csupán *primus inter pares*, az 1356-i német aranybulla értelmében letehető tisztségéből, amennyiben a *magistratus inferiores* (azaz a választófejedelmek) irányában nem tesz eleget szerződésben vállalt kötelezettségeinek. (...) Mindez elegendő volt arra, hogy a Szent István-i királyság (*regnum*) mint

¹⁵ Takáts, 1998.

¹⁶ Bene, 2001, p. 301.

res publica jelenjék meg a politikai köznyelvben, a birodalmi helyzet (köztársaság császárral az élen) analógiájára. A rendek zömének politikai diskurzusa a krisztianizált cicerói (liviusi) *res publica*-ideál erkölcsi terminusaiban fogalmazódott meg (önfeláldozó hazaszeretet és harc a pogányság/eretnység ellen, családszeretet, hűség...).¹⁷

Mindez a család keretmetaforájába illesztve. Innen már csak egy lépés a patriotizmusnak szintén az ókori Rómából származtatható gondolatköre. A patriotizmus kora újkori jelentéseivel kapcsolatban nem is olyan régen reprezentatív tanulmánykötet jelent meg magyar kutatópáros szerkesztésében,¹⁸ illetve Huizinga is írt róla egy magyarul keveset hivatkozott hosszú tanulmányt. Szerinte a hazafias érzés a 17. században ideológiaként jelentkezik „mindenféle ókori színes aggatókkal” díszítve. „E klasszikus fordulatok közt egy különös bensőséggel csengett. Ez a *pater patriae* kifejezés volt. E megtisztelő cím nemcsak a koronás főknak szólt. Hiszen maga a római szellem is közársasági vonatkozásban alkotta meg és Cicerót ékesítette vele.”¹⁹ Meggyőződésem, hogy a *Mausoleum* kutatása adalékokkal tud szolgálni e tekintetben is.

A *Mausoleum* azzal a céllal lép föl, hogy „emlékeztető koporsóépülete” legyen a magyar uralkodóknak. Az emlékeztetés egyaránt szól a magyar rendeknek és az európai közvéleménynek. Amint az az előbbiekben is kiderült, mind a republikanizmus, mind a patriotizmus a kora újkori Európában beszélt politikai nyelv volt. A *Mausoleum* így minden bizonnyal olyan nyelven igyekezett szólni, amit megértenek azok, akiket emlékeztetni kíván.²⁰ Kulcsfogalmai a *rex*, *regnum*, *patria* és *res publica*. Ezen fogalmak „anyanyelve” a latin, az ókori Róma örökségei. A *Mausoleum* azonban német fordítással együtt jelenik meg, később kéziratban maradt és nyomtatásban megjelent magyar fordításai is készülnek. Így a fordítóknak a politikai fogalmakat is át kell ültetniük németre és magyarra.

„A fordítás és átültetés politikája”²¹

A *Nádasdy-Mausoleum* első kiadásában megjelent német fordításokat Sigmund von Birken készítette. Elégedettségét Nádasdy levélben jelezte Birkennek. A mecénás feltételezhetően magyar fordítást is rendelt az udvarában nevelősködő Csernátoni Miklóstól,²² ez azonban nem került bele a kiadásba, így az

¹⁷ Bene, 2001, p. 302.

¹⁸ Trencsényi-Záskaliczky, 2010.

¹⁹ Huizinga, 1941, p. 45.

²⁰ A szöveget át- meg átszövik a bibliai alakok, idézetek, utalások. A Bibliát is tekinthetjük Hargittay nyomán nyelvnek, melyet a legtöbben beszéltek a kora újkorban. Mivel azonban a Biblia nyelve nemcsak politikai vonatkozású, jelen dolgozat keretén belül nem térünk ki rá. Hargittay, 1997, p. 73–85.

²¹ Vincze, 2012.

²² Csernátoni, 1981, pp. 85–147.

kétnyelvű maradt. Csernátoni töredékes fordítását egy Thesaurus Hungaricus nevű kódex őrizte meg a pannonhalmi bencés könyvtárban, melyet 1710-ben másoltak. Egy újabb fordítás 1795 körülről maradt ránk, egy első kiadású Mausoleum lapjai közé kötve, mely hordozó a magyar fordítás iránti igényt is jelzi. Ez valószínűleg Felvinczi György kolozsvári unitárius verselő munkája.²³ Mindkét kéziratos fordítás formai követelményeit tekintve jelentősen eltér eredetijétől, a klasszikus sírfeliratot utánzó vers históriás énekre emlékeztető formában és modorban elevenedik meg magyar nyelven.

A *Mausoleum*ot már Nádasdy újra kiadta pottendorfi nyomdájában met-szetek nélkül, de a 18. században is több utánnyomásról tudunk, főként pia-rista kezdeményezésre. A szintén piarista Horányi Elek 1773-ban lefordította és kiegészítette, nyomtatásban meg is jelentette a *Mausoleum* szövegét.²⁴ A la- tin változat kéziratos másolatairól is van tudomásunk, többek között Széchényi Ferenc könyvtárában is megtalálható volt, melyet ma az OSZK őriz.

Mindebből látható, hogy a *Mausoleum* rendi és egyházi körökben is kifejtet- te hatását (egészen sokáig), így nemcsak azt kell vizsgálnunk, hogy a fentebb összegyűjtött sarkalatos fogalmak hogyan bontakoznak ki a *Mausoleumban*, ha- nem azt is figyelembe kell vennünk, hogy hogyan operálnak ezekkel a különbö- ző történelmi kontextusban és lokális adottságok között született fordítások.

Tanulmányomban a *patria, gens, rex, regnum, corona, res publica* fogalmak előfordulásának számbavétele és értelmezése mentén mutatom be a *Mau- soleum* politikai gondolkodását és annak fordításokba való átvitelét.

A továbbiakban minden fogalomról az áttekinthetőség kedvéért tábláza- tot közlök (három előfordulást listázok: a *Mausoleum*-beli mellett Felvinczi és Horányi változatát, hiszen ezek a teljes fordítások); a magyarázó részben a táblázatba szedett idézetekre utalok.

A *patria* fogalmi köre

Már csak azért is a *patria* fogalmával kell kezdenünk, mivel a Mausoleum elő- szava tulajdonképpen erre a fogalomra épít. A Nádasdy Ferenc által jegyzett bevezető szerint a kötetbe gyűjtött alakok *patriae patres*, azaz a haza atyjai vol- tak, kedves volt nekik a hazáért élni és halni (*quibus vivere pro patria morique dulce fuit*), bennük a haza tündöklük (*ad invidiam orbis, luce radiabat Patria*), il- letve a haza romlásából az ő maradványaikat érdemes kiszabadítani, ahogy Aeneas is tette azt őseivel a pusztuló Trója városából. A *patria* bevezetőbeli kontextusai egyrészt felvonultatják azt a néhány toposzt, amely mentén a szö- vegben a *patria*, azaz a haza fogalma felmerül (*pater patriae, amor patriae, pro patria mori* stb.), másrészt ezáltal a politikai nyelveket és eszmei kereteket is

²³ Felvinczi, 1988, pp. 180–352.

²⁴ Horányi, 1773.

felvillantja, nevezetesen a patriotizmus és áttételesen a republikanizmus jelenlétét. A *quibus vivere pro patria morique dulce fuit* a *Dulce et decorum est pro patria mori, sed dulcius pro patria vivere*-ként elterjedt Horatius-mondást idézi, a *pater patriae*, azaz a haza atyja megnevezés pedig Ciceróhoz vezet bennünket, aki elsőként kapta meg ezt a megtisztelő címet, még a köztársasági Róma idején. Maga a *patria* szó is a római múltba mutat vissza, így 17. századi virágzását is elsősorban a római köztársaság, majd császárság felől kell megértenünk. Hui-zinga álláspontját már említettem a kérdésben, mely szerint a 17. században korszerűnek számított a *pater patriae*-ként való emlegetés, amire holland példát hoz: Orániai Vilmost, Hollandia spanyol uralom alól való felszabadítóját is így illetik. Amint a *Mausoleum* példáiból is látszik, a megnevezést ki kell érdemelni. Külön kiemelném (Habsburg) Rudolf esetét, aki Bocskai, tehát az erdélyi fejedelem, a „másik haza” uralkodója ellen érdemelte ki a címet.

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
Attila	Togam in Sagum convertite, Patriae Patres!	Hazanknak nagigjai, kérlek én tüteket, / Tógákból szabjatok hadi köntösöket!	Az házi-palást helyett pantzérba öltözzetek Haza-Atyai!
Árpád	Agnosce Patrem tuum, Patria!	Ismerd meg hát haza, ezt a' te atyádot	Ismérd-meg Magyar Haza a' te Attyádat!
Géza király	Magni Patriae Patris nomen meruit	Igy az nagj attyanak országát érdemli	A Haza' Nagy Atyának nevét érdemlette
III. Béla	Inter pacificos Patriae Patres, nulli secundu	Az békesegh szerző haza atyai közt / Nem tarthatod soha csak masodiknak ezt	Ez az Hazának békeséges Atyai között/mindenikkel hasonló érdemü
III. Béla	et Magister et Medicus et Pater Patriae	Volt tanitto mester, volt orvosi neve, / -S- attya hazájának, minden azt el hitte.	Mind mester, mind orvos és az Hazának Atya
II. Ulászló	Patri Patriae, fortunas Patrias dilapidantem, successisse:	Orszagot tartonak tunya fejedelme, / Attyának örökét s szerencsáját ebben / Hogy el tekozlotta a' székben ülésben, / El vesztegette ő ennyi restségben.	A Haza-Atya után az Haza szerentséinek tékozlója következett

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
Rudolf	contra Botscaium Patriae Pater et Servator.		Botskai ellen az Haza' Atyának és Szabadítójának neveztetett

A síró, szenvedő, sebesült haza képe rendkívül sok változatban tárul elénk, a *dolor patriae* és a *luctuosum Patriae spectaculum* gyakran visszatérő kifejezések. Ezek a *Querela Hungariae* toposz artikulációinak tekinthetők.

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
Vérbulcsu	toti luctuosa accidit Patriae	A' mi reménsége vala e' kettőben, / Egy nap Magyar országh el veszte azt éppen.	halálos napja a' két Kapitánynak / Keserűsége vólt az egész hazának.
István	cum aliter mederi non posset Patriae	Hogj országot tüzzel fel égette vala, / -S- ellene külömben nem álhatot volna	az Ország... veszedelmét másképen nem orvosolhatván
András	Ab aris ruinas Patriae reparare exorsus	A' szentségtől hajla orszaga rontásra	Az Ország pusztulásának felállítását az Oltárokon kezdette
László	Ne miremini jam flebiles Patriae animae!	Ez szegény hazának szerelmes fiai, / Nem illik tü néktek azon csudalkozni	Ne tsudáljátok már, az Hazának síránczó Fiai
II. István	Patriae vulneri mederetur	Országának hogj meg gogyulna illy sebe	az Orzágnak oly nagy sebét enyhíté
III. László	Emerici non sine dolore Patriae erepti	Ez Imréhnek fiat, kit haza bánatban / Hagjot el	Az Ország fájdalmával elvétetett Imrének
Zsigmond	justus Patriae non ferens dolor	melly méltó kárt országh nem álhata	az Orzágnak igaz fájdalma nem szenvedhetvén
V. László	luctuosum Patriae spectaculum	Mindeneknek nagj szomorú siralmára	Az Orzágnak siralmas tsudája

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
II. Lajos	pugnatum ad Varnam luctuoso Patriae spectaculo		Varnánál lött ütközte az Országnak siralmas tsudájára fordult
Ulászló	afflictae pro Uladislao suo Patriae		érette megkeseredett Ország
II. Lajos	gementis e pectore verba Patriae		kesergő Hazának meg-törött szavai
Zápolya	totam in discrimen Patriam induxit		az egész Országot keverte veszedelembe

A haza fogalmának eddig bemutatott jelentéseit tekintve is megállapíthatjuk, hogy a kifejezés nem sokat árul el magáról a szóban forgó területről, viszont minden esetben valamiféle érzelmi viszonyulást foglal magában, hiszen lehet szeretni, aggódni érte, sőt élni és meghalni is a hazáért. Mind az *amor patriae*, mind a *pro patria mori* azonban kivételes lehetőség, ahogyan Tóth Zsombor is említi tanulmányában²⁵: csak a kiváltságosoknak adatik meg.

Mivel erősen érzelemtelített kifejezés, a haza fogalma könnyen allegorizálható, személyként elképzelhető, s mint ember, maga a haza is érzelmeket képes táplálni fiai iránt. A haza tehát mindenképpen a szülők, s ahogy a *pater patriae* töismétlésként ható kifejezés is mutatja, a hazának az atyához van inkább köze. A németek a *Mausoleum* német fordításával egyetemben ezt egyértelműen ki is fejezik a Vaterland szó használatával. A gyengéd érzelmek azonban mégis néha az anyát asszociálják, így IV. István elógiumában Mutterlandot olvasunk a patria helyén. Az anyai változatot Horányi is használja, valószínűleg a német hatására, Felvinczinél ezt az árnyalatot nem találjuk. Emellett mindkét fordító gyakran használja a *patria* magyar párjaként az országot, ami azt is mutatja, hogy a *patria* és a *regnum* jelentése magyarul nem teljesen különült el.

Sensit perniciosam corrivalium filiorum collisionem Patria	Erzette ez haza ezek villongását, / Egj más ellen vivó két fiaknak harcát	Érzette az Haza-Anya az ő Fiainak a' koronáért való öszve-ütközéseket
--	---	---

²⁵ Tóth, 2013.

A gens jelentései és fordításai

A gens fordítása és jelentése is többesélyes a *Mausoleum*-átültetésekben. A német változat Nation-ja következetes, legyen szó bármilyen jelentésárnyalatról, míg a magyarban az ország, nemzet, nemzetség, nép is előfordul. IV. Lászlónál az *auream gentis libertatem* Felvinczinél főnév nélkül, „arany szabadságok (vas békóban zárván)” alakban tűnik föl, míg Horányi már az országnak aranyos szabadságát emlegeti. Vencelnél, szintén a szabadságról szólva, már mindkét fordító a nemzet szeme fényéről beszél. Albertnél Felvinczi népeket, Horányi nemzetségeket említ. Szintén a nép az Felvinczinél, illetve a nemzet Horányinál, aki oly szemes a királyválasztásban. Felvinczi a Corvinusokat nemzetnek, Horányi nemzetségnek nevezi. Bárhogyan is legyen magyarul megnevezve, a *gens*nek két jelentése látszik körvonalazódni. Az egyik az utóbb említett, családi leszármazásra vonatkozó változat. A másik egy ennél bonyolultabb fogalom. Azt tudjuk róla, hogy a szabadság a szeme fénye, illetve kényes, szemes a királyválasztásban. Az, hogy Horányi egy adott helyen országnak fordítja ezt a fogalmat, arra enged következtetni, hogy a *gens* tulajdonképpen a *regnum* (szabad, jogokkal rendelkező) lakosságát fedi, államközösségi alapon szerveződik, a királyválasztás és a szabadságjogok gyakorlása tartja össze. A magyarság egy ponton mégis rendkívül fontossá válik, éspedig Szapolyai János esetében, akit mint utolsó magyar királyt kell siratnia a hazának.

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
(bevezető)	in tot amantissimos Gentis avitae ANCHISES	–	az Hazai Nemzetnek olly sok szerelmes Ankiseseihez
Attila	Ignobilem nemo calumnietur Gentem		Senki ne gyalázza nemtelen Nemzetnek
Géza	desideratus cunctis Gentibus, ferro Scythico fatigatis	Ez minden népeknél kellemetes vala, / Scythiai fegyver kiket el fárasztta.	Kit régen kívántak minden Nemzetek, a' kiket az Stitziai fegyver meg-fárasztott
II. Béla	Gentem in delectu Regum adeo oculatam	De ezen van méltób és legh nagyobb csudám, / Király választásban hgy ezt tapasztalám, / Melly népet király valogatonak látám, / Olly szemes volt ebben, hogy el almléködám.	a' Királyi választásban olly szemes nemzet

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
IV. László	Cujus exitiale regimen auream Gentis libertatem	Kinek az eo veszedelmes regnálása, / Arany szabadságok vás békoban zárta.	kinek veszedelmes országglása az Országnak aranyos szabadságát
Vencel	Ne, si violento Rex imperio juberetur, pretiosa illa glorioae Gentis pupilla, libertas laederet ur	Né, ha erőszakkal királyok ki esnek, / Es dücső nemzetnek szem fénye sértődnek. ... Mellynek szabadságában ha lenne veszélly, / Azon szabadságban maradastis meg lél.	hogy a' Királynak erőszakkal való tétele által ezen ditsőséges Nemzetnek draga szeme-fénye a' szabadság meg-ne sértetnék
V. László	Illustres Coruinae Gentis primitias	Mert a' Corvinus nemzetben a' ki vala / Elso senge, annak ellene ez vala.	a' Korvinusi Nemzetségnek első jeles zsengéjét
Albert	potentissimis Regnis ac Gentibus	Hatalmas országoknak s népeknek gondgja	hatalmas Országoknak és Nemzetségeknek

Rex és regnum dualizmusa, metaforái

A *regnum* kifejezést a fordítók minden esetben országgént ültetik át, tehát egy, már a 17. században is teljes mértékben megszilárdult fogalommal van dolgunk, mely a *patria*-nál sokkal konkrétabb, jogi és politikai jelentéssel is bírt. Hiszen a *regnum* a legtöbb esetben a *rex*, azaz a király párjaként használatos a dualizmus jegyében. A király és országa között egyfajta összhang vagy sajátos feszültség áll fenn, a politikai terület és lakói, illetve a hatalom gyakorlója között. Erre számtalan példát találunk a *Mausoleumban*, amit a fordítások is visszaadnak. Gézánál olvassuk a templomépítésről, hogy az erősíti a királyokat és állandósítja az országokat, tehát az uralkodó hatalmát és az ország határait egyszerre szilárdítja meg. András király magát adta vissza az országnak, tehát *rex*-et a *regnum*-nak, ugyanakkor magának visszaszerezte az országot. Láthatjuk, hogy a felfogás szerint a *rex* és a *regnum* egymás nélkül nem létezhet, nincs *regnum* király nélkül és nincs király *regnum* nélkül. IV. Béla „felelevenedése” a tatárjárás után az ország felemelkedését vonja maga után. Vagyis a *rex*nek kell előbb rendben lennie, hogy országa felvirágozhasson. III. Béla elógiumából ennek az összetartozásnak a helyes módját is kiolvashatjuk: a királynak azt kell tartania, hogy ő az országé és nem az ország az övé.

Azt is fontos megemlítenünk, hogy kik *rexek* a *Mausoleum* fogalomhasználata szerint. Az nyilvánvaló, hogy I. István királytól kezdve *rexekről* beszélhe-

tünk, ez alól kivétel Hunyadi János, viszont az ő sorba rendezését a szöveg hosszasan indokolja, mégpedig oly módon, hogy a királyi erények birtoklását bizonyítja (magas szinten) a kormányzó esetében. Az viszont beszédesebb, hogy Attila is *rex*, aki létrehozta azt a *regnum*-ot, amit Árpád újra birtokba vesz, és amelyen a keresztény királyok jogosan gyakorolhatják hatalmukat, és viselhetik a *rex* címet. Már Attila fiaival kapcsolatban *regnum*-ot emleget a szöveg, és megjegyzi, hogy „meghasonulván”, Csaba az országot, Aladaricus önmagát vesztette el. Itt is látjuk tehát a dualizmus kényes összhangját, ami viszont felborult, hiszen ketten gyakorolták a hatalmat, és mintha ezáltal a *rex* és a *regnum* szétválna, egyik uralkodó a *rex* intézményét, a másik a *regnum*-ét sodorja veszélybe. Árpád ezt a *regnum*-ot veszi vissza Szvatopluktól a „felcifrázott” paripával, és amiatt kell István idején Koppánynak meghalnia, mert ennek a *regnum*-nak az integritását akarja megtörni, az országot feldarabolni. A *regnum* tehát Attila óta egy és oszthatatlan, és mindvégig azonos önmagával, még akkor is, mikor például a keleti országrész teljesen leszakad róla.

A *rex* és a *regnum* viszonyát szemléletes, antik eredetű és „modern” metaforák is szemléltetik. A republikánus beszédmód kedvelt metaforája, melyet Horatius is használ, és amelyet Berzsenyi ódái kapcsán szoktunk emlegetni magyar vonatkozásban, az az ország mint hajó, az uralkodó mint kormányos képze (*navis reipublice*). IV. Istvánnál olvassuk, hogy rá kellett jönnie erre az összefüggésre: *Regnum procellosum esse mare expertus, Sceptra remos, Regem Gubernatorem*. Szintén a republikánizmusba illeszkedik az Istvánnál olvasható metafora: Koppány a tagokat a főtől el akarta szakítani. Eszerint a király a fej, az ország pedig a törzs és végtagok (*corpus rei publicae*). Ez a metafora a keresztény tanításba is jól illeszkedik, hiszen Krisztus egyháza is erre a hasonlatra épül, ugyanakkor az ókortól kezdve rendkívül gyakori republikánus metafora, a német fogalomtörténeti kézikönyv *Republik* címszava is kiemeli őket.²⁶

Ami viszont teljes mértékben korszerűnek tekinthető, az a *theatrum politicum* metaforikájának használata, mely valószínűleg azzal is összefügg, hogy a szerző jezsuita drámaíró, illetve a kortárs politika-felfogásnak is jó ismerője. Vencelnél az ország „laptázó” helyé, játéktérre változik, II. Lajos király mohácsi veszedelme pedig egy összkomfortos színdarab kellékeit vonultatja fel: a politikai szereplők, uralkodók jelen értelmezésben tehát játékosok, avagy szereplők, akik a politika színpadán feltűnnek.²⁷

A *regnum* esetében még egy aspektusra ki kell térnünk, ez pedig a *patria*-hoz való viszonya. Az eddigi fejtegetésekből is látható, hogy a *regnum* kevésbé az érzelmekről szól, inkább a hatalom gyakorlásáról, politikai jogokról, amelyek az uralkodót és a tagokat illetik. István királynál van egy passzus, ami szemléletesen rámutat a különbségre: *quod Patriam Pater sine Filio, Rex Regnum*

²⁶ Brunner-Conze-Koselleck, 2004.

²⁷ A metafora monográfiáját adja: Bene, 1999.

sine regiarum haerede virtutum, relinqueret. Itt tehát arról van szó, hogy egyrészt a hazának milyen atyja az, aki fiú nélkül hal meg, másrészt arról, hogy az országnak milyen királya, aki uralkodásra méltó örökös nélkül távozik. A haza atyja és az ország királya tehát két külön síkon értelmezendő: az egyik egy családot modellező, a termékenység és az érzelmek szféráját mozgató fogalom, a másik, mint fentebb láttuk, sokkal inkább vezetői kompetenciákat, felelősséget követel, mely által garantálja a *regnum* létét. Érdekes, hogy Horányi a 18. század végén nem fordít külön gondot arra, hogy a két fogalomról tett kijelentéseket külön-külön ültesse át, valószínűleg a jelentések már egybecsúsztak, pl. a 17. században oly virágzó *pater patriae* cím vesztett jelentőségéből, és sokkal nagyobb jelentőséget szerzett a hazafi. Ezen kifejezést Horányi saját szerzésű elógiumaiban olvashatjuk legtöbbször: például Lipótnál arról beszél, hogy a „jó polgárok és hazafiak” azt jövendőlték, vele arany békesség jön; vagy József (aki a kuruc szabadságharcnak véget vetett) „az hazafiaknak Pálfi János és Károlyi Sándor híres magyar vitézek által békességet, s új életet szerzett”.

A *patria* és a *regnum* viszonyát jól megvilágítja Dominique Longa-Prat tanulmánya. A *patria* a származás, az ősök több generációjára visszanyúló kötelék, azaz az idő; a *regnum* pedig a területiség elvére épül. Mindkét kifejezés magyar változata adatolható a középkorból, a haza a ház szóból származik, a „magyar haza fogalomnak erőteljes, ugyanakkor elmosódott területi tartalma van. Erőteljes, mivel a hazára mint egyfajta bölcső-sírra gondolnak.” Az ország eredetileg a törzsfők területe volt, majd a királyság megalapításával jelentése áttevődött a *regnum*-ra, ami kezdetben a király uralmi körzete, majd az ország rendjeié. Az ország már konkrét területi utalást tartalmaz. A két fogalom tartalmi különbsége a török időkben kerül legmarkánsabban előtérbe.²⁸

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
Attila	Chaba Regnum, seipsum perdidit Aladaricus	Meg' hasonlván kétten az ország' a' Csabának / El vesze, -s- el vesze feje Aldarichnak.	Tsaba az országot, Aladarikus magát el-vesztette
Árpád	proque phalerato equo Regnum venale proponens	Ezt küldé az Arpad Suatapolugnak, / Ki parancsol vala akkor ez országnak. / Ellene nem mondván, hogy lakói annak / Ne lennének, mivel eorül ajandéknak.	aki egy fel-tzifrázott paripáért az országot árrúba botsátván

²⁸ Longa-Prat, 1999.

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
István	qui divisum in diversa Regnum, membra a capite, lacerare moliebatur	Honnét leo, hogj az, ki országot sok része, / Szellyel el oszlalni igen ügyekezte, / Annak eo fő nélkül támadot törsöke, / Negj vég varos kapun leon négjgjé függesztve.	a'ki az országot egymástól osztani, és a' tagokat a' főtől el-szakasztani akarta
István	quod Patriam Pater sine Filio, Rex Regnum sine regiarum haerede virtutum, relinqueret.	Hogy eo attya léven fia nélkül volna, / Király léven országot magzat nélkül hadna, / Eotöt joságban követő meg haladna, / Kire holta utan országlás maradna.	Hogy ő az Hazát magához hasonló Fiú nélkül hagyandó vala
Péter	Ar vix ad regnum, etiam ad ingenium rediit	Alig ment vissza az országba, vissza-tért a' gonoszságra-is	Országot megh adgja ... De minden gonoszra ismét réa hajla.
András	Per quae et sibi Regnum, et se Regno restituturus	mind magának az országot, mind magát az Orzágnak vissza-adván	
Béla	Et quod claudus impie assecutus est Regnum, integer vitae scelerisque purus conservavit	Mind az által Béla úgy vet és ugj tartot, / Hamissan és sántán melly orszaghoz jutot, / Tisztán -s- vétek nélkül abban uralkodot, / Ritka példát abban királyoknak hagjot.	És a'melley országot mint sánta, és gonoszúl nyert,/ azt épen s szentül élte.
Géza	firmabatur Regnum, stabiliebantur Reges	Regen coronanak az eo ekessege, / Az országoknakis meg erősítése, / A királyoknakis állandó ereje, / A szent templomokkal vala edgjesülve.	erősítettek a' Királyok, állandósítottak az országok (a templomok által)

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
IV. István	<i>Regnum procellosum esse mare expertus, Sceptra remos, Regem Gubernatorem.</i>	Igy hamar megh érte eo hogj az országlás / Szélveszekel tlyes tenger, nem egjéb más, / A királlyi pálczaiz csak hajókázás, / A királyságh penigh hajot igazgatás.	az Ország szél-veszes tenger, a' királyi-páltza evező, és a' Király Kormányos.
Imre	tranquillum suis reliquit Regnum	Eoveinek országot megh erősitti, / Csendességben lenni élteket megh szerzi.	maradékinak nyugodalmas országot hagyott
III. Béla	Totum se non tam sibi quam Regno natum	Egeszszen országnak eo magát tartotta, / Hogy az országh övé, nem ugj alittotta.	
IV. Béla	Vix pedem in Regnum reposuit Bela	Ennyi sok halálos fegjver hogj le szálla, / Hólt elevenségéből fel eszmödvén Béla, / Megh kezde éledni ismétlen ez haza, / Ujjolagh fel kele el rejtezet napja.	fel-éledvén azért Béla az olly keserves tsapás után az Ország-is kezdett fel-elevenedni
Vencel	adeoque Regnum ipsum pila, Regia sphaeristerium	Hánt vetett laptáje az országh változék, / Kerek feredőre királlyi szék valék.	az Ország ezen alma-játéknak laptázó-helye
II. Károly	Regnum sub larva amici ingressus hostis	Szines áll orczával az országban jöve, / Holott baráttjának volna ellensége.	Midön ez ellenség az országba barátságos szín alatt bé-lépett

Corona és Patrona Hungariae

A 17. század közepétől megerősödőben van katolikus körökben a Regnum Marianum-eszme,²⁹ azaz a korona Szent István általi felajánlása Máriának, amely gesztus által Magyarország Mária királyságává lett, és egyúttal a Szent Korona is nagyobb jelentőséget nyert. Nem véletlen, hogy ugyanaz a Nádasdy

²⁹ Bitskey, 2004.

Ferenc országbíró adja ki Révai Péter Szent Koronáról szóló korszakalkotó könyvét (Révai műve határozza meg évszázadokra a koronáról való diskurzust),³⁰ aki a *Mausoleumot*. A koronával való megkoronázottság tehát fontos szempont lesz a királyok megítélésében. Ez Erdéllyel szemben a Habsburgokat legitimálja, ugyanis például Bethlen Gábor be sem kerül a sorba, pedig megválasztották királynak, viszont nem koronázták meg.

István bemutatásánál olvashatunk Mária patronátusáról:

*E' coronád alatt, ne féjly azert, haza,
Egek királlneja míg azt oltalmazza,
És te királljodot míg ez coronázza,
Töb már eretneknek ennek eo hatalma.*

*Nem is volt ot soha jó királlly valasztás,
Hol Maria nélkül volt azon villongás.
Maria kedvében légjen hát maradás,
Hogj magjar corona légjen rajta áldás.*³¹

Aba és Ottó portréjánál azt látjuk, hogy a korona egy mérce, egy tükör, amihez a királynak méltónak kell lennie:

*Jó coronak azok, kiket ugy viselnek,
Hogy fejeket tarcsák ahoz illendönek,
Méltób így corona a'Péter fejének,
Hogj Aba vészi el méltóságot ennek.*³²

*Viszsza mene penigh koronátlansággal,
Dücsössége helyett szégyen -s- pirossággal,
Mert nem viselte volt olyan méltósággal,
A melly megh egjezne a'szent királljsággal.*³³

I. (Habsburg) Ferdinánd portréjában az alábbi strófát olvassuk:

*Mivel tartoztanak a' kösség a királllynak,
Mivel penigh királlly kösségnek s' országának,
Jövendő például edgjik a másiknak,
Halál jádczó helyet hattak csak azoknak.*³⁴

³⁰ Révai, 1659.

³¹ Felvinczi, 1988, p. 222.

³² Felvinczi, 1988, p. 227.

³³ Felvinczi, 1988, p. 277.

³⁴ Felvinczi, 1988, p. 320.

Ez a strófa rámutat arra, hogy a korona nemcsak hatalom, de kötelesség is: az uralkodónak a magyar nemesi közösséggel szemben kötelességei is vannak.³⁵ Valószínűleg nem véletlen, hogy pontosan egy Habsburg uralkodónál hangzik el ez a figyelmeztetés. A korona összeköti a király és a közösség sorsát: „*Magjarok napjanak gjaszos haladása – / Királlynak s' kösségnek egymásért romlása.*”

Szekfű Gyula szerint³⁶ Werbőczy Hármaskönyve előtt a koronát a királyé-
nak tekintették, ő alapozza meg a Berger és Révai kapcsán is emlegetett kon-
cepciót, hogy a korona a rendek tulajdona, akiknek joga van a királyt megvá-
lasztani és adott esetben eltávolítani. Ez továbbvezet bennünket a következő
fogalomhoz, melyet a beszédmód kulcsának is tekinthetünk.

Res publica

Az egész fogalmi hálózatnak a *res publica* a legsokféleképpen átültetett eleme, ami
nem meglepő, hiszen egy rendkívül jelentéstelített fogalomról, az egész gondol-
kodás- és beszédmód keretéről van szó, mely római gyökerű, latin nyelven élő
fogalom. Németül a Staatwesen és a Gemeinwesen fordítások váltogatják egy-
mást, tehát hol államlétként, hol közösségi létként értik. A magyar változatok is
ekörül forognak, országgént, *községként* köszön vissza a magyar változatokban,
illetve ami az egész gondolatkör legfontosabb eleme: közös jóként. A német fo-
galomtörténeti kézikönyv is ezt a két értelmet térképezi fel, ezek azonban gyak-
ran elválaszthatatlanok egymástól. A republikánus gondolkodás része az uralko-
dó szabad választása, a kollektizmus, erényesség, törvénytisztelet, amiről az
eddig tárgyak fogalmak kapcsán is folyamatosan szó esett. Tulajdonképpen
minden a rendekről szól: nekik kell a hazaatyák csontjait összeszededetni, ők a
gens, aki szabadságát védi és királyt választ, ők a korona tulajdonosai, ők a ki-
rályt ellensúlyozó *regnum*; ők egy szóval a közösség. A *res publica* ennek megfele-
lően akkor kerül elő érvként, ha veszélyeztetve van. Például III. Istvánnál azt
fejtegeti a *Mausoleum* szövege, hogy a királynak a köz javában kellene járnia, de
Ulászlónál úgy merül fel a probléma, hogy veszélyes az egész közösség ügyét
egy ember kezébe helyezni. A logika azonban a másik irányba működik, ha en-
nek az egy embernek az áldozatáról van szó, mint Béla vezér esetében: ilyenkor
a *pro patria mori* jegyében üdvös egy embernek a hazáért/a közösségért meghalni,
hiszen a republikánus gondolkodásmódban a közösség az egyén előtt áll:

*Tudván, hogy türhetőbb egy ember halála,
Hogy nem mint kösségnek szertelen romlása,
Mellyel hogy magára dütsőséget vonna,
Népe pajssa lön -s- ellensegnek tárgya.*³⁷

³⁵ A korona jelentéséhez és a nemzeti identitással való kapcsolatához l. Teszelszky, 2009.

³⁶ Szekfű, 2001, pp. 9–39.

Az ilyen jellegű republikánus erényeknek a vezérek (mind a hunok, mind a magyarok) az igazi letéteményesei: Béla vezér idézett példája mellett Keménél például a boldog *respublica* fölött ujjong a szerző, Árpád pedig nem akarja a hatalmat zsarnoki módon magához ragadni. Mindez a magyar *res publica* ősiségét bizonyítja. Közben ott találjuk Attilát, akinek zsarnokságba torkolló uralkodása Róma történetét idézi. „A republikánus beszédmódban Róma nagyságának és hanyatlásának története paradigmátikus: ahistorikus minta, amellyel az egyes nemzetek értelmezhetik a saját történetüket.”³⁸ De neki is megvan a maga elvitathatatlan érdeme: megteremtette azt a *regnum*-ot, amelynek keretében majd újra virágozhat a *res publica*.

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
Keme	<i>Felix Respublica</i>	Oh melly bóldog' nép az	<i>Bóldog Gyülekezet</i>
Géza	in Pannoniis Christianae Reipublicae finibus collocasse		a kereszténységnek Pannoniai határra ugyan azért helyezettette
László	Eo Reipublicae bono	A' respublicának penigh olly jóval	a közönséges jónak olly nagy bóldogságával
II. Géza	<i>Rempubicam non suam esse, sed se Reipublicae</i>	Megh ismervén azt, hogj nem a' kösség ové, / Hanem, noha királly, de eo a' kössége..	nem ő néki az Ország, hanem ő adatott az Orzágnak
Ottó	Quasi vel totum his Reipublicae pondus sustineretur	Mintha az kösségnek vagy egészzen terhét, / Vagj penigh királlynak -s- országnak inségét, / Az pompa fel venné minden nehézségét, / Es ez oltalmazná az országnak népét.	mintha az egész közönséges jónak terhét ezek tartanak

³⁷ Felvinczi, 1988, p. 187. A Mausoleum eredetije bibliai passzussal fejezi ezt ki: expedit, unum hominem mori pro populo (János 18.). Vö. Kantorowicz, 1951.

³⁸ Takáts, 1998.

Uralkodó	Mausoleum	Felvinczi	Horányi
Ulászló	<i>Et quod perniciosius accidere solet Reipublicae, totâ ad unum vel ad paucos devolutâ fortunâ,</i>	De a' mi ártalmasb az országh népének, / Hogy a' szerencse áll vagj csak egj embernek, / Vagj az emberek közt csak igen kevésnek, / Nem tészén választást az érdemeseknek.	És a'mi veszedelmesebb a' községnek, Ha az egész szerencse egyhez vagy kevéshez köttetik
III. István	Rege pro publico bono sollicito	Mindeneknél azért lön gyűlöletesse, / Mert nem az hazát, de eo magát keresé, / Talám hogy eo magát el veszetnek tenné, / Köz jók színe alat magát építte.	midőn a' Királynak a' közönséges jóban kellene szorgalmatoskodni

„Aligha van tökéletesen elszigetelt szöveg”³⁹

Amint a fentiekből kiderült, a latin nyelvű politikai beszédben állandónak látszó fogalmi háló a magyar nyelvű és (a 17. századi kéziratos fordítások esetében) magyaros formájú változatokba is átkerül, amelyek lokális nyilvánosságok (többnyire felekezeti kollégiumok) körében terjesztik el, melyek igyekeznek magyarul is nevet adni, integrálni azokat. Ezen dolgozat keretén belül nincs lehetőség a magyar fordítások kontextusának részletes elemzésére, azonban röviden utalnunk kell arra, hogy a kuruc szabadságharc, a Diploma Leopoldinum utáni Erdély⁴⁰ vagy épp Mária Terézia felvilágosult abszolutista uralkodása mind-mind új értelmezési keretet adtak a *regnum*, a *patria*, a *res publica* fogalmának, a rendek szerepének.

A *Nádasdy-Mausoleum* és magyar fordításainak vizsgálata révén ékesen bebizonyosodik, hogy ha a 17. század politikai gondolkodását kizárólag a prózai szövegek, traktátusok, történeti munkák alapján próbáljuk megismerni, nem kaphatunk teljes képet. A *Nádasdy-Mausoleum* a 17. századi politikai élethez nemcsak megrendelőjének politikai szerepvállalása révén kapcsolódik, de a legtöbb olyan fogalmat használja és adott esetben értelmezi, amelyek a kor

³⁹ Kontler, 2009, p. 142.

⁴⁰ Péter, 1995, pp. 211–232.

politikai gondolkodásában kulcsszerepet töltöttek be. Az uralkodókról szóló portrék, főként, ha a politikai gondolkodás felől nézzük, nem annyira az egyes uralkodók megismeréséhez segítenek hozzá, hanem a Magyar Királysághoz, vagyis a *regnum*-hoz, illetve a *patria*-hoz való viszonyuk válik fontossá, a *res publica* keretein belül, melyet a *corona* és Mária patronátusa őriz. A fogalmak ezen hálójában tehát nem az egyes uralkodók válnak fontossá, hanem a rajtuk keresztül közvetített államfelfogás, az „ezeréves intézményi folytonosság fikciója”⁴¹, melyet a *Mausoleum* is táplál legalább másfél évszázadon keresztül – a forrásául szolgáló történeti munka nyomán, számos fordítása, kéziratot másolata, újrakiadása által is.

Irodalomjegyzék

- Ábrahám Ádám: Az Attila-kép alakulása történetírásunkban. *Belvedere* (2009), 1–2. sz. pp. 5–15.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 2004, Atlantisz Könyvkiadó.
- Bene Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, 1999.
- Bene Sándor: A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmétörténetben – A kora újkori modell. *ItK*, (2001), 34. sz., <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2001-34/bene.pdf>
- Bene Sándor: Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diszkurzustípusok a kora újkori Magyarországon. In: Jankovics József, Nyerges Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Bp. 2004, Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, p. 8–28.
- Bitskey István: *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*. Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2004, www.deidi.unideb.hu/Publik/bitsszekfog.html
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart: *Geschichtliche Grundbegriffe 1–8: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 2004, Klett-Cotta.
- Csernátóni Márton: [A hun és magyar vezérek verses históriája]. In: *Régi Magyar Költők Tára XVII./10. Az 1660-as évek költészete 1661–1671*. Kiad. Varga Imre. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó, pp. 85–147.
- Felvinczi György: *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Hungariae Ducum*. In: *Régi Magyar Költők Tára XVII./13. Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*. Kiad. Varga Imre. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, pp. 180–352.
- Hargittay Emil: A biblikus mitizáció a 17. század magyar költészetében. In: *„Mint sok fát gyümölcscsel”: Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*. Budapest, 1997, pp. 73–85.

⁴¹ Trencsényi, 2011, p. 21.

- Horányi Elek: *Magyar Országnak hatalmas, és dicsőséges királyainak, és első vitézkedő kapitányainak emlékeztető koporsó épülete, mely az hallotti porból öszveszedetett maradványoknak a következő hála adó népnél való emlékezetre a hazafiaknak keserves fájdalmátúl épített. Most pedig deákból magyarra fordítatott*, Buda, 1773.
- Huizinga, Johann: *Patriotizmus és nacionalizmus*. Ford. Szentkúty Pál. Budapest, 1941, Danubia, p. 45.
- Iogna-Prat, Dominique: *A politikai tér keresztény létrehozása*. Ford. Kordé Zoltán (1999), 3–5. sz.
- Kantorowicz, Ernst: Pro Patria Mori in Medieval Political Thought. *The American Historical Review*, Vol. 56, (1951), No. 3.
- Kontler László: *Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszmetörténetben*. Helikon (2009), 1–2.sz. p. 142.
- Kulcsár Péter: Berger Illés történeti művei. *Magyar Könyvszemle* (1994), 3. sz. pp. 245–299.
- Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum*. Nürnberg, 1664.
- Péter Katalin: A haza és a nemzet az ország három részre szakadt állapotára idején. In: *Papok és nemesek*. Budapest, 1995, pp. 211–232.
- Porkoláb Tibor: Panteonizáció és vizuális reprezentáció. *Regio* (1994), 3. sz. pp. 82–100.
- Révai Péter: *De Sacra Corona Regni Hungariae*, 1613.
- Révai Péter: *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae*. Frankfurt, 1659.
- Rózsa György: *Magyar történelemábrázolás a 17. században*, Bp., 1973, Akadémiai, p. 16.
- Skinner, Quentin: *The Foundation of Modern Political Thought*. Cambridge, 1978, p. 208.
- Szekfű Gyula: *Állam és nemzet*. 2001, Lucidus Kiadó, pp. 9–39.
- Szörényi László: Berger Illés eposza a Szent Keresztről és a magyar történelem. In: *Philologia Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*. Budapest (2002), Kortárs, pp. 73–80.
- Takáts József: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. *ItK* (1998), 5–6. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00001/00007/takats.htm>
- Teszelszky, Kees: *Az ismeretlen korona*. Pannonhalma, 2009, Bencés Kiadó, pp. 178–203.
- Tóth Zombor: Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban. Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez. *Studia Litteraria* (2013), 3-4. sz. pp. 6–36.
- Trencsény Balázs – Zászkaliczky Márton: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, 2010, Brill.
- Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011, Argumentum, 21.
- Vincze Hanna Orsolya: *The Politics of Translation and Transmission: Basilikon doron in Hungarian Political Thought*. 2012, Cambridge Scholar Publishing.
- Viskolcz Noémi: *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*. Szeged, 2013, pp. 286–287.

NAGY ÁGOSTON

A patriotizmus alakváltozatai az inszurrekciós röpirat-irodalomban 1808 és 1809 között

Az 1808-as diétán, a nemesi felkelés külföldön történő alkalmazásával kapcsolatban hangzott el az alábbi érvelés: „Ha a’ régi Roma, mindenkor csak a’ mellett maradt volna, hogy magát védelmezze, soha annyira nem ment volna, a’ mennyire a’ Történetek’ Irói’ bizonyságok szerént emelkedett.” A beszédet József nádor mondta el, aki a görög-római történelemhez és az ókoriak erényeihez fellebbezve érvelt a „preventív” háború mellett. A követek közül néhányan erre válaszul az önvédelem eszméjét sokkal szűkebben értelmezve elvetették a katonai beavatkozásnak ezt a fajtáját hiszen „[...] a’ Rómaiak, és más Nemzetek idejét, nem lehet Magyar Országunk mostani állapottyához hasonlítani. Már több Ország’ Gyűlésein az egész világ előtt meg-vallottuk: hogy a’ mi Országunk’ Alkotmánya csak magát védelmező.”¹ A két érvelés ugyanazon problémát járta körül, amikor igyekezett választ találni arra, hogy mit és mikor követel meg a haza (*patria*, nemzet) védelme háborús helyzetben, illetve mik ennek a korlátai. Ha a vitát tovább olvasnánk, és esetleg a nemesi felkelést üdvözlő alkalmi költészetet, pamfleteket és a *bene possessionatus* nemesség magánlevelezéseit is odaraknánk mellé, nagy valószínűséggel arra lehetnénk figyelmesek, hogy a kor hátramaradt szöveges nyomaiban egy rendre visszatérő, mindenki által előszeretettel hivatkozott szótár elemeire bukkantunk. A szótárt egyelőre nevezzük egyszerűen republikanizmusnak, míg a konkrét jelenséget, amelyről a dolgozatban hosszabban is szó lesz, patriotizmusnak.

A republikanizmus nyelve és a patriotizmusra hivatkozó érvelés azonban nemcsak éles polémiákra, de ideiglenesen az udvar és a rendek közötti kompromisszum megteremtésére is lehetőséget adhatott. József nádor például már az 1807-es diéta előtt azt javasolta, hogy „az udvar tegye kívánságait elfogadhatóvá, öltöztesse őket olyan köntösbe, amely megnyerné a rendek tetszését, vagy legalábbis megkönnyebbítené beleegyezésüket a javasolt intézkedésekbe”.² Erre 1807-ben ugyan még nem került sor, ám 1808-ban már történtek

¹ Vö. Napló, 1808, p. 93–94.

² Domanovszky, 1944, p. 69.

kísérletek a közeledésre, bár a kifejezés, amellyel Wertheimer Ede az 1808-as diétát jellemezte („szép országgyűlés”) talán némileg túlzónak tűnik.³ 1809-ben a felkelés kihirdetése és a már közvetlenül Magyarország határait fenyegető francia hadsereg a dominánsan a republikanizmus nyelvét beszélő patrióta röpiratok reneszánszát hozta. Bár a korábbi háborúk, illetve felkelések kapcsán is szép számmal születtek szövegek, 1808–1809-ben tömegesen jelentek meg a nemesség politikai gondolkodását, illetve annak egy szeletét reprezentáló röpiratok, valamint az udvar megbízásából született buzdító munkák.⁴ A dolgozat három nagyobb fejezetre oszlik. Az első rész igyekszik felmérni a felkelésekkel kapcsolatos politikai gondolkodáson belül a röpiratok jelentőségét. A második rész a patriotizmus historiográfiáját tekinti át azzal a céllal, hogy az 1809-es inszurrekció időszakában született munkák értelmezéséhez egy érvényes fogalmi keretet találjon. A harmadik fejezet pedig ezek alapján tekinti át a patriotizmusról a nem verses röpiratokban kirajzolódó elképzeléseket.

A diétától a felkelésig

A „hosszú” századforduló magyar politikai gondolkodásának az egyik legfontosabb témáját – a francia háborúk következtében – az adózási és honvédelemi kötelességekkel kapcsolatos viták szolgáltatták. A kora újkorban a hadügy vagy legalábbis nagy része (ez viták tárgya volt) országgyűlési ügynek számított, így amennyiben az uralkodónak a háborúskodáshoz szükséges emberi és anyagi erőforrásokra volt szüksége, akkor alapesetben kénytelen volt országgyűlést összehívni (1796, 1802, 1805, 1807, 1808, 1811/12). Mivel a rendek kötelességei előjogaikat alapozták meg, ezért a *Corpus Juris* vonatkozó részeinek értelmezése kulcsfontosságú volt a résztvevők és az egész magyar nemesség számára. Az országgyűlés hadügyekkel foglalkozó ülésein belül is kiemelkedtek a *subsidium*-mal (önkéntes segély), illetve az *insurrectio*-val (felkelés) kapcsolatos polémiák.

Az nem volt kétséges, hogy szabály szerint az önkéntes *subsidium* és a nem nemesek által fizetendő *contributio* megajánlásához diétára (az utóbbi esetben esetleg *concursus*-okra) van szükség,⁵ ám az, hogy az alkotmányos kötelességeként értett felkeléshez mennyiben szükségeltetett a diéta, már nem volt egyértelmű. A 18. század végére, a 19. század elejére a nemesség honvédelemmel kapcsolatos alkotmányos kötelességei a személyes felkelésre és a bandériumokra szűkültek le. Az előbbi az általános felkelésnél (amely végső esetben az ország egészének felkelését is jelenthette, függetlenül a nemesi címtől) szű-

³ Wertheimer, 1890, p.

⁴ Császár, 1909, Porkoláb

⁵ Poór, 2003, p. 142. A *concursus*-okhoz lásd: Szijártó, 2006, p. 218–236.

kebb kört érintett, míg az utóbbi értelmét nem sikerült az érintetteknek tisztázni, ezért nem is állítottak ki bandériumokat.⁶ Mivel a korábbi századokban még meglévő harmadik hadszervezeti forma, a portális katonaság a század elejétől elhalt, a 19. század elején komolyabban már nem foglalkoztak vele, ezért a nem önkéntes (*subsidiium* jellegű) terhek vállalásán kívül pusztán a nemesi felkelés maradt alkotmányos kötelesség. De még ezzel kapcsolatban sem volt egyértelmű a király joga, illetve az országgyűlés illetékessége. Kérdéses volt, hogy ki lehet-e állítani úgy a felkelést, hogy nem hívnak össze ez ügyből diétát, illetve ha összehívta az uralkodó, akkor mi ez ügyben a feladata. Erről 1808-ban hosszadalmasan vitatkoztak a rendek, de általános tendencia volt, hogy az alkotmányos kötelességgként értett felkelés több elemét is a *subsidiium* fogalmába vonták.⁷

Az 1808-as országgyűlést I. Ferenc augusztus 28-ára hívta össze Pozsonyba, melynek ürügyét Mária Ludovika koronázása szolgáltatta.⁸ A felkeléssel kapcsolatban az eredmény az uralkodó által novemberben szentesített 1808. évi II. és III. tc. lett, amely részletesen szabályozta az intézményt. Ennek fontos hozadéka volt, hogy a király arra az esetre, amennyiben a rendes hadsereg az ellenség feltartóztatására alkalmatlan volna, és betörés fenyegetné az országot, a rendektől három évre előre megkapta a felkelés hadba szólításának jogát. Ezt a törvény alapján az eggmühli csatavesztést követően hirdette ki ünnepélyesen I. Ferenc 1809. április 27-én. Mivel a nemesség mozgósítása hónapokat vett igénybe, ezért egyes vármegyék már 1808 második felében előkészületeket tettek.⁹ A mozgósítás eredményeként végül 38 ezer felkelő állt hadba, ezek nagy része azonban vagyoni helyzete miatt csak mások (a vármegye, a vagyonosabb nemesség vagy a kincstár) terhére katonáskodhatott.¹⁰ Mind az országgyűlési vitákat, mind pedig a mozgósítást élénk érdeklődés kísérte. A diétai viták mellett a magánirodalom műfajaiban (például a Kazinczy-levelezésben vagy Horvát István pest-budai naplójában)¹¹ és a sajtó nyilvánosságában is nagy súllyal voltak jelen a felkeléssel kapcsolatos témák.¹²

A felkelés eszmetörténeti háttéréről szóló kutatásokban eddig az első két szintérhez köthető forráscsoportok álltak középpontban, a diétai dokumentumok, illetve kisebb mértékben a magánirodalom termékei. A nyomtatásban megjelent, rendkívül termékeny 1808/09-es röpirat-irodalomnak a politikai gondolkodásban betöltött helye máig tisztázatlan. Sokatmondó, hogy a 18–19.

⁶ Poór, 2003, p. 95.

⁷ Poór, 2003, p. 173.

⁸ Vö. Vizi, 2000.

⁹ Ilyen jellegű szervezkedésről tudósította például Kazinczy Ferenc Cserey Farkast. Vö. KazLev VI. p. 24.

¹⁰ Ódor, 2006, pp. 65–67.

¹¹ Vö. KazLev V., VI., VII., illetve Horvát, 1967, pp. 371–446.

¹² Lásd a *Hazai és Külföldi Tudósítások* vonatkozó füzetét.

század fordulójának politikai irodalmát feldolgozó Ballagi Géza monumentális munkájából mindössze félszáz oldalt szánt az 1792 és 1825 közötti időszaknak, és annak nagy részében is a cenzúráról írt, míg az inszurrekcióval nem foglalkozott.¹³ Kétségtelen, hogy a propagandisztikus funkció, illetve a cenzúra rajtahagyta a bélyegét ezeken a szövegeken, ám amennyiben a politikai gondolkodás részeként a felkelésről alkotott elképzeléseket rekonstruálni kívánjuk, nem feledkezhetünk meg erről a kiterjedt forráscsoportról sem. Poór János szerint, amikor az 1808-as országgyűlésen „a felkelésről gondolkodnak és tárgyalnak, nem egy kiforrott szabályok szerint működő intézmény (az insurrectio) konkrét működésbe hozásáról van szó, hanem, mint mindig, ekkor is foglalkozni kell minden részlettel”.¹⁴ Ugyanakkor a diétán nemegyszer meglepően ideologikus, hosszadalmas történeti, elméleti fejtegetésekre támaszkodó érvelésekkel is találkozhatunk. Ezeken a pontokon az argumentáció struktúráját tekintve a diétai praxis és az absztraktabb, de a politikai-társadalmi gyakorlathoz még mindig nagyon közel elhelyezkedő pamfletirodalom érintkezhet egymással. Ennek fényében különösen érdekes lehet az „elméleti” igényrel is fellépő források alaposabb vizsgálata, hiszen a röpiratok szerzői a nemesség honvédelmi kötelezettségét illető fogalmak homályossága, vitatottsága és a leszűkülő alkotmányos köteleességek ellenére mégis igyekeztek fenntartani, történetileg igazolni és retorikailag legitimálni a véráldozat és az arra épülő adómentesség illúzióját.¹⁵ És ez nem pusztán a rendek irányában elfogult szövegek esetében, de részben azokban a pamfletekben, üdvözlőversekben is így van, amelyek egyértelműen az udvar nyomására készültek.

Egy másik szempontból is fontosak ezek az eddig elemzésre csak ritkán méltatott források. A diétai dokumentumok, levelezések, naplók mellett a röpiratok korpuszának esztörténeti szempontú feltérképezése esetében is igaz lehet az, hogy az ilyen irányú vizsgálódások a politikai gondolkodást a kora újkorban releváns szinten, a társadalmi-politikai gyakorlathoz, annak esetlegességeihez közel hagyják meg.¹⁶

A francia háborúkkal, azon belül pedig az 1809-es felkeléssel kapcsolatban megjelent szövegeket műfajilag két nagyobb csoportra oszthatjuk: egyrészt az inszurrekciós költészetre, másrészt a változatos terjedelmű nem verses munkákra, brosúrákra. A háborús költészetben belül a kifejezetten az inszurrekcióval foglalkozó verses szövegekről az utóbbi időben több tanulmány is

¹³ Ballagi, 1888, pp. 755–811.

¹⁴ Poór, 2003, p. 183.

¹⁵ Szijártó M. István szerint „a nemesség általános adómentességéről beszélni nemcsak a kora újkor századaiban, de még a 18. században sem jogos”, ugyanakkor igaz az, hogy a *bene possessionati* mindvégig mentes maradt a rendszeres állami adó alól. Szijártó, 2006, p. 160.

¹⁶ Szűcs, 2011, p. 36.

született,¹⁷ míg a propagandisztikus pamfletekről még átfogó bibliográfia sem áll rendelkezésre.¹⁸ A dolgozat természetesen nem tűzheti célul ennek a széles korpusznak az összetett bemutatását, a továbbiakban ezért csupán egyetlen jelenséggel, a patriotizmus korabeli értelmezéseinek, válfajainak kérdéskörével foglalkozom. Azért ezzel, mert a legtöbb nem verses inszurrekciós röpiratban közös, hogy valamilyen módon viszonyult ehhez a tárgyhoz. Ezeknek a szövegeknek a jó része a mozgósításon túl, elméleti vagy történeti reflexiókon, bevett toposzok megidézésén keresztül próbálta definiálni, leírni, megérteni a patriotizmus jelenségét, úgy, hogy közben a hazához (országhoz, nemzethez stb.) való viszony helyes formájának, a „jó hazafiság” jellemzőinek a meghatározásán fáradozott. Az 1808/1809-es röpiratok ennek következtében a patriotizmus változatos formáit teremtték meg a nemesi felkelés propagandája során, rámutatva arra, hogy – hasonlóan a nyilvánosság más fórumaihoz – a haza és a hazaszeretet fogalmához társított képzetek sokszor a rendi politikai gondolkodáson belül sem voltak homogének és egyértelműek.

A patriotizmus kora újkori eszmetörténete és Magyarország

A patriotizmus ezer szállal kötődik a republikanizmus politikai nyelveként az eszmetörténetben nagy karriert befutott szakkifejezéshez. Amennyiben a republikanizmust gyűjtőfogalomként, korszakokon átívelő konglomerátumszerű hagyományként kezeljük,¹⁹ annak részét képezheti mind a honpolgári humanizmus (*civic humanism*), mind a klasszikus republikanizmus (például a politikai gondolkodás Skinner által „felfedezett” neoromán tradíciója), mind pedig – a magyar kontextusban – az ősi alkotmányra hivatkozó érvelés és a patriotizmus valamely formája is.²⁰ Ez a potenciálisan átfogó republikánus hagyomány a maga teljességében nem lelhető fel, de az egyes diskurzusokban a kulcsfogalmak és toposzok kontextusról kontextusra rekonstruálhatóak. Az inszurrekcióról szóló korabeli magyarországi diskurzus alaptónusa ennek az egészen tág értelemben vett republikanizmusnak a magyar nemesség igényeihez igazított változata volt.²¹ Ez a nemesi ideológia részletesen kidolgozott formában ritkán jelent meg, de az elemei szinte minden politikai vita során

¹⁷ Porkoláb 2013a, Porkoláb, 2013b.

¹⁸ Egy részüket Császár Elemér ismertette kismonográfiájában, amely eddig az egyetlen átfogó igénytel megírt munka az inszurrekciós irodalom eszme- és irodalomtörténeti jelentőségéről. Vö. Császár, 1909.

¹⁹ Így tett például J. G. A. Pocock. Lásd: Pocock, 1975. Magyarországon ehhez hasonló álláspontot képvisel Debreczeni Attila. Takáts József ellenben elválasztotta a republikanizmust az ősi alkotmánytól. Takáts, 2007, pp. 14–17.

²⁰ Ennek összefoglalásához lásd: Connel, 2000 és Hammersley, 2012.

²¹ És nem csupán annak. Készülő disszertációm hipotézise szerint 1780 és 1811/12 között a mainstream politikai közbeszéd dominánsan ezen a nyelven zajlott.

előkerültek.²² Az 1808/09-es inszurrekciós röpiratok is zömükben ezeken a kereteken belül szólaltak meg és értelmezték a patriotizmus jelenségét, illetve az azzal összefüggő társadalmi, politikai, morális problémákat. A 19. század eleji, patriotizmussal foglalkozó kutatásoknak így egyrészt a szövegek megszületésének speciálisan birodalmi, illetve magyarországi politikai (diéta, ország és király viszonya, francia háborúk), másrészt a nyugat-európai jelenségekhez is kötődő esztörténeti kontextusára (a rendi republikanizmus nyelvének forrásai és komplexitása) kell tekintettel lennie.

Az utóbbi évtizedekben a republikanizmus mellett a kora újkori magyarországi patriotizmus esztörténetét is egyre élénkebb tudományos érdeklődés kísérte. A patriotizmussal kapcsolatos teoretikus problémákat Szűcs Jenő máig alapvető elemzései mellett az irodalom- és esztörténet is újra felfedezte magának. Szűcs koncepcióját érdemes röviden összefoglalni, mert bár több ponton is módosították, kiegészítették az újabb teoretikus és empirikus vizsgálatok, mégis az egyik legfontosabb hivatkozási alap a magyar nacionalizmus és patriotizmus történetének kutatásában. Szűcs a magyarországi patriotizmus kialakulásáról szóló koncepcióját elsősorban középkori források elemzése alapján építette fel úgy, hogy az akkoriban elérhető legújabb nyugati teoretikus eredményeket is figyelembe vette. A patriotizmus historikumáról szóló értekezésében nem elsősorban a *patria* fogalmának elemzéséből indult ki, amit azzal indokolt, hogy a kifejezés a kora középkorra elvesztette antik értékét és devalválódott, így a középkor jó részében nem jelentett többet, mint „vidék”, illetve „jogi-politikai territórium”. A kifejezés csak jóval később, a humanista politikai gondolkodás hatására, a 13. és 15. század folyamán vette fel újra, bár némileg módosult formában az ókori városállamokban kimunkált jelentését.²³

Részben a „haza” modern fogalmához kötődik a „szülőföldhöz” való ragaszkodás képzete is, ám ez a középkorban a szűk környéket (falut, várost) jelölte. Szűcs mindebből azt a következtetést vonta le, hogy bár a „szülőföld, a falu, a város, a tartomány szeretete igen ősi pszichikai kötöttség”, ez nem jelenti azt, hogy patriotizmus lenne. A „politikai haza” (az antik, humanista stb. értelemben vett *patria*) nem, illetve nem feltétlenül esik egybe a szűkebb környékhez való ragaszkodással, hacsak nem városállamról, esetleg több-kevesebb politikai önállósággal bíró tartományról, vármegyéről van szó. Szűcs szerint: politikai „haza” esetében a „közvetlen kontaktus hiányát [...] valamilyen *ideologikus* kontaktus hidalja át, melynek inkább *szimbóluma*, mintsem közvetlen *tárgya* a haza”, ebből következik, hogy míg a „szülőföld” szeretete konkrét, addig a patriotizmus absztrakt érzés. A patriotizmus tehát tudatosságot feltételez, „politikai-erkölcsi elkötelezettséget tartalmaz” a „»haza szimbólumával«

²² Vö. Kisfaludy, 1809. Kisfaludy Sándor röpirata kiemelkedő eleme a századforduló rendi republikánus „kánonjának”.

²³ Szűcs J., 1984a, pp. 109–110.

kifejezett politikai közösség” iránt.²⁴ Fontos azonban, hogy Szűcs szerint a patriotizmus nem kizárólagos formája a politikai lojalitás kinyilvánításának, hiszen a valamiért (valakiért) való hősi halálnak még számtalan más tárgya lehet (egy dinasztia, egy személy, eszme vagy terület védelme stb.).²⁵ Szűcs szerint a patrióta propaganda „a nemesi nacionalizmus fejlődésgörbáját követte”, és a nemesek *communitas*-ának a hun–szittya történeti tudatból eredő eredetközösségi narratíva mellett egy római mintájú patrióta ethoszt biztosított. A folyamat ugyan nem volt töretlen, de a 15. századra a „haza” fogalma közjogi karaktert kezdett ölteni. Végül pedig a „nemesi *res publica* kategóriája kötözte magához”, aminek következtében „a *ius, mos, libertas patriae* a magyar nemesség szabadságjogainak jellegzetes összefoglaló szólamává” vált, így a „»haza joga, szokása és szabadsága« a nemesség privilégiumainak összességével azonosult”.²⁶

A nemesség a *patria* mellett a 13. századtól a 16. századig terjedő időszakban a *natio* fogalmát is kisajátította, ennek eredménye a nemesség és a „szabad magyar nemzet” fogalmi azonosulása lett.²⁷ A *natio* fogalma ugyanakkor maga is összetett volt, amelyben egy intézményes kötelekeken alapuló „államnemzetiség”, egy etnokulturális alapozottságú „nyelvnemzetiség” és egy rendi nemzet koncepciója élt egymás mellett párhuzamosan a 19. század elejéig.²⁸ A hazáról és nemzetről szóló nemesi diskurzusokkal párhuzamosan, azok elemeiből szelektíven építkezve a 17–18. század folyamán működött egy „hungarus patriotizmus” is, amely a *historia litteraria*-n keresztül döntően latinul, majd németül teremtette meg a *Regnum Hungariae* vonatkozásában potenciálisan az ország összes lakosát magában foglaló „hungarus koncepciót”. A hungarus patriotizmus a 19. század elejére bomlásnak indult, képviselői különböző utakat választhattak, ebből az egyik a Bécs és a birodalom iránti lojalitásnak a kinyilvánítása volt egyfajta „állampatrióta” ideológián keresztül.²⁹

A fentiekből látszik, hogy a *patria*-nak, ahogyan a *natio*-nak is egyszerre több koncepciója élt a 18. század végi, 19. század eleji Magyarországon egymás mellett. Ezek kizárhatták – és rendkívüli politikai helyzetekben ki is zárták –, de ki is egészíthették egymást. II. József felvilágosult abszolutista kísérlete idején például az állampatrióta lojalitás a nemesség nagy többsége számára kizárta a rendi patriotizmust, míg 1809-ben, ahogyan arról később részletesen lesz szó, inkább mellérendelő-kiegészítő viszonyban volt azzal.

A közelmúltban egy, a kelet-közép-európai patriotizmussal foglalkozó nemzetközi tanulmánykötet szerkesztői is hasonló következtetésekre jutot-

²⁴ Szűcs J., 1984a, pp. 112–113.

²⁵ Szűcs J., 1984a, p. 114.

²⁶ Szűcs J., 1984a, pp. 119–120.

²⁷ Szűcs J., 1984a, p. 95.

²⁸ Szűcs J., 1984b, p. 252.

²⁹ Lajtai, 2013, pp. 104–105.

tak, amikor felhívták a figyelmet arra, hogy a régió „összetett államalakulatai” (*composite states*) esetében a 18. századi kollektív identitásról szóló diskurzusok nem írhatók le maradéktalanul sem a nacionalizmuselméletek primordialista, sem pedig modernista paradigmái alapján. A 18. században a különféle szociokulturális tényezők közötti feszültség a nemzetre és szülőföldre vonatkozó fogalomhasználat eltérő és sajátos formáit is jelentette.³⁰ Ebből következik az is, hogy Kelet-Közép-Európában mind a „politikai jellegű” patriotizmus és etnokulturális alapú protonacionalizmus,³¹ mind pedig a „premodern” patriotizmus és a „modern” nacionalizmus szigorú elméleti elválasztása komoly nehézségekbe ütközik.³²

A 18. százados irodalomtörténet-írás az utóbbi időben nemzet, haza és identitás problémái kapcsán két nagy ívű elméleti koncepciót produkált. Debreczeni Attila a 18. század végi politikai nyelvek kapcsán a „tudós Hazafiság”³³ mellett a republikanizmus nyelvééről írva két „érvelési módot” különített el: egyrészt az „ősi alkotmányra hivatkozást”, másrészt a „dinasztikus heroizmust”. Amíg az első a rendi identitás letéteményese, addig a második a dinasztikus identitást alapozza meg.³⁴ Bár mindkettő alkalmas a *communitas* és a haza fogalmainak, ebből következően pedig a patriotizmus egymást kizáró formáinak az artikulálására, ám „a külső fenyegetettség a sérelmi politizálással egyidejűleg, attól függetlenül jogossá teszi a Habsburg Birodalom iránti lojalitást is, vagyis úgy érvényesíti e másik érvelésmódot, amely az előzővel lényegileg ellentétes, hogy nem zárja ki azt”.³⁵ Ez az elképzelés kicsit leegyszerűsítve a Bécshez mint hatalmi központhoz való viszony alapján a patriotizmusnak két nagyobb ideáltípusát különítette el. Egyrészt a rendi/nemesi, másrészt a dinasztikus patriotizmust. Ezek azonban csak ideáltípusok, a valóságban a nyilvánosság szereplői ennél változatosabb módokon artikulálhatták a hazáról és hazafiságról alkotott véleményüket, úgy, hogy közben a felhasznált szimbólumok, történeti, irodalmi hivatkozások tekintetében széles körben ismert szótárak elemeiből válogathattak. Egy másik – szintén irodalomtörténeti – elképzelés szerint a haza fogalma, illetve az ahhoz való viszony háromféle módon (illetve ezekre változó arányban utalva) artikulálódhatott: az eredetközösségi (nemesi *natio*), az államközösségi (dinasztikus, alattvalói), illetve a hagyományközösségi (nyelv, modern nemzet) paradigmák szerint.³⁶ Ebből következik, hogy a patriotizmusnak szintén három válfaja volt párhuzamosan jelen a klasszikus századfordulón.

³⁰ Trencsényi – Zászkaliczky, 2010, p. 41.

³¹ Trencsényi – Zászkaliczky, 2010, p. 49.

³² Az elválasztásra lásd pl. Viroli, 1995.

³³ Debreczeni, 2001b.

³⁴ Debreczeni, 2001a, pp. 533–534.

³⁵ Debreczeni, 2001a, p. 544.

³⁶ S. Varga, 2005, p. 289.

A 18. század végi, 19. század eleji rendi patriotizmus (de a dinasztikus is) azonban maga is összetett jelenség volt, és sok évszázados elképzelések torlódtak össze benne. A 18–19. század fordulójának a patriotizmusról (is) szóló közbeszédében egyaránt megtalálhatók a honpolgári humanizmusra, a választott nemzetre, a középkori eredetű rendi nemzettudatra (a nemesi *coprus politicum*-ra), az „ősi alkotmányra”, a reformációval szárba szökkenő eszkatologikus szemléletre, az államrezon-elméletre, az anyanyelvűségre jellemző elemek. Ugyanakkor a felvilágosodás különböző válfajainak és a modern republikanizmusnak (Montesquieu, Rousseau) a hatása is regisztrálható.³⁷ A patriotizmus részeként, a hazáért (nemzetért) való önfeláldozás gondolatát és annak a haza (nemzet) időben változó fogalmaival való összjátékát szintén hasonló vizsgálat alá lehet venni, ahogyan azt például Ernst Kantorowicz nagy hatású tanulmányában tette.³⁸ A *pro patria mori* változó jelentéseinek (ókori, középkori, kora újkori, klasszikus stb.) és referencialitásának (városállam, szűkebb *patria*, uralkodó, rendi nemzet, modern nemzet stb.) eszmetörténeti vizsgálata termékeny módon egészítheti ki a háborús helyzetekben, így a nemesi felkelések kapcsán működésbe lendült rendi patrióta propagandának a vizsgálatát.

Patriotizmusértelelmzések az inszurrekciós röpiratokban

A felkelésről szóló diskurzusban ritkán hallható az inszurrekció intézményének létjogosultságát általánosságban kritizáló hang,³⁹ hiszen a rendek számára egyértelműen az inszurrekció minősült a magyar hadseregnek, emellett pedig a reguláris hadsereg részeként következetesen „magyar ezredekéről” beszéltek.⁴⁰ Az azonban, hogy az inszurgensek mozgósítása sok tekintetben bonyolultabb feladat volt és nagyobb munkát kívánt (különösen a vármegyék részéről), mint egy állandó hadsereg fegyverben tartása, a kortársak számára is nyilvánvalóvá vált. Több, a nádor elé terjesztett reformterv is született a felkelés modernizációjára (de nem felszámolására!), nem beszélve József nádornak az 1808-as országgyűlésre is nagy hatást gyakorló tervezetéről.⁴¹ A felkeléshez köthető röpiratok – néhány, vélhetően osztrák szerző tollából származó szövegtől eltekintve – azonban nem vettek tudomást az inszurrekciót érintő intézményes problémákról. A szövegek – a felkelések költészetéhez hasonlóan – szinte minden esetben azt a következtetést vonták le, hogy a magyar nemes-

³⁷ Trencsényi – Zászkaliczky, 2010, p. 45.

³⁸ Kantorowicz, 1951.

³⁹ Kivételt képez Berzeviczy Gergely kéziratban maradt 1809-es alkotmánytervezete, amelynek szerzője a felkelés korszerűtlensége és az általános hadkötelezettség mellett foglalt állást.

⁴⁰ Ódor, 1992, p. 84.

⁴¹ Gyalóky, 1925, pp. 130–131.

ség teljesíteni tudja kötelességét, és amennyiben ennek akadályja van, az nem az intézmény elavultsága, hanem a rendi nemzet elpuhult állapota.⁴²

A magyar szerzők tollából származó inszurrekciós röpiratok a rendes hadseregről általában nem ejtettek szót.⁴³ Mivel az 1808-as inszurrekció nem általános, hanem nemesi felkelés volt, ezért a kortársak mind a védekező háborút, mind a patriotizmust is elsődlegesen a nemesség kontextusában értelmezték. Mivel azonban a szabad királyi és bányavárosok polgárőrségek felállítására lettek kötelezve,⁴⁴ ezért ezekkel kapcsolatban is születettek alkalmi szövegek, amelyek a *patria*-nak és a hazafi kötelességeinek eltérő interpretációját nyújtották.

A nemesi patriotizmusnak az a formája képezte azonban az alaphangot, amelyről Szűcs Jenő is részletesen írt, és amelynek a megszilárdulása a 15. század közepére tehető. Kisfaludy Sándor röpiratában lényegében ezt a középkori eredetű „ideáltípust” rögzítette: „[...] a’ maroknyi Magyar Nemzet [...] mindég győzött, és magát és Constitúcióját nem csak fenntartotta, hanem birodalmát mindég tovább terjesztette-is, Constitúciónknak lelke szerint, egygyenként véve, minden Magyar Nemes katona”.⁴⁵ Eszerint a „maroknyi” nemzet a nemesség tagjaival azonos, akik az ősi alkotmányból eredő kötelességükként mindenekelőtt a politikai közösség alapjaként tekintett konstitúcióért, illetve az abból fakadó szabadságaik megőrzéséért katonáskodnak. A röpirat ahhoz a korban széles körben osztott, Kézaiig visszavezethető elképzeléshez nyúlt vissza, amely szerint a vérrel szerzett hazához és alkotmányhoz „hívtelenek” utódai váltak nemtelenné.⁴⁶ Ez az idea a nemesség ideológiájának hosszú ideig az egyik legalapvetőbb és leginkább állandó eleme volt, és az 1780-as évek alkotmányos válsága óta többször is részletesen kifejtették.⁴⁷ Ezek a *patria*-hoz a nemesi nemzet fogalmkörében társított elképzelések a legtisztább formában a nemesi felkelést üdvözlő költeményekben érhetők tetten.⁴⁸

A továbbiakban azokat a szöveghelyeket és elképzeléseket igyekszem mind Kisfaludynál, mind más forrásokban bemutatni, amelyek eltértek ettől a „mesternarratívától” vagy érdemben kiegészítették azt. Alapvetően három ponton regisztrálhatóak a hagyományos nagyelbeszéléstől való eltérések.

⁴² Porkoláb, 2013b, p. 8.

⁴³ A háborús költészetben előfordult, hogy igen, azonban erre a műfajra jellemző volt, hogy a 18–19. század fordulóján katonáit, hőseit a „magyar ezredek” keretein belül „nemzetiesítette”, például József török háborúja kapcsán következetesen a magyar huszárok hőstetteiről beszélt.

⁴⁴ 1808. évi II. 13. §.

⁴⁵ Kisfaludy, 1809, p. 10.

⁴⁶ Kisfaludy, 1809. p. 6.

⁴⁷ Az 1790-es évek politikai eszméi és a 19. század elejének gondolkodása közötti összefüggésre többek között már Kisfaludy monográfiája is felhívta a figyelmet. Fenyő, 1960, p. 455.

⁴⁸ Porkoláb, 2013.

1) Egyrészt ország és királya, azaz a rendek és I. Ferenc viszonyának értelmezése széles skálán mozgott, az inszurrekciót kritizáló, a nemesség szerepét ignoráló dinasztikus patriotizmus szélsőséges formáitól a felkelést a rendi republikanizmus nyelvén méltató szövegekig. 2) Másrészt a szerzők szándékaitól és a megcélzott közönségtől függően változott az a kör, amelyet a nemzethez tartozóként és hazával rendelkezőként értettek. Kisfaludy szövege azzal, ahogyan a *lex Scitica* mítoszát aktualizálta, a nemességen kívül mindenki mást kirekesztett a *patria*-val rendelkezők köréből. Más szövegek, mint a már említett városi polgárőrségeket üdvözlő iratok, természetesen nem hivatkozhattak a vérrel adózás és a nemességre szűkített ősi alkotmány illúziójára. Ezek a munkák, ahogyan az eredetileg német nyelven megjelent röpiratok egy része is, nem tagadták ugyan a „felült” nemesség szerepét, de kiterjesztették azok körét, akik a hazát (bár nem feltétlenül a fenti értelemben) megvédeni kötelesek. 3) Harmadrészt a patriotizmus és a *patria* fogalmainak „történetiesítése”, azon eljárás leírásával, amellyel a hagyomány egészére igyekeztek reflektálni a röpiratok, történeti dimenziót adva mondandójuknak.⁴⁹

1) Az uralkodóhoz és a hazához való hűséget az inszurrekciós röpiratok nagy része egyaránt fontosnak tartotta. Ugyanakkor a dinasztikus patriotizmus szélsőséges példáival is találkozhatunk: az 1809-ben Bécsben kiadott, *Egy magyarnak hazafi társaihoz intézett beszéde...* című munkával. A szöveg anonim, és nagy valószínűséggel az udvar megbízásából készült, a magyar mellett latin (*Adlocutio Hungari ad Hungaros*) és német nyelven is megjelent.⁵⁰ A röpirat a király és a nemzet viszonyát paternalisztikus kapcsolatként mutatta be, a „Fejedelem [...] az egész Nemzettel mint tulajdon Gyermekeivel atyáiképpen, barátságosan és szeretettel bánik”, így az országgyűlésen hozott törvények is ennek a „szeretetnek és egyességnek” a példái. A szöveg az 1808-as országgyűlésen a felkeléssel kapcsolatban született törvényeket és a *subsidium*-ot a dinasztia védelmére tett lépésként értelmezte. A követek eszerint „a’ Felsőleges uralkodó Párért” ajánlották életüket és vagyonukat.⁵¹ A dinasztia iránti hűség mellett azonban még ez a lojális röpirat is említést tett az alkotmány védelméről. Az ősi alkotmány megtartása eszerint nem pusztán a nemesség politikai szabadságait garantálja, de vagyonát is. Az uralkodó, illetve az alkotmány felé irányuló politikai patriotizmus mellett egy másfajta viszonyról is említést tesz a szöveg: „Ki volna az, a’ ki [...] Vagyonát és kevés Esztendőök alatt megszaporodott Gazdagságát, tellyes igyekezettel bátorságba helyheztenni ne kívánná! Ha tsak egy két jól intézett Tsatornák, egynehány jó móddal készített Országútak által is, sok ezerek jövedelme ezerekkel neveltethetik; ha az alkalma-

⁴⁹ Ilyen megközelítésben íródott II. Frigyes porosz király *Briefe über die Vaterlandsliebe* című 1779-es munkája, mely magyarul Jámbor János fordításában 1809-ben jelent meg. Vö. Jámbor, 1809.

⁵⁰ *Anrede*, 1809. Vö. Császár, 1909, p. 11.

⁵¹ *Egy magyarnak*, 1809, pp. 4–5.

tos gazdálkodás elterjesztése által, az élet bősége száma nélkül szaporíttathatik; [...] kéntelenek vagyunk e' felkiáltani: a' *Magyar minden jóra szert tehet, de mindenektől is megfőszthatatik.*"⁵² Az érvelés a haza fogalmát oly módon „ökonomizálta”, hogy a francia támadás következményeit egy felvilágosult, modernizációs paradigmába helyezte bele. A háború kimenetele, az ország további gazdagodása és az alkotmány (a *Tripartitum*, a diéta stb.) megőrzése is a nemességtől függ. A vesztes háborúnak a nemesség *corpus politicum*-át érintő következményeit a rendi republikanizmus nyelvére jellemző érveléssel mutatta be a röpirat: egyrészt a külső despotizmus, másrészt a belső zsarnokság rémképét villantotta fel: „Vagy a' győződelmes tulajdona lesz, a' ki azon Fegyverek jussa szerént uralkodik; vagy ha megtarthatjuk is Királyunkat, elveszti más Tartományait, 's minket, hogy lételét bátorságba helyheztesse, Törvényes alkotmányunk és szabadságunk kéntelen való feláldozása után, más Törvények szerént kormányozni kénteleníttetik.”⁵³ A hódítás a rendi nemzetet alapjaiban forgatná fel, hiszen az „Új Statusok Törvénykönyvei” eltörölnék az ősi alkotmányt és „a' midőn a' Nemesség a' Papság a' Paraszta! öszveelegyedvén, mindnyájokra, minden külömbség nélkül olly súlyos tereh vettetnék, mellyet a' Nemes Szabadsághoz szokott Magyar nem esmér!!!”⁵⁴

2) Azt a Kisfaludy által is megfogalmazott nézetet, hogy az ország törvényeit és szabadságait szimbolizáló *patria*-val kizárólag a nemesség rendelkezik, több oldalról is módosították más „félhivatalos” munkák, illetve egy meghatározott körnek, a szabad királyi városok polgárainak szóló szövegek. Ezek nem csupán a *patria*, de sokszor a nemzet fogalmát is tágabban értelmezték, mint a nemesség röpiratai, a felkelések költészete vagy a diéta résztvevői. A patriotizmussal kapcsolatos fejtegetések közül kiemelkedik egy nagy valószínűséggel németből fordított röpirat (*Ein Wort zu seiner Zeit ueber Vaterlandsliebe oder Patriotismus*), szerzője, aki hosszasan írt a keresztény és a polgári hazafiság viszonyáról, és valószínűleg egyházi ember lehetett. A jó hazafiság lényege a szöveg szerint abban áll, hogy „egy buzgó állandó, és szíves igyekezetben, mellyel Hazánknak, nemzetünknek valóságos bődögságát, valóságos, és állandó szerentséjét elő-mozdítani, fen-tartani, és öregbíteni iparkodunk”.⁵⁵ Ez a definíció a nemességet a nemzettel azonosító érvelésekben is gyakran előfordult, az ismeretlen szerző viszont a haza, illetve a nemzet egy másik fogalmával is dolgozott. A szöveg érdekes kettősséget mutat, mert egyszerre szól a birodalom polgárainak és a magyar nemességnek a nyilvánosságához. Az első esetben a hazaszeretet olyan kötelesség, amely „minden tagra-való nézve, minden rangnak, hivatalnak, sorsnak, és nemnek ki-vétele nélkül lehetséges,

⁵² *Egy magyarnak*, 1809, pp. 6–7.

⁵³ *Egy magyarnak*, 1809, p. 8.

⁵⁴ *Egy magyarnak*, 1809, p. 14.

⁵⁵ *Az időnek*, 1809, p. 24.

és kitelhető-is legyen; úgy, hogy egy tagját-is, egy nemét, egy rangját, egy rendjét-is az Hazának, fel-nem találhatni, mellyben az hazafiúságnak gyakorlása lehetetlen lenne”.⁵⁶ A jó patriotizmus meghatározásánál az ismeretlen szerző mind a birodalmi, mind pedig a magyarországi társadalmi hierarchiát áttekintette. Az első esetben a fejedelemtől a kereskedőig és mesteremberekig, illetve a reguláris hadseregben szolgáló katonákig. A birodalom polgáraként a jó és igaz hazafi arról ismerszik meg, hogy természetes hajlandóságánál fogva „azon rendben, azon állapotban, mellybe őtet az Isteni gondviselésnek rendelni tetszet, tisztjében, ’s hivataljában minden buzgósággal, ’s hívséggel el-járván, tsak ugyan éppen ez által tehetsége szerént hazájának, ’s Nemzetének igaz javát, ’s hasznát munkálni, ’s elő-mozdítani fogja”.⁵⁷ A második részben, amely a magyarországi közönségnek szól, másfajta hierarchiáról, a hazaszeretet más formáiról olvashatunk. Ebben az esetben a király, a papság, az ország fő tisztségviselői, a nemesség, végül a jobbágyság, valamint az „El erőtlenedett Öregek” és a „Magyar Anyák” kötelességeiről szól a szöveg.⁵⁸ A „gazdák, és földmivelők” hazafisága annyiban merül ki, hogy a harcoló nemesség szükségleteit ellássa. A szöveg a jobbágyságot a rendi társadalmon belül kívánja konzerválni, feladatait ennek függvényében határozza meg, valamint utalt Napóleon ígéreteire is: „Távul legyen, hogy magatokat némely esze’ veszet Hazánk’ titkos ellenségei által, kik néktek az ellenség bejöttével minden-féle képzelt boldogságot ígérnek, meg-tsalattatni engedjétek.”⁵⁹ A városi polgárőrsekeket több szöveg is köszöntötte.⁶⁰ Pest szabad királyi városának „felfegyverzett polgárhoz” Fejér György, az egyetem teológiatanára írt üdvözlő beszédet, amelyet később ki is nyomtattak. A polgárőrsegek felállítását az 1808. évi II. törvény 13. cikkelye rendelte el, az oráció a zászlószentelés alkalmából hangzott el 1809. szeptember 17-én. Fejér szerint: „A’ Hazánk’ törvénnye, ezen felfegyverkeztetések ’s Zászlóhoz esküdtetések által, a’ polgári hívségre, ’s hivatalbéli engedelmességre hí ki benneteket.”⁶¹ A szerző hosszadalmasan foglalkozott a polgárság rendi társadalomban betöltött helyével, részletezte szabadságait, illetve a nemességhez és jobbágysághoz fűződő viszonyát. A polgári kötelességek nem csupán a külső ellenségekkel köteleznek a haza és az alkotmány védelmére, de a belső „vakbúzgókodók” ellen is, akik „minden szörnyűségekre készek volnának [...] vetemedni egy Plátói álomképert”.⁶²

3) A röpiratok egy része a patriotizmus fogalmának definíciójához magyar és egyetemes történeti példákon keresztül igyekezett közelebb jutni. A magyar

⁵⁶ *Az időnek*, 1809, p. 25.

⁵⁷ *Az időnek*, 1809, p. 31.

⁵⁸ *Az időnek*, 1809, pp. 45–51.

⁵⁹ *Az időnek*, 1809, p. 50.

⁶⁰ Berei, 1805; Jéger, 1809

⁶¹ Fejér, 1809, p. 4.

⁶² Fejér, 1809, p. 9.

hőskatalógusra (különösen Attilára, a honszerző Árpádra és a török ellen küzdő Hunyadira és Zrínyire) történő hivatkozások mellett különös figyelmet érdemelnek azok a fejtegetések, amelyek a haza és a hazafiság fogalmának történetiségére reflektáltak. Salamon József Vazul (S. I. B. néven) kegyesrendi pap, ekkoriban a szegedi líceum tanára röpiratában például hosszasan hivatkozott görög-római auktorokra és a hazafiság antik példáira, majd ezeket a magyarok vitézségével és hőseivel állította párhuzamba.⁶³ Egy erdélyi röpirat a hazáért és szabadságért vállalt hősi halál képzetét klasszikus honpolgári humanista toposzok alkalmazásával vezette vissza a forrásvidékéig: „Bátor nagy szívűség egygyesség azon eszközök mellyek által virágzottak a’ *Görögök, Rómaiak* [...]”.⁶⁴ A szöveg változatos formáit alkalmazta a *patria* fogalmával kapcsolatba hozható, eltérő korokhoz és kontextusokhoz köthető politikai nyelveknek is. Alapvetően a republikanizmus beszédmódjában szólt a nemesség kötelességeiről: „Minket pedig kik *pro Aris et focis* hartzólunk, a’ betsületnek nemes érzése vagy onjainknak oltalmazása, szabadságunk, Pólgári-létünk, *Constitution*nk, Nemzeti-függetlenségünk, ezek az Emberiség’ céljával meg-egyező Indító Eszközök tüzelnek nagy tettekre [...]”.⁶⁵ Ugyanakkor utalt a politikai lojalitáson (az „alkotmányos” patriotizmuson) túlmutató (vagy az előtti) tényezőkre is: „Nem lévén Haza ott a’ hol nints Szabadság. – nints’ Pólgári-létel, melly nem abból a’ szegéletetskéből áll, hol mi lakunk, ’s a’ Haza-szeretet nem abból a’ Természeti vonzódásból melyel minden születte földéhez viseltetik.”⁶⁶ Néhány ponton pedig még az „államrezonra” hivatkozó érvelés is megjelenik: „Vessük számkivetésbe a’ hely-felet való vetélkedés’ pusztító Lelkét, ne vetélkedjünk a’ hely-felett akkoron midőn a’ *Status* hajója ingadoz, hanem egybe-vetett vállokkal, karokkal minden indulatokat halgatásra kényszerítve, ragadjuk-meg az Evezőt, Lapátokat, ’s fordítsuk-el a’ veszélyt a’ *Status*’ hajójáról.”⁶⁷ Egy már említett, név nélkül megjelent röpirat például „a’ *polgári*, vagy-is úgy nevezett *politikai*; és a’ *Religió-béli*, vagy-is szorossabb néven vévén a’ *Keresztényi* erköltsök köszt” lévő különbségből indult ki. Majd azt állapította meg, hogy a hazaszeretet nem csupán polgári (politikai) kötelesség, de egyszerűen keresztényi is.⁶⁸ Ehhez a „félhivatalos” pamflethez nagyon hasonló következtetésre jutott Zsombori József marosvásárhelyi káplán. Érvelése szerint: „A’ Haza nemes szeretete nem csak nem ellenkezik a’ Kereszténynek szentségével, sőt annak olyan része, melly nélkül tökéletes nem-lehet.”, sőt „az Evangéliom kihirdetése után a’ Haza szeretet az Isteni szeretettel; a’

⁶³ S. I. B., 1809, p. 11.

⁶⁴ *Meg-szollítás*, 1809, p. 5r

⁶⁵ *Meg-szollítás*, 1809, p. 4v

⁶⁶ *Meg-szollítás*, 1809, p. 7r–v

⁶⁷ *Meg-szollítás*, 1809, p. 5v–6r

⁶⁸ *Az időnek*, 1809, p. 3.

Polgári erkölts a' Keresztényi Erköltsel olly szorossan őszve vannak kaptsolva, hogy senki jó keresztény nem lehet, ha egyszersmind nem jó Polgár".⁶⁹

A dolgozat nem tűzhetette ki célul az egész 1808/09-es röpirat-irodalom korpuszának feldolgozását, csupán néhány új szemponttal igyekezett gazdagítani a korszak politikai gondolkodásáról szóló kutatásokat. A fentiek alapján elmondható, hogy az 1809-es nemesi felkelésről szóló politikai diskurzus korántsem volt annyira egyoldalú, mint az inszurrekciós költészet alapján gondolnánk. Bár a patriotizmusról és a *patria*-ról alkotott szövegek jórészt a nemességhez hagyományosan társított képzeteket fogalmazták újra, a rendi republikanizmus nyelve nem számított kizárólagosnak. Egyrészt a nemességnek szóló röpiratokban más szótárakból származó kulcsfogalmak is megjelentek (például a keresztény patriotizmus), másrészt gyakran történetileg is reflektáltak a haza és a hazafiság fogalmaira. Az udvar nyomására született, illetve részben a városok polgárságát megcélzó szövegek ezzel szemben bizonyos pontokon eloldották a *haza* fogalmát annak elsődlegesen nemesi kontextusától, és vagy szűkebb (mint a rendi társadalmon belül a szabad királyi városok polgárai), vagy tágabb (mint a birodalom polgárai) keretekben értelmezték.

Források

- Anrede*, 1809: *Anrede eines Ungarn an seiner Mithbürger*. Bécs, 1809, Pichler.
Az időnek, 1809: *Az időnek környűl-állásaihoz alkalmaztatott beszéd az Haza' szeretetéről, vagy-is a' Patriotismusról*. 1809.
Berei Farkas András: *A' szabad királyi Szeged Várossának, Virtussal, és régi Ditső Eleinek hírével fénylő, [...] polgári őrző vitézi rendje [...]*. Szeged, 1805, Grün.
Berei, 1809a: Berei Farkas András: *Buda szabad királyi városában az ezer nyóltz száz hetedik esztendőben tartatott dieta [...]*. Szeged, 1809, Grün.
Berei, 1809b: Berei Farkas András: *Felséges Jósef tsászári, királyi hely tartó [...] Buda várából Ns. Szeged Várossába való útazása [...]*. Szeged, 1809, Grün.
Egy magyarnak, 1809: *Egy magyarnak hazafi társaihoz intézett beszéde*. Bécs, 1809, Pichler.
Ein Wort, 1809: *Ein Wort zu seiner Zeit über Vaterlandsliebe oder Patriotismus*. 1809.
Fejér György: *Pest szabad királyi városa felfegyverkezett polgárihoz tartatott beszéd a' polgári hívségről 's hivatalbéli engedelmségről felszentelt zászlóikhoz hiteltetésök' alkalmazosságával 17. September 1809. [...] Fejér György [...] által*. Pest, 1809, Trattner.
Horvát 1967: Temesi Árpád – Szauder Józsefné (szerk.): *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*. Budapest, 1967, Tankönyvkiadó.
Jámbor János: *Barátságos beszélgetés, melyben egy Magánakvaló, és egy Hazaszerető a' Hazaszeretetéről együtt beszélgetnek. Ezt az értekezést németül levelekben készítette az egyetlenegy Fridrik burkus király, magyarul pedig e' formában kiadta Jámbor János*. Buda, 1809, Universitas.

⁶⁹ Zsombori, 1809a, p. 9. Zsombori a Küküllő vármegyei nemesi felkelők zászlószentelésékor is mondott buzdító beszédet, ebben zömében római auctorokra hivatkozott. Vö. Zsombori, 1809b.

- Jéger József: *Szabad Szeged kir. városa felkelő vitéz polgáraihoz [...] a szegedi nemzeti fő iskolák nevelendékeinek [...]*. Szeged, 1809, Grün.
- KazLev V.: Váczy János (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése. V. kötet*. Budapest, 1894, MTA.
- KazLev VI.: Váczy János (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése. VI. kötet*. Budapest, 1895, MTA.
- KazLev VII.: Váczy János (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése. VII. kötet*. Budapest, 1896, MTA.
- Kisfaludy Sándor: *Hazaíui szózat a' magyar nemességhez*. Pest, 1809, Hartleben.
- Meg-szollítás*, 1809: *Meg-szollítás a' fel-kező Nemességhez és Erdélyi Hazaíiakhoz*. Kolozsvár, 1809, Ref. Koll.
- Napló*, 1808: *Felsőgés Első Ferentz Austriai Tsászár [...] Magyar Ország Gyűlésének Jegyző Könyve...* Pozsony, 1808.
- Observations*, 1809: *Observations d'un patriote autrichien sur divers articles insérés dans les gazettes étrangères*. [1809]
- S. I. B. [Salamon József Vazul], 1809: *Hazaíui emlékeztetés a' vitézségre [...]*. Szeged, 1809, Grün.
- Vedres István: *A haza szeretete; avagy: Nemes Szeged várossának a' törököktől való el vétele [...]* négy részből álló vitézi játék [...]. Szeged, 1809, Grün.
- Zsombori, 1809a: 'Zsombori József: *A' Haza' szeretete egy beszédben*. Marosvásárhely, 1809, Ref. Koll.
- Zsombori, 1809b: 'Zsombori József: *Egy szó a' fel-kező magyar nemességhez, t. n. Küllő vár-megyé' zászlóinak fel-szentelése alkalmatosságával [...]*. Kolozsvár, 1809, Fiedler.

Irodalomjegyzék

- Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest, 1888, Franklin-Társulat.
- Connell, William J.: The republican idea. In: Hankins, James (ed.): *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*. Cambridge, 2000, Cambridge U. P. pp. 14–29.
- Császár Elemér: *Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban*. Győr [1909]
- Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *ItK*, CV. évf. (2001a), 5–6. sz. pp. 513–552.
- Debreczeni Attila: „Tudós hazafiság”. Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában. *Irodalomtörténet*, LXXXII. évf. (2001b), 4. sz. pp. 487–504.
- Domanovszky Sándor: *József nádor élete. I. kötet, 2. rész*. Budapest, 1944, MTT.
- Fenyő István: *A nemesi patriotizmus ideológiája Kisfaludy Sándor regéköltségében*. Klny. a Magyar Tudomány 1960. 8. számából. 1960.
- Gyalókay Jenő: A magyar nemesi insurrectio reformtervei 1797-től 1809-ig. *Századok*, LIX. évf. (1925), 1. sz. pp. 126–159.
- Hammersley, Rachel: Introduction: The Historiography of Republicanism and Republican Exchanges. *History of European Ideas*, XXXVIII. évf. (2012), 3. sz. pp. 323–337.
- Hörnqvist, Mikael: The two myths of civic humanism. In: Hankins, James (ed.): *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*. Cambridge, 2000, Cambridge U. P. pp. 105–142.

- Kantorowitz, Ernst H.: Pro Patria Mori in Medieval Political Thought. *American Historical Review*, LVI. évf. (1951), 3. sz. pp. 472–492.
- Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelem-tankönyvek nemzetdiskurzusa. Budapest, 2013, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely.
- Mezei Márta: Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben. Budapest, 1994, Argumentum.
- Miskolcsey Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig. II. A virtus jegyében avagy a széphalmi mester erény-, nyelv- és nemzetszemlélete*. Budapest, 2009, Lucidus.
- Monnet, Pierre: A középkori Patria Németország vonatkozásában, birodalomszervezés és regionális tudatformák között. *Aetas*, XIV. évf. (1999), 3. sz. pp. 73–94.
- Ódor Imre: A magyar nemesi felkelés modernizálásának kérdése a napóleoni háborúk korában. In: Veress D. Csaba (szerk.): *A napóleoni háborúk és a magyar nemesség: emlékülés az 1809. évi francia háború 180. évfordulójának alkalmából*. Veszprém, 1989. június 13–14. Veszprém, 1992, Laczkó Dezső Múzeum, pp. 79–91.
- Ódor Imre: A magyar nemesi felkelés 1809-ben. In: *Acta Musei Papensis*. XI. évf. (2006), pp. 65–76.
- Péter László: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Uő.: *Az Elbától keletre*. Budapest, 1998, Osiris. pp. 219–263.
- Pippidi, Andrei: A sírkövekről mint a nemzeti identitás mérföldköveiről. In: *Café Babel*, IX. évf. (1999), 31. sz. pp. 81–96.
- Pocock, John G. A.: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, N. J., 1975, Princeton U. P.
- Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, 2003, Universitas.
- Porkoláb Tibor: „Ode ad Hungaros”. Az 1797. évi magyar nemesi felkelés költészetéről. In: Czibula Katalin et al. (szerk.): *Szín – Játék – Költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*. Budapest–Nagyvárad, 2013a, Partium Kiadó–Protea Egyesület–reciti. pp. 73–81.
- Porkoláb Tibor: *Szemponatok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához*. Kézirat. Miskolc, 2013b.
- S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, 2005, Balassi.
- Szijaártó M. István: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, 2006, Universitas.
- Szűcs Zoltán Gábor: „Mintha gyöngy szemeket viselnék lábaimon”. Politikai eszmétörténet és életrajz-írás kapcsolatai a Szemere-ügy kapcsán. In: *Korall*, XII. évf. (2011), 2. sz. pp. 30–53.
- Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Uő.: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, 1984a, Gondolat. pp. 11–188.
- Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: Uő.: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, 1984b, Gondolat. pp. 181–279.
- Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején. In: *ItK*, CII. évf. (1998), 5–6. sz. pp. 668–686.
- Takáts József: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Budapest, 2007, Osiris.

- Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton: Towards an intellectual history of patriotism in East Central Europe in the Early Modern period. In: Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, 2010, Brill.
- Viroli, Maurizio: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, 2003 (1995), Clarendon.
- Vizi László Tamás: A nemesi felkelés törvényi szabályozása a napóleoni háborúk idején. In: Pajkossy Gábor (szerk.): *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. 2000, Budapest, ELTE BTK–Újkori Magyar Történeti Tanszék. pp. 5–18.
- Völgyesi Orsolya: Kazinczy és Zemplén vármegye nemesi társadalma az 1820-as évek közepén. In: *Zempléni Múza*, IX. évf. (2009), 3. sz. pp. 20–31.
- Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében. II. köt.* Budapest, 1890, Ráth M.
- Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. In: *Századok*, XXX, évf. (1896), 5., 6. sz. pp. 293–309., pp. 394–412.

CSAPODY MIKLÓS

Bánffy Miklós utolsó évei (1944–1950)

*Minuuntur atræ carmine curæ.*¹

Horatius

„Szerencsétlen különös ember volt egész életében s az most is. Szeretet nélkül született, élt s úgy is ment el. Meggyőződés nélkül, divatból és számításból kacérkodott a radikális elemekkel, s most ezekből egy se nézett feléje se, mikor elment. Kós Károlyt például 1916-ban a koronázáskor ő juttatta vezérszerephez a díszítésekénél,² s utóbb a politikai bohóckodásainál csendes, lapító háttéralakja, az irodalomban fegyvertársa és pajtása volt. Az erdélyi politika félreforgásában egy csolnakban eveztek, s a magyar írók két táborba szakításában Bánffy vezérszerepet vitt a pesti pénzsegélyek kijárásában.³ Itt a pénzért fél tucat slepphordója súrolódott hozzá. Most, hogy levitézlett, ezek az alakok rendre mind elsompolyogtak vagy tűntek mellőle.⁴ [...] Vele egy nagy múlt, személyében, ha nem is követésre méltó példa és jellem, de kétségkívül kiváló tehetség távozott, s szomorú osztálysors áldozata búcsúzott.”⁵

E sorokat gróf Bánffy Miklósról írta Kelemen Lajos, a legnagyobb magyar levéltárosok egyike,⁶ aki sohasem szerette a „kegyelmes urat”. A párat-

¹ Énekléssel enyhülnek a nyomasztó gondok.

² Kós Károly (1883–1977) író, építész, grafikus, politikus. A magyar építészet egyik megújítója, a transzszilvanizmus ideológusa és meghatározó alakja, a Bánffyhoz legközelebb állók egyike. IV. Károly (1887–1922), az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó uralkodója (1916–18) koronázási ünnepségének (1916. dec. 30.) kormánybiztosaként Bánffy Lechner Jenő (1878–1962) építész a budavári koronázási templom (Mátyás-templom) díszítésével, Pogány Mór (1872–1942) építész grafikus az esküemelvénnyel, az ún. kardvágási domb elkészítésével Kós Károlyt bízta meg, vö. Bánffy Miklós, 2002, pp. 23–44.

³ A magyar kormányzat legfelsőbb köreivel bizalmas kapcsolatokat ápoló Bánffynak valóban döntő szava volt az anyaországi támogatások elosztásában éppen úgy, mint az irodalmi életben, csakhogy itt a felfogások, stíluseszmenyek, irodalmi törekvések, társadalmi helyzet, foglalkozás tekintetében eleve megosztott írói társadalom összekovácsolását igyekezett elérni a transzszilvanizmus jegyében. A kortárs Ligeti Ernő szerint Erdélyben nemcsak Bánffy hazatérését, de „a Helikon létrejöttét sem fogadták lelkesedéssel a politikai berkekben. Már egymagában véve az nem tetszett sokaknak, hogy megcsinálták mindazt, amit az intranzigens magyar politika helytelenített: a világszemléleti különbözőségek áthidalását.” Ligeti Ernő, 1941, p. 90. Intranzigens: kikezddhetetlenül következetes, hajthatatlan, hajlíthatatlan (latin).

lan memóriájú, az Erdélyi Múzeum okleveleit századokra visszamenően fejből idéző Kelemen nem azért neheztelt Bánffyra, mert „besenyőnek” tartotta, márpedig „minden besenyő hazudik”, s nem is azért, mert szerinte a „legutolsó becsületes Bánffy Mátyás korában élt, s ez is elloptott 12 méter tafotát az egyik temetés alkalmából”.⁷ Elismerve gazdag sokoldalúságát, kétségkívül tisztelte, puritán felfogása, életvitele és Bánffy világlátása, főúri életmódja azonban két külön univerzum volt. Köztük áthidalhatatlanul mély ellentét feszült, amin, noha respektálták egymást, egyikük sem tudott, s talán nem is akart túllépni. Kelemen többször elmarasztalta, olykor élesen és igaztalanul, rosszulindulattal bírálta Bánffyt az erdélyi magyar társadalom életében játszott, tartósan meghatározó szerepe, emberi magatartása, politikai nézetei és tevékenysége miatt.⁸

Véleményét sokakéval együtt az is motiválhatta, hogy habár ő maga nem vagyona és a vele járók miatt, hanem szellemi teljesítményéért becsülte Bánffyt, a korabeli közfelfogás úri hóbortnak, jobb esetben különködésnek, művészkedő allúrnak vélte, ha egy arisztokrata, ráadásul volt külügyminiszter⁹ regényeket ír, könyveket illusztrál,¹⁰ színműveit a pesti Nemzeti Színházban játsszák, első drámájáról, a *Naplegendáról* (1906) Ady ír elismeréssel,¹¹ ráadá-

⁴ Kós nem tudott róla, hogy Bánffy távozni készül. Élete végén Benkő Samunak ezt mondta: „Az utolsó pillanatig érintkeztünk, és a legbizalmasabban voltunk. Egyetlen dolgot hallgatott el előlem, azt, hogy készül elmenni innen. Tudod, hogy nem is búcsúzott el tőlem? Csak rokonaitól hallottam, hogy útlevelet kapott és elment.” Benkő Samu, 1978, p. 134. Építész barátjának is csak ennyit írt Magyarországra: „Bánffy Miklós még a télen kivándorolt.” *Kós Károly levele Borbíró Virgilhez*. Kolozsvár, 1950. jún. 1. Kós Károly, 2003, p. 430. (370. levél)

⁵ A nagyúr, 2008, pp. 126–127. és Kelemen Lajos, 2009, p. 448.

⁶ Kelemen Lajos (1877–1963) levéltáros, történész, művészettörténész. 1907-től a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára, 1908-tól az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkára, 1918–44 között az Erdélyi Múzeum Levéltárának igazgatója. 1938-tól az MTA (külső, 1962-től rendes) tagja.

⁷ Kelemen Lajos, 2009, p. 570.

⁸ A nagyúr, 2008, p. 126–128. és Kelemen Lajos, 2009, pp. 448–449.

⁹ Bánffy gróf Bethlen István kormányában, 1921. ápr. 14.–1922. dec. 19. között volt külügyminiszter, ezzel egy időben a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere 1922. febr. 10-ig.

¹⁰ Murádin Jenő, 1999, pp. 52–55.

¹¹ Ady *Kisbán Miklós* c. méltatása a Budapesti Naplóban jelent meg (1906. ápr. 8.). Szerinte „Kisbán Miklóst pszeudonimnak hírelik. Ugyancsak hírlelés szerint Kisbán Miklós: gróf Bánffy Miklós volna. Akárki, komoly irodalmár, akármit beszél. [...] Kisbán Miklós több mint literary gentleman. Európai ízlésű, elmélyedt, finom lelkű ember. [...] Szeretettel dicsérjük Kisbán Miklós könyvét. Más nyelven nem volna talán jelentős. Magyarul igen. Jel az új jelek között. Szeretnők színpadról látni.” Ady Endre, 1968, p. 195. Pszeudonim: álnév (görög); literary gentleman: úriember az irodalomban (angol). A Kisbán Miklós álnevet Bánffy az 1900-as évektől használta. A darabot (Bánffy Miklós, 2009, pp. 5–26.) 1907-ben Budapesten, 1938-ban Kolozsváron állították színpadra.

sul Bartók táncjátékához készít színpadképet.¹² Az volt „helyénvaló”, hogyha románcait Erdély-szerte éppen úgy beszélik, mint fényűző kastélyait, főképpen Bonchidát¹³ és híres ménését. Ha azonban különféle „műkedvelő furcsaságok” hírlettek róla, a legnagyobb régi történelmi család tehetős, irigyelt tagja a közvélemény szemében „gyanús” külön volt, hiszen tőle semmiképpen sem az írósgot várták el, hanem a fényt és a pompát, azt, hogy fölnézhesenek rá és hogy irigyelhessék. Az arisztokrácia hagyományos társadalmi reprezentációját, a gazdagsága alapját képező birtok megfelelő működtetését,¹⁴ nem szólva a rangjához illő vadászatokról s egyéb tobzódásokról. Amit még elvártak tőle, az a kisebbségi magyarság intézményeinek fenntartását támogató bőkezű mecénatúra volt, amire a román földreform (1921) és más vagyon- és jogfosztó rendelkezések következtében, különösen a gazdasági világválság időszakában, a húszas évek végétől különben is egyre nagyobb szükség mutatkozott. Bánffy tehát a külvilág némiképp rejtelmes, extravagáns alaknak, a konzervatív politika pedig túl nagy befolyású, s már csak ezért is fölöttébb kényelmetlen embernek tartotta, közben hatalmát és pénzét mindenki tisztelte. A Bánffy utolsó, drámai életszakaszának majdnem a legvégén, Erdélyből történt végleges távozása után visszatekintő Kelemen Lajos rideg hangját ez is magyarázza, negyvenéves kapcsolatuk hátteréhez ez is hozzátartozik.

Ragyogó pályafutásának utolsó esztendeiben valóban tragikus, ám korántsem boldogtalan sors jutott Bánffynak, s azt sem hisszük, hogy egész élete szeretet nélkül telt volna.¹⁵ Miután 1926-ban, feltehetően gróf Bethlen István miniszterelnök támogatásával¹⁶ végleg hazaköltözött Erdélybe, megválasztották a titokban a magyar állam ellenőrzése alatt működő Első Kolozsvári Hitelbank és Takarékpénztár igazgatótanácsa elnökének, miközben magánvagyonával a legfontosabb kisebbségi magyar napilap, a kolozsvári *Ellenzék* és a legnagyobb nyomdavállalat, a Minerva Részvénytársaság működését is biztosította. Fellendítette az Erdélyi Szépmíves Céh (1924) könyvkiadói tevékenységét is,¹⁷ közben nemcsak Erdély leggazdagabb magyar arisztokratájaként vált közismertté, hanem – még az 1910-es évektől – regény- és drámaíróként, grafikus-

¹² A budapesti Operaház Bartók *A fából faragott királyfi* c. darabját 1917-ben mutatta be Egisto Tango vezényletével, Balázs Béla szövegkönyvével, Bánffy díszletével. Illés Endre, 1982, pp. 5–20., F. Dózsa Katalin, 1996, pp. 334–347.

¹³ A Bánffy-birtokok 1944 őszén elpusztult központi épületegyütteséről lásd: Gy. Dávid Gyula, 2001, A bonchidai Bánffy-kastély, 2009, Gy. Dávid Gyula, 2011.

¹⁴ Az ottani életről és gazdálkodásról lásd: Nemes Gyula, 1972.

¹⁵ Életpályájáról, működésének művészeti és közéleti területeiről összefoglalóan lásd: Benkő Samu, 1999, Takács Péter, 2006, Szabó Imre László, 2008, újabban Dávid Gyula, 2010, Gaal György, 2012.

¹⁶ Bárdi Nándor, 2013, p. 415. Gróf Bethlen István (1874–1945) 1921. ápr. 14.–1931. aug. 24. között volt Magyarország miniszterelnöke.

¹⁷ Vö. A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh, 1979.

ként, színházi emberként, a helikoni írótalálkozók kezdeményezőjeként is,¹⁸ főként pedig az *Erdélyi Helikon* (1928) szerkesztőjeként.¹⁹

Hazatérésekor azzal a feltétellel vette át a román állampolgárságot személyesen I. Ferdinánd királytól,²⁰ hogy a politikai életben tíz évig nem vesz részt. Így is járt el tizenkét évig, mégis, mintha egész működésében, nemzetpolitikai tevékenységében, erkölcsi-szellemi, de gazdasági és pénzügyi tekintetben is az Országos Magyar Párt alelnökének, Jakabffy Elemérnek a programját követte volna.²¹ Jakabffy szerint ugyanis az OMP „csak névleg politikai párt, tényleg nemzetképviselő, melynek csak másodlagos célja a politikai érvényesülés, elsődleges hivatása ellenben, hogy szervezetbe tömörítse mindazokat, akik akár származásuknál, akár anyanyelvükénél, akár érzületükénél vagy műveltségükénél fogva magukat magyaroknak vallják. A Magyar Párt tehát olyan kultúrközösség, melynek öncélúsága az, hogy fenntartsa és ápolja azt a nemzeti gondolatot, mely egy évezrednek köszönheti kialakulását, megizmosodását és térhódítását.”²² Másként szólva egy „nemzetet igazán értékké sohasem politikája, mindig csak kultúrája tehet”.²³

¹⁸ Kós Károly szerint „A vécsi »Helikoni írótalálkozók« értelmi szerzői, kitalálói (egészen függetlenül az E[rdélyi]. Sz[épmíves]. Céhtől): Kuncz Aladár és Bánffy Miklós voltak, akik a megvalósításhoz – szükségszerűen – Kemény Jánost (a vécsi kastély tulajdonosát és a találkozó házigazdáját) vonták be maguk közé. Ez volt a »vezérkar« [...]” *Kós Károly levele Féja Gézához*. Kolozsvár, 1967. aug. 14. Féja Géza, 2003, pp. 272–273. (270. levél) Kuncz Aladár (1885–1931) kritikus, műfordító, a *Fekete kolostor* (1931) szerzője, 1929-től haláláig az *Erdélyi Helikon* szerkesztője. Bárány Kemény János (1903–1971) író, színikazdát, mecénás, marosvécsi kastélyában 1926-tól a Helikon írói munkaközösség házigazdája. Tevékenységéről lásd: A Mecénás, 2001, az írótalálkozóról Marosi Ildikó, 2005.

¹⁹ Ligeti Ernő megállapítása szerint: „Azok, akik első ízben vettek részt a vécsi Helikonon, valóban az erdélyi írói társadalomnak a gerincét alkották meg. A társaságnak nyilvánvalóan legérdekesebb vendége Bánffy Miklós volt, nemrégiben még magyar külügyminiszter, nagy múltú író, festő, operaintendáns, Erdély egyik leggazdagabb főura. Bánffyt itt nálunk a jobboldali politikai közvélemény nem fogadta szívesen. Miért jött le? Mit akar? Szét akarja törni a Magyar Pártot, ő akar lenni a politikai vezér? Egyes erdélyi urak se-hogy se tudtak megbarátkozni a gondolattal, hogy Bánffy csak azért jött haza, mert bonchidai kastélyában nagyon jól érezte magát, és hogy most részt vesz a helikoni mozgalomban, ennek semmi rejtett célja nincs és mi sem állt távolabb tőle, mint az írói munkaközösséget napi politikai célokra felhasználni.” Ligeti Ernő, 1941, p. 90.

²⁰ I. Ferdinand von Hohenzollern-Sigmaringen (1865–1927) 1914. okt. 10-től haláláig ült a román trónon.

²¹ Jakabffy Elemér (1881–1963) jogász, politikus, történész, közíró. Az első világháború előtt a magyar parlament, a '20-as évektől a román törvényhozás tagja. A *Magyar Kisebbség* c. folyóirat szerkesztője (1922–42), az MTA tagja (1938). Életrajzáról lásd: Csapody Miklós, 2012, pp. 5–104.

²² *Amire a magyar nemes testőrök példája tanít*. Előadás a Magyar Párt oravicabányai tagozatának 1931. aug. 16-án megtartott közgyűlésén. Jakabffy Elemér, 1931, p. 55.

²³ *Az új Kultúr-Otthonban*. Előadás a lugosi „Magyar Otthon” felavató ünnepén, 1931. dec. 27-én. Jakabffy Elemér, 1931, p. 96.

Életének a háború végét megelőző erdélyi évtizedei javarészt műveinek megírásával teltek. *Maskara* című színművét (1926)²⁴ *Reggeltől estig* című lélektani regénye (1927),²⁵ *Martinovics*-drámája (1929)²⁶ és a *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja*, humoros emlékiratfüzére (1931) követte.²⁷ Legnagyobb művének, *Erdélyi történet* című történelmi-társadalmi regénytrilógiájának könyvei, a *Megszámláltattál...* 1934-ben,²⁸ az *És hűjával találtattál...* 1937-ben,²⁹ a *Darabokra szaggattattál...* 1940-ben jelent meg.³⁰ Közben birtokainak irányításával és utasításokkal, főként azonban erdélyi, bukaresti kapcsolatainak kiépítésével, az erdélyi magyar szellemi élet felpozíciójával, egyszersmind saját szellemi, politikai és pénzügyi befolyásának, informális hatalmának kiépítésével teltek. Ígéretének megfelelően nem vett részt az OMP tevékenységében, formailag távol tartotta magát a politikától, 1938-ban azonban a királyi diktatúra bevezetése után létrehozott Romániai Magyar Népközség vezetője lett.³¹ Miután nem a magyar kisebbségi társadalom választott képviselőjeként, hanem királyi ki nevezéssel került a népközség élére,³² különösen a második bécsi döntés után számos vád érte.

Az új korporatív szervezet éppúgy az egész kisebbségi magyarság képviselőjét kívánta ellátni, mint a Magyar Párt, a korporáció azonban különös módon többet tudott elérni a diktatórikus államberendezkedés keretei között, mint a párt az addigi parlamentáris demokráciában. Ennek oka az volt, hogy míg az OMP a kisebbségvédelemre, a jórészt a békeszerződésben foglaltakra építő „panaszpolitikára” helyezte a hangsúlyt, a Bánffy irányításával mindössze másfél évig működő RMN sikerrel összpontosított a kisebbségi társadalom integrálására. Vincze Gábor szerint „a szervezet munkájában egyaránt részt vett a korábban is aktívan politizáló arisztokrácia, a középpolgárság jó része, valamint azok a városi kisiparosok, szervezetlen munkások, vidéki kisbirtokosok, akik korábban a kisebbségi közéletben nem vettek részt; a helyi vagy a központi vezetőségben az egyik oldalról jelen voltak az 1928-ig működő Országos Magyar Párt »prominensei« (Jakabffy Elemér,

²⁴ Bánffy Miklós, 2009, pp. 135–214.

²⁵ Cluj-Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh.

²⁶ Bánffy Miklós, 2009, pp. 215–283.

²⁷ Kolozsvár, 2005, Polis Könyvkiadó.

²⁸ Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh.

²⁹ Budapest, Révai.

³⁰ Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh.

³¹ II. Károly (1893–1953), I. Ferdinánd legidősebb fia 1930. jún. 8.–1940. szept. 6. között uralkodott. 1938 februárjában királyi diktatúra bevezetésével igyekezett elhárítani a fasiszta veszélyt, amit a megerősödött Vasgárda jelentett. 1938 decemberében feloszlatta a parlamenti pártokat és a törvényhozást, majd a társadalmi reformprogramot hirdető korporatív Frontul Renaşterii Naţionalnak (a Nemzeti Újjászülés Frontjának) állt az élére. A második bécsi döntés után elűzték a trónról.

³² Vita Sándor, 2004, p. 72, 80.

Gyárfás Elemér³³ és mások), míg a másik oldalról 1938-ig a Kommunisták Romániai Pártja legális fedőszerveként meglévő Romániai Magyar Dolgozók (Országos) Szövetsége (MADOSZ)³⁴ tagjainak vagy szimpatizánsainak egy része is tagja lett a Népközösségnek, többek közt olyan ismert személyiségek, mint Kurkó Gyárfás és Takács Lajos.”³⁵ Bánffy ifjú munkatársa, Mikó Imre³⁶ úgy látta: „A magyarság nemcsak azért vonult be Bánffy Miklós mögött a Nemzeti Újjászületés Frontjába,³⁷ mert csak így nyerhette el az állampolgári és politikai jogok teljességét, hanem főként azért, mert ennek ellenében a kormány engedélyezte a Magyar Népközösség megalakulását és gazdasági, társadalmi, kulturális célkitűzésein túl a Népközösség lett az utolsó két

³³ Gyárfás Elemér (1884–1945) jogász, bankár, közíró, politikus, történész. 1917-től Kisküküllő vármegye főispánja, 1918-ban a dicsőszentmártoni Magyar Nemzeti Tanács, 1921-ben a Magyar Szövetség elnöke. Az OMP Elnöki Tanácsának tagja, 1926-tól csíki szenátor, az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség alapítója, a Katolikus Státus világi elnöke, az Erdélyi Bankszindikátus, a második bécsi döntés után a Romániai Magyar Népközösség elnöke (1941–44).

³⁴ Az addig az OMP baloldali ellenzékeként működő Magyar Dolgozók Országos Szövetsége Marosvásárhelyen alakult önálló szervezetté 1934 augusztusában, elnöke Kurkó Gyárfás, főtítkára Bányai László lett. A román baloldallal való szoros együttműködésben az általános szabadságjogokat és a nemzeti jogegyenlőségeket egyaránt biztosítani kívánó, a magyar tömegek társadalmi-kulturális felemelését célzó kisebbségi politikát hirdetett. Az 1944. októberi brassói értekezleten a romániai magyarság egységes politikai szervezetévé alakult, ekkor vette fel a Magyar Népi Szövetség nevet. Miután főbb vezetőit, Balogh Edgárt, Bányai Lászlót, Csőgör Lajost, Demeter Jánost, Jordáky Lajost, Méliusz Józsefet letartóztatták, a Kurkót követő Kacsó Sándor elnök leváltása után „önfeloszlattással” szűnt meg 1953 márciusában.

³⁵ Vincze Gábor, 1999, p. 398–399. Kurkó Gyárfás (1919–1983) műlakatos, kommunista publicista, politikus, író, 1934-től a MADOSZ Brassó megyei elnöke. Az Antonescu-diktatúra idején (1941–44) Romániában raboskodott. 1944 őszén megalapította a brassói *Népi Egység* c. hetilapot, melyet 1947-ig szerkesztett. Az MNSZ első elnöke (1944–47), parlamenti képviselőcsoportjának vezetője (1946), a magyar kisebbség kollektív jogait biztosító törvénytervezet előterjesztője. 1947-ben tiltakozott a magyar gazdasági szervezetek államosítása ellen. 1949-ben az MNSZ vezetőivel, Márton Áron püspökkel és másokkal együtt letartóztatták, 10 év fegyházra és 25 év kényszerszolgálatra ítélték. 13 évet töltött magánzárkában, 1964-ban amnesztiával szabadult. Takács Lajos (1908–1982) jogász, kommunista politikus. A dél-erdélyi Romániai Magyar Népközösség titkára (1940–44), 1945-től az MNSZ egyik vezetője, 1947–48-ban nemzetgyűlési képviselő, az MNSZ Politikai Titkárságának tagja, 1948-ig nemzetiségügyi államtitkár, 1949-től a Bolyai Tudományegyetem professzora. 1952-ben kizárták a pártból. Rehabilitálása után 1957-től a BTE utolsó rektora (1957–59). A '60-as években az Államtanács tagja, az RKP KB póttagja, a '70-es évek elején szembefordult a Ceaușescu-rendszerrel, diktatúraellenes memorandumaival Nyugaton is fellépett a diktatúra ellen.

³⁶ A bukaresti népközösségi iroda vezetésével Bánffy Mikó Imrét (1911–1977) bízta meg. Mikó Imre, 1978, pp. 158–159., Balázs Sándor, 2003, pp. 45–54. és Csapody Miklós, 2012, p. 161., 219.

³⁷ A királyi diktatúráról, a Nemzeti Újjászületés Frontjáról és a Romániai Magyar Népközösség működéséről lásd: Mikó Imre, 1941a, pp. 218–231., Horváth Sz. Ferenc, 2007, pp. 215–237., Bárdi Nándor, 2013, pp. 433–437., Kiszolgáltatva, 2013, pp. 47.

év alatt a magyarság egyetemes politikai képviselője. A többségi parancsuralmi rendszert a népkisebbségi, alulról felfelé történő szervezkedéssel összeegyeztetni és a magyar tömegek előtt népszerűtlen frontpolitika mögött mégis egyetlen népközösségi akolba terelni a magyarság legszélesebb rétegeit – valóban diplomatához illő feladat, aminek a nehéz terhét a volt magyar külügyminiszter vállalta magára.

A Magyar Párt és a Magyar Népközösség politikája között nem is az volt az alapvető különbség, hogy a párt ellenzéki politikát folytatott, a népközösség pedig támogatta az egyetlen állampártot, hanem az, hogy amíg a Magyar Párt a hangsúlyt a politikai védekező harcra helyezte, addig a Magyar Népközösség abból indult ki, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan, s ezért a magyarságnak hol aktív, hol passzív ellenállással ki kell tartania, amíg a megoldás kívülről megérkezik. A Magyar Népközösség alapgondolata az volt, hogy bármiként is alakuljon az új Európa, a magyarságnak minden eshetőségre fel kell készülnie, s ezért a nép legszélesebb rétegeit a tízes rendszer segítségével szervezett egységbe kell tömöríteni.”³⁸ Bánffy a második bécsi döntés másnapján a Népközösség nevében kiáltvánnyal fordult Erdély magyarságához: „Legyünk bölcsen megértők azok iránt, akiknek szintén otthona Erdély. Csak így maradhatunk méltók Erdély földjéhez.”³⁹ Ő maga 1940-től a magyar parlament felsőházának behívott tagjaként kapcsolódott be újra a politikába, közben Budapesten, Bonchidán és Kolozsváron folytatta irodalmi tevékenységét.

Alkony éveinek személyes tragédiáját, gyötrődését három, már a végső háborús években véghezvitt politikai próbálkozása is előrevetítette. Első erőfeszítése titkos kormányzati megbízatás volt. Iuliu Maniuval⁴⁰ folytatott eredménytelen bukaresti tárgyalásain a világháborúból való magyar és román kiugrás összehangolását próbálta elérni 1943 nyarán, hetvenéves korában.⁴¹ Ennek kudarca után második, immár saját, az erdélyi konzervatívoktól és baloldaliaktól egyként támogatott kezdeményezése azoknak a kitartó, ám hasztalan bizalmas tárgyalásoknak a hosszú sorozata volt, amelyeket 1944-ben neve és múltja, politikai kapcsolatai, tekintélye révén Horthyval és környezetével folytatott a világháborúból való azonnali magyar kiugrás érdekében.⁴² Harmadik próbálkozása, melynek célja Kolozsvár megóvása volt a háború pusztításaitól, ugyanez év őszén eredménnyel járt. Szülővárosának megmentésében, noha többen is elvitatják tőle,⁴³ elvülhetetlen érdemei vannak.⁴⁴

³⁸ Mikó Imre, 1941b. A tízes rendszerről lásd: Vincze Gábor, 1996, hagyományáról Csizmadia Andor, 1942.

³⁹ Ellenzék, 1940. szept. 1. sz. p. 1. és 3. sz. p. 1.

⁴⁰ Iuliu Maniu (1873–1953) jogász, politikus. Az erdélyi Román Nemzeti Párt egyik vezetője, 1918–19-ben a nagyszebeni Román Kormányzótanács elnöke. A Nemzeti Parasztpárt vezetőjeként 1928–30-ban, 1932–33-ban és 1944 őszén Románia miniszterelnöke. Bár a második világháború idején az angolszász orientáció híve volt, a magyar kormány Bánffy képviselte együttműködési ajánlatát elutasította

Bukaresti küldetése után, 1944. február 19–22. között már ismét „fontos ügyek miatt” volt távol Kolozsvártól,⁴¹ az esztendő végétől pedig elérkezett élete utolsó, zaklatott, hamarosan a legsúlyosabb nélkülözésekkel terhes, mégis reménytelinek induló munkás szakasza. Ezek az évek eleinte kisebb részben Budapesten és Bonchidán, valamint a kettő közti gyakori utazásokkal teltek. Bánffy háromnegyed évszázaddal ezelőtt Erdély és a magyar főváros között

⁴¹ Bánffy Miklós irathagyatéka, 1983., p. 235. Az emlékirat szövege 1945 végén, 1946 elején született, a visszaemlékezés ennek ceruzával, saját kezűleg írott, később gépbe diktált fejezetének vázlata (Ráday Levéltár 5. doboz IV.4. b.). [*Bizalmas küldetésem Bukarestben 1943-ban*] Bánffy Miklós, 2012, p. 325–331. Titkos tárgyalásairól a *Patria* (a Nemzeti Parasztpárt napilapja) is hírt adott (Ch., A., 1946. Idézi Marosi Ildikó, 2002, p. 325). A magyar külügyminisztérium „bukaresti embere” Maniuval folytatott beszélgetései után még 1943. aug. 1-jén, három héttel a román kiugrás (aug. 23.) előtt is úgy ítélte meg, hogy „a román ki akar ugrani, de társ nélkül nem meri”. MNLOL K 64–1943–27409. pp. 144–152. A vállalkozásról lásd: Bányai László, 1967 és 1987. A Bánffy-misszióról Gáll Ernő szerint Erdélyben ez az egyetlen írás, „másról ugyanis senki sem tud itt. Még pontosabban: ez a Bányai-cikk variánsa egy régebbi, hasonló, román nyelven megjelentnek.” *Gáll Ernő levele Tánczos Gáborhoz*. Kolozsvár, 1973. nov. 10. Gáll Ernő, 2009, pp. 114–115. (56. levél). L. még Kerekes Lajos, 1963, Csatári Dániel, 1968, pp. 239–251., L. Balogh Béni, 2013, pp. 282–282.

⁴² Bányai László szerint: „A második világháború utolsó két évében Bánffy Miklós tettekkel igazolta, hogy a hivatalos politikával szemben merészel kockázatos feladatot is vállalni, a hitleri háborúból való kilépésért, először angolszász vonalon, azután pedig a Szovjetunióval való fegyverszünetet is sürgetve [...] tényleges akcióhoz nemcsak tisztánlátásra, hanem kockázatot vállaló szellemre is szükség volt. Bánffyban pedig kétségkívül megvolt a katasztrófa elhárítására való törekvés, a román–magyar közeledés történelmi szükségszerűségének szellemében.” Bányai László, 1974, p. 311. Bányai László (1907–1981) kommunista politikus, jogász, történész, a Magyar Népi Szövetség (1944–1953) egyik vezetője, 1952–56-ban a Bolyai Egyetem rektora.

⁴³ Vita Sándor emlékirata szerint a város megmentése nem Bánffy érdeme. Dálnoki Veress Lajos „minden bizonnyal a memorandum ismeretében és a Teleki Bélával való többszöri megbeszélés alapján döntött úgy, hogy ha a tordai front nem tartható tovább, akkor Kolozsvár megkímélése céljából csapatait harc nélkül vonja ki a városból”. Vita Sándor, 2014, p. 130. Dálnoki Veress Lajos (1889–1976) honvéd vezérezredes. 1944. aug. 28. után a 2. hadsereg parancsnoka, akit Horthy akadályoztatása esetére már okt. 15-i sikertelen kiugrási kísérlete előtt a helyettesévé nevezett ki. Gróf Teleki Béla (1899–1990) jogász, közgazdász, 1936-tól az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke. 1940–44 között a magyar parlament behívott képviselője, 1941–44-ben az Erdélyi Párt elnöke. Az utolsó koronatanácson (1944. szept. 10.) Magyarországnak a háborúból való azonnali kilépését és a fegyverszünetet sürgette. 1944. szept. 16-tól az Erdélyi Magyar Tanács elnöke. A memorandum: *Az Erdélyi Magyar Tanács memoranduma Horthy Miklós kormányzóhoz a háborúból történő kiválás ügyében*. Kolozsvár, 1944. szeptember 9. Autonómisták, 2004, pp. 117–118. Dálnoki Veress a város megóvásáért szólították fel az Erdélyi Párt prominenseit, a kommunista Békepárt kolozsvári vezetőit is, vö. Csögör Lajos, 2010, pp. 70–71.

⁴⁴ Csatári Dániel, 1968, p. 422.

⁴⁵ *Kós Károly, Tamási Áron és Kiss Jenő levele Tavaszy Sándorhoz*. Kolozsvár, 1944. febr. 15. Tamási Áron, 2001, p. 207.

gépkocsijával egy mai autós évi kilométerátlagának többszörösét tette meg évente.

A háborús évek második felében nagyobb részben Kolozsváron lakott, de nem a család főtéri palotájában,⁴⁶ hanem szülőházában, a Király utca (ma Str. Ion I. C. Bratianu) 14. szám alatt. A Tholdalagi–Korda-palota, ez az 1800-as évek elején elkészült remek későbarokk épület Bánffynak nemcsak szülőháza, hanem nagypai öröksége is volt.⁴⁷ Bonchidai kastélyának pusztulása után itt sikerült megvetnie a lábát, „a Király utca és a Minorita utca sarkán, ahonnan a kosaras ablakrácsokon át két irányba is ki lehet látni [...] Két kopár és kongó, fűtetlen szobán lehetett bejutni a sarokszobába. Annak is a két sarokablak közötti sarkában ült magas hátlapú, kopott karosszékében Bánffy Miklós. Kék tréningruha volt rajta, cipzárát beszéd közben fel-le húzta, lábán valami sárga és nagyon elnyútt csizma, körülötte asztalon, széken, földön papírok, könyvek, kezében egy vastag parafa dugón áthúzott ceruza. A dugót fogta, amikor rajzolt vagy írt. Asztalán, ágyán, szekrényén – intarziás antik bútorok – költői rendetlenség [...]”⁴⁸ Bonchida felégetése után itt, „kolozsvári házukban, ahova betelepítettek több családot, kaptunk szobákat az egyik lakótól”.⁴⁹

Családjával: feleségével, Váradi Aranka színésznővel⁵⁰ és egyetlen lányával, Bánffy Katalinnal⁵¹ 1944. január 20-án utazott ismét Budapestről haza, Bonchidára,⁵² miután „úgy Horthynál, mint Kállaynál szorgalmaztam a németekkel való szakítást,⁵³ bármi áron is. Azt hiszem, hogy a németek gyanakodtak reám, mert a március 19-i német megszálláskor a Gestapo érdeklődött lakásom után, amit bizalmasan megtudván, azonnal Erdélybe jöttem.

A román fegyverszünet után szeptember elején, majd szeptember közepén felutaztam Budapestre [,] és Horthyt kerestem fel.

Azt a véleményét képviseltem, hogy immár föltétlenül szükséges, hogy Magyarország szakítson a németekkel [,] és Románia példájára fegyverszünetet kérjen.

⁴⁶ B. Nagy Margit, 1970, pp. 203–210., B. Nagy Margit, 1973, pp. 308–322., Balogh Ferenc, 2001, pp. 260–273., Bíró József, 2008, pp. 36–50., Gaal György, 1992, pp. 35–36., Kovács András, 1995, Marosi Ildikó, 1997, pp. 8–22. és Gaal György, 2001, pp. 48–49. A palota 1944 végétől a kolozsvári szakszervezetek székházaként működött.

⁴⁷ A palotáról lásd: Bíró József, 2008, pp. 59–63., Gaal György, 1992, pp. 80–81, Gaal György, 2001, pp. 110–111, Weisz Attila, 2006. Ebben az épületben született Reményik Sándor (1890–1941) költő is.

⁴⁸ Mikó Imre: *Bánffy Miklós emberközelben*. In: Bánffy Miklós, 2000, pp. 347–348.

⁴⁹ Bánffy Katalin, 2005, pp. 210.

⁵⁰ Váradi Aranka (1886–1966) színésznő, 1903-tól a Nemzeti Színház tagja, 1923-tól örökös tagja.

⁵¹ Bánffy Katalin (*1924).

⁵² Váradi Aranka: *Napló*. In: Marosi Ildikó, 2002, pp. 219.

⁵³ Kállay Miklós (1887–1967) 1942. márc. 9.–1944. márc. 22. között volt Magyarország miniszterelnöke.

Horthy elvben elfogadta álláspontomat, de habozott. Azzal érvelt, hogy olyan hatalmas német erők vannak Magyarországon és körülötte, hogy ezek elpusztítják az országot, ha ő szakít velük. – Mégis azzal bízott meg, hogy Dálnoki Veress hadseregpáncsnokot nevében szólítsam föl, hogy oroszul tudó tisztet jelöljön meg, aki átmehetne az oroszokhoz a fegyverszünet ügyében.⁵⁴ [...] A másik cél, ami miatt Horthynál voltam [,] az volt, hogy szülővárosom [,] Kolozsvár megkíméltesse egy ostromnak és bombázásnak borzalmaitól, és hogy gondoskodják és rendelje el Horthy azt, hogy városomban semmi harc se legyen [,] és simán üríttessék ki. Ezt Horthy meg is csinálta [,] és Dálnoki Veress Lajos hadseregpáncsnokhoz magam vittem el az ez iránti utasítást.

Ugyanebben az időben idehaza kapcsolatot találtam a titokban működő demokrata fronttal itt Erdélyben, név szerint dr. Jordáky Lajos és Balogh Edgár urakkal, akik ismerte Horthyhoz való sokéves személyi kapcsolataimat, – hiszen a ’21–22. [...] években külügyminiszter voltam az első Bethlen-kormányban, – arra kértek, hogy sürgessem meg a fegyverszünet megkötését. Minthogy ezt már előzőleg is sürgettem [,] és Horthy meg is ígérte volt, de folyton késett annak véghezvitelében, október 9-én nevezett békepárti uraknak kívánságára, valamint a református püspöknek⁵⁵ kívánságára újból Pestre mentem, hogy még az utolsó órában Horthyt ígéretére emlékeztessem. – Horthy végül szavának is állt rádión bementett fegyverszüneti nyilatkozatával, de túlságosan későn. Én pedig, aki október 9-én mentem volt Pestre [,] honnan már másnap akartam visszajönni, csak nagy késéssel érkeztem 11-én este és a hadműveletek folytán nem tudtam visszatérni Erdélybe, minden út el lévén már vágva. A németek ekkor már bizonyára tudtak az én békeközvetítő működésemről, ennek tulajdonítom, hogy a visszavonuló egyik SS-terrorcsapat kirabolta kastélyomat október 12-én [,] és azt felgyújtotta.”⁵⁶

⁵⁴ Balogh Edgár ezt megelőzően találkozott Bánffyval. Emlékirata szerint „Az író-grófot éppen az előző napokban ismertem meg, Tamási Áron hívott hozzá a Király utcai Tholdalagi–Korda-palota egyik szobájába. Jordáky Lajossal mentem el. Bánffy kérte, hogy megismerkedjünk, miután ő is megkísérelte rávenni a kormányt a háborúból való kiugrásra. Szerette az egyéni eljárásokat, most is az Erdélyi Magyar Tanács memorandum-akciójától függetlenül, Teleki Béla minisztertanácsi fellépésének és közbenjárásának eredménytelensége után vállalkozott újabb kezdeményezésre, s ha már nem is vártunk sokat ilyenfajta műveletektől, természetesen egyetértettünk azzal, hogy mindent meg kell próbálni. Előzőleg járt már Horthynál, üzenetet hozott tőle Dálnoki Veress hadseregpáncsnokhoz, s most megint készült a lehetetlenre.” Balogh Edgár, 1978, pp. 354. Jordáky Lajos (1913–1974) szociológus, művelődéstörténész, szociáldemokrata, később kommunista közíró, abban az időben a Szakszervezetek Tanácsának főtitkára. Balogh Edgár (1906–1996) kommunista politikus, szerkesztő, 1944 októberétől a kolozsvári *Világosság* főszerkesztője.

⁵⁵ Vásárhelyi János (1888–1960) az Erdélyi Református Egyház püspöke (1936–60).

⁵⁶ Bánffy Miklós irathagyatéka, 1983, pp. 235–236. Szövegváltozata: Bánffy Miklós, 2012, pp. 330–331.

1944 őszén ismét „ide-oda hajtott autón Erdély és Budapest között, a fővárosba jött, mert egy drámáját, a *Nagyúr* címűt mutatta be a Nemzeti Színház [...]”.⁵⁷ Miután úgy döntött, mégis visszatér családjával együtt, „bepakoltunk kis autónkba, és elkezdtek kálváriaszerű utunkat vissza Erdélybe. Több napig mentünk, mentünk, összebombázott utakon, szembe jövet végtelen sora a menekülőknak. Teljes falvak vánszorogtak az úton végeláthatatlan sorokban [...] Amint kis autónk szembejött, elképedve néztek, hogy mi éppen oda megyünk, ahonnan ők menekülnek [...] Megérkezésünk előtt behajtottunk Borsára, ahol a főhadiszállás volt: onnan már hallani lehetett a duhogást: Kolozsvárt ágyúzták. Veress Lajos hadseregparancsnok elképedve fogadta Papát: hogy ide visszajön családotól? Kolozsvár bármelyik percben elesik.”⁵⁸

Ezek voltak talán egész életének legzaklatottabb napjai: 1944. szeptember 16-án Budapestre indult, másnap vissza Kolozsvárra, majd ismét a fővárosba. Október 1-jén ismét családjával együtt utazott autón Kolozsvárra, három nap múltán felesége és leánya megint vissza Pestre, ahová október 11-én, Kolozsvár felszabadulásának napján megérkezett ő is. Budapest ostromát a Reviczky utcai házban együtt vészelték át.⁵⁹

Kolozsvárról akkoriban sokan távoztak – menekültek vagy elvitték őket –, és csak kevesen érkeztek vissza, főként a német haláltáborokból megmenekült foglyok. „Sok régi barátunk eltűnt, nincs itt – írta 1945 tavaszán Kós Károly. – Tamási Áron kifutott.⁶⁰ Kemény János színházastól elfutott; hallom, talán ma Prágában van, oda kellett elmennie német parancsra. Bánffy Miklós elfutott; Bonchidát feldúlták a németek és románok; a birtokot kirabolták.⁶¹ Karácsony Benőt még annakidején,⁶² és Lakatos [Imré]t,⁶³ mint zsidókat, elvitték: semmit róluk nem tudok. Járossy Andort, a luth[eránus]. papot⁶⁴ az oroszok fogták össze 6000-ed magával, mint túszt (nem volt szerencséje), hol van ma,

⁵⁷ A *nagyúr* c. színművét 1912-ben írta. (Színmű három felvonásban, előjátékkal. Bánffy Miklós, 2009, pp. 27–94.)

⁵⁸ Bánffy Katalin, 2005, p. 200.

⁵⁹ Marosi Ildikó, 2002, pp. 220–222. Bánffy pesti palotája Budapest VIII. kerületében, a Nemzeti Múzeum mögötti, palotanegyednek nevezett területen található a Reviczky u. 5. szám alatt (1993 óta emléktábla jelöli). A 7. számú épület Bánffy bérháza volt.

⁶⁰ Tamási Áron (1897–1966) író 1944 őszén költözött végleg Budapestre.

⁶¹ Bánffy nem „elfutott” (elhagyta Bonchidát), hanem éppúgy, mint 1926-ban, 1944 végén is hazatért Erdélybe.

⁶² Karácsony Benő (1888–1944) prózaíró, a *Pjotruska* (1927) és a *Napos oldal* c. regények (1936) szerzője. Az 1930-as években Kolozsváron folytatott ügyvédi praxist, 1944 nyár elején deportálták.

⁶³ Lakatos Imre (1882–1944) újságíró, szerkesztő. Természettudományi, filozófiai és pszichológiai írások szerzője, Kós Károly és Kuncz Aladár barátja. Auschwitzban pusztult el.

⁶⁴ Járossy Andor (1897–1944) evangélikus lelkész, teológiai tanár, 1941-től az Erdélyi Egyházmegye esperese. A zsidóüldözés idején részt vett az embermentésben. A Világ Igaza (1999). Jancsó Bélával, Mikó Imrével és másokkal együtt a szovjet katonai szervek elfogták, a Szovjetunióba hurcolták. Magnyitogorszkban halt meg.

senki nem tudja [...] Óváriakat [Óvári Elemért és feleségét, Purjesz Olgát],⁶⁵ az egész családot, az oroszok bevonulása napján legyilkolták; ma sincs kiderítve, miért, hogyan? Kolozsvár előkelő urainak 99%-a elfutott. Az egyetemi tanárokból 14 maradt itt; a mezőgazdasági főiskolán 3-an vagyunk tanárok... A hivatalok, hatóságok mind elfutottak. A bankokat mind kiürítették az oroszok.”⁶⁶

Bánffy 1944. október 17-én, a Szálasi-puccs után felsőházi tagságáról lemondott: „Tekintettel arra, hogy magyar törvényhozásról többé nem lehet szó [...]”.⁶⁷ A háborús hónapok utolsó pesti utazása előtt Kolozsváron azt is kijelentette, ha Balogh Edgárék (az erdélyi magyar kommunisták) vállalják, hogy megmentik, „akkor én már most, amint visszaérkezem, írásban adom át a kastélyt a parkkal, valamilyen munkáscélra. Nem, ne kórháznak tegyék meg, mint ezek (hátratekintett), inkább szakszervezeti üdülőknek [...]”.⁶⁸ A kastély egyik szárnyában ekkor német hadikórház rendezkedett be.⁶⁹ A német katonák október 13-án délelőtt hagyták el Bonchidát, utoljára egy SS-kötélék, amelyik a kastélyt módszeresen kirabolta, majd fel is gyújtotta. A román katonák ugyanaznap délelőtt érkeztek, folytatva a fosztogatást, amit a falu román és cigány lakossága fejezett be.⁷⁰

1945. március 6-án Petru Groza lett Románia miniszterelnöke.⁷¹ Bánffy családjával két nap múlva egy Budapestről indított, éhezőkkel telizsúfolt „gyermekvonat” marhavagonjában három nap alatt jutott el Debrecenbe, egy hét után autóbusszal Nagyváradra, onnan teherautón Kolozsvárra, fejenként ezer pengőért.⁷² Első útja Bonchidára vezetett, ahol a falu parasztsága eleinte „éljenezve fogadta Apámékat. De miután ismételten kiment oda Apám, küz-

⁶⁵ A két világháború között Óvári Elemér (?–1944) jogász és felesége, Purjesz Olga (1881–1944) Monostori úti házukban értelmiségi szalont tartott fenn, amely a magyar kultúra egyik kolozsvári központjának számított. 1944. okt. 11-én a családot vendégeikkel együtt máig ismeretlen személyek legyilkolták. Carbonaro, 2013, pp. 32–37.

⁶⁶ Kós Károly levele Tompa Lászlóhoz. Kolozsvár, 1945. febr.–márc. Kós Károly, 2003, p. 382. (339. levél)

⁶⁷ Bánffy Miklós levele báró Perényi Zsigmondhoz, a felsőház elnökéhez. Ráday Levéltár, Bánffy Miklós iratai I/9.

⁶⁸ Balogh Edgár, 1978., p. 356.

⁶⁹ Balogh szerint: „Egy kis vöröskeresztes zászló árulta el, hogy itt a középső traktusban hadikórház van. Hát ezt a részt – német alapossággal csak a katonai célra igénybe vett lakterületet – gyújtották fel a kivonuló hitleristák, nem is két hét múlva, a tűz azonban szabálytalanul átcsapott máshova is, romokat hagyva hátra az eső és a szél további pusztításának.” Uo., p. 355.

⁷⁰ Gy. Dávid Gyula, 2001, p. 57. és Marosi Ildikó, 1997, p. 17, p. 20. A pusztításokról 1944 decemberében Köpeczi Sebestyén József (1878–1964) heraldikus két jegyzőkönyvet vett fel. Marosi Ildikó, uo., pp. 14–21.

⁷¹ Petru Groza (1884–1958) erdélyi román ügyvéd, politikus, 1945. márc. 6.–1952. jún. 2. között miniszterelnök.

⁷² Bánffy Katalin, 2005, pp. 208–209., 227.

deni azért a »kötelező« 87 holdért, amit »jogunk« volt megtartani, a román kommunista párt kiküldöttjei fellázították a népet ellene, hogy nem szégyenlik [!] örömmel fogadni az öreg zsarnokot stb. [...] Azon túl napi küzdelem volt Apám élete a hatóságokkal. Az oroszok voltak a mindenhatók, napról napra halasztgatták a kihallgatást, amit Apámnak ígértek [...] Minden reggel elindult széles karimájú kalapjával az orosz kommandatúrára, előcsarnokában várt és várt, legtöbbször csak azért, hogy kijelentsék: jöjjön másnap.⁷³ Eközben megmaradt ingatlanainak eladásából tartotta fenn magát és családját, »a földosztó bizottságokkal harcolt, s a németekkel való kollaborálás vádját kivédendő, igazoló bizonyítványokért kilincselte [...]».⁷⁴ Küzdelme során hivatkozott rá, hogy »az ő neve is szerepelt a listán, amelyet Csernyisov szovjet tábornok állított össze a magyar szellemi élet ama tagjairól, »akik a német és nyilas uralom alatt kifogástalanul viselkedtek«».⁷⁵ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökének leírta: »Bonchidai kastélyomat a németek leöntötték benzinnel és felgyújtották, közismert demokrata és németellenes felfogásom miatt. Huszonhatezer műből álló nagyon értékes könyvtáramat és híres muzeális értékű műkincseimet, melyeket [,] mint neves szakértő évtizedeken át gyűjtöttem, hogy múzeumnak hagyjam közcélra, a németek 40 teherautóval elvitték, azon kívül állatállományom és egyéb értékeim is.»⁷⁶

Németellenességét sokan igazolták, köztük Balogh Edgár: »Az 1944 szeptemberében illegálisan megalakult és a felszabadulást előkészítő kolozsvári Magyar Tanács megbízásából, az illegális Béke Párt és kommunista elvtársaim tudtával, felkerestem Bánffy Miklós író, tájékoztattam akcióinkról s arra kértem, hogy összeköttetései révén mozdítsa elő Budapesten Horthy Miklós kormányzó fegyverszüneti kérését, vagy legalábbis engedélyt arra, hogy az erdélyi magyar csapatok parancsnoka, Dálnoki Veress Lajos parancsot adhasson az átállásra. Az író úr a küldetést vállalta és a református egyház autóján engem is elvitt Bonchidára, ahol egy létesítendő munkás alapítvány és az Erdélyi Múzeum javára gondjaimra bízta kastélyát és műemlékeit. A felszabaduláskor, mint a Városi Őrség parancsnoka Kolozsvárt, értesültem arról, hogy a kastélyt a németek felgyújtották és a műemlékek megsemmisültek [...]».⁷⁷

1945 húsvétja előtt azonban a Frontul Plugarilor (Groza pártja, az Ekés Front) tagjai »a bonchidai parasztokat feltűzelték Miklós ellen, hogy németbarát volt, hogy ő maga gyújtatta fel kastélyát a németekkel stb.».⁷⁸ A Plugarulban »a bonchidai földműves gazdák» aláírásával megjelent, *Cazul contelui Banffy*

⁷³ Uo., 211. Kommandatúra: katonai parancsnokság hivatali helyisége (latin–német).

⁷⁴ Dávid Gyula, 2010, pp. 76–92.

⁷⁵ Szalontai Balázs, 1973. Vlagyimir Joszifovics Csernyisov (1896–1952) tábornok, korábban Berija helyettese, 1945-ben Budapest városparancsnoka.

⁷⁶ 1945. márc. 25. Marosi Ildikó, 2002, pp. 371.

⁷⁷ Kolozsvár, 1945. márc. 26. *Bánffy Miklós irathagyatéka*. Ráday Levéltár C/6. I/5. A műemlék szót Bánffy *műtárgy*, *műkincs* értelemben használja.

[*Bánffy gróf esete*] című cikkben is azzal vádolták meg, hogy kollaborált a németekkel, átjátszotta nekik ménesét és gabonáját, hogy a földreformot akadályozza.⁷⁸ Közben május 13-án Gaál Gábor elnökségével létrejött a Romániai Magyar Írók Szövetsége, melybe Bánffyt is bevásztották.⁷⁹ Ekkoriban két nagyobb művén, *Huszonöt év* című emlékiratán⁸⁰ és *A magyar politika kritikáján* dolgozott.⁸¹

1945 őszén már „Papának ugyan volt egy kis kályhája a szobájában, de nekünk semmi. A határokat lezárták. Útlevelet nem kapott senki [...] az oroszok megszállták Reviczky utcai házunkat, kidobálták a bútorainkat az utcára, a járdára, a festményeket, mindent [...] Elhatároztuk, hogy visszamegyünk

⁷⁸ Várady Aranka: *Napló*. Marosi Ildikó, 2002, pp. 228.

⁷⁹ Gaál Gábor (1891–1954) szerkesztő, irodalomtörténész, író, kritikus. Első világháborús katonai szolgálata (1914–17) után a budapesti egyetemen szerzett bölcsészdiplomát (1918). A Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja, az őszirózsás forradalom alatt a Művelődésügyi Minisztérium, a tanácsköztársaság idején Lukács György (1885–1971) filozófus, akkor közművelődési népbiztos munkatársa, a népbiztosság tankönyv- és színházi referense. Bécsi és berlini emigrációja (1921–25) után Budapesten perbe fogták, később báró Hatvany Lajos magántitkára. 1926 őszén telepedett le Kolozsváron, 1928-ban kapcsolódott be a *Korunk* szerkesztésébe. 1942 nyarán behívták, 1945 őszén tért vissza az amerikai hadifogságból. 1946-tól a Bolyai Egyetem tanára, a Romániai Magyar Írók Szövetségének elnöke, az MNSZ vezetőségi tagja, a Román Akadémia rendes tagja. 1948-ban ideológiai sajtóhadjárat indult ellene, 1950-ben kizárták a pártból.

⁸⁰ Bánffy Miklós, 2012, pp. 165–324., p. 461.

⁸¹ Bánffy Miklós irathagyatéka, 1984, pp. 227–232. Itt az 1945 után született szövegnek Major Zoltán csak az első részét közölte. A teljes szöveg (a Ráday Levéltár eredetije alapján): Bánffy Miklós, 2002, pp. 342–360. és Bánffy Miklós, 2012, pp. 165–324., 462. Visszatekintéseiről lásd: Dávid Gyula, 2003, pp. 120–109. Gáll Ernő 1985. máj. 4-i feljegyzése szerint már az első rész is „nagyon kemény kritikát mond a magyar uralkodó osztályok elvakult, a realitásokkal nem számoló politikájáról. Ez az éles, lucidus kritika mind az első világháború előtti, mind az 1918–1945 közötti szakaszra vonatkozik, és többek között Teleki Pál nemzetiségi politikáját is elmarasztalja. Nagyon érdekesek azok a feljegyzések, amelyekben Antonescunak Magyarország felé irányuló tapogatózásairól és a Maniuval folytatott – eredménytelen – tárgyalásairól számol be. Sehol sem találtam utalást Raoul Șorban szerepére, aki a maga mitomán módján egy egész más variánst mesélt erről nálunk. Bánffyban volt erő szembefordulni saját osztályával, amely meg is érdemelte a kemény ítéletet. De mit mondjunk a mi »politikai osztályunk«-ról? Mit akar? Mik az érdekei, mi a legitimációja?” Gáll Ernő, 2003, p. 160. Gáll Ernő (1917–2000) szociológus, filozófus, 1957–84 között a *Korunk* főszerkesztője. Gróf Teleki Pál (1879–1941) 1939. febr. 16.–1941. ápr. 3. között miniszterelnök. Ion Antonescu (1882–1946) 1940. szept. 4.–1944. aug. 23. között miniszterelnök, vezér (Conducator). Lucidus: értelmes, világos, éles eszű (latin). Raoul Șorban (1912–2006) műkritikus, festő, politikus. A '20-as években a kolozsvári királyi helytartó titkára, Maniu támogatója. A '40-es években a kolozsvári egyetemen tanult, Felvinczi Takáts Zoltán (1880–1964) művészettörténész, 1945-től Benedek Marcell (1885–1969) irodalomtörténész professzor tanársegédje, Gaál Gábor és Szabédi László (1907–1959) tanítványa. Bánffyhoz írott levele: Benkő Samu, 1999, pp. 48–51. A Ceaușescu-rendszer kiszolgálója, 1989 után magyarellenes propagandaművek szerzője. Mitomán: hazudozásra kórosan hajlamos (görög).

Budapestre. Apám nem akart mozdulni, hiszen még remélte, hogy kijárja az erdők visszaadását, mi pedig nem is álmodva, hogy válásunk évekre fog terjedni, az én esetemben pedig végleges lesz, üggyel-bajjal útlevelet szereztünk Magyarországra.”⁸² Felesége és leánya 1945. december 11-én távoztak végleg Erdélyből.

Bánffy 1946-ra „mégis elérte, amire vágyott: író lett, csak író, semmi más, és szerkesztők előszobáiban órák hosszat várakozott kiadatlan kézírataival”.⁸³ Munkatársa lett az *Utunknak*,⁸⁴ s miközben tavasszal Kolozsváron elkezdődtek az első népbíróági tárgyalások, újra találkozott Gaál Gáborral, aki őt a *Korunkban* már 1927-ben „a magyar literatúra régi jó nevének” mondta az *Erdélyi Helikonról* szólva, aki „ősz fejjel deresedett közékük ki nem nevezett vezérére”.⁸⁵ Gaál annak idején elismerően írt Bánffy *Reggeltől estig* c. regényéről⁸⁶ és az *Erdélyi történet* első köteteiről is.⁸⁷ Bánffy 1944 őszén Gaált a város polgármesterének szeretne volna látni,⁸⁸ ő azonban az akkor induló *Utunknak* lett főszerkesztője.⁸⁹ „Tanúja voltam 1946-ban a mi irodalmi életünk egymást kizáró végletei kézfogásának – írta később lelkesülten Méliusz József⁹⁰ –, Gaál Gábor

⁸² Bánffy Katalin, 2005, p. 213.

⁸³ Illés Endre, 1982, p. 19.

⁸⁴ A kolozsvári *Utunk*, a Romániai Magyar Írók Szövetségének kéthetente megjelenő irodalmi lapja 1946. jún. 22-én indult. 1948-tól a Romániai Írószövetség (1949-től a Román Népköztársaság Írószövetsége Magyar Csoportjának, 1965-től Románia Szocialista Köztársaság Írószövetségének) hetilapja volt 1951-től 1989 végéig. Alapító főszerkesztőjét, Gaált átmenetileg addigi politikai helyettese, Gáll Ernő követte.

⁸⁵ Gaál Gábor, 1927b.

⁸⁶ Gaál Gábor, 1927a.

⁸⁷ Gaál Gábor, 1934 és Gaál Gábor, 1937.

⁸⁸ Balogh Edgár, 1978, p. 353. A főpolgármester október 13-án Tudor Bugnariu (1909–1988) kommunista politikus, szociológus, helyettese Demeter János (1908–1988) jogász, kommunista politikus, az MNSZ egyik, később ugyancsak letartóztatott vezetője lett. Gaál Gábor (1891–1954) szerkesztő, irodalomtörténész, kritikus. 1928-tól a *Korunk* főszerkesztője. 1945–59-ben a Bolyai Egyetem tanára, az MNSZ egyik vezetője, a Román Akadémia tagja. 1948-ban opportunizmussal és hegelianizmussal vádolták, 1950-ben kizárták a pártból.

⁸⁹ Az *Utunkat* kiadó Romániai Magyar Írók Szövetségének első elnöke Nagy István, alelnöke Szabédi László, titkára Méliusz József lett. Gaál Gábort a kommunista irányváltás után, a szövetség 1946. jún. 28–30-i kongresszusán tették meg elnöknek.

⁹⁰ Méliusz József sz. Nelovánkovics (1919–1995) író, költő, műfordító. Műépítésnek indult, majd zürichi és berlini teológiai tanulmányok után 1933-ban református lelkészi képzést szerzett Kolozsváron. 1932–33-ban az *Erdélyi Fiatalok*, 1934-től a *Korunk* munkatársa. 1940-től a diktatúraellenes illegális kommunista mozgalom tagja. 1945-től az MNSZ sajtóirodájának vezetője, 1946-tól a Romániai Magyar Írószövetség főtítkára, az *Utunk* szerkesztője. Később a romániai magyar színházak vezérfelügyelője, a Kolozsvári Állami Magyar Színház főrendezője, igazgatója, 1948–49-ben a színművészeti intézet tanára. Az MNSZ egyik vezetőjeként koholt vádak alapján letartóztatták, és 1949–55 között ítélet nélkül fogva tartották. 1957–59-ben az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó igazgatója, 1968–72 között a Romániai Írók Szövetségének alelnöke.

és gróf Bánffy Miklós találkozásának. A világháborúk közötti romániai magyar irodalmi élet két nagy ellenlábas, a sakktábla két döntő figurája nem Kós és Gaál, nem Szentimrei [Jenő],⁹¹ illetve Kacsó [Sándor]⁹² és Gaál voltak – ők még kevésbé, hiszen kiegészítették egymást –, hanem ők ketten: a 19-es forradalom Lukács Györgynek politikai tisztje⁹³ és a Bethlen-féle ellenforradalmi rezsim⁹⁴ fő támasza, majd külügyminisztere: Gaál és Bánffy. Nem az esztétika – kettejük stratégiája és taktikája alakította az erdélyi irodalmat. A népi irodalom alakulása is ebben az összefüggésben, a között a két pólus között válik történetileg jobban érthetővé. Szóval, amikor az *Utunk* megindult, a mai Korunk helyén még tátongott a jóformán üres szerkesztősége, azt mondja nekem egy napon Gaál: »Fél egyre bejelentette magát Bánffy, gyere fel te is.« [...] pont fél egykor megjelent Bánffy, hajlott háttal, kéziratköteggel a hóna alatt. Messziről nyújtja a kezét. Gaál feláll, megkerüli az íróasztalt, elébe megy és ő is kezét nyújt: »Szervusz, kérlek alássan, mivel lehetünk szolgálatodra?« A válasz: »Szervusz, Gábor. Kéziratot hoztam neked.« Ezzel a kézfogással egy új irodalomtörténeti korszak kezdődött. Egy új szemlélet.»⁹⁵ A Bánffy és Gaál kapcsolatát jól jellemző történet azonban csak egy, az új rendben már megvalósíthatatlannak bizonyuló eszmény halvány visszfénye maradt. Kézfogásukkal nem elkezdődött, hanem jelképesen éppen lezárult egy korszak. Az *Utunk* szerkesztőségében még régi emberek, egy magyar gróf és egy magyar kommunista találkozott egymással, a jelenetben kettejük polgári s tegyük hozzá: hagyományosan erdélyi magatartása tükröződik vissza. Az átmeneti idő nem is tartott sokáig, mert a sem Gaált, Bánffyt, sem Méliuszt és másokat nem kímélő nacionalista szektás dogmatizmus hamarosan ennek a magatartásnak a továbbélését is lehetetlenné tette.

Ennek ellenére végre „minden gond és minden bánat dacára jól tudok dolgozni! – írta Bánffy Katalin lányának. – Az Emlékirataimnak első kötete majdnem készen van. Ezen kívül írtam három novellát, amelyek most fognak megjelenni abban a könyvben, aminek a korrektúráját mára vagy holnapra várom. *Bűvös éjszaka* lesz a címe [...] Ez talán valami pénzt is hoz, ami reám fér. Persze keveset a mai árakhoz képest, mert itt, bár még nem beszélhetünk milliókban, de a napi életem – evés és cigaretta, másra nem adok ki egy fityinget sem – kö-

⁹¹ Szentimrei Jenő (1891–1959) költő, író, szerkesztő. A két világháború közötti magyar irodalmi élet és a sajtó szervezője, publicista, kritikus, 1945 után színigazgató, színház-történész.

⁹² Kacsó Sándor (1901–1984) író, újságíró, szerkesztő, 1947–51-ben az MNSZ elnöke.

⁹³ Gaál az északi hadjáratban (1919. máj. 9.) Lukács politikai biztos katonai tanácsadója volt, l. Lukács György, 1976, pp. 198–200.

⁹⁴ Gróf Bethlen István (1874–1946) a nevéhez fűződő konszolidáció sikeres évtizedében, 1921. ápr. 14.–1931. aug. 24. között volt miniszterelnök.

⁹⁵ Méliusz József, 1977, pp. 416–417. Bánffynak az *Utunk*-ban közölt jegyzetsorozata (*Beszéljünk semmit*) művészeti írásait, főként régi idők anekdotáit foglalta magában (Bánffy Miklós, 2004, pp. 340–359.); l. Dávid Gyula, 1993, pp. 116–130.

rülbelül 15 ezer leibe kerül.”⁹⁶ Az *ostoba Li* című, az ellenállási mozgalmat idéző háborúellenes szatírját⁹⁷ a kolozsvári Magyar Színház 1946. október 29-én mutatta be Poór Lili rendezésében.⁹⁸ 1931-től tagja lévén a református egyházi műemléki bizottságának, elvállalta a Magyar Népi Szövetség által létrehozott Országos Műemlékvédő Bizottság elnöki tisztét is.⁹⁹

Kiszorítása az irodalmi és a közéletből, végül Erdélyből is 1946 nyarán, Emil Isac hírhedt sajtótámadásával kezdődött.¹⁰⁰ A denunciació nem tekinthető Isac magánakciójának, miután valószínűleg az RKP sajtóosztályának kezdeményezésére látott napvilágot.¹⁰¹ Isac, Ady és a magyar irodalom „barátja”, a két háború között a romániai kisebbségi színházak kíméletlen vezérfelügyelője Gaál Gáborhoz címzett nyílt levelében ezt írta: „»Szeretett Kartársam! bocsásson meg, ha ezúttal nem az évtizedek óta szokásunkká vált intimitásban beszélgetünk. Nem a bosszúvágó készlet arra, hogy a *România Liberă* hasábjain szóljak önhöz,¹⁰² s nem is az emberséges érzés hiánya egy öregember iránt. Úgy látszik, az én diszkrétén tett, baráti közbenjárásom Ön mellett nem hozta meg a kívánt eredményét. Íme, miről van szó. Horthy egykori külügyminisztere, gróf Bánffy Miklós, aki abban tetszeleg, hogy írónak képzelet magát és Kisbán Miklósnak (a kis bán...) írja a nevét, egyesek közreműködése révén és – én nem tudom, miért – önnek [,] mint egy haladó szellemű magyar irodalmárokból álló egyesület elnökének a támogatásával is, újból jelentkezik az irodalmi és közéletben. Azt hittem, Bánffy gróf úrban lesz ilyen esetben annyi elemi tapintat, hogy ha nem is fog éppenséggel *meakulpázni*, de legalábbis megérti, hogy nincs helye a mai magyarság szellemi életében, minekutána nem átalította az 1940–1944 közti Horthy-uralom idején a budapesti főrendiház padjaiban helyet foglalni, s e minőségében vidám képpel tolni a Horthy szekerét, és

⁹⁶ *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár, 1946. április 29. Marosi Ildikó, 2002, pp. 53–54. A Bűvös éjszaka, a jugoszláviai partizánharcok mesészerűen kalandos története a Józsa Béla Athenaeum kiadásában jelent meg (Kolozsvár, 1946.).

⁹⁷ A novellát az Erdélyi Helikon 1944. októberi száma közölte (a színdarab: Kínai mesejáték öt képben. Bánffy Miklós, 2009, pp. 285–328.).

⁹⁸ Poór Lili (1886–1962) színésznő. Janovics Jenő (1872–1945) színész, rendező felesége. 1910-től a kolozsvári színház művésze, 1945-től a Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet tanára. A színpadi változatot Bánffy maga rendezte, Poór Lili nevét csak a politikai komplikációkat elkerülendő írták a színlapra. Kötő József szóbeli közlése (Kolozsvár, 2014. máj. 29.).

⁹⁹ Dávid Gyula, 201, pp. 5–6.

¹⁰⁰ Dávid Gyula, 2003, p. 108. Emil Isac (1886–1954) erdélyi román költő, műfordító, irodalomtörténész, közíró. Denunciál: beárul, besúg, feljelent, rossz színben tüntet fel (latin).

¹⁰¹ Tóth Sándor, 1997, pp. 43. RKP: Romániában a kommunista párt elnevezése 1921–45 között Kommunista Romániai Pártja (KRP), 1948-ig Román Kommunista Párt (RKP), Gheorghiu-Dej haláláig (1965) Román Munkáspárt (RMP), Nicolae Ceaușescu hatalomra kerülésétől 1989-ig ismét RKP volt.

¹⁰² *România Libera* (1943) kommunista pártlap.

ugyanúgy beszélt, miként azokban a gyűlöletes időkben a grófok beszéltek, s egyáltalán nem tűnt ki azzal a demokratikus magatartással, amelynek viszont nincsen híjával manapság. Azt kérdezem, Szeretett Kartársam – folytatja Isac –, miféle csoda jóvoltából bukkan fel ismét ez az alak, minő bűnbánat nyomán lett a tagja egy olyan magyar írókból álló társaságnak, akik a Horthy-rendszer üldözöttjei voltak? Állhat-e Ön, a derék harcos mellett és Nagy István kollégánk mellett, akit bántalmaztak a fasiszták,¹⁰³ és megannyi más magyar író mellett, akik a szabadságért, a haladásért és a demokráciáért harcoltak, állhat-e, ha csak megtűrten is az aggastyánok iránti respektus érzelmi okán, egy gróf, aki akarnok dilettantizmusával évek hosszú során át terrorizálta az irodalmi és művészvilágot, és aki egyetlen pillanatig sem adta tanújelét annak, hogy demokrata?»¹⁰⁴

Az írónak egy ilyen, a magafajta internacionalista és demokrata számára nehezen felfogható »jelenség« fölötti felháborodását csakis az érheti meg – mentegette Ion Brad monográfiája hőseit –, aki figyelmesen áttanulmányozta Emil Isacnak a régi osztrák–magyar monarchiabeli reakció meg a horthysták és cinkosaik elleni megszámlálhatatlan cikkét és pamfletjét. Ezért aztán nem is leplezi elképedését és nem is fukarkodik az iróniával. Miután felsorol a Bánffy Miklós mind irodalmi téren, mind pedig a fasiszta diktatúrával szemben álló román burzsoá körök felé tett közeledési erőfeszítések terén kifejtett – úgy véljük, jól ismert – tevékenységére vonatkozó seregnyi bizonyító érvet és adatot, Emil Isac befejezésül arra kéri kartársát, Gaál Gábort, hogy adja magyarázatát az aggastyán »újból való jelentkezésének«, ami nem csupán őt kedvetlenítette el, »...hanem egyaránt kedvét szegte sok más román és magyar írónak, akik nem hajlandók megérteni, miért van a magyar irodalomnak szüksége Kisbán Miklósról akkor, amikor a mai magyar politika teljes megvetéssel gondol az egykori horthysta külügyminiszterre és főrendre: gróf Bánffy Miklósról. Cui prodest?»¹⁰⁵

¹⁰³ Nagy István (1904–1977) asztalos, munkásíró. 1920-tól szakszervezeti vezető, a két világháború között kommunista irodalmi folyóiratok szerkesztője. Illegális mozgalmi tevékenység miatt többször bebörtönözték. 1945-től a kolozsvári *Képes Ujság* főszerkesztője, az RMP Kolozs Tartományi Bizottságának tagja, nemzetgyűlési képviselő. 1948–52-ben a Bolyai Tudományegyetem tanára, rektora. 1952-ben „a fasiszta népi írókkal” való együttműködése miatt párttagságát felfüggesztették, 1954-ben rehabilitálták.

¹⁰⁴ A magyar irodalmi köztudatban Bánffy „dilettáns” megbélyegzése mégsem Isac ismeretlen korabeli cikke, hanem sajnálatosan Illés Endre későbbi nagy hatású esszéjének címe nyomán vert erős gyökeret. Illés írása: *A dilettante* (Arcképvázlat Bánffy Miklósról). Illés Endre, 1968, 657–679., A nagyúr, 2008, p. 148–165. Tamási szerint: „»Dilettáns« hírébe, fiatalabb korában főleg, nemcsak azért keverték, mert fél kézzel és fölényesen is tudott művész lenni, hanem azért is, mert egyformán jól értett az íráshoz, a rajzhoz, a színházhoz; s mellesleg a politikát is folytatta, és nagy hozzáértéssel űzte a gazdaságot, hiszen messze földön neki volt a leghíresebb ménese.” Tamási Áron, 2001, p. 129.

¹⁰⁵ *Scrisoare deschisă d-lui Gaál Gábor (Nyílt levél Gaál Gábor úrhoz)*. Idézi Brad, Ion, 1975, pp. 393–394. Cui prodest? Kinek az érdeke? (latin).

Katalin lányának Bánffy 1947 áprilisában ezt írta: „Most újra sokat dolgozom. Egy vígjátékot írtam. A címe: *A béke angyala*.¹⁰⁶ Egészen modern, sőt aktuális. A mai lakás-mizéria a milieu.¹⁰⁷ Mindenki egymás hátán lakik. A »béke-angyal« egy öreg báró, aki mindig jót akar, de mindent összezavar a segíteni akarásával [...] Azt hiszem, nagyon mulatságos az egész. – Furcsa, hogy mentül rosszabbul megy az embernek, annál jobb humorral tud írni. Régen, mikor jól éltem, csupa drámát írtam. Most »Li«-t és az a majdnem bórleszk »békeangyalt«.”¹⁰⁸

Luka Lászlónak, a Román Kommunista Párt egyik vezetőjének a kolozsvári *Igazságban* 1947. május 22-én jelent meg a Magyar Népi Szövetség népfrentpolitikáját, „az elvtelen magyar egységet” támadó hírhedt írása *A romániai magyarság útja* címmel.¹⁰⁹ Bár a politikai tisztogatások első hulláma csak ez után vette kezdetét, Gaál már sokkal korábban kénytelen volt elutasítani Bánffynak azokat az írásait, melyeket maga kért 1946 karácsonyára. A történeteknek a kommunista Gaál, miután tevékenységét már 1946-tól fokozódó gyanakvás kísérte, legalább annyira oka volt, mint a „reakciós” arisztokrata Bánffy. Az utóbbi számára az erdélyi életszakaszának hamarosan elérkező végét is előre jelző, váratlan lépés a kommunisták ellenfeleinek és a rivális pártoknak 1952-ben elkövetkező (Lukát és Gállt is, majd sokakkal együtt a Magyar Népi Szövetséget is utolérő) politikai likvidálását vetítette előre. A Bánffy ellen való fellépésnek oka volt az is, hogy mivel Luka írása az MNSZ „korai népi egység-vonalának” megsemmisítését tűzte ki célul, Gaál folyóirata idejekorán célkeresztbe került. Ennek fő oka volt, hogy az *Utunk* „egy éven át korunkos, helikonista és egyéb írók közös székértábora volt, jó eséllyel arra, hogy közös alkotóműhelyükké váljon”.¹¹⁰ Isac támadása után Bánffy félreállt, majd eltanácsolása után Gaálnak ezt írta: „Ezután ne számíts többé reám. Nem orrolok [,] és nem haragszom. És Téged korántsem okollak. Tudom, hogy nem vagy korlátlan ura a lapnak. Tudom, hogy bizottság van és talán más beleszóló is. Számos érdek is ütközik a szerkesztés munkájában. De ilyen eljárást én nem fogadhatok el, hiszen így nem bánnak sehol sokkal kezdőbb emberrel sem, mint én, aki több mint negyven éve számba jövő író vagyok [,] és aki első írásai óta a társadalmi félszekségek ellen foglalt állást, mégpedig akkor, amidőn ez még nem volt divat. Azzal zárom

¹⁰⁶ Bánffy Miklós, 2009, pp. 329–389. Róla lásd: Szalontai Balázs, 1973, p. 221.

¹⁰⁷ Mizéria: szükség, ínség, nyomorúság (latin); milió: környezet, élettér (francia).

¹⁰⁸ *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár, 1947. ápr. 28. Marosi Ildikó, 2002, pp. 81–82. Bórleszk (burleszk): játékos, komikus, groteszk elemeket tartalmazó, helyzetkomikumra épülő film, némafilm (olasz–német).

¹⁰⁹ Luka László (Vasile Luca, 1898–1963) kommunista politikus, az RKP (1948-tól az RMP) KB tagja, 1947-től az RKP-ből való kizárásáig (1952) pénzügyminiszter.

¹¹⁰ Tóth Sándor, 1997, p. 44.

soraimat, hogy arra kérlek: Tarts meg jóindulatodban, ahogy én is nagyrabecsüléssel és hálával gondolok Rád.”¹¹¹

1947 tavaszán a magyar nemzetgyűlés Bánffy-nak érdemei elismerésül megszavazott egy 100 holdas, Gyoma melletti cserebirtokot: „A politikai bizottság megállapította a kimagasló ellenállási érdemeket, megállapította, hogy ingatlanát jogtalanul vették igénybe, ezért őt, aki kizárólag mezőgazdaságból él, csereingatlan illeti meg.”¹¹² A román kommunista hatalom azonban akkorra már nemcsak az irodalmi életből szorította ki, hanem félreállította egyházában is. Az Erdélyi Református Egyházkerületnek, melynek hazatérésétől 1948-ig főgondnoka volt, 1947 szeptemberében megtartott marosvásárhelyi, püspöki vizitációján még részt vett.¹¹³ Az egyházi igazgatótanács 1948. március 24-i ülésén is felszólalt a felekezeti iskolák államosítása ellen, főgondnoki tisztségéről azonban lemondott. Az októberi zsinaton megjelent Takács Lajos államtitkár is, aki a kisebbségi jogvédelem terén jelentékeny érdemeket szerzett a hetvenes években. Takács akkor ezt mondta: „Egyházunk nem ad szállást azoknak a reakciós, népellenes elemeknek, akik a vallás leple alatt egyházellenes tevékenységet fejtenek ki [...] a szocializmus felé haladó népköztársaságunkban [...] egyházunk legyen a nép egyháza, [...] a földműves és munkásosztály minél erőteljesebben kapjon képviselőket a falusi presbitériumoktól kezdve a legmagasabb fokozatokig.”¹¹⁴

Miután anyagi tartalékai kimerültek, 1947 júliusában Bánffy útlevelet kért, hogy Marokkóban élő leánya és veje meghívásának eleget tehessen, de még Budapestre sem kapott kiutazó vízumot feleségéhez.¹¹⁵ Nővérét így tájékoztatta 1947 augusztusában: „A malmokat a község útján valóban sikerült visszakapnom. Kétszer kellett oda kimennem, ami számomra mindig szörnyű, de másként nem lehetett. A falu népe nagyon barátságos volt, románok, magyarok egyformán. Elég megható volt némelyik. Voltak, akik sírtak.”¹¹⁶ A „kifutott” Tamási Áron – a Mikó Imrééhez hasonló helyzetképet rajzolva róla – ekkor ezt írta: „Úgy hallom, ül otthon, kolozsvári házában egy meghagyott szobájában, a legtisztább szegénységben; árván, öregen és bölcsen. Ha az élet értelmén és a halálon gondolkodik, amit fiatalabb korban és könnyebb sorsban is megtesz az ember, akkor bizonyára inkább írni szeretne most is, mint élni. Egyedül ez maradt neki: az írás. Nem tudom hirtelen eldönteni, róla

¹¹¹ *Bánffy Miklós levele Gaál Gáborhoz*. Kolozsvár, 1947. jan. 4. A Ráday Levéltár dokumentumát idézi Dávid Gyula, 2010, pp. 5–6.

¹¹² *A Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának 544/1947. P.B. sz. határozata*. Bp., 1947. máj. 13. Idézi Marosi Ildikó, 1997, p. 22. és Marosi Ildikó, 2002, pp. 376–377.

¹¹³ *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár, 1947. nov. 25. Marosi Ildikó, Uo., pp. 130., 332–334.

¹¹⁴ Idézi Sipos Gábor, 2012, Csiha Kálmán, 1999.

¹¹⁵ *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár, 1947. júl. 31. Marosi Ildikó, 2002, p. 107.

¹¹⁶ *Bánffy Miklós levele Barcsayné Bánffy Katinkához*. Kolozsvár, 1947. aug. 14., Uo. 108.

emlékezvén, hogy mi az emberi élet meghökkentőbb mozdulata: az-e, amellyel mindenétől megfosztotta őt, ott hagyván száraz ág gyanánt; vagy talán az, hogy benne az írás szenvedélyét éppen most emelte egyedülivé, egy gazdag élet romjai fölött...”¹¹⁷

1948 tavaszán, amikor végre kivándorló útlevelet kért, Katalinnak mégis ezt írta: „Újra elkezdtem dolgozni. (Azért mondom, hogy újra, mert az utolsó darabom: *A béke angyala* óta nem írtam semmit.) Egy modern Passió-játékot kezdtem el. A történet az Evangélium szerint megy végbe, de modern környezetben. – Az írói téma az, hogy Jézust, ha újra jönne, éppen úgy kivégeznék, mint akkor. – Mindenféle ember szerepel. Polgárok, bankárok és munkásvezérek stb. – Amit Jézus mond, az szó szerint a bibliából van kiollózva. Amit mások, az apostolok is, mondanak, az persze a mai világnak a szenvedélye és annak indulatai. Katonai megszállás, háborús nyomor és ostromállapot. – Sok évtized óta tartom magamban ezt a témát és most végül nekiültem. Egészen teli vagyok vele és ez legalább elfoglal, ebben az én szörnyű magányomban. – Színpadszerűen írom, de hogy valaha színpadra kerül, az legalábbis nagyon kétséges. Mert senkinek se fog tetszeni, se az egyik társadalmi osztálynak, se a másiknak. – Igazából az íróasztalom számára írom. Írom, mert a téma újra fölébredt bennem és parancsol. – Nem ortodox dolog, ahogy a Parsifal sem az.”¹¹⁸ Úgy képzelem, ez az én Parsifalom. – Kissé könyvdrámává akarom kialakítani; úgy talán valamikor, sok-sok év múlva talán kiadják [...] De hát teljesen mindegy, mi lesz vele. – Én most megcsinálom, aztán határozzon a sors.”¹¹⁹ Februári sorai szerint „Ha nem dolgoznék, már rég megbolondultam volna az unalomtól. De szerencsére mindig tudok dolgozni és még annyi téma van bennem, hogy nem azon töprengök, mit írjak, hanem azon: melyiket válasszam – Igaz, hogy csak az íróasztalom fiókja számára írok, mert ma kiadó alig van [,] és ami súlyosabb: nincs olyan közönség, aki képes volna könyvre költeni.”¹²⁰

Ez az idő volt lázas munkakedvének utolsó föllángolása. Márciusban reménykedve írta Katalinnak: „Rengeteget dolgozom, ami az egyetlen anesztézia. Fordítok, hátha valamikor el lehet sütni a dolgaimat valahol. A memoárjaim folytatásán is gondolkodom, úgyhogy el vagyok látva munkával – bis gromoboj! – Egyébbel nem tudok foglalkozni és útlevelet sem kaptam, tehát

¹¹⁷ Tamási Áron: *Bánffy Miklós*. Irodalmi Diáknaptár 1948-ra. Tamási Áron, 2001, p. 412.

¹¹⁸ *A Parsifal* (1882) Richard Wagner (1813–1883) német zeneszerző utolsó operája.

¹¹⁹ *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár, 1948. febr. Marosi Ildikó, 2002, p. 146., pp. 336–338. *Íme, az Ember* c. drámája 1948 februárjában született, l. Tóth Ágnes, 1985a, Kereskényi Hajnal: *A kiadásról*. Bánffy Miklós, 2009, p. 462. A színmű uo., pp. 391–461. Utóéletéről lásd: Dávid Gyula, 1991, 1993, 2014b. Utóbbi a szerző szívességeből.

¹²⁰ *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár, 1948. febr. 19. Marosi Ildikó, 2002, pp. 153–154.

itt kell ülnöm a kotorékomban, mint egy öreg borz.”¹²¹ Májusban még az akvarellezéshez is visszatért,¹²² júliusban pedig arról számolt be, hogy „itt a magyar színház keretében egy opera-ensemble is szerveződik, külön igazgatás alatt, és az új igazgató fölkért, hogy írjak egy vígopera-librettót.”¹²³ Csináltam is egy vázlatot, de ez inkább mesejátéknak sikerült, ezért most más valami témán gondolkozom, ami kimondottan vígjátékszerű legyen.”¹²⁴

1948 nyarán Katalin fölvetette, hogy anyja Budapestről, apja Kolozsvárról végleg náluk, Marokkóban telepedjen le, és noha erre még a Magyarországra szóló útlevélnél is kevesebb reménye lehetett Bánffynak, a marokkói beutazó vízumot veje, Ted Jelen amerikai katonatiszt közbenjárására megkapta. Mégis, „egyelőre tárgytalan, amíg innen ki nem jutok, mert először B[uda]pestre kell kijutnom [...]”.¹²⁵ 1948 augusztusában elhatalmasodó bronchitise miatt végleg abbahagyta a dohányzást, s meghívta magához Csíkzsögödre barátja, a festő Nagy Imre, Bánffy azonban a költségek és magas kora miatt nem vállalta az utazást.¹²⁶ „Útlevelem még mindig hányódik – írta nővérének 1949 márciusában. – Minden ismerősömet megmozgattam, hogy végre megkapjam és utazhassak, de most is csak azzal biztatnak, hogy 3–4 hét múlva megkapom. De ezt mondták már hónapokkal ezelőtt [...]”.¹²⁷

Utolsó regénye ekkor született. „Azt hiszem, elég jól sikerült, mert a püspök titkára, akinek diktálom, és aki irodalmi ember, egészen föl van puskaporozva a folytatások iránt.”¹²⁸ Nem igazán detektív-, hanem kalandregény.¹²⁹ A címe *Milolu* – ami a főszereplő nőnek a beceneve, olyan szerelmi elkeresztelés, amit a férfi ad neki. A fasiszta Itáliában történik az események legnagyobb része, és itt kissé vázolom az ottani viszonyokat, hiszen akkor jártam Szicíliában és sok mindent megfigyeltem. Diktálás közben is faricskállok, csiszolgatok rajta, ez jól elfoglal és eltérít attól a sok gondtól, ami a nyakamba szakadt.

¹²¹ Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz. Kolozsvár, 1948. márc. 13–18. Uo., pp. 159. Bis gromoboj; nagyon sokáig, korlátlan mennyiségben (német).

¹²² Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz. Kolozsvár, 1948. máj. 11–12. Uo., p. 173.

¹²³ Ensemble: együttes, kiségyüttes, kamarazenekar (francia); librettó: forgatókönyv (olasz).

¹²⁴ Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz. Kolozsvár, 1948. júl. vége. Marosi Ildikó, 2002, p. 183., 344.

¹²⁵ Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz. Kolozsvár, 1948. szept. 19. Uo., pp. 192., 345–346.

¹²⁶ Bánffy Miklós levele Barcsayné Bánffy Katinkához. Kolozsvár, 1948. aug. 3. Uo., pp. 188., 344–345. Nagy Imre (1893–1976) festőművész, grafikus.

¹²⁷ Bánffy Miklós levele Barcsayné Bánffy Katinkához. Kolozsvár, 1949. márc. 21. Uo., p. 197., 348.

¹²⁸ Vásárhelyi János református püspök titkára abban az időben Gálfy Zoltán (1924–2013) lelkész, később teológiai professzor.

¹²⁹ *Milolu*. Három kisregény [Reggeltől estig, Bűvös éjszaka, Milolu]. Budapest–Kolozsvár, 2007, Balassi Kiadó–Polis Könyvkiadó. Róla lásd: Dávid Gyula, 2014a

Mert most az történt, hogy nem csak elvették a házat, hanem fölszólítottak, hogy költözzünk ki azonnal.”¹³⁰

1949. augusztus 16-án útlevele ügyében Groza miniszterelnökhöz fordult: „Egész vagyonomat elvesztettem, és nyugdíjam sem lévén, most, hetvenhat éves koromban, a szó legszorosabb értelmében nincs miből megélnem [...] azt hiszem, mindenképpen méltányos kérésem kedvező és lehető azonnali elintézése, mert ez adja meg megélhetésem egyetlen lehetőségét. Ellenkező esetben pedig nem marad egyéb számomra, mint az öngyilkosság vagy az éhenhalás.”¹³¹ „A megélhetésem most a legnagyobb gondom. Már mindent eladtam, ami eladható volt. Most már annyi pénzem van, hogy egy-két hónapig fedezi a kosztomat (a fűtésről már nem lehet szó), de hogy ezután mi lesz, nem tudom.”¹³²

A kiutazási engedélyt végre szeptember 30-án, állítólag Gaál Gábor közbenjárására kapta meg.¹³³ „Nagy megnyugvás és öröm is, hogy viszontlátjuk egymást, hogy együtt lehetünk újra. De megvallom, nagy fájdalom is nekem mindent itt hagyni, Kolozsvárt, régi házunkat, a Házsongárdi temetőt, ahol szeretteink fekszenek, ezer és ezer emléket – ami itt töltött sok-sok éveimnek a tanúja volt. Mondhatom, szörnyű ez. Szörnyű, de nem lehet másként és jobb így, hiszen itt sem tudtam volna tovább élni.”¹³⁴

Elérkezett a nap, amikor még Kelemen Lajos is búcsút vett tőle. „Én elutazása délutánján tudtam meg, hogy aznap indul. Tőlem az Erdélyi Múzeum Levéltárában – hol dolgoztam – elbúcsúzott azelőtt 3 nappal már. Vele egy nagy múlt, személyében, ha nem is követésre méltó példa és jellem, de kétségkívül kiváló tehetség távozott s szomorú osztálysors áldozata búcsúzott.”¹³⁵ [...] A gyors félórát késett és ennek az időnek háromnegyed részét a peronon sétáltam el, miután Bánffy sehol se sikerült az állomás termeiben fölfedeznem. A vonat megérkezése után láttam meg jellegzetes szürke fejét, hajlott alakját a peronon. Odasiettem búcsúköszöntésre. És akkor láttam a latin mondás igazát: Tempora si fuerit nubila: solus eris. Ha befelhőzik az idő fölötted, egyedül maradsz. Ezt Páll Károly marosvásárhelyi tanár keze írásával, nyer-

¹³⁰ A Király utcai palotát 1949 nyarán államosították. Marosi Ildikó, 2002, pp. 204–205., pp. 348–351. és Tóth Ágnes, 1985b.

¹³¹ Marosi Ildikó, 2002, pp. 351–353.

¹³² Bánffy Miklós levele Barcsayné Bánffy Katinkához. Kolozsvár, 1949. szept. 17. Uo., p. 210.

¹³³ Kelemen Lajos, 2009, p. 571.

¹³⁴ Bánffy Miklós levele Barcsayné Bánffy Katinkához. Kolozsvár, 1949. szept. 30. Uo., p. 211.

¹³⁵ Az Erdélyi történetről lásd: Benkő Samu, 1996, pp. 137–153. Bánffy művéről és az ugyancsak a saját „osztálysorsát” megörökítő Giuseppe Tomasi di Lampedusa (1896–1957) szicíliai herceg *A párdúc* c. regényének összevetéséről (1958) lásd: Fábíán Ernő, 1982, pp. 835–840. Tanulmánya megírását Fábíán már 1980-ban tervezte: „Jó volna egy esszészerű írás az arisztokrácia belső bomlásának írói rajzáról, hogy[an,] vagy miért kerül egy történelmi nemzet a lejtőre.” Fábíán Ernő levele Gáll Ernőhöz. Kovászna, 1980. jún. 29. Gáll Ernő, 2009, CD-melléklet.

sebben így láttam lefordítva, az előző részével együtt: *Meddig hordód teli, / Addig vagy csak deli. / Mihelyt hordód üres, Megrúg minden rühes.* Kiderült, hogy Bánffy Miklóst ketten kísérték ki. Teleki Ernő gróf, annak a Teleki Ferencnek a fia, akinek apját első képviselő-választásakor Bánffy Miklós túrta ki tán 1905-ben vagy 1906-ban a tekei kerületből.¹³⁶ A másik egy Kis nevű útlevel szakember és intéző volt. A harmadik én voltam.

Szemmel láthatóan jólesett neki, midőn hozzá lépve megmondtam, hogy tőle búcsúzni jöttem ki s pár szót váltva sietnie kellett a vonatra. Nem kapott hálókocsiban helyet, s egy II. oszt[ályú]. kocsi ülőhelyén hagyta el az egykor legnagyobb erdélyi magyar vagyon örökké szegény – s most már koldusszegény várományosa 75 éves korában Erdélyt.¹³⁷

Dénes nádor, a Bánffyak őse – aki a mohi csatában, 1241-ben esett el több mint 700 év előtt – kapta 1228-ban az első nagy erdélyi birtokot. Ebből Bánffy Miklóstra várt legtöbb a nemzetségéből. Fukar apja¹³⁸ miatt soha se volt gazdag, csak várományos. Én most szívből sajnáltam ezt az igazi szegény embert, akinek még elvett házából, s meghagyott szobájából is távoznia kellett, s azt sem engedték meg, hogy Bonchidára még egyszer, bár örökre elbúcsúzni elmehessen.¹³⁹

Bánffy 1949. október 15-én reggel érkezett Pestre, felesége feljegyzése szerint „lerongyolódva, lefogyva, megöregedve: egy gyöngé, csaknem reszkető lábú aggastyán. Nincs egy inge, egy ruhája, de milyen boldogság, hogy végre itt van! Vigyázhatok rá, meggyógyíthatom. Az asztmája rémesen elhatalmasodott és lábfájása is folytonos volt. Szombati nap érkezett, 10 napig van nálam, aztán bemegy Haynal Imre tanár belklinikájára, ahol Haynal ingyen tartja és gyógykezeléi.”¹⁴⁰

¹³⁶ Gróf Teleki Ernő (1902–1980) közgazdász, grafikus, l. Szücs György, 2014. Teleki Ferenc (1870–1925) földbirtokos, országgyűlési képviselő fia, aki anyja, losonci báró Bánffy Anna révén Bánffy rokonságához tartozott. Bánffy 1901–06 között szabadelvű képviselő volt (1904-ben csatlakozott ifj. Andrássy Gyula Alkotmánypártjához). 1906-tól Kolozsvár és Kolozs megye főispánja, 1910-től pártonkívüliként Kolozsvár országgyűlési képviselője volt.

¹³⁷ Kelemen – a Bánffy Miklóssal férfiágon kihaló losonci Bánffy család erdélyi múltjára gondolva – állítólag hozzátette azt is: „Búcsúsom öntől abból az alkalomból, hogy öt-száz év után elhagyja Erdély földjét.” Huszár Sándor, 1985, p. 102.

¹³⁸ Gróf Bánffy György (1845–1929) császári és királyi kamarás, főajtónálló, országgyűlési képviselő.

¹³⁹ *A nagyúr*, 2008, pp. 127–128. és Kelemen Lajos, 2009, pp. 448–449.

¹⁴⁰ Marosi Ildikó, 2002, p. 241. Haynal Imre (1892–1979) belgyógyász, kardiológus. 1940-től a kolozsvári egyetem tanára. 1944 őszén az orvoskar dékánjaként Miskolc Dezső (1894–1978) rektorral megtagadta az egyetem kiürítésére vonatkozó német parancsot, zsidókat mentett. *A Világ Igaza* (1998). Akkor tért vissza végleg Magyarországra, amikor 1946-ban az MTA rendes tagja lett.

„Horthy volt külügyminiszterét” Budapesten majdnem ugyanaz várta, amit Kolozsváron maga mögött hagyott.¹⁴¹ A magyar kultúrpolitika irányítói, Révai József és Horváth Márton is peremre szorították,¹⁴² színésznő feleségét Major Tamás távolította el a színpadról.¹⁴³ Bánffy Király utcai körülményeihez fogható nyomorban éltek, megélhetésük forrásaként Váradi Aranka nyugdíja és a Bánffy család korábban a Nemzeti Múzeumban letétbe helyezett éremgyűjteményének néhány darabja szolgált.¹⁴⁴

1950. június 6-án halt meg,¹⁴⁵ négy nap múlva Ravasz László püspök búcsúztatta Farkasréten.¹⁴⁶ Kós ekkor ezt írta: „Hírét vettem, hogy meghalt Bánffy Miklós gróf. Budapesten, ahová végre a tél végén ki tudott jutni. De már a leányához nem juthatott el, ahová igyekezett... Éppen 37 éve, hogy megismerkedtem Vele itt Kolozsváron, és az óta sok-sok mindent éltünk és tusakodtunk át együtt, vagy egymással szemben. De csak most érzem igazán és fájdalmasan, mennyire szerettem és becsültem azt az embert, aki a maga osztályának sorsát olyan jól előre látta, és olyan bölcs belenyugvással tudta elviseelni az utolsó pillanatig.”¹⁴⁷ Hamvait 1976. október 29-én helyezték végső nyugalomba a Házsongárdi temető iktári Bethlen-kriptájában.¹⁴⁸

¹⁴¹ Éppen idézett emlékezését Kelemen Lajos így kezdte: „Bánffy Miklós repatriált Budapestre. Az utolsó évben már könyvek és egyéb apróságok, apróbb ingóságok eladásából éldegélt. Ott háza van még s reményli, hogy külügyminiszteri nyugdíját is megkaphatja. Rákosi Mátyást az ő minisztersége idején cserélték ki. Most viszonyozhatja a szíves előzékenységet valamivel, bár nyugdíjügyben Bánffytól kitelik, hogy ezt az előzékenységet nemcsak elfogadja, de ha kell, kéri is.” Kelemen Lajos, 2009, p. 448. Kelemennek feltehetően korabeli kolozsvári pletykára alapozott állítása, ezúttal is leplezetlen rosszindulattal előadott feltételezése minden alapot nélkülöz. Bánffy 1921–22-ben volt külügyminiszter (vö. 9. jegyzet). Rákosi a tanácsköztársaság bukása után Ausztriába menekült, kiutasítása után a Szovjetunióba ment. 1924-ben tért vissza illegálisan Magyarországra, 1925-ben letartóztatták, bebörtönözték, majd Vas Zoltánnal 1940. okt. 30-án adták át a Szovjetuniónak a cári csapatok által 1849-ben zsákmányolt 56 honvédszászló visszaadása fejében. Repatriál: hazatelepül (latin).

¹⁴² Révai József sz. Lederer (1898–1959) kommunista politikus, író, ideológus. 1945–53 között a párt dogmatikus kultúrpolitikájának egyszemélyi vezetője. Horváth Márton sz. Schiller (1906–1987) kommunista politikus, író, szerkesztő, ideológus. 1945–56 között a pártvezetés tagja, az agitációs és propagandamunka irányítója, a *Szabad Nép* c. pártlap főszerkesztője.

¹⁴³ Major Tamás (1910–1986) színész, rendező. 1931-től a Nemzeti Színház tagja, 1945–62 között igazgatója és főrendezője. 1947-től a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára, 1949–53-ban és 1958–71-ben országgyűlési képviselő.

¹⁴⁴ Takács Péter, 2006, p. 206.

Irodalomjegyzék

- A bonchidai Bánffy-kastély, 2009: *A bonchidai Bánffy-kastély. Múlt, jelen, jövő.* Szerk. Hegedűs Csilla, David Baxter, Furu Árpád. Kolozsvár, 2009, Gloria Kiadó.
- Ady Endre, 1968: *Ady Endre összes prózai művei.* Újságcikkek, tanulmányok 7. k. Sajtó alá r. Kispéter András, Varga József. Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó.
- A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh, 1979 – *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944).* 1–2. k. Közzéteszi Marosi Ildikó, Bukarest, 1979, Kriterion Könyvkiadó.
- A Mecénás, 2001: *A Mecénás.* Kemény János és a Helikon. (Az író halálának 30. évfordulóján.) Szerk. Nagy Miklós Kund, vál. Marosi Ildikó, Adamovits Sándor, előszó Sütő András. Marosvásárhely, 2001, Helikon–Kemény János Alapítvány, Lyra Kiadó.
- A nagyúr, 2008: *A nagyúr.* Bánffy Miklós emlékezete. Vál., szerk., összeáll. Sas Péter. Budapest, 2008, Nap Kiadó.
- Autonómisták, 2004: *Autonómisták és centralisták.* Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március). Vál., szerk., bev. Nagy Mihály Zoltán, Vincze Gábor. Kolozsvár–Csíkszereda, 2004, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Pro-Print Kiadó.
- B. Nagy Margit: *A kolozsvári Bánffy palota.* In: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, 1970, Kriterion Könyvkiadó.
- B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták.* XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973, Kriterion Könyvkiadó.

¹⁴⁵ Várad Aranka naplója szerint. A korábbi szakirodalom 1950. jún. 5-re teszi Bánffy halálának napját.

¹⁴⁶ Ravasz László, 1993. Ravasz László (1882–1975) református lelkész, teológiai tanár. 1918-tól az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője, 1921–48 között a Dunamelléki Egyházkerület püspöke. Szántó György (1903–1961) író özvegye, Brandeis Adél szerint: „Szomorú volt a temetése. Nagyon kevés ember volt ott. Hivatalos személyiségre még a régiek közül sem emlékszem senkire. Egyedül Major Tamást láttam, aki akkor a Nemzeti Színház igazgatója volt. Mi, a helikoniak ott voltunk, Kovács Laci és Suli, Kádár Imre, Tamási Áron és Alizka, Vitányi János, Gyuri és én. A temetés végén odamentünk a feleségéhez, Várad Arankához... Úgy éreztük, mi helikoniak nem szabad szétszéledjünk, s ahogy Erdélyben szerettünk beszélgetni, fehér asztalnál emlékeztünk. Tört ültünk az ellillant évek szőlőhegyén a magunk módján.” Idézi Marosi Ildikó, 1997, p. 135. Kovács László (1892–1963) író, kritikus, szerkesztő. 1926-tól az Erdélyi Szépmíves Céh lektora, a Céh irodaigazgatója, az *Erdélyi Helikon* szerkesztője. Kádár Imre (1894–1972) költő, író, műfordító, rendező, színikazgató, az Erdélyi Szépmíves Céh egyik alapítója. Vitányi János (1918–1962) író, költő, színikritikus. 1939–44-ben az *Erdélyi Helikon* segédszerkesztője, a Céh lektora, 1947-től Kurkó Gyárfás brassói *Népi Egység* c. lapjának munkatársa. Kádár 1944-ben, Kovács és Vitányi János 1950-ben telepedett át Magyarországra.

¹⁴⁷ *Kós Károly levele Borbíró Virgilhez.* Kolozsvár, 1950. jún. 17. Kós Károly, 2003, p. 431–432. (371. levél)

¹⁴⁸ Dávid Gyula, 1991, Bálint József, 2000, Rostás-Péter Emese, 2004. Sírjáról lásd: Gaal György, 2005, p. 282–298., Gaal György, 2009, p. 32., 73–74., 77–79., 219. és Gaal-Gránitz, 2010, p. 50., 172., 174., 242.

- Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968).* Kolozsvár, 2003, Polis Könyvkiadó.
- Bálint József: Gr. Bánffy Miklós (1873–1950). *Református Család*, II. évf. (2000) 3. sz. pp. 8–10.
- Balogh Edgár: *Szolgálatban. Emlékirat 1935–1944.* Bukarest, 1978, Kriterion Könyvkiadó.
- Balogh Ferenc: *A kolozsvári Fő tér újkori arculatának kialakulása. Az együttes várostájképi értékeinek kibontakozása.* In: *Kolozsvár 1000 éve.* A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán et al. Kolozsvár, 2001, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület.
- Bánffy Katalin, 2005: *Enek az életből.* Kolozsvár, 2005, Polis Könyvkiadó.
- Bánffy Miklós irathagyatéka, 1983: *Bánffy Miklós irathagyatéka.* Közzéteszi Major Zoltán. In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, Budapest, 1983. pp. 214–237.
- Bánffy Miklós irathagyatéka. Közzéteszi Major Zoltán. *A Ráday Levéltár közleményei*, 1984.
- Bánffy Miklós: *A koronás tízes.* Kolozsvár, 1996, Polis Könyvkiadó.
- Bánffy Miklós: *Emlékeimből (1932). Huszonöt év (1945).* Kolozsvár, 2000, Polis Könyvkiadó.
- Bánffy Miklós: *Emlékeimből. Huszonöt év.* 2. bőv. kiad. Kolozsvár, 2002, Polis Könyvkiadó.
- Bánffy Miklós: *Bánffy Miklós összes novellái.* Kolozsvár, 2004, Polis Könyvkiadó.
- Bánffy Miklós: *Bánffy Miklós összes drámái.* Sajtó alá r. Kereskényi Hajnal. Kolozsvár, 2009, Polis Könyvkiadó, pp. 12–94.
- Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások.* Sajtó alá r. Dávid Gyula. Kolozsvár, 2012, Polis Könyvkiadó.
- Bányai László: Contribuții privind misiunea conținutului Bánffy Miklós la București în iunie 1943. *Studii*, XX. évf. (1967) pp. 709–724.
- Bányai László: *Bánffy Miklós.* (Kötetben: *Hosszú mezsgye.* 2. bőv. kiad. Bukarest, 1974, Kriterion Könyvkiadó, pp. 284–316.)
- Bányai László: *Adalékok gróf Bánffy Miklós 1943. júniusi küldetéséhez.* Kézirat. Ford. Juhász András. Jakabffy Elemér. Kortörténeti Gyűjtemény, Kolozsvár, lelt. sz. 545/1987.
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza.* Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből. Csíkszereda, 2013, Pro-Print Könyvkiadó, Magyar Kisebbség Könyvek.
- Benkő Samu: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”. Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal. Bukarest, 1978, Kriterion Könyvkiadó.
- Benkő Samu: *Nagyúr, kapás, mind egy rakás.* In: *Újrakezdések.* Csíkszereda, 1996, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, pp. 137–151.
- Benkő Samu: Bánffy Miklós a közéletben. *Erdélyi Múzeum*, 61. köt. (1999) 1–2. sz. pp. 45–51. (Kötetben: *Alkalmak és szavak.* Tanulmányok, előadások, beszélgetések, valóságok, búcsúztatások. Kolozsvár, 2002, Polis Könyvkiadó, pp. 152–157.)
- Bíró József: *A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann.* In: *Erdély beszélő kövei.* Vál., sajtó alá r., szerk., utószó Sas Péter. Kolozsvár, 2008, Kriterion Könyvkiadó, pp. 36–50.
- Brad, Ion: *Emil Isac, új eszmék szószólója.* Ford. Bustya Endre, Farkas László. Kolozsvár, 1975, Dacia Könyvkiadó.
- Carbonaro: *Ha polip szuszog Kolozsvárott.* Szócs Géza Sziveri-beszélgetőkönyvének II. kötete, vagyis a Függelék. Somorja, 2013, Méry Ratio.

- Ch., A.: Zilele tragice ale Ungariei. Conteale Bánffy Miklós ale București în toamna anului 1943. *Patria*, 1946. márc. 1.
- Csapody Miklós: *Politika és történetírás*. Jakabffy és Mikó. Eszmetörténeti tanulmányok. Kolozsvár, 2012, Korunk–Komp-Press Kiadó.
- Csatári Dániel: *Forgószélben* (Magyar–román viszony 1940–1945). Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó.
- Csiha Kálmán: Bánffy Miklós, az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka. *Református Szemle*, XCII. évf. (1999) 2. sz. pp. 87–89.
- Csizmadia Andor: *Tizedesek a régi Kolozsváron*. Kolozsvár, 1942, Minerva, kiad. Kolozsvár thj. sz. kir. város.
- Csőgör Lajos: *Csőgör Lajos börtönévei (1949–1955)*. Összeáll. Csőgör István. Kolozsvár, 2010, Polis Könyvkiadó.
- Dávid Gyula: Bánffy Miklós harmadik hazatérése. *Korunk*, III. f. II. évf. (1991) 1. sz. pp. 83–85.
- Dávid Gyula: Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban. *Erdélyi Múzeum*, 55. köt. (1993) 3–4. sz. pp. 116–130.
- Dávid Gyula: *Bánffy Miklós, az emlékiró*. (Kötetben: *Írók, művek, műhelyek Erdélyben*. Csíkszereda, 2003, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, pp. 102–109.)
- Dávid Gyula: Bánffy Miklós emléke – a kényelmetlen nagyúr. *Magyar Szemle*, Új f. 19. évf. (2010) 5–6. sz. pp. 76–92.
- Dávid Gyula (2014a): Milolu: egy rendhagyó Bánffy-regény. *Helikon*, XXV. évf. (2014) 7. sz. pp. 5–6.
- Dávid Gyula (2014b): *A Bánffy-életmű útja Erdélyben az elnémitástól a feltámadásig (1950–2014)*. Kézirat. A 2014. jún. 29-i kolozsvári Bánffy-konferencia előadása.
- F. Dózsa Katalin: Bánffy Miklós gróf, a színházi látványtervező. *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXV. évf. (1996).
- Fábíán Ernő: Egy korszak regénye, amely „abból áll, amit elmulasztott”. *Korunk*, XLI. évf. (1982) 11. sz.
- Féja Géza: *Féja Géza levelezése*. Vál., összeáll. Féja Endre. Budapest, 2003, Nap Kiadó.
- Gaál Gábor (1927a): Kisbán Miklós: Reggeltől estig. *Keleti Újság*, X. évf. (1927) 11. sz. p. 4. (Kötetben: Gaál Gábor: *Válogatott írások* 1. k. 1921–1940. Tanulmányok és cikkek. Szerk. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1964, Irodalmi Könyvkiadó, pp. 164–168.)
- Gaál Gábor (1927b): Az Erdélyi Helikon antológiája. *Korunk*, II. évf. (1927) 2. évf. 4. sz. p. 312., p. 314. (Kötetben: Gaál Gábor: *Válogatott írások* 1. k. p. 116., p. 120.)
- Gaál Gábor: „Megszámláltattál...” *Korunk*, IX. évf. (1934) 12. sz. pp. 936–937. (Kötetben: *Válogatott írások* 1. k. pp. 546–548.)
- Gaál Gábor: „És híjával találtattál...” *Korunk*, XII. évf. (1937) 10. sz. p. 908–910. (Kötetben: *Válogatott írások* 1. k. pp. 631–633.)
- Gaal György: *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. Gaal György: Kolozsvári séták. Bev. Vincze Zoltán. Kolozsvár, 1992, Korunk.
- Gaal György: *Kolozsvár*. Millenniumi kalauz. Kós Károly esszéjével a régi Kolozsvárról. Kolozsvár, 2001, Polis Könyvkiadó.
- Gaal György: Bánffy Miklós és őseinek nyughelye a Házsongárdi temetőben. *Helikon*, XXV. évf. (1995) dec. 20. (Kötetben: *Kolozsvár vonzásában*. Tanulmányok, megemlékezések. Csíkszereda, 2005, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, pp. 282–298.)
- Gaal György: *Tört könyvön és porladó keresztén*. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben. Kolozsvár, 2009, Stúdium Könyvkiadó.

- Gaal György: Gróf Bánffy Miklós: főúri életpálya a politika és a művészetek jegyében. Egy EME-alelnök portréja. *Erdélyi Múzeum*, 74. köt. (2012) 2. sz. pp. 114–134.
- Gaal György–Gránitz Miklós: *Örök Házsongárd*. Kolozsvár és sírkertje a századok sodrában 2. k. Budapest, 2010, Pharma Press.
- Gáll Ernő: *Napló I*. Sajtó alá r. Gáll Éva, Dávid Gyula. Előszó Gálfalvi Zsolt. Kolozsvár, 2003, Polis Könyvkiadó.
- Gáll Ernő: *Levelek 1949–2000*. Sajtó alá r. Gáll Éva, Dávid Gyula. Vál. Horváth Andor, bev. Salat Levente. Kolozsvár–Budapest, 2009, Korunk–Komp-Press Kiadó–Napvilág Kiadó.
- Gy. Dávid Gyula: *A bonchidai Bánffy-kastély*. Kolozsvár, 2001, Polis Könyvkiadó.
- Gy. Dávid Gyula: *A bonchidai Bánffy-kastély*. Kolozsvár, 2011, Polis Könyvkiadó.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda, 2007, Pro-Print Könyvkiadó.
- Huszár Sándor: Valóság helyett délibábok. Bánffy Miklós három élete. *Kortárs*, XXIX. évf. (1985) 6. sz. pp. 67–85.
- Illés Endre: *A dilettante*. In: *Írók, színészek, dilettánsok*. Esszék. Budapest, 1968, Magvető Könyvkiadó.
- Illés Endre: *Bánffy Miklós*. In: Bánffy Miklós: *Megszámláltattál...* Budapest, 1982, Helikon Kiadó.
- Jakabffy Elemér: *Ünneplő beszédek* 1. k. Lugos, 1931, Husvéth és Hoffer Könyvnyomdája.
- Kelemen Lajos: *Művelődéstörténeti tanulmányok [II]*. Bev., sajtó alá r., szerk., jegyz. Sas Péter. Kolozsvár, 2009, Kriterion Könyvkiadó.
- Kerekes Lajos: Bánffy Miklós politikai küldetése Romániába. *Történelmi Szemle* (1963) 2. sz. pp. 259–261.
- Kiszolgáltatva*. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között. Összeáll., bev. L. Balogh Béni. Csíkszereda, 2013, Pro-Print Könyvkiadó. Források a romániai magyar kisebbség történetéhez.
- Kovács András: *Bonchida – Bánffy-kastély* [Sepsiszentgyörgy, 1995]. Erdélyi műemlékek 10.
- Kós Károly levelezése*. Összegejtötte, sajtó alá r., szerk., bev., jegyz. Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Bp., 2003.
- L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért*. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között. Budapest, 2013, Akadémiai Kiadó.
- Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban. Kolozsvár, é. n. [1941] Fraternitas Rt. [Szerzői kiad.]
- Lukács György: *Lukács György Gaál Gáborra emlékezik*. In: Gaál Gábor 1929–1940 (szerk.) Vál., összeáll. Tordai Zádor, Tóth Sándor. Budapest, 1976, Magvető Könyvkiadó.
- Marosi Ildikó: *Kis|Bán|ffy|könyv*. Bonchidai Prospero. Csíkszereda, 1997, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*. Kolozsvár, 2002, Polis Könyvkiadó.
- Marosi Ildikó: *Az Erdélyi Helikon képeskönyve*. Csíkszereda, 2005, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Méliusz József: *Korallsziget Szinaján*. Kérdez Marosi Ildikó. In: Méliusz József: *Kávéház nélkül* (Emlékezet és vallomás). Bukarest, 1977, Kriterion könyvkiadó.
- Mikó Imre (1941a): *Huszonkét év*. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Budapest, 1941, Stúdium.

- Mikó Imre (1941b): Mikó Imre: Erdélyi politika. *Hitel*, V–VI. évf. (1940–41) 2. sz. pp. 176–182.
- Mikó Imre: *A csendes Petőfi utca*. Kolozsvár-Napoca, 1978, Dacia Könyvkiadó.
- Mikó Imre: *Bánffy Miklós emberközében*. In: Bánffy Miklós: *Emlékeimből, 1932*. Kolozsvár, 2000, Polis Könyvkiadó, pp. 335–354.
- Murádin Jenő: Bánffy Miklós, a rajzoló és illusztrátor. *Erdélyi Múzeum*, LXI. köt. (1999) 1–2. sz. pp. 52–55.
- Nemes Gyula: A Bánffy-uradalom titkaiból. *Korunk*, XXXI. évf. (1972) 6. sz. pp. 874–884.
- Ravasz László: Mi maradt még? Bánffy Miklós felett. *Protestáns Szemle*, II. évf. (1993) 3. sz. p. 162.
- Rostás-Péter Emese: Szobrot állítottak Bánffy Miklósnak. *Romániai Magyar Szó*, 2004. szept. 8.
- Sas Péter: Múltidéző. Adalékok széki gróf Teleki Ernő (1902–1980) életéhez [1]. *Szabadság*, 2011. nov. 5., [2] uo. 2011. nov. 7.
- Sipos Gábor: Bánffy Miklós tevékenysége az Erdélyi Református Egyházban. *Magyar Szemle*, új f. XIX. évf. (2012). pp. 5–6.
- Szabó Imre László: *Bánffy Miklós: egy konzervatív erdélyi politikus modern allűrökkel*. In: *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Szerk. Bodnár Erzsébet, Demeter Gábor. Debrecen, 2008.
- Szalontai Balázs: Bánffy Miklós utolsó évei. *Vigilia*, XXXVII. évf. (1973) 3. sz.
- Szücs György: *Meg nem írt novella főhőse*. Gróf Teleki Ernő rajzai [A Magyar Nemzeti Galéria életmű-kiállításáról]. www.mng.hu/kiallitasok/idoszaki/art_brut_teleki (letöltve 2014. jún. 9-én).
- Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Budapest, 2006, Lucidus Könyvkiadó. Kisebbségkutatás Könyvek.
- Tamási Áron: *Bánffy Miklós*. Irodalmi Diáknaptár 1948-ra. In: *Szellemi őrség*. Esszék, cikkek, útirajzok 1936–1965. Budapest, 2001, Palatinus Könyvkiadó.
- Tamási Áron: *Ölelő szeretettel*. Válogatott irodalmi levelek. Szerk. Nagy Pál. Budapest, 2008, Palatinus Könyvkiadó.
- Tóth Ágnes (1985a): Bánffy Miklós drámái. *Színháztudományi Szemle*, 18. sz. (1985) pp. 231–289.
- Tóth Ágnes (1985b): Bánffy Miklós iratai és a színdarabjainak bemutatóira vonatkozó irodalom. *Színháztudományi Szemle*, 18. sz.
- Tóth Sándor, 1997: Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából*. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946–1986. Budapest, 1997, Balassi Kiadó.
- Várad Aranka, 2002: Várad Aranka: *Napló*. In: Marosi Ildikó, Kolozsvár, 2002, Polis Könyvkiadó.
- Vincze Gábor: Puskás Lajos és a Kolozsvári Tíz Szervezet. *Korunk*, III. f. VII. évf. (1996) 4. sz. pp. 100–106.
- Vincze Gábor: *A Magyar Népi Szövetség válsága*. Magyar Kisebbség, Új sor. 5. évf. (1999) 2–3. sz.
- Vita Sándor: *A Hiteltől a Tisztelt Házig*. Visszaemlékezés. Napló (1932–1944). Országgyűlési beszédek. Sajtó alá r., bev. Hunyadi Attila Gábor. Kolozsvár, 2014, Polis Könyvkiadó.
- Weisz Attila: *Kolozsvár – Bánffy-palota*. [Kolozsvár, 2006.] Erdélyi műemlékek 43.

KALÓ JÓZSEF

„Egy politizáló tisztikar iránytűt veszít és szerencsétlen embertársaság lesz”

Szombathelyi Ferenc vezérezredes viszonya a politizáló tisztekhez

Szombathelyi Ferenc vezérezredes politikához való viszonyát katonai nevelése határozta meg. 1887-ben született Győrött egy római katolikus családban. Eredeti neve Knausz Ferenc volt. Édesapja Knausz Ferenc cipész, sváb származású, édesanyja Szombathelyi Anna. Szombathelyi 1902-ben került a pécsi magyar királyi honvéd hadapródiskolába.¹ 1906. augusztus 18-án avatták hadapród tiszthelyettessé, és szolgálattételre a nyitrai 14. honvéd gyalogezredhez osztották be. 1907. november 1-től hadnagy. 1910. október 1-től Budapestre vezényelték, a honvéd felsőbb tiszti tanfolyamra, melyet 1911 augusztusában fejez be „igen jó” minősítéssel, majd 1911 októberétől 1914 augusztusáig a bécsi császári és királyi Hadiiskola hallgatója volt, azaz vezérkari képesítést szerzett.

A Monarchia tisztikarával szembeni legfontosabb elvárás a pártok- és nemzetekfelettség, valamint az uralkodóházhoz való feltétlen hűség volt.² Ami összetartotta ezt a társadalmi csoportot, az a hivatástudat volt.

„A tisztikar egyidejűleg volt zárt és nyitott intézmény: zárt, mert a tisztek, gyakorta maguk is tisztek fiai, akik politikai elszigeteltségben éltek, szolid kasztot és körülhatárolt érdekcsoportot alkottak, s mert az alsóbb néprétegekből származó tisztek – akik mindenkor jelentős számú csoportként voltak jelen – rendkívül erősen kötődtek a hadsereghez, amely ranggal és különleges társadalmi státusszal ruházta fel őket. Ugyanakkor nyitott is volt ez a tisztikar, mert a hivatásos tisztek készségesen befogadták a Monarchia számtalan nemzetiségének tanult rétegeiből származó sok ezernyi tartalékos tisztet, akiktől szellemi ösztönzést is kaptak.”³

Szombathelyi is a fentiek szerint szocializálódott, azzal a különbséggel, hogy a tisztikar kasztszellemét nem tette magáévá. Egész életében büszke maradt alacsony származására.

„Tele volt gúnnnyal az »urak« felé. Az arisztokratákat, dzsentriket, nagytőkéseket leszólta. Mindig büszkén emlegette alacsony származását: apja kisiparos volt. »Mit jelent

¹ Ezt az iskolatípust általában azok választották, „akiknek a szülei túlságosan szegények voltak egy polgári középiskola tandíjának megfizetésére”. Deák, 1993. p. 117.

² Hajdu, 1999, pp. 14–15.; 16.; Ács (szerk.), 1995, p. 108.

³ Deák, 1993, p. 21.

az, hogy ki milyen ágyban született?» – mondta, vagy: »Az én édesanyám nagyon egyszerű asszony volt, de előkelőbben és nemesebben gondolkodott, mint egy grófnő.«»

Már mint a Ludovika Akadémia parancsnokánál, „egy ízben megjelent a Honvédelmi Minisztérium nevelésügyi osztályának vezetője, és közölte, hogy a kormányzó az akadémiára kerülők származásának gondos vizsgálatát óhajtja. Sápadt dühvel, szótlanul hallgatta. Amikor elment, kitört: »Azt hiszi a kormányzó úr, hogy azokból lesz a legjobb katona, akik a farukon hordják a kamarási jelvényt. Hát én mi vagyok? Én nem vagyok jó neki, mert szegény ember fia vagyok.«”⁴ Saját leírásában is hivatkozik rá, hogy a népből származik, és a saját erejéből küzdötte fel magát.⁵

Az 1918–19-es évek eseményei, a háborús összeomlás, az őszirózsás forradalom, valamint a Tanácsköztársaság történései robbanásszerű változást hoztak a tisztikar és a politika viszonyában. A Károlyi Mihály nevével fémjelzett polgári demokratikus időszakról a tisztek első benyomása a káosz, a rend felborulása, és az általános hadsereg- és tisztellenesség volt. A Károlyi-kormány felrúgott egy örökérvényű szabályt, amely nélkül lehetetlen hadsereget fenntartani. A fegyelem alapját képező parancsnoki jogokat vették el, az egységekben belül választások útján megalakított ún. „bizalmi testületeknek” joguk volt a kiadott parancsok elbírálására, sőt olyan határozatokat is hozhattak, mely szerint a kiadott parancs nem teljesíthető. A parancsnokok így tehetetlenné váltak, fegyelmi fenyítő hatalmuk nem volt, s egy féktelen zűrzavar kelles közepén találták magukat. Azt érzékelték, hogy személyükben senkivé, semmivé váltak, s a hadseregnek maga a kormányhatalom sem tulajdonít jelentőséget. Az állapotot a „forradalomnak” tulajdonították, s így előbb-utóbb szembefordultak azzal.

A nyakló nélküli leszerelés egzisztenciájukban érintette a tiszteket, a pacifista idealizmusnak is köszönhető önvédelem elhanyagolása pedig nemcsak önmagukat, hanem családjukat, rokonságukat is veszélyeztette (a tisztek több mint fele a szomszédos országok, illetve az antant csapatai által megszállt területekről származott). Mindezen okok miatt többségük nem szimpatizált az új rendszerrel, s Károlyiék a leszerelést egy tiszt ellenforradalomtól való félelem miatt is erőltették.⁶

Változást jelentett a Tanácsköztársaság 1919. márciusi kikiáltása, illetve a Vörös Hadsereg felállítása. A meginduló hadműveletekben a tisztek többsége a haza védelmét, az aktív honvédelmet látta, s ezért vállaltak szolgálatot önként a Vörös Hadseregben. Másrészt ott lebeghetett szemük előtt a gyors katonai karrier lehetősége, hiszen a Károlyi-rendszer kényszernyugdíjazásainak köszönhetően a megszerveződő Vörös Hadsereg tisztjeinek átlagéletkora 32–38 év között mozgott. A politikailag iskolázatlan katonákat váratlanul érte az új

⁴ Kádár, 1978, 1. k., p. 285.

⁵ ÁBTL V-101594/1. Szombathelyinek a vádirathoz írt észrevételei 7.

⁶ Kádár, 1978, 1. k., p. 68–73.; Szakály, 1991, p. 22.

szellemi áramlatok megjelenése, s ezek erős szociális követelései, illetve ígéretei mély benyomást tehettek a többségében kispolgári, értelmiségi származású, alapvetően vagyontalan családokból származó tisztekre.⁷

Szombathelyi később így írt az 1918/19-es évekről, és az akkori önmagáról:

„Én magam katona voltam. Harcos militarista, és így esküdtt ellensége a pacifizmusnak és defetizmusnak. A demokráciákban is a harcos demokráciák híve voltam, és nem azé, amely a fegyvert kiüti a katonák kezéből. mint ezt a mi demokráciánk 1918-ban tette, aminek nézetem szerint országunk feldarabolását köszönhetjük. 1919-ben mint százados szolgáltam a demokrácia ügyét a Vörös Hadseregben, fegyverrel. [...] Ezen harc mellett mindvégig kitartottam. Nem hagytam el a süllyedő hajót, mint sokan a párthívek közül, mint a patkányok. [...] Különben a kommunizmus nekem, mint fiatal tisztnak imponált, mert véget vetett a gyenge polgári demokrácia antimilitarizmusának és pacifizmusának. Fegyvert fogott, az országot mozgósította, a harcos szellemet felkeltette. Máról holnapra hadseregeket állított fel, győzelmesen harcolt a cseh imperializmussal szemben, és éles rendszabályokkal és eszközökkel tartott rendet és fegyelmet a hadseregben és az országban is, és őrködött ezek harcias szelleme felett.”⁸

De nemcsak a Tanácsköztársaság aktív honvédelme és sikeres haderőszervezése hatott rá, hanem megérintette a korszellem is, amikor saját bevallása szerint⁹ majdnem belépett a kommunista pártba. Ennek okát valószínűleg annak erőteljes szociális követeléseiben kereshetjük. Végül csak azért nem tette, mert úgy látta, hogy a magyar kommunizmus félresikerült kísérlet, az úgy nincs arra érett politikai vezetők kezében.¹⁰

A Horthy-korszakban, az 1922. január 4-én megalakult Magyar Királyi Honvédségben az elvek szintjén igyekeztek visszatérni az apolitikus magatartás megköveteléséhez, ez volt az elvárt a tisztekkel szemben. A fegyelem helyreállításának és megszilárdításának legfontosabb elemeként rendeletek és parancsok tucatjai láttak napvilágot, melyek tiltották a tisztikar tagjainak politizálását. Mindez kiegészült az egész társadalmat átható nacionalista neveléssel és a revíziós gondolattal, melynek alapja a honvédség lett volna. Az ellenforradalmi Magyarország katonai felső vezetésének tagjai több mint 50%-ban a Trianonban elszakított területeken születtek. Ez a tény nem hagyható figyelmen kívül akkor, amikor a Magyar Királyi Honvédségnek a revíziót támogató, sőt bizonyos keretek között azt szorgalmazó álláspontját vizsgáljuk. Ahogyan a politika és a társadalom számára, úgy a tisztikar egésze számára is elfogadhatatlanok voltak a békediktátum határozványai. Jóllehet a tisztikar az egész korszakban a revízió híve volt, azonban a honvédség vezetése általában óvott

⁷ Szakály, 1991, p. 21–23.

⁸ HL Personalia dr. Kardos János ügyvéd hagyatéka. 251. doboz. Szombathelyinek a vádirathoz írt észrevételei 7–8.

⁹ Jellemző rá, hogy ezeket a kijelentéseket a '30-as évek közepén tette, amikor ennek súlyos következményei is lehettek volna!

¹⁰ Kádár, 1978, 1. k., p. 285.

– a lehetőségek és realitások, azaz a honvédség létszámának és felszereltségének ismeretében – a revízió katonai megvalósításától.¹¹

A fenti elvekkel Szombathelyi Ferenc is egyetértett. *„Politikai nézeteit tekintve: nacionalista meggyőződésű volt. Revíziót kívánt, azt mint katona csak fegyveres harc árán tartotta megvalósíthatónak, sőt hangsúlyozta: nem lenne jó harc nélkül területeket visszakapni, mert az ajándék nem érték.”*¹² Hogy ennek ellenére képes volt mérséklő álláspontot kialakítani, azt bizonyítja, hogy 1938-ban, mint a honvéd vezérkar főnökének frissen kinevezett helyettese, tájékozódva a honvédség tényleges állapotáról, óvta korábbi Ludovika Akadémiai beosztottjait, tanártársait a revízió, azaz a Csehszlovákia elleni háború nagyhangú hirdetésétől – amelyet pár héttel korábban, beosztásának elfoglalása előtt még ő is magáénak vallott.¹³

Új helyzetet teremtett, jelentős változást hozott tisztikar és politika viszonyában Gömbös Gyula¹⁴ honvédelmi minisztersége, majd miniszterelnöksége. Gömbös mint volt császári és királyi vezérkari tiszt a vezérkari végzettséget a legmagasabb fokúnak tartotta. Meggyőződése szerint a vezérkari tisztnek nemcsak szűk értelemben vett katonai szakmai műveltséggel kell rendelkeznie, hanem minden téren kiemelkedő államvezetési ismeretekkel is. Ezt a szellemet igyekezett a Hadiakadémián meggyökereztetni. Gyakran ellátogatott a Hadiakadémiára, ahol államvezetési, politikai, gazdasági megbeszéléseket tartott a vezérkari hallgatókkal. Őket az államvezetés legfontosabb funkcionáriusainak nevezte, akikre a jövőben nagy feladatok várnak. Ennek hatására mind többen képzelték a fiatal vezérkari tisztek közül, hogy az ország vezetését hivatottak átvenni, azaz a katonai pálya mellett vagy helyett politikait is építeni kezdtek.¹⁵

Ez egy fontos változás volt az Osztrák–Magyar Monarchia hagyományaihoz képest, mely a teljes politikamentességet várta el a tisztikartól. Az 1930-as évek elejétől felnövekvő új tiszti nemzedék egy része azonban konkrét politikai célokkal, államvezetői ambíciókkal lépett fel. A korszellemnek megfelelően a fiatal tiszteket megérintő eszmeáramlat a szélsőjobboldalról érkezett. Ahogyan Bethlen István írta 1944-ben:

„Gömbösnek még egy nagy tévedése járult ahhoz hozzá, hogy közéletünkben a jobboldali radikalizmus, a gyűlölködő antiszemitizmus és rajtuk keresztül a nemzetiszocialista ideológiák tért foglaljanak. Ő volt az, aki alatt a magyar tisztikar körében a politizálás kezdetét vette. Gömbös, mint vérbeli katona, sok tisztársát a civil kormányzatban fontos ügyköröknek állította az élére, vagy őrszemként helyezte el őket egyes reszortminisztériumok kebelében. Ez már önmagában is, miután az így elhelyezettek nézve az új állás és

¹¹ Szakály, 2002, pp. 36–37.

¹² Kádár, 1978, 1. k., p. 285.

¹³ Uo., p. 301.

¹⁴ Gömbös Gyula (1886–1936) vezérkari tiszt, politikus, honvédelmi miniszter (1929. nov. 11. – 1932. nov. 1.), miniszterelnök (1932. okt. 1. – 1936. okt. 6.).

¹⁵ Kádár, 1978, 1. k., pp. 242–244.

a szélesebb munkakör váratlan előlépést is jelentett, azt eredményezte, hogy ambiciózus tisztok, hogy magukra vonják a politikát irányító miniszterelnök figyelmét, kezdték felismerni magukban a politikai pályára való rátermettséget és politizálni kezdtek.”

A politizálási hajlandóság egyszerre jelentkezett bel- és külpolitikai kérdésekben, melyek összefüggtek. A németbarátság hagyományos orientációnak volt tekinthető a honvédség berkeiben, s röviden a következő tényezők táplálták: az Osztrák–Magyar Monarchiából hozott hagyományok (azaz a német–magyar történelmi egymásrautaltság tétele), az első világháborús fegyverbarátság emléke, a katonai kérdésekben vallott német felsőbbrendűség és a közös cél a versailles-i békerendszer felszámolásában. Ehhez társultak a harmincas évek elejétől-közepétől a felemelkedő Harmadik Birodalom sikerei, melyek eredményes recepttel kecsegtettek a Horthy-korszak Magyarországának kiáltó társadalmi, gazdasági, haderő-fejlesztési bajaira.

Különösen igaz volt a szélsőséges politizálási hajlandóság elterjedése a tisztképző intézményekben, azaz a Ludovika Akadémián és a Hadiakadémián. Az 1930-as évek közepétől egyre több oktató hangoztatott nemzetiszocialista vagy nyilas eszméket magánbeszélgetéseikben, és hallgatóikat is ilyen irányban igyekeztek befolyásolni. *„Előadásaikba beleszórták politikai mondanivalóikat, odavetett és a fogékony fiatalokra hatással levő megjegyzésekkel szították a zsidógyűlöletet, propagálták a német nemzetiszocializmus sikereit.”* Ez a tendencia folytatódott, olyannyira, hogy Beregfy Károly¹⁷ hadiakadémiai parancsnoksága idején a hallgatókat presszionálták a titkos nyilas párttagság felé, s velük tagdíjat is fizettettek.¹⁸

Erre az időszakra, egészen pontosan az 1936 és 1938 közötti évekre esik Szombathelyi Ferenc parancsnoki működése a Ludovika Akadémián, így elsők között szembesült az éleződő politizálási hajlandósággal. Egyértelműen elutasító volt ezzel a jelenséggel szemben, s mint akadémiaparancsnok *„a fel-felbukkanó politizálásnak a legerélyesebb rendszabályok alkalmazásának kilátásba helyezésével vetett véget”*.¹⁹ Amikor jelentést kapott, hogy *„esténként, vacsora után a hallgatók egy része a kaszinóhelyiségben gyülekezik, és ott közülük kikerülő szónokok szélsőjobboldali politikai beszédeket tartanak”*, meglepetésszerűen megjelent az egyik ilyen összejövetelen, és végighallgatta a szónokot. Az előadás után keményen lefordta a jelenlévőket, és megtiltotta az ilyen összejövetelek megtartását. Kifejtette, hogy *„egy katonaiskola hallgatói beszéljenek katonai témákról. A katonaevényeket*

¹⁶ Bethlen, 1988, pp. 129–130.

¹⁷ Beregfy Károly (1888–1946) vezérezredes. 1939–1941 között a Hadiakadémia, 1941–43 között a debreceni VI. hadtest, 1943–44 között az 1. hadsereg parancsnoka. A nyilas hatalomátvételt követően honvédelmi miniszter, vezérkari főnök és a honvédség főparancsnoka. A háború után a népbíróság mint háborús bűnöst halálra ítélte, ezt követően kivégezték.

¹⁸ Kádár, 1978, 1. k. 277–278.; 287.; 2. k. 767.

¹⁹ Gosztonyi, 1990, p. 9.

hangsúlyozta, mint minden lehető alkalommal, köztük említette a katona kitartását is a harcban.” Hogy ekkorra már mennyire elterjedt volt a kettős beszéd, illetve a nyilas jelszavak áthallásos használata, azt mutatja, hogy a Szombathelyivel együtt a gyűlésen megjelent Kádár Gyula²⁰ oktató, másnap találkozáva az egyik, előző este jelen lévő fiú apjával, a következőket hallotta tőle: „»Nagyszerű ember ez a Szombathelyi – mondta. – Hallom, hogy milyen keményen lehordta tegnap a gyerekeket, persze nem is tehetett mást. De a végén azt mondta: kitartás. Ebből mindent megérthettek.« Elámult, amikor elmondtam neki a valóságot. »Szóval ti csakugyan nem vagytok Szálasi²¹ hívei?« A jobboldali érzelmű tisztek és tanárok kiélezték a kérdést: »Mi az, az akadémián tilos a hazafias nevelés?«”²²

A szélsőjobboldali eszmék túltengése mellett egyéb áramlatok is feltűntek a Ludovika Akadémián, azonban Szombathelyi ezeket is elítélte, a hagyományos tiszti értékrendhez ragaszkodva. Az akadémián működő Kossuth Irodalmi Kör²³ a hagyományos irodalmi kérdések mellett a népi írók műveinek hatá-

²⁰ Kádár Gyula (1898–1982) vezérkari ezredes. 1933 és '39 között a Ludovika Akadémia tanára. 1939 augusztusától 1942 májusáig a pécsi IV. hadtest parancsnokságán, 1942. májustól októberig a 2. vkf. osztályban szolgált. 1942. október 1. és 1943. augusztus 1. között a 6 vkf. osztály vezetője, majd 1943. augusztus 1-től 1944. április 15-ig 2. vkf. osztályvezető. 1944. április 17-én a Gestapo letartóztatta, június végén Csatay Lajos honvédelmi miniszter és ifj. Horthy Miklós közbenjárásával átadták a magyar katonai bíróságnak, s július 1-jén szabadlábra helyezték. A német tiltakozás miatt ismét letartóztatták, s a VKF különbírósága hűtlenség bűntette miatt vádat emelt ellene, de október 14-én a vád alól felmentették. A nyilas hatalomátvétel után ismét letartóztatták, majd a szovjet hadsereg közeledtére a Margit körúti fegyházból Sopronkőhidára szállították, utóbb, 1945 márciusában Németországba vitték. A bajorországi Triftenben szabadította ki fogságából az amerikai hadsereg. 1945. szeptember 20-án Hegyeshalomnál a kommunista vezetés alatt álló Katonapolitikai Osztály letartóztatta, Budapestre kísérte, majd mint háborús bűnöst átadták a szovjeteknek. Kiszállították a Szovjetunióba, ahol a szovjet katonai bíróság 15 évi kényszermunkára ítélte. Tíz év elteltével, 1955-ben tért haza. Itthon azonnal letartóztatták, vizsgálatot kezdtek ellene, s csak 1956-ban bocsátották szabadon.

²¹ Szálasi Ferenc (1897–1946) vezérkari őrnagy, politikus. 1933-ban jelentette meg *A magyar állam felépítésének terve* című politikai írását, amely hatalmas vihart kavart, mivel egy katonatiszt nem politizálhatott, ennek ellenére Szálasi több közéleti személyiségnek elküldte munkáját. Büntetése 20 napi állomásfogság lett, és a vezérkARBól is kizárták. 1935-ben elhagyta a honvédséget, és politikai pályára lépett. A Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom megalapítója és vezetője. 1944. október 16. és 1945. március 28. között Magyarország Nemzetvezetője, azaz egy személyben állam- és kormányfője. A német megszállást totális katonai és gazdasági mozgósítással támogatta. A háború után a magyar népbíróság halálra ítélte, majd kivégezték.

²² Kádár, 1978, 1. k., p. 287.

²³ A Ludovika Akadémián a hadtudományi ismeretek elsajátítása mellett nagy hangsúlyt helyeztek az általános műveltség fejlesztésére. Ennek volt köszönhető, hogy az iskolában igen jól működő önképzőkörök működtek (hadtudományi, műszaki, repülő, irodalmi, képzőművészeti, zene és ének, fényképészeti, német–angol–francia–olasz nyelvi, gyors- és gépipró, valamint igen fejlett sportkör is működött, nagy országos eredményekkel). Ács–Csikány, 2008, pp. 49–50.; Eszenyi, 1989, pp. 69–70.

sára politikai, gazdasági kérdésekkel is foglalkozni kezdett, s nézeteiket, gyűléseiket a Ludovika éttermének faliújságján is népszerűsítették. „[...] *Grafikonok, diagramok, rövid, tömör fogalmazású ténymegállapítások jelentek meg [...]. Parázs viták alakultak ki közöttünk a társadalmi változások, a gazdasági szerkezet reformja, a radikális földbirtokrendezés stb. szükségessége, vagy épp a jelenleg uralkodó állapotok megszilárdítása, konzerválása tekintetében. [...] Az akadémikusok legtöbbje – akikről pedig csak kevesen tételeztek fel komolyságot, felelősségérzetet a közügyek iránt – igen nagy érdeklődést tanúsított a hirtelen reflektorfénybe került súlyos problémák iránt.*” Ezen témák megbeszélésére egy vasárnap délelőttre nyilvános vitát hirdettek meg az akadémia egyik előadótermébe, melyet zsúfolásig megtöltöttek az előadók. A vitaindító előadást az egyik akadémikus hallgató tartotta *„arról, hogy a mezőgazdasági művelés alatt álló terület hány százaléka van a maroknyi mágnás, illetve az egyház kezén, és milyen elenyésző darabkán kell osztani a milliányi parasztnak, törpebirtokosnak”*. Ekkor váratlanul megjelent Szombathelyi Ferenc gyalogsági tábornok, akadémiaparancsnok, s egyenesen az emelvényre menve félretolta a megszéppent előadót. Az ekkor mondtak olyannyira kifejezik Szombathelyinek a politizáló katonákról alkotott véleményét, hogy érdemes az epizódot megörökítő tanút szó szerint, hosszabban is idéznünk:

„A tábornok minden ízében remegett, arca félelmetes és méltóságos volt, tekintete szikrázott. [...] Szombathelyi magából kikelve zúdította nyakunk közé az »áldást«.

– Mi folyik itt? – üvöltötte parancsnokunk, és élesen fürkészve tekintett ránk. – Politizálnak... politizálnak a fiatalurak, mi?... Jó dolgukban, unalmukban kitalálták, hogy egy kicsit bomlasztják, aláássák a fegyelmet, felrúgják a hadsereg rendjét, belső békéjét? Mi akar ez lenni, fiatalurak? Lázadás, zendülés? Uszítás a fennálló társadalom erőszakos megdöntésére? Na, mi az? ... Most mindenki hallgat, most minden botcsinálta, önjelölt politikai »zseni«-nek torkára forrt a szó?

Aligha tudnám szóról szóra felidézni Szombathelyi akkor elhangzott szenvedélyes, roppant indulattól izzó dörgeelmét. Olyasmit mondott, hogy az ország pajzsa az egységes, erős hadsereg, mely minden kívülről jövő támadást képes kivédeni, visszavetni. De a hadsereg a belső béke, a fennálló társadalmi és gazdasági rend biztosítója is kell hogy legyen. Ezt a kettős feladatát csak akkor képes ellátni, ha független a napi politika szeszélyes ingadozásaitól, s ha minden párton, frakción kívül és felül is áll... A mindenkori, törvényes magyar kormány szuverén, kizárólagos joga az ország politikai irányának eldöntése. Ezt kell elfogadnia a hadseregnek, vita és felülbírálat joga nélkül, ezt a magatartást írja elő nekünk a mi egyetlen, legfőbb »törvénykönyv«-ünk, a Szolgálati Szabályzat is.

Felkapta az asztalról a magával hozott Szolgáti Szabályzatot, két karjával – mint az áldozó pap a monstranciát²⁴ úrfelmutatáskor – magasan a feje fölé emelte. »Ez a mi törvényünk... Ez a mi bibliánk ... aki ettől ... csak pár szóval, betűvel is eltér: lázadóvá válik, aki széttöltözteti a hadsereget.«

²⁴ Liturgikus edény, amelyben csiszolt kristályon vagy üvegen keresztül látható egy hold-sarló alakú csiptetőbe fogott szentostya.

Veríték öntötte el az arcát, halántékáról, nyakáról patakokban folyt az izzadság. Egyszerre összeroppant, két válla előreesett, ökleivel az asztal lapjára támaszkodott. Fáradt, elgyötört öregember lett egy pillanat alatt. Száraz, kiábrándult hangon figyelmeztetett – majdnem kért – bennünket: hagyjunk fel a politizálással, nem katonának való foglalatosság az. Foglalkozzunk a »nagy kapitányokkal« – mondta –, tanulmányozzuk Nagy Sándor, Hannibál, Savoyai Jenő, Napóleon, a világháború hadjáratait, hadműveleteit. ... Sutor, ne ultra crepidam... Suszter, ne tovább a kaptafánál! Némán, ellenvetés nélkül szétszéledtünk.”²⁵

Bár a fenti epizód is mutatja, hogy Szombathelyi általában véve ítélte el a politizálást a honvédségben, s ez vonatkozott bármely politikai irányzatra, azonban a nyilas mozgalmat különösen megvetette: „Szálasit csak mint »kerge barmot« emlegette, a nyilaskeresztes mozgalmat mint a honvéd tisztikarból érélyes eszközökkel kiirtandó bajt.”²⁶ Önmagát a politizálással kapcsolatban a következőképpen határozta meg: „Egyéniségemnél fogva katona vagyok, fegyelemszerető és rendtartó. Azt szeretem, hogyha mindenki a saját hatáskörében tisztességesen végzi el dolgát, és nem kotnyeleskedik senki másnak a hatáskörébe. Nem szeretem a politizáló tábornokokat.”²⁷

Szombathelyi Ferenc 1941 szeptemberében, már Magyarország második világháborús hadba lépése után lett a Honvéd Vezérkar főnöke. A politizálás ekkor már egyenesen rákfenéje volt a magyar tisztikarnak, különösen a vezérkarnak. Jelen tanulmány csak a legfontosabb epizódokat villanthatja fel, amelyekben Szombathelyi vezérezredes a tisztikar politizálási hajlandóságával szemben foglalt állást, azt tiltani igyekezett.

Az első ilyen jellegű megnyilvánulása volt a vezérkar főnökeként kiadott első vezérkari parancsa.²⁸ Szombathelyi új beosztása átvételét követően négy hónappal adta ki vezérkari parancsát, melynek bevezetőjében közölte a vezérkari testület tagjaival, hogy már kinevezése pillanatától készült szólni hozzájuk, azonban az elmúlt hónapok nem a beszéd, hanem a cselekvés időszakát jelentették számára.

„Bár sokkal több időm még most sincsen, de egy fiatal vk. [vezérkari – K. J.] tiszt²⁹ által benyújtott tanulmány arra készítet engem, hogy immáron haladék nélkül szóljak Hozzátok.

Ennek a tanulmánynak a lényegét az alábbiakban ismertetem:

²⁵ Bárczy, 1981, pp. 95–99.

²⁶ Kádár, 1978, I. k., p. 285.

²⁷ BFL 293/1946 X. Szálas Ferenc népbíróági pere, 7. doboz; Szombathelyi Ferenc feljegyzései, 7139.

²⁸ Azaz a vezérkari testület tagjainak szóló, előttük ismertetendő parancs. Az alább részletesen ismertetendő parancs a HL VKF 1942 hdm. csf. 35/el. számú irat.

²⁹ Sajnos a Szombathelyi vezérezredes által hivatkozott tanulmány szerzője és pontos tartalma is ismeretlen előttünk!

A vk. tiszteknek kevés a politikai iskolázottsága. Pedig a vk-nak [vezérkarnak – K. J.] a politikai élet vonalvezetésében, megszervezésében aktíve részt kellene vennie. Az egész nemzetet nemcsak politikailag, hanem gazdasági vonatkozásban is neki kellene megszervezni. Hogy a tanulmány mennyire átfogó, annak jellemzésül az alábbi kiragadott jelszavakat sorolom fel. Szó van benne rohamosztagról, földbirtok-reformról, örökösödési adóról, országos áruforgalmi központról telepítésről, gyermekáldásról, stb., stb. Meglepő, hogy ez a vezérkari tiszt mi mindenhez ért. Ily nagy okosság, ennyi intellektualizmus mellett az egyszerű katonás felfogás persze elsikkad. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a tanulmány szerint a Szolg. Szab. [Szolgálati Szabályzat – K. J.] téved, amikor azt mondja, hogy a honvédség hivatása az ország határainak megvéde. Szerinte [azaz a tanulmány szerzője szerint – K. J.] nem a határok megvéde a fontos, hanem a fajvédelem. [...] Tanulmányában követelődze mondja, hogy: »Nem engedhető meg tehát, hogy a vezérkar tovább is tisztán hadműveleti (azaz csak katonai) területen mozogjon.« Végül a tanulmány azt javasolja, hogy a Vezérkar Főnöke a vk. tiszteket tájékoztatás céljából évente kétszer hívja össze. Ez az összejövetel a nézetek kicserélését és az eszmék tisztázását célozza, persze főként politikai és közgazdasági vonalon.»

A fenti sorokat olvasva egyértelmű, hogy a tanulmány szerzőjének sorai-ban a gömbösi gondolatok köszönnek vissza, ő maga is a Gömbös által elindított folyamat neveltje. Természetesen a német minta követését tartja üdvöztetőnek, ahogyan ezt Szombathelyi vezérezredes nyíltan ki is mondja: „A legérdekesebb a tanulmányban az, hogy teljesen német hatás alatt áll, mintha a német nemzetiszocialista forradalmat vezérkari tisztek csinálták volna.” Erre válaszul a vezérkar főnöke kifejti, hogy Németországot a szakszerűség tette naggyá, s nem a katonák politizálása.

A tanulmányra vonatkozó válaszát a következőképpen foglalja össze: már mint hadiiskolai tanár³⁰ is azt hirdette a katedráról, „hogy a vk. [vezérkari – K. J.] tiszt is katona, mégpedig katona a javából. Félttem ugyanis attól, hogy a sok elmélet és tanulás folytán a fiatal vk. tiszt magát a katonai gondolaton kívül- és felülhelyezi. [...] Ne gondolja senki azt, hogy a vk. a hivatása beteljesülését másutt, máshol keresheti. Teljesen téves úton jár az, aki azt mondja, hogy a vk-nak ahhoz, hogy a helyzet magaslatán legyen, csak politikai képzettség hiányzik. [...] A politika az a mesterség, amely igyekszik a problémákat, mint ilyeneket kezelni. Legtöbbször igyekszik a megoldást elodázní, vagy azokkal megalkudni. A katonai gényusz ezzel teljesen ellenkező, mert ő a problémát mint cselekvést látja. Ezért hangoztatja minden katonai harcászati szabályzat azt, hogy még a helytelen cselekvés is jobb, mint a tétlenség, vagy a habozás. A cselekvés és a cselekvő katonai gényusz ösztönös erővel a lényegre tör. Ezért mindenben a lényeget keresi. A katonai mesterségnek éppen ebben van az ereje és fölénye minden más foglalkozással, de főként

³⁰ Szombathelyi Ferenc 1926 szeptembere és 1931 szeptembere között a Ludovika Akadémia tisztí továbbképző tanfolyam, illetve a budapesti szabályzatismertető tanfolyam (a Hadiakadémia akkori elnevezése a rejtés időszaka miatt) hadtörténelem tanára volt.

a politikával szemben. [...] »De quoi s'agit-il?«³¹ Ezt kérde rögtön Foch,³² a franciák nagy katonája, ha valami problémával került szembe. A lényegét keresi, mert katona, aki nem írt közgazdasági és politikai tanulmányokat, mint olyan sokan a magyar vk. tisztek közül, amiről meg kell mondanom, hogy minden tisztelem mellett a tudomány iránt, nekem sohasem tetszett. A katonai mesterség szempontjából az intellektualizmus tehertétel. Az intellektualizmus rendesen meddő kritizálásra, jobban tudásra hajlamos, így a cselekvés kerékkötője. Az entellektüel a katonai kereteket mindig gátlónak tartja. Az ilyen katona ambíciójának kielégítését nem is a katonai pályán képzei. Inkább politikai karrierre vágyik. Persze, főként miniszterelnök, vagy legalábbis vagy valami gazdasági csúcs-miniszter szeretne lenni.

El evvel a katonátlan képzelődéssel! Nincs abban semmi restellni való, hogy katonák vagyunk és csak azok akarunk maradni. Sőt, örülünk neki, hogy minket nem kezd ki a mindentudás, mely a cselekvés helyett csak kételyt, tétovázást, habozást és ami a legrosszabb, csak kritikát szül.

Mac-Mahon,³³ Hindenburg³⁴ és Pétain³⁵ nem azért lettek államfők és a nemzet bizalma nem azért fordult feléjük éppen a legnehezebb időkben, mintha kitűnő politikai iskolázottságban részesültek volna. Hindenburg monumentális katonai egyéniségétől a politika teljesen távol állott. Pétain még a katonai mesterségben is inkább a szigorú metodizmus híve, mint a fantázia merész röptéje. Mac-Mahon csak egy szimpla katona volt. Ezek mindnyájan egyszerű, derék, megbízható katonák voltak, becsületesek és hűek. Ezek a nagy katonák a maguk katonai egyszerűségükben az emberi lélek azon magasságát érték el, ahol már államférfiakká nőttek és ez több mint politikus.”

Ezután a német minta elemzésébe kezd, a fiatal vezérkari tiszt emlékiratában állítottak cáfolatára. Szombathelyi vezérezredes itt kijelenti, hogy bár Hitler valóban tekinthető katonai géniusznak (elegánsan úgy fogalmaz: „Hitler maga állítja magáról azt, hogy ő katonai géniusz”), de sikereit elsősorban a politikai szervezetébe vitt katonás szellemnek, szervezésnek köszönheti. Azonban a magyar vezérkarfőnök megítélése szerint Hitler a politikát távol tartotta a német hadseregtől³⁶, majd így folytatja: „Ez az a pont, ahol a német viszonyok megítélésénél nálunk nagyon sokan tévednek. Miután nálunk ilyen katonailag szervezett párt nincsen, azt hiszik, hogy a katonáknak kell átvenni a politikai vezetést, és akkor mindjárt minden jó lesz. [...] Akinek az a felfogása, hogy a vk. tiszteket politikailag iskolázzuk, a politikába bekapcsoljuk és emellett szemlélődése minden tekintetben német alapokból indul ki, az önmagával ellentmondásba keveredik.” Nem kevés szarkazmussal jegyzi meg: „Sokszor az az érzésem, hogy azzal az intellektualizmussal, amivel a magyar vezérkar rendelkezik, az egész angol világbirodalmat is el lehetne vezetni, persze anélkül, hogy az angol vezérkarban arra gondolnának, hogy a birodalom ügyeit ők intézzék.”

³¹ A francia kifejezés jelentése: Miről is van szó? Mi ez az egész?

³² Ferdinand Foch (1851–1929) francia marsall, katonai teoretikus. 1917-ben a francia haderő vezérkari főnöke, 1918-ban a Franciaországban harcoló antant erők főparancsnoka. A világháború során legendás vezetői rugalmasságról tett tanúbizonyságot: mindig képes volt alkalmazkodni az új helyzetekhez.

A gömbösi elvekkel szembemenve Szombathelyi vezérezredes kijelenti: „Én azt akarom, hogy úgy mint a németeknél, a magasabb parancsnokokat nálunk is egyszerű, gyakorlatilag képzett vk. támogassa, és nem politikailag képzett vk. Erről gondoskodni is fogok.” Az elvakult németbarátok, a Harmadik Birodalom méreteiben és katonai elvei szerint gondolkodók kijózanítása érdekében pedig – szembemenve a Monarchia katonai hagyományaival is – megjegyzi: „Azt akarom tovább, hogy a parancsnokok mellett magyar vk. tiszt álljon. Clausewitz³⁷, Moltke³⁸ és Schlieffen³⁹ germán szemlélete sokakat teljesen elvezet a magyar lelkiségtől, a magyar életszemlélettől. A német klasszikusok tanulmányozása teljesen kiforgatja a magyar lelkületüket sarkaiból, úgyhogy már észre sem veszik, hogy mindent – így a magyar viszonyokat is –, német mértékkel mérnek. [...] Az idegen szemlélet hatása alatt állók elfelejtik

³³ Patrice de Mac-Mahon (1808–1893) gróf, magentai herceg, francia marsall, köztársasági elnök. Az 1870–71-es porosz–francia háborúban több francia hadtest parancsnoka. A francia kapituláció következtében III. Napóleonnal német fogságba esett. Egyike volt azon kevés tábornokoknak, akiket a vesztes háború után nem vádoltak sem árulással, sem gyávasággal. Jellemét, igazságszeretetét és bátorságát még ellenfelei is elismerték. A béke megkötése után a versailles-i kormány által kinevezett főparancsnokként kíméletlen eszközökkel verte le a párizsi kommünt. Makulátlan hírneve, katonai erélyessége és politikai jelentéktelensége miatt a monarchista párt 1873-ban a köztársaság elnökévé választotta. 1879-ben lemondott elnöki megbízatásáról. Hátralevő éveit teljes visszavonultságban töltötte.

³⁴ Paul von Hindenburg (1847–1934) német tábornagy és nemzeti hős, az első világháború után a weimari köztársaság birodalmi elnöke. 1914-ben a Hindenburg vezette német hadsereg a tannenbergi csatában győzelmet aratott az oroszok felett, mely győzelem Hindenburgot nemzeti hőssé tette. 1916-ban a német haderő főparancsnoka lett. A háború végén, II. Vilmos német császár lemondása után együttműködött a köztársasági kormánnyal. Ő irányította a német csapatok visszavonulását Franciaországból és Belgiumból; vezérkara segített megszervezni a szocialista forradalmi megmozdulások leverését. E feladatok befejezése után, 1919 júniusában visszavonult az aktív katonai szolgálatról. A versailles-i békeszerződés alapján háborús bűnökkel akarták megvádolni, de népszerűsége miatt ettől végül elálltak. 1925-ben Németország köztársasági elnökévé választották, mely posztot haláláig ellátta. Polgárháborútól tartva 1933-ban kinevezte Adolf Hitlert kancellárrá. Az idős államfő nem tudott ellenállni a nemzetiszocialisták egyre nagyobb befolyásának, azonban olyannyira tisztelt nemzeti hős volt, hogy még Hitler sem merte eltávolítani. Hitler csak Hindenburg 1934-ben bekövetkezett halálát követően építette ki teljes egyeduralmát

³⁵ Henri Philippe Pétain (1856–1951) francia marsall, az első világháború egyik eredményes katonai parancsnoka. 1934-ben hadügyminiszter, 1940-ben Franciaország miniszterelnöke. 1940–1944 között a Vichy-Franciaország köztársasági elnöke. Politikája ingadozott a németbarátság és a németekkel szembeni ellenállás között. A háború után Pétaint bíróság elé állították, amely őt halálra ítélte. Charles de Gaulle tábornok közbenjárására a büntetést először életfogytig tartó várfogságra változtatták, majd Ile d'Yeu-re száműzték, de végül megkegyelmeztek neki, és felmentették. Pétain politikai tevékenységének értékelése máig is viták tárgya.

³⁶ A fenti kijelentés csak részben tekinthető igaznak, bár kétségtelen, hogy a német hadvezetésben a katonai szakértelemmel szemben a nemzetiszocialista meggyőződés csak a sztálingrádi fordulat után élvezett kétségtelen elsőbbséget.

azt is, hogy a magyar nép nem Clausewitz és Schlieffen népe, hanem Zrínyi⁴⁰ népe, és nekünk katonáknak ezt a magyar népet és nem a német népet kell vezetni. [...] Tehát eszméljünk magunkra. Szabadítsuk fel magunkat idegen szemléletek hatása alól, és akkor látni fogjuk, hogy mi magyarok is vagyunk valakik, és ha nem is vagyunk elsőszülöttek Európában, de legalábbis egyenrangúak vagyunk mindenkivel és akkor mindjárt öntudatosabban fogunk gondolkodni és viselkedni, különösen kifelé.”

Végezetül a Honvéd Vezérkar főnöke összefoglalja mondandója lényegét, egyszersmind kinyilvánítja katonapolitikai elvét: „Magyar Vezérkar! Nemzetünk ma ismét nehéz időket él. Ismét világháborúban vagyunk, aminek keretében a mi magyar háborúnkat kell megnyernünk, mint azt 1914–18-ban kellett volna, és meg is nyerhetjük volna, dacára, hogy a világháborút elvesztettük.⁴¹ Elvesztettük a magyar háborút is, mert nem voltunk eléggé magyarok. Mindenféle badar idegen világszemlélet, mely szép kultúr-jelszavakba burkolódzott, vakított el bennünket. Nekünk magyaroknak különben is gyengénk a jelszavas kultúra, az intellektualizmus és a politizálás. A politizálás volt mindig a rákfénék. A politika pedig csak elválaszt és sohasem hoz össze. A katonaság, a katonai gondolat az, amely szorosan összefűz bennünket minden magyarral. Ezt a gondolatot, az egyszerű katonaság érzést kell magunkban erősíteni. Csak katonák legyünk, csak magyar katonák. Ennek politikai kihatása nemzetmentő lehet és az is lesz.

E gondolatok jegyében üdvözöllek Benneteket magyar vezérkari tisztek és végezetül ma mint főnököket, ugyanazt kiáltom felétek, mint amikor tanárotok voltam. A vk. tiszt is katona, sőt katona a legjavából, a szó egyszerű és nemes értelmében. Ilyen katona-vezérkari tisztet akarok látni, és nem politikus-vezérkarit.”

³⁷ Carl von Clausewitz (1780–1831) porosz tábornok, katonai teoretikus. Fő műve *A háborúról* című munkája (ez csak halála után, 1832-ben jelent meg). Munkássága egy évszázadon át nagy hatással volt a hadtudomány fejlődésére és különösen a német hadtudományra.

³⁸ Szombathelyi feltehetően itt az ifjabb Moltkére gondol. Helmuth Johannes Ludwig von Moltke (1848–1916) német vezérezredes, 1906–1916 között vezérkari főnök. Ő öntötte végső formába a Schlieffen-tervet, mely Németország első világháborús hadászati tervét jelentette.

³⁹ Alfred von Schlieffen (1833–1913) német vezértábornagy, vezérkari főnök 1891–1906 között. Az első világháborús német hadászati terv alapjait ő rakta le, ezért róla nevezték el. Ennek lényege, hogy döntő csatával megvívott háborúra kell törekedni, melynek célja az ellenség megsemmisítése a főerők bekerítésére indított átkaroló manőver (Cannae-elv) révén.

⁴⁰ Zrínyi Miklós (1620–1664) horvát bán, költő, hadvezér és katonai szakíró.

⁴¹ Szombathelyi Ferenc a Honvéd Vezérkar főnökévé történt kinevezését az erők megőrzéséről vallott katonapolitikájának köszönhetette. Ennek lényege röviden úgy foglalható össze, hogy nem kerülhetünk hasonló történelmi helyzetbe, mint 1918–19-ben, amikor a nagyhatalmak háborújában kivérzett magyarságnak nem maradt ereje saját önvédelmére, sajtáságosan magyar céljai megvalósítására. Ezért arra kell törekednünk, hogy ha már szerencsétlen módon beléptünk ebbe az új háborúba, akkor csak annyit bocsássunk a németek rendelkezésére, amennyit feltétlenül szükséges, és a nagyhatalmi érdekekkel szemben koncentráljunk saját érdekeinkre. Erre vonatkozóan részletesebben lásd: Kaló, 2009, pp. 747–762.

Ugyanezen év októberében szintén a vezérkar politizáló szelleme, a gömbösi nevelési elvek, az elvakult németbarátság és a szélsőjobbboldali ideológiák ellen kelt ki a Honvéd Vezérkar főnöke a Hadiakadémia számára kiadott utasításában.⁴² Az utasítás felütése így hangzik: „*Én a vezérkartól azt követelem, hogy gyakorlati talajon álljon és magyar legyen. Ez szolgáljon irányelvül a hadiakadémiában a vezérkari utánpótlás kiképzésénél.*”

Bevezetesképpen Szombathelyi vezérezredes rögzíti, hogy a magyar vezérkari tisztképzés színhelyén, a Hadiakadémián ugyanabban „*a nemzetileg közömbösített szellemben*” folyik az oktatás, mint a volt Osztrák–Magyar Monarchia vezérkari tisztképző intézményében. A hangsúly a tudományos képzésben a klasszikus hadművészetre, valamint az általános politikai ismeretekre lett helyezve, s a magyar viszonyokat elhanyagolták. „*Ez a hallgatókban az elmaradottság érzetét keltette. Bennük bizalmatlanságot ébresztett a mi viszonyaink iránt. Az elméleti túlképzés a különben is erős kritizálási hajlamot rendkívül kifejlesztette. Még a politikai vonalon is a jobban tudás érzetét ébresztette fel. Különösen izgatólag hatottak e téren a külföldi események, parancsuralmi rendszerek keletkezése, amelyek dinamikája főként a fiatal lelkeket hatalmába kerítette. A magyar glóbusz szűk lett, sőt kárhozatos. Miután azt tanulták, hogy a hadvezetés folytatása a politikának csak más eszközökkel,*⁴³ *sem a folytatás, sem a más eszközök nem érdekelték őket, így a hadvezetés a politikai kérdésekkel szemben háttérbe szorult. Politikai és közgazdasági problémák kezdték izgatni a kedélyeket, ilyen irányú tanulmányok láttak napvilágot. Láthatjuk tehát, hogy ez a túlhajtott és ferde irányba terelt elméleti kiképzés nem volt alkalmas sem a katonai, sem a magyar öntudat és szellem kialakítására, de alkalmas volt arra, hogy idegen eszmék szolgálatába állítson.*”

A vezérkari tiszt legyen gyakorlatias, foglalkozzon szakmája alapjával, amely a harc és a harcos. Ha így tesz, akkor a vezérkari tiszt rá fog döbbeni, hogy „*a mi harcosunk a magyar katona, egy szegény kis nemzetnek tagja, amely bár dicső múltat tekinthet vissza, de már régen nem tartozik azok közé a nagy nemzetek közé, akik a klasszikus hadvezetés élén járnak. Eszközei sokkal korlátozottabbak, azért célkitűzéseinek is sokkal korlátozottabbaknak kell lennie.*⁴⁴ [...] *Nincs nagyobb művészet annál, mint valamely hadsereget erejének, nemzeti viszonyainak megfelelően eredményesen vezetni. Ezért nem kell félni a magyar vezetőknél és vezérkarnál, hogy nem vezethetnek sikerrel, mert csak magyar csapatokat és nem klasszikus értékű csapatokat vezetnek. Ez nem fogja sohasem akadályozni őket akkor, ha a magyar csapatokat magyarul vezetik és nem németül akarják vezetni. A magyar vezérkarnak a magyar nemzetet kell szolgálni, és nem mást. [...] A mi katonai mérlegeléseink mindig csak azon alaptól indulhatnak ki, hogy kis nemzet vagyunk.*”

⁴² HL VKF 1942 I. oszt. 5683/el. A hosszú iratból csak a jelen tanulmányunk tárgyához kapcsolódó részekkel foglalkozunk.

⁴³ Utalás Clausewitz egyik alaptételére, miszerint „*a háború a politika folytatása más eszközökkel*”.

Az előző irattal összecsengő módon, annak mintegy folytatásaként adta ki Szombathelyi vezérezredes vezérkari kiképzési irányelveit 1943. július 27-én.⁴⁵ Ebben a 21 oldalas kiadványban a következő fontosabb megállapítások szerepelnek a németbarát szellemiséggel és a vezérkar politizálásával kapcsolatosan:

„Vezérkari kiképzésünk feltűnő hátránya az, hogy a fiatal tiszteket, akik a Hadiakadémiába bekerülnek, kötelezően bevezetjük a vezetés legfelsőbb régióiba. Mindenkinek egyformán tanítjuk a felső vezetést, sőt az államvezetést is a maga politikai, gazdasági és szociális tudományaival együtt. [...] Ezzel a magas politikai képzettséggel szemben a tulajdonképpen vezérkari tiszti kiképzés, szóval maga a mesterség, háttérbe szorul és elveszti elsőrendű jelentőségét. A fiatalembert, ki mindig hajlamos a túlzásra és koránál fogva úgyis társadalmi reformer, hamis képzetek ragadják meg. Karrierjének beteljesülését nem a katonai formájának kifutásában, hanem a politikai karrier elérésében látja. Miniszter szeretne lenni, főképp miniszterelnök, vagy valami gazdasági csúcsminiszter, aki a többieknek diktál.”

Ezzel a képzéssel a magyar vezérkar főnökének megítélése szerint célt tévesztünk, mert a vezérkari hallgatók zöme egyébként sem alkalmas államvezetői feladatok ellátására. *„Felsőbb vezetőket és államvezetőket nem lehet mindenkiből csinálni, de egyszerű és a jó katonás szellemből mindenkit ki lehet zökkenteni és fejlődésben meg lehet zavarni. Éppen a gyengébbek azok, akik a hadiiskola elvégzésével magukat felsővezetőnek, sőt országvezető-képességekkel megáldottnak gondolják, mert ezekbe a magasabb tudományokba belekóstoltak. [...] Az ilyen ferdén képzett fiatal tisztek [...] a katonai mesterségtől eltávolodnak, ellenben annál szívesebben foglalkoznak államvezetési problémákkal, de miután ehhez sem érettségük, sem képzettségük nem elég, egyszerűen politizálnak.”*

Ezt követően hasonló problémákat feszeget, mint 1942. október 14-i hadiakadémiai utasításában. A magyar vezérkari tisztek elszakadtak a magyar valóságtól, *„a hazai viszonyokat szűkösnak és elmaradottnak tartották. Ezen alapon nem lehetett azt a dinamikus és egységes vezetést, amelyben a katonai és polgári vezetés a legfelső fokon egyesülnek, tanulmányozni. Rendesen a parancsuralmi rendszereket, a maguk rideg politikai vezetésével és gazdasági csúcsszervezetével vették a tanulmányok alapjául, mint a klasszikus államvezetés példaképét.”*

⁴⁴ Azaz itt az erők megőrzéséről és a sajátságosan magyar célok követéséről vallott katonapolitikájára hívja fel a figyelmet Szombathelyi, melyet 1941. szeptemberi memorandumában így fogalmazott meg: *„Száz-százalékos német győzelem, száz-százalékos német megoldást jelent. Hol marad a magyar megoldás akkor, ha minden erőnket eleve ennek a száz-százalékos német győzelemnek a kivívására bedobjuk és feláldozzuk. Ezért mindent egybevetve, azt hiszem, hogy várunk kell. Ne siessünk. Ne akarjunk németebbek lenni a németeknél. Tartsuk szárazon a puska-port és gondoljuk meg, hogy mi nem nagyhatalom vagyunk és ne nagyhatalmi fejjel gondolkozzunk. Nem helyezkedhetünk mi magyarok a németekkel azonos álláspontra. [...] Nagyhatalmi politikát és hadászatot át kell engedni a nagyhatalmaknak. Nekünk a fal mellett kell járnunk.”* Kaló, 2009, p. 762.

⁴⁵ HL VKF 1943 4. oszt. 53.957/eln.

A hadászati kérdések közül is csak a nagy, idegen példákkal foglalkoztak. 70-80 hadosztályból álló erők hadműveleteit tanulmányozták, és nem a magyar viszonyokét. Ugyanígy figyelmen kívül hagyták a magyar honvédség kiképzési és felszerelési, fegyelmi viszonyait, a mozgósítási előkészületeit, valamint anyagi ellátását és gazdálkodását.

„A hadsereg anyagi ügyei tekintetében a tantervet főként a hadiipar magas problémája, nevezetesen az ipari mozgósítás érdekelte, melynek keretében munkáskérdések és szociális problémák megoldása bőven szerepeltek, sőt a kor szellemének és divatos eszméáramlatoknak megfelelően ezek a kérdések az előadások előterében álltak. Emellett a hadiipar tanulmányozásánál szintén idegen példákat vettek alapul, főként a diktatórikus államok példáját. És itt is szem elől tévesztették azt, hogy a mi viszonyaink teljesen mások, de azt is szem elől tévesztették, hogy a diktatórikus államvezetés alatt elért eredmények alapja nem a szervezés volt – amit a diktatúra csinált –, hanem az a meglévő ipar, amelyet a diktatúra készen talált, mert azt előtte jó száz évvel Krupp-ék, Thiessen-ék, Benz-ék, Siemens-ék stb.-ik megalapozták. Miután ezt szem elől tévesztették, a tanulmányok eredménye az volt, hogy mindnyájan a politikai viszonyokat akarták megváltoztatni – lehetőleg a parancsuralmi rendszert bevezetni –, mert úgy képzelték, hogy akkor mindjárt lesz hadiipar is” – jegyzi meg Szombathelyi erős szarkazmussal ismét.

Mindenfajta totalitárius ideológiai elhajlástól óvva a magyar tisztikart a vezérkarfőnök így folytatja: „A bolsevista diktatúra, mely megteremtette a hadiipart, csinálta ezt így, ami viszont az Orosz Birodalom kimeríthetetlen nyersanyagforrásai nélkül elképzelhetetlen. De ők abszolút bolsevista ellenesek voltak. Kizárólag jobboldali diktatúrára gondoltak. Fordítva gondolkoztak és vígan politizáltak.” Fenti mondataiban azonban világosan benne van, hogy a magyar vezérkari tisztek egyértelműen a szélsőjobboldali eszméáramlatok hívei lettek, melyet károsnak nyilvánít. „A reális talajt sokan elvesztették. A honvédség minden baját politikai és gazdasági vonalon akarták megoldani, mert erre az államvezetési vonalon felkészültek” – jegyzi meg Szombathelyi vezérezredes ironikusan.

Majd katonai szakmai és nevelési kérdések hosszú oldalakon át való fejtegetése után összefoglalóan megjegyzi: „Nekünk nem a Cannae-t⁴⁶ kell újból megnyerni az ibériai gyalogsággal és Hasdrubal⁴⁷ lovasságával, sem a Marne-i hadjáratot⁴⁸ jobban csinálni a maga óriási méretű hadseregeivel, sem államot vezetni, sem diktatúrát csinálni, hanem a holnap magyar csatáját kell megnyerni, magyar csapatokkal.” A magyar vezérkarfőnök történelmi példával élve kifejti: reméli, hogy ugyanúgy, ahogyan a jénai vereség⁴⁹ változást hozott a porosz haderőben, úgy a doni vereség⁵⁰ is hasonló változást hoz a magyar honvédségbe. Szombathelyi reményei szerint ennek következtében „megszűnik majd a politizálás is, ami szintén minden harcjelentésből kicseng. A katonai eredménytelenségünk

⁴⁶ A Cannae-i csatára Kr. e. 216-ban, a második pun háború során került sor, melyben Hannibál karthágói hadvezér fényes győzelmet aratott a számbeli fölényben lévő római légiónok felett. A csata mind a mai napig az ellenség bekerítésének és teljes megsemmisítésének iskolapéldája.

okát mindenki a politikai vonalra vezeti vissza. Ebből kifolyólag mindenki a politikai problémákat akarja megoldani. A földreformot, a zsidókérdést, stb. És úgy érzi, hogy ehhez ért is. Ezzel szemben sajnos a katonai kérdésekkel alig, vagy csak mellékesen foglalkoznak.”

Természetesen a vezérkar főnöke nincs ellene a szélesebb ismeretek oktatásának. Ahogyan fogalmaz: „Nem ismerem félre annak nagy jelentőségét, hogy a hadiiskolára vezényelt válogatott fiatal tisztikar művelődését elősegítsük és neki ennek a lehetőségét megadjuk. [...] Miután a hadvezetés a politikával, valamint a gazdasági élettel és a szociális viszonyokkal szoros kapcsolatban van, jó, ha ezeket a tudományokat a fiatalemberek előtt feltárjuk és ezek összefüggését egymás között, valamint a hadvezetéssel ismertetjük. Ebből kifolyólag igenis tartassanak a hadiakadémián politikai, szociális, nemzetgazdasági előadások, de csak annyira, amennyire ez szükséges, és teljesen tárgyilagos alapon. [...] Nagyön fontos az, hogy ezeket a tárgyakat politikamentesen tanítsuk. Tisztán szakszerű vonatkozásaiban ismertessük őket. Ezért szükséges, hogy az előadó tanárok maguk tekintélyes, jó hírű szakemberek legyenek és nem dilettánsok, vagy autodidakták, mint a mostani tanárok, akik mint katonák kóstoltak bele ezekben a tudományokba. Így a fiatalember szaktekintélyektől hallja azt, amit hallania kell. A tekintélyek behatása alatt maga is komoly és felelősségtudatában emelkedett lesz, és akkor a politizálási hajlam, dacára, hogy ezekkel a nem katonai tárgyakkal is foglalkozik, meg fog szűnni.”

⁴⁷ Hannibál Barkas egyik alvezére, aki Kr. e. 216-ban a Cannae-i csatában az ibériai és gall lovasság parancsnoka volt. A római lovasság szétverése után a karthágói gyalogságnak a római gyalogság feletti átkarolását bekerítéssé fejlesztette azzal, hogy lovasságával hátra támadta az ellenséget, így kulcsszerepe volt a győzelemben.

⁴⁸ Szombathelyi itt feltehetően az első világháború 1914. szeptember 5–9. között megvívott első Marne-i csatájára, illetve az ehhez vezető hadműveletekre céloz. A csata előzményei augusztusig nyúlnak vissza, amikor a német haderő betört Belgiumba, és átkaroló támadásba kezdett a francia–német határvidéken állomásozó antant erők ellen. Az antant vezetése augusztus 25-én általános visszavonulást rendelt el, a szövetségeseket a németek a Somme folyón túl is üldözték. A császári csapatok vezetése azonban nem számolt azzal, hogy az arcvonal jobb szárnyán friss francia csapatok jelennek meg: szeptember 5-én a francia és brit csapatok ellentámadást indítottak, miközben a németek éppen a Marne-on keltek át. A csata négy napon keresztül tartott, és a németek vereségével ért véget.

⁴⁹ 1806. október 14-én Napóleon Jéna közelében rajtaütött a Frigyes Lajos herceg vezette porosz-szász seregen, s legyőzte azt. Ezzel a csatával egy időben zajlott az Auerstadt-i csata, melyben Davout marsall legyőzte a porosz főereget. A kettős vereség következtében Poroszország vereséget szenvedett, még mielőtt Oroszország segítséget küldhetett volna szövetségeseinek. A háborút lezáró tilsiti békében Poroszország területe a korábbiak felére csökkent, s az országban nagyarányú haderő-átszervezésbe kezdtek, melynek eredménye a modern porosz haderő megteremtése lett.

⁵⁰ 1943 januárjában a 207 000 főt számláló magyar 2. hadsereg az urvi és scsucseji hídfőből kiinduló szovjet Voronyezsi Front csapatainak támadása következtében megsemmisítő vereséget szenvedett, mely során 120 000 fő elesett, megsebesült, fogságba esett vagy eltűnt. Az anyagi veszteség még ennél is nehezebben pótolhatóan bizonyult.

Hogy a fenti iratban jelzett dilettáns és autodidakta vezérkari tisztek milyen alacsony, olykor kocsmai színvonalon voltak képesek előadást tartani, azt mutatja Szombathelyi vezérezredes egy 1942. májusi vezérkari parancsa. A Honvéd Vezérkar főnöke kénytelen volt foglalkozni az egyik vezérkari tisztsézés nyilvánosság előtt tett politikai megnyilvánulásaival. Történt ugyanis, hogy a név szerint meg nem nevezett vezérkari tiszts, aki *Korszerű honvédelem* címen előadásokat tartott az egyik egyetemen,⁵¹ „az egyetemi ifjúság előtt olyan kijelentésekre ragadtatta magát, amelyeknek drasztikus hangneme a hallgatóságban visszatetszést keltett, előadásában pedig – tilalom ellenére, [...] – a tárgykörön kívül eső politikai kérdésekkel is foglalkozott. Többek között az alábbi kijelentéseket is használta: »megmutatták a betyár németek, hogy van vér a pucájukban«, továbbá »Roosevelt⁵² gazember zsidó, strici, impotens fráter, meg fogja kapni a magáét, a kandalló mellett⁵³ csevegget a Zálival«, s végül »nagyöcső öregasszonyok is belebeszélnek a politikába, biciklin járnak a parlamentbe« (Vilma emigrált holland királynőre vonatkoztatva).”⁵⁴ Az előadó faragatlan, kocsmai stílusa már eleve alkalmas volt a honvédség tekintélyének aláásására, s ezt a parancsban ki lehetett emelni. Azonban az előadása során elhangzott további megjegyzésekre csak a következő elítélő sorokból következtethetünk: „Ezzel kapcsolatban elrendelem, hogy minden vk. tisztnak, de különösen az egyetemi előadó vk. tisztnak tartózkodniuk kell saját helyzetünk és viszonyaink céltalan bírálatától, és a politizálásnak még a látszatát is kerülniük kell. A még kiforratlan egyetemi ifjúság előtt különösen fontoljanak meg minden szót, nehogy kijelentéseiket félre lehessen magyarázni. A magyar ember – sajnos – amúgy is hajlamos arra, hogy saját fajtájának jó tulajdonságait, értékét, de legfőképpen munkáját lebecsülje, viszont csodálattal hódol más népek tettei előtt.” Ezen utóbbi mondat arra enged következtetni, hogy az előadó a magyar politikai viszonyokat nyíltan bírálta, s követendő példának a német berendezkedést állította hallgatósága elé, azaz állást foglalt a nemzetiszocializmus és a feltétel nélküli németbarátság mellett. E gondolatokat Szombathelyi vezérezredes nem kritizálhatta nyíltan, hiszen az a német szövetséges megsértését és a hazai szélsőjobboldal támadását eredményezte volna. Azonban a sorok között így is olvasható volt üzenete, melyet a következő szelíden megfogalmazott intéssel fejezett be: „Minden állam szervezetében vannak hibák. Önértetes, államukra büszke emberek nem ócsárlással, hanem kemény, szívós, önfeláldozó munkával serénykednek a hibák kiküszöbölésében.”⁵⁵

⁵¹ A két világháború között és a második világháború alatt szokásban volt, hogy vezérkari tisztek a civil egyetemek hallgatóinak előadásokat tartottak honvédelmi ismeretek tárgykörben.

⁵² Franklin Delano Roosevelt (1882–1945) az Egyesült Államok elnöke 1933–45 között.

⁵³ Az előadó itt feltehetően a Roosevelt által meghonosított, a rádióban minden héten megtartott, *Kandalló előtti beszélgetések* című műsorra gondolt, mely az állampolgárok tájékoztatását szolgálta.

⁵⁴ I. Vilma holland királynő (1890–1948). Országáa német megszállása idejére Londonba emigrált.

⁵⁵ HL VKF 1942 1. oszt. 4910/el.

Hogy hová vezethet a tisztikar politizálása, azt a délvidéki vérengzés eseményei, illetve Szombathelyi vezérezredesnek a főbűnösök szökése után kiadott tiszti parancsa mutatja leginkább. 1942 januárjában Dél-Bácskában partizánvadász razziára került sor, melynek ürügye alatt a műveletet vezető katonai parancsnokok tudtával és szorgalmazására népirtásra került sor. A magyar katonai ügyészség Feketealmy-Czeydner⁵⁶ altábornagy és társai ellen 1943 őszén készült vádirata 3309 áldozatot tartott nyilván,⁵⁷ szerb források az áldozatok számát összesen 3809 főre tették.⁵⁸ 1942 tavaszán megindult a vezérkar nyomozó ügyészi eljárása, melynek eredményeként Babos⁵⁹ hadbíró alezredes júniusban 705 oldalas jelentésben számolt be az eseményekről. Babos nyomozásával párhuzamosan – 1942. március–áprilisban – lezajlott a Keresztes-Fischer Ferenc⁶⁰ belügyminiszter által elrendelt összeírás, mely az akció során eltűnt személyek községenkénti névjegyzékbe vételét jelentette.⁶¹ A délvidéki razzia parancsnokai ellen megindult eljárást le kellett állítani, mivel sem a kormányzó, sem a kormány, sem a vezérkar főnöke nem mert szembenézni az eljárás következményeivel. Szombathelyi vezérezredes közbenjárására a kormányzó augusztus 13-án a honvédtisztekkel szemben az elrendelt bünvádi eljárást megszüntette.⁶² A honvédség reputációját tehát a pertörléssel kívánták megvédeni. Feketealmy-Czeydner altábor-

⁵⁶ Feketealmy-Czeydner Ferenc (1890–1946) vezérezredes, 1941 augusztusa és 1942 augusztusa között a szegedi V. hadtest parancsnoka. Az 1942. januári partizánvadász akció parancsnoka, az elkövetett atrocitások egyik fő felelőse. Emiatt eljárás indult ellene, majd 1942 augusztusában beosztásából felmentették és nyugállományba helyezték, az eljárást ideiglenesen beszüntették, majd 1943-ban újraindították. 1944 januárjában az ítéletet be nem várva, az akció fő felelőseivel együtt, német segítséggel a Harmadik Birodalomba szökött, ahol a Waffen-SS felvette állományába. Távollétében nem jogerősen halálra ítélték. A német megszállás után rehabilitálták, a nyilas hatalomátvétel után a honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök helyettese lett. A háború után mind a magyar, mind a jugoszláv népbíróság halálra ítélte, Jugoszláviában végezték ki.

⁵⁷ Adám–Juhász–Kerekes, 1966, p. 390.

⁵⁸ Györkei, 2002, p. 207.

⁵⁹ Dr. Babos József (1892–?) hadbíró ezredes, 1939 januárjától Szombathelyinek, mint a kassai VIII. hadtest parancsnokának ügyésze volt, majd a vezérkar főnökének ügyész-helyettese lett. 1942. január 1-től a Honvéd Vezérkar főnöke bíróságának vezetője.

⁶⁰ Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948); 1931 és 1935, valamint 1938 és 1944 között a Károlyi-, Gömbös-, Imrédy-, Teleki-, Bárdossy-, és Kállay-kormányok belügyminisztere. Magyarország német megszállása után a németek az elsők között fogták el és a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták.

⁶¹ Babos József tanúvallomása a Feketealmy-Czeydner Ferenc és társai elleni népbírósági tárgyaláson ÁBTL V-87992/1-a. pp. 505–508.; 549.; 552.; Buzási, 1963, pp. 76–78.

⁶² HL HM 13. osztály 1943 70.252 Feketealmy-Czeydner és társai pp. 5–6.

nagyot és Deák László⁶³ ezredest nyugdíjazták, Grassy József⁶⁴ ezredes a szovjet hadműveleti területre került. A csendőrtisztek ellen azonban az eljárás tovább folyt. Horthy kormányzó 1943. október 11-én rendelte el a bűnvádi eljárás megindítását, illetve folytatását. Lépését az időközben felmerült újabb adatokkal indokolta. A kormányzói döntésnek elsősorban politikai okai voltak. Az 1943-as esztendőben kezdetét vette a magyar béketapogatózás a nyugati szövetségesek irányába, a közeledés feltételeként azonban az említettek a bácskai jóvátétel ügyét is megjelölték. Szeptemberben létrejött az olasz fegyverszünet, s közelinek vélték a balkáni partraszállás megkezdését is. A magyar kormány mindenképpen gesztusokat akart tenni a nyugati hatalmak irányába. E gesztusok közé sorolható az újvidéki bűnösök bíróság elé állítása. Természetesen az ügy újraindítása a délvidéki szerbség megnyerését is célozta. 1943 decemberében kezdetét vette az ügy főtárgyalása, azonban a vezérkar főnöke Feketehalmy-Czeydner Ferenc és társai ellen nem volt hajlandó vizsgálati fogásgot elrendelni,⁶⁵ minek következtében azok 1944 januárjában megszöktek. Január 18-án a kormány éles hangú nyilatkozatban ítélte el Feketehalmy-Czeydnert és társait. Közönséges szökevényeknek minősítették őket. Szom-

⁶³ Deák László (1891–1945) ezredes. 1942 júliusáig a szegedi 9. gyalogezred parancsnoka, mely részt vett a dél-bácskai tisztozató akcióban. Az ellenük megindult eljárás leállítását követően nyugdíjazták. Az eljárás újraindítását követően 1944 januárjában, az ítéletet be nem várva, az akció fő felelőseivel együtt, német segítséggel a Harmadik Birodalomba szökött, ahol a Waffen-SS felvette állományába. Távollétében nem jogerősen halálra ítélték. A német megszállás után rehabilitálták, visszatért Magyarországra, ahol a Waffen-SS magyarországi parancsnoka mellett a magyar SS-csapatok szemlélője lett. Az európai háború befejeződése előtt pár nappal öngyilkos lett.

⁶⁴ Grassy József (1894–1946) altábornagy, 1941 augusztusától 1942 áprilisáig a 15. gyalogdandár parancsnoka. Részt vett a délvidéki razziában, ahol Újvidék városparancsnoka is volt. Az elkövetett atrocitások egyik fő felelőse. 1942 áprilisától 1942 novemberéig a 13. könnyűhadosztály parancsnoka, majd 1943 novemberéig a Honvéd Vezérkar Főnökének kiképzési csoportfőnöke. 1943-ban hadbírói eljárást kezdeményeztek ellene az 1942 januárjában elkövetett cselekményei miatt. 1944 januárjában az ítéletet be nem várva, az akció fő felelőseivel együtt, német segítséggel a Harmadik Birodalomba szökött, ahol a Waffen-SS felvette állományába. Távollétében nem jogerősen halálra ítélték. A német megszállás után rehabilitálták, 1944 novemberétől az SS 25. „Hunyadi” hadosztály parancsnoka. A háború után mind a magyar, mind a jugoszláv népbíró-ság halálra ítélte, Jugoszláviában végezték ki.

⁶⁵ Szombathelyi döntését azzal indokolta, hogy méltánytalannak tartotta egy magyar tábornokhoz a letartóztatást. A vádlottak is olyan kijelentéseket tettek, hogy örülnek annak, hogy ügyük mielőbb bíróság elé kerül, s így tisztázhatják magukat. A német katonai attasé is nyomást gyakorolt a vezérkar főnökére, hogy ne tartóztassa le a vádlottakat, és az Államvédelmi Központból is olyan értesítést kapott, hogy a vádlottak letartóztatása esetén a németek akár erőszakkal is kiszabadítanák őket. Gosztonyi, 1990, pp. 37–38.; Szombathelyi Ferenc tanúvallomása a Feketehalmy-Czeydner Ferenc és társai elleni népbírói tárgyaláson, ÁBTL: V-87992/1-a. p. 572.; ÁBTL V-101594/1. Szombathelyinek a vádirathoz írt észrevételei, p. 30.

bathelyi vezérezredes tiszti gyűlést hívott össze az Országos Tiszti Kaszinóba, és felolvasta a szökéssel kapcsolatban január 21-én kiadott tiszti parancsát.⁶⁶

Ebben többek közt a következők szerepeltek: „Ami legutóbb történt, azt sohasem hittem volna, hogy megtörténhet, mert számomra elképzelhetetlen volt. Magyar tábornokok [...] a felelősségre vonás elől megszöktek. Felelniök kellett volna azokért az eseményekért, amelyek 1942 januárjában a Bácskában történtek [...]. Felelni kellett volna olyan cselekményekért és tettekért, melyeket parancsnokságuk alatt álló csapatok és közbiztonsági szervek követtek el. Felelni kellett volna mindazon cselekményekért, amelyek a magyar katona és fegyverek becsületét mélyen sértették és amelyek a magyar katonatiszt tekintélyével és jó hírnevével teljesen összeegyeztethetetlenek. Felelniök kellett volna azért, mert nem vigyáztak arra, hogy a vezetésük alatt álló magyar katona balkáni nívóra ne süllyedjen. Felelniök kellett volna mindazért, amit tettek, vagy amit tenni elmulasztottak.

Ami 1942 januárjában a Bácskában, nevezetesen Újvidéken történt, az példátlan a magyar honvédség történetében is és alkalmas arra, hogy a szomszédos szerb nép és köznépi évszázadokra a gyűlölet és bosszú magvait hintse el. Az egész eseményt összefoglalóan csak ezekkel a végzetesen tragikus szavakkal tudom kifejezni, hogy nemzeti szerencsétlenség.”

Szombathelyi vezérezredes leírja, hogy az ügy megindítása azért húzódozott, mert a vádlottak sokáig megtévesztették valótlan állításaikkal, és féltette a honvédség becsületét is elhamarkodva vásárra vinni. Személyes csalódásának is hangot adott: „A vádlottak között nem egy olyan volt, aki tovább élvezte előljárói és bajtársai bizalmát. Köztük Grassy vezérőrnagy egészen a legutóbbi időig melletttem szolgált. Úgyszólván mellőlem szökött meg. Óriási csalódás szökésük számomra, melyet míg élek nem fogok elfeledni.” A vádlottak szökésükkel árulást és hűtlenséget követtek el, és maguk felett mondták ki az ítéletet. „Ők magukat bizonyára politikai áldozatoknak állítják oda, mártíroknak, akik azért szenvednek, mert a magyar ügyet szolgálták. Igen, ők áldozatok, de nem a politika áldozatai, hanem a vétkes könnyelműség és a politizálás áldozatai – mely sajnos oly mélyen befészkelte magát soraink közé.

Egy kor szelleme által elvakítva, politikai éretlenségükben olyan dolgokat követtek el és olyan szerepet vállaltak, amelyet tisztek, katonák sohasem vállalhatnak, és amelynek elvégzésére soha, semmilyen körülmények között nem adhatják oda magukat.” Ezután rátért az ellenük folyt bírósági eljárás jellemzésére: a bíróság teljesen pártatlan volt, a bírák hivatásuk magaslatán álltak, a vádlottak pedig a védekezés teljes szabadságával élhettek. Azonban ezzel visszaélve megszöktek. „Ilyen a mi történelmünkben még soha nem fordult elő. Mert magyar tábornokok még akkor is szenvedtek, ha nem voltak vétkesek.”⁶⁷ Alárendeltjeiket soha nem hagyták cserben – ellentétben a mostani szökevényekkel.

⁶⁶ Szombathelyi Ferenc 1944. január 21-i tiszti parancsa. ÁBTL V-101594/1., pp. 264–268.

⁶⁷ Szombathelyi itt feltehetően az aradi vértanúkra utal.

Az általánossá vált politizálási hajlandóságra utalva végezetül kijelenti: „A fentieket nemcsak azért közöltem, hogy a tisztikar ezen ügyről tájékoztassam, hanem azért is, hogy ismét felhívjam a tisztikar figyelmét arra, hogy ne politizáljon. Különösen most tartózkodjon a politizálástól, bár jól tudom, hogy éppen ez az eset újból mozgásba hozza a politikai hajlamot. A politizálók most azután nagyon is elemükben lesznek. Még magukat is túllícitálhatják.” Azonban, jegyzi meg keserűen: „Egy politizáló tisztikar iránytűt veszít és szerencsétlen embertársaság lesz. [...] A tisztikar eltéved, aljas ösztönök és politikai áramlatok szolgálatába szegődik. Szörnyű kilengések áldozata lehet, mint azt a jelen eset is mutatja. Okoljunk ebből az esetből. A tiszt legyen fegyvelmezett, becsületes, lovagias és emberséges ember, mint amilyen a magyar tiszt mindig is volt, és aminek a jó hírnevét mindig köszönheti és köszönni fogja.”

A fenti sorok már eleve kifejezik az érzelmi töltöttséget, azonban az Országos Tiszti Kaszinóban a parancs felolvasásakor jelenlévő egyik szemtanú a következőképpen tudósít Szombathelyi vezérezredes lelkiállapotáról: „A »főnök« sovány aszkétaarca verítékben ázott. Ingerültségében lelökte, lesodorta papírlapjait, melyekről a bűnösök kiátkozását, tiszti rendfokozatuktól, rangjuktól, beosztásuktól való megfosztását, a honvédség kötelékéből való végleges kizárását kellett volna felolvasnia. Fáradtan billegtek, lebegtek a fehér lapok a földre, de senki sem mert megmoccanni, hogy egyet is felvegyen közülük. Szombathelyi üvöltött, ordított. [...]

»Undort, gyűlöletet, megvetést érezek azok iránt, akik gyalázatra sodorták, bemocskolták, meggyalázták magyar hazánkat, katonai becsületünket. Alig hihető, hogy ezt valaha is elfelejtheti, megbocsájthatja nekünk a józan, művelt népek közössége!«

Halottféhéren, elszánt mozdulattal lecsatolta kardját, és az asztalra dobta. Hangja rekedtté vált, szája sarka legörbült. »Elhatárolok magam attól a tisztkartól, melynek tagjai ekkora aljasságra képesek... Eldobom magamtól a kardot, melynek becsületére, tisztaságára felesküdtam, és melyet most bemocskolt, meggyalázott néhány gazember...«

Ennek a gesztusnak a súlyát, jelentőségét – azt hiszem – a mai ember, a mai civil képtelen a maga valóságában felmérni, megérteni. A kard, a »porte-épée«, az arany kardbojt: szimbólum volt, a tiszti becsület, a feddhetetlenség, a katonai erények jelképe. Döbbenetes volt, ahogyan a vezérezredes – kardjának elhajításával – elhatározta magát az újvidéki gyilkosságoktól.”⁶⁸

Szombathelyi Ferenc mint a XIX. századi eszmények szerint nevelt honvédtiszt a XX. század totalitárius ideológiái által megfertőzött közegben volt kénytelen működni. Egész szolgálata során küzdött a tisztikar apolitikus beállítottságának fenntartásért, illetve ennek visszaállításáért, azonban ez az igyekezete meddő szélmalomharc maradt. Éppen vezérkarfőnöki működése idején kellett a legbrutálisabban szembesülnie a tisztikar szélsőséges politizálási hajlandóságának következményeivel, melyek közül a legsúlyosabb a délvidéki vérengzés elkövetése volt.

⁶⁸ Bárczy, 1981, pp. 356–357.

A háború alatti mérsékelt felfogása következtében a hazai szélsőjobboldal angolbarátnak és zsidóbérencnek tartotta, majd ugyanezen tetteiért a német megszállást követően előbb német, majd nyilas fogságba került, s Németországba hurcolták. A háború végén amerikai csapatok szabadították ki német fogságából, de Magyarországra már mint háborús bűnös került. Itt két ízben is bíróság elé állították, s a legfontosabb vádpontok között szerepelt a délvidéki razzia is. Törvénytelenül kiadták a jugoszláv hatóságoknak, s a sors fintoraként a volt vezérkari főnököt 1946. október 30-án a délvidéki bűnösökkel együtt ítélte halálra Újvidéken a Vajdasági Legfelsőbb Bíróság. Tetteit a háború után fasisztának és németbarátnak bélyegezték, elítélésében kulcsszerepet játszottak a hazai és jugoszláv kommunisták. Így lett a sorsa XX. századi magyar katonasors, s vált áldozatává egyszerre mindkét totalitárius ideológiának, azaz magának a politikának.

Irodalomjegyzék

- Ács Tibor (szerk.): *A magyar katonai gondolkodás története*. Budapest, 1995, Zrínyi Kiadó.
- Ács Tibor – Csikány Tamás (szerk.): *A magyar katonai felsőoktatás 200 éve*. Budapest, 2008, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
- Ádám Magda – Juhász Gyula – Kerekes Lajos: *Magyarország és a második világháború*. Budapest, 1966, Kossuth Könyvkiadó.
- Bárczy János: *Zuhanóugrás*. Budapest, 1981, Magvető Könyvkiadó.
- Bethlen István: *Bethlen István emlékirata*. Budapest, 1988, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó.
- Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, 1993, Gondolat Kiadó.
- Eszenyi László: *Trianoni nemzedék*. Budapest, 1989, Magyar Világ Kiadó.
- Gosztonyi Péter: *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945*. Budapest, 1990, Zrínyi Kiadó.
- Györkei Jenő: *Idegen bírák előtt*. Budapest, 2002, Zrínyi Kiadó.
- Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály*. Budapest, 1999, História – MTA Történettudományi Intézete.
- Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. 1–2. kötet. Budapest, 1978, Magvető Könyvkiadó.
- Kaló József: Szombathelyi Ferenc memoranduma. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. évf. (2009), 3. sz. pp. 747–762.
- Szakály Sándor: *Hadserg, politika, társadalom*. Budapest, 1991, Lánchíd Kiadó.
- Szakály Sándor: *Honvédség és tisztikar 1919–1947*. Budapest, 2002, Ister Kiadó.

Levéltári források jegyzéke

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) V-101594/1, Szombathelyi Ferenc vizsgálati dossziéja.
- Hadtörténelmi Levéltár (HL) Personalia, dr. Kardos János ügyvéd hagyatéka, 251. doboz.

Hadtörténelmi Levéltár (HL) VKF 1942 1. oszt. 4910/el.
Hadtörténelmi Levéltár (HL) VKF 1942 hdm. csf. 35/el.
Budapest Főváros Levéltára (BFL) 293/1946 X. Szálasi Ferenc népbírósi pere, 7. do-
boz, Szombathelyi Ferenc feljegyzései.
Hadtörténelmi Levéltár (HL) VKF 1942 1. oszt. 5683/el.
Hadtörténelmi Levéltár (HL) VKF 1943 4. oszt. 53.957/el.
Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) V-87992/1-a, Fekete-
halmy-Czeydner Ferenc és társai elleni vizsgálati dosszié.
Hadtörténelmi Levéltár (HL) HM 13. osztály 1943 70.252, Fekete-
halmy-Czeydner és
társai.

PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS

„A nemzet szabadon akart dönteni arról, hogy miképpen éljen”

*Mindszenty József hercegprímás 1956-os hazai politikai szövetségeseiről
és a nemzethez intézett szövegéről*

Mindszenty az 1956-os szabadságharcban – annak ellenére, hogy kevés, összesen négy szabad nap adatott csak neki – sokoldalúan, valamint egyház-igazgatási és politikai résztvevőként is aktívan vett részt.¹ Felsőpetényi internálásából 1956. október 30-án délután szabadult, amikor az ÁVH-s őrség feladta az őrzését. Innen először Rétságra vitték a páncélosok, ahonnan Pálinkás (eredetileg: Őrgróf Pallavicini) Antal őrnagy vezetésével egy konvoj Budára, a Prímási Palotába szállította október 31-e reggelére. A hercegprímás már másnap értékelte az eseményeket a felkelt nemzet és a világ számára egy rövid közleményben, amelyben többek között elvetette, hogy forradalom lett volna az eseménysorozat, és szabadságharcnak tartotta azt. A hercegprímás *forradalom-ellenessége nem retorikai fogás volt*, hanem több évtizede csiszolódó politikai krédójának szerves része, és tapasztalati alapokon legalább annyira állt, mint elméletieken.

Mindszenty (akkoriban még: Pehm) József nem fogadta el ugyanis a Károlyi Mihály nevéhez fűzött polgári demokratikus forradalmi folyamatokat sem, amely a népköztársaság első kikiáltását hozta el az országnak. Nemcsak nem fogadta el, hanem ezzel lényegében szembe is helyezkedett, az új demokratikus rezsim pedig politikai ellenfelet látott benne, ezért internáltatta Szombathelyre 1919 (saját emlékei szerint) februárjától (valójában március 9-én). A Károlyi-rezsimet váltó kommunista diktatúra, a Tanácsköztársaság már Mindszentyt szinte „megörökölte” mint gyanús elemet, ezért eleve károsnak és veszélyesnek ítélte meg a Zala megyei plébános tevékenységét. 1919. március 21-től május 15-ig törvényszéki fogdában tartották a fiatal papot, Erdős Márkus, a zalaegerszegi városi direktórium elnöke Pehmnek az egyházi tevékenységét is megtiltotta, nemcsak a közéletit. Két és fél évtized után egy másik forradalmi és szintén illegitim rendszer is meghurcolta az akkor már püspök klerikust. Mindszentyt 1944-ben a nyilas puccs után tartóztatták le mint

¹ Ezt a szerepét vizsgálom a készülő monográfiámban, *Mindszenty 1956 – nem forradalom, hanem szabadságharc* címmel, amelynek egy átszerkesztett, kibővített fejezete az itteni tanulmány.

politikai ellenfelet, Szálasi személyes támogatását is bírva. Ekkori (letartóztatása miatt) kiadatlan manifesztumtervezete a *Juramentum non*, amely a forradalmakkal szembeni elvi ellenállásának ékes (ha nem is befejezett) bizonyítéka. Benne olyan alapelveket találhatunk szellemi munícióként felsorakoztatva, amelyek a későbbiek során is hasznosnak bizonyultak, tekintettel arra, hogy sok helyen olyan eszmetörténeti-közjogi érvekkel él benne, amiért Mindszenty elvetett mindenfajta forradalmat.

Mindszenty forradalminak és törvénytelennek tartotta azt a rendszert is, amely 1946-ban kikiáltotta a köztársaságot (melyet lényegében kétszer is megvétőzött, az ország első közjogi személyeként, hercegprímásként), és később több szereplője, kollaborálva a kommunistákkal, diktatúrát hozott létre az országban, szovjet megszállás alatt. Ez a rendszer is üldözte, letartóztatta (1948) és börtönbe zárta (1949) a főpapot, mint a korábbi, általa forradalminak és illegitimnek tartottak. Az ilyen határozott elveket valló, a kommunizmus elméletét és gyakorlatát élete folyamán mindvégig elvető, annak börtönében több évet raboskodó hercegprímás sokaknak reményt, inspirációt és a politikai-közéleti mozgástér lehetőségét is jelentette 1956 szabadságot elhozó napjaiban, amellet, hogy az egyik leghitelesebb politikai szereplő volt a kommunista rezsim ellen harcolók szemében.

Mindszenty elég aktív volt a tárgyalásain, és önmagában már az a kétezer (!) távirat² is, amelyek október 31-e után érkeztek, bizonyította, hogy volt igény a hercegprímás jelenlétére. A nyolc év távollét önmagában kevés volt arra, hogy a főpapot és cselekedeteit elfeledjék az emberek. Mindszenty november elsejéig már többször tárgyalt a Nagy Imre-kormány két tagjával is, Tildy Zoltánnal és Maléter Pál (ekkor még csak) honvédelmi miniszter-helyetessel, immáron a Nagy Imre által aláírt rehabilitációs irata birtokában, a polgári és egyházi tisztségébe is visszahelyezve. Tildy egész végig – Mindszenty benyomása szerint – valamiféle büntudattal küszködött magában, és igen pesszimista volt, Mindszenty azonban tetterős volt, és az ENSZ beavatkozását sürgette, hogy a kommunista vezetéstől megszabadulhassanak az események (ezzel a szabadságharc radikálisabb részével mutatott egységet). Tildy még kétszer felkereste a főpapot, aki őszintén sajnálta korábbi politikai ellenfelét betegsége, szkepszise és gyengesége miatt.³

Tildy hivatalos kapcsolata mellett azonban Mindszenty kapcsolatot tartott a szabadságharcosok másik csoportjával is, akik – valamennyire saját, valamennyire a Szabad Európa Rádión keresztüli biztatásra – Mindszentyben a Nagy Imre-kormány *alternatíváját* kezdték látni. Így gondolkodott erről az amerikai politikai vezetőség is. Eisenhower elnök ugyan Közel-Keletre kívánt koncentrálni, de a CIA igazgatója, Allen Welsh Dulles a központi irányító ha-

² A *Távlatok* folyóirat közlése; *Dokumentumok az 1956-os szabadságharc eseményeiről*. L. <http://www.tavlatok.hu/73tanulmanyok.htm>, utolsó letöltés: 2014. július 28.

³ Mindszenty, 1989, p. 436.

talmat hiányolta Magyarországon, amely össze tudná fogni a felkelőket. A CIA feje Nagy Imrével leszámolt, már ekkor (1956. november 1.) kudarcosnak ítélte a politikáját, és hajlamos volt engedni azoknak a hangoknak, amelyek a leváltását követelték.

*„Kell találni valahogyan egy csomópontot, hogy meg lehessen akadályozni a káoszt Magyarországon, még akkor is, ha kimennek a szovjetek. Egy ilyen mélyen katolikus országban, mint Magyarország, talán Mindszenty bíboros lehetne egy ilyen vezető és egyesítő erő”.*⁴

Dulles emellett az eseményeket egyszerűen „csodának” és „népi forradalomnak” tartotta, amely a „modern fegyverek korában teljes lehetetlenségnek” tűnt korábban, hozzátéve, hogy az USA vezetősége sem tartotta lehetségesnek.

Ez a javaslat előzményekkel is bírt, hiszen a Szabad Európa Rádió híradásaiban Mindszenty előretolását és a Nagy Imrével szembeni pozicionálását folytatták lényegében egészen kiszabadulásáig.⁵ Ennek oka elsősorban a második 56-os Nagy Imre-kormány – az emigráció és az USA vezetése számára is – negatív viselkedése volt (statárium bevezetése), ők lényegben egyszerű moszkovita kommunistát láttak benne. Október 30-án is ez volt az adásaikban hallható: „a megoldás Mindszenty kezében van”, a „magyar nép Mindszentyt akarja” és „Mindszenty kezében a kulcs. A szabadság, amíg nincsen megszerelve, addig a fegyvert ki nem adni a kézből!”⁶

A felhívások elérték a céljukat, bár nyilván provokatívak voltak és nyomást akartak helyezni a Nagy-kormányra, hogy aktivizálhassák Mindszenty bíborost. Mindszenty azonban egy közvetlen politikai szerepre most sem volt kapható; erre máskor, amikor kiforrottabbak voltak a magyar politikai helyzet pártviszonyai (1945–48) sem tett semmilyen erőfeszítést, az ő szerepének pártok feletti, közjogi státuszából fakadóan. Pontosan erre volt hajlandó most is: támogatott vagy éppen elutasított, esetleg fellépett bizonyos politikai aktivitások, egyesülések ellen. Közvetlen politikai tisztséget nem vállalhatott egy pártban vagy a kormányban, de a vezető szerepre, főleg egy nemzeti egység tekintetében minden képessége megvolt.

Az ilyen típusú megkeresésekre nem mondott azonnal nemet, ellentétben az olyanokkal, amelyek közvetlen szerepet (pl. miniszterelnök) szántak volna neki, ahogyan akkoriban az USA tájékoztatási hivatala vázolta az amerikai álláspontot, jelezve, hogy a Nagy Imre-kormányt csak átmenetinek tartják, jelenlegi (koalíciós) formájában is. Emigráns politikusok bevonásával alakuló kormányt gondoltak el, amelyben Mindszenty József „szövetségbe fűzze azokat a különböző pártokat, amelyek most támadtak fel hamvaikból”. Amennyi-

⁴ Somorjai – Zinner, 2008, pp. 757–758.

⁵ A jelenséggel részletesen foglalkozik Mészáros István egy tanulmányában: *„Build up Mindszenty!” Egy furcsa amerikai ötlet 1956-ban*. In: Mészáros, 2007. pp. 51–69.

⁶ Mészáros, 2006, <http://www.vasiszemle.t-online.hu/2006/05/mesaros.htm>, utolsó letöltés: 2014. július 28.

ben a „szövetségbe fűzze” kormányfőt jelent, az naiv és Mindszenty valós posztjait figyelmen kívül hagyó elképzelés lett volna az USA részéről. Allen Welsh Dulles CIA-igazgató azonban *vezetőben és egységesítő erőben* gondolkodott, amely nem egy kormányfő, hanem *a kormányt vezető erő, illetve politikai szerep* lehetett volna. Az emigráns magyar politikusok bevonása pedig egyezhetett Mindszenty azon elképzelésével, amelyet Tildynek vázolt fel: az ENSZ aktív bevonása és radikális szakítás a kommunista vezetéssel. Ez teljesen más, mint a Nagy-kormány „demokratikus szocializmusa” volt, amely egy restaurált és ugyanakkor kommunista vezetéssel működő 1948-as állapotot képzelt el, azokkal a politikusokkal, akik akkor is fontos szerepet játszottak.⁷ A szabadságharcosok előtt a miniszterelnöki felkérést korrigálta a maga konzekvensen tömör – de nem biztos, hogy minden ízében érthető – definíciójával: „Határozottan és visszautasítóan nyilatkozott több olyan kérdésre is, amelyek az után érdeklődtek, mit szól azokhoz a hírekhez, amelyek szerint vannak politikai csoportok, amelyek szívesen látnák őt a miniszterelnöki székben. »Én hercegprímás vagyok« – mondotta, majd a sajtóértekezletet befejezve, eltávozott a teremből.”⁸

Ezt a momentumot Mészáros István is közli a tanulmányában, eltérő szöveggel⁹ – arra bizonyítékkul, hogy Mindszenty csak egyházi funkciót tulajdonított magának egy ilyen „tetemrehívó”, provokatív kérdésnél. Ha azonban ez így lett volna, nem közjogi címét emelte volna ki, amelynek van politikai vonzata is (mellyel nagyon is tisztában volt Mindszenty, és magának vallotta mindig is), és amely lehetetlenné teszi ugyan a konkrét pártpolitikai szerepvállalást, mert ezzel csak megosztaná a nemzetet – hanem csak az egyházat (érsek, bíboros). Azt azonban pontosan a Mindszenty által tudott és felvázolt hercegprímási *közjogi* szerep teszi lehetővé, hogy olyan kormányban mutassa fel a nemzetnek az egységet, amely össznemzeti és az események haladásának is megfelel, ahogyan Mindszenty fogalmazott november 3-án a híres rádióbeszédében: „nem helyezkedünk szembe a történelmi haladás igazolt irányával, sőt az egészséges fejlődést mindenben előre mozdítjuk”.

Hasonló igénnyel 1945-ben lépett fel Mindszenty dálnoki Miklós Bélával kapcsolatosan, és ilyen szempontból befolyásolni akarta még Tildy Zoltánt is miniszterelnöki szerepében a köztársaság kikiáltásának elhalasztása kapcsán ugyanebben az évben. Mindszenty tehát egy *alkotmányos szerepet* is fenntartott magának az „első magyar főpap” egyházi szerepe mellett, nem kevesebbet és

⁷ Balogh, 2002, p. 274.

⁸ *Népakarat*, 1956. november 3. „Bízom Magyarország jövőjében – Mindszenty József hercegprímás fogadta a külföldi újságírókat”.

⁹ *Egyetemi Ifjúság*, 1956. november 4. „Szerkesztőségünk munkatársa megkérdezte a hercegérsektől, mi a véleménye arról, hogy több párt és politikai csoportosulás őt kívánja a miniszterelnöki székben látni. Mindszenty hercegprímás erre ezt válaszolta: Hercegprímás vagyok – hercegprímás.” L. Mészáros, 2006.

nem többet, mint amennyit a pozíciója – hercegprímás – eredetileg is magában hordozott. Nem akart pártpolitikus lenni (amilyen szükség szerint egy miniszterelnök is), pártok *feletti* pozíciót foglalt el (ezt november 3-i esti beszédében nyomatékosítja is), ahogyan azt meg is követelte a hercegprímási tisztség. Mindszenty nem szerette a kormányfőség gondolatát korábban sem, ezt szövé is tette már másnap egy interjúban, miután megérkezett a Prímási Palotába:

„Közlöttük Mindszenty bíborossal, hogy mielőtt a látogatására jöttünk volna a francia újságírók gépkocsiján, Budapest több utcáján kisebb-nagyobb tömegek ilyen jelszóval tüntettek: »Mindszenty-kormányt akarunk!«. – Különösnek tartom ezt ... – mondta az érsek, és bár erről a problémáról többet nem beszélt, megértettük, hogy az ilyesfajta tüntetést egyáltalán nem helyesli. Arról beszélt újra, hogy tulajdonképpen ebben az órában kapcsolódik be ismét a magyar életbe, s ráadásul még olyan orkán idején, amely pillanatonként újabb és újabb »szélrohamokkal« más és más »viharzó jelszavakat« dob a felszínre, s ő tulajdonképpen a megnyugvást szeretné elhinteni, nemcsak a hívek körében, hanem az egész magyar közéletben.»¹⁰

Mindszenty üzenete itt a katolikus hívek mellett az egész magyarságot is megcélozza, a közéleti-politikai szerepét itt sem adja fel, nemcsak klerikusként szól a sajtónyilatkozatokban, ahogyan az korábban is szokása volt. Mindszenty rosszallásában ugyanakkor érezhetően jelen van a forradalmi hangulatoktól való ódzkodás is („viharzó jelszavak”, „szélrohamok”), ami miatt a forradalmakat sohasem szívelte.

Friss magyar politikai erők is keresték vagy szándékoztak keresni konkrét támogatási igényekkel, politikai programokkal a hercegprímást október 31. és november 3. között. Ezek egy jelentős részével Mindszenty beszélt vagy szándékozott beszélni, annak ellenére, hogy november 3-i beszédében óva intett mindenkit a „pártosodás veszélyeitől”, és a nemzeti egységet sürgette. Személyesen ezekről a beszélgetésekről nem sokat beszél, azonban a pártok számon tartották a számukra fontos audienciákat, néhányan a programba is belevetették Mindszentyt, illetve szimpátiatüntetést szerveztek mellette. Érdekes ezért sorba venni őket, már csak azért is, hogy melyik politikai erőket tartotta relevánsnak, támogatására, kiemelt figyelmére méltónak Mindszenty a szabadságharc erői közül – mintegy a jövőbeli szabad választások reményében –, az utolsó Nagy Imre-kormányal szembeni lojalitása mellett is.

Időben elsőként tárgyalt a Keresztény Ifjúság Szövetsége (KISZ)¹¹ titkárával, Osváth Györggyel október 31-én.¹² A KISZ egy összefogó, egyesítő ifjúsági

¹⁰ „Első beszélgetés a szabad Mindszenty bíborossal”. *Magyar Nemzet*, 1956. november 1.

¹¹ Jobb híján maradunk ennél a rövidítésnél, mivel ez jobban jellemezte az MSZMP ifjúsági tagozatát, a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetséget, amely többet használta a KISZ mozaikszót magára, de itt ezt nem lenne releváns említeni, tekintettel arra, hogy az csak 1957 márciusában alakult meg.

¹² A tárgyalás megtörténtét többször bemondta a rádió is, még aznap.

szervezet volt, a katolikus és a protestáns ifjú hívek felé is nyitott, mely ernyőszervezet akart lenni. Össze kívánta fogni az ekkor alakuló KIE-t és MEGDESZ-t is, de magáévá tette az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság minden követelését is. A hercegprímás – az sajtóértesülések alapján¹³ – támogatásáról biztosította a KISZ-t ebben a munkában.

A Mindszenty korábbi (1945) támogatottságát élvező gróf Pálffy József alapította Keresztény Demokrata Néppárt újjáalakult október 31-én. Győrben a Mindszentyhez is lojális Papp Kálmán megyéspüspök támogatta a pártot, itt párthelyiségük is volt. Az Országos Szervezőbizottsága azonban Budapesten volt (Apponyi tér 1.). Szórólapokon terjesztett 16 pontos programjukban a hercegprímás „hivatalba állítását” követelték, később a kiszabadulását is önálló röplapokon ünnepelték („Éljen Mindszenty József, sokat szenvedett bíboros hercegprímásunk, aki már kiszabadult a börtönéből! Éljen a szabad és független Magyarország!”)¹⁴. Személyes prímási audienciáról itt nem tudunk. Mikó Árpád elnök vagy Molnár György József főtitkár korábban nem voltak a párt vezetésének tagjai. Mindszenty egykori jogi tanácsadója, Dr. Gróh Gyula tudomásunk szerint nem fogadta el a pártban való részvételt. Ugyanakkor a legutóbb a kormányzóság idején aktív politikus, demokrata és liberális Rassay Károly, valamint Ruppert Rezső és a hajdani kisgazda Drozdy Győző hajlott arra, hogy a pártban kezdje meg a politizálást. A párt programjában 1945-ös rendezési alapokra helyezkedett („tizenegy éve kitenyészített nemzetgyilkosok”, „évtizedes bilincsek” kifejezéseket használtak az elmúlt évek politikai eseményeire), az 1956-os eseményeket pedig „ezeréves történelmünk legragyogóbb szabadságharcának” nevezték. A párt felekezeti különbség nélkül minden magyar embert, aki a keresztény etikát magáévá teszi, szívesen látott tagjai sorában, a jelentkező azonban sem az elmúlt Rákosi–Gerő-korszak („gyilkosok”), sem „a fasizmus bűneiben” nem volt szabad, hogy „bűnös legyen”. Programja, híven a múlt hagyományaihoz, élesen különbözött a kommunistákkal kibékülést, együttműködést kereső Barankovics-féle kereszténydemokratákétól.

Talán az átlaghoz képest legradikálisabb programmal a Keresztény Front (KF) lépett elő 1956-ban. A KF a köztársaság kikiáltása (1946) után illegálisan működött már 1947 óta (!), és vezetőiket, valamint egyes tagjaikat csak 1956 nyarán tartóztatták le. A KF (eredetileg Keresztény Agrárfront) karizmatikus vezetője Soltész Jenő volt, aki mellett a kezdetek óta egyfajta szellemi-klerikus vezetői posztot töltött be Szigeti Imre József domonkos szerzetes atya, aki élete végéig (2001) a KF programját népszerűsítette és csiszolta, vég-

¹³ *Magyar Ifjúság*, 1956. november 2. „Megalakult a Keresztény Ifjúság Szövetsége”.

¹⁴ In: *1956 plakátjai és röplapjai*. 1991, p. 226 és p. 229. Mindkettőn szerepel Mindszenty éltetése, és „szabadságharcnak” nevezik az 1956-os eseményeket.

telen szerénységgel, alázattal és állhatatossággal. A KF majdnem egy évtizeden keresztül csak illegalitásban létezett a kommunista diktatúrában, és bár az ötvenes évek elején az ÁVH nagyobb figyelemmel kísérte őket (1955-ben ügynököket építettek be a soraikba), a szervezet lényegében a lehetőségekhez mérten nagy intenzitással működött, de leginkább csak elméleti alapon. A KF valószínűleg az egyik legjobban kidolgozott programmal rendelkező párt volt 1956-ban, amely színre tudott lépni, ráadásul úgy, hogy a Nagy Imre-kabinet hivatalosan is engedélyezte a működését. Tagjaik (akiket az illegalitásban „öregeknek” vagy „előkészülőknak” hívtak, mert ők készítették elő a párt későbbi legális, parlamenti munkáját) olyan elkötelezett aktivisták voltak, akik sok belső vitán, bujkáláson voltak túl. Az üldöztetés és a vezető (Soltész Jenő) iránti elkötelezett tisztelet – amely korántsem volt kritikátlan – mindenképpen kiemelte a többi párt közül a KF-t, ha a szellemi kvalitásokat, a pártprogram kidolgozottságát nézzük. A KF programja – amelyben a legnagyobb munkát a tagok közül Szigeti atya mellett Soltész Jenő végezte, aki a programot újra és újra nyomatékossította a tagokban minden egyes összejövetelen – a két világháború alatt Magyarországon virulens keresztényszocialista eszmeiséget tükrözte. Ebben a programban az egyik legfontosabb (részletesen, gyakorlatiasan kidolgozott) vonulat volt a *hivatásrendiség* (korporatívizmus), melyben nagymértékben támaszkodtak olyan magyar előzményekre, mint a KALOT (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesületek Országos Testülete), a Hivatásszervezet és az EMSZO (Egyházközségi Munkás Szakosztályok). Programjuk keresztény-konzervatív alapokat sem nélkülözött (Prohászka Ottokár nemzetképe, tomista teológia, antimaterialista világnézet, természetjog, történeti alkotmány fontossága és a Szent Korona-tan), valahogyan össze akarták hozni a szabad királyválasztás és a parlamentáris demokrácia elemeit egyetlen programban, amelyet egy minden keresztény pártot egyesítő frontban gondoltak megvalósítani. A kormányzóság ideje alatt már megszületett az egyik legfontosabb magyar keresztényszocialista hivatásrendi program, *Magyar Cél – Az erkölcsei forradalom programja* (EMSzo – KALOT, 1939) címmel, Varga László jezsuita atya tollából. Az írás szociális reformjavaslatai – immáron a kommunista tervgazdálkodás ellensúlyozásaképpen – a KF programjába is belekerültek, illetve aktualizálva átmentődtek, feltételezve egy független, erős és szociális Magyarországot mindehhez, amelyben a parlamentáris kormányzási elv (nem diktatúra) érvényesülni tud, egy a hivatásrendiség alapján összehívott Országgyűlésben (ez azonban hasonlít gróf Teleki Pál miniszterelnök meg nem valósult 1939–1941-es politikai reformtervezeteire). Nemzetközi, illetve egyházi hatásai is voltak a KF-nek, elsősorban a *Quadragesimo Anno* pápai enciklika (1931) szociális alapvetései (a magántulajdon egyéni és társadalmi jellege, a tőke és a munka kapcsolata, a munka jogainak elismerése, igazságos munkabér, szubszidiaritás elve stb.). Az enciklika szellemében a KF is vallotta, hogy a gazdasági élet szabályozó elve nem az osztályharc (szocialista-kommunista

modell), nem is a szabad verseny (kapitalista modell), hanem a szociális igazságosság (*iustitia socialis*) és a szociális szeretet (*caritas socialis*). A KF (ahogyan az más magyar keresztény pártoknál is megfigyelhető) nem kapitalista, hiszen a szabad piaci versenyt korlátozni kell állami törvényekkel, ugyanakkor gazdasági alapon is elítéli a kommunista és a szocialista eszméket (a magántulajdon elvetése, az osztályharc elmélete miatt). A másik jelentős hatás az Ant3nio Oliveira de Salazar keresztény pénzügyi szakember, minisztereln3k autoriter *Estado Novo* (Új Állam) rendszere, amely a legeredményesebben megvalósuló keresztényszocialista, korporatív állam volt Európában, sok keresztényszocialista politikusnak szolgáltatva ezzel példát egészen a harmincas évekt3l a fennállásáig (1968).¹⁵

A KF számára Mindszenty mindig a viszonyítási pont volt. Soltész már a kezdetekkor (1947) jóváhagyatta a m3ködésüket a hercegprímással, akinek a személyéhez lényegében a KF egész fennállásáig er3sen ragaszkodott, nélküle semmilyen legális politikai aktivitást nem tudott elképzelni a szervezetnek. Mindszenty 1947 decemberében fogadta is audiencián Soltészt a Prímási Palotában Budapesten, amelynek során a vezet3 odaadta a párt programját, Mindszenty pedig megígérte, hogy azt véleményezteti a szakembereivel. De még személyesen javasolta Soltésznek ekkor, hogy ne csak katolikus, hanem keresztény alapokon szervezze meg a munkát, emellett pedig a szervezet legfontosabb feladatának a parasztságnak és a munkásságnak a megszólítását, Istenhez való visszavezetését jelölte ki. Mindszenty szimpatizálhatott a programmal, mert abban már 1947-ben benne volt a királyság helyreállításának igénye, határozottan, pontosan kifejtve, emellett pedig a hivatásrendiségr3l is szólt. Soltész fontosnak tartotta felvenni a kapcsolatot a Magyar Katolikus P3sp3ki Kar más tagjaival és Endrédy Vendel ciszterci f3papáttal is, a szervezet programját is eljuttatta nekik. 1956. október 30-án a nyáron letartóztatott KF-tagok csak vizsgálati fogságban voltak, innen a felkel3k szabadították ki 3ket mint politikai foglyokat. Soltész, Szigeti atya, Hontváry Mikl3s, F3st3s Antal atya már november 1-én a Parlamentbe mentek, ahol Nagy Imre titkárságán megkapták az engedélyt a legális pártalapításhoz. Még ezen a napon, közvetlenül az engedély kézhezvétele után elmentek a Prímási Palotába a hercegprímáshoz, vele érdemben beszélni azonban sem ezen, sem másik napon nem tudtak, de levelet hagytak hátra neki, amelyben egy pontos id3pontot is kértek az audienciára.

¹⁵ A KF az illegalitásban is aktív volt, amennyire tehetett; a leghíresebb békepapokat (Beresztóczy Mikl3s, Horváth Richárd) levelekkel fenyegették a tagok, figyelmeztetve *kollaboráns* magatartásukra, keresztény- és egyházellenes megnyilvánulásaikra. Rendszeres üléseket tartottak (leginkább Budapesten), és megtervezték azt az id3szakot, amikor legális lesz a m3ködésük (jelvényt, újságot, propagandaanyagokat terveztek, s3t még egy hivatalos indulójuk is volt).

Ezek után november 2-án alakult újjá hivatalosan a Keresztény Front a vezető, Soltész Jenő lakásán, és ekkor fogalmazták meg „Magyarok!” kezdetű gépelt, kissé cirkalmas röplapjukat, amelyet kétezer példányban terjesztettek (egy nap alatt lényegében elfogyott). A röplapban három párthelységet is megjelöltek, annak ellenére, hogy „vezetőink csak 24 órája szabadultak a börtönből”. A KF itt kijelenti, hogy „Keresztény párt csak egy lehet!”, és „októberi forradalomnak” hívja az eseményeket. A KF volt az egyetlen, amely *a királyság helyreállításának nyílt programjával lépett fel 1956-ban* (a MNKP esetében ez az igény bújtatottan és nem kidolgozva jelenik csak meg), ahogyan az illegalitásban is ezt vallotta már magáénak, sőt illegalitásba vonulásának is egyik legfontosabb oka ez volt. A KF közleményét bemondták a Rádióban november 2-án, majdnem ugyanaz a szöveg megjelent két forradalmi újságban is (*Népakarat*, *Magyar Függelenség*), mindegyik Füstös Antal atyának volt köszönhető. Soltészt egy régi papismerőse, Alföldi Alajos értesítette, hogy november 3-án több keresztény párt is egyeztetést tart a városmajori plébánián. Ezen megjelent Soltész és Szigeti atya, Gebora Bélával együtt. Soltész és Szigeti atya is felmérte, hogy egyetlen kivételtől eltekintve – Demokrata Néppárt, amelyet Mihelics Vid képviselt – az itteni keresztény pártok súlytalanok, szervezetlenek, nem tudják, hogyan fogjanak hozzá a lényegi munkához, mit lehetne tenni. Soltész a KF szervezete alatti egyesülést javasolta azzal az érveléssel a pártok képviselőinek, hogy a DNP „túl puha” és „megbocsátó”, a többi párt pedig felkészületlen még, míg a KF lassan egy évtizede erre a pillanatra készül, tagjai pedig nem kompromittálódtak, nem kollaboráltak, elkötelezett keresztény politikusok, akik vállalták az illegalitást, hogy ne kelljen elveikből engedniük. Soltész nagy politikai pillanata lehetett volna ez a felszólalása (előtte a hercegprímási audiencia ígéretével); lényegében *keresztény egységfrontot javasolt minden megjelent pártnak*, a KF vezetésével. Itt mutatkozott meg azonban, hogy ami a KF makulátlan előnye (következetes illegalitás), az egyszerre a hátránya is: szinte senki sem ismerte sem Soltészt, sem a KF-t, nem jelentettek garanciát a lánnglelkű szavak és a programjuk vázlatos ismertetése sem. Leginkább az a Mihelics Vid utasította el az együttműködést ebben a sorsdöntő helyzetben, akinek a kötetéből annak idején Soltész megismerte a működő korporativizmust Portugáliában és a keresztényszocializmus alapjait. Mihelics hatására, aki ekkor már nem keresztényszocialista, hanem *kereszténydemokrata* volt – vagy attól függetlenül – minden megjelent képviselő, a KDNP is, a felvetés ellen szavazott, Soltészek ezután pedig szinte azonnal távoztak. Mindszentynél a reményteli audiencia sajnos elmaradt a november 4-i szovjet intervenció miatt, és értelemszerűen az ötödikére szervezett KF-nagygyűlés (Royal Szálló nagyterme, Budapest) is. A KF még egyszer akart Mindszentyvel kapcsolatba kerülni, amikor megtudták, hogy az amerikai nagykövetségen van november negyediké óta. Lényegében a november harmadiki híres beszédét elemezték alaposan 1956 karácsonyán egy ülésen, amelynek lényege a KF citált programjának az elfogadtatása lett volna a hercegprímással. Érdekes lenne tudni, hogy

a menedékben lévő hercegprímás hogyan vélekedett volna a programmal kapcsolatban, de sajnos a levelet nem tudták eljuttatni hozzá.¹⁶

1947 júniusában alakult, a választásokon nem indult, majd megszüntetett, ezért földalatti szerveződés volt a Katolikus Néppárt is, akinek elnöke, Dr. Varga Endre szintén Mindszentyvel kereste a kapcsolatot november 1-e után, és az ő politikai vezetése mellett szállt síkra. A Regnum Marianum-templom újjáépítését szorgalmazta, katolikus napisajtót követelt, és hangsúlyozta, hogy nem tud együttműködni a (Nagy Imre vezette) kormánnyal; „harcolunk a magunk igazáért mindaddig, míg a kabinetben az elnyomatás éveinek kompromittált szereplőit is megtaláljuk”. A párt újra akarta éleszteni a Katolikus Népszövetséget is, amely 1907 és 1949 között állt fenn (ebben nagy valószínűség szerint a prímás is támogatta volna, hiszen fontosnak tartotta ezt a szervezetet). Programjuk a szociális fejlődés, a jogrend (értsd: jogfolytonosság?) és a szabadság volt. Jelszavuk: „Krisztussal a népért, a néppel Krisztusért!”¹⁷

Az álláspont és annak gyors és hangos híradásai nem voltak mentesek azonban más szempontoktól sem. Varga ugyanis tudatosan igazította most és korábban is pártja álláspontját Mindszenty feltűnéséhez, ugyanis Varga politikai formációja (amely mellesleg egyfajta családi vállalkozásként jött létre, mert öccse, fia és sógora is benne volt a vezetésben) Kádár János kérésére jelentkezett 1947-ben és az események előtt járva már 1956. október 28-a után (!) is, tudatosan felépített konspiratív szándékkal és közvetlen kormányzati támogatással. Varga erre aznap kapott személyes megbízást Kádártól azzal a céllal, hogy „a katolikus érzelmű választópolgárokat megossa, és azokat a klérus

¹⁶ A KF 1956 decemberéig lényegében tehát legálisan működött, mert a vezetőség úgy gondolta, ha nem is teljes egyetértésben a tagokkal, hogy ők törvényesen működnek a Nagy Imre-kormány engedélyével, ezért nincsen semmi értelme újból illegálisba vonulniuk. 1957-ben az első körben nem is indított ellenük bűnvádi eljárást a bíróság (de beidézték őket). A Füstös atya által szerkesztett (de külföldre kijuttatni nem tudott) „ellen-Fehér könyv(ek)” kapcsán, amelyben a szabadságharc valós bemutatását próbálták megírni az MSZMP propagandakiadványával szemben, a hatóságok „besokaltak”. Nem utolsósorban a *Népszabadság*ban olvasható kommunista propagandacikkek hatására második fokon a KF-vezetők életfogytiglani tartó börtönbüntetést kaptak (majdnem kötele), amelyet később 15 évre módosítottak. Az 1963-as amnesztiával szabadultak, mint olyan sok ötvenhatos, de nem tudtak sokáig örülni neki. 1965-ben ugyanis újra lecsukták a két vezetőt – Soltész Jenőt és Szigeti Imre József atyát – mint akik „következtesen kitarottak államellenes céljaik mellett”, így azon mártírok közé kerülnek, akik a legtovább vannak Magyarországon börtönben rendszerellenes magatartásuk, politikai veszélyességük miatt, egészen 1975-ig. Soltész Jenő betegen, társaitól elhagyva halt meg 1990-ben, ezért nem került sor a rehabilitációjára sem, Szigeti atya pedig visszautasította ezt 1992-ben, pedig 16 évet töltött börtönben a kommunizmus ideje alatt. A fejfájára tett nemzeti színű és keresztényfrontos emlékkoszorún ez állt „Gradatim tendimus ad alta: GLORIA” (Fokozatosan emelkedünk felfelé: DICSŐSÉG).

¹⁷ 1956 sajtója október 23. – november 4., 2006, p. 407. és l. még Magyar Katolikus Lexikon (lexikon.katolikus.hu).

támogatását élvező reakciós pártoktól elvonja”.¹⁸ Nem tudjuk, hogy melyek voltak a reakciós pártok, de ha megnézzük az akkori „felhozatalt”, akkor lényegében szinte mindenki, aki nem kommunista. Vargáék Münnich Ferencsel közösen alakították ki a párt koncepcióját és politikai programját is 1956. október végén. A belügyminisztérium adta a helyiséget, a technikai segítséget a működésükhöz, ahogyan az engedélyt is ehhez. Varga olyan jól végezte a munkáját – és nyilván ugyanennyire szükséges volt az ellenfelek feltérképezéséhez, begyűjtéséhez a potemkin-konspiratív pártra –, hogy 1956. november 12-én Münnich még mindig fontosnak tartotta a működésüket. A KN fókuszában azonban ekkor már nem a sok kis keresztény párt volt, hanem a még mindig erős munkástanácsok. Az elsődleges cél most is a megosztás volt, de ez kevesebb eredménnyel járt, mint 1947–48-ban vagy éppen 1956 októberében és november elején. Ennek ellenére a párt ténylegesen 1958 tavaszáig létezett (!), akkor gyorsan pár hónapra lecsukták őket, hogy fél év múlva már újra szabadlábban is legyenek a vezetők. A KN és Varga szerepvállalása mutatja, hogy Kádár már lényegében Mindszenty kiszabadulása előtt pár nappal készen állt arra, hogy egy esetleg aktivizálódó keresztény ellenzékot konspiratív eszközökkel megosszon, idővel semlegesítsen és elgyengítsen. A KN azzal, hogy Mindszentyhez közelítő, elméletben őt erősítő – szándékai szerint azonban *provokáló és gyengítő* – kijelentéseket tett (pl. Mindszenty miniszterelnökségének hangos követelése), valójában a hercegprímás politikai súlyának gyengítésére és a tömegek manipulálására tett gyors és hathatós kísérletet.

Ebben a néhány napban a Magyar Forradalmi Ifjúsági Párt volt a legaktívabb a Mindszentyben gondolkodó politikai csoportosulások közül. A párt az egyik első volt, amely megalakult a forradalmi napokban, már október 28-án. Kihasználta a hivatalos politikában bekövetkező fordulatot, és már a kezdetektől Mindszenty szabadon bocsátását követelte a politikai és közéletben, a hívei gyakran az utcákon is. Azonban a hercegprímás visszautasította a lelkes fiatal felkelők ajánlatát, akik konkrét politikai szerepre (miniszterelnök és a párt díszelnöke) kérték fel. A párt szimpátiatüntetést is folytatott egy „Mindszenty-kormány” mellett a megbeszélés előtt, azonosulva a SZER korábban említett célkitűzéseivel. A párt érdekessége, hogy határozottan elvetették az 1948-as rendezési alapot, ahogyan minden jel szerint a prímás is, de forradalomnak tartották az eseményeket.¹⁹ A pártprogramjuk nem annyira volt átgondolt, a forradalmi hevületet tükrözte, de nyomokban *nemzeti alapú szindikalista* elemeket is tartalmazott (osztályharc elvetése, magánvállalkozói szféra erősítése, a parasztságnak biztosítja a forradalomban szerzett jogait – a téesszés felszámolása). November 1-én a Rádióban elmondott közleményük alapján a párt elvetette az 1947-es rendezési alapot: „nem akarjuk az 1947-es vá-

¹⁸ A Budapest Fővárosi Levéltárban található, 1959-ből származó iratokban találta ennek nyomát Mezey András.

¹⁹ 1956 plakátjai és röplapjai, 1991, p. 192.

lasztások szomorú történetét megismételni, amikor a koalícióba tömörült pártok úgy szerezték meg a hatalmat, hogy a becsületes társadalom erőit sok pártba forgácsolták szét”.

A Magyar Forradalmárok Pártja már október 31-én szintén „Mindszenty-kormányt” akart és semleges Magyarországot. Illés István, a párt vezetője nem jutott el audienciára a prímáshoz, a bekövetkező szovjet intervenció miatt. Az elhatározásukat, amelyben a prímást konkrét politikai szerephez akarták juttatni, az *Igazság* (a forradalmi honvédség és ifjúság lapja) bírálta, amellett, hogy megjelentette: „Ne folytassuk most már, más előjellel, a sztálini káderpolitikát. Kerüljön most már mindenki a maga helyére. A hercegprímás egyházának élére, a politikus pedig kormányelnöki székbe.”²⁰

Ehhez hasonló követelést fogalmazott meg forradalmi felhívásában már október 31-én az újjáalakuló Független Kisgazdapárt is, amelynek pártigazgatója a Mindszentyt korábban az *Új Ember*ben (1945-től az Actio Catholica hetilapja) még 1945-ben megjelent laudáló cikkében „*acélembernek*” hívó id. Antall József volt 1956-ban. Az FKGP 26 pontos követelései közül az utolsó előtti így hangzott: „Mindszenty József hercegprímás foglalja el helyét Esztergomban!” A követelés egyszerre mutatja, hogy az FKGP ideiglenes vezetősége ekkor még nem tudott Mindszenty szabadulásáról (viszonyításképpen az ugyanezen a napon megjelent KDNP-program is hasonlóképpen fogalmazott, de mégis nagyobb mozgásteret hagyott a prímásnak), másrészt pedig azt, hogy eredeti címében ugyan, de elsősorban egyházi szerepet szántak neki a kisgazdák, az érseki székhelyén, a budapesti eseményektől távol. Ez különösen azért érdekes, mert a FKGP-t képviselte a Nagy Imre-kormányban Tildy Zoltán, aki a legközvetlenebb kapcsolatban volt Mindszentyvel a szabadságharc ideje alatt. (A követelések aláírója a párt részéről egyébként Csorba János vezetőségi tag, aki korábban Budapest főpolgármestere is volt.)

A Keresztény Magyar Párt (KMP) csak részben gondolkodott Mindszentyben, de nagyobb részben. Ennek oka azonban csak abban van, hogy keresztény egységet akartak létrehozni, amelyben Ravasz László mellett a hercegprímásnak jutott a legnagyobb szerep. A párt határozottan 1945-ös rendezési alapokon állt, keresztényszocialista programot hirdetett meg, amelynek része volt a szovjet megszállás óta bekövetkezett politikai-gazdasági folyamatok felülvizsgálata (államosítások felszámolása, az állami alkalmazottak esetében új kinevezések stb.), ezt is hirdette meg programjának alapjául: „A törvényhozás összeüléseiig a rémuralom által 1945-től alkotott összes jogszabály felfüggesztése.” Mindez erős párhuzamot mutat az 1920-as (a győztes magyar ellenforradalom utáni) magyar közjogi-politikai rendezéssel, amikor minden, a forradalmak (1918, 1919) alatt hozott rendeletet, törvényt hatályon kívül helyeztek. Az ekkor még létező kommunista szervezetek és aktív politikusok

²⁰ 1956 sajtója október 23. – november 4., 2006, pp. 464–465.

kontrollját is sürgette a programjuk emellett, napilapjuk *Nemzeti Újság* névvel jelent volna meg, kétnapos létezésük alatt azonban csak a Fővárosi Nemzeti Bizottságban tudtak kifejtetni politikai tevékenységet. Az egyetlen ismert párt volt, amely a *kettős keresztet* használta politikai szimbólumaként 1956-ban a kezdetektől fogva, ami összhangban volt az 1945-ös rendezési alaphelyezkedéssel is.²¹ Reibel Mihály pártigazgató, katolikus esperes, eleki plébános korábban a kormányzóság ideje alatt ellenzéki országgyűlési képviselő volt a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt (KGSZP) tagjaként, melynek Mindszenty is tagja és támogatója volt, még zalaegerszegi apátplébánosként. A primáshoz hasonlóan akkoriban Reibel is a Hűségmozgalmat, nem pedig a Volksbundot támogatta (szülei németek voltak, ő maga mind a két nyelvet tökéletesen beszélte, de mindig magyarnak vallotta magát), és legitimista szimpatizáns is volt, mint a KGSZP oly sok tagja. A KMP pártigazgatójaként így Mindszenty József természetes hívének számított, amit nem tagadott meg 1957-es letartóztatása során sem, az ellene indított eljárásban.²²

Hasonló módon lényegében keresztényszocialista programot hirdetett meg 1956-ban a Magyar Keresztény Nemzeti Párt (MKNP), amelynek a vezetőit és szervezkedéseinek a pontos körülményeit nem lehet biztonsággal megállapítani (már a KMP-vel való teljes azonosság is felmerült sokakban). Programjuk nyilvánosságra kerülése azonban Mindszenty 1956-os tevékenységével erősen párhuzamba állítható, követeléseik számos pontban egyezést mutatnak más keresztény pártokkal. Talán hangsúlyosabban antikommunisták voltak még a KMP-nél is:

„Nekünk szebbet, jobbat és nemesebbet kell alkotnunk, ha azt akarjuk, ha netán lennének még olyan magyarok, akik a kommunizmus tanait hiszik, hogy meggyőzhessük őket. Mi azt szeretnénk elérni, hogy Hazánkban ne legyen proletár, ha ez sikerül, úgy alapjaiban döntöttük meg a kommunizmust az összes tanaival.”

Saját maguknak szigorú önfegyelmet, a kommunizmussal kollaboráns embereknek pedig bűnbánatot hirdettek. A kommunizmussal ideológiai-elvi alapon szállnak szembe, mert „az Istent akarták, hogy tagadjuk meg”. A párt emellett nyíltan irredenta és revizionista is volt a programjában (ugyanaz el-

²¹ 1956 plakátjai és röplapjai, 1991, p. 231., valamint Magyarországi pártprogramok 1944–1988, 2004, p. 290. és p. 291. A kettős kereszt szeparált, politikai szimbólumként való szerepeltetését fontosnak tartjuk, mert ezt Mindszenty József is így használta a Boldogasszony Éve (1947–1948) tömegrendezvényei alatt, illetve – talán távoli, de releváns párhuzamként – a legitimista politikusok használták ugyanebben a formában, ahogyan a KMP és több párt is 1945 előtt, elsősorban keresztény-nemzeti elkötelezettségüket kifejezve.

²² Börtönbüntetését azonban meg kellett szakítani 1959-ben Márianosztrán, nagyon rossz egészségi állapota miatt. Hazatérte után nemsokára meghalt Eleken, a település lakosainak osztatlan szeretetétől, tiszteletétől övezve. Temetésén tömegek voltak jelen (ma a helyi művelődési ház és könyvtár az ő nevét viseli).

mondható a KF-ről is), nem fogadta el sem a trianoni, sem a párizsi békediktátumokat:

„Tőlünk is aléltságunkban elrabolták a Felvidéket, Erdélyt és Bánátot. Mi nem kérünk kegyet vagy ajándékot senkitől, csak az igazságot” – írták, és a szomszédos népeknek így üzentek: „Meg kell érteniök, hogy a Trianon által nekik jutatott föld nekik luxus, viszont nekünk és elszakított testvéreinknek a területek földrajzi fekvésénél fogva is életet jelentenek. El kell jönni annak az időnek, amikor meg fogják érteni, hogy nekünk ezt a fájó pontot nem a sovinizmus diktálja, hanem az élet íratlan törvénye. Mert ha itt a Kárpátok medencéjében egy erős Magyarország lesz, nemcsak a mi érdekünk, hanem barátainknak és esetleges szövetségeseinknek is. A magyar a szavát még mindig megtartotta és barátságára lehet alapozni.”

Az MKNP igazi elmozdulása a többi keresztény párttól azonban nemcsak nyílt revizionizmusában volt, hanem a Szent Korona-tan melletti gyakorlatias kiállásában volt, amely magában hordozta az államformaváltás (esetleg: restauráció) igényét is, ezzel megint csak közös pontot hordozva Mindszenty álláspontjával:

„Az MKNP szervezői az ígéretek helyett egy fogadalmat tesznek: teljes erejükkel és tudásukkal, életük utolsó percéig küzdeni fognak, hogy az 1000 éves örökségünket – a Magyar Szent Koronát – felemeljék méltó helyére, ahonnan a hazaárulók, akiknek a magyar fajhoz semmi közük sem volt, a kommunizmus hamis jelszavával letaszították. (...) Ezért szükséges, hogy most minden keresztény magyar összefogjon, hogy hozzákezd-hessünk ahhoz a munkához, aminek az eredménye itt a Kárpátok medencéjében egy boldog, virágzó és keresztény Magyarország lesz.”

Az MKNP-hez képest radikálisabb, ugyanakkor kidolgozottabb programot, konkrét Mindszentyhez kapcsolódással, hovatovább ragaszkodással csak a Keresztény Front képviselt 1956-ban (és előtte is). A KF kapcsán azonban eszünkbe jut Soltész Jenő fentebb említett meglátása a többi keresztény párt szervezetlenségét illetően, így valószínűsíthetjük, hogy az MKNP radikális programja csupán leírt szavak voltak, legjobb esetben is egyedi igény csupán, amelyre figyelmet még a kádári megtorlás gépezete sem fordított.

A keresztény pártok közül a főáramhoz tartozó Demokrata Néppárttal Mindszentynek volt kapcsolata 1956 napjaiban, de ez nem volt pozitív. A Demokrata Néppárt (DNP) újjászervezése az emigrációba menekült Barankovics István – Mindszenty korábbi politikai ellenfele – nélkül történt meg október 30-án. A párt Nagy Imrétől kapott pártházat, és lapjukat is újraengedélyezték a számukra. A vezetőségéből a korábban kispap Matheovits Ferenc találkozott Mindszentyvel november 2-án. Matheovits jó választás volt, mert még 1947-ben a DNP vezetőségének őt azt javasolta, hogy fogadják el Mindszenty akkori javaslatainak nagyobb részét, de leginkább a klérus vezetését a pártban. Barankovics azonban ez ellen volt, és akkor az ő álláspontja érvényesült. Matheovits nem emigrált, mint Barankovics, amikor a szovjetizálás folyamatában a DNP felszámolása került sorra, hanem 1948-ban kilépett a DNP-ből, és 1949 januárjáig független ellenzéki képviselő volt a szinte teljesen kommu-

nista országgyűlésben. Ezután hét évet ült államellenes tevékenységért börtönben, 1956 szeptemberében szabadult. Múltja miatt a DNP-n belül az egyik leghitelesebb személynek számított, jó választás volt a hercegprímással való egyeztetésre. Mindszenty nyitott volt az audienciára, de most sem tudta támogatni DNP programját, ahogyan a szervezésben sem vállalt semmilyen szerepet. A DNP-s Mihelics Vid és társainak fogadását pedig nem tartotta fontosnak később. Ennek valós oka, hogy a DNP 1956-os programja szinte majdnem ugyanaz volt, mint az 1947-es, ez pedig Mindszentynek már akkor is kevés, illetve helytelen irányt mutató volt. A párt 1947-es rendezési alapokon állását megerősítette Farkas Dénes korelnök is november 1-én a Rádióban:

„A Demokrata Néppárt a régi programja alapján áll. A kormányt a rend fenntartásában, a vagyon- és életbiztonság fenntartásában minden erővel támogatja. (...) Kijelentjük azonban, hogy ahogyan a múltban, úgy a jelenben sem vagyunk hajlandóak részt venni semmilyen koalícióban! Mi a kormánytól nem kérünk mást, mint a teljes agitáció és szervezkedési szabadságot, az egyenlőség alapján.”

Barankovicssal pedig legkésőbb 1945 óta rossz viszonya volt Mindszentynek, az ún. (a kor francia mintáját követő) „haladó katolicizmust” zsákcúsnak tartotta, és ebben az álláspontjában valószínűleg 1956 eseményei csak megerősítették, ezért dönthetett a DNP visszautasítása mellett. Ebben az álláspontjában a szabadságharc csak megerősítette, ezért dönthetett a DNP visszautasítása mellett, amely a forradalmi napokban is főprogramjában a „magyar sajátosságoknak megfelelő demokratikus szocializmust” tartotta a megfelelő kurrens társadalomkoncepciónak, ezzel inkább a baloldal (Petőfi Párt, SZDP, Nagy Imre és kommunista köre) felé húzva.

Nagy Imrééknek azonban pontosan ezért lehetett felhasználható a DNP-program, és ezért támogatták is a pártot, jóllehet a koalíciós kormányzásba nem vették be őket. A DNP súlytalan maradt 1956 napjaiban, és csak szórólapokra, illetve egy programtervezetre futotta az erejükből és az időből. A pártszervezet vidéken több helyen, Budapesten lényegében csak Budafokon jött létre. Matheovits Ferenc azonban ezért a „kevésért” is nagy árat fizetett: 1957-ben internálták, 1964-ben (!) pedig, az amnesztia után börtönbüntetésre ítélték 1956-os tevékenysége miatt. A Mindszentyvel folytatott tárgyalását is felrótták neki, azzal a túlzással, hogy miniszterelnök akart lenni. Csak 1974-ben szabadult, a rendszerváltás után még öt évig részt vett az újjáalakuló KDNP szervezésében, Keresztes Sándor mellett.

A DNP-hez kapcsolható, de nem a DNP politikájával megegyező az egyik legérdekesebb alak sorsa, aki Mindszenty beleegyezését, támogatását kereste, és aki élő bizonyítékot szolgáltatathatott az MSZMP számára arra, hogy 1956-ban visszatértek a régi „horthysta” reakciós elemek a politikába: gróf hédervári Khuen-Héderváry Károly (1888–1960), egykori földbirtokos és főrendiházi tag, aki a kormányzóság idejében főcserkész volt (1923–1942) és társainak az ügye, akik személyes audiencián jártak Mindszenty-nél november 2-án (amikor Matheovits is). A gróf későbbi beszámolója alapján a hercegprímás velük

szemben is elutasító volt, és az egységre szólította fel őket, kiemelve, hogy „ne kezdeményezzék új katolikus párt alakítását, mert azzal szétforgácsolják az erőket”, emellett az időzítést sem tartotta megfelelőnek. A gróf és társai – Bornemissza Géza, a Kállay-kormány egykori iparügyi minisztere, Tóbiás Kornél, Knob Sándor, a Gyáriparosok Országos Szövetségének egykori ügyvezetője, illetve vezérigazgatója, az egykori kormányzó párt, a Nemzeti Egység Párt országgyűlési képviselője, Révhegyi Ferenc vezérkari ezredes, egykori bécsi katonai attasé (akinek a lakásán összegyűltek) és Kalmár János középiskolai tanár, akivel Khuen-Héderváry elment a primási audienciára – mérvadónak és eligazítónak tartották Mindszenty szavait. A hercegprimás nemzethez intézett szövegét is ilyennek gondolták, és éppen ezért később, november 3-án nem is okozott nekik csalódást. Ezt éppen Mihelics Viddel közölték egy egyeztetésen november 3-án, akinek sem ez a ragaszkodás Mindszentyhez, sem az nem tetszett, hogy a gróf körében aktív téma volt a tulajdonviszonyok rendezése, leginkább annak a helyreállítása, továbbá a könnyű- és kisipar, valamint a kisbirtokok reprivatizációja is. A kör tagjai a restaurációs elképzelések mellett azonban korszerű kapitalista alapokon álltak, leginkább politikailag mérsékelt konzervatívaknak sorolhatnánk be őket, akik nem öncélúan sírták vissza a múltat, és nem anakronisztikus módon képzeltek el a restaurációt. A földeket sem akarták visszavenni a parasztoktól, pedig a jogi alapjuk sokuknak meglett volna erre. Mihelics – aki „kripta alakoknak”²³ minősítette a nála csak mintegy 8-10 évvel idősebb joviális idős urakat – erről a tárgyalásról feldúlva és idő előtt távozott, így a DNP kiesett a „grófi körből”, amelynek tagjai azt remélték, hogy Mindszenty átveszi a kormány vezetését –vagy még inkább kormányt alakít, nem tudni, milyen minőségében (kormány- vagy államfő).

Kalmár és Khuen-Héderváry egy *keresztény néppárt* megalakításának lehetőségéről beszéltek Mindszentynek az audiencián, ezzel kapcsolatosan szerettek volna egyeztetni Mihelicsel is, de hiába. Az állambiztonsági szervek a gróf és körének beszélgetésében és a primási audienciában egy egységes keresztény, az államrend megdöntésére irányuló összeesküvést láttak, mert több katolikus-keresztény szervezethez kapcsolták őket. Sőt, az egyik vezetéséhez (a Varga-féle konspiratív-provokatív Katolikus Néppárt) is, de lényegében minden ok és bizonyíték nélkül, mert a fentiek egyik szervezetnek sem voltak tagjai. Az urak egyszerűen a primás utasítása (kérdése?) szerint egyfajta egységes keresztény pártpolitika lehetőségeit keresték a novemberi napokban, és ebben számítottak Mihelics segítségére is. A Kádár-rezsim azonban osztályharcos öntudattal ebben egyfajta mozgató vagy vezető szerepet vélt felfedezni, tekintettel a kör tagjainak múltjára és származására is, ezért az 1958-as tárgyaláson börtönbüntetéssel sújtotta a kör több tagját is. Az eljárás szinte kizárólag

²³ Mások szerint ezt ironikusan Khuen-Héderváry gróf mondta saját magukra a tárgyaláson.

Mihelcs Vid vallomására épült, akit már korábban, 1957-ben terheltként kihallgattak.

A Magyar Szabadság Párt is újjászervezte sorait, Sulyok Dezső nélkül, danckai Pattantyús Ábrahám Dezső egykori ellenforradalmi szegedi miniszterelnök és a kollaboráns Független Magyar Demokrata Párt (a Rákosi-idők jól pozícionált békepapja Balogh István, Balogh páter pártja, akit Mindszenty kérésére felfüggesztettek a hivatalából) képviselője vezetésével. Ábrahám már az alapításnál is ott volt a Magyar Szabadság Párt esetében, így hitelesebb személynek minősült, ezúttal ő lett az elnök. A párt kereste a kibontakozás esélyeit (FKGP, MFIP-tárgyalások) Nagy Imre és Mindszenty felé is. Nagy Imre készségesen fogadta őket, de Ábrahám a koalícióba és így a hivatalos vezetésbe nem került be, bármennyire is szeretne volna. A november 4-i hercegprímási audiencia is elmaradt sajnos, Ábrahámot azonban halála előtti két évig a kádári diktatúra megfigyelte ezért a szerepvállalásáért. A párt a programjában „valláserkölcsi alapokra” helyezkedett, és a Mindszenty-szózatban is hangsúlyozott – Bibó által ellenszenvesnek tartott – magántulajdont tartotta a család számára a legfontosabbnak, hitet tett annak szent és sérthetetlen mivolta mellett.²⁴

Összegezve talán az látszik, hogy abban a szűk 3-4 napban, amelyben Mindszenty hercegprímás egyáltalán bármilyen politikai aktivitást kifejtett, ennek nem az egyetlen szála volt a Nagy Imre-kormány, hanem alternatív politikai erők, sokszor a kormánnyal szemben ellenzéki pozíciót felvevő pártok is megkeresték. Neve és tisztsége politikai tőkét jelentett nekik, illetve a fellépése inspirálta ezeket politikai tevékenységükben. A hercegprímás gyakorlatilag folyamatosan tárgyalt ezekben a napokban, levelezése alapján szólt a világ katolikus püspökeihez, a harcokban résztvevő újpesti hívekhez, nyilatkozatot adott ki a magyar nemzethez a közlétről, amelyben az emelkedést kívánta szolgálni, illetve egy külön nyilatkozatban elmondta felsőpetényi szabadulása igaz történetét is. Telefoninterjút adott San Franciscóba, Jaszovszky József plébánosnak,²⁵ amelyben ismételtén kérte az USA-tól a diplomáciai beavatkozást a magyar ügyekbe, illetve azt, hogy tegyék szabaddá az országot, nyitassa meg a nyugati (osztrák) határt a segélyszállítmányoknak. Jaszovszky később is a főpap elkötelezettje maradt, szervezett neki Kaliforniába pasztorációs utat, és csak a legnagyobb elismerés szavaival szólt a prímásról: „Mindszentyben a természetfölötti világ értékei teljesen felszívódnak. Egészen krisztusi ember... Totális szent és vallási zseni.”²⁶ November 3-ával több kényszerített dátumú levele is van (amelyek így valójában az amerikai nagykö-

²⁴ Magyarországi pártprogramok 1944–1988, 2004, pp. 297–300.

²⁵ A Katolikus Népszövetség igazgatója 1946 és 1948 között.

²⁶ Közli: Füzér, jelenleg: www.ppek.hu/konyvek/Fuzer_Julian_Mindszenty_biboros_a_szent_1.doc?, utolsó letöltés: 2014. július 28.

vetségen keletkeztek): XII. Piusz pápának, Spellman bíborosnak (készülő emlékirataik kapcsán).²⁷

1956-ban a prímás legnagyobb hatású politikai tette azonban nem pártokhoz, nem is személyekhez fűződik, hanem egyetlen nagyobb beszédéhez: rádiószózatához, amelyet 1956. november 3-án este nyolc órakor mondott el a Szabad Kossuth Rádió számára. A rádió munkatársai a Parlamentben berendeztek egy stúdiót, a hercegprímás itt mondta el a beszédét este. A beszédet – ahogyan korábban jeleztük – a felkelők (el)várták a prímástól megérkezése óta, a rádió munkatársai is többször kérték tőle, a külföldi újságírók is erre vágytak napok óta. Valamiféle iránymutató, állásfoglaló, esetleg eligazító jellegű Mindszenty-beszéd igénye egyszerűen benne volt a levegőben október 31-e óta. Minden politikus kisebb vagy nagyobb beszédben, szózatban próbálta a véleményét, pártja álláspontját fixálni, a nyilvánosság tudomására hozni ezekben a napokban. Az egyik leghíresebb és egyben leghitelesebb ember, Mindszenty József azonban ezt nem kapkodta el, és jelezte, hogy mikor tájékozik, mikor szándékozik elmondani a beszédét, amelyet ő következetesen „szózatnak” nevezett.

Minden jel arra enged következtetni, hogy Mindszenty tudatosan készült erre a szózatra. Nem egy véleményt akart megfogalmazni, hanem alapos tájékozódás és mérlegelések után egy releváns politikai beszédet akart mondani, ami utat jelöl ki hívei és mindenki számára, aki tevékenységét figyelemmel kísérte. Több momentum is azt mutatja, hogy – az események ismerete kapcsán – rövid ideig tartó, de határozott alapokon álló politikai teret nyitott ezzel a szózattal. Bizonyosságot akart közölni a nemzettel, a sok találgatást megszüntetve. Bemutattuk, hogy a prímás már október 31-én is rendelkezett fontos információkkal (Tóth János plébános, Grósz József kalocsai érsek segítették ebben, de akár Pálinkás őrnagy vagy a Rétságon megjelenő küldöttségek, az ottani katonák is stb.).

Budapesten pedig még több benyomás és ami fontos, az akkori politika első vonalából származó információ is érte. Mindszenty 1955 novembere óta Felsőpetényben, kiszabadulása után megkapta – Tóth atya közbenjárására és segítségével – a katolikus lapokat (*Új Ember*, *Kereszt*, *Katolikus Szó*²⁸) és a hivatalos sajtóorgánumokat (*Szabad Nép*, *Magyar Nemzet*), de néha még a *Statisztikai Szemlé*²⁹ is. Tetszetős, de nem kicsit álságos is ezért az a felvetés, hogy a prímásnak, ha információi lettek is volna, de ideje egyszerűen nem volt egy ilyen hosszú, tagolt, több fontos gondolatot tartalmazó, veretes beszéd megírására. Ez azonban egyszerűen nem vall Mindszentyre. Korábban is ragaszkodott ahhoz, hogy ő írja meg vagy legalább a vázlatát ő készítse el a beszédei-

²⁷ Mészáros, 1997. pp. 47–49.

²⁸ A Katolikus Papok Országos Békebizottságának lapja.

²⁹ A statisztikák tanulmányozását később, az amerikai nagykövetségen is fontosnak tartotta, leveleiben többször idézi őket.

nek. Nem volt ritka az sem, hogy ő maga végezte el a kutatómunkát a beszédeivel kapcsolatosan, szép példái ennek a Boldogasszony Éve (1947–1948) kapcsán elmondott beszédei, amikor sokszor maga nézett utána az adott település vallásos történetének, és ezekre rendszerint hivatkozott is a prédikációiban, sőt szinte „stílusjegye” lett, hogy ezekkel kezdi mondandóját.

Mindszenty a szokásoshoz képest is feszítettebb tempót diktált 1956 szabad négy napjában magának, de munkatársainak is. Munkatársai közül, aki a beszéd megírásában segédkezhetett, az Turchányi Egon volt. A titkár a kihallgatása során el is ismerte, hogy egyfajta vázlatot készített a főpapnak, de ehhez az irányvonalat egyértelműen Mindszenty adta először november 1-e után, amikor ezeket – Tildy látogatása hatására – lediktálta a titkárnak. Mindszenty a tényleges szövegezést az egyik legsűrűbb napján, november 2-án végezte el, ezt gépelte le újra Turchányi november 3-ra virradó éjjel. Ezt Mindszenty még egyszer átnézte, stilizálta egész nap, hogy este abban a formában tudja elmondani, amelyet a legjobbnak tart (az esti nyolc órás időpontot is ő kérte a rádiótól, módosítva egy korábban megbeszéltet). A szövegben nyomatékklal bírt a november 2-i szűkebb körű püspökkari értekezleten megjelent három főpap (Grósz, Pétery, Shvoy) véleménye, amit a prímás még belevett a szövegbe, mielőtt odaadta gépelésre Turchányinak. Mindszenty a beszédét XII. Piusz pápa két már megjelent megnyilatkozásához (*Luctuosissimi eventus*, 1956. október 28, *Laetamur admodum*, 1956. november 1.) és püspöke, Virág Ferenc pécsi püspök október 29-i leveléhez is illesztette. Fontos megjegyezni, hogy a katolikus egyház vezetőjének a megnyilatkozása időben az utolsó volt 1956 eseményei kapcsán: Ravasz László református püspök november 1-én, Ordass Lajos evangélikus püspök, a Lutheránus Világszövetség alelnöke pedig november 2-án mondta el a rádióban a beszédét, melyekben lényegében a forradalmat, de nem az erőszakot támogatva nyugalomra intették a híveket; Mindszenty beszédének ebbe az ívbe is illeszkednie kellett.

A beszédnek nem annyira az 1956-os események menetében volt meghatározó szerepe, hanem sokkal inkább annak a *megítélésében*. Az eseményekben ugyanis fordulat állt be, már másnap, a szovjet intervencióval, bár ez még nem jelentette a szabadságharc végét. Minden jel szerint azok számára, akik kitarítottak, esetenként november végéig (mint például Csepelen), sokat jelentettek a prímás szavai.

A nemzeti-forradalmi Nagy Imre-kormány eltűnésével a hatalmat a megalkult országos szervezet, a Központi Munkástanács (KMT) igyekezett betölteni. Az országot megbénító munkabeszüntetést hirdettek meg, amelynek feloldását a (második) szovjet invázió után sem változtatták meg, követeléseik ugyanazok voltak: fegyverszünet, a megszálló csapatok kivonása, az ország függetlensége. A Kádár-féle Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának mégis le kellett ülnie a munkástanácsok képviselőivel, Bali Sándorral és Rácz Sándorral, ugyanis a helyzet november közepére már a kettős hatalom patthelyzetével fenyegetett. Ebben a közegben nem beszélhetünk arról, hogy a Mind-

szenty-beszéd teljesen hatás nélkül maradt volna, éppen ellenkezőleg, gépelve, néha hiányos szöveggel, de önálló életet kezdett élni.

A szabadságharc új szakaszában a beszéd más értelmet nyert, áttelematizálódott mind a két oldalon (felkelő–megszálló), amelyek közül a megszállóké bizonyult erősebbnek, több mint három évtizedre befolyásolva ezzel a beszéd itthoni megítélését, nemzedékek egész sorának bebizonyítva az ellenforradalom leverésének érvényességét, nonszensz módon úgy, hogy tiltotta megjelenését bármilyen formában, idézni azonban sokat idézte kiragadott, átírt részeit.

A beszéd jelenleg is elérhető több helyen, ebben a tanulmányban azonban nem szándékozunk beszállni egy értelmezési vagy éppen analitikus diskurzusba, amely néha nem mentes az éles, helyenként aktuálpolitikai felhangokkal is bíró vitáktól. Néhány szempontot azonban – bevallottan szubjektíven módon, de valamennyire Szabó Csaba elemzési szempontjait is alapul véve – szeretnénk szolgáltatni az olvasónak.

A beszéd kellőképpen felépített retorikailag, ami azonban csak többszöri olvasásra derül ki (ez lehet, hogy hátrány volt egy rádiós sugárzás esetén, de előny az idők múlásával és a későbbi írásos terjedés szempontjából is). A primás a beszédének alapjait személyes helyzetének bemutatásával kezdte meg, egészen személyes hangot megütve az első mondatokkal. A főpap figyelmeztetett arra, hogy tőle a nemzet mindig az igazságot hallotta, azt, amit helyesnek tartott – ez kimondatlanul is azt jelentette, hogy most is ezt teszi. Érdekes, hogy megemlíti, „nem magnetofon hangfelvétel útján szólok az egész világhoz és a magyar nemzethez”; ez célzás arra, hogy korábban a rádió és Tildy is felvetette, hogy mehetne felvételtől a beszéde, Mindszenty azonban nem tartotta volna hitelesnek ezt, emellett pedig tartott tőle (ami fel is vetődött Nagy Imrében), hogy a szöveget „szerkesztési elvek alapján” kurtítani fogják, és ebben semmiképpen sem volt partner. Jelentős részt foglal el a köszönetnyilvánítások (melyben alázatról tesz tanúbizonyságot a főpap) utáni történeti áttekintés, amelyből a „függetlenségi”, „védelmi” pozíció kiemelése a fontos, a megmaradás hangsúlyozása Szent István király ideje óta. Mint közjogi szereplőnek és mint a történelmet szerető és értő embernek is, a primásnak mindig lényeges, hogy fontos mondandóját a magyarság sorsában, életében elhelyezze, hogy bele tudja illeszteni mindazt, amit gondol a magyarság eddigi történetéről, illetve analógiákat tudjon felállítani korábbi eseményekkel. Mindez az organikus történelemszemlélet Mindszenty konzervatív személyiségének nagyon is sajátja, szinte ösztönös jellemzője élete végéig, ha írásait, beszédeit, megnyilatkozásait nézzük.

A primás hangsúlyozta, hogy Magyarország semlegessége és függetlensége kapcsán nem akar okot adni a vérontásra az „*oroszbírodalomnak*”, a békés egymás mellett élés híve, ezt hirdeti és kéri minden szomszédos államtól. A beszédnek ezzel a részével – a maga módján – meg tudott felelni a Nagy Imre-kormány kérésének, úgy, hogy a szabadságharcnak a számára legfontosabb részét emeli ki: a nemzeti szuverenitás visszaszerzését. Gyakorlatias gondok elhárítá-

sára hívja fel a figyelmet (termelés megindítása), majd az egyik legvitatottabb részben ezt mondja:

„...tudja meg mindenki az országban, hogy a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc. 1945-től egy veszített, számunkra céltalan háború után, erőszakkal épült ki az itteni rendszer, amelynek örökösei most a tagadás, megvetés, undor és elítélés izzó bélyegét ütik annak minden porcikájára. A rendszert az egész magyar nép söpörte el. Az örökösök ne kívánjanak erről még egy bizonyyságot. A világon páratlan szabadságharc volt ez, a fiatal nemzedékkel népiünk élén.”

A szabadságharc problematikáját már korábban is említettük Mindszenty esetében, itt tulajdonképpen egy tételmondatot mond ki azzal, hogy „nem forradalom volt, hanem szabadságharc”, amelyet egy törvénytelen (mivel erőszakkal épült ki) rendszerrel szemben harcolt végig „az egész magyar nép”. Mindszenty ebben a részben mederbe helyezi mindenkinek az eseményeket, a nemzeti egységet mutatva fel nyereséggént, azzal, hogy megfosztja azt „forradalmi jellegétől”, tudatosan, szándékosan a szöveg legnagyobb, dupla retorikai fordulatát eredményezve ezzel. Dupla, mert Mindszenty ebben a beszédben az egész 1945 után kialakult rendszert idegennek, erőszakkal kialakultnak tartja, amelyet most a magyar nép elsöpört. Ebből nyilvánvaló, hogy a hercegprímás mindent, ami 1945 után kialakult, a magyar néptől idegennek tart. Ezzel nyomatékosította az új politikai teret, a szabadságharc céljait, lehetőségeit – tragikus módon az utolsó előtti szabad pillanatban.

Többen is használták a „forradalom és a szabadságharc” kifejezést, vagy bizonyos szakaszokra a „forradalom”, bizonyos szakaszokra a „szabadságharc” kifejezést 1956 résztvevői és értékelői közül, de így ellentétpárként felvázolva a két fogalmat, tagadásos összetett mondatban jobbra senki sem, így ez Mindszenty egyedi, tudatos értelmezési koncepciója. Tudtunkkal a prímás sem a szabadság négy napja alatt, sem később, soha nem nevezte forradalomnak az akkori eseményeket.

Forradalommal a jelenlegi rendszer (kommunizmus, szocializmus) megváltoztatását lehetett volna csak elérni, jobbra egy reformbaloldali folyamattal, a szabadságharc azonban – a függetlenség visszanyerésével – tiszta lapot eredményezett volna az erőszak ellenében, a helyreállítás lehetőségét megteremtve. Ezért a retorikai fordulat itt egy politikai irányt is mutat Mindszenty esetében, azzal is, hogy nem „belső” küzdelemnek (pl. polgárháború) kell lennie ennek a harcnak, hanem „külsőnek”; *a nemzet azok ellen harcol, akik nem a részei*. A prímás még egyszerűbben fogalmaz: „A szabadságharc azért folyt, mert a nemzet szabadon akart dönteni arról, hogy miképpen éljen.” Mindszenty a definíció után meg is adja a pozíciót, amelyből ezt a medret megszabta az eseményeknek: „Én pártokon kívül és – állásom [ti. hercegprímás – PHJ] szerint – felül vagyok és maradok. Ebből a tiszteből figyelmeztetek minden magyart, hogy a gyönyörűséges egység októberi napjai után ne adjanak helyt pártviszályoknak és széthúzásoknak.” Pártokon kívül és felül egyszerre csak egy személy volt a magyar államrendszerben, ez pedig az *államfő*, egy – Bibó István

szavaival élve – „közjogi (azaz: alkotmányos) vezető”. Ez az „állás” nem pusztán egyházi, Mindszenty nem tisztán egyházi vezetőként beszél a nemzethez, hanem „állásából” fakadóan egyszerre közjogi és egyházi szerepet visel. Mindez nem volt „bújtatott”, ahogyan Bibó mondta, hanem inkább flexibilis és reflektív (így sokkal inkább az adott pillanatban: *rejtett*). Mindszenty mindig akkor nyilatkozott meg, amikor éppen a szituáció megkívánta, és sohasem direkt módon említette meg közjogi tisztségét, hanem mindig akkor, ha indokolnia kellett cselekedeteit.

A második legfontosabb részben olyan vitatott fogalmat alkot meg, amely a mai napig találgatások, komoly – nemcsak történeti – viták tárgya. A vitatott részek lényegében két jelzős szerkezet: „bukott rendszer örökösei”, illetve a „bukott rendszer részei és örökösei”, valamint hogy nekik milyen sorsot szánt a hercegrímás. Az ominózus részek így szólnak:

„A bukott rendszer örököseinek eddigi visszatekintő leleplezései feltárták, hogy a törvényes felelősségre vonásoknak minden vonalon, és pedig független és pártatlan bíróság útján kell bekövetkezniük. Magánbosszúkat el kell kerülni, ki kell küszöbölni. A bukott rendszer részesei és örökösei külön felelősséget viselnek saját tevékenységükért, mulasztásért, késedelemért vagy helytelen intézkedésért. (...) De végezetül egy kérdés felvetése mégsem hagyható el: Mit gondolnak a bukott rendszer örökösei? Ha az általuk megbélyegzett elődeik vallás-erkölcsi alapon álltak volna, elkövették volna-e mindazt, aminek következményei elől menekülni kényszerülnek?(...) Ettől a pillanattól kezdve figyeljük, hogy ígéretük és cselekedetük földik-e egymást, és ami ma keresztülvihető, azt senki se halassza holnapra.”

Legutóbb Balogh Margit és Mészáros István történészekként jól adatoltan bebizonyítani akarták, hogy a „bukott rendszer örökösei” nem az 1956-os Nagy Imre-kormányok, hanem a Gerő-kormány volt, mivel a „bukott rendszer” csak a Rákosi-rezsim. Emellett az érvelés mellett sok tény szól, leginkább kettő; Mindszenty elfogadta – *de facto* – a Nagy Imre-kormányt Budapestre érkezése óta, egész végig a szabad négy napja során, és – Tildy Zoltán államtitkáron keresztül leginkább – együtt is működött vele, sőt az ÁEH sorsa kapcsán akár közös, összehangolt akcióról is beszélhetünk. A beszéd azonban nem kormányokra, hanem *rendszerekre* vonatkozik, így nem releváns csak azokban gondolkodni. A bukott rendszer minden jel szerint a *kommunizmus*, amelynek vannak „örökösei” és vannak „részei” is, s ez alól aligha lehettek kivételek – minden pozitív rendelkezése ellenére sem – a Nagy Imre-kormányok és maga Nagy Imre sem. A Nagy Imre-kormányt – leginkább a legutolsót – csak a megszálló szovjet hatalommal és bábkormányával, a Kádár-kormányval *szemben* fogadta el Mindszenty, amikor sajnos a választás ebben a két alternatívában kimerült, és a helyzet úgy alakult, hogy ezt a konstellációt nem is sikerült meghaladni.

Az örökösök és a részek egyfajta kontinuitást mutatnak a kommunista rendszerrel, amelyet nehéz is lenne tagadni, hiszen a Nagy Imre-kormány nagyjából kommunista politikusokból állt, ők azok, akik a beszéd ideje alatt

még mindig „tevékenységükért, mulasztásért, késedelemért vagy helytelen intézkedésért” okolhatóak. A szabadságharc pár napja alatt ugyanis nem tudott olyan romboló vagy tisztító erőt kifejteni, hogy az örökösök vagy a részek eltűnjenek a magyar politikai és közéletből; ők itt voltak, cselekedtek. Ezzel kapcsolatosan fogalmazza meg elvárását, utolsó előtti gondolatként a beszédében: „Ettől a pillanattól kezdve figyeljük, hogy ígéretek és cselekedetek födik-e egymást, és ami ma keresztülvihető, azt senki se halassza holnapra.” Ezért nem lehet a forradalom cél vagy eszköz, hiszen az csak – baloldali fordulatként – megreformálni tudta/akarta volna a szocializmust. Ezzel ellentétesen mondta ki a beszédében a primás, pártok feletti állásából:

„Hangsúlyoznom kell azonban a tennivalók tárgyi foglalatait: jogállamban élünk, osztály nélküli társadalom, demokratikus vívmányokat fejlesztő, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátolt magántulajdon alapján álló, kizárólag kultúrnacionalista elemű nemzet és ország akarunk lenni. Ez akar lenni az egész magyar nemzet.”

Nem javasolja, hanem a nemzet nevében kimondja, kinyilatkoztatja az irányt, és lefekteti annak „tárgyi foglalatait”. Ez az irány inkább helyreállító, nem reformáló irány, a forradalmat igennelők körébe tartozó reformkommunistáktól (Nagy Imre és köre), a baloldali demokratikus szocializmust (MSZDP, PP) akaróktól vagy a republikánus polgári demokratáktól (Bibó, Tildy, Kovács) is lényegében eltérő irány. Ez azonban szinte semennyire nem tudott érvényesülni a november 4-i fordulat miatt, de látjuk, hogy voltak olyan pártok, politikai kezdeményezések, amelyek pontosan ebben az új irányba tudtak és akartak is volna beilleszkedni. Keresték is primással az együttműködést a szabadságának négy napja alatt.

Mindszenty a beszédéről mindig is érezte, hogy maradandó sarokköve az 1956-os eseményeknek, de magyarázni kevésbé magyarázta a benne foglaltakat. Kiadott emlékirataiban közli az eredeti, csonkítatlan – ahogyan ő is következetesen nevezi – rádiószózat szövegét, és megjegyzi:

„Az Egyház és állam viszonyát érintő kérdéseket csak tömören említettem. De rövid megjegyzéseimből is kitűnt, hogy a püspöki kar minden függő kérdést tárgyalás útján kívánt rendezni. Csak a békepapi mozgalom felszámolását végeztük el saját hatáskörünkben: az általuk okozott romlás megszüntetését a saját joghatóságunkba tartozó belső egyházi ügynek tekintettük.”

Már az amerikai követség „félrabságában” reflektál a beszédét ért, a Népszabadságban 1956. novemberében megjelent, kommunista vádakra:

„Helytelen a november 3-i rádiószózat »ellenforradalmi célkitűzésként« való beállítása. Önkényes belemagyarázásokkal és az ellenkezőt bizonyító részletek irányzatos elhallgatásával szemben az az igazság, hogy a bíboros [ti. Mindszenty egyes szám harmadik személyben ír itt magáról – PHJ] sem további forradalmat nem kívánt, sem a munkások, földművesek és ifjúság szabadságharcának beavatkozó letörését. A bíborost senki sem állította »előtérbe«, csak egyedül a nemzeti szabadságharc, amelyre – az ellenforradalom vádjával zsonglőröködők moszkvai és budapesti beismerések szerint is –

*elég ok volt a Rákosi–Gerő-szégynkorszak. Ennek volt egyik műve a bíboros justizmord elítélése és 8 éves fogsága.*³⁰

Nehéz feladat summázni egy olyan rövid, de évtizedekre meghatározó időszak politikai orientációit és gyakorlatát Mindszenty József kapcsán, amilyen 1956. október vége és november eleje volt, tekintettel elsősorban arra, hogy sok minden függőben és a tervezés szintjén maradt. Az azonban talán látszik, hogy a prímás együttműködése a regnáló kormányzattal gyakorlatias szempontok alapján történt, és valamivel *szemben* (a korábbi Rákosi- és Gerő-klientúra) támogatta csak a *második*, október 27-e után lényegesen átalakított Nagy Imre-kormányt. A november 3-a utáni – lényegében egy napig, jogilag november 7-ig létező – *harmadik Nagy Imre-kormány* idején mondta el híres szózatát, amelyet koalíciónak is neveznek, jóllehet Nagy Imre hívta a kormányába a pártok (Magyar Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazdapárt, Petőfi Párt) képviselőit, és ő adott nekik tárcákat a Minisztertanács elnökeként, lényegében kormányfőként, a demokratikus vagy a népszuverenitás elméletét és gyakorlatát figyelmen kívül hagyó cselekvéssel. A prímás politikai tárgyalásaiból, elméleti hozzáállásából és nem utolsósorban az aktivitása kapcsán felmérhető politikai kezdeményezésekből az látható, hogy kis idő alatt (négy nap) is jelentős és elemezhető, körülhatárolható politikai mozgástér keletkezett Mindszenty személye körül, amelynek legtöbb képviselője vagy ideiglenesnek, vagy éppen nem megfelelőnek tartotta a Nagy-adminisztrációt. Mindszenty egyház-igazgatási cselekedetei is egyszerre mutatják a felszámolás (a békepapok felfüggesztése, amit politikai menedékbe húzódása után is végrehajtottak, elsősorban Szabó Imre érseki helytartó által; az Állami Egyházügyi Hivatal épületének átvétele és az ottani iratok átvitele a Prímási Palotába személyi titkára, Dr. Turchányi Egon vezetésével stb.) és a korábbi állapot helyreállításának direktíváit.

Párhuzamokat fedezhetünk fel a politikai tevékenysége kapcsán is. Mindszenty számára fontos volt a szabadságharc 1956-ban és később is: amikor október 31-én megérkezett a fővárosba, egyik első cselekedete az volt, hogy megáldotta a budapesti felkelők fegyvereit (ezt Rétságon is megtette). A szabadságharc győzelmében a politikai-közjogi-közéleti *tabula rasa* lehetősége mindig benne volt: az ország visszanyerhette volna a szuverenitását. Ebben volt partner a prímás akkor is, amikor elutasította 1956-ot mint forradalmat, amivel elismerte volna, hogy a létező kommunizmust csak megreformálják (kommunista vezetéssel), és más tartalommal, de folytatják annak megvalósítását. Ez a különböző álláspont már középtávon is ellentmondást eredményezett volna Nagy Imre kormánya és Mindszenty, valamint a körülötte pár nap alatt kör-

³⁰ Mészáros István találta meg ezt a rövid írást, amelyet a Népszabadság-cikk váltott ki a prímásból, *Füzér Julián* ferences atya (Mindszenty szentté avatásának egyik legaktívabb harcosa) irathagyatékának VI. számú dobozában.

vonalaződó és egyre inkább gyarapodó politikai csoportosulások között, amire csak azért nem kerülhetett sor, mert bekövetkezett a szovjet megszállás és az összeomlás november 4-e után.

Nagy Imre szerepéről a primás nem is elsősorban a kommunista kormányfő, hanem az áldozat szempontjából nyilatkozott később, és ezért lényegében pozitívan tette ezt: minden jel szerint tisztelte őt; szentmiséjét felajánlotta az ateista politikus lelki üdvéért, és egy rövid, a politikai azilumban készült feljegyzésében „nemzeti hősnak”, de ugyanakkor „kezdeti zászlónak” is tartotta, akinek ténykedését az események idővel meghaladhatták volna.³¹ Emellett pedig csak Nagy Imre (harmadik) kormányát fogadta el legitimnek, igaz, csak Kádár János rezsimével szembeállítva. Politikai nézeteik azonban nem egyeztek, hiszen Mindszenty harcos antikommunista volt egész életében, keresztényszocialista, legitimista és reformkonzervatív elképzelésekkel és politikai múlttal. Tildy Zoltán politikai teljesítményéről is, aki Nagy államminisztere volt ebben az időszakban, és Mindszentyvel tartotta a kapcsolatot, inkább negatív volt a véleménye, még ha emberként esendőnek tartotta és szánta is talán. Amíg Nagy Imre a sznagovi feljegyzéseiben az 1956-os eseményeket egyértelműen még olyan fejleményeknek tartotta, amelyeknek csak a rákosi és a sztálinista részeitől kellett megfosztania a szocializmust, addig Mindszenty – az amerikai nagykövetségen eltöltött „félrabságban” – 1944-et tartotta a normalitás utolsó évének – és ez a két, egyéni konzekvenciákat is leszűrő álláspont nemigen találkozik.

Mindszenty haláláig fenntartotta a jogigényét a közjogi-alkotmányos szerepre, ami a hercegprímáságból adódik, ez azonban egy kommunista rendszerben nem volt értelmezhető és legfőképpen nem volt gyakorolható. Egy sikeres szabadságharc ehhez is *tabula rasa*-t tudott volna szolgáltatni esetleg, ahogyan lehetőséget azoknak a pártoknak és csoportoknak is, amelyeket ha Mindszenty sokallt is számbelileg, hiszen a nemzeti egységet szorgalmazta (mely megint csak utalás a pártokon felüli szerepére), de mégiscsak politikai szövetségesei voltak – és még inkább azok lehettek volna az események menetében.

Irodalomjegyzék

1956 plakátjai és röplapjai. Szerkesztette: Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert. Budapest, 1991.

1956 sajtója október 23. – november 4. Szerkesztette: Szalay Hanna. 2006, Geopen Kiadó.

Balogh Margit: *Mindszenty József*, Budapest, 2002, Gondolat.

³¹ Mindszenty József emlékiratainak meg nem jelent gépirata a Mindszenty Levéltárban található. Tyekvicska Árpád gyűjtése.

Füzér Julián: *Mindszenty bíboros, a szent*. é. n. Jelenleg elérhető:
www.ppek.hu/konyvek/Fuzer_Julian_Mindszenty_biboros_a_szent_1.doc?, utolsó
letöltés: 2014. július 28.
Magyarországi pártprogramok 1944–1988. Szerkesztette: Balogh Sándor és Izsák Lajos.
Budapest, 2004.
Mészáros István: Kik a „bukott rendszer örökösei”? *Vasi Szemle*, LX. évf. (2006), 5. sz.
Mészáros István: „Build up Mindszenty!” Egy furcsa amerikai ötlet 1956-ban. In: Uő.:
A Conti utcától Recskig. Újabb Mindszenty kutatások. Budapest, 2007.
Mindszenty leveleskönyv. Összeállította: Mészáros István. Budapest, k. n., 1997.
Mindszenty József: *Emlékirataim*. Budapest, 1989, Szent István Kiadó.
Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve – Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez (CD-melléklettel)*. Budapest, 2008, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.

Korabeli folyóiratok:

Magyar Ifjúság, 1956. november 2.
Magyar Nemzet, 1956. november 1.
Egyetemi Ifjúság, 1956. november 4.
Népakarat, 1956. november 3.

DR. NÉMETH JÓZSEF LAJOS

Keletről nyugatra, nyugatról keletre

*A magyar biztonságpolitikai gondolkodás néhány jellemző vonása
a rendszerváltozás időszakában irányított interjúk alapján*

Bevezetés

Hazánk 2014-ben ünnepelte NATO tagságának 15 éves, míg EU tagságának 10 éves évfordulóját. E két fontos dátum mellett azonban nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy mindezen eredmények megalapozása évtizedekkel korábban történt meg.

Csaknem negyed századdal a rendszerváltoz(tat)ást követően elmondható, hogy hazánkban a biztonságpolitika immár szerves részét képezi külpolitikai cselekvéseinknek, egyúttal keretet biztosít a védelempolitikai erőfeszítéseknek is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy mára már kialakultak és megszilárdultak azok az elméleti és gyakorlati alapok, amelyek szükségessé és lehetővé teszik a hazánkat érintő (érő) biztonságpolitikai kockázatok, kihívások, veszélyek és fenyegetések értékelését és a megfelelőnek vélt válaszadást. Ezekben pedig kiemelt figyelmet kapnak a honvédelemmel kapcsolatos erőfeszítések és a vonatkozó külső és belső érdekérvényesítés formális és informális eszközei és módszerei.

Az 1989–1999 közötti időszak – évtizedes távlatból – a magyar vonatkozású politikai gondolkodás egyik legintenzívebb időszakának tekinthető.

Emlékezzünk csak! A békés rendszerátmenet másfél-két évének – véleményem szerint szinte legjelentősebb – kiindulópontjai, mozgató tényezői és rendkívül összetett folyamatai az önállósuló nemzet biztonságpolitikai törekvései köré csoportosulnak, amelyek közé – a teljesség igénye nélkül – az erdélyi falurombolásokat, a békés rendszerátmenetet, a szovjet csapatok kivonását, a bős-nagymarosi vízlépcső ügyét vagy akár a Varsói Szerződésből való kilépést sorolhatjuk.

A fenti – és számos más kapcsolódó – kérdést élénk társadalmi és politikai vita követte, amelyek szerteágazó irodalmat és forrásokat teremtettek, így a rendelkezésre álló források mennyisége és mélysége komoly nehézség elé állítja a kutatókat. Ugyanakkor a témában való eligazodáshoz hatékony eszközt kínál – a téma- és időszűkítésen kívül – a biztonság és a biztonságpolitika

komplex felfogása, amely magában foglalja a politikai, gazdasági, társadalmi, katonai és környezeti kérdések szisztematikus feldolgozásának lehetőségeit.

A szerző egyúttal azon meggyőződésének is hangot ad, amely szerint a biztonságpolitika nem csak dokumentumokban, elemzésekben és különböző rendszerekben vagy szervezetek formájában testesül meg, hanem markánsan megjelenik annak alakítóiban: a politikusok, döntéshozók, szakértők és a végrehajtók egyéni és csoportos szintjein. Épp ezért egy ország és/vagy szervezet biztonságpolitikája magában foglalja az utóbbi szereplők (személyek) egymáshoz való viszonyát, de azt is, ahogyan önmaguk viszonyulnak az adott kihívásokhoz, veszélyekhez, fenyegetésekhez vagy hogy miként hajtják végre a rájuk háruló feladatokat.

A biztonságpolitikai események és folyamatok értékelhető mechanikus módon, adott és jól ismert metodika alapján, azonban a leglényegesebb tényezőknek többnyire a háttérben zajló folyamatokat tekintjük, amelyekről – többé-kevésbé érthető okokból – kevés szó esik. Jelen tanulmány ez utóbbiak néhány jellemző vonásának és esettanulmányok feltárását, bemutatását tűzi ki célul primer források alapján, irányított interjúk felhasználásával, de azzal a megjegyzéssel, amely szerint az alábbi információk további kiegészítésre szorulnak, így a tárgyalt téma csupán egy-egy szeletébe engednek betekintést.

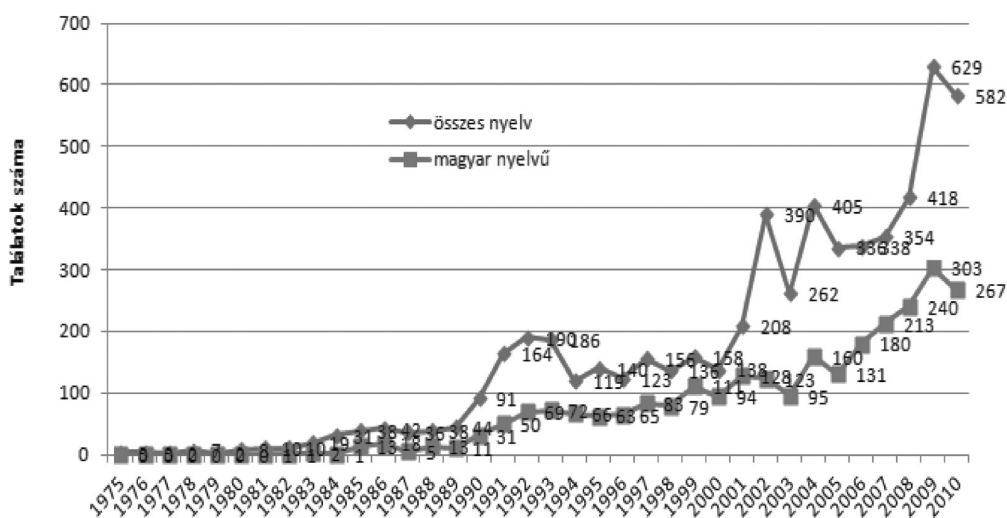
A hazai biztonságpolitikai gondolkodás trendjei számokban

A kutatási eredmények – irattári és más írott források alapján – azt mutatják, hogy a magyar biztonságpolitikai gondolkodás gyökerei az 1970-es évek végéig nyúlnak vissza, bár ez a felfogás ekkor még nem nevezhető jelentősnek a '80-as évek végéig meghatározó szerepet játszó katonapolitikai megközelítés mellett.

Bár a trendeket nehéz számszerűsíteni, a Nemzeti Közszerzői Jogi Központ Könyvtárának elektronikus katalógusát felhasználva mégis értékes adatok nyerhetők. A „biztonságpolitika” kulcsszóra (ilyen esetben az adott dokumentum egészére vonatkozik a keresés) történő rákérdezés során 1975–2010 között évenkénti bontásban, valamint a használt nyelvre vonatkozó szűkítéssel nyert információkkal az alábbi adatsort nyerjük:

Az alábbi adatsorból érzékelhető, hogy

- hazai biztonságpolitikai publikációk – bár csekély számban – már 1989 előtt is léteztek,
- a rendszerváltoz(tat)ás után években, 1995-ig jelentős növekedés következett be a vonatkozó publikációk számában,
- 1995–1999 között stagnálás érzékelhető,
- a trendvonalak ciklikusságot mutatnak, amelyek egybeesnek az adott időszakban zajló biztonságpolitikai folyamatok fontosságával (például: balkáni háborúk, 2001. szeptember 11. stb.)
- míg 2000-től – kisebb visszaesésekkel tarkítva – ismét növekvő trendet figyelhetünk meg.

Magyar és angol nyelvű találatok száma évenkénti megoszlásban a „biztonságpolitika” kulcsszóra való kereséskor. Forrás: NKE EKK elektronikus katalógus
(Szerkesztette: Dr. Németh József Lajos)

Hozzá kell tennünk azonban, hogy a fenti adatsor nem mutatja meg azt az eloszlást, amelyből kikövetkeztethető lennének a magyar biztonságpolitikai gondolkodás adott korszakra vonatkozó legfontosabb tartalmi összetevői. Ezekre választ az adott korszak meghatározó politikai, katonai és szakmai szereplőivel készített irányított interjúk adhatnak választ.

Az irányított interjúk jellemzői

A 2011-ben, három évre elnyert MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával megvalósult kutatás egyik célkitűzése olyan irányított interjúk elkészítése és kiértékelése volt, amelyek segítségével kimutathatóvá válnak a hazai biztonságpolitikai gondolkodás jellemző vonásai az 1989–1999 közötti időszakban, különös tekintettel a Magyar Honvédség átalakítását célzó erőfeszítésekre. [1]

A 2012 nyarától 2014 tavaszáig terjedő időszakig 22 interjú valósult meg hangrögzítéssel, majd az elhangzottak legépelésével és korrektúrázásával. Ezekből eddig kettő jelent meg nyomtatásban. [2]

A 17 kérdést tartalmazó irányított interjú három fő elemből áll:

- a biztonságpolitikai folyamatokban és gondolkodásban betöltött szerep értékeléséből;
- a biztonságpolitikai gondolkodás erősségeinek, gyengeségeinek, lehetőségeinek és veszélyeinek értelmezéséből (SWOT-analízis);

- valamint a Magyar Honvédség átalakítását célzó erőfeszítések jellemzőinek feltárásából.

A mintegy 400 oldalnyi primer forrás feldolgozása időigényes és hosszú folyamat, emiatt jelen pillanatban csak általános trendeket és csomópontokat állapíthatunk meg, amelyek lényegi elemeit egy SWOT-analízis¹ formájában foglalhatjuk össze:

ERŐSSÉGEK – A folyamatok békében zajlanak, – kiváló katonai szakembergárda, – megfontolt döntéshozatal, – az integráció (NATO, EU) szükségességének felismerése, – a nemzeti jelleg erősödése, – kezdetben proaktív, – a formális és informális kommunikációs csatornák hatékony felhasználása.	LEHETŐSÉGEK – A környezeti biztonság egyes területei, – a korábbi, Varsói Szerződéshez köthető kapcsolatok kiaknázása, – a regionális együttműködés fontossága (KEK, V4), – a nemzetközi missziókban való részvétel, – a civil társadalom szereplőivel való együttműködés.
GYENGESÉGEK – Maradiság, – nyelvi képességek hiánya, – bizalomhiány, – a haderő alacsony társadalmi elfogadottsága, – forráshiány, – a tartalékok felélése, – a politikai vezetés tudás- és tapasztalathiánya, – állandó leterheltség, – a szakmai-tudományos eredmények alig jutnak el a politikai és katonai csúcsvezetéshez.	VESZÉLYEK – A biztonsági vákuum félreértelmezése, – a délszláv háborúk, – a stratégiai kultúrák közötti különbségek, – a környező országokkal való viszony, – a szakmai elgondolások (főként a napi politikai szituációkban történő) félreértelmezése, – a biztonságpolitikai kihívások, veszélyek és fenyegetések komplexebbé és gyorsabbá válása.

**A magyar biztonságpolitikai gondolkodás SWOT-analízise
irányított interjúk alapján az 1989–1999-es időszakban**
(Szerkesztette: Dr. Németh József Lajos)

¹ A SWOT-analízis egy olyan stratégiaértékelő és -alkotó módszer, amelynek segítségével egy rendszer, egy szervezet, de akár egy folyamat jellemzői is bemutathatók, értékelhetők. Ennek segítségével a külső és a belső jellemzők, körülmények csakúgy meghatározhatók, mint a fejlődés vagy fejlesztés lépései. In: Fodor Tamás: A SWOT analízis elkészítése, <http://tfodor.hu/> (A letöltés dátuma: 2014. május 21.)

Az általános trendeket illetően (ezek még nem tekinthetők teljesnek!) a következőket állapíthatjuk meg:

- Az irányított interjúk alapján és a tárgydőszak eredményeinek figyelembevételével megállapítható, hogy a magyar biztonságpolitikai gondolkodás legmarkánsabb részének az 1989–1999 közötti időszak tekinthető.
- Ugyanakkor a fenti kutatás egyik legjelentősebb eredménye az, hogy a különböző biztonságpolitikai megközelítések jellege és mértéke (intenzitása) a rendszerváltoztatás időszakában mutatja a legnagyobb dinamikát a hazai vonatkozású politikai gondolkodásban is.
- Ebben egy sajátos fejlődési folyamat jelenik meg, amelyben az adaptivítás csakúgy megjelenik, mint az esetlegesség (ezek evolúciós sajátosságok). Ez előbbi alatt az integrációs (különösen a NATO felé történő) törekvéseket, míg az utóbbiak alatt a tárgydőszakban felmerült markáns kihívásokat és problémákat (különösen a délszláv háborúk) érthetjük.
- A hazai biztonságpolitikai gondolkodás fejlődésének jellege lineáris, azonban ez nem mentes az esetenkénti negatív vagy pozitív irányú eltérésektől.
- A katonai és politikai elitek közötti viszony minősége átlagosnak mondható ebben az időszakban, aktivitása – azaz a vezetők közötti kommunikáció – azonban eltérőnek mutatkozott az adott bel-, kül- és biztonságpolitikai helyzet okán.
- Az is kimutatható, hogy a személyes és szervezeti jellegű nemzetközi kapcsolatok (leginkább a személyes ismeretség) rendkívül nagy fontossággal bírtak a tárgydőszakban, amit idővel kiegészítettek és részben felváltottak a kiváló, elsősorban angol, nyelvtudással rendelkező szakemberek által generált kapcsolati háló.
- Az időszakon végighúzódó állandó trendnek tekinthetők a Magyar Honvédség átalakításait célzó lépések, amelyekben a legfontosabb szempontot a gazdasági megfontolások jelentették. Ennek ellenére a Magyar Honvédség jól használta fel a nemzetközi szerepvállalás nyújtotta lehetőségeket, amelyek végső soron jelentősen hozzájárultak új és fontos képességek kialakításához.
- A tárgydőszak másik fontos jellemzője a túlzott minta- és feladatkövetés, amely jelentősen korlátozta a folyamatok kritikusabb megközelítését és adott esetben szükségszerű módosítását.

Az alábbiakban a tárgydőszak számos biztonságpolitikai (jellegű) eseményei, folyamatai közül néhány olyan példát tárgyalunk, amelyek egyrészt a mai napig is vitákra adnak okot, másrészt kevésbé ismertek.

Aktivizálódó társadalom, intakt haderő

A rendszerváltozás egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy az vajon milyen formában megy végbe: békés módon vagy erőszak árán válnak valóra azok a vágyak, amelyek a demokráciát áhították? Ma már tudjuk – és ebben a tekintetben is rendkívül szerencsésnek vallhatjuk magunkat –, hogy a demokratikus átalakulás „puskalövés nélkül” zajlott le hazánkban. Nem véletlen az előző mondatban használt idézőjel, hiszen Kárpáti Ferenc, a Kádár-korszak utolsó honvédelmi minisztere ezzel a címmel adta ki könyvét 2011-ben.²

Nem tévedünk abban sokat – sőt, minden bizonnyal igazunk van –, ha kijelentjük, az emberek nagymértékben tartottak attól, féltek tőle, hogy a pártállam minden eszközt bevet a visszarendeződés érdekében. Igaz volt ez a félelem az összes létező erőszakszervezetre, különösen a Munkásőrségre, de a Magyar Néphadsereg sem vonhatta ki magát alóla. Annak vezetői azonban számos fórumon erőteljesen hangoztatták, hogy a haderő nem fog a zajló folyamatokba beleavatkozni.

Az Ellenzéki Kerekasztal I/6-os – erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtésére összehívott – munkabizottsága 1989. augusztus 30-án „megnyugvással” hallgatta meg Kárpáti Ferenc részletes tájékoztatóját, amelyben a Varsói Szerződéssel kapcsolatos kérdések csakúgy felmerültek, mint a hadsereg belföldi alkalmazását firtatók.³ A munkabizottság kérdései leginkább arra irányultak, hogy feltárják a hadsereg belföldi (karhatalmi) alkalmazhatóságát, illetve a Munkásőrséghez való viszonyát. Az erőszakos cselekményektől való félelmet igencsak beszédesen írja le az a kérdés, amely így hangzott: „Jelenleg hogyan zárható ki az államhatalom részéről egy tömegtüntetés polgárháborúvá alakulása?”⁴ Hasonlóan beszédes adat az is, hogy az említett tárgyalásokon a Magyar Néphadsereggel (Honvédséggel) kapcsolatos kérdések alig több mint félszáz, míg a Munkásőrséggel kapcsolatos felvetések csak 90 alkalommal fordultak elő.⁵

Az elkészített irányított interjúk alapján több tényező együttes jelenléte és hatása lehet a magyarázat arra, hogy a magyar haderő a demokratikus átalakítás során intakt maradt:

- A hadsereg vezetésének szakmai felkészültsége és nemzetközi kapcsolatai, (hírszerzési) információi révén (ebbe beleértve mind a nyugati,

² Lásd: Kárpáti Ferenc: Puskalövés nélkül... Duna International, 2011. Jelen sorok szerzője egy hónappal 2013 szeptemberi elhunyt előtt készített Kárpáti Ferencsel irányított interjút.

³ In: A rendszerváltás foratókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Hatodik kötet, 2000, pp. 654–658.

⁴ Uo., p. 658.

⁵ Lásd „A rendszerváltás foratókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben” című sorozatban a fenti témák előfordulási számait.

mind a Varsó Szerződés országait is) tökéletesen tisztában volt az aktuális nemzetközi folyamatokkal, azokat meg is értette, sőt adott esetben – a maga szintjén – tevékenyen alakította is.

- A legmagasabb szintű katonai és honvédelmi (szak)politikai vezetés határozottan, egyértelműen és folyamatosan hangsúlyozta azt, hogy a haderő támogatja a reformfolyamatokat, és tisztában van saját felelősségével és hatáskörével (pontosabban annak korlátaival).
- A katonai vezetés felismerte annak súlyát, hogy a rendkívül gyors és szerteágazó hazai és nemzetközi változások közepette a hadsereg stabilizáló tényező – és annak is kell maradnia (hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy ez az attitűd annak szervezeti kultúrájából is fakad).
- A haderőt sokkal inkább lekötötte azt, hogy a meglévő gazdasági nehézségek ellenére biztosítsa saját működőképességét (tehát nincs szó ez esetben fejlesztésről, sokkal inkább a túlélés lehetett a döntő momentum, meghatározó érdek).
- A nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásokról – különösen a leszerelési és haderő-csökkentési tárgyalásokról vagy a Varsói Szerződés védelmi doktrínájának szükségszerű alkalmazásáról – a hadsereg állománya annak belső tájékoztatási rendszere, a megjelent sokrétű tudományos publikációk révén, valamint a magyar delegációk aktív szerepének köszönhetően jól értesült volt, így tudta, hogy a jövőben mire (leszerelésre) számíthat.
- A hadsereg a változásokat agresszív módon ellenzőktől hamar megszabadult.
- A haderő állományát sokkal jobban foglalkoztatták napi gondjaik és a szinte egy időben érkező markáns – stratégiai szintű – feladatok (ebbe beleértve a Nagy Imre és mártírtársainak újratemetésén való korlátozott részvételt, az 1989. október 23-i rendezvények biztosításában való feladatokat, a Munkásőrség leszerelését, a nyugati határzár lebontását stb.), így vélhetően sem szellemileg, sem fizikailag nem voltak hajlandók (kaphatók) bármilyen erőszakos megmozdulásra (magyarán: a meglévő feladatok mellett nem érdekelték őket ilyen megközelítések).
- A társadalmi változásokat már jóval korábban a saját bőrén tapasztalta a haderő, és ez igaz lehet mind a sorállományúak, mind pedig a polgári alkalmazottak tekintetében.

A munkásőrség leszerelése

A fenti tények nem is meglepőek, tudván azt, hogy az 1956-os eseményekben a magyar katonák és tisztek részt vettek a forradalom támogatásában, amelynek egyenes következménye lett a honvédség teljes átszervezése és páriaként való kezelése a soron következő években. Egy másik eredménynek tekinthető a „párt öklének”, azaz a Munkásőrségnek a megalapítása 1957-ben, amely

közvetlen pártirányítás alatt állt, jóllehet egymáshoz való viszonyuk (különösen a bizalmi kérdések tekintetében) a mai napig vitát képez, különösen amiatt, mert ez a szervezet markáns hatalmi kérdéseket vetett fel.

A Magyar Néphadsereg és a Munkásőrség viszonya a kezdeti időszakban egymás mellé rendeltséget feltételez, ugyanis ez utóbbi parancsnokának 1967-ben kiadott, „M” 001-es számú, „szigorúan titkos és különösen fontos” parancsa kimondta, hogy a Munkásőrségnek „az ellenség váratlan agressziójának elhárításában a HM és a BM szervekkel együttműködésben” kell részt vennie.⁶

Ehhez képest – és ez jól jelzi a viszonyok változását, eltolódását – a későbbiek során a Minisztertanács 1091/1989. (VI. 30.) határozata – még feltételezve azt, hogy a szervezet fennmarad – kimondta, hogy a „honvédelmi miniszter vezetésével bizottságot kell létrehozni. Az új védelmi koncepció kidolgozásával összhangban át kell tekinteni és a Minisztertanács részére javaslatot kell kidolgozni a Munkásőrség új feladataira, szervezetére, működésére, létszámára és költségvetésére vonatkozóan.”⁷

Más, logikai megközelítéssel élve felmerült a kérdés: vajon a Munkásőrség meddig lehetett az egész része, egyúttal része az egésznek? Azaz ha a biztonsági megfontolások egységesen értelmezendők, akkor abban a részeknek – beleértve a Munkásőrséget is – mekkora szerepük van? Ha pedig az egyes biztonsági elemek egymással együttműködnek, akkor azok hogyan és miként képeznek hatékony egységet? (Ezek a kérdések szinte minden korszakban felmerülnek, így napjainkban is.)

A történelmi hűség természetesen megkívánja, hogy nyomatékosítsuk: a Munkásőrség megszüntetését az 1989. évi XXX. törvény mondta ki, amelyben egyúttal elrendelték haditechnikai eszközeinek a Magyar Néphadsereg részére történő átadását is 1989. december 31-ig. Ezt a döntést az 1989. november 26-i ún. négyigenes népszavazáson a szavazók csaknem 95%-a megerősítette.⁸

Az elkészített interjúk alapján a Munkásőrség leszerelése nyugodt körülmények között zajlott le, az aktuális katonai vezetésnek gondot leginkább a folyamatok ellenőrzését végző politikai pártok (például a Magyar Demokrata Fórum) nyugtalansága, az adott helyszínen való ideges viselkedése okozta. Ebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyar haderő nemcsak a haditechnikai eszközök mechanikus és szabályszerű átvételét hajtotta végre, de képes volt arra is, hogy az érzékeny helyzeteket hatékonyan kezelje. Ehhez pedig a szaktudáson túl annak elfogadottságára és az iránta irányuló bizalomra is szükség volt.

⁶ In: A Munkásőrség parancsnokának „M” 001-es számú parancsa, 1967. március 22., p. 4.

⁷ Lásd: a Minisztertanács 1091/1989. (VI. 30.) határozata a Munkásőrség helyzetéről.

⁸ In: http://mult-kor.hu/20091126_husz_eve_volt_a_negyigenes_nepszavazas (A letöltés dátuma: 2014. augusztus 23.)

A szovjetekkel való viszony, csapatkivonás és a Varsói Szerződés megszűnése

A tényyszerűség kedvéért, de az eseménytörténet túlzottan részletes bemutatásának csapdáját elkerülve, lényeges azt megállapítanunk, hogy a rendszerváltoztatás intenzív időszakán gyakorlatilag végighúzódik – és hatást gyakorolt –, hogy a szovjet csapatok egészen 1991 nyaráig hazánkban állomásoztak.

Ez nemcsak a választási küzdelmekben jelent meg, de permanens témáját képezte az azt megelőző kerekasztal-tárgyalásoknak is, sőt jellegét illetően nem volt szélsőségektől sem mentes (lásd: a kivonás követelése harminc napon belül).

A szovjet csapatok hazánkból történő kivonása – pontosabban ennek elérése és végrehajtása – lehetőséget, féket és csapdát is jelentett egyszerre.

Lehetőség volt arra, hogy hazánk elnyerje hőn áhított függetlenség, de arra is, hogy a fordulat éveiben (1989–1990) feltörekvő politikai pártok felhasználják ezt céljaik érdekében. Ezzel kapcsolatban két példát érdemes említenünk: az egyik szerint jelentős meglepést okozott 1990-ben az MTA Politikatudományi Intézetében az a híres Horn Gyula-féle mondat, amelyben ő elképzelhetőnek tartotta, hogy Magyarország egyszer a NATO tagja lesz. Deák Péter ny. ezredes, biztonságpolitikai szakértő a reakciókat illetően így emlékezett: „Erre mindenki felszólalt, hogy ezt hogy értette, teljes megdöbbenés volt, komolytalannak, hülyeségnek vették, és így tovább. Még ma se tudjuk, hogy honnan származott ez a gondolat, de az biztos, hogy akkor már a határnyitás, a nyugattal való barátkozás, a bécsi tárgyalások és a szovjet csapatkivonás már előrehaladott állapotban voltak. Az se véletlen, hogy a NATO-hoz való csatlakozás, az a Horn-kormány alatt erősödött fel.”⁹

A csapatkivonás kérdése nemcsak a választási kampány politikai marketingkommunikációjában jelent meg (lásd az MDF elhíresült „Tovarisi konyec!”, „Eltársak, vége!” feliratú plakátja), de komoly aggodalommal töltötte el a kerekasztal-tárgyalások szereplőit is, akik – pontosabban az országos listát állító pártok – 1990. március 5-én a Parlament Vadásztermében vitatatták meg az ezzel kapcsolatos kérdéseket.¹⁰ A tanácskozáson az elnöki tisztséget Szűrös Mátyás ideiglenes kormányfő látta el, és azon részt vett Németh Miklós miniszterelnök, Fodor István, a parlament megbízott elnöke és Lőrincz Kálmán

⁹ Dr. Németh József Lajos: Irányított interjú Deák Péterrel az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával. *Hadtudományi Szemle*, 2013/01. p. 134. In: http://uni-nke.hu/downloads/kutatas/folyoiratok/hadtudomanyi_szemle/szamok/2013/2013_1/2013_1_alt_nemeth_jozsef_127_137.pdf (A letöltés dátuma: 2014. szeptember 06.)

¹⁰ In: A rendszerváltás forгатókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Ötödik kötet, 2000, p. 634.

altábornagy, a Magyar Honvédség parancsnoka¹¹ is. A pártok álláspontjait áttanulmányozva megállapítható, hogy a leginkább vitára okot adó kérdés a szovjet csapatkivonásokat illetően az volt: milyen ütemezéssel (mennyi idő alatt) valósuljon meg. A vonatkozó 8/1990. számú országgyűlési határozat a kérdésben való eljárást a Minisztertanácsra (azaz a kormányra) bízta, míg annak időintervallumát úgy határozta meg, hogy arra 1990-ben, de „legkésőbb 1991-ben sor kerüljön”.¹²

A csapatkivonás kérdése véleményem szerint betöltötte a „fék” szerepét is, hiszen amíg a szovjet katonák itt állomásoztak és a Varsói Szerződés is létezett, folyamatosan fennállt annak – legalábbis elméleti – lehetősége, hogy valamilyen fegyveres beavatkozás, akció kezdődjön részükről. Ez a megközelítés többször vissza is köszönt a politikai tárgyalások során, hiszen a felek ezt a helyzetet használták egymás megnyugtatóására vagy épp helyreállítására is. (Magyarán: ne viselkedjenek túl szélsőségesen, ne provokálják a szovjeteket feleslegesen.)

A csapatkivonás korábban említett „csapda” (olykor gumicsont) szerepe abban nyilvánult meg, hogy a politikai pártok előszeretettel vették elő ezt a kérdést, amikor a kormányzatot támadták vagy amikor más, jelentősebb kérdésről kívánták a figyelmet elterelni.

A fentiekkel párhuzamosan élte végnapjait a Varsói Szerződés, amelynek megszűnése 1991 tavaszán – pontosabban az, hogy milyen módon valósuljon meg – számos, rendkívül izgalmas és szinte véletlenszerű eseménnyel és megoldással tarkított.

Ennek részleteiről Borsits László ny. vezérezredes így nyilatkozott: „Az új kormány megalakulásával egy időben, már rövid időn belül történtek olyan lépések, amelyek mindenképpen arra irányították a figyelmet, hogy a magyar kormány elkötelezett a Varsói Szerződésből való kilépésre. Már a megalakulást követően jeleztük a szovjet vezetésnek, hogy leállítjuk a gyakorlatokat, és az 1990 nyarán, Moszkvában megtartott Politikai Tanácskozó Testület ülésén került első ízben felvetésre a magyar fél részéről a Varsói Szerződés megszüntetése. Persze ehhez kellett némi furfang is, ugyanis az ülés lebonyolításáért mi, magyarok feleltünk, Antall József volt a levezető elnök. Az előzetesen kiküldött napirendi pontok között ez a téma abszolút nem szerepelt. Antall József elővezette azt, hogy *a napirendi pontok között szereplő modernizáció meg fejlesztési kérdések helyett a magyar delegáció szeretné a Varsói Szerződés feloszlásának kérdéseit napirendre tűzni* [kiemelés tőlem – N. J. L.]. Ekkor elindult egy nagy polémia, de végül Gorbacsov rábólintott, hogy tárgyalhatunk erről.

¹¹ 1989. december 1-től volt ebben a beosztásban.

¹² Lásd: a 8/1990. (II. 14.) OGY határozat a Magyar Köztársaság katonapolitikai érdekeinek képviseletéről, a szovjet csapatok hazánkban történő kivonásával kapcsolatosan. In: <http://www.complex.hu/kzldat/o90h0008.htm/o90h0008.htm> (A letöltés dátuma: 2014. szeptember 06.)

A magyar fél előzetesen nem egyeztetett erről semelyik jelenlévő delegációval sem, sőt, ha jól emlékszem, akkor az NDK nagyon ellenezte, hogy ez napi-rendre kerüljön.

Ezt követően Für Lajos honvédelmi miniszterrel bemutatkozó látogatáson voltunk Dimitrij Jazov marsallnál, valamint Pjotr G. Lusev tábornoknál, a VSZ Egyesített Fegyveres Erők (EFE) főparancsnokánál. Ekkor Lusev még ránk is szólt, hogy beszéljünk oroszul, amit úgy hárítottunk el, hogy azért nem beszélünk ezen a nyelven, mivel a miniszter nem tud oroszul, így ez az oda-vissza fordításban gondot jelentene. 1991 januárjában már írásban bejelentettük, hogy megszüntetjük a légvédelmi együttműködést, tehát e tekintetben önállóvá váltunk. Ezt követően felszámoltuk a magyarországi és a moszkvai EFE képviselőket is.”¹³

Miről is tanúskodnak a fenti sorok? Alapvetően arról, hogy a helyes helyzetfelismerést fel lehet (és fel is kell) használni hiteles kezdeményezések elindítására, bár ehhez kétségtelenül szükség van a partnerek (jelen esetben Gorbacsov) rugalmasságára is.

De vajon a „partnerség” valóban úgy értendő a szovjetekkel, ahogy azt napjainkban elképzeljük? Az interjúk alapján az rajzolódik ki, hogy a szovjet katonai vezetés rugalmassága, „partneri” attitűdje nagyban függött az adott feladat típusától, a végrehajtás módjától. Például a hadműveleti tervek kidolgozásánál, a gyakorlatok alkalmával ez a viszony normálisnak volt mondható, de a haditechnikai eszközök beszerzését erőltető (utasító) fellépéseik már egy sokkal agresszívabb mentalitásról tanúskodnak. Ez utóbbi talán nem is meglepő annak tükrében, hogy a szovjet katonai vezetés érezhetően tartott a politikai vezetéstől (a beszámolók alapján páran szinte haza, Moszkvába se mertek menni, amikor a magyar vezetés elutasította az újabb beszerzéseket), illetve amiatt, hogy a Varsói Szerződés egy hatalmas haditechnikai piacként is működött, amelyben a leosztott (meghatározott) szerepek ugyanúgy léteztek, mint a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában (KGST).

A Varsói Szerződés megszűnése sok egymásra épülő apróbb lépés eredményének is tekinthető (természetesen a politikai akarat mérvadó szerepe mellett), amelyből a magyar katonai vezetés igencsak kivette a részét. Ennek során a légvédelmi együttműködés megszüntetése, a korábban tervezett közös hadgyakorlatok lemondása – pontosabban felfüggesztése – vagy az alkalmazási tervekből való „kivonulás” lépésről lépésre csökkentette a korábban létező függőségi viszonyt – és alakította azt egyfajta kényszerű partnerséggé. Az ilyen kapcsolat – szokatlansága, időigényessége és korábbiakhoz képest jóval alacso-

¹³ Dr. Németh József Lajos Irányított interjú Borsits László ny. vezérezredessel az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával. *Hadtudományi Szemle*, 2014/02. p. 252. In: http://uni-nke.hu/downloads/kutatas/folyoiratok/hadtudomanyi_szemle/szamok/2014/2_014_2/2014_2_f_nemethj.pdf (A letöltés dátuma: 2014. szeptember 06.)

nyabb hatásfoka miatt – pedig egy idő után legalább annyira terhessé válik az egyik félnek, mint a másiknak, így szinte törvényszerű annak felbomlása.

Véleményem szerint a VSZ megszűnése – bár politikai szempontból annak tűnhet – nem tekinthető gyors és hirtelen folyamatnak, sokkal inkább a háttérben zajló nemzeti, nemzetközi és szövetségi szintű katonapolitikai és katonai szakmai események egymásra épülő elemeit összekapcsoló gazdasági és politikai kényszer, valamint a helyzetfelismerés kombinációjának.

Új kapcsolatrendszer kialakítása

A tárgyidőszak egyik legjelentősebb kihívásának tekinthető azoknak az új kapcsolatoknak a kialakítása (de a meglévők elmélyítése is!), amelyek nemcsak rendkívül fontosak voltak az adott biztonságpolitikai helyzet megértésében és kezelésében, de meghatározónak bizonyultak abban is, hogy a soron következő években hogyan alakult a magyar biztonságpolitikai felfogás és érdekérvényesítés itthon és külföldön.

A hazai trendek vizsgálatakor lényeges megkülönböztetni az alábbi kapcsolati rendszereket:

1. *A katonai vezetés és a politikai elit egymáshoz való kezdeti viszonya, a megismerés jellegzetességei.*
Ezen belül további felosztás lehetséges:
 - időbeli szempontból (az 1990-es tavaszi választásokat megelőző, majd az azt követő időszak),
 - alkotmányossági-törvényi szempontból (mi a hadsereg szerepe, feladata?),
 - a polgári irányítás (civil kontroll) értelmezése, alkalmazása, jellegzetességei szempontjából (például: az Országgyűlés Honvédelmi Bizottsága),
 - illetve az adott – akár ad hoc – feladatok szempontjából (például: romániai helyzet, délszláv válság).
2. *A haderőn belüli kapcsolatok szempontja*, ami alatt nemcsak a katonai vezetők egymáshoz való viszonyát értjük, hanem az egyre hangsúlyosabb szerepet játszó Honvédelmi Minisztériummal való kapcsolatokat is.
3. *A haderő és a társadalom viszonyának szempontja*, amely például nemcsak a sorkötelezettséggel kapcsolatos eseményeket, folyamatokat foglalja magában, hanem az egyes civil, biztonságpolitikai kutatásokkal foglalkozó szervezetekkel való kapcsolatokat is (például: Magyar Hadtudományi Társaság).

A nemzetközi kapcsolatok vizsgálatakor külön hangsúlyt érdemel az a tény, hogy a Magyar Néphadsereg (Honvédség) szerteágazó kapcsolatokkal rendelkezett a Varsói Szerződés révén, ami alatt nemcsak a tagállamok katonai vezetői közötti relációkat érhetjük, hanem azt is, ahogyan a VSZ más szer-

vezetekhez, például a NATO-hoz viszonyult. Ez utóbbira vonatkozó fontos példa az 1990. január 16. és február 5. között – a bécsi haderő-csökkentési tárgyalások keretében – megrendezett VSZ–NATO közös, ún. „35-ök szemináriuma”, ahol jelen volt és előadást tartott Borsits László altábornagy, a Magyar Néphadsereg vezérkari főnöke is. Ennek során ismertette országunk katonai doktrínájának elvi kérdéseit, valamint beszámolt a hadműveleti, kiképzési és anyagi biztosítás kérdéseiről is.

A bécsi haderő-csökkentési tárgyalások keretében 1990. január 16–19. között lezajlott vezérkari főnöki találkozó csoportképe, a fotó bal szélén Borsits László altábornagy, az MNVK vezérkari főnöke látható

(Forrás: Borsits László magángyűjteménye, a szerző rendelkezésére bocsátva)

A vele 2013-ban készített irányított interjúban megemlíti, hogy „ezen a találkozón egyrészt minden delegáció kifejtette az ország biztonság- és katonapolitikájával kapcsolatos kérdéseket, elgondolásokat, másrészt olyan kétoldalú találkozókra adott lehetőséget, amely alapján elindulhatott egy olyan folyamat, amely azt megelőzően nem létezett [kiemelés tőlem – N. J. L.]”.¹⁴

¹⁴ Dr. Németh József Lajos: Irányított interjú Borsits László ny. vezérezredessel az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával. *Hadtudományi Szemle*, 2014/02. p. 250. In: http://uni-nke.hu/downloads/kutatas/folyoiratok/hadtudomanyi_szemle/szamok/2014/2014_2/2014_2_f_nemethj.pdf (A letöltés dátuma: 2014. szeptember 06.)

Az előadás tartalmát természetesen az aktuális politikai vezetés írásosan „ellenjegyezte” (Németh Miklós miniszterelnök ellátta szignójával), tehát ettől hivatalosan eltérni nem lehetett, mégis az említett kétoldalú találkozók olyan informális beszélgetéseket sejtetnek, amelyek egymás megismerését nagyban elősegítették. Ennek pedig különös jelentőséget tulajdoníthatunk annak ismeretében, hogy a magyar kormány már viszonylag korán egyértelművé vette a NATO-hoz való csatlakozás határozott szándékát. Ennek megvalósításában pedig kulcsfontossága volt annak alakítóinak egymáshoz való viszonya, pontosabban annak jellege.

Az interjúalanyok döntő többsége kiemeli azt, hogy a külföldi partnerekkel való együttműködés nemcsak racionális elvek és szigorú protokoll mentén valósult meg, de abban komoly szerepet játszott az egymás iránti empátia, azaz valamilyen emocionális motívum. Ennek egyik eleme abból a tényből fakadt, hogy a partnerek egyenruhát viseltek, az adott állam által szabályozott módon éltek, az adott alkotmányra esküdtek fel, egyszóval katonák voltak, akik a hazájukat szolgálták. Ez az az attitűd egy jelentős „legkisebb közös többszörösnek” tekinthető, hiszen a korábbi ellenséggel való (lásd VSZ versus NATO) találkozás során gyakran átlendítette a kezdeti bizalmatlan légkört egy bajtársiasabb szférába. Sőt, egyes elbeszélések alapján még az is előfordult, hogy az egyes, korábban tervezett hadműveleti irányok, elképzelések említésekor megmosolyogták saját terveiket azok lehetetlensége, szürrealitása okán.

Bár a kiváló személyes kapcsolatok mélyebb összetevőinek, tényszerű elemeinek feltárása még várat magára, az mégis kijelenthető, hogy ezek nélkül mind a katonai, mind a politikai vezetés jelentős hátrány szenvedett volna el, amely igaz mind az adott helyzet ismeretére, mind pedig a soron következő lépésekre (válaszokra) is.

Lényeges és fontos kiemelni azt is, hogy a kapcsolatok ápolásának egyik legfontosabb eszköze a magas szintű nyelvtudás volt, és ez igaz napjainkra is.

Néhány konklúzió

Összességében véve elmondható, hogy a magyar biztonságpolitikai gondolkodásnak és annak főszereplőinek – beleértve a Magyar Honvédséget és a katonai vezetést is – rendkívül rövid időintervallumon belül nagyon sok egymással párhuzamosan jelentkező – részben előre jelzett, de döntően váratlan – feladattal és kihívással kellett megbirkóznia.

Döntéseik meghozatalában jelentős szerepet játszottak – szakmai felkészültségükön túl – felelősségvállalásuk és szerteágazó ismereteik, hazai és külföldi személyes kapcsolataik.

Kétségtelen, hogy biztonságpolitikai szempontból a tárgyalt időszak legnagyobb sikerének a békés rendszerátmenet tekinthető, de hangsúlyoznunk kell, hogy annak időszakában a Magyar Néphadsereg (Honvédség) nemcsak, hogy intakt maradt, de feladatai, vállalásai, sajátos megoldásai révén jelentős

szerepet játszott a törékeny politikai és katonai egyensúly fenntartásában és a folyamatok békés előremozdításában. Más szóval és kicsit egyszerűbben megfogalmazva: minden gazdasági nehézség ellenére, a meglévő társadalmi és politikai viharok közepette minden partner bizton számíthatott a katonai vezetés és a haderő állományának segítőkészségére és higgadt magatartására.

Felhasznált irodalom

- [1] Dr. Németh József Lajos: A 2011–2014-es időszakra benyújtott MTA Bolyai János Kutató pályázat anyaga.
- [2] Irányított interjúk Boross Péterrel, Borsits Lászlóval, Botz Lászlóval, Deák Péterrel, Deák Jánossal, Gáspár Tiborral, Gazdag Ferencel, Gyarmati Istvánval, Kárpáti Ferencel, Keleti Györggyel, Kőszegvári Tiborral, Lőrincz Kálmánnal, Makk Lászlóval, Matus Jánossal, Mécs Imrével, M. Szabó Miklóssal, Nagy Lászlóval, Nógrádi Györggyel, Szenes Zoltánnal, Szternák Györggyel, Tömösváry Zsigmonddal, Végh Ferencel.
- [3] Fodor Tamás: A SWOT analízis elkészítése. In: <http://tfodor.hu/> (A letöltés dátuma: 2014. május 21.)
- [4] Németh József Lajos: A biztonságpolitikai gondolkodás evolúciója a '90-es években. In: *Hadtudomány*, 2014/1–2. szám, p. 130–132., Konferencia-összefoglaló.
- [5] *A rendszerváltás forgatókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben.* Szerkesztette: Bozóki András, Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla, Ripp Erzsébet, Ripp Zoltán. Ötödik és hatodik kötet, Új Mandátum Könyvkiadó.

PETŐ ZOLTÁN

Arisztokratikus liberalizmus: Erik von Kuehnelt-Leddihn politikai gondolkodásáról

Erik Maria Ritter von Kuehnelt-Leddihn neve szinte ismeretlenül cseng a hazai olvasóközönség fülében: nemcsak a politológia, a politikai filozófia vagy eszmetörténet iránt érdeklődő laikus olvasóközönség, hanem gyakran még az azzal hivatásszerűen foglalkozók számára is. Mind ez idáig egyetlen teljes politikafilozófiai művét sem fordították le magyarra. A helyzet egyszerre meglepő, ugyanakkor tulajdonképpen szomorú is. Meglepő, mert a szerző elemzéseinek mélysége és feltáró jellege, enciklopédikus műveltsége, magával ragadó stílusa és nem utolsósorban következtetéseinek szigorú logikája minden bizonnyal rövid úton az ilyen témákra fogékony olvasók kedvelt szerzőjévé avathatná. Sajnálatos, mert egyben rávilágít egy jellemző hiányra is, hiszen jobbára a témák, amelyeket boncolgat, korántsem könnyedek, s miközben ma is releváns problémákat vetnek fel, nem illenek bele egy homogén, a legsúlyosabb dilemmák iránt kevésbé fogékony közegbe, amely mindent egy „felszíni” kezeléssel óhajt megoldani. Szerzőnk ugyanis éppen arra hívja fel a figyelmet, amiről olyannyira szeretünk megfeledkezni: unos-untalan szajkózott dogmáink irracionális, gyakran naiv és sokszor kifejezetten destruktív voltára.

Erik von Kuehnelt-Leddihn az Osztrák–Magyar Monarchia alattvalójaként látta meg a napvilágot 1909-ben, egy olyan történelmi periódusban, amely tanúja volt a nietzschei „minden érték átértékelésének”, öröknek hitt birodalmak felbomlásának és „politikai vallások” hatalomra jutásának is, mint amilyen a nemzetiszocializmus vagy a kommunizmus voltak. Ő azonban mindvégig ellenállt minden olyan csábításnak, amely az első világháború katalizmájában forrongó európai tudat mélységeiből előtörni készült: ellenállt a kommunizmusnak és a nemzetiszocializmusnak, a fasiszmusnak, de a szerinte hamis alternatívát ígérő baloldali demokratizmusnak, a „wilsonizmusnak” is. Rousseau és a „totalitárius demokrácia” kritikájával – felhasználva a korai konzervatív-liberális politikai gondolkozás néhány témáját, amelyet legteljesebben talán Benjamin Constant, Tocqueville és némileg más hangsúlyokkal Burke fejtettek ki –, arra hivatkozott, hogy éppen az egyenlőség modern ideológiája az, amely zsarnoksághoz vezethet, ha a tömeg uralmát már jó előre nem korlátozzuk megfelelő fékek és ellensúlyok révén. E nézetét a francia for-

radalom történetében éppúgy megerősítve látta, mint a XX. századi totalitarizmusokéban. Kritizálta a társadalom bajaira a „demokrácia univerzális csodaszerét” ajánló ideológiákat, és különösen az amerikai baloldal külpolitikáját, amely szerinte a „világ demokrácia számára való biztonságossá tételének” ürügyén hagyta elpusztulni az Osztrák–Magyar Monarchiát (amelynek szelleméhez és alkotmányához élete végéig hű maradt), s ezzel a közép-európai térségben végzetes instabilitást teremtve lehetővé tette a totalitárius rendszerek hatalomra jutását. A monarchikus államforma védelmét Kuehnelt-Leddihn a „valódi liberalizmus” és a „vegyes kormányzás” elképzelésével társította. Monarchizmusa nem pusztán az osztrák nemesnek a Habsburgokhoz való rendíthetetlen lojalitásából fakadt, hanem abból a megfogalmazott politikai-filozófiai elvből, hogy a monarchia kedvező körülmények között hatékonyan őrzi a rendet és a szabadságot.¹

Azt mondta magáról, hogy „szélsőkonzervatív ősliberális,” és ebben a stílusára jellemző ironia éppúgy megjelenik, mint a valóság árnyaltságát és bonyolultságát nem mindennapi módon kifejezni képes szellemessége. Gondolkodása egyáltalán nincs híján a paradoxonoknak, de talán éppen ezért sokkal kevésbé valóságidegen, mintha monolitikus rendszer volna. De mégis, ebben az ironikus önjellemzésben megjelenik valami, ami mélységében ragadja meg politikai gondolkozását. Konzervatív, mert legfőbb vonatkoztatási pontjai: a konkrét, a tényszerű, a természetes és a hagyományos, mert szkeptikus a tervezés és a ráció kultuszával szemben, de a liberális gondolkozás hagyományából vállalja azt, amit „különbözőségelvnek” (*diverzitarizmus*) nevez. A *diverzitarizmus* nem más, mint a csordaösztönnel szemben álló „romantikus érzés”, a *novarum rerum cupiditas* („kíváncsiság az új dolgok iránt”), egy olyan ösztön, amely az embert végső soron megkülönbözteti az állattól. Vágy, amely a megszokott dolgoktól eltérők megismerésére, a létezés sokféleségének és különbözőségének átélésére irányul, mely létrehozza a történelmet, azonban az újra és a másra való korlátlan vágyakozás végzetes következményekkel is járhat, ha azt nem ellensúlyozza a tartósságra, az állandóra és az örökre való irányulás. Éppen ez utóbbi elv az, amely az általa vallott ősliberalizmust (*arch-liberalism*) megkülönbözteti a modern (vagyis az ő szóhasználatában „eretnek”) liberalizmustól.

Kuehnelt-Leddihn „ősliberalizmusa” nem hisz az absztrakt észre hivatkozó egyenlőségben és az olyan szabadságjogokban, amelyek egy forradalmi *tabula rasa*-ból következhetnek. Az államról alkotott nézetei hivatkoznak a *regimen mixtum*-ra, amelyben a demokrácia nem abszolút, hanem csupán az arisztotelészi és cicerói gyökerű „vegyes kormányzat” egyik alkotóeleme.² Habár a „liberális” és a „demokrata” kifejezéseket manapság szokás egymással

¹ Kuehnelt-Leddihn: 1952, pp. 133–164. Vö. Uő.: *A neotomizmus és az autoritás problémája*. In: Miles Christi Évkönyv MMXIII. pp. 123–141. Saját fordításom.

² Vö.: i. m. pp. 272–286., az itt található alkotmánytervezet.

szoros kapcsolatba hozni és közel elválaszthatatlannak tekinteni, érdemes rá emlékezni, hogy a liberalizmus gyökerei (ahogyan a parlamentéi is) nem demokratikusak, hanem arisztokratikusak voltak: nem a „régiek szabadságának”, az antik polisz-köztársaságnak felélesztésének modern vágyálmából eredtek, hanem a feudális nemesség privilégiumaiból nőttek ki, amely a kora modern állam centralizációs időszakában féltékenyen őrizte szabadságjogait. A liberalizmus – a parlament jelentőségének növekedésével párhuzamosan – először Angliában mint „old whig” ellenzék jelent meg, azonban a lojalitást ez az ellenzék sohasem tagadta meg a korona irányába, olyannyira nem, hogy így *His Majesty's most loyal opposition*-ról (Őfelsége leglojálisabb ellenzékéről) beszélhettünk. Az egalitarizmus idegen volt még ettől a liberalizmustól, hiszen nem olyan szabadságokban gondolkozott, amelyeket bárki egyenlőként követelhetne magának, nem egy politikai-szociális ideológiát fogalmazott meg, hanem egy, a politikai rendszer aktuális formájától függetlenül fenntartandó követelményt, amelynek értelmében az egyénnek a legnagyobb ésszerű szabadságot kell élveznie, miközben elismerik a privát szféráját, a magánéletét, és ezek mentesek maradnak egy külső és kollektív erő benyomulásától.³ Ezt követően azonban a liberalizmus irányvonalának egy határozott megváltozásával találkozunk, egy egalitárius liberalizmussal, amely ideologikus formát öltött, később pedig összeolvadt a „felvilágosult” racionalista mozgalmakkal. Ez utóbbiból következik a modern, vagyis „eretnek liberalizmus”, amelynek alapja az agnoszticizmus. Ez, tagadva az objektív igazság megismerhetőségét, erkölcsi relativizmushoz, szkepticizmushoz és végül közömbösséghez vezet. A liberális tolerancia elve eredetileg az „ősliberalizmus” diverzitárius, különbségelvű magatartásból következett, amely nem a közömbösséggel, hanem a nagylelkűséggel (*liberalitas*) függött össze, s az egyéni létezők közötti természetes rangsort elismerve öröndetesnek találta sokféleséget, és nem vágyott arra, hogy a dolgokat akár erőszakosan is, de egyenlővé tegye. Az ősliberalizmus a modernnel szemben nem jelenthetett sem morális, sem metafizikai relativizmust. Akinek ugyanis nincsenek alapelvei („dogmái”), az valójában toleráns sem lehet, tehát az igazi liberalizmus előfeltételez valamilyen igényt az Abszolútumra. A modern liberális számára ezzel éppen ellenkezően, az igazság vagy „nem létezik”, vagy elérhetetlen a szubjektum számára, nincs „jó” és „rossz” vagy „igaz” és „hamis”, csakis praktikus jelentésű mondatok elfogadhatóak, mert „elrabolták az értékek iránti érzéket”: az instrumentalizmus, a behaviour-

³ Amíg a demokrácia alapvetően a „ki uralkodjon” kérdésre válaszol, addig a liberalizmus a „hogyan kell uralkodni” kérdését tartja szem előtt, vagyis a két doktrínát már emiatt sem szabadna egymás rokonaiként, különösen nem szinonimákként kezelni. Amíg a demokrácia azonosságelvű (identitárius) doktrínaként a „ki uralkodjon” kérdésre azt a választ adja, hogy a *nagyobb szám*, addig az igazi liberalizmus ezt függőben hagyja, és azt mondja, hogy bárki is uralkodik, azt úgy kellene tennie, hogy a polgárok a közjával még összeegyeztethető, lehető legnagyobb szabadságot élvezhessék.

rizmus és a divatos „*polite doubt*” uralkodik.⁴ Itt találkozni először az autoritás határozott elvetésével is, az ember mítoszával, aki csak akkor lehet szabad, ha többé nem ismeri el maga felett az autoritás egyetlen formáját sem, s csak a saját maga eszére támaszkodva meg kell szabadulnia minden „irracionalisnak” bélyegzett hagyománytól.

A szabadságot, vagyis a liberalizmus *raison d'être*-jét Kuehnelt-Leddihn nem a racionalizmus posztulátumaiból, hanem keresztény-katolikus hitével összefüggésben a transzcendenciából és az ebből következő antideterminisztikus elv segítségével alapozza meg. Nála a szabadság nem egy horizontális, hanem egy vertikális-transzcendens irányulással függ össze.⁵ Ez a szabadság azonban nem az „azt teszem, amit tenni akarok” „szabadságában” gyökerezik, és természetesen nem is modernség materializmusában, amely függetlenítette magát a szellemtől. „A szabadság alatt az ön-determináció lehető legnagyobb összegét értjük, amely egy adott szituációban megvalósítható, ésszerű és lehetséges.”⁶ Ugyanakkor a szabadság nem lehet valamiféle önmagában nyugvó cél, hanem eszköz, amely az ember boldogságának és személyiségének védelmét szolgálja.⁷ Másrészt sohasem lehet abszolút, csak relatív, hiszen abszolút szabadsággal kizárólag az rendelkezhet, aki semmilyen értelemben véve nincs alávetve a tér és az idő korlátozó feltételeinek, vagyis a létező testi egzisztenciájából fakadó következményeknek. Ilyen értelemben természetesen csak Istent nevezhetjük valóban szabadnak, a földi ember viszonylatában a szabadság éppenséggel nem egy hedonista, hanem egy aszketikus erény, amely csak azért tulajdonítható az embernek, mert Isten „képére és hasonlatosságára” teremtetett, vagyis kétségkívül rendelkezik lélekkel és intellektussal, amelyek megkülönböztetik őt az ösztönök testi determinációinak totálisan alávetett állatvilágtól. A szabadság az ember *személy* voltának méltóságában alapozódik meg, ez viszont magában foglalja a személyek közötti különbözőség elvét is, vagyis nem vethető alá semmilyen *volonté général*-nak, amely az egyes személyek kiválósága helyébe a többség akaratának általánosságát állítja. A személy ugyanis mindig több, mint az atomisztikusan felfogott egyén, vagyis az egymással lényegük szerint *összemérhetetlen* személyek nem állhatnak össze egyetlen általános akarattá. Itt kerül összeütközésbe az egyenlőség a szabadsággal, a demokrácia a „valódi liberalizmussal”. A személy elve ugyanis nem demokratikus, hanem arisztokratikus elv. Arisztokratikus, nem úgy, mint egy rendi-születési státusz, hanem a *natural aristoi* értelmében, vagyis azt a természetes arisztokráciát jelenti, amely az egyes ember mással össze nem mérhető

⁴ Kuehnelt-Leddihn, 1974, p. 206.

⁵ Vö: Erik von Kuehnelt-Leddihn: *A valódi liberalizmus*. In: Miles Christi Évkönyv MMXIII, pp. 83–109. Saját fordításom.

⁶ Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 2.

⁷ Uo., p. 13.

kiválóságából, kiválósági törekvéséből keletkezik. A nemes eredetileg azt jelentette, hogy szabad. Egy eredendően szabad lény azonban elveszíti szabadságát, amikor magát aláveti egy absztrakt egyenlőségi kritériumnak. Az egyenlőség lényege a társadalmi hierarchia tagadása, azonban ha a hierarchia korlátozza is a szabadságot, az egyenlőség képes a teljes megszüntetésére. Hogyan volna akkor lehetséges az újkori demokrácia programja, vagyis a szabadság összeegyeztetése az egyenlőséggel?

Erre a nyugtalanító kérdésre nem könnyű egyértelmű választ adni. A modern politikai gondolkodásban szokás a demokráciát tartani a szabadság legjobb órének, a múltban azonban erről egészen másként gondolkodtak. A filozófiatörténet kiemelkedő gondolkodói közül azok, akik egyáltalán érdemesnek találták a demokráciát arra, hogy foglalkozzanak vele, általában elvetették, mint Platón, szkeptikusak maradtak vele szemben, mint Hume és Kant, vagy Tocqueville-hez hasonlóan figyelmeztettek a demokrácia veszélyeire, még akkor is, ha eljövételét elkerülhetetlennek tartották. A demokráciáért általában a rajongók és a forradalmárok lelkesedtek, mint Angliában a levellerek és diggerek, később pedig Richard Price vagy a Burke-el vitázó Thomas Paine, a franciáknál de Sade márki és Rousseau követője, Robespierre.⁸ De azok közül is sokan, akik valamilyen okból nem voltak a monarchia hívei, nem a demokrácia, hanem a cicerói ihletettséggű republikánus hagyomány eszméihez kötődtek, mint Montesquieu vagy az amerikai alapító atyák – és sokan mások is korai liberálisok közül.⁹ A klasszikus politikai gondolkodásban a demokrácia kifejezés leginkább „csőcselékuralmat” (*ochlokrácia*) jelentett – ezt Platón és Arisztotelész is hangsúlyozták, mindent összeegyeztetve az athéni demokrácia működéséből levont tapasztalataikkal. Platón szerint a demokrácia a „vágyak ész feletti uralma”¹⁰, Arisztotelész pedig a demokráciát éppenséggel a joguralom ellentétéként értelmezi: „A népszavazás itt ugyanaz, mint amott a parancs (...) mindenben a népszavazás az uralkodó és nem a törvény.”¹¹

A demokrácia általános azonosítása a többség zsarnokságával egészen a XIX. század közepéig általános volt,¹² s a demokrácia fogalma csak ezt követően változott az elképzelhető legjobb politikai berendezkedéssé és a szabadság

⁸ A francia forradalom két „pillérének” Kuehnelt-Leddihn de Sade-ot és Rousseau-t tartja. Vö. Kuehnelt-Leddihn, 1974, pp. 51–54.

⁹ Az amerikai alapító atyák kifejezetten szkeptikusak voltak a demokráciával szemben, mivel azt általában a rendre, a szabadságra veszélyes „csőcselékuralomnak” tartották. Ezek a fenntartások egyértelműek a federalisták körében, főként Adams-nél és Hamilton-nál, de tetten érhetők Thomas Jeffersonnál is, akit „progresszív demokratának” szokás tartani, holott valójában „idealista agrárius republikánus” volt. Vö. Kuehnelt-Leddihn: *Szabadság vagy egyenlőség? A jelen kihívása*. In: Miles Christi Évkönyv MMXIII, pp. 109–123. Saját fordításom.

¹⁰ Platón, 2001, 557b., 564b.

¹¹ Arisztotelész, 1984, p. 43., pp. 67–68.

¹² Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 8.

legkiválóbb órévé. Mindez egy olyan mentalitásnak köszönhető, amelyet Kuehnelt-Leddihn „identitarizmusnak” (azonosságelvűségnek) nevez. Ez az emberi természetben mélyen gyökerező ösztön az, ami arra késztet minket, hogy tagadjuk a világban benne rejlő természetes különbségeket, és helyettük a dolgokban meglévő azonosságot hangsúlyozzuk.¹³ Az identitárius ösztön az emberi természet állatias/természeti részéhez tartozik. Természetszerű vonzalom ez a saját fajunk, rokonaink, osztályunk, korcsoportunk, konvencióink iránt, amely szélsőséges esetekben maga után vonhatja az ezektől eltérők iránti ellenségeséget. Az egyenlőség akarásának mélyen ez az azonosságelv munkál, azt sugallva, hogy „senki sem jobb, senki sem feljebbvalóbb, senkit sem fognak »kihívni«, és ezért mindenki biztonságban van”.¹⁴ Ha az egyenlőséget elérték, a másik ember cselekedetei úgy mond „megjósolhatóak” lesznek „és a testvériség meleg csordaérzése megvalósul”.¹⁵ A demokrácia eszménye ezért a „*common man*”, az átlagember. Sieyes harmadik rendje fogalmazza meg itt a saját ideológiáját, amely azt hirdeti, hogy egyedül egyféle életforma az, ami értékes, és ekkor születik meg a nemességnek, az arisztokráciának és a papságnak mint „funkció nélküli”, „élősködő” osztályoknak az eszméje: a harmadik rend eddig semmi volt, ezután pedig minden lesz.

Ezt a tendenciát már viszonylag korán, a XIX. század első felében megfogalmazta Alexis de Tocqueville, az Amerikában utazgató francia arisztokrata. A „többség zsarnoksága” alatt elsősorban nem a demokrácia többségi elvét kárhoztatta, hanem, igyekezve a jelenségek mélyére hatolni, azt már csak mint következményt értékelte. Azt hangsúlyozta, hogy az individualizmus kiegészítője, „másik oldala” a kollektivizmus, vagyis éppen azáltal, hogy a demokrácia az egyént elszigetelte és kiszakította a hagyományban rögzített helyéről, nemcsak felszabadította, hanem ki is szolgáltatta azoknak az erőknek, amelytől eddig védett volt. A zsarnokság nemcsak az egyén vagy az állam zsarnoksága lehet, hanem létezik egy ennél sokkal veszélyesebb és egyben alattomosabb zsarnokság is: magának a társadalomnak a zsarnoksága, a „középszerűség diktatúrája”, amelyet az átlagemberek gyakorolnak a kiválóak felett. Az uralomra került átlagember az, aki elnyomja az egyéniséget, a mindenkori többséghez való idomulásra késztet, s erre a társadalom egyfajta „horizontális nyomással” válaszol. Ezt a jelenséget már Nietzsche, Spengler, Ortega y Gasset és mások is észrevettek. Ez a szolgaság nem látható és külső, hanem láthatatlan és belső, alapja pedig a társadalom szövetét mindenütt átható egalitárius-identitárius etika.

De mégis, fel kellene vetnünk egy kérdést: vajon nem tűnik-e igaznak, hogy a demokrácia alap gondolata, az egyenlőségre alapozott önkormányzás

¹³ Kuehnelt-Leddihn, 1974, pp. 15–21.

¹⁴ Uo., p. 21.

¹⁵ Uo., p. 17.

iránti vágy érthető és értékelhető emberi gondolat, egy olyan álom, amely mélyen gyökerezik az emberi természetben, és magától értetődően gerjeszt szimpátiát?¹⁶ Ez a gondolat Kuehnelt-Leddihn szerint abból a Szent Ágoston-i helyzetből indul ki, hogy az állam valamiképpen az eredendő bűn következménye, és ezért a bűntől megszabadult embernek valójában nem lenne szüksége államra (amennyiben az emberek valóban magukat kormányozzák, akkor ugyanis praktikusán nincs állam), vagyis a hegei „úr-szolga” reláció a valódi demokrácia körülményei között megszűnne. Ahogyan Bibó István az *Európai társadalomfejlődés értelméről* írott nagy ívű esszéjében fogalmaz, a modernitás demokratikus programjának benső értelme a hatalmi és uralmi viszonyok megszüntetése és egy kívánatos „anarchia” elérése.

„A modern demokráciában nem az az újság, hogy a modern demokrácia sokak közvetlen uralma, hanem az, hogy a modern demokrácia az uralom fogalmának, az uralom jelenségének a megszüntetésére irányul (...).”¹⁷

A demokrácia voltaképpeni programja tehát nem az „átlagember hatalomra jutása”, vagyis az egyik uralkodó osztály lecserélése a másikkal, hanem az uralkodó osztályok megszüntetése. Ezzel kapcsolatban két kérdést érdemes vizsgálni. Az egyik az, hogy vajon valóban lehetséges-e uralkodó osztály nélküli társadalom?

Kuehnelt-Leddihn szerint a demokratizálás programja ott követi el a hibát, hogy eltekint az ember „bukott” állapotától, és a Szent Ágoston-i helyzetet valójában kiforgatván – összhangban a felvilágosodás racionalizmusával és materializmusával – egy szekularizált édeni utópiát akar létrehozni a Földön. Ebben az utópiában a kezdeti ártatlanság, az „eredendő egyenlőség” a gonosz kisebbségek konspirációi nyomán veszett el, akik, úgymond, „rászedték” a többieket. Ez a nézet persze megkérdőjelezhető azon a ponton, hogy a hatalmat és uralmat szükségképpen valamilyen negatívumnak tekinti (Bibó például az ember tudatosodásával megjelenő „ősfélelemből” eredezteti), másrészt pedig feltételezi az emberi természet fokozatos morális javulását, emellett az emberi lény racionálisabbá, bátrabbá, intelligensebbé (stb.) válását, amely később lehetővé teszi a hatalom kiküszöbölését. Ezt azonban a történelem beható vizsgálatával nehéz volna igazolni. A tapasztalatok szerint az embernek az ember feletti hatalma és uralma a politikai rendszer formájától függetlenül megmarad, mindössze új és eltérő formákban jelentkezik. A demokráciákban a politikai hatalom részéről a népre vagy a nemzetre való hivatkozás nem jelent valódi népuralmat, mert a nép, a „többség” már egyszerűen saját „súlyánál” fogva sem volna képes önmaga kormányzására; ez egy másik fontos tény, amelyet kevés demokrata hajlandó észrevenni. A modernitás feltételrendszere szerint a szuverenitás névleges forrása a nép, nem pedig Isten, ez azonban a

¹⁶ Uo., p. 108.

¹⁷ Bibó, 1986, p. 96.

hatalom technikai feltételeit nem sokban befolyásolja, „a hatalom tény”,¹⁸ és a hatalmat mindig bizonyos kisebbségek gyakorolják, nevezzük azokat „uralkodó osztálynak” vagy másnak. Ami valójában történik, az nem a hatalom visszaszorulása, hanem fokozott kiterjedése. A demokrácia elmélete teszi lehetővé az illúziót, hogy az ember ne tegyen különbséget a kormányzók és a kormányzottak között. A kormányzók elméleti „leválthatósága” azonban még nem teszi a két csoportot valóságosan egyenlővé, de ha a hatalom minden nagyraavagyó tehetség előtt nyitva áll, a hatalom kiterjesztése sokkal egyszerűbbé válik.

Miközben a demokráciában a hatalom valójában nem szűnt meg, s csupán más hangsúlyt nyert az „úr–szolga” viszony, arról megfeledkeznek, hogy a társadalmi keretet biztosító rendi határok elmosódásával, majd megszűnésével nem csupán szabad és „egyenlő” egyének vágyott közössége jön létre, hanem a *tömeg* is, egy kollektív és alaktalan entitás, amelyben a gondolkodás világosságát gyakran felváltja az irracionális érzelmi impulzusok világa. A demokratikus szavazások alkalmával alapvetően érzelmi, nem pedig értelmi indoklásokról kell beszélnünk, hiszen ezek a tömegnek a pusztá szimpátia alapján álló, érzelmi és pszichológiai trükkökkel történő befolyásolásán, kevésbé a „racionális megfontoláson” alapulnak. Ebből következik az a rendkívül veszélyes lehetőség, hogy a demokrácia képes a totális diktatúrává való átfejlődésre. Ha mindenki egyenlő, akkor valódi tekintély híján a „mi igaz?” kérdésre is csak többségi válaszok adhatóak. A személyiség alávetése a többségnek azt is jelenti, hogy az individuális minőségek egymással való összemérhetetlensége helyett, vagyis a különböző személyekben megnyilatkozó bölcsesség, tapasztalat, hozzáértés ellenében a pusztá számot tesszük meg az igazság fokmérőjének, ez pedig az igazságosság minőségtelen, absztrakt, mennyiségileg racionalizált felfogását jelenti, amely a „legnagyobb szám pillanatnyi boldogságának” oltárán feláldozza a szabadságot. Ha a többség a hatalomba szavazza a demagógot, akkor a demagóg hatalma biztosított, és nincsen olyan kritérium, amely szerint a demokratikus keretrendszert szem előtt tartva, békés körülmények között attól megfosztható lenne.

„A megfigyelést, hogy a zsarnokság természetes módon alakul ki a demokráciából, vissza lehet vezetni egészen a legkorábbi politikai elméletalkotókhoz; vannak erre utalások Arisztotelész Politikájában (v. 8. 2-3, 18), de ennek az evolúciós folyamatnak a leírása Platón Államában (VIII. és IX. könyvek) egy olyan képet mutat, amely szinte túlzás nélkül állíthatóan tökéletesen hasonmása azoknak az alattomos változásoknak, amelyek Közép- és Kelet-Európában történtek 1917 és különösen 1930 után. Itt megtaláljuk a tömegek élite-ek elleni lázadását, a fiatalság istenítését, a tehetősök egyre növekvő kizsákmányolását, egészen addig a pontig, amíg nem kezdenek el fegyverkezni, s erre hivatkozva a tömegek egy »vezért« választanak, akiknek a feladata az, hogy megvédje az »embere-

¹⁸ Varga Zs. András – Patyi András, 2010, p. 17.

ket»; látjuk a demagóg által fizetett testőröket, a gazdagok és az intelligencia menekülését, a demokrácia elvetését a kétségbeesett felsőbb osztályok által mint ennek a fejlődésnek az eredményét, az evolúciót, amely a »védelemtől« a zsarnokságig vezet, a templomok lerontását, a tömegek militarizálódását, a bűnözők toborzását a rendőrségbe, katonai konfliktusok provokálását azért, hogy sürgősségi törvényeket hozzanak otthon és így szigorúbb nemzeti fegyelmet, végül »tisztoztatások« és a korrupció növekvő hulláma.”¹⁹

Az „átpolitizált egyén” a demokrácia egyik legfontosabb posztulátuma, hiszen egy jól funkcionáló demokrácia politikailag mindig készenlétben álló és mobilizálható társadalmat igényel – mindkét tényező erősen emlékeztet a totalitárius társadalmak ideológiai előfeltevéseire, s tulajdonképpen ezek az első lépések, amelyek egy lehetséges jövőbeli totalitarizmus irányába mutatnak. Miközben a „haladó értelmiségi”²⁰ továbbra is meg van győződve arról, hogy a szabadság megőrzésének legjobb módja a demokratikus folyamat, egy antropológiai optimizmusból fakadóan azt feltételezi, hogy a többség vágya mindig szabadságra irányul. Habár igaznak tűnik, hogy emberek nagy többsége valóban inkább a szabadságot, mint az elnyomatást választaná, a materiális javakra éppúgy (ha nem jobban) vágynak, mint a szabadságra, ezeket pedig nagyok sok esetben, főképp a modern világ körülményeit tekintve, csak a szabadság bizonyos feladásával lehet megszerezni. Ezek a tendenciák már inherensen benne rejlnek a többségi koncepciókban (ez abból is látszik, hogy a modern totalitarizmusok kivétel nélkül a többség támogatására hivatkoztak), nincsenek meg azonban *szükségszerűen* az „abszolútnak” nevezett monarchiában, sem a „vegyes kormányzatban” (*regimen mixtum*), amelyről Kuehnelt-Leddihn szerint „túlzás nélkül állítható, hogy a nyugati politikai rend nagy hagyománya”,²¹ s amellyel a francia forradalom szakított végérvényesen.

A válasz tehát a kérdésre: mely államforma biztosítja a legnagyobb egyéni szabadságot, s őrzi meg egyszersmind a rendet is, Kuehnelt-Leddihn szerint a monarchia. A monarchia védelmével kapcsolatban, főleg akkor, ha az nem szigorúan „ceremoniális” királyság, hanem olyan, amelyben a király nem csupán uralkodik, de kormányoz is, persze azon nyomban felébredhet az anakronizmus gyanúja. A szerző azonban nem állítja azt, hogy egy ilyen kormányzati rendszer a közeljövőben vissza is fog térni. Ugyanakkor a monarchiával kapcsolatos anakronizmus gyanúját az is csökkentheti, ha figyelembe vesszük, hogy az államformák átalakulhatnak egymásba,²² s erre az ókorból eredő tapasztalatra eddig nem cáfolt rá a francia forradalmat követő modern történeti tapasztalatunk sem. Tény az is persze, hogy a monarchia aligha szerepel kortárs politikai filozófiai diskurzusban komolyan vehető alternatívaként, ennek

¹⁹ Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 12.

²⁰ Vö. Molnár, 1990, pp. 113–150.

²¹ Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 34.

²² Erre utal az *anakyklosis* doktrínája, amely Platónról és Arisztotelészről származott át Polübioszra, majd a középkorra és a modernekre.

ellenére nehezen hihető, hogy a köztársaságok mind „progresszívek”, a monarchiák pedig mind elmaradottak volnának.²³ A monarchikus *funkció* nem tűnt el egyértelműen a demokratikus kor emberének tapasztalatából sem, hiszen a kormányzati rendszerek monarchikus „összetevője” jelen van a köztársaságok elnöki intézményében (amelyet például az antik köztársaságok és demokráciák nem ismertek), így a modern köztársaság képtelen letagadni monarchikus gyökereit.²⁴

A király figurája az európai kultúrkörben mindenekelőtt mint „apa” jelenik meg, a királyság pedig mint a család kiterjesztett ideája, vagyis a rendszer „familisztikus” sajátosságokkal bírt. Az apa a gyermekek „létrehozója”, akik felett szuverenitással rendelkezik, ugyanakkor felelősséggel is tartozik értük, teljes felügyelettel a kisebbek és szeniorátussal, vezetőséggel a már felnőtt gyermekei felett.²⁵ Kuehnelt-Leddihn szerint a tradicionális monarchiákban a viszony a király és az alattvalók között hasonló volt, mint egy középkorú apa és felnőtt fiai között. De hogyan is egyeztethető össze az uralkodói hatalom tekintélyelvű gyakorlata a szabadsággal? Az, ami az uralkodásban a szabadsággal ellentétbe kerülni látszik, az elsősorban a kényszer eleme, vagyis az, hogy az egyik ember, aki uralkodik, a másikat, azt, aki ebben a viszonyban az alattvaló, annak akarata ellenére valamilyen cselekvés elvégzésére szólítja fel, vagyis csökkenti az öndetermináció képességét. Ez éppenséggel alapulhat a pusztá erőn, a nyers brutalitáson, a zsarnoki, primitív és állati fölényen, de ki állíthatja azt, hogy nem alapulhat egy tényleges bölcsességen, valódi kiemelkedőségen, egy valódi magasrendűségen is? Nem lehetséges-e olyan helyzet, amikor egy uralkodóban olyan kiválóságot ismerni fel, amely nem kisebbíti az általa vezetettek kiválóságát, nem csökkenti az autonómiát sem, hanem éppenséggel megsokszorozza azáltal, hogy az uralkodóhoz való hűség révén felébreszt egy arisztokratikus önfelülmúlásra irányuló igényt?

A monarchia ellenzői nem ismerik el, hogy létezhet egy olyan helyzet, amely az uralkodó valódi lelki-szellemi kiválóságán alapul, amelyet mások felismernek, és amelyhez szabadon csatlakoznak. A történelem ismer Marcus Aureliusokat és Caligulákat is, azonban tapasztalatilag sem igazolható, hogy csak azért, mert voltak Caligulák, nincsenek Marcus Aureliusok. Kétségtelen persze, hogy az uralkodásnak ebből az igazolásából lehet sötét ideológiákat ko-

²³ Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 136.

²⁴ Európa civilizációs kibontakozása olyannyira összefonódott a monarchiával, hogy a viszony már-már a szimbiózisra emlékeztet, és nem valószínű, hogy mindez a pusztá véletlen műve volna. A monarchia kitörölhetetlenül otthagya nyomát az emberi civilizáción, szinte beépülve a „kollektív tudattalanba”. Nem lehet pusztá véletlen az sem, hogy a monarchikus krédó ereje mindig is határozottan erősnek számított az entellektüelek között: a francia akadémia 40 „halhatatlanjából” még egy olyan késői időpontban is, mint 1900, 27-en valamilyen royalista csoporthoz tartoztak. Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 143. Vö. uo., az 503. lábjegyzettel.

²⁵ Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 138.

vácsolni, ki lehet forgatni, és lehet vele igazolni bármilyen diktatórikus egyeduralmat. A királyság abszolutisztikus formáját általában diktatúrákhoz szokták hasonlítani. Ebben azonban csak annyi igazság van, hogy a diktatúra a királyság egyfajta paródiája. A modern diktátor nemcsak megtestesíti a nemzetet, hanem a királyhoz hasonlóan igényt tart az apa–fia motívumra is, azonban a diktátor egy gyermekgyilkos apa, „egy saját fiait elnyelő *Krónos*”²⁶: a diktatúra a forradalmakhoz hasonlóan „elnyeli a gyermekeit”; vagy ahogyan Ernst Jünger fogalmaz: „az elhagyatott oltárokat ellepik a démonok”. Ebből kifolyólag mindig szükséges különbséget tenni a legitim hatalom és a zsarnokság elvei között, szükséges meghatározni és a törvényekben is lefektetni, hogy mi az a korlát, amelyet senki sem léphet át, akinek hatalma van. Szükséges tehát egy korlátozás és ennek biztosítására egy egyensúlyi helyzet, amely nem rabszolgák és önkényurak, hanem szabadok és szabadok vezetői között áll fenn.

Habár a történelem folyamán találkozhatunk zsarnok monarchákkal, a monarchia alapelve, ideálja és általános gyakorlata – legalábbis európai, keresztény kontextusban – soha nem volt és soha nem lehetett a korlátlanul autoriter hatalomgyakorlás, a feltétel nélküli parancsuralmi rendszer, a tervezés végletekig vitt kultusza, a mások iránt táplált feneketlen gyűlölet vagy a közönséges értelemben vett militarizmus.

Az ideális monarchia Kuehnelt-Leddihn szerint ezért nem is lehet korlátlan abban az értelemben, hogy mindent brutálisan alárendelne egy feltételezett szuverénnek. A monarchia keresztény és európai hagyományát követve sokkal inkább olyan vegyes kormányzatról (*regimen mixtum*) kellene beszélni, amely, habár a királyt tekinti a szuverenitás letéteményesének, meg is osztja a hatalom gyakorlását a különböző föderális alapokon szerveződő struktúrák között. Ez éppenséggel szemben áll a demokráciák és a demokráciákból kifejlődő diktatúrák centralizmusával, hiszen a „föderalizmus” európai értelme szerint a hatalom bizonyos decentralizációját feltételezi.

„»Vegyes kormányzat« belső egyensúlyokkal ellátva. Törekvés a »patriarchális« (vagyis örökletes) monarchia felé. »Államférfiúi« magatartás. Az embereket mindig megkérdezni a vágyaik felől, és ezt komolyan is venni, de anélkül, hogy mindezt ultima ratio-ként kezelnék. Nincs semmi a tudás, az ész és a tapasztalat előtt. Elsősorban a minőség primátusa a mennyiséghez képest. Az adminisztráció elitisztikus, nem politikai karaktere. Az állam és az egyház, az állam és a társadalom különválasztott entitások – de együtt is működnek. Az állam a közös jó szolgálatában áll, az emberek valódi érdekeinek szolgálatában. A föderális princípium és a személyes szabadság a struktúrák és a funkciók útjelzői.”²⁷

Az uralkodói autoritásáról szólva megjegyzi, hogy a hatalom birtokosának minden körülmények között az a feladata, hogy tevékenysége a „közös jóra”

²⁶ Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 147.

²⁷ Kuehnelt-Leddihn, 1974, p. 431.

irányuljon. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az a legitim uralkodó, vagyis a zsarnok ellentéte, aki a hatalommal úgy él, hogy eközben összhangban van az ésszerűség és a szeretet legfőbb követelményeivel. Egy ilyen uralkodó *leitourgós theou*-nak vagyis „Isten segítőtársának” tekinthető. A korlátlan hatalom azonban, az ember bukott természetével összhangban, nagyon könnyen a legrosszabb következményekhez is vezethet, ezért a hatalmat mindig kimerítő vizsgálatnak kell alávetnünk azért, hogy megvizsgáljuk eredetét, célját és a hatalom birtokosainak eredendő irányultságait.²⁸

A király a politikai és társadalmi feje a nemzetnek, az elnök ezzel szemben nem társadalmi, csak politikai, így a király nemcsak a törvények mechanizmusa által uralkodhat, hanem presztízs és benső erő által is. Ugyanakkor még egy közepes képességekkel rendelkező uralkodónak is megvan az az előnye, hogy nagy valószínűséggel felkészítést kapott a pozíciójára. Egy demokratikus vezetőnek ezzel szemben csak felszínes technikai képzésre van lehetősége, és a legtöbb esetben valójában egyszerűen dilettánsok kerülnek az elnöki pozícióba. Ez éppenséggel jól harmonizál a demokráciával, amelynek *raison d'être*-je nem az igazság, hanem az akarat (*volition*), tisztán és egyszerűen.²⁹ Az oktatás, amelyet egy király ideális esetben kap, nemcsak intellektuális, hanem egyben morális és spirituális természetű is, egy hatalomba emelkedő demokratikus vezető ezzel szemben gyakran „felkészületlen”, a semmiből való gyors felemelkedés lehetősége pedig kedvez a karrieristáknak.

A hatalomgyakorlás, amely a király esetében praktikusán a bölcsőnél kezdődik, őt általában megvédi attól, hogy elveszítse a mértéket. A monarchia szabadelvűbb lehet a demokráciáknál. A király rá van kényszerítve az „igazi liberalizmusra”, hiszen folyamatosan szembesülve a jó és a rossz közti választás szükségességével, a polgári semlegesség és értékrelativizmus elkerülhető. Mivel a monarchia „felülről származó uralom”, ezért nem kell eltérnie a horizontális nyomást, így a társadalmi konformizmus és a többség zsarnoksága mérséklődik. Nagyobb esély van a vélemények divergenciájára, a társadalmi kohézió sérülése nélkül. A monarchiában a társadalom ellenőrző erői lazábbak, a gondolat és az önkifejezés szabadsága sokkal valószínűbb.³⁰ Mivel a királyok nem hivatkozhatnak folyamatosan az emberektől kapott mandátumokra, a pszichológiai értelemben vett cselekvési körük sokkal limitáltabb, mint a demokratikus „uralkodóké”. III. Györgyöt lemeszárolták volna a legmeggyőződésebb toryk, ha olyan törvényeket hozott volna, amelyek akár rutinszerűek lehetnek a mai parlamenti gyakorlatban, az ésszerű szabadság híveinek tehát jó okuk van monarchistáknak lenni.³¹

²⁸ Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 169.

²⁹ Uo., p. 151.

³⁰ „A bécsi egyetem diákjai és professzorai pl. sokkal nagyobb gondolatszabadságot élveztek Ferenc József alatt, mint ma.” Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 157.

³¹ Uo., p. 156.

„(...) Elképzelhetünk egy abszolút uralkodót – egy autokratikus császárt például –, aki teljes mértékben liberális ... habár az magától értetődő, hogy nem lehet demokratikus politikai értelemben. A nemzet ötvenegy százaléka létre tud hozni egy totalitárius rezsimet, képes elnyomni a kisebbségeket, de ettől még demokratikus marad, amíg egy régi típusú diktátor talán csak nagyon kevés előjogot tart meg magának, aggályosan megtartóztatva magát attól, hogy beavatkozzon a polgárok magánéletébe. Nem kétséges, hogy az amerikai Kongresszus vagy a francia Parlament házainak hatalma akkora a nemzeteik felett, hogy kivívhatná egy XVI. Lajos vagy egy III. György irigységét, ha ma élnének. Nemcsak a szesztilalom, hanem az adók kivetésének joga, a szelektív szolgáltatások, a kötelező iskoláztatás, a vád alatt nem álló állampolgárok ujjlenyomatának vizsgálata, a házasság előtti vérvizsgálat – e totalitárius intézkedések egyikének bevezetéséről sem álmodhatott a tizenhetedik század királyi abszolutizmusa.”³²

A régi liberálisok megfogalmazták kritikájukat és fenntartásaikat a demokráciával szemben, az újak azonban előbb kiegyeztek vele, majd a támogatójává váltak. Beszéltek természetesen sikeres és sikertelen demokráciákról, a „valódi” demokrácia megvalósulását elnapolhatták a távoli jövőbe, de a demokrácia eszméjét már aligha kérdőjelezték meg, ahogyan azt sem, hogy a demokrácia előretörése megállíthatatlan. Tocqueville, a XIX. század első harmadában még így vélekedett:

„Nem tudom elhinni, hogy Isten évszázadok óta csupán azért ösztökélne két-háromszáz millió embert az egyenlőség felé, hogy azután tiberiusi vagy claudiusi önkény alatt találják magukat. Kár lenne egy ilyen fáradtságért. Nem tudom, miért vezet minket a demokrácia irányába, de ha már olyan hajóra szálltam, amelyet nem magam építettem, legalább megpróbálok vele eljutni a legközelebbi kikötőig.”³³

Úgy tűnik azonban, hogy a demokráciával kapcsolatosan „a szabadság szemszögéből” megfogalmazott kritika a XXI. század első negyedében is éppen úgy aktuális lehet, mint az antikvitásban vagy a francia forradalom korában, és az sem kizárt, hogy a kortárs demokratikus gyakorlat egyre mélyülő válságának következtében a demokrácia egyeduralmát a jövőben egyre többször fogják megkérdőjelezni. Ennek bizonyos előjelei már ma is érzékelhetőek a kortárs politika gyakorlatában. A demokráciával kapcsolatosan egyrészt kiábrándultságot, illúzióvesztést tapasztalhatunk, másrészt pedig bizonyos esetekben a politikai rendszerek fokozódó prezidencializációját, autoritárius jegyek felbukkanásával együtt (Oroszország, Törökország).

A demokráciával együtt a mai helyzetben az „elkerülhetetlen haladás” gondolata is egyre utópikusabbnak tűnik. Bebizonyosodik, hogy az egalitárius forradalom prófétái nem vették figyelembe a reális embert, az embert, amilyennek az a valóságban, nem pedig a filozófiai absztrakció világában mutatkozik. Azonban ha az embert korlátozott és tökéletlen lénynek tekintjük,

³² Kuehnelt-Leddihn 1974, p. 10.

³³ Idézi: Lukács, 2008. p. 16.

vagyis a görög-római antikvitás és a keresztény civilizáció filozófiai antropológiát tesszük magunkévá – amelyeknek Kuehnelt-Leddihn szerint akár öntudatlanul is, de mindannyian az örökösei vagyunk³⁴ –, és ha túllépünk a megkérdőjelezhető előítéleten, hogy az ember javítható, a történelem iránya pedig a fokozatos javulás, máris józanabb és sokkal realisabb képet kapunk a politika világáról.

Habár a haladás gondolatának még ma is vannak kitartó védelmezői, mindezek ellenére ma kevésbé népszerű, mint a XVIII. és XIX. században, vagy akár a második világháború és az ezredforduló közötti időszakban. Sokak számára úgy tűnik, a haladással kapcsolatos bizakodás helyére sokkal inkább egyfajta érdektelenséggel vegyes szkepticizmus lépett. Hogy ez a fordulat vajon hová vezethet, és hogy egyáltalán továbbgyűrűzik-e, most még nehéz lenne megmondani. Talán azok, akik ma liberálisnak nevezik magukat, kevésbé értenek majd egyet Kuehnelt-Leddihnnel, de az kétségtelen, hogy gondolatai megfontolandóak azok számára, akik szeretnék megőrizni a szabadságot, de azt nem a modern liberalizmus zsákutcásnak tűnő alapállásából közelítik meg, vagyis nem utasítják el a hagyományt és az autoritást, hanem a múlt tapasztalatait komolyan véve keresnek régi-új utakat.

Irodalomjegyzék

- Arisztotelész: *Politika*. Ford.: Szabó Miklós. Budapest, 1984, Gondolat Kiadó.
Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Harmadik kötet, 1971–1979. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó.
Erik von Kuehnelt-Leddihn: *Liberty or Equality. The challenge of our time*. Idaho, 1952, The Caxton Printers, Ltd. Caldwell.
Erik von Kuehnelt-Leddihn: *Leftism: From de Sade and Marx to Hitler and Marcuse*. New York, 1974, Airlington House Publishers.
John Lukács: *Demokrácia és populizmus*. Budapest, 2008, Európa Kiadó.
Molnár Tamás: *Az értelmiség alkonya*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó.
Miles Christi Évkönyv MMXIII. Szerk.: Pánczél Hegedűs János.
Platón: *Az állam*. Ford.: Jánosy István. Szeged, 2001, Lazi Könyvkiadó.
Varga Zs. András – Patyi András: *Általános közigazgatási jog*. Budapest–Pécs, 2010, Dialóg Campus Kiadó.

³⁴ Vö. Kuehnelt-Leddihn, 1974. *Preface* és *Introduction*.

JAKAB-ZALÁNNFY ESZTER

Az antimachiavellizmus eredetéről. Machiavelli itáliai fogadtatása az ellenreformáció évtizedeiben

Jelen tanulmány Niccolò Machiavelli fő művének, *A fejedelemnek keletkezését* és korai recepciótörténetét kívánja ismertetni, különös tekintettel az opus XVI. századi itáliai utóéletére. Azt vizsgálja, hogyan indul el évszázados útjára a Firenzei Titkár nevével összefonódó, politikaelméletének torzításából, félreértelmezéséből fakadó antimachiavellizmus.

Francesco De Sanctis, a XIX. század egyik legnagyobb olasz irodalomtörténésze szerint: „Egy jezsuita machiavellizmusnak nevezte azt, amit jezsuitizmusnak kellett volna neveznie. Szofisztikus védelem ez, és nem elég Machiavelli rehabilitálására.”¹ Az ellenreformáció diszciplínáinak kibontakozása Európában éppen Niccolò Machiavelli fő művének, *A fejedelemnek* kiadásával egy időben indult el, mely nagyban meghatározta a reneszánsz író megítélését. Politikai tárgyú műveinek kéziratos formában továbbított változatai, az azokat illető első reakciók, majd későbbi téves és igen felületes értelmezései nagymértékben hozzájárultak a szerző majdani általánosan negatív megítéléséhez. A kezdeti időkben politikustársai jelentették a szűk körű olvasó közönséget, akik üdvözölni látszottak Machiavelli gondolatait. *A fejedelem* posztumusz, 1532-ben jelent meg elsőként nyomtatott formában. Paradox módon azonban, a pápai *imprimatur*, művei nyomtatásának engedélyezése végzetesen megpecsételte irodalmi fortunáját is. Szélesebb körökhöz eljutván, Machiavelli hamarosan ateista, amorális, mi több, „sátáni” íróként vált hírhedté. Korán jelentkeztek műveit élesen kritizáló, bíráló, magyarázni próbáló írások, ám a reneszánsz írók támadóknál jóval kevesebben voltak azok, akik méltatták a Machiavelli műveiben megfogalmazott eszméket. A katolikus egyház ellen irányuló éles hangvétele miatt 1559-ben IV. Pál pápa indexre tette műveit, betiltásra került olvasása. Tanainak enyhülő újraértelmezése csak jóval később, a barokk politikai gondolkodóinak köszönhetően és az államrezon eszméjének foganatosításával kezdődik el. Döntően pedig csak két évszázaddal *A fejedelem* megjelenése után változik meg irodalmi sorsa szülőhazájában, csupán a felvilágosodás beköszöntével indul el egy bizonyos törekvés a szerző rehabilitálásá-

¹ De Sanctis 1965, p. 39.

ra, mely szándék a Risorgimento szenvedélyes nemzeti eszméinek előretörésével tud kiteljesedni.

Noha a nyomtatott kiadások története viszonylag jól ismert, kevesebbet tudunk a *De principatibus* kézirat terjedésének történetéről, melyet fontos ismernünk ahhoz, hogy a mű korai fortunáját megértsük. A *fejedelem* irodalmi sorsa – mint látni fogjuk – hamar összefonódik Machiavelli más politikai tárgyú műveinek recepciótörténetével, és egybeolvad azok értelmezésével-értékelésével, melynek összességéből kiindulva kiszélesedik egy igen komplex és elentmondásos ideológiává, a machiavellizmussá és antimachiavellizmussá.

Machiavelli a legtöbb művét 1512 és 1527 között tervezte és írta meg, azaz a San Casciano-i száműzetésbe vonulásától a haláláig tartó időszakban. Ezekben az években a római katolikus egyház vezetői a Medici családból kerültek ki Itáliában.² Machiavelli egyik barátja, Filippo Casavecchia már 1509 júniusában megtette profétikus kijelentését, egyben jóakaratóan figyelmeztette politikustársát, miszerint elméleteit („*la vostra filosofia*”) soha nem értik majd meg a tudatlanok, és hogy nincs elég „bölcs” ember, aki azt fölfogná.³

Machiavellinek a Francesco Vettorihoz írt, 1513. december 10-i keltezésű levele, melyet joggal tekinthetünk a „Segretario Fiorentino” legerkölcösebb, legvitathatatlanabb tisztaságú írásművének,⁴ híradással szolgál a capolavoro, eredetileg a *De principatibus* (A fejedelemségekről) s a majdani, nyomtatásos változatokban az egyszerűsített *Il Principe*, *A fejedelem* címen tovább élő mű keletkezéséről.

A könyv, mely az európai és világirodalom egyik legvitatottabb műve lett – a szerző saját bevallása szerint is – a gyakorlati politikai tapasztalatai és a klasszikus elődök hatására keletkezett.⁵

A híres, Francesco Vettori-nak írt episztolában két fontos utalást is találunk a mű korai olvasóira vonatkozóan. A Firenzei Titkár maga tesz benne említést róla: „*Filippo Casavecchia már látta, így tájékoztathatja Önt a benne foglaltakról, és az egymással folytatott beszélgetéseinkről is, mialatt én az írást kibővítem és letisztázom még.*”⁶ Ebből a sorokból sejthetjük tehát, hogy Casavecchia volt talán első olvasója művének. Ő Machiavelli és Vettori egyik közös barátja volt.⁷

² A Medici család előbb Giovanni de Medicit juttatta a pápai székbe, X. Leó néven (1513–1521), majd őt követte Giuliano bíboros, aki 1523 és 1534 között VII. Kelemen néven regnált. Vd. Idem, p. 24.

³ Machiavelli, 1971, pp. 1108.

⁴ Madarász, 2011, pp. 89–93.

⁵ Machiavelli, 1971, pp.1160.; vö., p. 264.

⁶ In: *Különbség*, XII. évf./1. szám, 2012. május, p. 38., Sztupkai Benjámin fordítása.

⁷ Fennmaradt egy levél, melyet Filippo Casavecchia Francesco Vettori-nak írt, 1506 januárjában (a levél az *Il principe. Sette capitoli scelti di: Niccolò Machiavelli*. A cura di: S. Maffei, Bonacci, Roma kiadásban jelent meg 1999-ben). Lásd még néhány releváns darabot Machiavelli és Casavecchia 1507. július és 1509. július közötti levelezéséből.

Casavecchiával a szerző annak a lehetőségét is megvitatta, hogy bemutassa a könyvet Giuliano de' Medicinek, akihez az írást (és az első dedikációt) címzi. Az első nyílt véleményt magától Vettoritól olvashatjuk. Levelezésükből tudjuk azt is, hogy Machiavelli csak az *opusculo* egy részét küldte el barátjának. Vettori 1514. január 18-i leveléből idézek: „*Láttam művének fejezeteit: meglehetősen kedvemre valók, de ha nincs nálam az egésze, nem akarok határozott ítékezésbe bocsátkozni.*” Művéről alkotott első benyomása tehát pozitívnak látszik.

A második általunk ismert utalásban már a *De principatibus* terjedésének tényéről kapunk hírt. Niccolò Guicciardininek apjához, Luigi-hoz (Arezzo város egykori firenzei nagykövete) 1517. július 29-én írt leveléről van szó, melyben a következő sorokat olvashatjuk: „*...amint Machiavelli írja művében (...) arról, mit Juriotto da Fermo tett, amikor hatalomra akart jutni.*”

Guicciardini, úgy tűnik, hajlott arra, hogy kövesse Machiavellit, és nyilvánvalóan osztozott politikai nézeteiben. Niccolò Guicciardini olyannyira belemélyült Machiavelli művének olvasásába, hogy visszhangja világosan érezhető *Beszélgetések* című írásából (1518–1519).⁸

Valószínűleg Luigi Guicciardini, Niccolò Guicciardini apja, egyben Machiavelli barátja – még a köztársasági időkben (1509-ben neki ajánlotta a *Dell'ambitione* című írását) – volt az, aki átadta a kéziratot fiának, Niccolónak és testvérének, Francescónak, Machiavelli későbbi nagy barátjának, politikustársának, egyszersmind első prominens kritikusának. Francesco Guicciardini is korán olvasója lett Machiavelli művének, amint az már az 1516-os *Discorso del modo di assicurare lo stato alla casa de' Medici* című értekezésében markánsan érezhető.⁹

Machiavelli művének ismeretéről tesz tanúbizonyságot Ludovico Alamanni két értekezése is. Az egyik 1516. november 25-i, a másik 1516. december 27-i keltezésű¹⁰ (*Discorso di Lodovico Alamanni sopra il fermare lo stato di Firenze nella devozione de' Medici*). Alamanni írásai nem csupán reprodukálják a Machiavelli könyvében hozott példákat, de megkísérlik „imitálni Machiavelli fogalmi stílusát, például a dilemmatikus struktúra sajátos felhasználásával”.¹¹

Összefoglalván tehát: valószínűleg Casavecchia, Vettori és Niccolò Guicciardini olvasták elsőként a *De principatibus* kéziratot változtatva. A szöveg azonban már többször másolásra került, még a nyomtatott változat megjelenése előtt. Machiavelli kéziratot szövegének leghíresebb másolója Biagio Buonaccorsi volt. Tollából három kódex készült a *De principatibus* másolatairól: ezek L, P és R kéziratok néven maradtak fenn az utókor számára. Keletkezésüket igen koraira, 1515-re teszik a kutatók.

⁸ Machiavelli, 1994. p.15.

⁹ Ibidem

¹⁰ Dionisotti, 1980, pp.124–27.

¹¹ Machiavelli, 1994, p.16.

Tudomásunk van ezen kívül még egy Buonaccorsi által készített kéziratos – Giovanni di Taddeo Gaddi számára készített – másolatról is, amely azonban nem maradt fenn. Giovanni Gaddi még 1520 szeptembere előtt kapott Buonaccorsitól egy példányt a *De principatibus* kéziratból. Niccolò Gaddi püspök fivérét VII. Kelemen pápa később Rómába hívta, ahol az Apostoli Kamarában folytatta papi szolgálatát, 1528-tól. Giuliano de' Medici-ben barátját tisztelte, és a műfordító, költő Annibale Caro volt titkára. Gaddi erősen érdeklődött Machiavelli művei iránt, és bizonyosan olvasta *A háború művészetét* (*L'arte della guerra*). A kéziratos változathoz, csakúgy, mint a *De principatibus* esetében, a Buonaccorsi által másolt formában jutott hozzá. Később híven szorgalmazta mind a *Beszélgetések*, mind *A fejedelem* firenzei nyomtatott kiadásainak megjelenését. Buonaccorsi nevéhez fűződik egy másik, igen jelentős írásos emlék: egy levél, melyet egy bizonyos Pandolfo Bellaccinak címzett, és *A fejedelem* egy kéziratos másolatával együtt küldött el neki. Ebben nem csupán ajánlja Machiavelli művének olvasását, de ragaszkodik hozzá, és arra buzdítja, hogy barátja írását megvédje „azoktól, akik rosszindulatból vagy irigységből, a kor szokása szerint, szétmarni és megtépázni szándékoznak”.¹²

Meg kell jegyeznünk, hogy Machiavelli egyáltalán nem publikálási szándékkal írta meg „művecskéjét” („opuscolo”). Az első nyomtatott kiadás csak posztumusz jelent meg (öt évvel a halála után), a szerző személyes akarata és gondozása nélkül. Machiavelli, miután befejezte írását, és miután látta, hogy az mégsem segített neki visszatérni a politikai életbe, úgy tűnt, meg is feledkezett a szövegről, amelyről többé még csak említést sem tett. A kéziratos írásmű azonban elindult a maga útján. Ennek folyamata, mint fentebb láttuk, csak részben ismeretes az utókor számára, de jelen kutatáshoz lényeges tudnunk, hogy Machiavelli gondolatai jórészt ismertek voltak már műveinek nyomtatása előtt.

A *De principatibus*, majd az utókor számára *A fejedelem* címen elhíresült mű megítélése hazájában, Itáliában két irányban indult útjára. ezek egyrészt egy kevésbé jelentős pozitív reputációval, másrészt egy széles körű, súlyosan negatív reputációval jellemezhetőek. Kezdjük az elsővel!

Amint azt már fentebb kimutattuk, a *De principatibus* kéziratos változatát jól fogadták első olvasói: Filippo Casavecchia, Francesco Vettori, Biagio Buonaccorsi és Niccolò Guicciardini üdvözölték Machiavelli elképzeléseit. Mint Firpo írja, a politika „művelői” képesek voltak értékelni Machiavelli politikai realizmusát, és – nem meglepő módon – semmit nem találtak benne, ami ütközött volna nézeteikkel.¹³

¹² Tommasini, 1911, p. 91, p. 340.

¹³ Firpo, 1969, pp. 9–39.

Annak ellenére, hogy a Medici család kiteszította és kegyetlenül elbánt egykori titkárával, 1520 novemberében Machiavelli mégis megkapta a megbízást Giuliano bíborostól *ad componendum annalia cronacas Florentinas faciendum*,¹⁴ vagyis annak a két műnek megírására, melyeket csak 1525-ben fejezett be, és a *Beszélgetések Titus Livius Első Tíz Könyvéről* (*Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*) és a *Firenze története* (*Istorie fiorentine*) címen váltak ismertté a publikum előtt. Machiavelli mindkettőt Giulianónak, az időközben pápává választott Medicinek ajánlja e sorokkal: *A Legszenőbb és legáldottabb mi atyánknak, VII. Kelemen urunknak, alázatos szolgája Niccolò Machiavelli*.¹⁵ VII. Kelemen kegyeit minden bizonnyal elnyerte Machiavelli, amit nemcsak az említett alkotói megbízás, hanem az a tény is alátámaszt, hogy munkáit nagyra értékelvén, később, már pápaként áldását adja műveinek posztumusz közzétételére.¹⁶

Puigdomènech hangsúlyozza annak fontosságát, hogy valójában a Medici-pápaság fennállása az, ami miatt Itáliában három évtizedig védelmet élveztek Machiavelli művei. Ez a mecénási magatartás túlmutat a második kancellária egykori titkára és a Mediciek között fennálló viszályon, valamint egy feltételezett Medici-ellenes attitűdön, de még magán a Firenzét egykoron uraló Medici családon is.¹⁷ Procacci pedig egyenesen úgy véli, következetesen kimutatható a párhuzam Machiavelli életrajza és művei kiadásának földrajzi helyei között, lévén az első ilyen irányú kezdeményezés nem Firenzéből, hanem Rómából indult ki, ahol Machiavellinek már több barátja és védelmezője volt, és kevesebb ellensége, mint saját hazájában.¹⁸ A *háború művészete* már 1521-ben megjelent, a Giunta kiadásában, míg 1523-ban a *Mandragóra*, végül 1531 vége, 1532 eleje táján kerültek sajtó alá Rómában, a Blado kiadó gondozásában *A fejedelem* (*De principatibus*), a *Beszélgetések Titus Livius Első Tíz Könyvéről* és a *Firenze története* első nyomtatott változatai. Így tehát Antonio Blado volt az a kiváltságos, akinek szakmai közreműködésével és VII. Kelemen pápa hozzájárulásával *A fejedelem* nyomtatás alá kerülhetett, 1532 januárjában. Giovanni Giunta folytatta a firenzei kiadások gondozását: 1532. május 8-án lát napvilágot a következő, két másik kisebb mű és a *Jelentések* hozzáadásával. Az opus pozitív fogadtatásra talált

¹⁴ A megbízást dokumentáló írás megjelent: Machiavelli, 1971, 1108.

¹⁵ Ibidem

¹⁶ Már 1521-ben szorosabb kapcsolatba került a Medici családdal, különösen Giovanni Salviati bíborossal (Lucrezia de' Medici fiával), akinek *A háború művészete* egy példányát ajánlotta. Igen figyelemreméltó ez az epizód, ha belegondolunk, hogy 1525-ben, éppen azokban az időkben gondol rá VII. Kelemen – mivel unokaöccsét, a bíboros Salviatit Madridba kényszerül küldeni –, hogy Machiavellit titkárává nevezi ki. A következő évben pedig Machiavelli meg is kapja – saját kérésére – az ún. Procuratori delle mura öt ügyészének felügyelői és a kancellári megbízást.

¹⁷ Valóban úgy tűnik, hogy Giuntának nem volt tudomása a római kiadó tevékenységéről, ezért sürgette VII. Kelemen pápát, és híven szorgalmazta az engedélyt a nyomtatásra. Puigdomènech, 1988, p. 27.

¹⁸ Procacci, 1995, pp.8–21.

az olvasók körében: 1532 és 1550 között tizenhat új kiadása jelent meg Machiavelli fő művének. Az 1531–32-es kiadások kapcsán érdemes megvizsgálni azt a kérdést, hogy miért éppen a Blado kiadóra esett a választás. A pápai hivatal voltaképpen elejétől fogva támogatta a kiadó tevékenységét. A különböző poszttridentí bíborosi kiadványok, valamint szentek és görög/latin klasszikusok könyveiből álló palettáján Machiavelli műve mint egy elszigetelt és disszonáns darab emelkedett ki.¹⁹ Amit a nyomtatásban megjelentettek, az valójában nem az eredeti, Machiavelli által írt kézirat, hanem annak egy – többszörösen módosított és javított – másolata. Különösen érdekes például a *Beszélgetések*²⁰ első könyvének 12. fejezete, amelynek bevezetéséből kitöröltek minden, a kereszténységet és az egyházat érintő támadó gondolatot, így a „vallás” helyett a moderáltabb értelmű „oktatás” szó jelenik meg.

A Blado tevékenységének hordereje azonnal ismertté vált a velencei nyomdászok számára is, akik „kaptak az üzleten, nem vesztegetvén az időt”, s már 1532 márciusában saját kiadványt jelentettek meg.²¹

Ezzel párhuzamosan a negatív recepció is útjára indult. A tények ebben az esetben kevésbé biztosak, de igyekszünk a legnyilvánvalóbbakat ismertetni.

1523-ban jelent meg *De regnandi peritia (ad Carolum V imperatorem)* címmel Agostino Nifo, nápolyi szerző vitairata. A mű valójában Machiavelli művének plágiuma, noha az utókor a fordítottját vélte hinni, miszerint Machiavelli plagizálta volna Nifo könyvét. Minden bizonnyal figyelmen kívül hagyták a nápolyi művének keletkezési idejét, azt a tényt, hogy Nifo értekezése tíz évvel Machiavelli művének befejezése után jelent meg.²² Nifo a bevezetésben reflektál a Machiavelli által felvázolt fejedelem amorálisására, szembeállítja annak erkölcsi tulajdonságait a *speculum principum*, a királytükör hagyományosan szigorú morálisával. Ezzel az oppozícióval *A fejedelem* sorsa megpecsételődni látszik, hiszen az erkölcstelenségére irányuló bírálatok évszázadokon át végigkísérik majd fortunáját. A plágium szövege egészében véve ellaposítja és dekontextualizálja Machiavelli elképzeléseit, és ahogyan Paola Cosentino helyesen világít rá kitűnő értelmező elemzésében: egy sematizmus alapján elemzi, amely megzavarja a komplex, mélyen rejtőző felvetéseket. Ezáltal a fejedelem negatív modellé válik, melyből egyenesen következik a zsarnok fenyegetése.²³ Valójában Nifo dekonstruktív értelmezése nyitja meg a kapukat a további szélesedő negatív recepció számára.

¹⁹ Barberi, 1968, p.236.

²⁰ Procacci, 1995, p.10.

²¹ „Licentia al fidelissimo nostro Marchio della Gata chel possi stampar li discorsi composti per Nicolao Malchiavello sopra Livio li quali sono stampati a Roma et già più se vendono in questa città per non esservi cosa in quelli contra la religione cristiana ne contra il Stato della S.ta romana Chiesa e della Ill.ma Signoria Vostra”. Procacci, 1995, p.16.

²² Kaposi, 2007, p. 1297.

A *fejedelem* 1532-es Giunta-kiadásának előszava viszi ezt az érvelést egy lépéssel tovább: Machiavelli csak azért tanít a politikai élet mētelyeire, hogy figyelmeztessen minket létezésükre, ám akár a művészet vagy a tudományok esetében, mint az orvostudományban is, a tudást jó és gonosz célokra egyaránt használhatjuk. A Giunta-kiadásban tulajdonképpen a későbbi kritikai utóélet legalapvetőbb elemei már megfogalmazódtak, miszerint: Machiavelli a zsarnokokat tanítja; Machiavelli mint a zsarnokság leplezett kritikusa; netán Machiavelli pusztán leírja a politika világáról alkotott véleményét, s nem ajánl semmilyen viselkedési formát, végül pedig, hogy ő azt a bizonyos művészetet (*ars politica*) vagy képességet taglalja (a politikai hatalom technikáját), amit fel lehet használni egyaránt jól vagy rosszúl.

Ezen érvek/ellenérvek jelennek meg a későbbi reneszánsz kiadások és fordítások kapcsán Bázelen, Franciaországban és Angliában is. Több mint kétszáz nyomtatott kiadásban jelentek meg művei a tizenhatodik században, majd még újabb száz a tizenhetedik században, több mint százhetven a tizennyolcadikban.²⁴ Ezek a kiadások mind világossá teszik: a corpus bármely kiadásának tekintetében igaz, hogy Machiavelli olvasása elválaszthatatlan lett kritikájának olvasásától.

Machiavelli írásainak korai bírálói, kritikusai közül érdemes megjegyezni Girolamo Osorio, Reginald Pole, korabeli brit bíboros, Ambrogio Catarino Politi, Girolamo Muzio támadó értekezéseit, a későbbi ellenszólók közül pedig meg kell említeni Innocent Gentilet, a francia protestáns és a jezsuita Antonio Possevino műveit. Egy, a Szent Hivatalba, egy bizonyos R. P. M. Theophilus-hoz 1550. november 11-én írt levelében Girolamo Muzio Machiavellit hitetlennek és olyan írónak nevezi, aki arra tanítja az embereket, hogy „ne szolgáljanak sem hitet, sem szeretetet, sem vallást”.²⁵ Tudjuk, hogy ezekben az években, miután az inkvizítor Carafa bíborost megválasztották pápának (IV. Pál pápa), létrehozott egy bizottságot, mely a tiltott könyvek listáját volt hivatott szerkeszteni. Éppen ezekben az években lépett színre Machiavelli irodalmi fortunájának színpadán Girolamo Muzio da Capodistria, akinek kapcsolata Machiavellivel egészen egyedülállónak mondható, és időnként a skizofrénia határait súrolta,²⁶ mivel eretnekellenes besúgása a Firenzei Titkár munkáinak elmélyült „tanulmányozásába és szeretetébe” fordult át. Muzio egyike volt azoknak a „világi túlbuzgóknak”, akiket Carafa bíboros bízott meg azzal, hogy vizsgálja meg a külföldről becsempészett eretnek könyveket. Hamarosan a vizsgálóbizottság szeme elé kezdte tárni Machiavelli „kegyetlenség-

²³ Cosentino, 1998, p.160.

²⁴ Bertelli-Innocenti, 1979, p. 475.

²⁵ Muzio, 1571, p. 100.

²⁶ Procacci, 1995, p. 92.

gét”, melyet főleg művei nyelvezetének és stílusának új, merész használatában látott rejleni, és vajmi keveset törődött annak tartalmi értelmezésével, állítván, a firenzei írásaiban „sem könyörület, sem emberség, sem vallás”.

Muzio azt is bizonygatta, miszerint „hallotta, amint mások is ezt mondják róla”, valószínűsíthető tehát, hogy e véleménye erősen Pole bíboros és Politi elítélő fennhangjaiból táplálkozott.²⁷ Machiavellit vádoló iratait Muzio a Szent Hivatalhoz írt *Katolikus levelek* (*Lettere cattoliche*) címen kiadott válogatásban közölte 1571-ben. Ebben Muzio az általunk már ismeretes tételek fölött lamentál: „Mert ő semmit nem tisztelvén arra tanít minket, hogy ne szolgáljunk sem hitet, sem jótétet, sem vallást... hát nem rosszabb-e mindez még az eretnekek tanaitól is?”²⁸

Két évvel később Politi is nyilvánosság elé tárja nem kevésbé meghatározó, súlyosan negatív véleményét, és Machiavellit egyenesen „gonosz és ateista” írónak titulálja *De libris et Christiano detestandis* című vitáiratóban.²⁹

A *fejedelem* kritikai utóéletének története mindezek után kereszteződni látszik a *Beszélgetések* recepciótörténetével.

Francesco Guicciardini az, aki elsőik között ismerte fel Machiavelli valódi értékét mint politikai író. Guicciardini a *Beszélgetések* kapcsán írt egy értekezést is 1528 és 1530 között (*Considerazioni intorno ai discorsi del Machiavelli sopra la prima deca di Tito Livio*). Ezek némileg kritizálják Machiavelli elképzeléseit, mégsem megvető támadások. Elismerte ugyan, hogy nem egyeznek a keresztényi gondolkodással, de az államérdek retorikájából ez egyenesen következtethető.³⁰ Bár Guicciardini megítélése meglehetősen negatív, önmagában nem magyarázza meg az antimachiavellizmus foganatosítását, amely nem sokkal utána indul több évszázados hódító útjára.

1534-ben újra kiadták a *Beszélgetéseket*, ezúttal a Melchior de Sessa³¹ nevét viselő, velencei kiadó gondozásában. Mindeközben a firenzei munkáit nyíltan ellenzők száma egyre gyarapodott.

A *Beszélgetések* kapcsán három éles hangvételű kritikai írás jelenik meg: a spanyol Juan Gines de Sepúlveda, Itáliában élő spanyol jezsuita könyve, a *Democrates Primus* (1535), melyben más szerzőkkel együtt Machiavelliről is

²⁷ Muzio, 1571, p. 93.

²⁸ Idem, pp.100–101., Idem, p. 96.

²⁹ Frajese, 1997, p. 143.

³⁰ Pissavino, 2002, pp. 552–606.

³¹ Velencei nyomdatulajdonos, könyveit széles körben terjesztették. Saját védjeggyel is büszkélkedhetett: egy macska egérrel a szájában. Ismeretes továbbá, hogy Sessa jó kapcsolatot ápolt Blado-val, aki 1533-ban közbenjárta érte VII. Kelemennél, hogy megkap hassa az engedélyt Ludovico Martelli műveinek nyomtatására. E kapcsolat igazolhatja mind az időbeni történéseket, mind a tényt, hogy a Sessa-kiadás hűen tükrözi a Blado-félét, figyelmen kívül hagyja azonban a vele egy időben megjelent Giuntáét. Ibidem.

elítélően beszél, azért, mert az a kereszténységet nem tartja megfelelő vallásnak a hadviselés szempontjából.³² Sepúlveda művében kimondja, hogy a *Beszélgetések* minden idők egyik legveszélyesebb írása, mert lefokozza a vallást pusztán uralmi szerepére (*instrumentum regni*).³³ Girolamo Osorio, portugál jezsuita *De nobilitate christiana* (1542) és Ambrogio Caterino Politi, cosenzai püspök már említett vádirata követik Sepúlveda művét. E helyütt érdekes megjegyezni, hogy az előző évben Politi még fellebbezést nyújtott be közvetlenül a trentói zsinathoz, Machiavelli műveinek cenzúrázását kérve³⁴, s könyvét, melyben Machiavellit ateizmussal vádolja, Antonio Blado sajtóműhelyében szerkesztették, éppen ott, ahol húsz évvel korábban *A fejedelem* és a *Beszélgetések*³⁵ első példányait nyomtatták. Az 1550-es évek közepén tehát már határozottan körvonalazódni látszanak Machiavelli kiátkozásának figyelmeztető jelei, akkor, amikor erről Róma még nem döntött.³⁶

A kritikák egyre szélesedő áradata kezdődik tehát el, az apologéták pedig elmaradni látszanak, csupán Paolo Giovio *Elogia clarorum virorum imaginibus apposita quae in Museo Joviano spectantur* (1546) című munkája védi és méltatja – több más szerzővel együtt – Machiavellit, ám főleg szépírói tevékenységéről vélekedik elismerően.

A Machiavellit súlyosan megvetők széles palettáján jelenik meg Reginald Pole bíboros, akinek az utókor fontos szerepet tulajdonított, s hatása egybefonódik az itáliai recepciótörténettel. Csupán Donaldson tanulmánya oldott némiképp jelentőségén. Pole, az *Apologia (Reginaldi Poli a Carolum V Caesarem super quatuor libris a se scriptis de unitate Ecclesiae, 1528)* című vitairatában ugyanis rámutat, hogy *A fejedelem* olyan könyv, melyet „a sátán ujjával írtak”.³⁷ Ez a súlyos kijelentés volt Machiavelli demonizálásának kezdete, és a firenzei gondolkodó torzított és pontatlan értelmezésen alapuló elutasításának következményeként fogható fel. Donaldson mindezt megkérdőjelezvén, a történelmi tényeket tanulmányozva kimutatta: Pole *Apológiája* egészen 1744-ig ismeretlen maradt – ebben az évben került ugyanis csak nyomtatásra³⁸ –, így tehát nem befolyásolhatta Machiavelli és műveinek egyház általi kiátkozását. Inkább Pole kapcsolata Thomas Cromwell-lel az, ami ilyen irányban alakíthatta reputációját. Úgy tűnik (így számol be róla Pole tíz évvel később, 1539-ben), maga Cromwell javasolta neki, hogy olvasson el egy új, Itáliából eredő könyvet, mely tele van az uralkodónak adott tanácsokkal. Pole később jött csak rá,

³² Kaposi, 2007, p. 1296.

³³ Procacci, 1995, pp. 86–92.

³⁴ Macek, 1980, p.182.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Puigdomènech, 1988, p. 29.

³⁷ Procacci, 1995, pp. 87–88., Prosperi, 1997.

³⁸ Megjelent az *Epistolarum Reginaldi SRE Cardinalis Poli et ipsum aliorum*, AM Querini, Brixiae, Rizzardi, 1744-1752, I. kötetében, p.66., Prosperi 1997.

hogyan ez a könyv Machiavelli műve volt. Ezt a felfedezést azonban éveken át nem tették nyilvánossá: *A fejedelem* csak 1532-ben jelent meg, három évvel Pole beszámolója után. Bizonyítható, hogy Cromwell nem ismerkedett meg a szöveggel 1537 vagy 1539-ig, és nem található semmi *A fejedelemben*, mely Pole és Cromwell vitájának alapjául szolgálhatna. Másrészt, Baldassare Castiglione könyvét, *Az udvari ember-t* (*Il cortegiano*) éppen 1528-ban tették közzé, melynek azonban Cromwell bizonyosan birtokában volt. Léven pedig *Az udvari ember* *A fejedelem* antitézise, aligha kétséges, hogy Pole az általa 1538-ban olvasott Machiavelli-mű hatására nyilatkozik meg, és valószínűleg arra a tényre reflektál, miszerint Cromwell azokban az időben tönkretette a Pole családot. Így nem meglepő, ha Pole nem másban, mint magában Cromwellben kezdte látni a machiavellista „Sátán küldöttét”.³⁹ A bíboros Machiavelli démonizálásában betöltött szerepe tehát némiképp felülvizsgálatra szorul.

Nem telik el sok idő az első kritikai hangok megjelenése után, mely a szerző katolikus doktrínákat tagadó és elutasító megnyilvánulásaira vonatkozik, és megkezdődik Machiavelli olvasásának tilalma.⁴⁰ 1557-ben a római katolikus egyház máglyára veti a tiltott szerzők műveit, köztük Boccaccioét, Erasmusét és Machiavelliét is. IV. Pál pápa két évvel később, 1559-ben Machiavelli műveit a tiltott könyvek listájára (*Index librorum prohibitorum*) teszi, később pedig a tridenti zsinat is ilyenén ítélik róla. Machiavelli betiltása tehát egyértelmű, s még sokkal súlyosabb, mint Boccaccio esetében: neve az index első csoportjába, az *Auctores quorum libri, et scripta omnia prohibentur* oszlopába kerül, azaz a római katolikus egyház valamennyi művét betiltja.⁴¹ A tridenti zsinat feltétlen engedelmességre szorította a világot a pápaság egyetemes monarchiája iránt. Ennek érdekében elfojtott mindenfajta szabadságot, s a legszigorúbb fegyelmet kellett bevezetnie. Az ellenreformáció elítélte a filozófiát, elítélte a gondolkodó embert s annak szellemi szabadságát. Ezzel magyarázhatjuk a Machiavelli elleni támadásokat, a támadásokat az ellen, aki az egyház szemére vetette annak rugalmatlanságát, a papság merevségét és képmutatását, kivált-

³⁹ Donaldson, 1988, p. 31.

⁴⁰ Giambattista Busini Benedetto Varchi-hoz írt egy levelében olvashatjuk: „*Itt tilos a mi Machiavellink valamennyi művét árusítani, aki mégis házában tart belőlük, kiközösítetik, ha könyvtárát továbbra is kereskedik velük, súlyos büntetést kap.*” Busini, 1861, p.241. A Busini leveléhez írt jegyzetből olvashatjuk továbbá (p. 242.): „*A levél nincs dátumozva, de bizonyosan 1549-ből való.*” A dátumozás téves lehet, hiszen Machiavelli műveinek a figyelemre méltó adatok listájával kiegészített kiadásában (*Opere di Machiavelli*), a 47. oldalon ez áll: „*Az 1559-es évben a IV. Pál által közzétett tiltott szerzők katalógusában látták szerepelni Machiavelli nevét.*” Meg kell említeni, hogy Frajese feltételezése szerint Busini levelében tehát többé-kevésbé az 1557–1559-ig tartó időszakra utal, amikor IV. Pál indexének a tiltott könyveket tartalmazó listája megjelent. Frajese, 1997, p.144.

⁴¹ 1758-ban a tiltott könyvek indexét liberálisabb szellemben vizsgálják felül XIV. Benedek pontifikátusa alatt, de tilalmát egészében csak VI. Pál pápa törli el a II. Vatikáni Zsinat alkalmával, 1966-ban.

képpen pedig azt, hogy részt vállalt Itália egyesítésének megakadályozásában.⁴² Hogy mi volt a korabeli sajtó szerepe az indexre kerülésben, továbbra is tisztázatlan. Annyi bizonyos, hogy a nyomtatás előtt a szöveg már egy „ismert” körön belül mozgott, és ezért kevésbé valószínű, hogy félreértelmezést indukált volna. Sokkal inkább azok a kísérletek, amelyek kívül estek Machiavelli politikai diskurzusán. Mint például az egyházé, mely szinte kikényszerítette a Firenzei Titkár műveinek tisztázó értelmezését.

Machiavelli szerteágazó korabeli irodalmi fogadtatását jól illusztrálják a protestáns könyvkiadó, Pietro Perna bázeli kiadásai. A kiadó 1560-ban megjelentette *A fejedelem* Sylvester Telius által írt latin fordítását. 1580-ban utánnyomták egy hugenottatanulmánnyal (*Vindiciae contra tyrannos*), Theodore Beza *De iure magistratum* című traktátusával – ezek ellentmondásos protestáns írások, melyek a zsarnokokkal szembeni ellenállást hirdetik –, valamint a római/görög történész, Cassius Dio szónoklataival egybekötve, melyek pro és kontra szólnak a monarchiáról. Az egyik változat ajánló levelében a katolikus Nicolaus Stupanus azt írta, hogy az ellentmondásos szövegek társítását szándékosan és megfontolandó retorikai gyakorlatként alkalmazták „annak érdekében, hogy az okos olvasó, mindkét fél érveinek elbírálásával, könnyebben megítélhesse az abszolút hatalom alattvalókról folytatott ellentmondásos vitáit”.

Ugyanebben a kiadásban egy másik kérdésben Perna megvédte Machiavellit mint a zsarnok lehetséges tanítóját, („mintha az orvos volna a halál oka”), és azzal érvelt, hogy a kiadásban szereplő többi szöveg „ellenszerűl” szolgálhat az olvasóknak. A későbbi Telius-fordítás kiadásában (Ursellis, 1600) az ellenreformátor Antonio Possevino Machiavellit mint egy kártékony *ante litteram* protestánst említi.⁴³

Alberico Gentili, palermói származású jogászprofesszor *De Juris Interpretibus Dialogi Sex* (1582) című kiadványában arra hivatkozik, hogy Machiavelli ironiája és retorikai indirekciója a republikanizmus szolgálatában állt. Érvelését Tacitusszal analogizálva fejti ki: „Nem volt [Machiavelli] célja, hogy utasítsa a zsarnokot, csak hogy titkos tanácsainak felfedésével lecsupaszítsa őt, s kiállítsa a szenvedő nép elé.”⁴⁴ Gentili nagyra értékelte Machiavellit nemcsak ironikus hangvétele miatt, de új történelemszemlélete miatt is. Machiavelli elsőként „fedezte fel és elemezte az alapokat, amelyekre a római közjót építették”, és utasításai komoly jelentőséggel bírtak a korabeli „féktelen időkben”.⁴⁵ Gentili dicsérte ezen kívül a *Beszélgésekben* leírtakat, ami alapján Machiavellit példamutató történelemolvasónak tartotta, éppen ahogyan Jean Bodin is a *Módszer a történelem könnyű megértéséhez* című traktátusában (1566).⁴⁶

⁴² Jakab-Zalánffy, 2013, 257.

⁴³ Gerber, 1962, pp. 60–75.

⁴⁴ Gentili, 1585, 2, p. 156.

⁴⁵ Dacres, 1636, p. 99.

⁴⁶ Bodin, 1945, p. 4., pp. 54–57.

Kísérletek Machiavelli műveinek cenzúrázására

A corpus, miután az index első kategóriájába sorolták, széles körű megvitatásra került, majd a Firenzei Titkár munkái kapcsán számos kezdeményezés indult el azok felülvizsgálatára és rehabilitására. Hasonló szándékkal fordult a pápai bizottsághoz Urbino hercege, II. Guidobaldo, aki 1562-ben megpróbált közbenjárni azért, hogy Machiavelli kikerüljön a szerzők első csoportjából, különösen a *Beszélgetések* és az *Ars* ellenőriztessenek, így legalább írásainak egy része újra olvasható legyen.

A korrigált művet a cenzorok ugyanebben az évben, 1562-ben mutatták be, éppen akkor, amikor „a római inkvizíció már húsz éve létezett, az Index Kongregációja azonban még nem”, ez derül ki Muzio és Urbino hercegének levelezéséből, amelyben Muzio azt tanácsolja a hercegnek, hogy küldje a javított munkát Trentóba.⁴⁷ Annak ellenére, hogy a firenzei titkár unokái, Giuliano de' Ricci – aki ezekben az években I. Cosimo alatt különböző állami hivatalokat töltött be – és Niccolò Machiavelli 1573-ban maguk is részt vettek az indexet felülvizsgáló bíborosokból álló küldöttségben, nagyapjuk műveinek cenzúrázására tett kísérletük sikertelennek bizonyult. Nem tudjuk pontosan, hogy mely írásokat korrigálták Machiavelli unokái: ugyanis a levél, amelyben az unokák – válaszul a bíborosoknak – elfogadják a küldöttségi kinevezést, csak részben maradt fenn.⁴⁸ Az azonban tény, hogy az egyház vezetői nem egyeztek bele Machiavelli cenzúrázott műveinek a szerző nevének való közzétételéhez.

Ezek a meddő próbálkozások vezethettek később Machiavelli eszméinek eltulajdonításához, műveinek más szerző neve alatt való megjelentetéséhez. Gondolunk itt a már említett Agostino Nifo *De regnandi peritia* és Giovanni Brevio *Belfagor földög* (1549) című írásaira, melyeket a legtöbb kritikus Machiavelli két művének, *A fejedelem* és a *Favola* plágiumának tekint.

1587-ben az új, szixtuszi indexet előkészítő szerkesztői munkák során Roberto de' Roberti újra kérvényezte a *Beszélgetések* cenzúrázását, az Apostoli Hivatal vezetőjének, Tommaso Zobbio-nak megbízásából. A de' Roberti által vizsgált tizenhárom fejezetből kettő, az első könyv tizenkettedik fejezete és a második könyv huszonhetedik fejezete a cenzúrázásban újfent elbukott, mondván: „A pápáról, a bíborosokról és az udvarról kevés tisztelettel beszél, és a fejezet teljes egészében szándékoltan rosszat sugall.”⁴⁹

⁴⁷ Procacci feltételezése szerint Morone bíboros, akinek hatalma megnőtt Carafa halála után, egyike lehetett azoknak a „Machiavelli-bíráknak” Trentóban, akikhez ettől kezdve Muzio elküldte Machiavelli más műveit is, és akit többször is említ levelezéseiben. Procacci, 1995, p. 102.

⁴⁸ A levél fennmaradt részének átirata megtalálható: Opere di Niccolò Machiavelli, I., pp. 50–52.

⁴⁹ Godman, 1998, pp. 433–434.

A részleges cenzúrázási munkák mellett azonban éppoly fontos „a kereszténységet gonoszán befeketítő”, illetve bibliai utalásokat tartalmazó passzusok törlése, így például a Mózesről szóló rész esetében, az első könyv kilencedik fejezetében, valamint a harmadik könyv harmincadik fejezetében. Hasonlóan jártak el az eretnekekről szóló részeknél, ahol Machiavelli Savonarolát említi, az első könyv tizenegyedik fejezetének zárásában, továbbá a harmadik könyv harmincadik fejezetében. Bizonyos esetekben azonban egészen részletes és alapos módosításoknak vetették alá a művet. A második könyv második fejezetében például, ahol Machiavelli ellentétet vél fellelni a nemes áldozatok „nagyszerűsége” (*magnificenza*) és a nép „alázatossága” (*umiltà de' nostri*) között, és arra a következtetésre jut, hogy ez az életforma tette „a világot gyengévé és gazemberek áldozatává”, de' Roberti saját ízlésére korrigálta a releváns sorokat. Megint máshol, nevezetesen a harmadik könyv hatodik fejezetében, ahol Machiavelli az összeesküvésekről ír, a cenzúrárt végző módosításával újabb olvasói reflexió előcsalogatására szorítkozik.⁵⁰ Végül de' Roberti maga is kifejti a véleményét a cenzúrázott művel kapcsolatban. A munkálatokat lezáró *iudicium*-ban elítéli ugyan Machiavellinek az egyházat érintő súlyos szavait, elismeri ugyanakkor a politikai bölcselő érdemeit, és bíz a korrigált, enyhültebb értelmezésű kiadás sikerében.

Tudomásunk van egy másik cenzúrázási kísérletről is, amelynek az időpontja nem teljesen bizonyos, de a *Nyolc könyv Niccolò Machiavelli történetéről* címmel jelent meg egy bizonyos „négyrészes, Bernardo Giunta által 1552-ben, Firenzében kiadott könyv” alapján. A javítások ebben az esetben negyvenhárom változtatást foglalnak magukban. Kiemelendő, hogy összességében azok a pápaság és az egyház történetéről szóló bekezdések kerültek törlésre, amelyek azok politikai funkciójára utalnak. Vannak ugyanakkor merészebb elhagyások és helyettesítések, akár egyetlen szót érintők is. Ezek azonban bizonyos alapvető fontosságú nagyobb és akár összetettebb szövegrészek értelmét módosítják.⁵¹

1593-ban Aloisio Marian gróf és Giulio Areti küldtek petíciót XIII. Gergely pápához, melyben kérték, tegye lehetővé számukra, hogy folytathassák bizonyos betiltott munkák megtisztítását, beleértve a hírhedt firenzei *Beszélgetések* és *Firenze története* című írásait.⁵² A *Beszélgetések* Muzio általi 1562-es, majd a de' Roberti-féle, 1597-es kiadását, a cenzúrázási eljárás ellenére, igen befolyá-

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ A cenzúrázott sorokat megtaláljuk Idem, pp. 436–453; Godman, 1998, p. 52. A cenzúrázási eljárást ötféle kategóriába sorolhatjuk: a) törlés (si l[i]eva), b) korrigálás (javítás), c) helyesbítés, átalakítás (riparazione, rettifica e aggiustamento; si racconcia), d) kiegészítés (si aggionge), valamint e) ezek kombinációi.

⁵² Godman, 1998, p. 66.

sos személyek kedvezően fogadták.⁵³ Machiavelli műveinek kiadása csupán lehetőség maradt, amint azt Giuliano de' Ricci lesújtott hangvétellű leveléből is olvashatjuk.⁵⁴

Így lehet tehát összefoglalni a Machiavelli műveit érintő korrekciós munkákat: de' Ricci újra áttekinti az indexre kerülést, majd ezt követik Girolamo Muzio „megtisztítási” munkái, melyek megszüntetik az ekvivalenciát zarnokság és a vallás között,⁵⁵ és melyek eltörölnék „két kritikus szót”, mely kezdettől fogva Machiavelli erős meggyőződése volt: miszerint a keresztény vallás teszi az embereket gyávává.⁵⁶ Valószínűleg e két szónak párhuzamba állítása csak megerősítette az Index Kongregációjának hajthatatlanságát, amely felelőssé tehető nemcsak a cenzúrázási folyamatok ellehetetlenítéséért, de az antimachiavellizmus nevében írt jezsuita értekezésekért is (lásd fentebb).⁵⁷ Cenzúrázott műveinek megjelenése azonban ismét elmaradt. Ezúttal tehát XIII. Gergely pápa állt az új kiadások útjában.⁵⁸

1596-ban a bíboros Cesare Baronio – az Apostoli Könyvtár munkatársaként – sikeresen jóváhagyatott minden egyes szükséges javaslatot és engedélyt Machiavelli műveinek újbóli korrigálásához.⁵⁹ Olybá tűnhet, hogy a Machiavelli-pártolók végül sikert arattak, ám figyelembe kell vennünk a tényt, hogy abban az időben Machiavelli műveinek tiltása nemcsak, hogy nem csökkent, hanem már olyan magas rangú személyek is, mint báró Fucariis⁶⁰ is, megtagadták. Azt feltételezhetjük, hogy valóban megfontolt elutasítás volt ez, amely miatt a várt eredmény újfent elmaradt, és ezért nem lehet kijelenteni a machiavellista eszmeiség győzelmét.⁶¹

⁵³ Mint például Cosimo de' Medici részéről. A Davanzati által hozzá írott halotti dicsőítésben találkozunk Machiavelli névvel „*ottenne da Roma il Boccaccio, chiedeva il Machiavelli*”, noha általában a háttérben maradt; vagy Vettori, aki még 1578-ban Sirleto kardinálnak is méltatja Machiavellit: „*huomo di grande ingegno et molto pratico nelle cose del mondo*”, valamint Vincenzo Borghini is, aki a Boccaccio-művek újra kiadásáért felelős társaság központi alakja volt, és Machiavelli lelkes olvasója fiatalkorában. 1571-ben szenvedélyesen kiállt a cenzúrázás ügyéért; majd visszalépni kényszerült, hiszen maga is aktívan részt vett Machiavelli műveinek felülvizsgálatában. Idem, p. 109.; Godman, 1998, p. 51.

⁵⁴ C. Pincin: a *Beszélgetések* 1. könyvének előszavában olvasható a levél, „Atti della Accademia delle scienze di Torino Dispensa 2a; Classe di Scienze morali, storiche, filologiche”, p. 507, Puigdomènech, 1988, p. 33.

⁵⁵ A *Beszélgetésekben*.

⁵⁶ Rozzo, 2005 p. 102.

⁵⁷ Procacci, pp. 107–112.

⁵⁸ Godman, 1988, p. 64.

⁵⁹ Idem, p. 67.

⁶⁰ A velencei nemesnek, Agostino Michelének 1598-ban írt leveléből: „*Óboldogságának, VII. Kelemennek sem állt módjában nevezett engedélyt kiadnia, lévén a tiltott szerzők első osztályába sorolták, veszedelmes tanai miatt.*” Godman, 1988, p. 69.

⁶¹ Puigdomènech, 1988, p. 36.; Macek, 1980, p. 357.

A fentebb kimutatottak alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a XVI. század harmincas éveiben egy „új Machiavelli” létrehozására törekedtek. Machiavelli már-már intézmény és a szimbólum lett, ami végső soron azt is eredményezte, hogy a nevével fémjelzett írásoknak semmi köze nem volt már ahhoz a Firenzei Titkárhoz, aki 1527-ben hunyt el.⁶² Ez alapján csak ismételni tudjuk a tényt, hogy már nem is az egykori Medici-titkár gondolatai és írásai jelentették a veszélyt, hanem a puszta kép, melyet az idők során ráfestettek.⁶³ Olyannyira, hogy helyénvalónak tűnik Muzio szavait idézni, aki már akkor felismerte, milyen „vonzó” lett az általa elindított cenzúrázási hullám. „Machiavelli nem is annyira cenzúrázott, mint inkább megcsonkított, torzított”⁶⁴ lett, és a számtalan módosító elhagyás nemcsak a művek tartalmát, de szerzőjük nevét is érintette.⁶⁵ Machiavelli írásait tehát továbbra is „feketén” értékesítették.⁶⁶ A hiábavaló cenzúrázási kísérletek után különböző illegális kiadásokban jelentek meg, jóllehet a megtisztított formában, *A fejedelem*, a *Beszélgetések* és a *Firenze története*.⁶⁷ Tehát Machiavelli esetében is a Rómából indult kezdeményezés önkéntelenül is a „protestáns szerkesztői politika, téves, szabados és innovatív tendenciáinak” érvényesítéséhez vezetett.⁶⁸ Mindazonáltal, különféle magánkönyvtárak katalógusaiból vett adatok alapján azt láthatjuk, hogy számos esetben bukkantak Machiavelli műveinek jogsértő másolataira Itáliában a tizenhatodik században.⁶⁹

Casavecchia jóslata, barátjának tett óvintése tehát bebizonyosodni látszott. Machiavelli nem titkolt szándéka ellenére: „az értőknek óhajtván hasznos dolgot írni...”⁷⁰ saját korában – de döntően egészen a felvilágosodásig – a kételkedők domináltak a csekély számú értő befogadókkal szemben.

„A föld, mely e világnak egy ilyen híres gondolkodót adott, még száz évvel a halála után is hátat fordít neki, és megremeg csupán a neve hallatán.”⁷¹ Ez a – nemcsak firenzei – hozzáállás csak a XVIII. században enyhül, jóllehet Machiavelli az index „vasrácsai” mögött marad, egészen a XIX. századig.⁷²

⁶² Ibidem.

⁶³ Puigdomènech, 1988, p. 34.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Macek, 1980, p. 257.

⁶⁶ Procacci, 1995, p. 113.

⁶⁷ Puigdomènech, 1988, p. 34.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Egy XV–XVI. századi itáliai könyvtárakat és az azokban fellelhető Machiavelli-műveket érintő kutatás alapján (Macek, 1980; Procacci, 1995, Rozzo, 2005).

⁷⁰ Machiavelli, 2013, p. 76.

⁷¹ Procacci, 1995, p. 326., Macek, 1980, p. 256.

⁷² Idem, p. 283.

Irodalomjegyzék

- Barberi, Franco: *Blado, Antonio, Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma, 1968, Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Bertelli, Sergio – Innocenti, Piero: *Bibliografia machiavelliana*. Verona, 1979, Edizioni Valdonega.
- Bodin, Jean: *Method for the Easy Comprehension of History*, trans. New York, 1945, Beatrice Reynolds, W. W. Norton.
- Busini, Giovanni Battista: *Lettere di Giambattista Busini a Benedetto Varchi sopra l'assedio di Firenze, a cura di Gaetano Milanesi*. Firenze, 1861, Felice le Monnier.
- Cosentino, Paola: *Un plagio del Principe: il De regnandi peritia di Agostino Nifo, in Furto e plagio nella letteratura del classicismo, a cura di R. Gigliucci*. Roma, 1998, Bulzoni.
- Coyle, Martin: *Niccolò Machiavelli's The Prince: New Interdisciplinary Essays*. 1995, Manchester University Press.
- Dacres, Edward: *The Discourses*. London, 1636, Thomas Paine.
- De Sanctis, Francesco: *Saggi critici, vol. II., a cura di Luigi Russo*. Bari, 1965, Edizioni Laterza.
- Dionisotti, Carlo: *Machiavellerie: Storia e fortuna di Machiavelli*, Torino, 1980, Einaudi.
- Donaldson, Peter S.: *Machiavelli and the Mystery of State*. New York, 1988, Cambridge University Press.
- Firpo, Luigi: Le origini dell'anti-machiavellismo, Atti del Convegno di Perugia 30.9-1.10.1969; Machiavellismo e Antimachiavellici nel Cinquecento, *Il Pensiero Politico, Rivista di Storia delle Idee. Politiche e Sociali*, anno II, n.3; fascicolo speciale, Firenze, Leo s. Olschki, 1969.
- Frajese, Vittorio: *Note su Machiavelli, editoria e cultura nell'Italia del Rinascimento e della Controriforma*. 'Studi Storici: Rivista Trimestrale dell'Istituto Gramsci', 38, 1997.
- Gentili, Alberico: *De legationibus libri tres, Excudebat Thomas Vautrollerius*. London, 1585.
- Gerber, Adolf: *Niccolò Machiavelli: Die Handschriften, Ausgaben und Übersetzungen seiner Werke im 16. und 17. Jahrhundert*, 1912–13. Reprinted Turin, Bottega d'Erasmus, 1962.
- Godman, Peter: *Machiavelli, l'Inquisizione e l'Indice in Atti del convegno 22 gennaio 1998, giornata di studi „l'Apertura degli Archivi del Sant'Uffizio romano”*. Roma, 1998, Accademia dei lincei.
- Jakab-Zalánffy Eszter: *A firenzei démon Angliában. Machiavelli „sátánosítása” a reneszánsz kori angol irodalomban*. Tavaszi Szél Konferencia Actája, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2013, 257.
- Kaposi Márton: *Élő középkor és halhatatlan reneszánsz*. Budapest, 2006, Hungarovox Kiadó.
- Kaposi Márton: *Machiavelli életművének egysége és a machiavellizmusok sokfélesége*. Budapest, 2007, Magyar Tudomány, Akadémiai Kiadó.
- Lettere di Giambattista Busini a Benedetto Varchi sopra l'assedio di Firenze*. A cura di G. Milanesi, Firenze, 1861, Felice le Monnier.
- Macek, Josef: *Machiavelli e il machiavellismo*. Firenze, 1980, La Nuova Italia.
- Machiavelli, Niccolò: *Tutte le opere, ed. Mario Martelli*. Firenze, 1971, Sansoni.
- Machiavelli, Niccolò: *De principatibus, a cura di G. Inglese*. Roma, 1994, ISI per il Medioevo.

- Machiavelli, Niccolò: *Il Principe. Sette capitoli scelti, a cura di: S. Maffei*. Roma, 1999, Bonacci.
- Machiavelli, Niccolò: *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*. Torino, 2000, Einaudi.
- Machiavelli, Niccolò: *A fejedelem*. Ford. Lutter Éva, Budapest, 2013, Cartaphilus.
- Madarász Imre: „A legutolsó menedék”: a könyvtárszoba. *Machiavelli levele a számkivetettség-ből az örökkévalóságnak*. 2011, Polisz.
- Mayer, Thomas F.: *Reginald Pole: Prince and Prophet*. 2000, Cambridge University Press.
- Muzio, Girolamo: *Lettere catholiche del Mutio Iustinopolitano*. Venezia, 1571, appresso Gio. Andrea Valvassori, detto Guadagnino.
- Pissavino, Paolo Costantino: Le forme della conservazione politica: ragion di Stato e utopia. In: Cesare Vasoli et al., *Le filosofe del Rinascimento*, Milano, 2002.
- Procacci, Giuliano: *Machiavelli nella cultura europea dell'età moderna*. Roma–Bari, 1995, Laterza.
- Prosperi, Adriano: *Il principe, il cardinale, il papa. Reginald Pole lettore di Machiavelli*. In *Cultura e scrittura di Machiavelli*. Atti del Convegno di Firenze–Pisa, 27–30 ottobre 1997, Roma, Salerno Editrice, 1998.
- Puigdomènech, Helena: *Maquiavelo en Espa~na: presencia de sus obras en los siglos XVI y XVII*. Madrid, 1988, Fundacio~n Universitaria Espan~ola.
- Rozzo, Ugo: *La letteratura italiana negli „Indici” del Cinquecento*. Udine, 2005, Forum.
- Tedeschi, John: *Il giudice e l'eretico: studi sull'inquisizione romana*. Milano, 1997, Vita e pensiero.
- Tommasini, Oreste: *La vita e gli scritti di N. Machiavelli nella loro relazione col machiavellismo. II*. Roma, 1911.

MOLNÁR ATTILA KÁROLY

Realizmus és abszurd

A kortárs politikai gondolkodás elfogadja a liberális demokráciát mint a politikai rezsimek evolúciós küzdelmének angolszász győztesét. Ilyen ételemben a kortárs mainstream politikai gondolkodása realista és status quo párti: a győztesnek van igaza, ő cselekedett helyesen, ahogyan azt Thraszümakhosz tanítja vagy az Athéni Thuküdidész leírásában olvashatjuk. A kortárs politikai gondolkodásban moralistának nevezett irányzat realista módon a győztes demokrácia elveinek, eszményeinek, intézményeinek és gyakorlatának erkölcsi igazolására törekszik.

Az angolszász nagyhatalmak győzelme az angolszász politika – közkeletű elnevezéssel: a demokrácia – idealizálásával és egyedül elfogadhatóvá tételével járt. Az antikvitás óta elvetett demokrácia a szabad élet problémájának egyik lehetséges, de vitatott rousseau-i és jakobinus megoldása volt. Majd a XX. században a győztes nagyhatalmak önképéből ideológia lett, és így szent és vitathatatlan. A jó rend kérdése tabu lett. A politikai gondolkodás talán ezért elmozdult az episztemológia (mint például a politikai tudás problémája)¹ és cselekvésemélet felé, mert úgy tűnik, itt maradt tér valamelyest is szabad gondolkodásra. A politikai tudás és cselekvés jellegével és témáival kapcsolatos gondolkodás adott lehetőséget arra, hogy a jó életről és a *conditio humana*-ról elmélkedjenek a politikai gondolkodók az állam adott alkotmányos, intézményes és hatalmi szerkezetét nem érintve, a status quót közvetlenül nem vitatva. A demokrácia XX. századi, közgondolkodásban elért győzelme után a Leo Strauss által leírt „írás művészete” virágzott ki, és az ezoterikus politikai írás témái lettek a politikai tudás és cselekvés természete, témája és igazolása.

¹ Vö. Oakeshott, Polányi Mihály, Voegelin vagy Strauss munkásságát. Lánczi András, 2012. Mándi Tibor, 2012. G. Fodor G., 2008.

Piszkos kéz dilemma – cselekvéelmélet és erkölccsepisztemológia

A Sartre óta piszkos kéz dilemmának nevezett probléma végigkíséri a politikai gondolkodást. A politika, úgy tűnik, azóta problematikus, mióta a görögök megalkották. Szókratész mondta a *Védőbeszéd*-ben: „Az igazságért valóban harcoló ember, ha legalább rövid időre biztonságban akar maradni, magánéletet és ne államférfiúi életet éljen.”² Platón leírásában a politika és a helyes (igazságos) összeegyeztethetetlen. Még az ideális állama is egy kegyes hazugságon alapul. A probléma az, hogy a helyes szándék nem mindig eredményez helyes eredményt, és a rossz szándék vagy a rossz eszköz néha erkölcsileg elfogadható eredményt eredményez. Emiatt (is) vannak racionálisan nem megoldható cselekvési dilemmák. A kérdés az, hogy a perplexusok a politikára korlátozódnak-e (vö. Platón: *Eutyphron* 110 b-d) vagy a *condition humana* szükségszerű részei, és „nem lehet őket módszeresen elkerülni, sem teljesen megoldani”.³

A politikai cselekvők perplexusai kapcsán kétfajta cselekvésre utalnak jellemzően, a *violentia* két típusára: a kényszerre, erőszakra és a hazugságra, képmutatásra. Mindkettő azért szükséges, mert gyakorlatilag reménytelen olyan jó indokot találni, ami a politikai közösség minden tagját ráveszi az együttműködésre. Úgy tűnik, gyakran – ha nem mindig – valaki(k) ellen és valamely elvárások, normák ellenére lehet csak cselekedni a közéletben. Ezért a közéleti cselekvésben inkább jellemző, mint ritka a határátlépés, a *violentia*. A sokféle és egymással összeegyeztethetetlen elvárás világában cselekvés mindig tartalmaz igazolhatatlan elemet, önkényest, normasértőt, valami immorálist, ami a cselekvés döntés voltából ered.⁴

Nem utolsósorban, a barlangba visszatérő filozófus is határátlépést követ el, amennyiben nem marad csendben, amiért kinevethetik vagy eladhatják rabszolgának, ha alkalmasnak vélik bármilyen munka végzésére.

Az kérdéses, hogy a *violentia* rendes vagy rendkívüli, és csak a politikára vonatkozik vagy általában a *conditio humana*-ra. Azonban az nem kérdés, hogy sem a perplexusoktól, sem a *violentia*-tól nem lehet megszabadulni, bármennyire is remélték azt a filozófus, vallási és a modern racionalizmus különféle utópiái. Platón dialógusai válaszok Thuküdidészre, aki az athéni demokrácia mellett érvelt. De miként Thuküdidész, Platón is elválasztotta az igaz és erkölcsös életet a politikától.⁵ Ezt az elválasztást elfogadva, némelyek a kivonulás mellett érveltek, mint Platón vagy az epikureusok, míg az őskeresztények vagy a modernista utópiák a politika felszámolása mellett. A modern kor

² Platón, *Védőbeszéd* 32a.

³ Williams, 1988, p. 52.

⁴ Canivez, 2011, pp. 851–887.

⁵ Platón, *Állam* 472d.

jellemzője lett, hogy a haladás, a reform valamelyik éppen népszerű változat megalkotását is a *violentia*-tól várják, hogy azután egyszer és mindenkorra megszabaduljon az emberiség tőle.

Politikai valóság és *conditio humana*

A kérdés az, hogy politika vagy általában a *conditio humana* mely tulajdonsága miatt problematikus benne a morális cselekvés? Miért jellemzőbbek itt (és a gazdaságban) a morális dilemmák, mint más területeken? Hogyan lehet a *conditio humana* oly abszurd, hogy a helyes vagy a kívánt eredmény gyakran csak rossz cselekvéssel érhető el?⁶ Általában feltételezhetjük, hogy a *conditio humana* lehetővé teszi az erkölcsileg helyes életet – vagy csak sztoikus, szerzetesi, kontemplatív élet felelhet meg a morális elvárásoknak? Ha vannak rendkívüli helyzetek, amikor az emberek kénytelenek a *violentiá*-ra, azaz a normák megszegésére, tudatosan erkölcsileg helytelenül kell cselekedniük, akkor miért vannak ilyen helyzetek?

Még Szent Tamás is, aki sokkal jobban bízott az ember megismerő képességében, mint Szent Ágoston, és sokkal optimistább az emberrel és emberi világ képével kapcsolatban, az antik római hagyományt követve elfogadta, hogy *időnként*, rendkívüli vagy vészhelyzetben félre kell tenni a törvényeket: *necessitas non subditur legi*⁷ és *necessitas non habet legem*.⁸ Szerinte, ha nem is mindig, de néha szükséges a *violentia*.

A Thuküdidész által leírt athéni érvelés fő szempontja a hatékony politikai cselekvés. Az athéni a saját álláspontját a politika „realistának” nevezett képével védte. E leírásban a politikai cselekvés stratégiai érdekérvényesítés. Az athéni a cselekvőket rámenősnak, könyörtelennek tartja, akiknek nincsenek morális megfontolásaik.⁹ Így az embereknek nincsenek erkölcsi megfontolásaik, hanem a düh, a harag, az irigység, a félelem, az önérdek és a hatalomvágy vezeti őket, s emiatt csak a kényszer vagy a megtévesztés – a *violentia* valamelyik változata – révén lehet rávenni őket a békés együttélésre.¹⁰ Nem azt mondta, hogy az embereket néha a hatalomvágy motiválja, hanem azt, hogy mindig. Ezért a nyers erőre van szükség, hogy valaki fennmaradjon vagy rendet teremthessen.

A realista emberkép az epikuroszi,¹¹ amit Kalliklész képvisel a *Gorgiasz*-ban, amely szerint az ellenséges világban csak úgy boldogulhat az élvezetekre

⁶ Walzer, 1973, pp. 160–180. David Cooper, 1993. Coady, 1991. Calhoun, 2004, pp. 363–385. Grant, 1997.

⁷ ST, Ia IIae, q. 96, a.6

⁸ ST IIIa, q. 80, a.8

⁹ Thuküdidész, 1999, 1.76; 5. 107., 109., 111.

¹⁰ Thuküdidész, 1999, 4.59-61.; 1.77; 1.8.

¹¹ Wilson, 2008.

törekvő ember, ha csak magával törődik és a lehető legerősebb lesz. A hedonista számára az élvezet önmege erősítés, a mások felett bírt hatalmának folytonos megerősítése. Minden ember zsarnok akar lenni, a világot a maga kénye-kedvére alakítani, ezért a zsarnok sem rosszabb másoknál, csak sikeresebb. Hasonlókat olvashatunk Szent Ágoston, Machiavelli vagy Hobbes műveiben, akik szerint a *conditio humana* bűnös, amorális, lázadó, hatalomvágyó és állhatatlan emberekből áll. Nemcsak a politikusokat, de minden embert az ambíció tesz olyanná, hogy uralja a környezetét, föléjük kerekedjen, és felette senki se álljon.¹² Ha minden ember morális lenne, kapcsolataik és reakcióik kiismerhető és szabálykövető lenne.¹³ De nem azok, hanem „könnyen megronthatóak”, „mohók” és „remélik, hogy büntetlenül vétkezhetnek”.¹⁴

A morálisan problematikus cselekvések védelmezői az emberi természetet és a politikai valóságot rendre lényegileg amorálisnak vagy immoralisnak tekintik, amit csak kívülről lehet rendbe rakni – mivel nincs önszervező képessége –, erővel vagy manipulációval. Az amorális (bűnös) volta mellett a politikai valóság zéró összegű játszmához hasonlít: a politikai szereplőket nem pusztán az önérdek motiválja, hanem egymás feletti hatalomra törekszenek, egymás legyőzésére, mint a csatatéren. Az erőszakkal való fenyegetés, megtévesztés és manipuláció híján az emberek egymással még erőszakosabbak és csalfábbak lennének. Mivel a politika az emberi viszonyokra vonatkozik, a jó rendre vagy legalább a megfelelő viszonyokra vonatkozó egyetértés hiánya esetén az embereket kényszeríteni kell a győztes alkotta viszonyok elfogadására. Ugyanakkor a hatalom igényel támogatást és hűséget, ezért nem alapulhat csak félelmen, mellette a megtévesztés, manipuláció és a támogatás, vásárlás is szükségesek. De ezekkel együtt is a politika folytonosan bizonytalan.

A piszkos kéz dilemma a politika két fontos jellemzőjére utal: a cselekvőt itt elsősorban a következmények érdeklik. Másrészt a piszkos kéz elfogadása mellett érvelők gyakran hivatkoznak a köz és magán elválasztására: arra, hogy a magán (erkölcsi) kötelességek nem korlátozhatják a köz érdekében végzett cselekvéseket. Az felette áll a magánnak.

A kiismerhetetlenség

Eszerint a *conditio humana* a kiismerhetetlen volta miatt tartalmaz szorongást. A barlanglakók be vannak zárva az árnyékok világába, de a feltételezéseik és a valószínű tévedések lehetőségét elfogadva cselekedniük kell. A *conditio humana*, de főleg a politika kismerhetetlensége és abszurditása miatt még a jó szándékú cselekvés is vezethet rossz következményekre; és a rossz szándékú is jókra.

¹² Machiavelli, 1987, p. 96.

¹³ Mindle, 1985, pp. 212–230. Schall, 1984. Schall, 1996, pp. 17–23. Berki, 1981. Niebuhr, 1952. Niebuhr, 2001. Prezzolini, 1970, pp. 26–37.

¹⁴ Machiavelli, 1978, p. 189.

Szent Ágoston szerint a *civitas terrena*-t az akaratok ütközése és versenye jellemzi, mindegyik a maga javát keresi, és mind szemben állnak a megosztatlan és szabad paradicsomi lélekkel és világgal. Kezdetben minden lélek egy volt Ádámban,¹⁵ és a lelkek majd a Mennyei Városban egyesülnek egyetértésben és szeretetben, ahol egymásba látnak, nincsenek titkaik.¹⁶ Azonban az *Isten városáról* az „igazságtalanságot, gyanakvást, ellenségeskedést, hadakozást biztosan bekövetkező bajnak” tekinti, „míg a békességet bizonytalan jónak, mivel nem ismerjük azok szívét, akikkel békében szeretnénk élni, vagy ha ma ismerhetjük is, egyáltalán nem tudhatjuk, milyen lesz holnapra”.¹⁷ A belső én privát jellege, a többi ember tudatának átláthatatlansága ideiglenes, a bűn eredménye, és nem a belső én lényeges tulajdonsága. A bűn miatt van mindenki magába zárva és elzárva a többiektől. A kegyelemben részesült lelkek ugyanis átláthatóak, kiismerhetők, megszűnik privát jellegük. A kegyelemben részesültek legbelső éne nyitott mindenki pillantásának. Csak a (bűnös) meg-hasadt én akar elrejtőzni a többiek elől, hiszen bűnei titkolni valók. Egymás nem ismerése olyan baj, amitől a kegyelem szabadít meg.¹⁸ Itt alakult ki a nyugati kultúra egyik máig élő vágya: egymás teljes és titokmentes ismerete, a másik legbelsőbb énjének, lelkének ismerete. Amit Szent Ágoston a bűnhöz (büszkeséghez, ambícióhoz, a lázadáshoz) kapcsolt, azt Rousseau később a kultúrában élő ember bűnéhez kapcsolta, azaz a büszkeséghez és kitűnni akaráshoz. Csak a reneszánsz után kezdték a belső én privát voltát nem büntetésnek tekinteni, nem bajnak, nem tragédiának, hanem az én szükségszerű és lényeges részének.

A bűnösnek van takargatni valója, emiatt képmutató, és e tettetés miatt homályos a *conditio humana* és az ember erkölcspszichológiája. A *conditio humana* része az (erkölcs-) episztemológiai homály, ami azért is súlyos, mivel a szándék alapján kell megítélni a tetteket. Az erkölcsi világ homályos, nehezen átlátható, a felelősség nehezen állapítható meg biztosan.¹⁹ Szent Ágoston válasza az, hogy a látható cselekvés nem a cselekvés lényege, a morális megítélés alapja a cselekvés szándéka. „Az ember szívének szándékát, irányát és célját kell figyelembe venni.”²⁰ Azonban a szándék megismerése bizonytalan.

„Akadnak a büntényhez és a gáztetthez is hasonló cselekvések, de mégsem igazi bűnök ezek. Nem sértenek téged, Urunkat, Istenünket, és nem sértik a társadalmi rendet... Tehát az emberek szemében sok gáncsolásra méltó cselekvést te jóváhagysz tanúságtétel-
leddel, viszont az emberektől dicsért sok más cselekedetet te mégis elítélsz tudásoddal.

¹⁵ Szt. Ágoston, 2009, XIII. 14.

¹⁶ Szt. Ágoston, 2009, XXII. 29. Ef 92.1-2 és 95.8.

¹⁷ Szt. Ágoston, 2009. XIX. 5.

¹⁸ Szt. Ágoston, 2009, XIX. 5-7, XXI.14 és 22. St. Augustin, 1887, 14.7.

¹⁹ O'Donovan, 1980.

²⁰ St. Augustine, Sermon IV. 3. In: Ph. Schaff (ed.): Sermon on the Mount; Harmony of the Gospels; Homilies on the Gospels.

*Gyakran ugyanis más a cselekvés külső látszata, más a cselekvő lelkiállapota és más az elrejtett idő pillanata is.*²¹

Más ember szándéka és a körülményei nem megismerhetőek.²² Az ember lelkét nem látni, a megfigyelő csak a sajátjából és a megfigyelt testi gesztusai-
ból következtethet.²³ Ezért bizonytalan a tudás a cselekedet jó vagy rossz vol-
táról,²⁴ az ítélkező nem ismerheti a cselekvők gondolkodását, mégis ítélnie kell
róluk, igazodnia kell hozzájuk. A *conditio humana* e homályossága miatt tragi-
kus. Mivel a szándék felismerhetetlen, ezért kell például a kényszer(vallatás),
bár az sem csálthatatlan, mindig ítélhet tévesen a bíró. A bírói hivatal (ítélke-
zés) ezért tragikus, mint az emberi élet:

*„Olyanok hozzák az ítéleteket, akik nem képesek megítélni azok lelkiismeretét, akik
felett ítélkeznek. Ezért gyakran az ártatlan tanúk kínzásával kénytelenek kutatni az
igazságot... A bölcs bíró mindezt a sok komoly bajt nem tekinti bűnnek, hiszen nem ártó
szándékkal követi el, hanem kényszerhelyzetben, amely abban áll, hogy tudatlan, s mégis
ítélnie kell, mert erre kényszeríti az emberi közösség... Mennyivel megfontoltabban és em-
berhez méltóbban viselkedik az, aki felismeri ebben a szorongatásban a nyomorúság élet-
helyzetét, gyűlöli azt saját magában, és így kiállt Istenhez, ha hívő módon gondolkodik:
Szorongatásaimból ássál ki engemet!”*²⁵

A rend őrének (is) olyan helyzetben kell cselekednie, amit nem tud ellen-
őrizni. A lelkiismeret ugyanakkor csak az utolsó ítéletkor lesz az publikus,²⁶
addig csak Isten ismeri.²⁷ Mivel a *civitas terrena*-ban nincs igazságosság, a szán-
dékok rejtettek, így az ítélet lehet téves, és akár az, akár nem, kényszerrel jár.
Azonban az igazságtalan béke is jobb, mint a semmilyen.²⁸

A nem szándékolt következmények, mellékhatások vagy a láthatatlan kéz
fogalma, a látens funkció a tudományban a helyzet tragikus vagy ironikus jel-
legére utal: az embernek ismeretlen körülmények között kell cselekednie, és
ilyen helyzetben felelős tettei következményeiért. Mindig jelen van a kudarc
kellemetlen lehetősége, de tere van a *liberum arbitrium*-nak is.

Bűn, önérdék, amorális emberi természet – kielégíthetlenség

Platón leírása a démoszról hasonlít ahhoz, ahogyan Szent Ágoston leírta a
civitas terrena-t, Machiavelli a reneszánsz polgárokat és Hobbes a puritán hit-
harcosokat. Szent Ágoston leírásában a *civitas terrena* emberét az ádámi lázadó

²¹ Augustinus, 1982, p. 89.

²² Szt. Ágoston, 2009, XIX. 6. és *Vallomások* III. 6

²³ St. Augustin, 1887, 13.1.

²⁴ Szt. Ágoston, 2009, XIX. 6. 3

²⁵ Szt. Ágoston, 2009, XIX.6.

²⁶ Szt. Ágoston, 2009, XX. 20.

²⁷ Szt. Ágoston, 2009, XIV. 28.

²⁸ Szt. Ágoston, 2009, XIX. 6-7.

amor sui és az *ambitio* jellemezte, ahogyan Machiavelli és Hobbes emberét a lázadás és amoralitás. Az ilyen emberekkel értelmetlen és haszontalan vitázni, meggyőzésükre törekedni vagy megegyezni, hiszen úgysem tartják azt be. E szerint az érvelés szerint a többi ember kiismerhető: kiismerhetően veszélyes.

Machiavelli szerint „ráadásul az emberi mohóság kielégíthetetlen: természetűtől fogva meg akar és meg tud mindent kívánni, de a sors csak kevés kívánsága kielégítését teszi lehetővé, ennek következtetésben állandó rossz érzés él lelkében, megcsömörlik a birtokában lévő dolgoktól. Tehát szidja a jelent, dicséri a múltat, kívánja a jövőt, pedig erre nincs érthető oka.”²⁹

A lázadás, mai nevén egyenlőségigény szembefordítja egymással az embereket, akiknek a békés együttélése és együttműködése ezért kizárt, a világukban „az emberi élet magányos, csúnya, állatias és rövid”.³⁰ A *Leviathan* a büszkék fejedelme (Jób 41.34) (*ambitionis Elenchus*), aminek az abszolút hatalmát az emberek lázadó volta igazolja.

Igazságigények

A konfliktusok, viszályok állandónak tűnnek, megszüntethetetlennek, de nemcsak az előítéletek, érdekek, szűk erőforrások, az ambíció vagy más patológiák, illetve a kiismerhetetlenség miatt. Az ellentétek komoly forrása lehet az igazságosság- vagy szabadságigény, más transzcendens igény, ami a politika, a harcok és a *violentia* eltörlését ígéri. A modernitás egyik sajátossága, hogy az emberek tömege képzeletben magát a barlangba visszatérő filozófusnak, és önképe megőrzése vagy érdekei elősegítése miatt ragaszkodik valamilyen igazságosságigényhez. A *fiat iustitia, pereat mundus* korábban a vallási tapasztalatra hivatkozott. Ezért a kora modern korban nem a filozófiai igények voltak a konfliktusok forrásai, hanem a vallási újítók. A realista gondolkodás jelentős része – Bodin, Montaigne és Hobbes – a vallásháborúk hatására jött létre, a vallásos igazságosságigények keltette konfliktusokra reflektáltak.

Az igazságosság- vagy szabadságigények, ezek ütközése egymással a politika agonisztikus voltát erősítik. A szent örülteket, a megszállottakat lehet valamilyest domesztikálni, lenyugtatni – az európai szellemi és intézményi hagyomány korábban többé-kevésbé elvégezte ezt a feladatot, de sosem teljesen és sosem véglegesen. Ezért folytonosan felmerül a kényszer igénye a béke érdekében. Az igazságosságigények tömegessé válásából és abból, hogy semmilyen módon nem alakul ki belőlük nemhogy igazságos emberi világ, de még valamilye rend sem, e szerzők a *violentia* alkalmazása szükségességéhez jutottak.

A *mániából* eredő igazságigények, a világ tökéletlenségének tudata konfliktusokhoz és dilemmákhoz vezet. Ezért a sokféleségből egységet teremtő folya-

²⁹ Machiavelli, 1978, p. 228.

³⁰ Hobbes, 1970, p. 109.

matba tudattalanul is bekerül a *violencia* – kényszer (elhatárolás, kirekesztés) vagy a megfélemlítés – valamelyik formája. A transzcendens igények – igazságosságra, szabadságra, egyenlőségre, testvériségre, szeretetre, üdvösségre és hasonlókra vonatkozó igények – kiszámíthatatlan következményekkel járnak anélkül, hogy vonzó ígéreteik valósággá válnának.

Az erős állam mellett

Láthatóan a realista kép szerint a *conditio humana* nem önszervező, önigazgató, a rend csak politikai lehet, azaz a normális világ megteremtése és őrzése nem normakövető cselekedeteket igényel, hanem *violencia*-t. A különféle forrásokból eredő végtelen sokféleség csak a *violencia* révén rendezhető rendbe. Nincs semmi, ami ezt a politikai folyamatot felválthatná – sem a hit, sem a gazdaság, sem a racionalitás vagy a láthatatlan kéz valamely változata –, ha a politika alatt azt az autoritatív folyamatot értjük, amely révén döntésre jutnak az emberi viszonyok helyes elrendezésére, a jó rendre vonatkozóan eltérő és vitázó érdekű, véleményű emberek.

Azonban a sokféle, összetett, kiismerhetetlen és esetleges világba a rendteremtő szándékból alkalmazott *violencia* még újabb konfliktusokat, bizonytalanságot, bonyolultságot, kiismerhetetlenséget és esetlegességet visz bele. Weber megfogalmazása szerint a *Politika mint hivatásban* a politikus erőszakot használ, és ezzel démoni erőket szabadít el.³¹ Ha tetszik, a politika és a szükségesnek vélt *violencia* növeli a gondokat.

A *conditio humana* realistának nevezett képe és a piszkos kéz ezzel kapcsolatos elfogadása jellemzően az erős világi hatalom igényéhez vezet. Azonban a piszkos kezét csak a közügyekben fogadják el, a magánéletben nem. A magánügyekben a cselekvő követheti a személyes erkölcsi nézeteit, erkölcsi integritása igényét. Azaz nem csupán a morál és politika, hanem a magán és a politika elválását is feltételezi ez a gondolkodás:

„Semmitől nem szabad visszariadni a haza megmentése érdekében... a hazát – függetlenül a módszertől – meg kell védeni, akár becsstelenség árán is, akár dicsőséggel... ahol a haza sorsáról kimondják az utolsó, a döntő szót, ott nem szabad mérícskélgni, mi igazságos és mi igazságtalan, mi irgalmas és mi kegyetlen cselekedet, mi dicséretes és mi gyalázatos tett, hanem minden meggondolást félretéve, azt a megoldást kell választani, amely megmenti a hazát, és megőrzi szabadságát.”³²

A *Fejedelem* szerint jónak kell mutatkozni, de „a fejedelem, kiváltképp az új fejedelem, nem tudja mindig azt tenni, amiért az embereket jónak szokták tartani; részben az állam megtartásának szándékától vezetve, gyakorta kénytelen

³¹ Weber, 1989.

³² Machiavelli, 1978, p. 431.

a hit, könyörületesség, emberiség és vallás ellen cselekedni. Aszerint kell tehát cselekednie, ahogyan a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják... a rosszat is meg kell tennie, ha a szükség úgy kívánja.”³³

A piszkos kéz használata, a morálisan problematikus tettek elkövetése melletti érvelés szerint a politikai helyzet nem normális helyzet – nincsenek benne normák –, és azért sajátos, mert a decens élet, a rend helyreállítása vagy védelme (a modern politikában: a fejlődés útjában álló akadályok eltakarítása) olyan eszközök használatát kívánja meg, amelyek más tevékenységi körök esetén tiltottak. A világi hatalom teremt rendet a bizonytalan *conditio humana*-ban, ezért a rend megteremtője és őrzője igényelheti a nem morális tettek (a *violentia*) legitim monopóliumát, de őt terheli az immorális tettek végrehajtása és a vele járó háborgó lelkiismeret elviselése.

Ha a *conditio humana* nélkülözi a rendet, a szabályokat, akkor folyamatosan nem normális állapot, amiben csak a *violentia* révén lehet rendet és szabályokat kialakítani és megőrizni. Eszerint a politika nem része az emberi természetnek, hanem kiegészíti azt. Mivel az ember hajlamos a helytelen, immorális cselekvésekre, hajlamos erőszakot alkalmazni és megtevesztetni a többieket, ezért a politikának kell rendet alkotnia, megteremtteni a jó élet lehetőségét. Nincs láthatatlan kéz, ezért kell a látható piszkos. A politika nem az erőszak és megtevesztés felszámolása, hanem ezek alkalmazása önmaguk, az erőszak és megtevesztés ellen. Az emberek „inkább hajlanak a rosszra, mint a jóra”,³⁴ de még a jó szándékú emberek is követnek el bűnös cselekedeteket a *conditio humana* episztemológiai homályossága és tragikus volta miatt (vö. Oidipusz), de a politikusnak az ilyeneket tudatosan is el kell követnie. A taktikus – politikus – cselekvés szükséges az immorális világban: „Nagy a távolság a valódi és képzelt életmódunk, valóságos és feltételezett tetteink között, aki az utóbbi alapján okoskodik, inkább saját romlásának okozója, mintsem sikeres előmozdítója. Mert úgy szokott lenni, hogy az olyan embernek, aki mindenkire jó szokott lenni, gonoszok okozzák a vesztét. Ezért szükséges, hogy a fejedelem hatalmának megóvása érdekében megtanuljon rossznak lenni, és ezt szükségnek megfelelően gyakorolja.”³⁵ (Vö. Machiavelli *Hogyan ölette meg Valentino herceg Vitellozzo Vitelli, Oliverotto da Fermt, Pagolo urat és Orsini herceget, Gravina urát.*)

Nem pusztán arról ír a realista, hogy a közügyek terén az *utilitas* fontosabb a *honestas*-nál, ezért szükséges a helytelen cselekedeteket is megtenni, hanem azt is, hogy a helytelen cselekvés járhat jó politikai következményekkel, mint a béke és a rend. Később a világ ilyen erkölcsileg abszurd képét Mandeville és Smith terjesztette ki, és ez lett az ún. „modern tudomány” előfeltevése. „Bölcs ember sohasem tehet szemrehányást annak, aki a királyság meg-

³³ Machivelli, 1987, p. 59.

³⁴ Machiavelli, 1978, p. 119.

³⁵ Machivelli, 1987, p. 51.

szervezése, az állam létrehozása érdekében rendkívüli eszközökhöz folyamodik. Úgy van rendjén, hogy ha az, amit tesz, vádolja, tettének eredménye felmentse a vád alól, és ha az eredmény jó, mint Romulus esetében, sohasem marad el a megbocsátás, mert azt kell elítélni, aki rombolásra használja az erejét, nem pedig aki javításra.”³⁶ Emiatt abszurd a realista cselekvés- és világtkép: a jó szándék (pl. igazságosságigény) vezethet bajokhoz, és a rossz szándék – mint a hatalomvágy, kapzsiság – vezethet jó eredményre, mint a béke és a rend, a jólét.

Csak az képes másokon uralkodni, aki magán is tud.

Abszurd

A *violentia* melletti fontos érv lett a Fortuna istennő, az esetlegességnek nevezett tapasztalat megtestesítője a középkori szerzőknél. Ha a *conditio humana* folytonos és előre nem látható változásban van, sőt abszurd, akkor hogyan lehetkezhette rend belőle? Fortuna istennő az előre nem látható helyzetekre és következményekre vonatkozott, átvette a gondviselő Isten helyét, de legalábbis versenyzett vele. A piszkos kéz, azaz az erkölcsileg problémás cselekvés elvállalása melletti érvelés feltételezi, hogy ezek a kellemetlen következmények szűkíthetőek vagy megszüntethetőek erőszak vagy megtévesztés révén, az oroszán vagy a róka módszerével,³⁷ de sehol sem találjuk az erőszak és megtévesztés ilyen hatásának elemzését. A *violentia* a realisták szerint nem érthető, de működik.

Sőt, minél radikálisabb Fortuna szerepe a politikai valóság leírásában, annál inkább igényli az uralása a piszkos tetteket. A *conditio humana* Fortuna uralta folytonos változása egy folytonosan fennálló, a *violentia*-val élő államot igényel, hogy az valamennyire mederben tartsa a változásokat – ahogy lehet.³⁸ Szent Ágoston szerint mióta Isten elhagyta a *saeculumot*, azt a bűn, a véletlen, a szerencse, az esetlegesség és Fortuna uralja, ezért szükség van a világi hatalomra, ami a rendteremtés – azaz a piszkos tettek jó hatása – céljából intézményesített erőszak.

A piszkos kéz problémája arra mutat, hogy főleg a politikában az ember olyan körülményekkel és feladatokkal kerül szembe, amelyek meghaladják a képességeit.³⁹ De a politikának vagy általában a *condition humana*-nak e képéből nem következik, hogy a dilemmák, bizonytalanságok megoldhatóak a *violentia* valamelyik változatával. Ez az érvelés azt feltételezi, hogy korlátozott a kiismerhetetlenség: ugyanis annyira azért kiismerhetőnek tekinti a *conditio*

³⁶ Machiavelli, 1978, p. 431. Az eredetiben: „Perché colui che è *violento* per guastare, non quello che è per racconciare, si debbe riprendere.”

³⁷ Pitkin, 1999.

³⁸ Engster, 2001.

³⁹ Winston, 1994, p. 39.

humana-t, hogy értelmesnek tekintse azt, hogy valaki a *violencia* révén próbálja meg elérni a kívánt következményeket.

Machiavelli látens szkepticizmusa ellenére cselekvési szabályokat, tanácsokat írt le⁴⁰ a politikusok számára, a siker „biztos alapjait” ígérte,⁴¹ pedig a szkepticizmusából egyetlen logikus cselekvési tanács eredhetne: maradj távol a politikától, hiszen a siker bizonytalan. Ehelyett rendre a *violencia*-t javasolja: pénzen nem lehet tartós támogatást venni,⁴² sem meggyőzéssel. A népet bár könnyű meggyőzni valamiről, de nehéz a meggyőződésében megtartani, „ezért azon kell lenni, hogy amikor már nem hisznek többé, erőszakkal tartsuk meg hitüket”.⁴³ A probléma fontos eleme a *conditio humana* állhatatlan volta. Azonban ha ez igaz, hogyan feltételezhetjük, hogy az erőszak félelmet vált ki, és a félelem a kívánt cselekvésekre motiválja a gyengébbeket? A félelem ugyanis eredményezhet haragot és ellenszegülést is, ezért az erőszakot prudens módon kell használni. Ha valaki feltételezi, hogy a politikai helyzet homályos, alig kiismerhető, akkor hogyan állíthatja, hogy az erőszak, kényszer, megfélemlítés vagy bármely piszkos tett a remélt eredményt váltja ki? A kiismerhetetlen és abszurd világban a *prudentia* lehetetlen. A piszkos kéz, a *violencia* használata melletti érvelés azt feltételezi, aminek tagadása miatt szükséges a piszkos kéz: az ember és helyzetei kiismerhetőek, ezek szabályok alapján működnek.

A *conditio humana* erkölcsileg abszurd voltának képével érveltek az erkölcsileg problémás (*violens*) cselekvések mellett, de ezek az érvek cáfolják a *violencia* sikerességét is. Szemben Machiavellivel, a következetesebb Montaigne arról írt, hogy a *prudentia*, sőt még a fejdelem ereje is túl gyenge Fortuna uralására.⁴⁴

„Mit nyertek azzal törvényhozóink, hogy kiválasztottak százezer egyediényt, és százezer törvényt csatoltak hozzájuk? Ez a szám egyáltalán nincs arányban az emberi cselekedetek végtelen sokféleségével. Leleményeink sokasításával sohasem érjük utol a példák változatosságát. Vegyünk hozzájuk százszor ennyit: mégsem következik be soha, hogy az eljövendő események közül akár csak egyet is olyan pontosan összeillesszünk és párba állíthassunk az ezernyi előre kiválasztott és jegyzékbe foglalt eshetőség valamelyikével, hogy egyetlen olyan körülmény vagy eltérés se maradjon, amely eltérő megítélését tenné szükségessé. Cselekedeteinknek, amelyek örökös változásban vannak, nem sok közük van a rögzített és mozdulatlan törvényekhez.”⁴⁵

⁴⁰ A „sárra épít, aki a népre épít” mondást cáfolandó, Machiavelli azt írja, hogy a parancsolásra termett, bátor, bajban kitartó, felkészült és lelkesítő fejdelem soha nem fog csatlakozni a népben, és „joggal vélheti, jó alapokra épített”. Machiavelli, 1987, p. 57.

⁴¹ Machiavelli, 1987, p. 66.

⁴² Machiavelli, 1987, p. 66.

⁴³ Machiavelli, 1987, p. 33.

⁴⁴ Vö. a *Más-más módokon ugyanegy célhoz érünk, Ugyanazon szándék különféle következményeiről* című esszéit.

⁴⁵ Montaigne, 2013, vol. III. p. 346.

Montaigne kritikája a szkeptikus érvelés következetes végigvitele: a *conditio humana* oly változékony, kiismerhetetlen és kiszámíthatatlan, hogy nem lehet általános szabályokat vele és a piszkos tettek – mint az erőszak és csalás – szükségességével kapcsolatosan megfogalmazni.⁴⁶ Elfogadva azt a feltevést, hogy az emberi világ radikálisan kaotikus és híján van szabályoknak (amelyek felfedezésére a XVIII. századi morálfilozófia, majd a XIX–XX. századi szociológia törekedett), megkérdézheti valaki, hogy a politikus honnan ismerheti a hatékony, de piszkos tettek szükségességét igazoló szabályokat? Ha igaz, hogy az emberek tettei nem jósolhatóak meg, állhatatlanok, akkor a politikus által alkalmazott *violencia* hatékonysága sem látható, így nem érvelhetünk mellette.⁴⁷ Ha a *conditio humana*-ban, főleg a politikában senki sem lehet biztos a tettei következményeit illetően, senki sem láthat előre, akkor a politikai cselekvőknek sincsenek jó érveik a *violens* cselekvések mellett. Nincs jó indokunk azt hinni, hogy a piszkos cselekedet sikeresebb lesz, mint bármely más. Sőt, Weber szerint a politikusnak azzal kell számolnia, hogy az erőszak növeli a gondokat, démoni erőket szabadít el.

Természetesen az abszurd világban a realista még mindig mondhatja: nem tudom, miért, de működik a *violencia*, és ez pont elég. Nincs szüksége megalapozására vagy érvelésre mellette. Sem a piszkos tettek, sem az amorális racionalitás nem tudja megszabadítani az embereket, a *conditio humana*-t abszurd és tragikus jellegétől, de nem is ez a céljuk.

A modernnek optimizmusa után

A piszkos kéz dilemma azt feltételezi, hogy valaki *ismeri* a helyzetét és a vágyott célhoz vezető eszközöket, csak éppen azokat helytelenek észleli. Ha a cselekvést helytelennek észleli a cselekvő, az lehet tévedés, hiszen ez esetben helyes szándékból ered és reményei szerint helyes következményre vezet. Akkor mitől piszkos a cselekvés, hiszen a gyógyszer sem tekintjük méregnek, még ha tartalmaz is mérget? De ha az ember a helyes cselekvést észlelheti erkölcsileg problémásként, akkor ez azt jelenti, hogy az a képessége, hogy az erkölcsi és politikai világban, az emberi viszonyok világában tájékozódjon, meglehetősen korlátozott.⁴⁸ Ítéletei megbízhatatlanok, ezért nem kell aggódni miattuk. Az erkölcsi elvárások ez esetben csak megoldhatatlan dilemmákat – vö. Hamlet – és zavarokat okoznak a politikai és erkölcsi világban. A *conditio humana* homályossága miatt és mivel a helyénvaló cselekvéshez szükséges tu-

⁴⁶ Vö. Montaigne: *A szerencse gyakran egy úton jár az értelemmel, Ítéletünk bizonytalanságáról.*

⁴⁷ Vö. Montaigne: *Cselekedeteink állhatatlanságáról.*

⁴⁸ Nagel, 1979. „Given the limitations on human action, it is naive to suppose that there is a solution to every moral problem with which the world can face us. We have always known that the world is a bad place. It appears that it may be an evil place as well.” Nagel, 1972, pp. 123–144.

dás megszerzésének képessége erősen korlátozott, az erkölcsi megfontolások, igények *ab ovo* tragikusak. Megoldhatatlan perplexusokat eredményeznek, amiket nem oldanak meg, csak félreteszik a zsarnokok, a realisták és modernnek, ez utóbbiak azzal, hogy a politika és erkölcs szétválasztása mellett érvelnek. Vagy együtt élnek a cselekvésből eredő perplexusokkal.

A modernnek társadalmi reformizmusa nemcsak a világ kritikus leírásával társult, hanem az ismeretek arrogáns hirdetésével is. A politikai modern azt remélte, hogy az emberek képesek a kezükbe venni életük alakítását, uralását, a maguk urai lehetnek, az emberi világot teljesen megismerhetik és uralhatják – azaz alakíthatják. Ebből eredően mindent, ami ellenáll a megismerésnek vagy ellenőrzésnek, azt önkényesnek és elnyomónak tekintenek – vagy ami még rosszabb, az emberi haladás és a személyes boldogság akadályának. A modernnek azért racionalisták, mert nem képesek elfogadni a jámborságot: annak elfogadását, hogy a tudás mindig korlátozott, a cselekvéseknek mindig vannak nem szándékolt következményei és tartalmazzák a bukás lehetőségét. Ezért az önszabályozás, önuralom eszménye elérhetetlen, és ezért nem fogadják el annak tudatát, hogy bízni kell valamiben, ami kívül áll az ellenőrzésükön, és nem tudják elfogadni a maguk és a világuk, a társaik tökéletlenségét. A *conditio humana* elfogadása belátás, alázatosság, ami a kereszténység alapvető beállítottsága. Enélkül az ember mindig elnyomottnak és kiszolgáltatottnak érzi magát. Ami jó esetben csak a nyugalom elvesztésével és konfliktusok sorával jár.

Az előre nem látható és kellemetlen következménye miatt a *conditio humana* megértése tartalmazza az emberi iránti jámborságot: a zavarossága és annak elfogadását, hogy a megismerés korlátozott. Az emberi tudás korlátozott vagy tökéletlen voltának hangsúlyozása pesszimista vagy tragikus, mivel az embernek episztemológiailag bizonytalan környezetben, zavaros világban kell cselekednie, mint Oidipusz tette, de mégis felelős tettei előre nem látható következményeiért. Sőt, a helytelen, pizkos cselekedet is eredményezhet közjót, ami az igazi abszurd és botrány a racionalista számára.

Ha az emberi világ nem racionálisan elrendezett és/vagy ellenáll a racionális megértésnek és rendezésnek, az embernek fel kell adnia a politikai és erkölcsi életben a bizonyosság igényét, ezért az optimista episztemológia elutasítása az emberi cselekvés és a politikai viszonyok tragikus és abszurd képével társul.

A realista szerint a politika nem véleménycsere, nem a nem kényszerített ész kényszerének való engedelmesség, hanem hatalmi harc. A sokféle, változó, ellenséges és homályos emberi világban élesre nincs kényszer- és manipulációmentes megoldás. Platón filozófus állama is, ha nem is kényszeren, de kegyes hazugságon, manipuláción alapult.

Sziszifusz

A világ és főleg a politika abszurditásból két dolog következhet: ennek elfogadása vagy a kivonulás, a távolmaradás a közélettől.

Morus Szent Tamás vagy Weber az előbbi mellett érvelt. Az abszurditás elfogadása egyben annak elfogadása, hogy a politika a tragikus, és a politikus tragikus hős. Ha semmi sem változik, akkor minek részt venni a politikában? Ha egy vállalkozás, a (jó) rend megteremtése reménytelen, akkor értelmetlen. Ha a politikus által használt *violencia* nem oldja meg, legfeljebb ideiglenesen a gondokat, akkor nem értelmesebb távol maradni a közügyektől, és a saját lelki békére törekedni, ahogyan a szerzetesek vagy a sztoikusok teszik? Az epikureusi emberek világa a többieket maga alá gyúrni kívánók harca, amit sosem lehet véglegesen és teljesen megnyerni. Ezért értelmetlen belevágni. Lucretius a *De rerum natura*-ban a hatalomra törekvőt Sziszüphoszhoz hasonlította, az abszurd hőshöz.

„Sisyphus is, látjuk, van az életben, ki a népnél
Baljós bárdokra s vesszőkötegekre törekszik.
Ám mindig szomorúan tér meg, mert egyre legyőzik,
Mert a hatalmat hasztalanul hajhászni örökké,
És soha el nem nyerni, de egyre vesződni miatta
Annyit tesz, mint sziklát tolni a hegyre,
Mely azután annak tetejéről újra legördül,
S gyorsan a régi helyét foglalja el újra a síkon.”⁴⁹

A hatalom törékeny és hiábavaló (nem az lesz, amit a hatalom birtokosa akar; vagy azt teszik, amit a hatalom birtokosa akar, vagy nem). A politikust a dicsvágy hajtja, mint a többi embert. Azonban ez abszurd, hiszen sohasem lehet biztos az elérésében a *conditio humana*-ban. Sohasem tudhatja, hogy megkapja-e a vágyott megbecsülést a többiektől – az pedig kiismerhetetlen, ellenőrizhetetlen és uralhatatlan, szeszélyes. Emiatt igyekszik a modernnek totalizáló politikája radikálisan átalakítani a *conditio humana*-t, felszámolni a kiismerhetetlenségeit, abszurd és tragikus voltát.

A hatalom illúzió, mivel örökké másokkal kell törődni: követnek-e, engedelmeskednek-e; és sosem lehet erre biztos a válasz. A realista ember- és világképből eredően a hatalomra törekvőnek nemcsak magán kell erőt vennie, hogy elkövesse a szükségesnek ítélt *violencia*-t, de sosem élhet nyugodtan. Élete nyugtalan lesz, és szorongani fog a környezetétől, akiket legyőzni remél, de naponta meg kell ezt tennie. Mint Sziszüphosznak. Naponta újra kell kezdenie. Nincs plató, hiszen a hatalom, a hírnév, a megbecsülés az állhatatlan másoktól függ. A hatalomvágy és a környezet uralása, a megbecsülés megszerzésének vágya értelmetlen, erre a vak, értelmetlen szenvedély visz.

⁴⁹ Lucretius, 1957, 993–1001.

Irodalomjegyzék

- Augustinus: *Vallomások*. Budapest, 1982, Gondolat.
- St. Augustin: *On the Holy Trinity*. 13.1. In: Ph. Schaff (ed.): *St. Augustine On the Holy Trinity, Doctrinal Treatises, Moral Treatises*. Buffalo, 1887. vol. III.
- St. Augustin: *On the Holy Trinity*. 14.7. In: Ph. Schaff (ed.): *St. Augustine*, vol. III.
- St. Augustine: Sermon IV. 3. In: Ph. Schaff (ed.): *Sermon on the Mount; Harmony of the Gospels; Homilies on the Gospels*.
- Szt. Ágoston: *Isten városáról*. Budapest, 2009, Kairosz.
- Berki, R. N.: *On Political Realism*. Dent, 1981.
- Calhoun, L.: The Problem of „Dirty Hands” and Corrupt Leadership. *The Independent Review* (2004), Winter, p. 363–385.
- Canivez, P.: Pathologies of Recognition. *Philosophy & Social Criticism* (2011), October, no. 37. pp. 851–887.
- Coady, C. A.: Politics and the Problem of Dirty Hands. In: Peter Singer (ed.): *A Companion to Ethics*. Oxford, Blackwell, 1991.
- Cooper, D.: *Value Pluralism and Ethical Choice*. 1993, St. Martin Press.
- Engster, D.: *Divine Sovereignty, The Origins of Modern State Power*. Northern Illinois University Press, Dekalb, 2001.
- G. Fodor G.: *Kormányzás/tudás*. 2008, Századvég.
- Grant, R.: *Hypocrisy and Integrity: Machiavelli, Rousseau and the Ethics of Politics*. Chicago, 1997, Chicago University Press.
- Hobbes, Th.: *Leviatán*. Budapest, 1970, Magyar Helikon.
- Lánczi András: *A politikai tudásról*. 2012, Attraktor.
- Lucretius: *A természetről*. Debrecen, 1957, Alföldi kiadó.
- M. de Montaigne: *Esszék I–III*. Budapest, 2013, Jelenkor kiadó.
- Machiavelli, N.: *A fejedelem*. Budapest, 1987, Európa könyvkiadó.
- Machiavelli, N.: Beszélgetések. In: *Machiavelli művei, vol. I*. Budapest, 1978, Európa Kiadó.
- Mándi Tibor: *Ideológia és hagyomány*. 2012, Századvég.
- Mindle, G. B.: Machiavelli's Realism. *The Review of Politics*, Vol. 47. (1985), April, No. 2, pp. 212–230.
- Nagel, Th.: War and Massacre. *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 1. (1972), Winter, No. 2. pp. 123–144.
- Nagel, Th.: *Mortal Questions*. 1979, Cambridge University Press.
- Niebuhr, R.: Augustine's Political Realism. In: *Christian Realism And Political Problems*. New York, 1952, Scribner's.
- Niebuhr, R.: *Moral man and immoral society*. Westminster, 2001, John Knox Press.
- O'Donovan, O.: *The Problem of Self-Love in St. Augustine*. New Haven–London, 1980, Yale University Press.
- Pitkin, H. F.: *Fortuna is a Woman*. Chicago, 1999, University of Chicago Press.
- Platón: *Összes Művei*. Budapest, 1984, Európa Kiadó.
- Prezzolini, G.: The Christian Roots of Machiavelli's Moral Pessimism. *Review of National Literature* (1970), Spring, pp. 26–37.
- Schall, J. V.: *The Politics of Heaven and Hell: Christian Themes from Classical, Medieval, and Modern Political Philosophy*. Lanham, 1984, University Press of America.

- Schall, J. V.: The „Realism” of Augustine's „Political Realism”. Augustine and Machiavelli. *Perspectives on Political Science*, Vol. 25. (1996), pp. 17–23.
- Thuküdidész : *A peloponnészoszi háború*. Budapest, 1999.
- Walzer, M.: Political Action: The Problem of Dirty Hands. *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 2 (1973), Winter, No. 2., pp. 160–180.
- Weber, Max: *A politika mint hivatás*. 1989, Medvetánc Füzetek.
- Williams, B.: Ethical Consistency. In: G. Sayre-McCord (ed.): *Essays on Moral Realism*. 1988, Cornell University Press.
- Wilson, C.: *Epicureanism at the Origins of Modernity*. Oxford, 2008, Clarendon.
- Winston, K.: Necessity and Choice in Political Ethics: Varieties of Dirty Hands. In: D. Wueste (ed.): *Professional Ethics and Social Responsibility*. 1994, Rowman and Littlefield.

HORVÁTH SZILVIA

Egy klasszikus politikai közösségértelmezés. Logosz és pluralitás

Bevezető és keretek: „essaik az ókor és a jelenkor élő kapcsolatáról”

Az 1940-es évek elején megjelent egy figyelemre méltó kötet az akkor csupán a húszas évei végén járó klasszika-filológus és történész Szabó Árpád tollából, mely a *Periklész kora* címet viselte, és amit aztán az 1970-es években újra kiadtak.¹ Szabó már a kötet elején tisztázni próbálta történeti viszonyát ahhoz a korhoz, amit vizsgált, és legalábbis megmutatni azt az ellentmondást, ami a történeti pártatlanság igénye és aközött húzódik, hogy: „A történeti mű nem egyszerűen a megtörtént események rekonstruálása, tükörképe, hanem a mindenkori jelen kísérlete a múlt megértésére.”² Továbbmenve pedig, hogy miért van egyáltalán szükség erre a megértésre: „A jelen a múlton keresztül valójában mindig önmagát akarja megérteni.”³

E figyelemre méltó alapállás végül ahhoz vezet a műben, hogy meglepően tág teret szentel annak az *agón*nak, amelyet pár évtizeddel korábban Nietzsche vélt kulcsmozzanatként felfedezni az ókori világ mozgatóelvei között. Másrészről pedig a hatalom logikájának, annak immanensen túlterjeszkedő és végső soron tragikus természetének. Szabó tehát kétségkívül saját kora szűrőjén tekintett erre az görögségre, a politika olyan tapasztalatán keresztül, amelyben a hatalomnak nem látszott határa lenni, s ami végül, ahogyan később több helyütt hangsúlyozta, *szükségszerűen* vezetett a korabeli kulturális vívmányok és életforma összeomlásához. A bukás átfogó: „Így buktak meg mind – írja – a periklészi kor legnagyobb ideáljai: az agón, a kalokagathia, demokrácia, nagyhatalmi politika és diplomácia mind.”⁴

¹ A szakaszcímben szereplő idézet a sorozat jelmondata volt, lásd Szabó, 1942, hátlap.

² Szabó, 1942, p. 6.

³ Szabó, uo.

⁴ Szabó, 1942, p. 93.

Utólag olvasva, akár talán az 1970-es évek második felében, akár ma, el-sikkad a műnek az az önmagában is tragikus karaktere, amelyet tulajdon kon-textusából nyer. Szabó Árpád kétséget kizáróan rendkívüli ókortörténész és, megkockáztatom, politikai filozófus is, de – természetesen – mindaz, amit és ahogyan az időszámításunk előtti ötödik századi politikai gondolkodásról tu-dunk, néha karakteresen más alakot ölt, mindenekelőtt tagoltabb és talán tu-dományosabb is abban az értelemben, hogy jobban hagyja megérteni az anya-got, mint a több évtizeddel korábbi interpretációk.

Csakhow Szabó művének érvényességét és végső soron tulajdonképpeni értelmét is az adja, amely helyzetben megszületik. Noha érezhető ez talán az újra kiadott szövegen is, az olvasó, akinek van szerencséje találkozni az eredeti kiadással, még erőteljesebben szembesül ezzel a ténnyel. Az *eredeti* könyv mint fizikai létező, mint valami, ami még haloványan, de utalhat az eredeti kontextusra, képes arra, hogy *megérintsen*, és ezzel *felidézze* annak az egész szituációnak a tragikumát, amelyben a periklészi Athénról a hitleri Németország felé sodródó Magyarországon éppen így, ily módon, az *agónnal* szembeállított parttalan hatalom formájában lehetett és talán kellett is írni. Megérintés és felidézés: a megfogalmazás esetlegesnek tűnik, de pontos: egyáltalán nem tel-jességről van szó, és ez nemcsak a *mi*, olvasók *kora* és Szabó Árpád *kora* viszonyára, hanem *mindannyiunk* és az *ókori Athén* kora viszonyára is érvényes. Szabó mintha azt szeretné – alkalomadtán követve Plutarkhoszt –, hogy figyel-jünk fel Athén tragikumára és érezzük át azt. Azzal a ténnyel, hogy számára a múlt és a jelen között érvényes kapcsolat lehet, haloványan azt is sugallja, hogy figyeljünk fel tulajdon kora tragikumára is. Politikai értelemben, saját ol-vasói számára: lássák azt a tragikus végkifejeletet, amely tulajdon világukra – annak értékességére, az otthonosságra – várhat. A periklészi Athén egyszerre szolgál a jelen megértésének eszközeül és egyszerre tragikus jajkiáltás; sok minden, de nem pusztá történeti leírás.

Egy békésebb, a világunk létét és otthonosságát már nem fenyegető idő-szaktól, tulajdon jelenünkből is vannak példák a klasszikuson keresztüli ön-megértésre. Josiah Ober, Mogens Herman Hansen, Peter J. Euben talán a leg-ismertebbek, akik ilyen jellegű munkáikat a nyolcvanas évektől publikálják. Peter Liddel például a szabadság- és kötelességfelfogásról írt könyvét azzal kezdi, hogy „az ókori demokráciával foglalkozó legújabb tudományos munkák kritikai elemzését nyújtják annak az igénynek, hogy az ókori demokratikus fo-galmak a kortárs politikai problémák megoldását nyújthatják”.⁵ A klasszikus modernre alkalmazása jelenlévő tendencia, de kétségtelenül vitatott is. Mo-gens Herman Hansen viszont legalább két ponton is tanulságos ellenvetéssel él az ennek a megközelítésnek az érvényességét vitatókkal szemben. Az egyik az a tény, hogy a klasszikus demokrácia történeti-szociológiai értelemben véve

⁵ Liddel, 2007, p. 1.

empirikus esetet jelent, ami különösen politikatudományi szempontból lehet módszertanilag releváns állítás, hiszen azt sugallja, hogy abból még, hogy valami *történeti*, nem következik szükségszerűen az is, hogy ne lenne *empirikus*.⁶

Magyarul a klasszikus és a modern politikai gyakorlatok összevethetőek, amennyiben empirikus példákról van szó, és az ókortudományban ezek az eszme- és intézménytörténeti esetek ilyen módon vannak megközelítve. A másik fontos állítás a klasszikus értékek és eszmények kortárs átinterpretálására vonatkozik, vagy még inkább arra az igényre, hogy néhányat azok közül a jelenben is érvényesnek tartva értelmezzünk, ami együtt jár azzal, hogy már az eredeti forrásanyag szelekciója és olvasása is prekonceptiókkal terhelt. Ráadásul egyáltalán nincs arra garancia, hogy két fogalom ugyanazt jelentse kétezer-ötszáz év távlatából, másként szólva erős a gyanú, hogy a használt fogalmak már átírtak lesznek, és a klasszikus értékek áldozatul esnek ennek az interpretációnak. Hansen ezzel szemben például megvédi a periklészi demokráciafogalom modern alkalmazhatóságát, így azt az igényt, amely 2003-ban az Európai Unió alkotmányos kartáját előkészítő alkotmányozó gyűlésen merült fel. A végül soha el nem fogadott Európai Alkotmány preambulumban ugyanis a tervek szerint szerepelt volna Periklész híres beszédének egy részlete, melyet a peloponnészoszi háború elején elesett katonák temetésén mondott el, és amelyben kijelenti, hogy polisza demokrácia. Ezt az igényt más történészek egészen egyszerűen nem fogadták el, anakronisztikusnak tartották az átvételt, és úgy gondolom, leginkább ama – erősen vitatott értékű – historizáló politika mintapéldájának is, amelyben történeti eseményeket, fogalmakat, értékeket, célokat, személyeket s egyéb szimbólumokat aktuálpolitikai célok szolgálatába állítanak. Vitatható persze, hogy egy politikai problémát vajon éppen a történészeknek kell-e megoldaniuk, ahogyan az is, hogy miért is ne vállalhatna egy aktuálisan létező politikai közösség közösséget egy számára releváns múlttal, akár annak értékei közül pusztán szemezgetve. Mindenesetre Hansen ellenérve történeti.⁷ Ő ugyanis lényegében azt állítja, hogy attól még, hogy egy érték vagy fogalom történeti és ezzel távoli, nem szükségszerűen jelent mást. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy amiképpen nem logikailag kényszerítő az, hogy ok-okozati kapcsolat álljon fenn egy időbeli sorozat két állapota között, pusztán azért, mert egymást követő állapotokról van szó, úgy nem kényszerítő az sem, hogy ne álljon fenn logikai kapcsolat két esemény között, ami egymást követő módon nem alkot időbeli sort. Magyarul tévedés azt feltételezni, hogy ami elmúlt, az szükségszerűen érvénytelen a jelenben, de az is az, hogy inkább feltételezhetjük azt, hogy valami érvénytelen abban az esetben, ha régebben történt, mint ha korábban.

⁶ Hansen, 2008a, kül. p. 26.

⁷ Hansen, 2008b.

Úgy vélem, ezek releváns problémák történeti oldalról, és mivel írásom esetében olyan elméletalkotásról van szó, ami valamely politikatapasztalatból építkezik, ezért ez a szempont különösen megerősítő erejű lehet. Csakhogy mint autonóm elméletalkotás, mégsem kényszerül rá arra, hogy pusztán az esztétörténet-írás érvényességigényeire alapozzon. A történeti érvényesség ereje már kevésbé releváns vagy néhány esetben egyáltalán nem az. Más megfogalmazásban, ami engem például Obertől és Hansentől megkülönböztet, az az elméletalkotás iránya; míg ők történészként állítják azt, hogy „a klasszikus Athén politikatapasztalata (*political experience*) nem pusztán csak önmagában érdekes, hanem akként az eszközként is, amellyel a kortárs politikai dilemmákat újra lehet gondolni (*rethinking*)”,⁸ addig én ezt abban a kontextusban állítom, amely a „kortárs politikai dilemmákat” hozza létre. Egy ilyen kontextus mindig empirikusan tág, komplexitásában pedig emberi léptékkal mérve végtelen, ezért amikor erre utalok, akkor mindig valami szűkebbre kell, hogy utaljak, mint a valóságosan létező, hiszen az fogalmilag megragadhatatlan és így legalábbis a gondolkodás tárgya nem lehet.

Ez tehát egy választás, és azokhoz csatlakozom, akik úgy vélik, hogy a diszkurzivitás és a nyelviség (esetleg a kommunikáció) az, ami a kortárs politika meghatározó mozzanata; és empirikusan is igazolhatónak gondolom azt, hogy a *politikai* a leginkább a *diszkurzivitás* látószögén keresztül tárható fel. Nem hiszem, hogy azok, akik így gondolkodnak, hozzám hasonlóan ne tekintenek a modern politika diszkurzív karakterét egyben *értékesnek* is, de annyiban mégis jobbára különbözök tőlük, hogy számomra ez a politikai elméletalkotás kiindulópontja is. Ebből a látószögből tehát, mely a modern politika talán legjelentősebb aspektusának a diszkurzivitást tartja, egy olyan történeti választás származik, amely éppen az ókori görög demokráciát jelenti.

Ez egyáltalán nem véletlenszerű, hiszen a klasszikus athéni politika (és nem kevésbé a politikai gondolkodás) meghatározó vonása a *nyilvános beszéd* jelentősége volt. Ezért az sem esetleges, hanem inkább szükségszerű, hogy egy ilyen vizsgálódásban a klasszikus szofisták és a retorika is alapszerepet játszik. Ebben a szövegben a kiindulópontom az, hogy a szofisták nem Platón *szépirodalmi hősei* voltak, hanem valóságosan létező, önálló gondolatokkal rendelkező *történeti személyek*, akik adott esetben mást mondtak, mint amit Platón mondatni szeretett volna velük a saját elméletalkotási céljai érdekében.

Mindez szelekciót és újraolvasást jelent, sőt követel meg, de azzal a megszorítással, hogy alkalmaznia kell azt az újonnan keletkezett tudást is, amelyet a klasszikus anyag kapcsán a tudósok létrehoztak. Ebben a keretben fogom tehát tárgyalni a klasszikus politikai közösség néhány mozzanatát, ahol az előzőek mellett még két dolgot előfeltételezek: az egyik az, hogy azok a szerzők is relevánsat alkottak a témában, akik megosztóak, ha melléjük állít-

⁸ Ober és Hedrick, idézi Liddel, 2007, p. 1.

juk a szofistákat és a retorikát; különösen Arisztotelészre kell itt gondolni. Másrészt ezek a filozófiatörténetileg nagy szerzők egy sor esetben tulajdonkoruk *közvélekedésének* közvetlen, néha nem kritikai lenyomatát adják (ami szintén jellemző Arisztotelészre). A korabeli politikai (köz)gondolkodás feltárásában egészen jelentős tudományos teljesítmények segítenek bármely elméletalkotót.

A következőkben a logosz és a politikai közösségalkotás kapcsolatával, majd a politikai közösség pluralitásállapotának az elemzésével kívánok foglalkozni.

Nyilvános beszéd és a politika létrehozása

Számos szöveghellyel lehet bizonyítani azt, hogy a politikai tevékenység és a nyilvános beszéd a klasszikus korban szorosan összekapcsolódott egymással; Josiah Ober lényegében az összes fontos politikai cselekvő fogalomban tetten érte a beszédre utaló jelölést,⁹ ahogyan M. H. Hansen is, amikor a kortárs értelemben vett politikusnak megfelelő szerepet a „rétorok és hadvezérek” (*rhétoreusz kai sztratégoi*) gyakran használt kifejezésben találta meg.¹⁰ A nyilvános beszéd történelmi értelemben vett jelentőségét bizonyítja az is, hogy a retorika tanítása elterjedtté vált az időszak folyamán, és maga a retorika (*réthoriké tekhné*) fogalma is autonómmá vált, bár ez a korai szofistáknál még nem volt így.¹¹ A későbbi hagyomány úgy tartotta, hogy az első retorikaelméleti szerzők szicíliaiak voltak, a retorika kialakulásának oka pedig a tulajdonviszonyok tisztázása bírósági úton (tehát a retorika kialakulásának színhelye a bíróság, nem a gyűlés). A későbbi korokból Platón szofista ellenfeleit, különösen Gorgiaszt tekintették retorikatanároknak, miközben a klasszikus Athénhez kötötték őket.¹² A nyilvános beszédnek még Hérodotosz történeti munkájában is nyoma van, és különösen erős a jelenléte Thuküdidésznel; utóbbi közismerten számos beszédet vagy vitát épített be történeti művébe. A nyilvános beszéd, ideértve a szólás szabadságát és a vitathatóságot, mélyen szervesült a klasszikus demokráciában, olyannyira, hogy éppen annak kritikusaitól vannak a leginkább figyelemre méltó megnyilatkozások e tényről. A platóni Szókratész azt mondja a *Gorgiaszban* Athénről, hogy ott „akkora szólásszabadság uralkodik, mint sehol Görögországban”,¹³ Pszeudo-Xenophón pedig hosszasan sorolja azokat az ügyeket, melyekben az athéniek tanácskoznak, és sosem

⁹ Ober, 1989.

¹⁰ Azzal a kiegészítéssel, hogy a hozzászólás lehetőség volt, nem pedig követelmény, lásd Hansen, 2008a.

¹¹ Lásd Timmermann–Schiappa, 2010.

¹² Lásd Cicero, 2012, pp. 45–47.

¹³ Platón, 1998, 462a.

érnek a végére, mert „mondja csak meg valaki, mi az itt, amiben nem kell döntést hozni?”,¹⁴ ami márpedig ismét csak összegyűlés és vita.

Mindemellett jelen céljaim számára mégsem a vita el- és kiterjedtségének a ténye az érdekes, hanem a nyilvános beszéd vagy egyáltalán: a beszéd politikait konstituáló képessége és ennek elméleti-filozófiai reflexiói. Kezdjük rögtön azzal a kérdéssel, ami a beszéd természetére irányul, még hozzá ama kérdés mentén, hogy miért is beszélünk egymással. A beszéd funkciója a legelterjedtebb kortárs értelemben kommunikáció, amellyel valamely eleve adott ismeretet szándékozunk közölni valaki mással; így értve a szándékunk az elmondás vagy közlés, még hozzá olyasmie, ami szigorúan hozzánk tartozik, és ami már eleve megvan, legalábbis abban az összevetésben, hogy nem magában a beszédben alakul ki. Adriel M. Trott (2014), akinek Arisztotelész-értelmezését itt kiindulópontul veszem, azonban azt írja, hogy Arisztotelész számára a beszéd nem egyenlő egy ilyen értelemben adott dolog közlésével, mert a beszéd feladata vagy inkább természete az emberi, s ezzel a politikai világ létrehozása. Elsősorban ez fog érdekelni, tehát az, hogy a klasszikus korban, így Arisztotelésznél, mindenekelőtt pedig a szofista Prótagorasznál a beszéd hogyan értelmeződik az emberi és ezzel egyetemben a politikai világ konstituálójaként.

Egyszerűen fogalmazva: Arisztotelész számára az emberi élet célja az a boldogság, amely egyben a politikai közösség egészének is a célja, és amely boldogság mindig vitatott (és ez az élet ténye), de amelynek vitatása, pontosabban logosszal megragadása során arról döntünk, még hozzá folyamatosan, hogy mi a jó és mi a rossz, mi a helyes és mi a helytelen.¹⁵ Ez azt jelenti, hogy amennyiben politikaiak vagyunk, addig mindig folyamatosan döntünk ezekről a minőségekről, melyek az emberi életet átszelik, következésképpen addig, csak addig vagyunk politikaiak, ameddig az emberi világ dolgairól e kritériumok mentén ítéletet alkotunk. Amikor pedig politikaiak vagyunk, ezeket a döntéseket logosszal hozzuk meg, mindig a logosz által világítjuk meg, hozzuk felszínre, tárjuk fel. Mivel arisztotelészi értelemben a politikai közösség célja a boldog élet, ahogyan az egyéneké is egyenként, és mivel ez többféleképpen határozható meg, ezért a politikai közösségen belül az erről való gondolkodás nyílt színi, felszínre hozó nyilvános gondolkodásként valósul meg, beszédként vagy vitaként: logoszként.

Ám amikor a logosz és az emberi minőség kapcsolatáról van szó, akkor az ember mindig *plurális térben* találja magát: az emberi boldogság keresése során a logosz bennünket mindig pluralitásba helyez.¹⁶ Sőt, a közösséget eme dolgok közössége maga alkotja.

¹⁴ Pszeudo-Xenophón, 2003, III.6.

¹⁵ Trott, 2014, p. 83, p. 93.

¹⁶ Trott, 2014, p. 84., p. 88., p. 98.

Trott arra figyelmeztet, hogy az emberi lényeket nem egyszerűen a kommunikáció, valamely információ közlése különbözteti meg az állatoktól, hanem az, amit Arisztotelész *logosznak* nevez. A „hang” (*phóné*) és a „beszéd” (*logosz*) közötti arisztotelészi különbség abban áll, hogy a hanggal érzelmeket és tapasztalatokat lehet más lények tudtára adni, de a helyesről ítélni csak logossal lehet;¹⁷ a dolgok közötti kapcsolatokat csak valamely többlettel lehetünk képesek feltárni, és ez az, amire a *logosz* képes. De ennek a *logosznak* van két tulajdonsága, amit érdemes figyelembe venni: az egyik az, hogy összefüggést tár fel valamely egész viszonyában, tehát képes erre (ahogyan a *logosz* héraikleitoszi koncepciója is), továbbá hogy nem tudjuk előre, hogy ez mégis miben áll. Pontosán ezért van szükség a vitára, a beszédre; mert még egyáltalán azt is, hogy kicsoda az, aki beszél, csak abban a helyzetben tudhatjuk meg, ha jelen vannak azok a szükségszerű *mások* is, akikkel beszélünk. Ebben az értelemben pedig már a másik tekintetbe vételével való gondolkodás politikai, amennyiben akár mennyire kontemplatív módon is, de egy politikai világba helyez bennünket az egyéni-közösségi etikai célokról gondolkodva. Szókratész atópiája paradigmaképző.

A beszéd világba helyez, de emberi-közös világba, ahol tapasztalatokat osztunk meg, teszünk közössé: „Az emberek *logoszb*an élnek, és nem élhetnének a *logoszb*an azon mások nélkül, akikkel beszélni tudnak.”¹⁸ Mindez pedig politikai közösségben valósulhat csak meg, melynek a célja a legjobb élet: „Annak érdekében, hogy kiválaszthassuk, milyen életet szeretnénk élni, meg szükséges határoznunk azt is, mi tesz minket azzá, akik vagyunk, azaz hogy működtetünk kell a *logoszb*eli képességünket a deliberációs tevékenység során.”¹⁹ Ezen a ponton az emberi minőség politikai karaktere és az emberi minőség diszkurzív karaktere egyértelműen összekapcsolódik: az ember *zóon politikon*, de egyúttal *zóon logon ekhon* is, beszélő: *logossal* és *logoszb*an élő lény.²⁰

Nem azért beszélünk tehát, mert közölni akarjuk a tapasztalatainkat, hanem azért, mert meg akarjuk osztani a világunkat; különösen hozzájárulni annak feltárásához, hogy milyen lehet a mindenki számára legjobb élet egy természete szerint plurális világban. A pluralitás tényéből több fontos dolog származik, melyre úgy vélem, fel kell figyelnünk. A legfontosabb a viták elvi lezárhatatlansága, abban az értelemben, hogy még ha sikerül is feltárni azt, ami emberek közössége számára a legjobb élet, az mindig újragondolható.²¹ A világ és a boldogság *újraírható*: olyan helyzetbe vagyunk helyezve a politikai által, amelynek a természete a lezárhatatlanság és a megalapozhatatlanság. Ebből

¹⁷ Trott, 2014, p. 89.

¹⁸ Trott, 2014, p. 92.

¹⁹ Trott, 2014, p. 96.

²⁰ Trott, 2014, p. 83.

²¹ Vö. Trott 2014, p. 97.

következik, hogy a boldog életet nem lehet teoretikusan megalapozni, csak politikaian felszínre hozni (egy közös, beszélt világban a logossal), és ez is csak akkor lehetséges, ha mi beszélők rendelkezünk jövőperspektívával, amely megnyitja a lehetséges kapuit, és rendelkezünk egyben múltbeli tapasztalatokkal is, amelyek utalnak arra, ami lehetséges volt, és amelyek emberi tapasztalatként a rendelkezésünkre állnak ma is.²²

Noha Arisztotelész a boldog életet határozza meg legfőbb célként, maga a politikai közösség is lehet önmaga célja. Egyrészt azért, mert ez az a helyzet, amikor az ember megosztja magát másokkal (gondoljunk a barátság klasszikus kori jelentőségére), pontosabban ez osztozkodás olyan javakon, melyeknek a természete az, hogy csak emberi viszonylatokban léteznek, a politikaiban különösképpen koncentráltan vannak jelen, s onnan képesek kirajzani és bővíteni a világot. Másrészt azért, mert ez annak a *helye*, ahol ez a kollektív keresés megtörténhet, s amiről úgy sejtjük, hogy nem annyira a *megismerés*, mint a *próbálkozás* (a bizonytalan végkimenetelű kísérletezés értelemben) strukturálja, vagyis hogy nem vethető alá olyan eszközrendszernek, melynek a végén ott áll biztos pontként a megismerés eredménye, ami ezzel le is zárul az emberi cselekvések számára. Ehelyett az emberek, belehelyeztetve a maguk világába, arra kényszerülnek, hogy folyton próbálkozzanak, tehát alternatívákat keresenek, még hozzá egy mindig esetleges, partikuláris szituációban. A politikában való élés ezt a kitettséget is jelenti. Azt tehát, hogy valami nem azért zárul le, mert a legjobb eredményre jutottunk, hanem vagy azért, mert az idő szűkössége miatt dönteni kellett, vagy azért, mert tevékenységünk értelmességét egyszerűen elsöpörte egy újabb probléma: tehát törekvéseink felett túllépett az idő.

Úgy vélem, ez a gondolat a politikában való logosz esetlegességéről és bizonytalanságáról, melyet Arisztotelész (a *Rétorika* a tanúbizonyosság rá) kiválóan ismer, annak a bizonyítéka, hogy az ember *anthroposz*, esendő és tökéletlen lény, aki soha nem lehet olyan tudás birtokában, amely megmenekíti őt a politizálás terhétől. Az ember tehát *nem isten*, ami azt is jelenti, hogy az emberi gondolatok és cselekvések tartománya alá van vetve a *másik ember* ítéletalkotása kritériumának: a másik létének. És így az ember alkotta dolgok mértéke az ember, mert az emberi lények esendő evilági lények, és mert ez azt jelenti, hogy politikai világuk van.²³ De e világuk léte a menedékük is: az, hogy poliszalkotásra képesek, olyan készségeket jelent, melyek egyrészt eltávolítják – mintegy eredményként – őket az isteni világtól (és ezzel megszabadulnak a *hübrisz* kényszerétől és terhétől), de másik oldalról meg is óvja őket attól, hogy szükségszerűen elpusztuljanak, mert a poliszalkotás elsődleges képessége a túlélésé, az azon túli politikai képesség pedig a polisz mint igazságos és érvé-

²² Vö. Arisztotelész, 1982, 1356a–b, 1359a, ill. Trott utalásával, uo.

²³ Szövegem a *homo mensura*-tételt értelmezi és annak fogalmait használja, lásd Steiger (szerk.), 1993 (Prótagorasz, DK 80 B1).

nyes közösség fenntartásáé, ami egy társas értékeken és készségeken alapuló politikai közösséget jelent. Innen, ebből a prótagoraszi pozícióból képesek lehetünk továbblépni az arisztotelészibe, és arról gondolkodni, hogy a politikai közösség *többlet*, és hogy annak célja nem a puszta túlélés, noha azt is már tartalmazza.

Azt illetően, hogy az emberi lehetőségeket és együttélést milyen mértékben határozza meg a logosz, Prótagorasz mítoszában nem tér ki, csak utalásosan figyelhetünk fel annak természetességére. Ennek az oka nem szükségszerűen az, hogy Prótagorasz nem foglalkozott e kérdéssel, hanem Platón céljai a dialógusban. Prótagoraszt idézve inkább csak azt tudjuk regisztrálni, hogy a későbbi Arisztotelész összhangban van vele, és nem biztos, hogy megvannak a forrásaink annak detektálására, hogy mi lehet kettejük között a különbség. Itt tehát szükségszerűen át kell lépnem az autonóm elméletalkotás terebélyesébe, ami szükséges egyébként is, mert a szofista filozófia nyelvi-politikai összefüggései is talán inkább ilyen módon hozhatóak a képbe.

Prótagorasz a Platón által megörökített (véleményem szerint töredékes, de hiteles) mítoszban, illetve az azt követő logosz kezdetén így beszél: „Amint azonban a közösség ügyei és erényei kerülnek napirendre, minthogy az ilyen tanácskozásnak teljes egészében az igazságosság (*dikaioszüné*) és a józan gondolkodás (*szophroszüné*) útját kell járnia, jogos, hogy minden egyes embernek megadják a szót, hiszen ez az erény mindenkiben meg kell hogy legyen – különben nem volnának városok.”²⁴ Vagyis Prótagorasz számára a politikai közösségben való részvétel azzal a fajta beszéddel válik valóságossá, amelyben minden értelmes embernek elvi értelemben részesülnie kell. Az igazságosság érzése és a józan gondolkodás, melyek a közösség ügyeiben való ítéletalkotást lehetővé teszik, minden emberben meglévő képességek ugyan; ámde olyan képességek is, amelyek nem egyenlő mértékben vannak meg.²⁵ Egyenlően, de nem egyenlő mértékben, ahogyan például minden gyermek képes megtanulni beszélni, de éppen a közélet a példa rá, hogy nem mindenki képes a beszéd képességét egyformán használni: ezért is van értelme retorikai-politikai képességeket tanítani. A mítosz elsőre azt sugallja, hogy Prótagorasz számára az elsődleges emberi politikai készség nem a logosz vagy a nyelv, hanem az igazságosságérzet és a kölcsönös megbecsülés. De könnyen meglehet, hogy ez csak azt jelenti: a nyelv eredetibb, mint a politikai, bár képes döntően összekapcsolódni azzal. Ami nem a kapcsolat konstitutív jellegét érinti, tehát a nyelvnek az emberit meghatározó, illetve a nyelvnek a politikait konstituáló természetét, hanem csak azt mondja, hogy a nyelvi képesség ősbibb és eredetibb módon határozza meg azt, mi az, hogy ember, mint a politikai, ami már az emberi jelenlétet és nyelvi aktivitást is igényli, és azt is sugallja, hogy a politikai már ön-

²⁴ Platón, 2007, 323e.

²⁵ Lásd Kerferd, 2003, p. 179.

magában valamilyen többlet. Ez a politikai viszont a közösség azon ügyei körül szerveződik, amely minden embert elemi értelemben érint, mert emberi természetből eredő képességeket érint. Mindemellett „tanácskozás” és „szó” által megy végbe, vagyis elválaszthatatlanul összekapcsolódik a beszéddel, ami az egyik első, eredeti emberi képesség, mely a legfensőbb képességből való részesedés következménye, az értelemé.

Figyelemre méltó ugyanis az, hogy a platóni *Prótagorasz* szövege azt sejteti: Prótagorasz úgy gondolta érve mitikus szintjén, hogy a hangképzési-artikulációs és nyelvi képesség annak köszönhetően válhatott az adományt követő első pár lépésben az emberek felfedezésévé (tanulásává), hogy istenekkel vált rokkonná, mert isteni javak jutottak a részére.²⁶ Ez az isteni jószág a tűz volt, az eredeti adomány: „ember minden tudása”, az értelem, ahogyan Aiszkhülosz fogalmaz; míg a politikai közösségalkotásé – ahogyan Kerferd érvel – másodlagos.²⁷ Ez a másodlagos adomány az embernek a világban való létéhez kötődik, és ezért a prótagorasz-i elmélet nem mitikus szintjén úgy hangozhatott, hogy az embereknek a természete nem politikai abban az értelemben, hogy a politikai képességek egyformán bele lennének kódolva mindenkiébe, és hogy következményként minden emberi társulásnak politikaiként fenn kellene maradnia. Ez azt sugallja, hogy a nyelvi képesség szorosabb kapcsolatban van az eredeti képességekkel, ha tetszik, a természettel, sőt az istenivel, mint a politikai képességek, melyek isteni adományt képeznek a világban való benne lét során, de amelyet megelőz a nyelvi létezése. A politikai tehát nem az ember természete, hanem állapota. Így – hipotetikusan – Prótagorasz esetében is felállíthatunk egy sort, mely az istenivel a tudást köti össze, azután helyezi a nyelvet, mely már az emberek között valósul meg, bár az előző következtében, végül a politikai képességet, mely isteni eredetű, és az emberi szétszóródottsággal szemben, a nyelvire ráakódóan jön létre, az emberire utal, abban valósul meg.

Végeredményben, igaz, más úton, Prótagorasz is úgy véli, hogy a logosz az elsődleges. Ám ez nem a politikai leértékelése, hanem annak elismerése, hogy a politikai már eredendően és mindig is emberi. Az emberi tartományba tartozó dolgok emberek által teremtett dolgok, nem természetesek, és felelősséget kell vállalni értük, ahogyan a világért is, amelyben helyet foglalnak. Ha a töredékesség miatt logikailag nem is nyílegyenesen, de ez következhet abból a prótagorasz-i hangsúlyból, amely az emberek igazságosság- és tiszteletérzetére van helyezve. A világért való felelősségvállalás erre a közös világra vonatkozik, amelyben a másikkal való vita lehetséges, ahol tehát „minden dologról két, egymással ellentétes állítás lehetséges”.²⁸

²⁶ Platón, 2007, 322a.

²⁷ Lásd Kerferd, 2003, pp. 177–178.

²⁸ In Steiger (szerk.), 1993, DK 80 B 6a (Diogenész Laertiosz: Prótagorasz IX. 51.).

Érdekes, de meglehet, hogy esetleges vonás, hogy ami Arisztotelésznél a *logosz* egymással való *közös beszéd* értelemben véve, az Prótagorasznál sokkal közelebb áll az *értelem*hez, azaz ahhoz, ami a mitikus hérakleitoszi és aiszkhüloszi tűz tulajdonképpen jelentése. Cicerónál feloldódni látszanak a *logosz* mint értelem és mint nyelvhasználat ellentmondásai, ő ugyanis így ír: „(...) az emberi társadalom és közösség természetes alapjai. Az első az, amely az egész emberiség társadalmi életében megmutatkozik: a gondolkodás és a nyelv köteleke, amely a tanítás és tanulás, gondolataink kicserélése, a vitatkozás és az ítélkezés révén természetes közösségbe zárja és fogja össze az embereket. Ebben különbözik leginkább az állatvilágtól, ahol gyakran tapasztaljuk az erő meglétét (...), mégsem beszélhetünk az ő esetükben igazságról, méltányosságról, jóságról, mivel nincs sem értelmük, sem beszélőképességük.”²⁹ Cicero eme munkája kimutatható filológiai kapcsolatban van olyan forrásokkal, melyek vagy Prótagoraszra, vagy Démokritoszra vezethetőek vissza,³⁰ így tehát elviekben elképzelhető, hogy ebben az esetben is lehetne kapcsolatot kimutatni, ami plauzibilis állítás lenne az állatvilág és az emberi világ prótagoraszi összevetése miatt is. Akár tartható ez, akár nem, arra képes lehet rámutatni, hogy a politikai közösségalkotás és a *logosz* mint nyelv és értelem egyrészt szorosan összefügghet, másrészt pedig a nyelv és az értelem az emberi természethez tartozónak tekinthető, és amennyiben ez megmutatkozik a közösségi életben, sőt azt létrehozza, akkor – Cicerót idézve – az emberi társadalom és közösség *természetes* alapjairól van szó.

Ráadásul ez összhangban áll Arisztotelésznek a polisz természetességére irányuló állítása egyik interpretációjával. Trott alapján megkülönböztethető az „első közösség” a másik, valódi politikai közösségtől, a polisztól.³¹ Trott Arisztotelészről beszél, de ez a megkülönböztetés lényegében a prótagoraszi politikai közösség-elképzelés alapja is. Arisztotelésznél megkülönböztethető az emberek pusztasága a védelem érdekében (*szümmakhia*) vagy a szükségletek kielégítéséért (de másért nem), attól a politikai közösségtől, amely túlnyúlik ezen az elsődleges, védelmi funkciót betöltő társuláson. Míg az első közösség célja a pusztaság túlélése, addig a politikai közösségé ennél mindig több: a jó élet. Ez az első közösség az, ami természetes, mert a célja az összegyűlés a túlélés érdekében. Csakhogy a második politikai közösség, miközben túllép a jó élet többletén való vitatkozás és annak megvalósítása felé, tehát a túlélésnél távolabbi célokat képzel el, azonközben nem tagadja meg az első közösség céljait sem.³²

A polisz persze arisztotelészi értelemben sem csak azért természetes, mert egy korábbi eredeti társulás céljai természetesek voltak, s e célokat nem eltö-

²⁹ Cicero, 1987, I.16.

³⁰ Cole, 1961.

³¹ Trott, 2014, p. 47.

³² Trott, 2014, pp. 46–47.

rölte, hanem kinőtt belőlük. Ám a polisz többlete valóban a logosz fogalma körül mutatható meg, mind értelem, mind pedig beszéd értelmében véve. Akár Arisztotelésznél, akár Prótagorasznál, a politikai közösségben a hozzájárulás és a közös ügyekről, erényekről és értékekről való gondolkodás a meghatározó vonás, ez emeli a cselekvőket az állatvilág fölé – és tartja meg az isteni világ alatt. A beszéd más módon talán, de ugyanúgy konstitutív. Talán Prótagorasznak van igaza: a beszéd és az értelem közelebb van az istenihez, míg a politikai közösség teljesen emberi. A logosz megformálása eme kiemelkedő karaktere mellett is az ember természetes képessége, ahogyan Arisztotelész állítja, vagy tulajdonképpen az a megkülönböztető jegy, ami az embert emberré teszi. De ami a politikai közösséget magát emberivé teszi, sőt, egyáltalán lehetővé teszi ekként, az a természetesnek a működő, konstitutív jelenléte ebben a világban: a világ teremtése a logosz képessége által. A politikának ez a nem természetes, nem szükségszerű világa egy olyan képesség által jön létre és nyer formát, ami viszont az ember legbensőbb, megkülönböztető természetéhez tartozik. Ám ha ez az emberi természet része, akkor mindig olyan erősnek kell lennie, hogy arra törekedjen: magát poliszban valósítsa meg, ahogyan Arisztotelész gondolja. Így viszont ha a polisz, a politikai közösség és a politika nem is természetes állapot, mindenképpen olyan, amire az igény alapvető és ősi. Így értve tehát a politika alapjai természetesek, de a politika maga nem az; a politika önmagában *többlet*, így igény, szándék, vágy, cselekvés – és mivel ez mind, pusztán csak egy olyan emberi képzeletben létezhet, amely ismeri és nagyon tudatosan látja azt, hogy idő létezik.

A logosz az emberi igényeket elosztó és megvalósító értelmében megalapozó a politikai életet illetően, és teljesen egyértelmű, hogy politikai társulás nem létezhetne nyelv mint értelem és mint beszéd – cselekvés – nélkül.

A pluralitás állapota

Arisztotelész egy helyen azt írja, hogy talán mégsem tétlen az a polisz, amely csak magával van elfoglalva, amikor belső részei vitatkoznak egymással.³³ A szakasz eszmetörténeti szempontból lényegében nem a polisz pluralitásának az állapotáról szól, hanem arról, hogy még a vita állapota is értelmezhető cselekvésként, vagyis az elsősorban vitatkozó karakterű politikai létezés választható életforma, sőt egyenesen kívánatos. De ezenközben egy olyan polisz is körvonalazódik, amely kellőképpen sokféle ahhoz, hogy képes legyen *vitatkozni* egymással *saját magaként*, vagyis ez egy cselekvő közösség, de azért lehet

³³ „Egyébiránt még csak nem is szükségszerűen tétlen az a városállam, mely a maga belső ügyeivel foglalkozik s ezt az elzárt életet tűzte ki célul: a részek szerinti cselekvés is megvalósulhat, hiszen annyiféle közös ügyük van egymással a városállam részeinek.” (Arisztotelész, *Politika* 1325b)

az, mert végső soron *részekből* áll. Ezek a részek nem vetíthetők egymásra, különbségeik nem békíthetők ki egymással, így pedig konfrontációjuk megújuló és ebben az értelemben állandó – ám ez a vita *belül* zajlik, nem pedig *kívül*, a harc formájában.

A belső részek vitája a politikai létmódot cselekvő létmóddá avatja, egyben megnyitja az utat afelé, hogy kollektív módon lehessen gondolkodni az emberi lehetőségekről. A polisz – arisztotelészi értelemben is – azt a lehetőséget nyújtja, hogy benne élve és cselekedve a polgárok a boldogságuk lehetőségeiről gondolkodhassanak, bár mindig a polisz mércéjéhez kötötten. Talán hasznos lehet felhívni a figyelmet arra, hogy ez a gondolkodás mindig *nyilvános*, és kollektív karaktere nem annak a tagadása, hogy valaki ne tudná a maga szempontjából elgondolni a felmerülő lehetőségeket. A *kollektív* azt jelenti, hogy mindig jelen vannak *mások*, így, legalábbis lehetőségszinten, más *alternatívák* is, és éppen ezért minden megfogalmazott lehetőség beleállítható egy olyan kontextusba, ahonnan *másnak* látszik, mint amilyen eredetileg. Ilyen kontextus lehet nemcsak a másik ember, hanem a polisz is.

E nyilvános, cselekvő gondolkodást a klasszikus ókorban is a szabadság (*eleutheria*) alapozta meg, vagyis az, hogy az emberek nincsenek alávetve mások akaratának, ezért úgy és akként élhetnek, amiként akarnak.³⁴ Vagyis létezik választási szabadságuk az életüket és értékeiket illetően. A poliszt élteztő vita végső értelme végeredményben tehát a gondolkodás az emberi lehetőségekről, ami egyértelműen mindig ellentmondásokkal teli. Ám a poliszról mégis elmondható az, hogy ennek *helyt ad*, továbbá hogy ez és kizárólag ez a hely alkalmas arra, hogy az egymást el nem söprő emberi törekvéseknek helyt adhasson.

Arisztotelésznél más helyütt is találunk példát a sokaság politikai jelentőségére, amikor arról ír, hogy bizonyos kérdéseket több ember jobban meg tud ítélni, mint a kevesek. Úgy fogalmaz, hogy olyan emberek birtokolják a gyakorlati bölcsességet (*phronészisz*), akik eredetileg nem voltak kiválóak, de amint összegyűlnek, egyfajta kollektív ítéletalkotó entitásként mégis szert tesznek rá, mert mindenkiben megvan az erény egy-egy formája (*aretész*), melyek, ha a sokaság összegyűlik, képesek összeadódni.³⁵ Ebben a passzusban Arisztotelész részben elfogadja a prótagoraszi emberképet, mely szerint az emberekben megvan a politikai erény képessége, és jó bírái azoknak a közös ügyeknek, amelyeket a politikai erény maga érinthet. Abban talán különbözhetnek, hogy Prótagorasz egyetemes, de különböző erősségű képességről gondolkodik, Arisztotelész pedig – a testrész-analógia miatt – inkább azt sugallja, hogy kinek-kinek másfajta képessége van, és ezeken belül is eltérő intenzitásról beszélhetünk. Mindezek azonban közösségben, pontosabban *közös ügyek*

³⁴ Hansen, 2010.

³⁵ Lásd Trott, 2014, pp. 153–154.

kapcsán³⁶ lépnek működésbe, és adják ki a közösség egészének az ítélőképességét. Ennek a gondolatnak mélyreható következményei vannak, hiszen a demokratikus részvételt (a politizálás egyenlőségét) igazolja, nem pedig a kiválók hatalomgyakorlását. Azt viszont nem zárja ki, hogy például bizonyos, *szakértelmet* követelő kérdésekben a szigorúan meritokratikus elvet lehessen érvényesíteni.³⁷ Ezért is lehet(ett) fontos megkülönböztetni egymástól azokat az ügyeket, amelyek szakértelmet kívánnak, azoktól, amelyektől nem. Ezen a ponton lehet figyelemre méltó Mogens Herman Hansen véleménye, aki szerint a klasszikus athéni gyakorlatban igenis megkülönböztették egymástól a törvény-előkészítést, ami szakértelmet kívánt, attól, ami politikai képességeket, és ez a gyakorlatban intézményesült is.³⁸

Az athéni polisz pontosan azért lehetett inkluzív, mert eltérő képességeket követelt meg a polgáraitól, és azért is, mert eltérő szempontokat – szakértelem és politikai képességek – próbált meg összeegyeztetni. Ennek a világnak az alaptagoltságát azonban a *vélemények* vagy pozíciók, helyek sokfélesége adta, és ezek nem voltak megszüntethetőek (innen a retorika feladata a különbségek integrálására, az eltérő látószögek figyelembevételére). A különbségeket nem megszüntetni, hanem összeegyeztetni kellett, lehetővé tenni azoknak egyidejű létezését egyazon kereten belül, ami éppen ezért mindig dinamikus, le nem zárható, végső soron politikai karakterű dolog maradt.

A tragédiák szerzői és nézői minden bizonnyal jól ismerték az emberi életnek ezt az ellentmondásos karakterét (és nemcsak a vélemény, a *doxa* különbségeit, hanem az emberi, a természetes és az isteni különbségét is). De felmerül a kérdés, hogy miért is kellene elfogadni az ellentmondást, a tragikus *agónt*? A válasz egyszerűnek tűnik: az ellentmondások elfogadásának az lehet az első, legfontosabb alapja, hogy *különböző* emberek *együtt* kívánnak élni, és bár sok mindenben közösek lehetnek (lehetnek például közös ügyeik), de mégis megmarad különbségük bizonyos területen, bizonyos mértékben.³⁹ Ez a megmaradás egyben annak is a jele, hogy szabadon gondolkodhatnak em-

³⁶ Ez más szövegekben, mint az *Anonymus Iamblich*-ban, a *pragmata*, Arisztotelésznél a poliszpolgárok által konstituálódó közössége, a *politeuma*. Utóbbihoz lásd: Trott, 2014, p. 163.

³⁷ Elvileg a politikai képességek területén is lehet (mert a kiválóságot többféle módon meg lehet határozni), de figyelemre méltó, hogy ennél a pontnál Arisztotelész politikai realista érvet hoz, Antiszthenész meséjét (*Politika* 1284a).

³⁸ Lásd pl. Hansen 2008a.

³⁹ Egyrészt egy politikai közösségbe érkezhetnek kívülről emberek, másrésztől átalakulhat belülről is, miközben mindig maradnak olyanok, akik megmaradnak azoknak, akik. Gondoljunk a generációs változásokra, a migrációs folyamatokra vagy bármilyen külső, belső hatásra, ami változást indukál azt illetően, hogy emberek hogyan gondolkodnak magukról és egymásról, hogy milyen politikai térkép jön létre. Érdekes módon a görögöknek volt ehhez képest egy másik kulturális tapasztalata is, amely abból fakadt, hogy néha etnikailag összetett területen kellett poliszokat fenntartaniuk.

beri lehetőségeikről, és ez az, amit a polisz mint (politikai) hely intézményesíteni lehet képes.

Mindazonáltal Arisztotelész és közöttem van egy fontos különbség e tárgyat illetően, de legalábbis a politikai közösség pluralitását illetően álláspontom ambivalensebb annál, hogy egy figyelmes olvasó ne észrevételezhessen, hogy felfogásom több ponton ütközik azzal a képpel, amelyet Arisztotelészről kialakíthatunk. Kiindulópontom az, hogy a politikai közösségek pluralitása *tény*, és mint tény, eltörölhetetlen, kivéve egy olyan aktust, ami szándékoltan politikai. Ez nem teljes kizárása egy hierarchikus rendezésnek, de azt a döntést, ami egy ilyen rendezést lehetővé tesz, kivételesnek tekintti, egyfajta megalapozó feltételnek. Ezért pedig mindig megáll egy pillanatra minden ilyen rendezési aktusnál, hogy elismerje annak eredendően politikai karakterét. Eme kivételes, bár minden bizonnyal szükségszerű döntés párja a normál politikai tevékenység, amely a – kizáró határvonással szemben – befogadás. A kettő viszonya azt jelenti, hogy az ember szükségszerűen *választ*, de mégis számításba veszi és elismeri azokat a lehetőségeket és megélt formákat is, amelyek az adott helyzetben még jelen voltak. Hogy Prodikosztól kölcsönözzek fogalmi megkülönböztetést, *pártatlannak* kell lenni, de *közömbösnek* már nem, mert „mindkét felet pártatlanul meg kell hallgatnunk, megítélésünkél azonban már nem lehetünk közömbösek, hanem a bölcsőbbet többre, a tudatlanabbat pedig kevesebbre kell tartanunk”.⁴⁰

A választás jelentette politikai cselekvés politikaisága vállalható. Sőt talán egyáltalán nem létezik sem politikai közösség, sem politikai cselekvés eme megalapozó választás nélkül, ami annak elismerését is jelenti, hogy határokat fogunk húzni és megkülönböztetéseket teszünk. Feltételezem viszont, hogy elgondolható e megalapozó politikai határvonás úgy a pluralitás állapotában, hogy egy üres univerzalitást jelölhessen ki, ami legalábbis abban a mértékben, amennyire üres (és ez nem garantált), úgy nem hierarchizálja, hanem befogadja azokat a konkrét formákat, ahogyan a pluralitás alakot ölt. Példaként gondolható el az arisztotelészi-klasszikus kori polisz is (az utóbbi inkább), vagyis a deliberáció nem parttalan és nem lehetséges bármi, mert a kizárás a politikai közösség létéhez vagy nem létéhez kapcsolódik.⁴¹

Ezen a ponton rögtön felvetődik az egyéni szabadság kérdése is, de ez csak a modern látószögünk alapján különül el egymástól. A klasszikus politikai gondolkodásban a polisz éppen az a hely, ahol az ember úgy élhet, ahogyan azt maga kívánja, ezért a polisz létének normatív előírása egyből visszaül a poliszpolgárok szabadságára is. Ez a lépés a polisz „alkotmánya” felé is határkijelölő: az a politikai közösség elismerésre méltó, amely képes biztosítani ezt a poliszpolgári létet, legalább minimumfeltételként; s ehhez kapcsolódik a másik kritérium, amely a polisz fennmaradását garantálja. A különböző emberi

⁴⁰ Platón, 2007, 337a–c.

⁴¹ Ehhez lásd még Trott, 2014, pp. 155–159.

tevékenységeket eme kritériumok mentén szükséges megítélni, és az ítéletalkotás politikai tevékenység lesz: egy, a többféle változat közötti nem közös választás eredménye.

Ez azt is jelenti, hogy ami *politikai*, az *retorikai* is (plurális, ellentéteket fog át, bizonytalan és átmeneti, de közös és az emberi létet megalapozó), és abban a mértékben, ahogyan a politikai mozgása nem tudja eltüntetni a politikai minőséget magát létrehozó különbségeket, *agón* is. Ez az *agón* tragikus lehet abban a mértékben, ahogy az értékek ütközése egy politikai közösség végső határkérdéseit mutatja fel, s nemcsak az *agón* állapotára mutat rá, hanem a felbomlás lehetőségén keresztül ama közösség etikai szempontból vett alapvető dilemmáira is. Elfogadom a politikának ezt a tragikus karakterét, ezért vélem úgy, hogy a retorikusság annak normálállapota, s ezért is vélem legitim megközelítésnek azt, ami az életforma- és etikai pluralitást tényként állapítja meg s fogadja el. Azt is gondolom, hogy ez a történeti értelemben vett szofista álláspont, amely a politikai közösségek pluralitását élesen ismerte fel, és azzal, hogy ezt a pluralitást nem engesztelte ki egy magasabb etikai szempontban (kivéve talán a politikai természetet a prótagoraszi értelemben, s így a polisz létezésének kivételességét és rendkívüliségét), arra nyújt segítséget, hogy e különbségeket politikai módon érthessük meg – ahogyan egyébként saját magunkat is.

Ez egy olyan köztes pozíció, melyet a toposz mint általában vett, a cselekvés intenzitásához képest elgondolt retorikai pozíció értelmezésének a segítségével is be lehet mutatni. Arisztotelész a polisz részek szerinti vitája kapcsán felvetette, hogy azt a tétlen és tevékeny élet közti különbség alapján is meg lehetne ítélni, majd arra a következtetésre jutott, hogy ez a belső vita cselekvő életformát takar, lehetővé téve az ítélőképeség gyakorlását az erkölcsi jó és rossz ügyében. Ez azt sugallja, hogy még az a politikai lét is cselekvőnek tartható, amelyet nem ítélni lehet meg a *rhétoreisz kai sztratégoi* cselekvéskritériumán keresztül, mert nemhogy nem rétori jellegű, hanem a polisz topográfiáján kívül lépve egyszerűen csak reflektáló, végeredményben kontemplatív. Következésképpen felrajzolhatunk egy olyan tengelyt, melynek egyik pólusán a *szókratészi*, másik oldalán pedig – hogy úgy mondjam – a *periklészi* toposz áll, toposz alatt itt most az érvelés *politikai helyét* értve. A kettőt nem a cselekvő vagy nem cselekvő létmód különbözteti meg egymástól, hanem maximum annak az intenzitása, de leginkább – sőt, mindenekelőtt – az, hogy egyik toposz *viszonyban* és kölcsönhatásban áll a többivel, a másik pedig reflektál vagy teoretizál, „szemlél” értelemben – vagy úgy értve, hogy az az embert a „szemlélődés által cselekvésbe vonja”. Az első ráadásul lehetőséget kíván megvalósítani (vagy éppen meg is valósít), vagyis a képesség, a tenni képesség kapcsolódik hozzá. Ez a két pozíció már egy korai platóni szövegben is megkülönböztetődik (Zéthosz és Amphión),⁴² és történeti-szociológiai szempontból értelmezhető az aktív és a passzív *politéisz* típusán keresztül is.⁴³ Mégis, úgy vélem, hogy a szók-

⁴² Platón, 2007, 485e.

ratészi toposz (melyet Platón és Arisztotelész is politikai-politikafilozófiai paradigmaképzőként kívánt megmenteni, s ami strukturálisan azonos Aszpasziáéval; ez a kapcsolat egyébként történetileg jóval kevésbé esetleges, mint a mainstream politikafilozófia szempontjai alapján),⁴⁴ egy egész politikai gondolkodásrendszer egyik, míg a másik, melyet periklészinek neveztem, a másik szélső pólusa. Arisztotelész a cselekvés valamely szempontja alapján beszélt a poliszon belüli részek vitájáról, de az, ahogyan a poliszt megértette, végül sem egyik, sem másik pólusba nem helyezhető el, sőt igazából nem egyetlen hely a két pólus által lezárt tengelyen, hanem a tengely *egésze* maga. Ehhez képest azonban létezik olyan pozíció, amely abszolút *köztes*, és amely a szókratikus és a periklészi toposz között van. Ez lényegében azonos azzal, ahogyan Platón, pontosabban a platóni Prodikosz a szofisták pozícióját meghatározta: „Ezek azok az emberek, akik a filozófus és az államférfi közötti határvonalon állnak.”⁴⁵

Úgy vélem, hogy ennek a pozíciónak a sajátossága a polisz topográfiájának az átlátása, anélkül, hogy magukban a vitákban egyoldalúan el kellene merülni. A toposz átmeneti: bent is van és kint is van, magyarul *határon áll*, mert a bent és a kint eldönthetetlensége éppen a határ definíciója. A politika politikai módon való megértése nem lehetséges a politika ismerete nélkül, a politikai elemi tapasztalata nélkül, de a politikáról való beszéd, miközben igényli a politikát, túl is lép rajta, és egy másfajta diskurzust keletkeztet, hogy abban működhessen. Ez a másfajta diskurzus már valamennyire létezett, amikor a szofista filozófia színre lépett, gondoljunk csak a hérodotoszi alkotmányvitára vagy arra, hogy a korai természetfilozófia részben politikai fogalmakban volt elgondolva.

Az átmenetiség és a határon állás, mivel a politika tapasztalatából építkezik, de átlátja a politikai topográfiát, s azt máshonnan reflektálja, lehetővé teszi a pluralitás számbavételét. Ez olyan nézőpontot takar, mely nem akarja eltörölni tulajdon partikularitását egy legfőbb jó felé törekedve, de nem is marad meg a maga partikularitásában. E köztes mezőben persze lehet preferenciarendezés, de leginkább arra figyelhetünk fel, hogy a politikai élet nem egyszerűen agonikus, hanem *tragikus* szerkezetű; nemcsak küzdelemként írható le, hanem olyan küzdelemként, ahol erkölcsi értelemben egyenrangú felek konfrontálódnak egymással. A tragikus *agón* lényegében a politika eme eldönt-

⁴³ Lásd pl. Hansen 2008a.

⁴⁴ Szociológiai szempontból ez több mint valószínű, és Arisztophanész nem a homályos kulturális-politikai látása miatt sorolta a szofistákhoz, hanem azért, mert Szókratész mélyen beágyazódott a mozgalomba. A platóni Szókratész nemcsak azt ismeri el, hogy Prodikosz tanítványa (lásd Kerferd 2003: 61–62.), hanem azt is, hogy a retorikában mestere Aszpaszia (a *Menexenosz*-ban, lásd 235e), és bizonyos későbbi források utalásaiból az sejthető, hogy a szókratészi módszernek lehetett egy, a szofista mozgalomhoz, ezen belül Aszpasziához köthető előzménye.

⁴⁵ Rövidítve (*HSz*), in Steiger (szerk.), 1993 (DK 84 B6, Platón, *Euthüdemosz* 305c).

hetetlen karakterére mutat rá, arra tehát, hogy mindig többféle vélemény és látószög van, és sem a jó, sem a rossz nem szubsztanciálisan kapcsolódik hozzá a cselekvőkhöz. És a tulajdonságoknak ez a lényegi bizonytalansága már eleve a politikai karaktert mutatja fel a schmitti értelemben véve. Más szavakkal szólva, azt is mondhatnám, hogy ha a politikai életet választjuk, akkor a tragikus *agón* állapotát is választjuk, még hozzá létmóddul: a bizonytalanságot az abban rejlő veszéllyel és egyben lehetőséggel is, a tulajdonképpen értelemben vett lehetőséggel, ami csak akkor tud megmutatkozni, ha a világunk megmarad alternatív szerkezetűnek, illetve ha képesek lehetünk alternatív szerkezetűvé tenni.

Mindennek mind a végső feltétele, egyben határa is az a pluralitás, mely a *vitát* megalapozza. Ezt a toposzok pluralitásaként kíséreltem meg értelmezni, és azt is állítottam, hogy ez a diszkurzív karakterű politika az antropológiai világra helyezi a hangsúlyt. Következésképpen, ami a politikai világ eme rajzán keresztül megérthető, az az antropológika, az emberi létmód – melyet alapvetően politikai létmódként tudunk megragadni. Az antropológika kapcsán szeretném hangsúlyozni, hogy itt egy prótagoraszi koncepció felelevenítéséről van szó; kortárs szóösszetételről, de egy olyan elképzelésről, amely az i. e. 5. század közepére-második felére megy vissza. Az emberinek ez a felfedezése – mely egyébként nyilvánvalóan ott van Szophoklésznál is – egyben az emberi pluralitásának a felfedezése is, amely megismerési szempontból a politikai létmódban, a poliszban éri el a csúcspontját. Mind a prótagoraszi *homo mensura*-tétel és a kettős érvek logikája, mind a *Disszoi Logoi* etikai gondolat kísérlete,⁴⁶ mind a prodikoszi tétel az ellentmondás lehetetlenségéről a politikai állapotnak az elméleti reflexiója. A világon belüli ellentmondások nem kiküszöbölhetőek, ezért a világot az ellentmondásosság ismeretében kell megérteni, és ez az emberi közösségi lehetőségekről történő gondolkodásra is igaz. A pluralitás a politikai létmód eltörölhetetlen sajátossága, és minden esetben számba veendő feltétel.

Irodalomjegyzék

- Arisztotelész: *Politika*. Ford. Szabó Miklós, lektorálta Horváth Henrik. Második kiadás. Budapest, 1994, Gondolat.
- Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest, 1982, Gondolat.
- Cicero, Marcus Tullius: A kötelességekről. Első könyv. Ford. Havas László. In Havas László (szerk.): *Cicero válogatott művei*. Budapest, 1987, Európa, pp. 289–345.
- Cicero, Marcus Tullius: Brutus. Ford. Krupp József. In Cicero: *Összes retorikaelméleti művei*. Szerkesztette Adamik Tamás. Pozsony, 2012, Kalligram, pp. 501–608.
- Cole, Andrew Thomas Jr.: The *Anonymus Iamblich* and his place in Greek political theory. *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 65. (1961), pp. 127–163.

⁴⁶ Melynek elemzését nyújtja: Gera 2000.

- Disszoi logoi (Kettős érvek)*. Ford. Steiger Kornél. In Steiger Kornél (szerk.): *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 1993, Atlantisz, pp. 107–121.
- Gera, Deborah Levin: Two thought experiments in the *Dissoi Logoi*. *American Journal of Philology*. Vol. 121. (2000) No. 1., pp. 21–45.
- Hansen, Mogens Herman: Democratic freedom and the concept of freedom in Plato and Aristotle. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol. 50. (2010), pp. 1–27.
- Hansen, Mogens Herman: Direct democracy, ancient and modern. In Kari Palonen–Tuija Pulkkinen–José María Rosales (ed.): *The Ashgate Research Companion to the Politics of Democratization in Europe: Concepts and Histories*. Farnham–Burlington, 2008a, Ashgate, pp. 37–54.
- Hansen, Mogens Herman: Thukydides’ description of democracy (2.37.1) and the EU-convention of 2003. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol. 48. (2008b), pp. 15–26.
- Kerferd, G. B.: *A szofista mozgalom*. Ford. Molnár Gábor. Budapest, 2003, Osiris.
- Liddel, Peter: *Civic Obligations and Individual Liberty in Ancient Athens*. New York, 2007, Oxford University Press.
- Ober, Josiah: *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*. Princeton, 1989, Princeton University Press.
- Platón: *Gorgiasz*. Ford. Péterfy Jenő fordításának felhasználásával Horváth Judit. Budapest, 1998, Atlantisz.
- Platón: *Prótagorasz*. Ford. Bárány István. Budapest, 2007, Atlantisz.
- Pseudo-Xenophón: Az athéni állam. Fordította Ritoók Zsigmond. In Németh György (szerk.): *Allaméletrajzok. Aristotelés, Hérakleidés Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias, Héródész Attikos írásai a görög államokról*. Második javított kiadás. Budapest, 2003, Osiris, pp. 119–129.
- Steiger Kornél (szerk.): *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*. Fordította Steiger Kornél et al. Budapest, 1993, Atlantisz.
- Szabó Árpád: *Perikles kora. Történeti és politikai áttekintés*. Budapest, 1942, Franklin Társulat–Parthenon.
- Timmerman, David M.–Schiappa, Edward: *Classical Greek Rhetorical Theory and the Disciplining of Discourse*. Cambridge, 2010, Cambridge University Press.
- Trott, Adriel M.: *Aristotle on the Nature of Community*. New York, 2014, Cambridge University Press.

UHEL PÉTER

Szuverenitás és államberendezkedés

A szuverenitás kérdése az államelmélet egyik leginkább hangsúlyos témája, lévén hogy a politikai közösség szemében a függetlenséggel, az identitással és az (ön)irányítással hozható párhuzamba. Egyik elsődleges feladatunk lenne tehát egy ilyen dolgozat esetén a szuverenitás fogalmának a tisztázása, ám már itt gondokba ütközünk, ugyanis ahány gondolkodó, annyi szuverenitás- és szuverénfogalom, ám egy áttekintésre így is lehetőségünk van. Ezek után azt a szuverenitás-felfogást alkalmazzuk a három államberendezkedéssel való összevetés során, mely a rövid fogalmi vizsgálódás után véleményünk szerint a leginkább visszaadja a fogalom lényegét.

A szuverenitás fogalma

A szuverenitás fogalma, ahogy azt ma felfogjuk, Jean Bodinig, egészen pontosan *A hat könyv a köztársaságról* című művében¹ lefektetett fogalommagyarázatig nyúlik vissza. Természetesen ennél korábbra is visszavetíthetjük a koncepciót, ha magát a fogalmat nem is. A bodini szuverenitásfogalomhoz képest egy másik fajta, úgynevezett *inspicium* alapú szuverenitást vélt megtalálni a Kr. e. V. századi Athénban Pethő Sándor.² Pethő a Kr. e. V. századi athéni demokrácia és a korabeli két törvényfogalom elemzése után jut el ezen szuverenitáskonceptióhoz. Álláspontja szerint ezen szuverenitás kialakulásában döntő szerepet Szolón, Kleiszthenész és a Kr. e. 462-ben alkotmányreformot végrehajtott Ephialtész játszott.³ Annak vizsgálata során, hogy az ókori Hellaszban mit takart a szuverenitás, Pethő a következőkig jut el: az említett három államférfi reformjai során a néptömegek valóban hatásosabban és nagyobb számban vehettek részt az államügyek intézésében, valamint tarthatták egyes esetekben ellenőrzés alatt az arisztokratikus összetételű szerveket, ám a cél és

¹ Magyarul: Bodin, Jean: *Az államról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

² Pethő, 2001, p. 21.

³ Pethő, 2001, p. 60.

az eredmény nem valami mai értelemben vett populista tömegdemokrácia volt, hanem az „*iszonómia*” elérése,⁴ amit a szerző nem egyenlőségként, hanem az államhatalmat gyakorló szervek és néprétegek közötti egyensúlyként definiál.⁵ Pethő azzal konkludál, hogy az ókori „[...] athéni szuverenitáselmélet helyett egyfajta elméleti *hagyomány* létezéséről beszélünk. Ez a különbségtétel valamelyest talán utal arra, hogy nem összefüggő elméletről, hanem sokkal inkább egy, az elméleti általánosítás szintjén meg nem jelenő politikai gyakorlatról van szó.”⁶ Ez természetesen nem teljesen összeköthetetlen a szuverenitás decíziós modelljével, melyet Pethő a másik nagy típusnak tart.⁷

Már a „szuverenitás atyjának” nevezett Jean Bodin is egy olyan elméletet alkotott a már említett művében, mely önmagában ellentmondásos, hiszen Bodinnél a szuverén nem vethető alá törvényeknek, „[a] szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma”;⁸ viszont ennek ellenére korlátai vannak, mint például az isteni jog vagy természetjog.⁹ Bodin szuverenitáselmélete több feltételt határoz meg a szuverenitásfogalommal dolgozva, és ezt azért tartja fontosnak, mert „[a]z állam több családnak és az ő közös ügyeiknek a jogszerű kormányzata szuverén hatalommal”.¹⁰ Ezek a feltételek többek közt olyanok, mely szerint a hatalomnak állandónak, korlátatlannak és osztatlannak kell lennie.¹¹ Azt fontos megjegyezni, hogy Bodinnél az állam ennek megfelelően szuverén egységként van jelen, úgy, hogy a szuverenitás az uralkodót illeti meg. Itt tehát államszuverenitásról beszélhetünk,¹² amit csak az abszolút uralkodó gyakorol. Bodin szerint az alattvalók által fölemelt hatalomgyakorló személy vagy testület nem lehet szuverén.¹³ Máshol viszont Bodin a testületileg birtokolt szuverenitást is lehetségesnek tartja.¹⁴

Thomas Hobbes esetében a korlátlan szuverenitás a szerződésre van visszavezetve.¹⁵ Így az „egyetlen személlyé egyesült sokaságot”,¹⁶ melyet ál-

⁴ Pethő, 2001, p. 68.

⁵ Pethő, 2001, pp. 37–57.

⁶ Pethő, 2001, p. 75.

⁷ Pethő, 2001, pp. 77–127.

⁸ Bodin, 1987, p. 73.

⁹ Boros, 2007, p. 633.

¹⁰ Bodin, 1987, p. 41.

¹¹ Bodin, 1987, p. 75.

¹² Kelsen, Hans: A szuverenitás fogalmának változása. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 604. p. És nem abban az értelemben, ahogy Jakab András ír róla a német szuverenitáskonceptió kapcsán: Jakab András: 'A szuverenitás fogalmának megszelídítése'. In: Paksy, 2008, p. 249.

¹³ Bodin, 1987, p. 76.

¹⁴ Bodin, 1987, p. 127.

¹⁵ Takács, 2009, p. 148.

¹⁶ Hobbes, 1999, p. 209.

lamnak nevez, tekinti szuverénnek. Ez a „halandó Isten” az, akinek, mivel az állam polgárai szerződés útján felhatalmazták, engedelmeskedni kell. Az uralkodó jogai, a felségjogok meglehetősen sokrétűek és korlátozhatatlanok; a megoszthatatlanság és az elválaszthatatlanság¹⁷ itt is felmerül. Ami az állam fajtáit illeti, Hobbes szerint királyság, demokrácia, illetve arisztokrácia létezik, ebből következően az író a megoszthatatlan uralkodói hatalmat összeegyeztethetőnek tartja azzal, hogy több személy gyakorolja azt.¹⁸ Szuverénnek tekinthető tehát Hobbes-nál is egy vagy több személy, viszont megfigyelhető egy olyan kettősség, mely szerint a szuverénre ugyan a szerződés útján ruházták a hatalmat, viszont ennek ellenére egyedül Istennek tartozik felelősséggel.¹⁹

A modern kori gondolkodók már meglehetősen szkepszissel állnak hozzá a szuverenitáshoz. Hans Kelsen szerint az állam tekinthető szuverénnek, de ezt a nemzetközi jog működése megkérdőjelezi. Hiszen ha az állam szuverén, azaz a legfőbb jogrendet képviseli, nem képzelhető el, hogy felette nemzetközi jog is létezzen. A nemzetközi jog nyilvánvalóan valóságos volta miatt Kelsen annak jogi minőségét kívánja kétségbe vonni,²⁰ ám úgy látja, hogy ez sem tartható. Viszont ha a nemzetközi jog mindenképp jogi minőséget képvisel, akkor az államszuverenitás dogmája gyengül, sőt, egy komolyabb kollízió esetén elvész.²¹ Kelsen szerint így hosszabb távon a szuverenitás fogalma elválik az állam fogalmától, melynek lehetőségét Svájc példáján mutatja be. Ennek következménye lesz végül, hogy minden jogközösség „a jogi alakulatok egyetlen folytatódó sorozatába osztható be”.²² Kelsen leírása végül egy – legalábbis elméletben – totalizáló vízióval ér véget, mely igény később fellelhető a *Tiszta jogtan* című művében is.²³

Jacques Maritain teljesen elvetné a szuverenitás fogalmát.²⁴ Bodin alapján arra a konklúzióra jut, hogy „[a] szuverenitás két dolgot jelent: először is a legfőbb függetlenséghez és hatalomhoz való jogot, ami *természetes* és *elidegeníthetetlen* jog, másodszor pedig az olyan függetlenséghez és hatalomhoz való jogot, ami a maga helyén *abszolúte* vagy *transzcendensen* – nem pedig *viszonylagosan* vagy pedig az egészen belül *legfelső részként* – legfőbb. Más szavakkal, a szuverén által kormányzott egésztől *független* az, hogy a szuverén ezen egésszel szembeni függetlensége és afölötti hatalma legfőbb.”²⁵ Maritain úgy folytatja, hogy mivel az állam esetében a szuverenitás feltételei hiányoznak, és még egy

¹⁷ Hobbes, 1999, p. 216.

¹⁸ Hobbes, 1999, p. 220.

¹⁹ Hobbes, 1999, p. 340.

²⁰ Kelsen, Hans: A szuverenitás fogalmának változása. In: Takács (szerk.), 2003, p. 605.

²¹ Kelsen, Hans: A szuverenitás fogalmának változása. In: Takács (szerk.), 2003, p. 609.

²² Kelsen, Hans: A szuverenitás fogalmának változása. In: Takács (szerk.), 2003, p. 613.

²³ Kelsen, 2001, p. 64.

²⁴ Maritain, Jacques: A szuverenitás fogalma. In: Takács (szerk.), 2003, p. 615.

²⁵ Maritain, Jacques: A szuverenitás fogalma. In: Takács (szerk.), 2003, p. 622.

uralkodó is csupán a politikai közösség tetején helyezkedik el, és nem áll attól függetlenül, ezért „[a]z állam valójában nem szuverén, és soha sem volt az”.²⁶ A szerző a konklúzióban, ha nem is expliciten, de elismeri, hogy csak Isten lehet szuverén, és az állam vagy a nép szuverenitásáról beszélni nem lehet.²⁷

Carl Schmittnél szintén fontos téma volt a szuverén és a szuverenitás. Nála a legnagyobb hatást Bodin és Hobbes jelenti, államelméleti decizionizmusa is azt a hobbesi axiómát igenli, mely szerint a jog nem egyéb, mint a szuverén döntése. „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt.”²⁸ – kezdődik az ismert mondattal *Politikai teológia* című műve. Schmitt szerint a szuverenitás kérdése lényegileg kizárólag a kivételes állapot esetén merül föl, és akkor bizonyítja, hogy a szuverén a jog fölött áll. Nem vitatja Maritain álláspontjából kiszűrődő azon nézetét, hogy Isten szuverén, viszont felteszi a kérdést: csak Isten az? Esetleg a monarcha, a nép vagy aki a nép nevében fellép, az is?²⁹ A relativizálónak is felfogható álláspontja szerint a kivételes állapottól függ az is, hogy egyáltalán érdekl-e a politikai közösséget a szuverén és a szuverenitás kérdése.

Szuverenitás és államforma

Nos, ezen talán esetlegesnek és önkényesnek tűnő, bár talán bizonyos mértékben reprezentatív válogatásból is kitűnik, hogy a szuverenitás témája mennyire diverz, fogalmát hányféleképpen magyarázzák. A következőkben egy olyan szuverenitásfogalommal kívánunk dolgozni, mely az államot szuverén entitásnak tekinti. A fent idézett neves gondolkodók aggályai ellenére ezt azért kívánnánk fenntartani, mert vizsgálódásunk tárgya az államberendezkedés és a szuverenitás kapcsolata, méghozzá olyan tekintetben, hogy milyen államforma az, mely leginkább elősegíti, hogy az állam éljen legfőbb hatalmával. Állami hatalom esetén elsősorban egy autoritásigényről beszélünk, melyet az állam magának vindikál.³⁰ Mondhatjuk, hogy arra vagyunk kíváncsiak: vajon az, hogy milyen politikai erők hogyan tartják fenn egy adott állami rend működését, segíthet-e megragadni azt, hogy milyen *minőségű* szuverenitással állunk szemben.³¹ A szuverenitást így az állami főhatalom értelmében használjuk, és ennek relációjában vizsgáljuk a három államberendezkedést.

²⁶ Maritain, Jacques: A szuverenitás fogalma. In: Takács (szerk.), 2003, p. 626.

²⁷ Maritain, Jacques: A szuverenitás fogalma. In: Takács (szerk.), 2003, p. 633.

²⁸ Schmitt, 1992, p. 1.

²⁹ Schmitt, 1992, p. 4.

³⁰ Szabó, 2006, p. 279.

³¹ Szabó, 2006, p. 283. Tehát az ide vonatkozó állításnak hátulról mennénk neki.

Három államforma,³² a demokrácia, a diktatúra és a monarchia berendezkedését és az államszuverenitással való kapcsolatukat vizsgáljuk. Ezek közül az első kettő kiválasztása talán nem igényel komolyabb magyarázatot; a modern kor két ismert államberendezkedéséről van szó, melyek közül a totális diktatúra mára már viaszorulóban van, a többpárti demokrácia viszont a legelterjedtebb államberendezkedés jelenleg. Ami a monarchiát illeti, szintén létezik, ám jóval kisebb számban, viszont ami érdekességgként elmondható, hogy a legtöbb demokratikusan működő országgént funkcionál. Hogyan lehetne akkor ezt a hármat különválasztható államformákként kezelni?

Nos, úgy hisszük, a diktatúrával és a demokráciával nem lesz gondunk: számos létező, ha nem is működő példával találkoztunk e két államforma köréből az elmúlt száz évben és ma is. A monarchia esetére a jelenben kevésbé találhatunk példát, hiszen a modern kor névlegesen monarchikus berendezkedésű országait nyugodtan tekinthetjük demokráciáknak; talán a legközelebbi példa a monarchiára Liechtenstein vagy az „arab tavasz”³³ előtti Marokkó lehetne, esetleg Szaúd-Arábia.

Éppen ezért vizsgálódásunk – bár gyakorlatból vett példákat is felhasznál – lényegét tekintve elméleti maradna, és ezen rendszereknek csupán a szuverenitással való kapcsolatának vizsgálatára hagyatkozna.

A demokrácia a nép uralmát jelenti, a kifejezés az erősebb, agresszívabb ἐξουσία szót használja mint hatalmat, egy már-már brutális konstellációban, szemben az ἀρχή-val, mellyel a monarchia kifejezésben találkozhatunk, mely inkább vezetésre, mint uralkodásra utal.³⁴ Egy modern demokráciában hivatalosan a népet illeti a hatalom, mely azt választott képviselői útján gyakorolja. Itt egyfajta népakaratot, kollektív akaratot feltételezhetünk, melyet a tömeg periodikusan megtartott választások során fejt ki, ezért ezt a rendszert a népszuverenitás fogalmával szokták jellemezni,³⁵ mellyel viszont a fentebb idézett Maritain nem tudott egyet érteni, azt vallván, hogy a nép nem (a nép *sem*) lehet szuverén.

Talán a demokráciának a legnehezebb vizsgálni a szuverenitással való viszonyát, hiszen első ránézésre nem egy monolitikus berendezkedés, nincsen egy fókuszpontja. Ebben a rendszerben így – hogyha valóban beszélhetünk arról, hogy a nép szuverén – osztott szuverenitással állunk szemben, mely a nép, pontosabban a választásra jogosult választópolgárok közt oszlik meg, így ők gyakorolják az állam legfőbb hatalmát – elméletben.

³² Az államforma és államberendezkedés kifejezések használatában megengedett csereszabotosság, úgy véljük, azért védhető, mert jelen írásban a demokrácia, a diktatúra és a monarchia kifejezések – bár csak ez utóbbit szokták szinte kizárólagosan államformának tekinteni a modern korban – nem csupán egy-egy berendezkedés formájára utalnak, hanem az adott rendszert lényegileg jellemzik.

³³ Az „arab tavasz” kifejezés aggályosságáról lásd: Maróth, 2012, pp. 5–20.

³⁴ Kuehnelt-Leddihn, 1974, p. 27.

³⁵ Szabó, 2006, p. 283.

A gyakorlatban viszont azt láthatjuk, hogy a döntéshozó az országgyűlés, ezért helyesebb lenne az országgyűlést szuverénnek tekinteni³⁶ mint legfőbb törvényhozó szerv, a törvényhozói szuverenitás letéteményese³⁷ ugyanis mind a belső, mind a külső szuverenitás érvényesítésében fontos szerepet játszik.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az államszuverenitás gyakorlója, még inkább a letéteményese demokráciában az országgyűlés. Ám mi a helyzet a többi állami szervvel, legfőképpen a kormánnyal? Hiszen – főleg a belső szuverenitás tekintetében – a végrehajtó hatalom elég nagy szabadsággal tevékenykedhet, és akkor még nem is beszéltünk a szubszidiaritás jegyében létrejött önkormányzati szervekről. Azt kell tehát látnunk, hogy akkor is, ha nem a népet tekintjük szuverénnek, az állami főhatalom megosztott, nem csupán a belső szuverenitás tekintetében, hanem – az államfő képviseleti joga ellenére – a külső szuverenitás tekintetében is. Ezek a korlátok a demokratikus berendezkedés sajátosságai, deklarált céljuk, hogy egy személy vagy testület se törhessen az állami főhatalom megszerzésére.³⁸

Ám természetesen láttuk már, és az elméletben is benne van, hogy ahol „minden hatalom a népé”, és ahol az igazság a többség függvénye,³⁹ ott egy tehetséges *δημαγωγός* vagy egy gátlástalan testület könnyen kizárólagos hatalomra tehet szert; a legegyszerűbb módon úgy, hogy ideológiája többségre jut az országgyűlésben.⁴⁰

Így jutunk el a diktatúrához.⁴¹ Úgy véljük, a totális diktatúra egy kifejezetten modern jelenség, természetesen számos újkori, késő újkori előképpel.⁴² A két másik vizsgált államformához több módon köthető; a demokráciához a de toqueville-i „tömegek zsarnokságán” keresztül, a monarchiához pedig mintegy annak perverziójaként, az atyai uralom helyett egy Nagy Testvér-szerű zsarnokságként.⁴³

A diktatúrát sokszor kötik egy személyhez, nem feltétlenül helytelenül, viszont azt be kell látni, hogy egy adott államterület nagysága és a lakosság nagy száma miatt egyedül egy diktatúrát fenntartani nem lehet. Természetesen jogi értelemben – attól függően, hogy egy adott berendezkedés milyen szinten te-

³⁶ Ahogy tulajdonképpen az angol modell teszi, a *Queen in Parliament* módszerrel az uralkodót is bevonva.

³⁷ Szabó, 2006, p. 284.

³⁸ Szabó, 2006, p. 282.

³⁹ Megadja, 2009, p. 56–68.

⁴⁰ Kuehnelt-Leddihn, Erik von: A demokrácia útja a zsarnoksághoz. *The Freeman* 35. (5), 1988. május.

http://www.fee.org/the_freeman/detail/democracys-road-to-tyranny/#axzz2Hp3XqhkG. Jómagam fordításában: <http://regnumportal.hu/node/436>. Mindkettő utoljára megtekintve: 2014. június 22.

⁴¹ Mely természetesen nem csupán demokratikus úton lehetséges.

⁴² Ide vehetjük a cromwelli terrorrendszert, illetve Rousseau *volonté générale*-jét.

⁴³ Kuehnelt-Leddihn, 1974, p. 90.

kintett fontos eszközként a jogra – az adott személy, a diktátor állt a jogforrási hierarchia élén.⁴⁴

Az így létrejövő monolitikus szervezet, totális egység mindig erős etatista vonásokkal rendelkezett, és általában a hatalmi harcokban győztesként kikerülő pártot egyesítette is az állammal.⁴⁵ A diktátor itt tulajdonképpen megtestesíti és képviseli is az államot, ám az eszközök határozottan mások, mint egy monarchiában: annál agresszívabb, centralistább eszközökről beszélhetünk, melyek közt a félelem és a terror szinte mindig ott van.

Ebben a helyzetben a belső szuverenitás agresszív képviselete szinte adott. Egy totális rendszer nincsen tekintettel a szubszidiaritásra, a lokális érdekekre, és akár a diktátor, akár az állam végrehajtói rendszere gátlások nélkül érvényesítheti akaratát. Kifele szintén egységként léphet föl az állam, hiszen ellenzéki hangokról nem lehet szó, viszont itt az államközi kapcsolatok terén egyes diktátorok excentrikus természete és a totális berendezkedés voluntarista jellege komoly gondokat okozhat, ahogyan azt láttuk a huszadik század folyamán. Itt látnunk kell azt, hogy ez viszont egy hamis egység egy totális rendszer esetén, lévén hogy minden esetben felülről erőltetett és vezényelt, akkor is, ha a rendszer választási győzelemmel jött létre.

A monarchia esetében elsőre azt láthatjuk, hogy mintha a két előbbi rendszer elemeinek keveredésével lenne dolgunk, hiszen terminológiailag egyeduralomban járunk, viszont az etatizmus hagyományos elemeit szinte sehol sem látjuk. A tény, hogy monarchiákban működnek demokráciák, illetve monarchiák demokráciaként is, arra engedne következtetni, hogy valójában a demokrácia a diktatúra fogalmi ellentétje, míg a monarchia jóval közelebb áll hozzá.

Elég csak pár politikai gondolkodó egy-egy komolyabb művébe beletekintünk, hogy lássuk, ez nem így van.⁴⁶ Egyértelmű, hogy azok a totalizáló elemek, melyek a demokráciában tetten érhetőek, és teljes mértékben a diktatúrában bontakoznak ki, komolyan vehető szinten nem jelennek meg egy monarchiában. A jóságos atya képének összehasonlítása a Nagy Testvérével itt megint csak segíthet, hogy leírjuk az uralkodót, aki lehet, hogy szigorú, lehet, hogy puritán, lehet, hogy kicsapongó, de országának a javát akarja, és ebbe beletartozik az is, hogy ismeri a szabadság és rend érzékeny kapcsolatát, és tudja azt is, hogy a kettő együtt jár, hiszen csak rendben valósulhat meg a szabadság. Ez azt jelenti, hogy még az abszolút monarchiák sem voltak totálisak,

⁴⁴ Lásd a nemzetiszocializmus esetében a Führer helyét a jogrendben és a jogforrási hierarchiában: Szabó, 2002, pp. 248–249.

⁴⁵ Szabó, 2002, pp. 246–248.

⁴⁶ Lásd a már említett Erik von Kuehnelt-Leddihn *Liberty or Equality* című művét (The Caxton Printers, Ltd. Caldwell, Idaho, 1952.), különösen a II. és a III. fejezetet, valamint Hans-Hermann Hoppe *Demokrácia, a bukott bálvány* című könyvét (Ad Librum Kiadó, Budapest, 2010.).

nem csupán annyira nem, mint egy modern diktatúra, hanem még annyira sem, mint egy modern demokrácia.

A szubszidiaritás elve ugyanis érvényesült, még hogyha a gyakorlatban – mint az lenni szokott – soha sem tökéletesen, de véleményalkotó és önkormányzó helyi szervek működtek az államon belül.⁴⁷ E felett állt az uralkodó, minőségileg is, az országra mint sajátjára tekintett, szemben a diktatúrák „első az egyenlők közt”⁴⁸ néptribünjével, aki a nép egyszerű gyermeke, és megtestesíti ezt a népet, mondhatni, ami legjobb a népben, egy teljes mértékben népuralmon álló totális demokráciában.⁴⁹

A szuverenitás maga is először úgy merült fel, mint az uralkodó szuverenitása.⁵⁰ Itt valódi megtestesüléssel állunk szemben, melyet segít a monarchia politikai közösségen felüli mivolta. Úgy véljük, ez az a rendszer, amely – mivel maga a szuverenitásfogalom is innen ered – a leginkább élni tud a szuverenitásával, főleg a struktúrája miatt. Ez a belső szuverenitás tekintetében is így áll, hiszen bár az uralkodó hatalma abszolút, de nem korlátlan és semmi esetre sem totális, így az engedelmesség önkéntes alapú, valamint a külső szuverenitás tekintetében is, hiszen egy ember – egy örökletes monarchiában már egy dinasztia – hitelesen tudja képviselni az országot, mely iránt valóban elkötelezett, hiszen azt utódjának tovább kell adnia majd.

Úgy véljük tehát, hogy a szuverenitás, mind annak belső, mind külső gyakorlása, tehát a legfőbb hatalomnak és autoritásnak a megvalósítása a monarchia esetében valósul meg a legtisztábban. Láttuk, hogy demokrácia esetében osztott szuverenitásról beszélhetünk, mely, úgy véljük, önmagában is egy oximoron, és a szuverenitás fogalmát egy fikcióvá degradálja,⁵¹ valamint a tömegek manipulálhatósága miatt diktatúrához vezethet. A diktatúra szintén egy alkalmatlan rendszer arra, hogy a szuverenitást a klasszikus értelemben megvalósítsa, hiszen bár a diktátor vagy az állam fölléphet úgymond szuverénként, akarátát érvényesítve az államon belül és kívül is, a rendszer szerkezete, totális mivolta és főleg az olyan eszközök, mint félelem és terror alkalmazása nem teszik lehetővé, hogy szuverénként tekintsünk a diktátorra. A szuverenitást ugyanis nem lehet kényszeríteni, az egy elismert, fenntartott hatalom, melyet autoritás és nem erőszak jellemez. A monarchia az a berendezkedés,

⁴⁷ Kuehnelt-Leddihn, 1952, p. 135.

⁴⁸ Lásd Szálasi Ferenc, az „ország első munkása”.

⁴⁹ Nem véletlenül hívták magukat ezek a rendszerek „népi demokráciának” vagy a nemzetiszocializmus esetében „új demokráciának”, „német demokráciának”, illetve Adolf Hitler önmagát „Erzdemokrat”-nak. Kuehnelt-Leddihn, Erik von: *Liberty or Equality*, Idaho, 1952, The Caxton Printers, Ltd. Caldwell, p. 116. és p. 174.

⁵⁰ Szabó, 2006, p. 282.

⁵¹ Ez természetesen nem feltétlenül gond, Jacques Maritain nem véletlenül gondolja azt, hogy a szuverenitástól úgy általában meg kéne szabadulnunk, amit ő egyértelműen az abszolutizmushoz köt (ami szerinte negatív). Maritain, Jacques: A szuverenitás fogalma. In: Takács (szerk.), 2003. p. 633.

melyben megvalósul a valódi szuverenitás, az uralkodó valóban szuverén, és Maritain implikációját, miszerint csak Isten lehet szuverén, a monarchikus berendezkedésbe be is vonja a *Dei gratia* legitimitási elv.

Természetesen azt látnunk kell, hogy nem minden a szuverenitás, az idézett gondolkodók szerint pedig nem is feltétlenül egy szükséges koncepció – vagy nem egy olyan, ami a modern világban megvalósítható vagy megvalósítandó. Számolnunk kell azzal is, hogy olyan országokban, mint Svájc vagy az Egyesült Államok a köztársasági hagyomány miatt teljesen más fogalmuk van a szuverenitásról, föderális berendezkedésük miatt az államszuverenitásról, mint az európai hagyományokból kiinduló gondolkodóknak. Nem kizárt, hogy ezt a modern világban egyszerűen az igényérvényesítés fogalmával is helyettesíteni lehet.

Konklúzió

Ezen túl a kelsen-i problémafelvetés is, ami a nemzetközi jogot és a szuverenitást érinti, kezd egyre akutabbá válni az Európai Unióval kapcsolatban is.⁵² Az Európai Unió és a nemzetállamok szuverenitásával kapcsolatos értekezéseknek se szeri, se száma. Az, hogy ebben a helyzetben mi lesz a szuverenitással, és hogy a jogtudomány ezzel kapcsolatban mennyire tudja befolyásolni a politikai döntéshozókat, egyelőre a jövő kérdése. Viszont a kérdés, amit szerintem föl kell tennünk magunknak: jobban járunk-e, ha megválunk a szuverenitástól, és ezentúl csupán fogalmi-akadémiai viták keretében látjuk ezt viszont, vagy érdemesebb lenne inkább egy normatív szuverenitásfogalomhoz visszatérni? Úgy véljük, hogy ha olyan folyamatok részesei vagyunk, melyek a szuverenitás teljes feladása felé vezetnek minket, lehet, hogy nem a szuverenitást kéne kidobni, hanem inkább ezen folyamatokat felülvizsgálni. Lehet, hogy nem érnek annyit, hogy megszabaduljunk egy ilyen nagy és jelentős múltra visszatekintő államelméleti koncepciótól.

Irodalomjegyzék

- Bodin, Jean: *Az államról*. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó.
Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó.
Hobbes, Thomas: *Leviatán*. Budapest, 1999, Kossuth Kiadó.
Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan*. Budapest, 2001, Rejtjel Kiadó.
Kuehnelt-Leddihn, Erik von: *Liberty or Equality*. Idaho, 1952, The Caxton Printers, Ltd. Caldwell.
Kuehnelt-Leddihn, Erik von: *Leftism*. New York, 1974, Arlington House Publishers. New Rochelle.
Maróth Miklós: Az „arab tavasz”. *Külgügyi Szemle* XI. évf. (2012), 1. sz. pp. 5–20.

⁵² Paksy (szerk.), 2008, pp. 243–317.

Megadja Gábor: A demokrácia politikai vallása. *Kommentár* (2009), 4. sz. pp. 56–68.
Paksy Máté (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia*. Budapest, 2008, Szent István Társulat.
Pethő Sándor: *Démosz vagy Deus?* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Budapest, 1992, Rejtjel Kiadó.
Szabó István: *Német alkotmányfejlődés 1806–1945*. Budapest, 2002, Szent István Társulat.
Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba*. Miskolc, 2006, Bíbor Kiadó.
Takács Péter (szerk.): *Államtan*. Budapest, 2003, Szent István Társulat.
Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I.* Budapest, 2009, Szent István Társulat.

MANDÁK FANNI

A végrehajtó hatalom prezidencializációjának előzményei és gyökerei Olaszországban

Bevezetés

Az olasz politikai rendszer szereplői, intézményei és játékszabályai jelentősen átalakultak az utóbbi három évtizedben. A kormányok és a kormányfők számos területen megerősödtek a törvényhozó hatalommal és az ellenzékkal szemben. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen történeti előzményei és gyökerei vannak a végrehajtó hatalom szintjén egyre inkább megfigyelhető prezidencializáció jelenségének. Ennek bemutatására a dolgozat részletesen elemzi az olasz politikai rendszer legfőbb jellemzőit, az első Köztársaság örökségét és a második Köztársaság politikai szereplői közötti erőviszonyokat, illetve azok alakulását, továbbá az 1948. évi Alkotmány kormányformára vonatkozó rendelkezéseit, továbbá kitér ez utóbbiak gyakorlatba való átültetésére is.

Az olasz politikai rendszer

Az első Köztársaság politikai rendszere¹

1945 tavaszán a felszabadított és újraegyesített Olaszország gazdasága vészesen rossz állapotba került. Olaszországnak ebben a nemzetközileg alárendelt helyzetben és gazdasági bizonytalanságban kellett újraépítenie a demokráciát. Az új alkotmánnyal a politikai osztálynak olyan biztos és demokratikus alapon álló és működő rendszert kellett létrehoznia, amely képes biztosítani az olasz népnek a szabadságot, a kisebbségek tiszteletét és a társadalmi szolidaritást. Ez a korábbi, fasiszta Olaszországgal való teljes szakítást jelentette.

¹ Az olasz és a nemzetközi politikatudomány a második világháború utáni Olaszország politikai rendszerét két korszakra osztja, az úgynevezett első és második Köztársaságra. A választóvonal az 1990-es évek elején kirobbant korrupciós botrány, az ehhez kapcsolódó eljárások által, az 1980-as években elinduló politikai válság felgyorsulása, amelynek eredményeként a meghatározó politikai pártok (Kereszténydemokrata Párt, Olasz Szocialista Párt és Olasz Kommunista Párt) felbomlottak, feloszlottak. A választópolgárok politikába, politikai intézményekbe és szereplőkbe vetett bizalma erősen megingott. Fontos megjegyezni, hogy alkotmányjogi szempontból nem beszélhetünk első és második Köztársaságról, mert a korszakváltáskor az 1948. évi Alkotmány változatlanul hatályban maradt. Az első és második Köztársaság történelmi és politikai eseményeiről lásd bővebben Ghisalberti, 2006; Ciocca, 2007; Lepre, Petraccone, 2008; Miglicci, 1980.

Bár mind a belső, mind a nemzetközi mozgástér jelentősen módosult, a háború utáni hatalmi versengés szereplői némi különbséggel gyakorlatilag ugyanazok voltak, akik az első világháború és a diktatúra közötti politikai életet meghatározták. Az Olasz Szocialista Párt (1943-tól *Partito Socialista Italiano di Unità Proletaria*, PSIUP) két táborra oszlott: a forradalmi és a hagyományos reformista tábor közötti nézeteltérés alapja az volt, hogy míg előbbi az Olasz Kommunista Párttal (*Partito Comunista Italiano*, PCI) kívánt szoros kapcsolatot ápolni, addig az utóbbi a PCI és a polgári pártok közötti térben kívánt elhelyezkedni.

A PCI új erejét és hitelességét antifasiszta fellépésének köszönhetette, amelyre építve legitim módon tudott fellépni mint „nemzeti” és kormányzati politikai erő. Palmiro Togliatti az 1921-ben Livornóban létrehozott leninista párttól teljesen eltérő, új pártot épített fel. Az új tömegpárttá alakult PCI igyekezett bővíteni szavazóbázisát, ezért a hagyományos munkásréteg mellett nyitott a parasztok, földművesek, középosztálybeliek és értelmiségiek felé is. Bár a párt aktívan részt kívánt venni a demokratikus parlamentáris intézményekben, ezzel egy időben nem akarta megtagadni sem a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatát, sem a munkásosztály forradalmi változások iránti igényét. A szocialista és a kommunista párttal csupán egy tömegpárt tudta felvenni a versenyt, a Kereszténydemokrácia (*Democrazia Cristiana*, DC). A DC a paraszti és kispolgári rétegekre támaszkodva jelent meg az olasz politikában. A párt irányvonalát a keresztény elvek, az osztályharc elleni fellépés, a magántulajdon védelme és a reformok igénye határozta meg. A DC kifejezett és nagyobb mértékű egyházi támogatást élvezett, amelyre támaszkodva a mérsékelt politikai erők meghatározó elemévé vált.

A jobboldalon, bár nem kerültek be a parlamentbe, mégis fontos kiemelni az újfasisztákat, akik az újonnan kialakuló rendszert és annak hiányosságait kritizálták, s 1946-ban megalapították az Olasz Szocialista Mozgalmat (*Movimento Sociale Italiano*, MSI), amelyből az 1980-as években megalakult a Nemzeti Szövetség (*Alleanza Nazionale*, AN), amely néhány év alatt a második Körtársaság jobbközép koalícióinak fontos szereplőjévé vált.

Az 1946-os alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon a legtöbb szavazatot (35,2 százalék) a DC szerezte meg, majd jelentős lemaradással (20,7 százalék) a PSIUP és a PCI (19 százalék) következett.

Az 1946. június 2-i és az 1948. április 18-i politikai konzultációk közötti két év meghatározó jelentőséggel bírt az újonnan megszületett köztársaság életében. Ez az időszak az intézményrendszer kialakításáról és felállításáról, a gazdaság nyugati, kapitalista modellek szerinti újra-, illetve átszervezéséről, valamint a politikai egyensúly megteremtéséről szólt.

Az első éveket végigkísérte a DC és a baloldali erők közötti folyamatos konfliktus. Az ellentétek alapját egyrészt a társadalmi összeütközések, másrészt a kibontakozó hidegháborús, új nemzetközi erőter adta, amely tovább élezte a már meglévő politikai megosztottságot. A trumani feltartóztatási poli-

tika (*containment policy*)² meghirdetése pedig egyenesen ellehetetlenítette a hárompárti szövetség jövőjét.

A háború utáni Olaszország a nyugati és európai politika mellett kötelező-dött el: 1949-ben csatlakozott az Atlanti Chartához, és részt vett az Európa Tanácsban, az Európai Szén- és Acélközösségben és az Európai Védelmi Közösségben. Ez a külpolitikai irányvonal meghatározta a belpolitikát, megakadályozva minden olyan politikai erő kormányzati tényezővé válását, amely ezzel ellentétes elköteleződésekkel bírt. Bár a PCI Szovjetunióval való kapcsolatai az 1960-as évektől lazultak, a párt egészen az 1976-os választásokig ellenzéki pozícióba kényszerült.

A Köztársaság első törvényhozási ciklusa túlélte a hidegháború legnehezebb éveit. Az első időszakban a DC teljes hegemoniával bírt a politikai életben. Nem csupán a parlamentben volt abszolút többsége, de 1948-ban kezdeményezte Luigi Einaudi köztársasági elnökké választását is. A parlamenti többség, a köztársasági elnök, valamint a liberálisok, republikánusok és szociáldemokraták állandó támogatása kvázi tejhatalmat biztosított a kereszténydemokratáknak. A centrizmus éveiben (1947–1958) tehát a szocialisták, a kommunisták, valamint a szélsőjobboldali erők, a monarchisták és a neofasiszták teljesen kiszorultak a hatalomból.³

Az 1950-es évek jelentős átalakulásokat hoztak Olaszország számára. Az évtized elejére nagyjából befejeződött az újjáépítés, és elkezdődött a gyors gazdasági növekedés, amelynek hatására Olaszország ipari országgá vált. A gazdasági fellendülés pozitív hatása azonban nem egyenlő mértékben érvényesült az ország különböző részeiben. Az 1950-ben alapított Pénztár Dél-Olaszországért (*Cassa per il Mezzogiorno*)⁴ tevékenysége ellenére a déli régiók mindinkább leszakadtak a fejlett északi területektől, erősítve az észak és dél közötti, a belső piacra termelő, illetve állami védelemben részesülő gyárak és a külföldi piacokra exportáló, az ottani versenyt állni kényszerülő vállalatok közötti olló nyílását.

Miután a centrista többség – DC, PLI (*Partito Liberale Italiano*), PSDI (*Partito Socialista Democratico Italiano*), PRI (*Partito Repubblicano Italiano*) – bizonytalanná és instabillá vált, az 1950-es évek második felétől elsődleges kér-

² Az úgynevezett Truman-doktrína alapja az volt, hogy a második világháború után az Amerikai Egyesült Államok beavatkozik azokban az országokban, ahol a kommunizmus előretörése fenyeget.

³ A centrizmus az olasz köztársasági kor első szakasza, amelyet a DC dominált, meghatározó alakja a párt vezetője és többszöri miniszterelnök, Alcide De Gasperi. Ezen időszak kormányzaiban a DC mellett a mérsékelt erők vettek részt: a liberálisok, a republikánusok és a szociáldemokraták.

⁴ Az 1950-ben létrehozott intézmény a Dél-Olaszországba tervezett állami beruházások programozásáért, finanszírozásáért és lebonyolításáért volt felelős 1984-es megszűnéséig.

déssé vált a kormányzati többség kibővítése, illetve új koalíciós lehetőségek keresése. A hidegháború, illetve a PCI és a PSI közötti, 1956-ig tartó szövetség ideológiailag szembeállította a két partot a nyugatbarát kormányral.

Az 1960-as évek végén kezdődő olasz válság bizonyos szempontból sokkal súlyosabb és elhúzódóbb volt, mint más országokban. A pártok nem voltak képesek megfelelően reagálni a jelentős gazdasági (az iparosodás, az észak–déli problémák kiéleződése) és társadalmi (a családszerkezet változása) átalakulásokra. A kormánykoalíció jelentősebb pártjai súlyos árat fizettek a válságért. Ebben az igen feszült belpolitikai helyzetben előretört a fekete terrorizmus.⁵ A terrorizmus által használt „feszültség és félelem stratégiájának”⁶ célja az volt, hogy destabilizálja az intézményeket és befolyásolja a politikai és társadalmi harcokat az országban. Az 1970-es években a fekete terrorizmussal párhuzamosan jelent meg a vörös terrorizmus.⁷ A formák különbözőek voltak, azonban mindkettő az intézményrendszer gyengeségét és az olasz társadalom válságát jelezte.

A PCI 1972-ben két százalékpontot javítva 27,1 százalékot, míg 1976-ban már 34,4 százalékot ért el. Az átalakult erőviszonyok mélyítették a PCI és a DC közötti megosztottságot. Ugyanakkor azonban a *conventio ad escludendum* elve⁸ kizárta annak lehetőségét, hogy a PCI hivatalosan kormányzati tényezővé váljon, így a rendszer továbbra is blokkolva maradt.

Az 1974-es, a válásról szóló népszavazás elvesztése jelezte, hogy a DC már nem képes a második világháborút követően jelentős átalakulásokon keresztül menő olasz társadalmat a katolikus elvek alapján képviselni. A blokkolt, valós alternatíva nélküli rendszer fenntarthatósága megkérdőjeleződött egy olyan ellenzéki erő jelenléte mellett, amelynek támogatottsága folyamatosan növe-

⁵ 1969. december 12-én bomba robbant a Mezőgazdasági Nemzeti Bank milánói épületében, 17 ember életét követelve. 1974. május 28-án bomba robbant Brescia belvárosában egy szakszervezeti ülés alatt, megölve nyolc résztvevőt. Az augusztus 4-i, Bologna felé tartó Italicus vonat ellen intézett merényletben 12-en vesztették életüket, és több mint ötvenen sérültek meg súlyosan. A legmegrázóbb támadás 1980. augusztus 2-án történt a bolognai főpályaudvaron, amely több mint száz ember halálát okozta, és kétszáz embert sebesített meg súlyosan.

⁶ Lásd: Colarizi, 2007, pp. 338–339.

⁷ A vörös terrorizmus szélsőbaloldali és kommunista ideológiákat valló csoportok tevékenysége volt.

⁸ Olaszország a második világháborút követően mind gazdaságilag, mind politikailag a nyugati hatalmak mellett kötelezte el magát. A háborút követően az Amerikai Egyesült Államoktól kapott jelentős mennyiségű támogatás gazdaságilag teljes mértékben a Nyugathoz kötötte az országot. Az Olasz Köztársaság első kormányainak külpolitikai prioritásai az európai integráció és az atlanti kapcsolatok váltak. Ebben a keretben azonban elképzelhetlenné vált, hogy egy olyan párt, amely igen szoros kapcsolatokat ápol a szovjet kommunista párttal, kormánytényező lehessen. Ezen okok miatt az Olasz Kommunista Párt az első Köztársaság idején hivatalosan nem válhatott koalíciós partnerré.

kedett, azonban hivatalos kormányzati tényezővé nem válhatott. Ugyanakkor megkerülni sem lehetett a PCI-t fontos társadalmi és szociális kérdések tárgyalásakor. Ebben a helyzetben született meg az a történelmi kompromisszum, amely lehetőséget teremtett a nemzeti szolidaritási kormányok 1977-től való működéséhez.

A nemzeti szolidaritás azonban nem eredményezhette a PCI autonóm kormányzati erővé válását, hiszen ezt sem a DC többsége, sem a nemzetközi közösség nem fogadta volna el. A helyzet bonyolultságát fokozta, hogy bár a PCI élesen kritizálta a Szovjetuniót, s mind tagságát, mind politikai elképzeléseit illetően szociáldemokrata párttá vált, kapcsolatait nem szakította meg az „anyapárttal”. A moszkvai pénzügyi támogatások is egészen az 1980-as évek második feléig érkeztek a PCI-hez.

Az 1979 és 1983 közötti törvényhozási ciklus átmenetként értékelhető egy újfajta balközép koalícióhoz vezető úton.⁹ Kialakult az ötpártrendszer, amely a DC mellett magában foglalta a hagyományos balközép erőket (PSI, PSDI, PRI) és a liberális pártot. A PCI pedig újból ellenzékbe került. 1983-tól, a szocialista Bettino Craxi vezette kormány idején a DC arra törekedett, hogy átvegye a balközép erők irányítását, megismételve Olaszországban azt, ami már sikerült Mitterrand-nak Franciaországban. Emellett a DC új vezetője, Ciriaco De Mita hozzákezdett a párt megreformálásához. De Mita egyrészt meg akarta szüntetni a párton belül oligarchák uralmát, másrészt pedig meg akarta újítani a DC, a katolikus mozgalmak és a civil társadalom közötti kapcsolatokat. De Mita nem csupán pártját kívánta megreformálni, hanem az intézményrendszert is, és szorgalmazta az intézményi reformok napirendre tűzését.¹⁰

De Mita az intézményi reformokat a PCI-vel együttműködve akarta megvalósítani annak érdekében, hogy pártját versenyben tudja tartani egyre romló választási eredményei ellenére. Craxi számára az elsődleges cél azonban az volt, hogy fenntartsa a koalíción belüli versenyhelyzetet, és hogy végleg elszigeteljék a kommunista pártot. Ez a két ellentétes motiváció gyakorlatilag lehetetlenné tette a DC és a szocialista párt együttműködését a reformok meghozatalában.

Az 1987-es választásokon a PCI eredménye 26,6 százalékra csökkent, míg a DC némi növekedést elkönyvelve 34,3 százalékot ért el. A PSI folytatva növekedési tendenciáját, 14,3 százalékos támogatottságot szerzett. Az eredmények ellenére a pártok kifulladásra látszottak. 1991-ben a preferenciális választási rendszer megszüntetéséről szóló népszavazás elsőpró eredménye (a résztvevők 95,6 százaléka támogatta a változtatást) egyértelműen jelezte

⁹ A korszakról lásd bővebben Deaglio, 2009, pp. 47–173.

¹⁰ Lásd: Ginsborg, 1998, pp. 280–293.

a közvélemény pártokkal szembeni tiltakozását. Az 1990-es évek elején úgy tűnt, hogy a politikai élet szereplői nincsenek tisztában azzal, milyen mély szakadék szélén állnak. Az 1990-es évek elején általános (gazdasági, politikai, társadalmi) válság bontakozott ki, amelynek különlegességét, egyediségét az átmenet folyamatának jellegzetességei adták. A hidegháború befejezése csak felgyorsította, nem pedig előidézte a válságot. A pártok felbomlása és radikális átalakulása alapjaiban határozta meg az 1990-es évek változásait.

Az egész politikai osztály, de különösképpen a DC számára komoly veszélyt jelentett az Északi Liga (*Lega Nord*, LN)¹¹ megjelenése északon és Leoluca Orlando Hálózata¹² délen.

Az összes nagy párt, a DC, a PCI és a PSI komoly belső ellentétekkel küzdött már évek óta. A DC lejtőn való elindulásának konkrét megnyilvánulása az 1983-as választás volt, amelyen 5,4 százalékot veszítve csupán 32,9 százalékot ért el, mélypontja pedig az 1992-es választás, ahol a párt már a 30 százalékos támogatást sem tudta megszerezni.

A PCI bomlása még a kereszténydemokratákénál is erőteljesebb volt. Miután 1946 óta először csökkent népszerűsége az 1979-es választásokon, a tendencia csak gyorsult. A folyamatos térvész¹³ 1989 novemberében a párt megszűnéséhez vezetett. Achille Occhetto, a PCI akkori vezetője a berlini fal ledöntése után bejelentette, hogy radikálisan megújítja a párt ideológiai beállítódását. A reform eredményeként két új párt született, a Baloldal Demokratikus Pártja (*Partito Democratico della Sinistra*, PDS), amely később Baloldali Demokratákra (*Democratici di Sinistra*, DS) változtatta a nevét, és a Kommunista Újjáalapítás Pártja (*Rifondazione Comunista*, RC). A PDS a párt régi szociáldemokrata irányvonalát vitte tovább. Az RC követte a korábbi szovjetbarát politikát, és magába olvasztotta a radikális baloldali szavazókat. Az 1992-es választáson a PDS 16,1 százalékot, az RC 5,6 százalékot ért el, amely együttesen is messze elmaradt a PCI legutóbbi, 26,6 százalékos eredményétől.

A PSI közben tovább folytatta baloldali vezető szerepének kiépítését, amelyet azonban sosem ért el. Ennek oka az volt, hogy a politikai élet szereplői nem vették figyelembe azt az igen fontos tényt, hogy a második világháborút követően a politikai berendezkedés alapja a DC–PCI „egyensúlyi” helyzet volt, vagyis az, hogy mivel a két nagy párt közül az egyik, a PCI nem válhatott kormányzati tényezővé a *conventio ad excludendum* elve miatt, a másik párt, a DC hatalma konzerválódott. A PCI megszűnése és térvészése azonban felbo-

¹¹ Az Északi Liga Mozgalom 1989-ben alakult meg Olaszország északkeleti területein. Elsődleges célja az északkeleti régió érdekeinek képviselete.

¹² Leoluca Orlando, Palermo polgármestere Hálózat (*La Rete*) néven először mozgalmat, majd 1991-ben pártot alapított, amely balközép kereszténydemokrata tömörülés volt.

¹³ 1979-ben 30,4, 1983-ban 29,9 és 1987-ben 26,6 százalékot értek el a választásokon.

rította ezt az „egyensúlyi” helyzetet. A PCI eltűnésével párhuzamosan a DC is komoly változásokon ment keresztül, amelynek elsődleges alapja az olasz társadalom megváltozása volt.¹⁴

A politikai rendszer a második Köztársaság elején

Az olasz politikai rendszer belső problémáit az 1990-es évek elején külső kihívások is súlyosbították: a gazdasági és pénzügyi válság, a Maastrichti Szerződésben foglalt kritériumoknak való megfelelés nehézsége, az euróövezetbe való belépés. Másfajta politikai fellépésre és új, legitim politikai szereplőkre volt szükség, mert az 1990-es évek elején kirobbant *Tangentopoli-botrány* magával rántotta a nagy pártok mellett a politikai elitet is.¹⁵ A szocialista párt elnöke, Bettino Craxi a botrány kirobbanását követően lemondott, s pártja elért hosszú évek óta tartó válságának utolsó szakaszához, amelynek eredményeként először kisebb csoportok váltak ki és alakítottak új formációt (Szocialisták Föderációja). A párt 1994-ben szűnt meg végleg. A maradék párttagságból megalakult az Olasz Szocialisták és a Reformszocialista Párt.

A *Tangentopoli* nem csupán a szocialistákat, de a kereszténydemokratákat is elsodorta. 1992-ben lemondott Arnaldo Forlani főtitkár, és az 1993-as pártkongresszuson már a párt megszűnéséről tárgyaltak. Erre végül csak 1994-ben került sor, amikor a párttagság nagyobbik része megalakította az Olasz Néppártot, míg a kisebbik rész Kereszténydemokrata Közép néven tevékenykedett tovább.

1993-ban megváltoztatták a választási rendszert: a korábban hatályos arányos rendszert felváltották egy olyan többségi rendszerrel, amely tartalmazott

¹⁴ Az 1990-es évek társadalma már sem struktúrájában, sem viselkedésében, sem értékrendszerében nem egyezett meg a második világháború utánival. A vidéki jellegű ország már a gazdasági boom idején változni kezdett. A család is elvesztette korábbi patriarchális jellegét.

¹⁵ Az 1990-es évek elején fény derült az olasz politika korrupciósorozatára, ez volt az úgynevezett *Tangentopoli*-botrány. Politikusok nagy állami és magánvállalatoktól fogadtak el jelentős összegeket pártjaik és saját kampányaik finanszírozására. A lavina elsodorta a politikai elitet és azt a rezsimet, amely négy évtizeden keresztül irányította az országot. A botrány másfél év alatt országos méretűvé vált, és leginkább a Kereszténydemokrata Pártot és az Olasz Szocialista Pártot, illetve pártvezetőit érintette. A bírósági tárgyalásokat élőben közvetítette a RAI3 közszolgálati csatorna, amelyet nagy tömegek követtek. Az első Köztársaság politikai elitje és pártjai legitimációs válságba kerültek. A botrány eredményeként a két pártvezető, Bettino Craxi és Arnaldo Forlani gyakorlatilag eltűnt az olasz belpolitikából, pártjaik pedig megszűntek. A politikai mellett egy másik, a pénzügyőrséget érintő korrupciós botrány is jellemezte az 1990-es évek elejét Olaszországban. Az úgynevezett Manipulite-ügy a milánói pénzügyőrség adó- és illetékfizetést ellenőrző egységénél robbant ki. Az eljárás eredményeként több mint 50 embert tartóztattak le, köztük több magas rangú pénzügyőrt is.

arányos korrekciós elemeket is.¹⁶ Az 1993. április 18-án tartott népszavazás eredménye arra kötelezte a parlamentet, hogy dolgozza ki és fogadja el a szükséges intézkedéseket a reform végrehajtásához. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az az új választási rendszer, amely meghatározta a későbbi olasz politikai rendszert, nem a különböző politikai erők választását tükrözte, hanem a népszavazás eredményét. Következésképpen az új választási törvény okozta jelentős változást egyik politikai erő sem szerette volna. További problémát okozott, hogy a választópolgárok az arányos rendszer ellen, nem pedig valami mellett voksoltak a népszavazáson.

Az új választási rendszer nem bírt nyilvánvaló, előre jól kiszámítható hatással a parlamenti intézmények új legitimációjának kialakításakor. Bár az új választási törvény egy bipoláris rendszert hozott létre, nem csökkentette a parlamenti pártok valódi számát, nem mérsékelte a fragmentációt. Az 1993. évi választási reform hatására az olasz parlament elveszítette az úgynevezett kormányválasztó funkcióját, mivel a választási eredmények közvetlenül és megmáshatatlannul kifejezték a kormánykoalíció összetételét és a kormányfő személyét. A választási listákat a minisztertanács elnökjelöltjei vezették, így a választópolgárok a voksoláskor kvázi közvetlenül döntöttek a kormányfő személyéről is. Ezen változás ellenére a parlament két kamarája megtartotta a kormány és a parlament közötti bizalmi kapcsolat felbontására irányuló erejét, s ebben az időszakban többször is élt a kormányok megbuktatásának eszközével, leszavazva az adott kabineteket a bizalmi szavazásokon (*questione di fiducia*).

A többségi rendszer felé való elmozduláskor a politikai intézmények nem tudtak megfelelően alkalmazkodni az új helyzethez, mivel a választási rendszer reformjával párhuzamosan további szerkezeti reformokra nem került sor. Az átmenet okozta nehézségek leküzdésére a politikai rendszer szereplői megpróbálták a már rendelkezésükre álló eszközöket az eddigiektől eltérő módon felhasználni. Ezek az új alkalmazási módok azonban több esetben sem a törvényi, sem az alkotmányos szabályozásnak nem feleltek meg. A törvényerejű kormányrendelet (*decreto legge*)¹⁷ és a delegált hatáskörben hozott törvényerejű rendelet (*decreto legislativo*)¹⁸ használatával való visszaélések mindennaposakká

¹⁶ Az 1993. évi 276. törvény (*Norme per l'elezione del Senato*) és 277. törvény (*Nuove norme per l'elezione della Camera dei deputati*) értelmében a parlamenti helyek 75 százalékát egyéni választókerületi rendszerben osztották ki, míg a fennmaradó 25 százalékot országos lista keretében. (Megjegyzés: Olaszországban a törvényeket arab számokkal jelölik.)

¹⁷ A törvényerejű kormányrendelet (*decreto legge*) által biztosított lehetőséggel a kormány vész helyzetben törvényerejű rendeletet alkothat, amely az elfogadásával azonnal hatályba is lép, azonban amennyiben a parlament 60 napon belül nem alakítja a rendeletet törvénnyé, elveszti hatályát. Ez a rendeletfajta nem létezik más meghatározó európai demokráciákban, mint például Franciaország, Németország és Nagy-Britannia.

¹⁸ A törvényerejű rendelettel (*decreto legislativo/decreto delegato*) a kormány törvényerejű rendeletet hozhat a parlament által előre megszabott keretek között, gyakorlatilag annak a folyamatból való kizárásával. Ebben az esetben a parlament a jogalkotási jogkörét delegálja a kormánynak – időhiány vagy az adott kérdés sokrétűsége miatt.

váltak a kormányok pártállásától függetlenül. (Az ezen jogalkotási eszközök megváltozott alkalmazási módjának a kormány és a parlament viszonyára gyakorolt hatására a fejezet 3.2. pontjában térek ki részletesen.)

Az új többségi rendszer bevezetésekor a bipoláris pártrendszer aszimmetrikus volt, mert a jobbközép erőkkkel – Hajrá Olaszország! (*Forza Italia*, FI), Nemzeti Szövetség (AN), Északi Liga (LN) – szemben egy fragmentált baloldallal állt, több párttal és egymással versengő pártvezetőkkel: Baloldal Demokratikus Pártja, Olasz Néppárt, Demokraták Paktuma (Olasz Szocialisták, Segni Paktum, Demokrata Szövetség), Zöldek Szövetsége, Demokrata Unió Európáért, Olasz Kommunista Pártja. Ez a jellegzetesség a következő években sem változott.

Az 1994. március 27–28-i választásokat a Hajrá Olaszország! nyerte, megszerezve a szavazatok 21 százalékát. Az első, igen rövid életű Berlusconi-kormányban a Hajrá Olaszország! mellett az Északi Liga és a Nemzeti Szövetség vett részt. Umberto Bossi, a Liga vezetője pár hónap után már nem támogatta Berlusconi terveit, s végül úgy döntött, hogy pártjával kilép a szövetségből. Ennek következményeként 1994. december 22-én Berlusconi bejelentette lemondását. Az akkori köztársasági elnök, Oscar Luigi Scalfaro a politikai válság elkerülése érdekében nem hagyta jóvá az előrehozott választásokra vonatkozó javaslatot. Egy évig a Lamberto Dini vezette szakértői kormány irányította az országot, majd az 1996-os választásokon a balközép koalíció szerezte meg a szavazatok többségét, és Romano Prodi alakíthatott kormányt. Az Olajfa-szövetség¹⁹ alkotta koalíció azért tudott nyerni a választásokon, mert a jobbközép választási koalícióban nem vett részt az Északi Liga, abban csak a Hajrá Olaszország! és a Nemzeti Szövetség szerepelt. A Prodi-kormányzás hozzájárult ahhoz, hogy nőtt a végrehajtó hatalom szerepe a parlamenttel szemben, és ezáltal javult a rendszer döntéshozatali képessége.

Az 1990-es években Olaszországnak komoly gazdasági problémákkal kellett szembenéznie. Bizonytalanná vált az ország pénzügyi integrációhoz történő csatlakozása is. Ennek ellenére a hatalmon lévő balközép Olajfa-szövetségnek sikerült elkerülnie a súlyos gazdasági válságot. Prodi prioritásának tekintette az eurózónához történő csatlakozást, a feltételül szabott konvergenciakritériumok teljesítését, és célul tűzte ki a második Köztársaságba vezető reformok véghezvitelét. Prodi gazdasági programjának sikere nem maradt el, az ország csatlakozhatott az Európai Monetáris Unióhoz. Mindezek ellenére 1998-ban lemondásra kényszerült, miután a szélsőbaloldali Kommunista Újraalapítás Pártja kilépett a kormánykoalícióból Fausto Bertinotti vezetésével.

Az új minisztertanácsi elnök Massimo D'Alema lett, aki az 1997-ben felállított, az alkotmányreformért felelős parlamenti bizottságot is vezette.

¹⁹ A szövetség pártjai: Baloldal Demokratikus Pártja, Olasz Néppárt, Lista Dini, Zöldek Szövetsége, valamint külső támogatással a Kommunista Újraalapítás Pártja.

A D'Alema-bizottság feladatai közé tartozott az államformával, a kormányzattal és a parlamenttel kapcsolatos reformok kidolgozása. A javaslatok jó részét azonban az ellenzék nem szavazta meg, így a bizottság 1998-ban megszűnt.

Az olasz kormányforma az Alkotmányban és a gyakorlatban

Az Alkotmány kormányra vonatkozó cikkei és a kormány szerkezeti kialakításának nehézségei

1946. június 2-án²⁰ megválasztották az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjait. Az 556 képviselő az ország leendő kormányformájáról és a hatalmi ágak közötti viszonyról szóló vitát az elismert alkotmányjogász, Costantino Mortati által készített jelentés tárgyalásával kezdte meg. A dokumentum megvitatását követően Tommaso Perassi, a második albizottság²¹ vezetője bejelentette, hogy az albizottság tagjai arra a következtetésre jutottak: az olasz társadalom jelenlegi helyzetében nem lenne megfelelő a prezidenciális kormányforma az ország számára. A döntés értelmében az albizottság a parlamentáris kormányformát javasolta az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek, azzal a kiegészítéssel, hogy részletesen ki kell majd alakítani azokat a szabályokat, amelyek biztosítani fogják a végrehajtó hatalom stabilitását. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a második albizottság kormányformára vonatkozó javaslatát 1946. szeptember 5-én fogadta el.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés egyes tagjai az amerikai egyesült államokbeli prezidenciális rendszer bevezetését támogatták,²² míg mások²³ a kormány és a kormányfő megerősítését kezdeményezték. Ezeket a javaslatokat a plénum nem fogadta el. Ennek az volt az oka, hogy a két legnagyobb párt nem akart erős és domináns végrehajtó hatalmat Olaszországban. Egy újabb autoriter rezsimtől való félelem és az elkötelezettség minden olyan szabály bevezetésére, amely által elkerülhető egy, a korábbihoz hasonló helyzet, gátat szabott ezeknek a kezdeményezéseknek. Alcide De Gaspari, a Kereszténydemokrata Párt akkori elnöke nem volt biztos pártja parlamenti választási győzelmében, ezért nem támogatta az erős végrehajtó hatalom létrehozását. Palmiro Togliatti, az Olasz Kommunista Párt vezetője pedig azért nem állt az erős kormány kialakítása mellé, mert a *conventio ad excludendum* elv következtében pártja nem válhatott hivatalos kormányzati tényezővé.

²⁰ Az 1924 óta tartott első szabad választások keretében.

²¹ Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés munkáját három albizottságban végezte. Az első bizottság az állampolgárok jogainak és kötelezettségeinek meghatározásával foglalkozott, a második az állam alkotmányos berendezkedésével, a harmadik pedig a gazdasági és szociális kérdésekkel.

²² Például Piero Calamandrei.

²³ Például Egidio Tosato és Constantino Mortati.

Az elfogadott parlamentáris kormányformára a két világháború közötti alkotmánymódosítások, elsősorban az osztrák és a csehszlovák, továbbá az 1946-os francia alkotmány volt jelentős hatással. Az olasz alkotmány öt cikke foglalkozik az ország kormányformájával. A 92. és a 93. cikkek a kormány intézményi szerkezetét, illetve a kormányfő és a miniszterek megválasztásának módját szabályozzák. A 92. cikk kimondja, hogy a miniszterek tanácsa a kormányfőből és a miniszterekből áll, illetve hogy a tanácsot a kormányfő vezeti. A 94. cikk a kormány és a parlament közötti bizalmi viszonyt és a kormány megszavazásának módját határozza meg, továbbá bevezeti a bizalmatlansági szavazás intézményét.²⁴ Kimondja, hogy amennyiben a parlament egyik vagy mindkét háza leszavazza a kormány egy törvénykezdeményezését, az még nem kötelezi a kabinetet a lemondásra. A 95. cikk a kormányfő és a miniszterek feladatait, jogait és kötelezettségeit határozza meg. A kormányra vonatkozó utolsó cikk lefekteti, hogy a minisztertanács elnöke és a miniszterek kötelesek az igazságszolgáltatás előtt felelni mindazokért a bűncselekményekért, amelyeket hivataluk gyakorlásához kapcsolódóan követtek el mandátumuk alatt, illetve mandátumuk lejártát követően.

Az 1948. évi Alkotmánynak a végrehajtó hatalomra vonatkozó cikkei nem tartalmazznak részletes és kidolgozott szabályokat. Részben ez a hiányosság a felelős a gyenge kormány intézményéért az első Köztársaságban. Az Alkotmány nevezett cikkeiből hiányoznak azok a megfelelő mechanizmusok, amelyek garantálnák a kormányzati stabilitást, részleteiben meghatároznák a végrehajtó hatalomnak a törvényhozó hatalommal való kapcsolatát, szabályoznák a kormány hatalmának kereteit a parlamenti döntéshozatali eljárásokban, és amelyek meghatároznák, hogy milyen formában alakíthatja ki a kabinet politikai irányvonalait. Az Alkotmány végrehajtó hatalomra, különösképpen a kormány és a parlament kapcsolatára vonatkozó cikkeinek általános jellege következtében a Köztársaság évtizedeiben különböző kormánymodellek érvényesültek, a „kompromisszumos parlamentarizmustól” a többségi parlamentarizmusig, valamint olyan modellek, amelyekben a parlamentáris és a prezidenális rendszer jellemzői is keverednek egymással.

A köztársasági kor első kormányainak gyengeségét nem csupán a végrehajtó hatalomra vonatkozó alkotmányos szabályok általános jellege okozta, hanem a szimmetrikus kétkamarás rendszer és a fasiszmus előtti házszabályokhoz való visszatérés is. Ez utóbbi döntés következménye volt, hogy újból a parlament vált az olasz politikai rendszer központi szereplőjévé.

²⁴ Bizalmatlansági szavazást azonban nem csupán az ellenzék, hanem a kormány is kérhet egy adott törvényjavaslathoz. Ebben az esetben a zárószavazáson csak a kormány javaslatáról szavaznak, minden más betérjesztésű módosító indítvány törölődik. Amennyiben a javaslatot elfogadja a parlament, a kormány bizalmat kap, folytathatja a munkáját, azonban ha leszavazzák a tervezetet, a kormány megbukik.

Az Alkotmány kormányra vonatkozó cikkeinek általánosságából fakadó problémákat súlyosbította az alkotmányos rendelkezések késedelmes végrehajtása. A Köztársaság első évtizedeiben nem a formális alkotmány határozta meg a végrehajtó hatalom működését, hanem az úgynevezett materiális alkotmány,²⁵ vagyis a politikai pártok és a köztük lévő parlamenti egyensúly.

A Köztársaság első évtizedeiben számos kezdeményezés volt azon szabályok kidolgozására, amelyek stabillá és hatékonyabbá tehetnék volna a kormányokat, azonban ezek a kezdeményezések kevéssé bizonyultak sikeresnek. Leopoldo Elia, ismert olasz alkotmányjogász ezeket a következőképpen értékelte: *„Az Alkotmányozó Nemzetgyűléskor elszalasztott lehetőség »újrateremtésére« tett lépések ahhoz a sivatagbeli oázishoz hasonlítanak, amelyről azt hisszük, hogy már elértük, s aztán a semmi közepén elájulunk.»*²⁶

A kormányformára vonatkozó alkotmányos szabályok megvalósítása

A kormányra vonatkozó alkotmányos szabályozások ismertetését követően azt vizsgálom, hogy az alkotmányos rendelkezések gyakorlatba való átültetése miért volt sikertelen és kései Olaszországban.

A Köztársaság első évtizedeiben az olasz politikai rendszerben nem létezett reális politikai alternatíva, Olaszország úgynevezett „blokkolt demokrácia” volt. Az ország politikai életét erős pártok és gyenge intézmények jellemezték, s ezekben a gyenge intézményekben, különösen a kormányban, az erős pártok voltak a meghatározóak. A Minisztertanács elnöke nem rendelkezett politikai irányító hatalommal, csupán mediációs szereppel bírt: legfontosabb feladata a kormánykoalíció pártjai és pártvezetői közötti egyensúly tárgyalások útján való elérése és fenntartása volt.

Az 1948. évi Alkotmány által meghatározott fő irányvonalak részletes szabályainak kidolgozására a Köztársaság első évtizedeiben több kísérletet is tettek. Ezeket a próbálkozásokat mindig alapjaiban határozta meg az aktuális politikai és társadalmi helyzet és a pártok közötti erőviszony. Az első törvényhozási ciklus végén De Gasperi kormányfő, felismerve az 1948. évi választások által létrehozott törékeny pártrendszert, megváltoztatta a választási törvényt. Az úgynevezett „csalás” törvénye²⁷ átalakította a korábban hatályos,

²⁵ A fogalom Costantino Mortati alkotmányjogász nevéhez fűződik. Alapja az alkotmány dinamikus jellege. Mortati úgy vélte, hogy az alkotmány nem köthető egy statikus helyzethez. A jog nem merülhet ki a hatályban lévő azon jogszabályok összességében, amelyek alárendeltek egy formális alkotmánynak. A formális alkotmány mellett Mortati szerint létezik egy materiális alkotmány is, amely két részből áll: a különböző politikai érdekekből és a politikai pártokból, amelyek képviselik és megvalósítják ezeket az érdekeket. Lásd bővebben: Mortati, 1940.

²⁶ Lásd bővebben: Elia, 1971.

²⁷ Lásd bővebben: Barbera, Fusaro, 2001, pp. 202–204.

arányos választási rendszert, és bevezette a győztes jutalmának intézményét.²⁸ Az új választási törvény elfogadásával De Gasperi célja az volt, hogy a Kereszténydemokrata Párt egyedül is képes legyen kormányt alakítani, és ne korlátozzák a koalíciós partnerek. Az új választási rendszer alapján az a párt, amely elérte a leadott szavazatok 50 százalékát plusz egy voksot, automatikusan megkapta a parlamenti helyek 65 százalékát. A következő, az 1953. évi választás azonban nem várt fordulatot hozott, mert a Kereszténydemokrata Párt nem érte el a győztesnek járó jutalomhoz szükséges küszöböt, és így nem volt képes egyedül, koalíciós partnerek nélkül kormányt alakítani.

Az 1950-es és az 1960-as években, a nagy gazdasági fellendüléssel párhuzamosan fokozatosan és igen megkérsve elkezdődött az alkotmányos szabályok részletes kidolgozása és azok gyakorlatba való átültetése. 1956-ban létrehozták az Alkotmánybíróságot, amely még ebben az évben meg is kezdte a munkáját, és 1963-ban teljesen szimmetrikussá tették a kétkamarás rendszert, amikor a Szenátus mandátumát is öt évben határozták meg, hasonlóképpen a Képviselőházéhoz. 1968 és 1971 között kiépítették a rendes státútummal bíró régiók rendszerét, és 1970-ben kidolgozták a népszavazásra vonatkozó szabályrendszert is. Annak ellenére, hogy ezek a reformok jelentős előrelépést jelentettek a korábbi évtizedekhez képest, nem gyakoroltak közvetlen hatást a kormányozhatóság szintjének növelésére és a kormányformára sem.

Az alkotmányos szabályok részletes kidolgozásának következő állomása a két kamara 1971-es házszabályreformja volt. A reformok egyfelől előrelépést jelentettek, másfelől azonban súlyosbították a kormány és a parlament között már korábban is fennálló bonyolult kapcsolatot, még inkább nehezítve a parlament hatékony és produktív működését.

A nemzeti szolidaritás rendszerének kimerülésével²⁹ és a pártok közötti erőegyensúly átalakulásával a politikai napirend fontos elemévé vált a kormányra vonatkozó szabályrendszer felállításának szükségessége. Egyre inkább előtérbe került a pártvezetés és a kormány irányításának egymástól való elválasztása. Ez a fajta változás Giovanni Spadolini elnökségével kezdődött az 1980-as évek elején, majd felerősödött Bettino Craxi és Ciriaco Luigi De Mita kormányzása idején az évtized második felében.

A pártvezetés és a kormány irányításának kettéválasztására irányuló törekvésekkel párhuzamosan az 1980-as években egyre több figyelmet fordított-

²⁸ Az új törvény értelmében az a párt vagy pártkoalíció, amely a választásokon eléri a szavazatok 50 százalékát plusz egy szavazatot, megkapja a képviselőházi helyek 65 százalékát.

²⁹ Az 1970-es évek második felében a gazdasági válság és a társadalmi nehézségek, a megjelenő terrorizmus leküzdésére nagykoalíciós kormány alakult, amelyben immár az Olasz Kommunista Párt is hivatalosan részt vett. 1978-tól Enrico Berlinguer, a kommunista párt vezetője aktív résztvevője lett a kormánykoalíció pártelnökei közötti egyeztetéseknek. Aldo Moro kormányfő elrablását és meggyilkolását követően azonban ellehetetlenült a kommunista párt és a kormány közötti korábbi együttműködés.

tak a kormányozhatóság növelésére és a végrehajtó hatalom megerősítésére. Ezen lépések legfontosabb elemei az 1988. évi 362. törvény (*Nuove norme in materia di bilancio e di contabilità dello Stato*) és az 1988. évi 400. törvény (*Disciplina dell'attività di governo e ordinamento della Presidenza del Consiglio dei Ministri*). Az előbbi törvény megerősítette a kormány helyzetét és szerepét a költségvetési törvény kidolgozására és elfogadására vonatkozó eljárásokban. Annak ellenére, hogy ezek a reformok a kormányzati rendszer számos részét módosították, nem bírtak jelentős hatással a kormányformára, mert túlságosan későn jelentek meg, és nem voltak alkotmányos szintű rendelkezések. A 400. törvény kidolgozta az Alkotmány 95. cikkében foglalt rendelkezések részletes szabályozását, racionalizálta a végrehajtó hatalom működését. Megerősítette a kormányt a jogalkotási eljárásokban, a központi közigazgatás és a helyi közigazgatási szint közötti kapcsolatrendszerben, továbbá kiépítette a kormány belső struktúráját.

E reformokat követően az 1980-as évek végén következett az alkotmányos szabályok végrehajtásának harmadik fázisa, az Alkotmány módosításának előkészítése. Az alkotmánymódosításért felelős kétkamarás bizottságok több tervezetet is megtárgyaltak, de ezek nem voltak jelentős hatással a kormány működésének módosítására.

A kormány politikai rendszerben betöltött szerepének és működésének változása majd csupán az 1990-es évek elején figyelhető meg, azonban nem egy jól kidolgozott alkotmánymódosítás következtében, hanem a bel- és külpolitikai események hatására. Az 1990-es évek elején a külső³⁰ és belső események, változások eredményeként az első Köztársaság politikai rendszere összeomlott, a pártok – amelyek az elmúlt több mint negyven évben az olasz politikai életet irányították és determinálták – válságba kerültek, feloszlottak vagy felbomlottak. A változások hatására a kormány megerősödött, különösen a Giuliano Amato és a Carlo Azeglio Ciampi vezette kabinetek idején. Ezek voltak az úgynevezett köztársasági elnöki kormányok, mivel ezek a kabinetek egy olyan, pártoktól való függetlenséget tudtak megvalósítani, ami évtizedeken keresztül elképzelhetetlen volt Olaszországban.

Az első és a második Köztársaság közötti átmeneti időszakról kezdve a kormányok folyamatosan erősödtek a politikai intézményi struktúrában belül. Ezt a folyamatot számos külső és belső tényező befolyásolta, amelyek közvetlenül vagy közvetetten hatottak a végrehajtó hatalomra. Új politikai szereplők jelentek meg, akik új politikai stratégiákat alkalmaztak, közvetlenebb kapcsolatot építettek ki a választópolgárokkal. A politikai viták leegyszerűsödtek, a média egyre nagyobb teret és szerepet kapott a belpolitikában. A gazdasági

³⁰ A nemzetközi események (a Szovjetunió felbomlása, Németország egyesülése, a hidegháború befejezése) hatására az évtizedeken keresztül uralkodó „*conventio ad excludendum*” elv elvesztette jelentőségét.

változások, az 1990-es évek gazdasági válsága megerősítette a kormány szerepét a politikai rendszerben.

Összegzésként elmondható, hogy a második Köztársaság idején a kormány fontos változásokon ment keresztül, amit azonban nem átfogó alkotmányreform, hanem elsősorban a politikai rendszer átalakulása eredményezett.

Irodalomjegyzék

- Barbera, Augusto – Fusaro, Carlo: *Corso di diritto pubblico*. Bologna, 2001, Il Mulino.
- Ciocca, Pierluigi: *Ricchi per sempre? Una storia economica d'Italia (1796–2005)*. Torino, 2006, Bollati Boringhieri.
- Colarizi, Simona: *Storia dei partiti nell'Italia repubblicana*. Roma–Bari, 1994, Laterza.
- Colarizi, Simona: *Storia politica della Repubblica, 1943–2006*. Roma–Bari, 2007, Laterza.
- Deaglio, Enrico: *Patria 1978–2008*. Milano, 2009, Il Saggiatore.
- Elia, Leopoldo: Il direttorio nel governo di coalizione. *Giurisprudenza Costituzionale* (1971), 1. sz.
- Ghisalberti, Carlo: *Storia costituzionale d'Italia 1848–1994*. Roma, 2006, Laterza.
- Ginsborg, Paul: *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato 1980–1996*. Torino, 1998, Einaudi.
- Imparato, Marco – Turazza, Michele (ed.): *Dialoghi sulla Costituzione*. Monte Porzio Catone, 2013, Effepi Libri.
- Lepre, Aurelio – Petraccone, Claudia: *Storia d'Italia dall'Unità a oggi*. Bologna, 2008, Il Mulino.
- Migliucci, Debora: *Storia e costituzione: le basi giuridiche e istituzionali dei 150 anni d'Italia*. Milano, 1980, Angeli.
- Mortati, Costantino: *La Costituzione in senso materiale*. 1940.

MEGADJA GÁBOR

Üldöztetés és politikai filozófia

Az üldöztetés problémája alapvető fontosságú a XX. századi tudósemigráció számára. Nem pusztán új, befogadó országokban érezhették magukat többé-kevésbé idegennek, de a modernség viszonyai között is. Épp ezért e tudósemigráció számára sok esetben az idegenségérzet és a modernség problémája összekapcsolódik.

Alfred Schütz két fő jellemzőjét emelte ki az idegennek: objektivitását és kétes lojalitását. Előbbi fenomenológiai-tudományos szempontból azért lehet érdekes, mert az idegen, az emigráns rákérdez azon jelenségekre, melyek a „belső” számára apodiktikusak – így az idegen ideális fenomenológus, kérdőre vonja a hallgatólagos előfeltevéseket. A kétes lojalitás abból fakad, hogy az idegen „hálátlan”, nem értékeli eléggé az adott kulturális mintát mint menedéket.¹ Georg Simmel már konkrétan is megnevezi az idegen legjobb empirikus megjelenését: a zsidót.² Az emigráció egy jelentős hányadának zsidó háttere különleges tapasztalatisággal gazdagította filozófiai reflexiójukat. Külön figyelmet érdemel e tekintetben Hannah Arendt és Leo Strauss gondolkodása, akiket nyilvánvaló módon foglalkoztatott a zsidó lét esélye a modern világban.

Leo Strauss vidéki német ortodox zsidó családban született és nevelkedett. Gyerekkori tapasztalatai azért érdekesek, mert Kirchhain a populista antiszemitizmus központja volt ebben az időben. Ellentét azonban a német zsidóságon belül is létezett: a vidéki zsidóságot a vallási ortodoxia és a politikai konzervativizmus keveréke jellemezte, valamint az emancipációval és a modernizációval szembeni mély szkepszis.³ Arendt – orosz zsidó emigránsok gyermekeként – Strauss-hoz⁴ hasonlóan cionista lett: egyikük sem hitt a liberális „semleges” állam megoldási kísérletében, az egyenjogúsítás csodafegyverében. A „zsidó kérdés” megoldatlanságát, politikai kérdéssé válását a modern-

¹ Schütz, 1984, pp.412-413.

² Wolff, 1950, pp. 402-408.

³ Sheppard, 2006, p. 10.

⁴ Mint azt látni fogjuk, Strauss számára a cionizmus csak ideiglenes megoldást jelentett, és ő maga sem tekinthető elkötelezett cionistának.

ség válsága jelének tekintették.⁵ „A modern zsidókérdés léte a felvilágosodástól datálódik; a felvilágosodás – azaz a nem zsidó világ – tette föl.”⁶

Strauss egyértelműen a német liberalizmust okolta: „A német liberális demokrácia gyengeségében kell keresnünk az okát, hogy Németországban a zsidók helyzete miért volt bizonytalanabb, mint a többi nyugati országban.”⁷ Számos eltérésük ellenére Arendt is úgy látta, hogy a modernség, a liberális egyenjogúsítás, az emancipáció és az univerzális emberi jogok elmélete nem menti meg a zsidóságot. Sőt: részben ezeket is okként tartották számon a zsidóság huszadik századi sorsának magyarázatakor. Mindkettejük esetében fontos a német filozófia, főként Nietzsche és Heidegger hatása, vagyis az a felfogás, mely szerint a hagyomány elveszett: a korábbi értelmezési keretek érvénytelenné váltak, és nem lelhetünk menedéket a felvilágosodás örökségében.

Strauss: a liberalizmuson túl

Noha, mint említettük, Strauss a korabeli populista antiszemitizmus központjában élt zsidóként, írásaiból, feljegyzéseiből úgy tetszik, mintha érzéketlenséget mutatna az antiszemitizmus iránt. A kurhesseni zsidóság helyzetére emlékezve azt írta, „alapvető békekességben” éltek a nem zsidó szomszédjaikkal, és miközben a kormányzatot nem minden aspektusból tartotta csodálatra méltónak, abbéli képességét, hogy „fönntartsa a rendet”, igen.⁸ Ez az antiszemitizmus iránti „érzéketlenség” később is megmarad, ahogy a vidéki kontemplatív lét nagyra értékelése is – ezzel párhuzamosan pedig mindvégig jelen van Strauss munkásságában a *Bildungsideal/Bildungsbürgertum* elutasítása, a felvilágosodás és a liberalizmus bírálata.

„A német-zsidó lét e liberális burzsoá modellje állt Strauss ismételt vitapontjainak középpontjában az asszimilációs burzsoá német zsidósággal szemben, amely hibásan a humanitás és egy jól működő német állam gépezetének kozmopolita hitébe helyezte bizalmát.”⁹

Straussra német kortársaihoz hasonlóan a német idealista filozófia gyakorolt nagy hatást: a német humanista, neokantiánus Hermann Cohent és Ernst Cassirert érdemes itt említeni. Cassirer Strauss doktori témavezetője volt, ennek ellenére Strauss mesterének legfontosabb előfeltevéseit is megkérdőjelezte – és több affinitást érzett az „eretnek katolikus” Martin Heidegger, mint *Doktorvater*-e iránt.¹⁰ Cassirer előfeltevései összeférhetetlenek voltak Strauss

⁵ Láczi, 1999, p. 14.

⁶ Arendt, 2007a, p. 3.

⁷ Láczi, 1999, p. 15.

⁸ Sheppard, 2006, p. 12.

⁹ I. m. p. 25.

¹⁰ I. m. p. 25.

meggyőződésével: előbbiben Strauss a liberális burzsoá német társadalom, a zsidóság és németség szintézisét látta, Heideggerben viszont a visszatérés lehetőségét a klasszikus filozófiához (ugyanakkor elítélte a nemzetiszocializmus védelmét Heideggernél, illetve filozófiájának amorális aspektusait).

Strauss a „vélemények anarchiája” helyett az igazság keresését jelölte ki célul. Disszertációjában a felvilágosodás racionalizmusát és a liberális teológiai komponenseket bírálta. A relativizmus, liberalizmus és historizmus bírálátán keresztül Strauss – Carl Schmitthez hasonlóan – a német liberalizmus kompromisszumos alapállását is elutasította: „mint zsidók, radikálisak vagyunk, és nem szeretjük a kompromisszumokat”.¹¹ Schmitttel és Heideggerrel bírálatuk tárgya kötötte össze Strausst: a két radikális-konzervatív katolikus hasonlóképpen vetette el a protestáns bismarcki kulturkampf eredményét, a liberális nemzetállamot.¹²

„Míg Strauss írásai sok mindennek elmondhatók, csak szisztematikusnak nem, elégedetlenségének, ha nem egyenesen megvetésének tárgya gyakorlatilag konzisztens maradt: a liberalizmus. A liberalizmus árnyalatait látta minden modern mozgalomban és ideológiában, amely a tolerancia és a társadalmi egyenlőség elveit akarta biztosítani. Strauss a liberalizmust őszintétlennek tekintette, mivel azon igyekezetében, hogy elérje a konszenzust, döntő feszültségeket és ellentéteket hagyott figyelmen kívül vagy tompított el. A liberalizmus mátrixát a modern Németországban 1789 elveinek vallása, kulturális protestantizmus, a felvilágosodás racionalizmusa, a történelmi haladásba vetett hit és az értékmentes tudomány eszméje alkotta.”¹³

Strauss szerint a felvilágosodás filozófiája azért érdemel külön figyelmet, mert egy „második barlangot” teremtett. Míg az „első barlang” a vélemények világa volt, a politikai közösségek bevett, hagyományos felfogásait és létmódját jelenítette meg, a „második barlang” előtérbe hozta az „előítélet” fogalmát, ezzel szemben határozta meg önmagát a felvilágosodás. A modernségben már nem a látszattal és véleménnyel folyik a viaskodás az igazság nevében és érdekében (mint Platón esetében, ahol az *episteme* kerül szembe a *doxa*-val), hanem az „előítélettel” szemben, bármit jelentsen is ez.¹⁴ Weimari írásainak karaktere kifejezetten polemikus, melyek a liberalizmus ingatag és illuzórikus alapjai, illetve a felvilágosodás értelemben és történelmi haladásba vetett hite ellen irányulnak.¹⁵ Strauss képtelen volt elfogadni a német liberális zsidóság álláspontját: az emancipáció, az egyenlő jogok és a liberális jogállam számára nem jelentettek megoldást. Ahhoz, hogy a „második barlangból” kijussunk, el kell

¹¹ Sheppard, 2006, p. 27.

¹² Épp ezért a katolikus és a zsidó tapasztalat és reflexió e kérdésben külön vizsgálatot is érdemelne.

¹³ Sheppard, 2006, p. 36.

¹⁴ *I. m.* p. 41.

¹⁵ *I. m.* p. 17.

szakadnunk a jelentől. Az út hosszúsága növekszik, hiszen először az első barlangba, a vélemények világába kell eljutnunk, hogy aztán a fényre törhessünk.

Strauss a *galut* állapotából indult ki – a zsidóság kitaszítottságából, üldöztetéséből, amit eredetileg mentális diszpozícióként (*Gesinnung*) értelmezett – és mint társadalmi-politikai, egzisztenciális tény. A zsidó létre való reflexió szorosan összekapcsolódik Straussnál a *filozófuslétre* adott válasszal. A modern államokban a zsidó, akárcsak a filozófus, kitaszított, üldözött. Így a zsidó kérdés ugyanaz lesz, mint a filozófia egyik alapkérdése: hogyan éljünk? Strauss válasza – e tekintetben és általában is – egyszerre volt konzervatív és radikális: a régi struktúrák szeretete és a meglévő renddel való teljes szakítás vágya jellemezte.¹⁶ A zsidóság problémájára a választ először a *galut*ból való kiszabadulásban keresi – így magától értetődő módon fordul a cionizmushoz –, majd azt a zsidó lét alapvető és elszakíthatatlan komponensének tekinti:

„A hozzáállás e változása a *galut* állapotának kérdésében a folyamatos eltávolodást mutatja a cionista agendáktól, politikáktól és általában a tömegpolitikától, akár demokratikusak, akár nem.”¹⁷

Strauss olyannyira messze ment e kérdésben, hogy az antiszemitizmus lehetséges pozitív hatásait taglalta a cionizmusra és a zsidóságra való tekintettel. Szerinte ugyanis, ahogy az ősi izraeliek nem fogadták be az idegeneket, úgy a modern zsidóknak ugyanezt az intoleranciát érdemes várniuk a befogadó nemzetektől.¹⁸ A *galut* a zsidó népnek „a lét maximális lehetőségét [*Dasein-möglichkeit*] teszi lehetővé a minimális normalitás [*Normalität*] állapotán keresztül”.¹⁹ Strauss számára a probléma a német liberális zsidósággal az, hogy elfelejtették a *galut* állapotát. Egy liberális állam nyújtotta biztonságba vetették hitüket, amely a múlt részévé teszi az intoleranciát, az üldözést, a zsidókkal szembeni ellenségességet, amit a premodern korban kellett elszenvedniük.

Ugyanez az észrevétel jelenik meg Strauss nem zsidó politikai felfogásában is: a liberálisok és a szocialisták elfelejtették, hogy az emberi lények inherensen rosszak, és hogy e tény a politikának számításba kell vennie²⁰ – nem nehéz látni a párhuzamot e ponton Schmitt politikai filozófiájával. Schmitt számára az ember megszűnne ember lenni, ha megszabadulna a politikaitól; Strauss számára a zsidó megszűnik zsidónak lenni, ha megszabadul a *galut* állapotától. A *galut* Straussnál megfeleltethető a schmitti „kivételes álla-

¹⁶ I. m. 2006, p. 18.

¹⁷ I. m. 2006, p. 19.

¹⁸ I. m. 2006, p. 43.

¹⁹ Idézi Sheppard, i. m. p. 43. Ez erősen rezonál Heidegger megfejtésére: az emberi lét legnagyobb potenciálja egy radikálisan instabil állapotban található meg.

²⁰ I. m. p. 45. Strauss azonban – tanulságos módon – azért bírálja Schmitt politikáiról alkotott felfogását, mert az – Hobbesra hagyatkozva – nem lép túl a liberalizmuson. Másképpen fogalmazva: Schmitt felfogása Strauss szemében nem eléggé antiliberális, hiszen Hobbes politikafilozófiája éppen hogy megszabadulási kísérlet a politikaitól.

potnak”, vagy éppen a „semmivel való konfrontációnak” a heideggeri filozófiában.²¹ Ennek fényében a kései írásaiban Strauss a cionizmus normalitására való törekvését ahhoz látta hasonlatosnak, mintha el akarnánk hagyni a hobbesi természeti állapotot. A filozófusi lét optimális állapota a *galut*.

Az eredetvesztés problémája, a zsidóság és a modernség válsága Straussnál összefügg: a modern racionalizmus nem oldotta meg a zsidókérdést. Ebből a felismerésből eredeztethető Strauss módszertana is, illetve a zsidó filozófiai hagyomány vizsgálata.²² Strauss módszertanának két fontos eleme van: 1) a szoros olvasat és 2) a kettős tanítás.²³ Eszerint úgy kell érteni a régi szerzőket, ahogy ők értették magukat. Le kell hámozni minden modern lerakódást, historista és progresszív hozzátoldást. Ez a felfogás hasonlatos Heidegger *Destruktion*-jához, és talán nem is nevezhető „konzervatív” eljárásnak. Strauss e módszertani felfogása ugyanakkor, mondhatni, reakciós indíttatásból fakad, hiszen azon modern gőg elutasítása adja az alapját, mely szerint mindent jobban tudunk, mint a régiek. Ez Strauss szerint azért sem igaz, mert a természet, az emberi természet, az igazságosság kérdései állandóak, az azokra adott helyes válaszok nem történeti jellegűek – még akkor sem, ha magának Straussnak a kiindulópontja is történeti volt.²⁴

Strauss fő kérdése az, hogy a jó politikai rendre adott válasz történeti-e vagy filozófiai. Amennyiben történeti, úgy maga a történelem ad megoldást a jó politikai rendre – és a „fejlődés” révén ad rá választ. E hozzáállás Strauss szerint megfoszt minket azon mércéktől, melyekkel megítélhetjük a politikai rezsimeket.

Strauss premodern bírálatot fogalmaz meg a liberalizmussal és a modern tudománnyal (a „második barlanggal”) szemben. Utóbbi esetében az „értékmentesség” pozitivista-relativista elvét bírálta. Strauss szerint az emberi világ elemzése csak *értékelő* lehet, különben képtelenek vagyunk különbséget tenni a jó és rossz rend, a zsarnokság között. A modern tudomány önképét ugyanakkor képmutatónak is tekintette, hiszen az egyszerre vallotta magát értékmentesnek és „jó demokratának” – ha ez utóbbi igaz (a kettő együtt nem lehet), akkor Strauss szerint nem a nihilizmus, hanem a konformizmus érvényesül.²⁵ Az értékmentesség elvének követése logikus módon oda vezet, hogy normákat hiába keresnek, hisz azokat már fölszámolták:

²¹ *I. m.* p. 47.

²² Láczi, 1999, pp. 26-27.

²³ E két elem ellentmondásosságának a problematikus mivolta is felvethető: ha a szoros olvasat követelményeit komolyan vesszük, hogyan lehetséges a kettős tanítás?

²⁴ Láczi, *i. m.* p.36.

²⁵ Strauss, 1988, p. 349. „Itt, aki nem illeszkedik a mintához, elveszik.” Idézi Sheppard, 2006, p. 82.

„Az értékítéletek kimondásának társadalomtudományi tilalma ahhoz a következményhez vezetne, hogy a koncentrációs táborokban elkövetett nyilvánvaló tettek szigorúan tényyszerű leírása, valamint esetleg az elkövetők motivációinak a szintén tényyszerű elemzése megengedett: nem megengedett viszont kegyetlenségről beszélni. Természetesen egy ilyen leírás minden értelmes olvasója látja, hogy a leírt tettek kegyetlenek. A tényyszerű leírás tulajdonképpen keserű szatíra. Amit szókimondó beszámolóknak neveznek, az a mellébeszélés művészetével ér fel.”²⁶

Strauss a modern tudományoszményben a felvilágosodás hübriszt látta megtestesülni: azt a hitet, mely szerint az emberi értelem minden problémát képes megoldani. Ez számára arroganciát és egoizmust testesített meg. Az értelemre alapozott politikai rend kísérlete továbbá minden kényelmes illúziót megszüntetett,²⁷ és a nihilizmus romantizált modelljéhez vezetett a bibliai erkölcsiség elutasításával.²⁸ A modern racionalizmus bírálataival egyidejűleg azonban Strauss az – antik – értelmet kereste, és azt kívánta rehabilitálni. Szemben Schmittel, Strauss Hobbesban a liberalizmus és a szocializmus előfutárát látta, amiért detronizálta az értelem szerepét, és az akaratot helyezte előtérbe. A harmincas évek politikai felfordulása arra készítette Strausst, hogy minden szubjektív akaratra alapozott rezsimeket elutasítson.

Mint említettük, Strauss alapvetően a politikafilozófia első kérdéseitől indult: Hogyan éljünk? Melyik a legjobb rezsimek? A mannheimi „szabadon lebegő értelmiség” képzelete számára nem jelentett túl sokat: a modern társadalomtudomány ugyan értékelheti ezt a felfogást, ám a fenti kérdések szempontjából ezek a képzetek értéktelenek.²⁹ E kérdésekre ugyanis nem ad választ a pluralizmus, mely szerint megegyezhetünk abban, hogy nem értünk egyet.³⁰

A politika első kérdéseire vagy az értelem, vagy a hit adhat választ – ezt nevezte Strauss politikai-teológiai kérdésnek/állapotnak, a két válasz feszültségét Athén és Jeruzsálem konfliktusának. Ideális esetben a próféta alapítja meg az államot, aki egyszerre filozófus és törvényhozó.³¹ Ám a valóságban ez az ideális állapot aligha létezik. A társadalom és a filozófus/próféta ellentéte jellemzi az ismert rendeket – a próféta veszélyben van a zsarnokoktól és a sokaságtól, véleményekkel kell elfednie valós tanítását. E ponton ismét összekapcsolódik a zsidó és a filozófus problémája: Platón tökéletes városának keresését Strauss szerint nem felelgethetik el a zsidók – a zsidó nemzet akkor tökéle-

²⁶ Strauss, 1999, p. 44.

²⁷ Vö. Burke, 1990.

²⁸ Sheppard, 2006, p. 70.

²⁹ És, jegyezzük meg, mint az fiatalkori, főként a zsidó közéletben játszott szerepéből ki-
derült, Strauss maga sem volt afféle szabadon lebegő értelmiségi: aktívan részt vett a ko-
rabeli német zsidóság politikai vitáiban.

³⁰ Sheppard, 2006, p. 95.

³¹ I. m. p. 72.

tes, ha tökéletes törvényen alapszik, és azt be is tartja.³² De tökéletes társadalmak nincsenek, így egy nemes léleknek – a filozófusnak – meg kell válogatnia, kikkel áll össze. A filozófus, ha választ akar adni a jó rend kérdésére, szükségszerűen szembekerül a politikai közösséggel, hiszen annak bevett hiteit, elveit kérdőjelezi meg.³³ Strauss szerint ezért van szükség kettős tanításra, vagyis egy eszközre, amellyel a filozófus megvédi magát a közösség haragjától.

„Ily módon az üldöztetés sajátos írástechnikát és ezáltal egy különös irodalmi műfajt hív életre, melyben a legfontosabb dolgokról az igazság kizárólag a sorok között jelenik meg. (...) Biztosítja a személyes kommunikáció minden előnyét, ugyanakkor kiküszöböli legnagyobb hátrányát: nem csak az író ismerősei férhetnek hozzá az új gondolatokhoz. Biztosítja a nyilvános közlés minden előnyét, de kiküszöböli legnagyobb hátrányát: az író fenyegető halálos ítéletet.”³⁴

Strauss szerint a modernség és a felvilágosodás önhittsége elfeledtette a filozófusokkal az üldöztetés problémáját, és azt, hogy a sokaság elől el kell rejtteni az igazságot. Ezért fordult a középkori muszlim és zsidó filozófusokhoz – Maimonidészhez és al-Farabihoz. A korai felvilágosodás ugyanis a *teoretikus* észt tartotta fontosnak, és nem a *praktikus*at, ahogy a modern. A modern felvilágosodás azon a hiten nyugszik, hogy mindenkivel meg lehet ismertetni az igazságot – Strauss szerint ez a nézet egyszerre volt hibás és káros:

„A korábbi írók attitűdjé gyökeresen különbözött ettől. Felfogásuk szerint a »bölcsék« és a »tömegék« közti szakadék az emberi természet alapvető eleme, ezért az egyre javuló népneveléssel sem lehet áthidalni: a filozófia, illetve a tudomány lényegében a »kevesek« kiváltsága. Meg voltak győződve arról, hogy az emberek többsége gyanakodva nézi és gyűlöli a filozófiát.”³⁵

A középkori felvilágosodás szerzői még elég bölcsék voltak ahhoz, hogy ezt az alapvető feszültséget észben tartsák: bizonyos igazságokat tilos a sokasággal megosztani. E ponton felmerül a kérdés: miért pont az Egyesült Államokban dolgozta ki Strauss a kettős tanítás módszerét? Miért egy liberális demokráciában, ahol kőbe volt vésve a szólásszabadság eszméje?

³² I. m. p. 77. Egy Karl Löwithnek írt levél arra utal, hogy Strauss valóban a Platón és Arisztotelész által leírt legjobb politikai rendet tekintette a legjobb politikai rendnek. Sheppard, 2006, p. 104, Lánczi, 1999, p. 13.

³³ „Szókratész: És ha ismét amaz árnyak böngészésében kellene versengenie az ottani örökös rabokkal, és vakoskodnék csak, míg a szeme meg nem szokná a sötétet – és ez az idő, míg megszokná, nem is volna rövid –, hát nem kacagnák ki, nem mondanák-e róla: úgy kell neki, miért ment fel, íme szeme világát veszítve jött vissza, hát lám, nem éri meg a felmenetel! És ha valaki eztán megpróbálná béklyóikat megoldani, és felvezetni őket, azt, ha nyakon csíphetnék és megölhetnék – vajon nem ölnék-e meg? Glaukón: De igen!” Platón, *Az állam*. VII. könyv, 517a.

³⁴ Strauss, 1994, pp. 30-31.

³⁵ Strauss, i. m. pp. 40-41.

Egyrészt Strauss az illiberális társadalmak erényeit akarta becsempészni az Egyesült Államokba.³⁶ Szerinte ugyanis a totalitarizmusnak és a zsarnokságnak volt legalább egy pozitív hatása: prudenciát és óvatosságot ébresztettek a filozófusban. Szükségét érezte, hogy a politikai tökéletlenség tudatát és a *galut* állapotát fenntartsa. Másrészt talán nem túlzás azt feltételeznünk, hogy Strauss alapvetően antiegalitárius volt, így a módszere nem pusztán az üldöztetés meglétén vagy annak hiányán nyugszik. Ha az emberek intellektuális képességeikben alapvetően egyenlőtlenek, akkor a filozófusnak ugyanúgy el kell rejtenie előlük az igazságot a szólásszabadság körülményei között, mint amikor üldözik. Platónt, Maimonidészt és Nietzschét követte: csak a kevesek lehetnek filozófusok. A legjobb rend valójában csak „zárt társadalom” lehet, hiszen csak a tudás egysége mentén jöhet létre – a nyilvánvalóan tökéletlen politikai viszonyok között –, melyek Strauss szerint soha nem fognak megszűnni; a filozófusnak el kell rejtenie mondanivalóját.

Harmadrészt Strauss nem tartotta túl nagyra a „gondolatszabadság” meglétét és garanciáját sem: a szólásszabadság körülményei között hangoztatott nézetek általában készen kapott gondolatok közötti választást jelentettek számára, nem valódi gondolkodást.³⁷ A liberalizmus, a gondolatszabadság biztonságának érzete intellektuális önhiúsághoz vezet; ezzel szemben az illiberális viszonyok a különleges embereket, közösségeket arra készítetik, hogy felfedezzék és megőrizték a valóban független tudásforrásokat. Strauss szerint a gondolatszabadság megléte nem oldja meg magának a gondolkodásnak a problémáját. Jellemző hozzáállására, hogy hiába nyújtott neki menedéket a liberális-demokratikus Egyesült Államok, az amerikai liberalizmus állandó átkok tárgya maradt számára.³⁸

Strauss a harmincas évek felfordulásának két forrását jelölte meg: az egyik a német nihilizmus volt, a másik a weimari liberalizmus. De míg utóbbit mindeztől elvetette, és a liberalizmusról gyakran a fizikai undor szókészletével írt, az előbbi *indíttatásával* megértőbb volt:

„A pacifikált bolygó kilátása” – magyarázza Strauss – „uralkodók és uraltak nélkül, egy planetáris társadalom, amely csak a termelés és fogyasztás iránt elkötelezett, a spirituális, csakúgy, mint materiális kereskedelem termelése és fogyasztása iránt, érthetően volt rémisztő jó néhány nagyon intelligens és nagyon decens, jóllehet nagyon fiatal német számára.”³⁹

Lazábban ehhez az irányzathoz tartozik Schmitt, Heidegger, valamint a konzervatív forradalom képviselői, Möller van den Bruck és Ernst Jünger.

³⁶ Sheppard, 2006, p. 81.

³⁷ *I. m.* pp. 100-101.

³⁸ *I. m.* p. 91.

³⁹ Idézi Sheppard, *i. m.* p. 96.

Strauss az esztétizált militarizmust sosem kedvelte, ám a liberalizmusellenességet mélységesen megértette. A weimari liberalizmus nem adott intellektuális vezetést a fiataloknak, így nem csoda, hogy a liberalizmusból kiábrándult vagy az az iránt eleve ellenszenvet tanúsító fiatal német gondolkodók miféle eszmékhez fordultak. Talán ebből érthető meg Strauss – feltételezett vagy valós – szellemi elitizmusa is, amit az Egyesült Államokban gyakorolt tanítványainak szűk körében.

„A tizenhetedik századi radikális felvilágosodás nyomában felépített világban a rang, rend, igazság és a szent régi értékeit felforgatták és semmibe vették az egalitarianizmus, relativizmus, kommercializmus, historicizmus, tömegpolitika és liberalizmus kedvéért. Strauss elégedetlensége a modernitás utóbbi, felszínességet létrehozó csoportjával szemben vezérelte gondolkodását Weimar összeomlása után egész amerikai karrierje során.”⁴⁰

Strauss sosem volt az asszimiláció és a felvilágosodott, toleráns társadalom, valamint a *Bildungsbürgertum* híve. Bírálatainak célkeresztjében állandó és kitüntetett helyet foglalt el a liberalizmus. Míg az ezoterikus tanítás a keveseknek szóló igazság kifejtésére szolgált, az exoterikus tanítás azért volt fontos, hogy megerősítse a társadalom konzervatív nézeteit. Zsidó vonatkozásban erre vonatkozott a *tesuvá* felhívása, a zsidóság visszatérésének igénye az ortodoxiához.⁴¹ A liberalizmussal szembeni ellenérzései kifejeződtek az utópiák elvetésében is. A modern felvilágosodás célja az volt, hogy minden korábbi nemzeti, vallási stb. választóvonalat *aufklärung*gal töröljön el. Ehhez hasonlóan kérdőjelezett meg minden olyan projektet, amely túl akar lépni a politikai tökéletlenségen, és azt a messianisztikus vágyat, amely meg akarja szüntetni a kitaszíttóságot – a zsidó és a filozófus számára egyaránt. Strauss Nietzsche-t követve úgy vélte, hogy a liberális-demokratikus egalitarizmus végső soron kizárja a filozófus mint filozófus létének lehetőségét, és ezzel kapcsolatosan komoly kérdéseket tesz fel az üldöztetés némely pozitív hatásával kapcsolatban.⁴²

„Miután amellet érvelt, hogy a zsidó kiválasztottság szükségszerűen maga után vonja a zsidó és az isteni örök elválasztását, Strauss univerzalizálja ezt az állapotot [a galutot – M. G.] a teljes emberiség számára: képtelenek vagyunk egy tökéletesen igazságos politikai rendet létrehozni, és utópiát nem lehet megvalósítani. Meg vagyok győződve arról, hogy ez az észlelhető ontológiai pesszimizmus az alapvető forrása Strauss intranzigens konzervativizmusának, és legteljesebb megvetésének a liberális és progresszív politikák iránt egész felnőttkorában.”⁴³

⁴⁰ I. m. p. 84.

⁴¹ Feltételezhető, hogy Strauss számára az ortodoxiához való visszatérés a „sokaságnak” szólt. A filozófus ugyanis csak a filozófia igazsága iránt elkötelezett – azaz sem vallásnak, sem politikának. Sheppard, 2006, p. 119. Valószínűleg erre vonatkozik Arendt megjegyzése is Straussról egy Jaspersnek írt levelében: „Meggyőződéses ortodox ateista (...) Nem kedvelem.” I. m. p. 120.

⁴² Sheppard, 2006, p. 63.

⁴ I. m. p. 120.

Sem az emberi állapot, sem a zsidó probléma nem oldható meg emberi erőfeszítéssel: abszolút problémákat véges lények nem tudnak megoldani, ahogy ellentmondásmentes társadalmat sem lehet alkotni. Minden alkotmány tökéletlen, így a legjobb létező politikai rend is. A filozófus és a társadalom, valamint Athén és Jeruzsálem konfliktusa is feloldhatatlan. Strauss a *galut* állapotának univerzalizálásával olyan lehetőséget talált, amellyel megőrzi az elit csoportot, amely elkötelezett a valódi igazság iránt. A filozófus túlélésének egyetlen lehetséges útja az, ha visszaemlékszik az üldöztetésre – akár léteznek a szólásszabadságot biztosító törvények az aktuális helyen és időben, akár nem – Szókratésztől kezdve a középkori felvilágosodás gondolkodóin keresztül a modern éra üldözöttjeiig, ahogyan a zsidó számára is a *galut* az, ami emlékezteti örök kitaszítottságára.

Strauss képtelen volt elfogadni a zsidókérdés és a filozófia problémájának liberális megoldását – Weimar kudarca idején és utána is. Egy Karl Löwithnek írt levelében így fogalmazott:

„Csak azért, mert a jobboldali irányultságú Németország nem tolerál minket, ebből nem következik, hogy a jobboldal elveit el kell utasítanunk. Épp ellenkezőleg, csak a jobboldal – fasiszta, tekintélyelvű, birodalmi – elvei alapján lehetséges, hogy méltóságteljesen, az »ember íratlan jogaira« való nevetséges és émelyítő hivatkozás nélkül tiltakozzunk az undorító szörnyeteg ellen.”⁴⁴

Megvetését mi sem fejezi ki jobban, mint hogy azt írta: „nem fogok kúszni a liberalizmus keresztje előtt”, illetve ezzel a lehetőséggel szemben inkább preferálta volna a „visszatérést a gettóba”.⁴⁵ Összességében elmondhatjuk, hogy Strauss nézetei fiatalkorától kezdve egészen az Egyesült Államokban töltött időig összeegyeztethetetlenek voltak a liberalizmussal és a felvilágosodással. Ha utóbbinak a hármasszavát vesszük alapul – szabadság, egyenlőség, testvériség –, Strauss a következőképpen válaszolt volna rájuk: a jó rezsim célja nem a szabadság, hanem az *erény*; az egyenlőség lehetetlen és hamis kíváncsi, mert az emberek lényegileg egyenlőtlenek; a testvériség, az emberiség egyetemes közössége bukásra van ítélve – és a huszadik századi liberális jogállam kísérletével meg is bukott.

Hannah Arendt: a pária

Míg Strauss a filozófiához fordult, és a barlangból akart kijutni, Arendt a praxis, a politika irányába tájékozódott. Egy 1964-es német tévéinterjúban, miután filozófusként mutatták be, a riportert kijavítva azt mondta: „Attól tartok, tiltakoznom kell: nem tartozom a filozófusok közé. A területem, ha beszélhe-

⁴⁴ Idézi Sheppard, *i. m.* p. 62.

⁴⁵ *I. m.* p. 62.

tünk egyáltalán ilyenről, a politikaelmélet. Nem tartom magam filozófusnak, és azt sem hiszem, hogy a filozófusok közössége befogadott volna.”⁴⁶ Strauss a klasszikus filozófiában, Arendt pedig az antik politikában keresett menedéket a modernséggel szemben. Strauss-hoz hasonlóan Arendt is a felvilágosodás problémájából indul ki: a zsidóság problémája elválaszthatatlanul összekapcsolódik a modernség problémájával.

Lessing az értelmet, a humanitást és a toleranciát választotta a történelemmel szemben: „Az igazság elvész a felvilágosodásban.”⁴⁷ A választás értelme Lessing számára az volt, hogy az értelem választásával – feladva a történelmet, így saját történelmüket is – a zsidók teljes értékű emberi lények legyenek. Ez az univerzális emberi minőség választása a partikuláris-történelmivel szemben. Az ily módon „átformált” zsidó azonban egy idegen múlttól függ: múltjától való elszakadásra ítéltetett, mégis annak köszönheti létét.

„Így a zsidók egy történelem nélküli néppé váltak a történelemben. Herder felfogása a történelemről megfosztja őket múltjuktól. Így újra szemtől szembe állnak a semmivel.”⁴⁸

A felvilágosodás által a történelemtől megfosztott zsidóságnak tett ígéret az emancipáció, az egyenlőség, az asszimiláció – ez azonban csalóka Arendt szerint.⁴⁹ Arendt különböző utakat vizsgált, amelyek orvosolni próbálták valamilyen módon a zsidóság eme sehová sem tartozó állapotát: „Egy zsidó csak akkor lehet ember, ha megszűnik zsidónak lenni.”⁵⁰

Heinrich Heine-nél a pária az átlagemberekhez csatlakozik, hiszen azok kitaszítottságában osztozik. Ez a kitaszítottság azonban vidám színezetet kap, a *joie de vivre* élményét. Hiszen ki a valódi *schlemiel*? A zsidó pária vagy azok, akik felcserélték a természet ajándékait a hiábavaló társadalmi privilégiumokért és előítéletekért – azaz a parvenük? A pária távolságtartása Heine szerint a szabadság lényege. Ez a „természetes szabadság”, hiszen az ember szabadnak születik, és épp a társadalmi rangért, privilégiumokért való küzdelmében kényszeríti magát szolgaságba. Csak a társadalom béklyói verik láncra a természetes módon szabad embert, azoknak köszönheti rabságát. Heine afféle tükröt tart a politikai világ elé, annak nevetségességét, groteszk jellegét, hiábavalóságát hangsúlyozva – hiszen a nap mindenkre épp ugyanúgy süt, a társadalmi pozíciókért való aggodalmaskodás hiábavaló. Ez eredményez egy bizonyos „gyökértelenséget” a zsidóság esetében: „Valóban, a zsidó tendencia az utópizmus felé – mely hajlam épp az emancipáció országaiban a legnyilvánvalóbb – a (...) társadalmi gyökerek e hiányából fakad.”⁵¹

⁴⁶ Lilla, 2005, p. 61.

⁴⁷ Arendt, 2007, p. 4.

⁴⁸ Arendt, i. m. p. 16.

⁴⁹ I. m. p. 276.

⁵⁰ I. m. p. 283.

⁵¹ I. m. p. 280.

Természetesen Heinét nem tévesztette meg az a délibáb, hogy a zsidók képesek „egyszerű emberi lényekként” létezni a népeken és nemzeteken kívül – nem dőlt be a „világpolgárság nonszenszének”, ahogy Arendt fogalmazott.⁵²

Bernard Lazare a pária és a költő alapvető rokonságát ismerte föl, hiszen mindketten a társadalom kitaszítottjai. Lazare a Dreyfus-ügy kapcsán lázadt a páriaállapot ellen. Szemben Heinével, úgy vélte, ki kell lépni a fantázia és a természet világából, hogy a pária a való életben, a politikában képviseljen minden elnyomott emberi lényt.⁵³ Míg Heine vidáman nevetett a hiábavaló igyekezeten, hogy a pária parvenüvé váljon, és ezzel tegye nevetségessé magát, Lazare komolyan vette az elnyomás elleni küzdelem feladatát. A pária, amint belép a politikába, szükségszerűen lázadó lesz. A probléma azonban az, hogy ily módon a *schlemiel*ből *schnorrer* lesz: azoktól kell koldulnia, akik ellen harcolnia kellett volna: „...a pária automatikusan azon társadalmi rend egyik pillére lesz, amelyből ő maga ki van taszítva”.⁵⁴

A politikába belépő, az elnyomott emberekért egyetemes módon kiálló pária sziszifuszi végeredménnyel találja szembe magát: a parvenü fél, hogy pária lesz, a pária parvenü akar lenni – így tudni fogják egymásról, hogy rokonok. A minden elnyomottért való egyetemes kiállás nem szünteti meg a zsidó mint zsidó létének problémáját.

Arendt említi még Charlie Chaplint is, aki ugyan nem volt zsidó, ám a „csavargó” figurájában ő is a *schlemiel*t jeleníti meg: a kisembert, aki bujkál a hatóságok elől, és rendszerint ártatlanul vádolják – csak amikor valódi stiklit követ el, akkor sikerül kiszabadulnia a törvény karmai közül. Chaplin alakításában szintúgy a *schlemiel* állandó szélmalomharca jelenik meg, akit azonban egyfajta sajátos életrevalóság és jellemez.

Kafka az *Egy küzdelem leírása* című művében a művészetbe való menekülés hiábavalóságát hangsúlyozza: a művészet a társadalom alkotásává válik, így oda nem vezet többé menekülőút. A pária születésétől fogva élethalálharcot vív a társadalommal, és e küzdelemben egyedül a *gondolkodás* fegyvere marad számára.

A zsidó mint pária témájában talán a legfontosabb mű mégis Kafka *Kastélya*, és annak főhőse, K., aki talán Kafka ezen egyetlen művében kimondottan és egyértelműen zsidó. K. sem a néphez, sem az uralkodókhoz nem tartozik valójában: idegen. K. célja az, hogy megkülönböztethetetlen legyen, azaz asszimilálódjon. A zsidók Arendt szerint általában az uralkodókhoz húztak, Kafka hőse pedig épp a másik utat választja, és ugyanazt akarja, mint ami „mindenki másnak” is megvan: otthont, családot, munkát, állampolgárságot.

⁵² I. m. p. 282.

⁵³ I. m. p. 284.

⁵⁴ I. m. p. 285.

Ehhez azokkal kell megszakítani a kapcsolatot, akikhez a legjobban hasonlít: K. azt teszi, amit az egész világ elvárna a zsidóktól.⁵⁵

K.-t csak azon univerzális minőségek érdeklik, melyek minden ember számára adottak: a „természetes” vagy „emberi” jogok. Amikor a falu lakói felfedezik, hogy az idegen a kastély védelmét élvezzi, érdektelenségük ellenségeséggé vált át – ekkor K. vágyat kezd érezni az iránt, hogy visszatérjen a kastélyba. A falu lakói nem azért nyugtalanok, mert a főhős idegen, hanem mert nem fogad el szívességeket, nem tudja azokat értékelni.⁵⁶

Kafka főhőse lassan ráébred, hogy azok az „alapvető dolgok”, amikkel szerinte a falu lakói rendelkeznek – mint az általános emberi jogok, normális élet, család stb. – épp annyira nem állnak számukra rendelkezésre, mint K. számára. A falu lakói életüket a végzet játékaaként élik meg, amit nem tudnak kontrollálni. Állandó élményük az, hogy a hatalmasságok szeszélyeinek vannak kitéve: a „normalitás”, amire K. vágyik, kivételessé vált. Nem a feladást választja azonban, hanem azt, hogy tovább küzd, és osztozni akar a falu lakóinak fájdalmaiban. Állandó félelem járja át azonban amiatt, hogy e fájdalmakat nem tudja átélteni, és nem lehet soha egy közülük. A történet végén a főhős, a „jóakaratú ember” kimerül – és meghal.

Arendt szerint ennek az igazságnak a felismerése tette Kafkát cionistává. A zsidóság „abnormális” pozíciójának eltörlése csak úgy lehetséges, ha ők is népként élhetnek, mint bármely más nép.

„Addig, még a nyugat-európai zsidók csak társadalmi értelemben voltak páriák, nagymértékben találhattak megváltást azáltal, hogy parvenükké váltak.”⁵⁷

A pária élete, noha meg volt fosztva a politikai jelentőségtől, semmi esetre sem volt értelmetlen. Ma viszont az. (...) A pária zsidó és a parvenü zsidó ugyanabban a hajóban vannak, és elkeseredetten eveznek ugyanazon a vad tengeren. Mindkettőt ugyanazzal a jellel bélyegezték meg; mindketten törvényen kívüliek. (...) Végre világossá vált, hogy az egyén »értelmetlen szabadsága« csak teljes népének értelmetlen szenvedése előtt kövezi ki az utat. A társadalmi elszigetelődés már nem lehetséges. (...) Ma mind a realizmus az egyik oldalon, mind az idealizmus a másik oldalon utópikus. (...) A jóakaratú embert ma elszigetelődésbe taszítják, ahogy a zsidó-idegent a kastélyban. Elveszik – vagy meghal a kimerültségben. Mert csak egy nép keretei között élhet az ember emberként az emberek között, anélkül, hogy kimerítené magát.”⁵⁸

Arendt az állam nélkül maradt kisebbségek példájában látta manifestálódni a természetes emberi jogok kívánalmának tarthatatlanságát. Ha az ember mindig rendelkezik természetes jogaival, és azok elidegeníthetetlenek, ak-

⁵⁵ I. m. p. 291.

⁵⁶ Vö. Schütz „kétes lojalitásával” az *Idegen* c. esszéiben.

⁵⁷ Arendt, 2007, p. 296.

⁵⁸ I. m. p. 297.

kor ezeket sosem veszíti el, viszont nem is jelentenek semmit. Az állam és nép nélkül maradt zsidóság hiába hivatkozott (volna) elidegeníthetetlen emberi jogaira. Burke kritikáját az emberi jogokkal szemben Arendt ezért nem tekintette elavultnak:⁵⁹ csak egy létező politikai közösség pozitív jogai garantálnak valódi jogokat.

Bár különböző utakat választottak, Strauss és Arendt egyaránt a liberális demokrácia és a felvilágosodás hitének keretein kívül tájékozódtak – mind a zsidó problémát illetően, mind politikai filozófiájukban. Úgy vélték, az emancipáció, az asszimiláció, az állítólag univerzális emberi minőségek és természetes emberi jogok – melyeket a modern liberalizmus és a liberális-demokratikus államok kínáltak – nem jelentenek valódi megoldást sem a politikai problémájára, sem a zsidó lét kérdéseire.

A felvilágosodás és a liberális demokrácia azzal akarta eltörölni a zsidók és nem zsidók együttélésének nyilvánvaló problémáit, illetve a politikai feszültségeket, hogy ezeket nem létezőknek nyilvánította. Strauss és Arendt ezért is tekintette e kísérlet(ek)et utópikusnak: az egyetemes emberi jogok kihirdetésével, az egyenlő állampolgári jogok deklarálásával és a konfliktusok örök béke nevében történő tagadásával a feszültségek nem oldódnak meg. Nem oldható fel a teológiai-politikai probléma (előbbi a szekularizációval, utóbbi a liberalizmus kompromisszumaival, ahogy a felvilágosodás racionalizmusa alapján remélték), és nem szüntethető meg maga a politikai állapot sem. Ehhez hasonlóan a zsidóság helyzete sem oldható meg sem Arendt, sem Strauss szerint a „feloldás” eszközével: a zsidóknak vagy politikai közösség, állam kell, vagy emlékezniük kell a *galutra* mint a megszüntethetetlen vallási-politikai állapotra.

Irodalomjegyzék

- Arendt, Hannah: *On Revolution*. New York, 2006, Penguin Books.
- Arendt, Hannah: *The Enlightenment and the Jewish Question*. In: *The Jewish Writings*. Jerome Kohn, Ron H. Feldman (eds.), New York, 2007, Schocken Books, pp. 3-18.
- Arendt, Hannah: *The Jew as Pariah: A Hidden Tradition*. In: *The Jewish Writings*. Jerome Kohn, Ron H. Feldman (eds.), New York, 2007, Schocken Books, pp. 275-297.
- Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Ford. Kontler László. Budapest, 1990, Atlantisz Kiadó (Medvetánc).
- Lánczi András: *Modernség és válság. Leo Strauss politikai filozófiája*. Budapest, 1999, Pallas Stúdió–Attraktor.
- Lilla, Mark: *A zabolátlan értelem. Értelmiségiek a politikában*. Budapest, 2005, Mérleg.
- Platón: *Az állam*. Több kiadásban.
- Schütz, Alfred: *Az idegen*. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, 1984, Gondolat, pp. 405-413.

⁵⁹ Arendt, 2006, p. 98-99.

- Sheppard, Eugene S.: *Leo Strauss and the Politics of Exile: The Making of a Political Philosopher*. Tauber Institute Series for the Study of European Jewry, 2006, Brandeis.
- Simmel, Georg: *The Stranger*. In: Kurt Wolff: *The Sociology of Georg Simmel*, New York, 1950, Free Press, pp. 405-408.
- Strauss, Leo: *What is Political Philosophy?* In: *What is Political Philosophy and Other Studies*. 1988, University of Chicago Press, pp. 343-368.
- Strauss, Leo: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Ford. Lánczi András, szerk. Kontler László. Budapest, 1994, Atlantisz Kiadó.
- Strauss, Leo: *Természetjog és történelem*. Ford. Lánczi András. Budapest, 1999, Pallas Stúdió-Attraktor.

POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS

Edmund Burke konzervativizmusa

Edmund Burke népszerű volt a viktoriánus kor liberálisainak körében, majd a II. világháború utáni konzervatívok fedezték fel a maguk számára. Politikafilozófusként a XIX. század második felében kezdték el emlegetni, ami ellen ő maga feltehetőleg tiltakozott volna. Angolszász területen a XIX. század végén és a XX. elején Sir Leslie Stephen, John Morley és Harold Laski Burke-értelmezése dominált: e szerzők számára Burke ellenforradalmi tevékenysége marginális jelentőséggel bírt, elsősorban hume-i szkepticizmusa és az óvatos reformpolitikát támogató nézetei miatt kedvelték.¹ Burke-öt azóta is igyekszik mindenki a maga javára kihasználni: a liberálisok ellenforradalmi nézeteit kezelik aberrációként, a mai angol és amerikai konzervatívok pedig a gazdasági spekulációt és a papírpénzt bíráló kijelentéseitől hallgatnak. Utóbbiak a XX. század során kezdtek el szellemi kiindulópontként tekinteni Burke-re, Nagy Britanniában elsőként H. Cecil és A. A. Baumann, akik 1959-ben alapítják meg a *Burke Newsletter*-t. Burke konzervatív felfedezőinek nem volt nehéz dolga, mert a liberálisok annak idején sok fontos, ám számukra kínos írását kihagyták a kánonból.²

Számos szerző – Frank O’Gorman, Joseph L. Pappin, F. P. Locke, John MacCunn, James Conniff – elutasítja Burke konzervatívként való besorolását. Molnár Attila Károly ezzel kapcsolatban leszögezi: a XIX. század előtt élet személyek esetében a liberális-konzervatív címkézés értelmetlen.

Burke efféle besorolását nagymértékben nehezíti, hogy az ír gondolkodó alapvetően nem forradalomellenes: az amerikai függetlenségi háborút mint a régi törvények, szokások és jogok védelmében kirobbant felkeltést nem utasítja el, a francia forradalmat azonban a spekulatív absztrakciók és ambíciók hajszolásának, az emberi bűn és lázadás termékének tartja.

Morley, Henry T. Buckle, Charles E. Vaughan, J. H. MacCunn, Harold Laski, J. C. Hearnshaw, Alfred Cobban, Elie Halévy szerint Burke „brit kon-

¹ Molnár, 2000, p. 7.

² MAK, 2000, p. 8.

zervatív utilitárius”. Más szerzők szerint pedig a természettörvény-felfogás hagyományát képviseli – így látja Russell Kirk, Leo Strauss, Peter J. Stanlis, B. T. Wilkins és Francis P. Canavan.³ Burke életműve olyan sokoldalú és oly kevésbé törekszik konzisztenciára, hogy megnehezíti az ilyen jellegű osztályozást is.

Az 1980-as években terjedni kezdett egy igen különös nézet, miszerint Burke politikai jellegű írásait fiatalkori műve, a *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*⁴ alapján lehet és kell értelmezni.⁵ Az *Enquiry* eszerint már maga is ideológiai alapvetést tartalmaz, mely a középosztály igényeit kívánja képviselni.⁶ Ezzel szemben sokkal kézenfekvőbb értelmezés Burke ifjúkori zsengejét egy esztétikai műként kezelni, amely az esztétikai kategóriáknak az emberi tudattal való kapcsolatát tárgyalja. Vegyük figyelembe: e művet Burke még diák korában írta, majd átdolgozva 30 évesen adta ki.

A konzervatív értelmezők mindenekelőtt a francia forradalomról megfogalmazott korszakalkotó nézetei és frappáns, lényeglátó racionalizmus kritikája miatt kedvelik Burke-öt. Sok megállapítása szállóige lett és számos felismerése, mondhatjuk így, jövőbe látónak bizonyult. Molnár meglátása szerint, ha van a Burke-örökségnek tematikus egysége, az abban áll, hogy „fél a politikai társadalom szétesésétől és az azzal járó szabadságvesztéstől”.⁷

A forradalom előtti írások

Burke első politikai témájú írása, a *Vindication of Natural Society* egy paródia – ez a második kiadáshoz írt előszóból derül ki. Ebben a művében Bolingbroke-ot és a racionalizmust teszi nevetségessé *redactio ad absurdum*.

Burke politikaelméleti munkássága reaktív jellegű: korára tekintélyt szereznek azok a deista nézetek, melyek megkérdőjelezzik az intézményes vallást és magát a kinyilatkoztatást is. Teret hódít az a felfogás, mely szerint az Istentől kapott értelem által mindenki eljuthat a természetes valláshoz. Mint Molnár rávilágít, e tan a XVIII. század második felére összeérlelődik Rousseau tanáival, és a természetes–mesterséges ellentétpárt mint „jót és rosszat” kezdi el alkalmazni a társadalomra is. Ez Burke korának szellemi divatja, mellyel a

³ MAK, 2000. p. 10. A Burke besorolásával kapcsolatos vitáról lásd bővebben: Joseph L. Pappin: *The Metaphysics of Edmund Burke: The problem of Burkean Metaphysics* c. fejezet.

⁴ A mű eredeti címe: *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757).

⁵ Russell Kirk 1967-ben megjelent – egyébként igen kiváló – monográfiájában például azt állítja, hogy Burke ifjúkori zsengeje szakítás kora klasszicizmusával, sőt azt sugallja, mintha e mű, szemben állva a francia *philosophe*-ok *a priori* rendszereivel, Burke részéről kvázi ellencsapás lenne a racionalizmus elvont konstrukcióival szemben. Kirk, 1967, pp. 20–22.

⁶ MAK, 2000, p. 124.

⁷ MAK, 2000, p. 12.

szerző hadban áll.⁸ A vészesen terjedő új ideológia szerint ugyanis a természetes az, ami a teremtetéstől fogva adott és jó, a mesterséges pedig az ember alkotta, tehát önkényes és rossz, zsarnoki. Utóbbi minden rossz forrása: ami korábban a zsarnokság volt, később a „mesterséges társadalom” lett.

Burke számos alkalommal vitatkozik a kontraktualista hagyomány képviselőivel is. A szerző nem a társadalmi szerződés fogalmi konstrukcióját utasítja vissza, hanem a sajátosan értelmezett „természetes állapotból” fakadó radikális következményekre mutat rá. Meggyőződése szerint a deizmus elveinek következetes alkalmazása a politika világában anarchiához fog vezetni.⁹

A hatvanas évek végén egy hosszan elhúzódó botrány kavarta föl a brit közéletet: az alsóház nem fogadta be tagjai közé a nép által megválasztott, ám felségsértés miatt bebörtönzött Wilkes-et. Pamfletháború robban ki, melyből Burke is kiveszi a részét. Egy levélben később azt állította, a *Thoughts on the Cause* címmel megjelent írása a Rockingham-whig-ek krédója.¹⁰ A wilkita felkelés a politikai eszmék iránti vallásos lelkesedés első példája volt, s ekként 1789 előképe. Burke gondolkodásában ekkor jelenik meg a csőcselék uralmától való félelem.¹¹ Molnár meglátása szerint a *Thoughts on the Cause* a modern ideológiai párt koncepcióját körvonalazza: ellenzi, hogy a kormányzat a személyes kapcsolatokra épüljön, és amellet érvel, hogy az sokkal inkább a tagok közötti hasonló világnézetten kellene, hogy alapuljon. E tekintetben Burke a mai pártkormányzat első teoretikusának is tekinthető.¹²

Burke idejében már Britanniában is terjedt az a nonkonformisták által is vallott utópikus gondolat, mely szerint a *Civitas Dei* itt a Földön is megteremthető: az ész helyes használata földi paradicsomba vezethet bennünket. Burke már a hetvenes években felrója a whig-eknek, hogy befogadták maguk közé a nonkonformista cselszövőket, akik „igazából nem gondolnak többre, mint a spekulációkra, de akik igen nagy bajt okoznak nekünk azzal, hogy sok józan és helyesen gondolkodó embert meggyőznek arról, hogy ellentétben állunk az ősatyáink által ránk hagyományozott alkotmánnyal”.¹³ Burke az amerikai szabadságharc során szembesül azzal, hogy az események hátterében a brit kultúra két, teljesen eltérő értelmezése áll, és a radikális értelmezést nem lehetett integrálni a létező angol alkotmányba.¹⁴ 1775-ben az amerikai adóztatás megszüntetését javasolta, hiszen a „képviselő” szlogenje kivitelezhetetlen volt a nagy földrajzi távolság miatt. Burke Amerika ügyében is ugyanazzal érvel,

⁸ MAK, 2000, p. 37.

⁹ Burke, 1991, I. kötet 153., 155., 157., 182., vesd össze: Writings I. 133.: „Semmi sem lehetne veszélyesebb az emberiségre, mint sikere”. idézi MAK, 2000, p. 40.

¹⁰ Corr II. 136., idézi MAK, 2000, p. 50.

¹¹ Writings II, 269., idézi: MAK, 2000, p. 51.

¹² MAK, 2000, p. 51.

¹³ (Corr. II 150, I 449) idézi MAK, 2000, pp. 52–53

¹⁴ MAK, 2000, p. 56.

amivel India és Írország esetében: az embereket saját természetük szerint kell kormányozni;¹⁵ többek között e nézete miatt is sorozatos támadásoknak van kitéve saját politikai táborán belül.¹⁶

A francia forradalom

Burke egyre gyakrabban és mélyebben kritizálta a whig politikát, így mire a francia forradalom kirobbant, szinte már teljesen elszigetelődött saját pártján belül. Fő műve, a *Töprengések a francia forradalomról*¹⁷ pedig véglegesíti kirekesztettségét: kortársainak többsége szűk látókörűen Franciaországnak, az ősi ellenfélnek destabilizálódását ünnepelte a forradalmi eseménysorozatban, nem ismerve fel annak történelmi jelentőségét és a benne rejlő globális veszélyt.

A *Töprengések*, illetve a *Further Reflections on the French Revolution* olyan megállapításokat tartalmaz, melyek a mai napig alapját képezik a francia forradalommal és a francia felvilágosodással kapcsolatos mindenfajta kritikának: „Ez a tan az elméleti dogma forradalma. Sokkal inkább a vallási alapú változásokhoz hasonlít, aminek lényeges része a térítő szellem; (...) hatása, hogy minden országba bevisz más érdekeket, mint amelyek a helyi és természetes viszonyokból létrejönnek. (...) Ezek a klikkek, ahol uralomra jutottak, ha nem is pusztították el teljesen, legalábbis meggyöngítették és széttördelték a patriotizmus helyi jellegét. A politikai vonzalmaknak más motívumai és kötelékei lettek.”¹⁸

Burke 1789. augusztus 9-én még korántsem olyan pesszimista, mint '90-ben. Elismerőleg szól a forrongó és lelkes párizsi hangulatról, bár megjegyzi, a franciák még minden valószínűség szerint nem értek meg a szabadságra, mert hiányzik belőlük az önmérséklet. 1789 őszén azonban fordulat áll be: Burke eleinte kritikussá válik az eseményekkel kapcsolatban, élesen elítélő pedig akkor lesz, mikor szembesül a forradalmárok önkényével, és rádöbben, voluntarizmusuk szemben áll az örök emberi természettel. A fordulatot kiváltó meghatározó esemény a francia nemzetgyűlés november 2-i döntése, melynek értelmében elkobozzák az egyházi földeket.

Noha álláspontja feltehetőleg már ekkortájt kikristályosodik, a *Töprengések* megírásának ideje még nem érkezik el. A nevét örökre emlékeztetéssé tevő mű megszületését ugyanis nem közvetlenül a franciaországi események provokálják ki, hanem bizonyos angliai belpolitikai fejlemények: hazájában a forradalommal szimpatizáló szervezetek jönnek létre. Burke azért ragad tollat, mert attól tart, a francia események káros hatásai begyűrűznek Britanniába is, és a túlzott önbi-

¹⁵ Writing III 142., 136., idézi MAK, 2000, p. 56.

¹⁶ Bővebben: Stanley Ayling: Edmund Burke – His Life and His Opinions, 7. fejezet.

¹⁷ Eredeti cím: Reflections on the Revolution in France, 1790.

¹⁸ Burke, 1992, p. 130.; Corr. VI. 9., ford.: MAK.

zalommal rendelkező „ambiciózus spekulánsok” miatt honfitársainak is hasonló atrocitásokat kell elszenvedniük, mint francia szomszédaiknak.

Angliában a francia forradalom idején a politikai tevékenységüket felújító wilkiták mellett aggasztó tevékenységet folytatnak olyan csoportosulások is, mint a London Revolution Society és a Society for Constitutional Information. Ezen szervezetek – Burke meglátása szerint – nagy bajt készülnék előidézni. Örvendeznek a párizsi események felett, a nagy rivális meggyengülését látván a történések legfőbb értelmének. Az ír politikust pedig aggasztja, hogy az elit jelentős része szűk látókörűen nem veszi észre, hogy a kór ragályos, és a Csatornán áterjedve destabilizálhatja Angliát is.

Burke számára az igazi vörös posztó Thomas Paine lelkes hangvételű levele, amit a nagy hatású pamfletíró Franciaországból ír neki 1790 januárjában: Paine felhívja Burke figyelmét az Emberi Jogok Nyilatkozatára, és alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását javasolja Londonban is. Mint az amerikai események kapcsán Burke-ről kiderült, korántsem volt a reformok és a radikális megoldások ellensége. A racionalista spekulációra épülő forradalmi újításokat és az absztrakt elvek alapján történő kormányzást azonban határozottan elutasította.

A *Töprengések* annak bemutatására szolgál, hogy a francia forradalmárok elmélete és különösen gyakorlata mennyire ellentétesek a polgári társadalom természetével, illetve az angol alkotmánnyal. Meg kívánja győzni a hatókörébe tartozó befolyásos személyeket: ez a forradalom több egyszerű kormány- vagy kormányforma-változásnál.¹⁹

A francia forradalom ellen először 1790. február 9-én foglal állást a *Speech on Army Estimates* című beszédében. Ekkor a francia küldötteket mandátumuk elárulásával vádolja, rámutatva: ahelyett, hogy megjavították volna saját rendszerüket, amiért a nép küldte és amiért királyuk összehívta őket, lebontották az összes féket és ellensúlyt, ami államukat irányban tartotta, és ezzel káoszba taszították hazájukat. Olyan károkat okoztak saját maguknak, amelyet csak egy háború képes.²⁰ A *Speech on Army Estimates* megbotránkozást vált ki,²¹ mind a whigek, mind a toryk többségéből, mert ekkor még a forradalommal való szimpátia az uralkodó a brit politikai elit köreiből. Burke azonban elutasítja a francia forradalom és az angol Dicsőséges Forradalom akkor divatosá váló összemosását, a leghatározottabban cáfolja az Emberi Jogok Nyilatkozata és az angol alkotmány közötti párhuzamot is. Mint fogalmaz: a franciák „lerombolták saját monarchiájukat, egyházukat, nemességüket, törvényeiket, bevételeiket, (...) művészetüket és iparukat”. Ezért a velük való barátság veszé-

¹⁹ MAK, 2000, pp. 81–82.

²⁰ Burke 1852, V. pp. 13–15., idézi MAK, 2000, p. 82.

²¹ Graubard, 1961, p. 65.

lyesebb, mint az ellenségeskedés.²² Felrója a forradalmároknak azon alapelveknek és meghatározó értékeknek az elpusztítását, melyek minden alkotmányos rendnek az alapját képezik, így a britnek is.²³

A *Töprengések* nem szisztematikusan kifejtett filozófia, de még csak nem is politikaelméleti mű. Voltaképpen egy levél, amit a szerző Charles-Jean François Depont részére írt. Depont abban az időben még a forradalom lelkes híve, később a jakobinus klub tagja, aki azonban 1797-ben öngyilkosságot követ el.²⁴ Burke írásainak egyik igen fontos célja annak kimutatása, hogy a forradalom mellett agitáló Price tiszteletes nem tekinthető újítónak, hanem sokkal inkább a XVII. századi királygyilkos prédikátor Hugh Peters utánzója. A non-konformistákat pedig az I. Károlyt meggyilkoló puritánokhoz hasonlítja, éket verve ezzel az 1688-as és az 1789-es eseményeket párhuzamba állító értelmezésébe.²⁵ Burke kiemeli: az angolok a Dicsőséges Forradalom során nem radikális reformokat vezettek be, hanem visszanyúltak ősi, jól működő hagyományaikhoz. Ezzel szemben a francia forradalmi újítássorozat nem konform a létező intézményekkel, hanem íróasztal mellett kiagyalt világmegváltó ötletek erőszakos végrehajtási kísérlete. A forradalmárok voluntarizmusa nincs tekintettel a hagyományokra és az ősök által kitaposott útra, ezért életidegen és kultúraellenes. Burke olvasatában Price prédikációjának legképtelenebb ötlete a király demokratikus megválasztásának gondolata.

²² Burke, 1852, V. p. 7., pp. 9-10., idézi MAK, 2000, p. 83.

²³ „The French have made their way, through the destruction of their country, to a bad constitution, when they were absolutely in possession of a good one. They were in possession of it the day the states met in separate orders. Their business, had they been either virtuous or wise, or ad been left to their own judgment, was to secure the stability and independence of the states, according to those orders, under the monarch on the throne. It was then their duty to redress grievances. Instead of redressing grievances, and improving the fabric of their state, to which they were called by their monarch and sent by their country, they were made to take a very different course. They first destroyed all the balances and counterpoises which serve to fix the state and to give it a steady direction, and which furnish sure correctives to any violent spirit which may prevail in any of the orders. These balances existed in their oldest constitution, and in the constitution of this country, and in the constitution of all the countries in Europe. These they rashly destroyed, and then they melted down the whole into one incongruous, ill-connected mass.

When they had done this, they instantly, and with the most atrocious perfidy and breach of all faith among men, laid the axe to the root of all property, and consequently of all national prosperity, by the principles they established and the example they set, in confiscating all the possessions of the Church. They made and recorded a sort of institute and digest of anarchy, called the Rights of Man, in such a pedantic abuse of elementary principles as would have disgraced boys at school: but this declaration of rights was worse than trifling and pedantic in them; as by their name and authority they systematically destroyed every hold of authority by opinion, religious or civil, on the minds of the people. By this mad declaration they subverted the state, and brought on such calamities as no country, without a long war, has ever been known to suffer, and which may in the end produce such a war, and perhaps many such.” Burke, 1852, V. 13-14.

²⁴ A mű címe nyomdába kerülésig többször változott, amiből kiderült, Burke elsősorban Price-nak a francia forradalmat éltető prédikációjára akart válaszolni.

²⁵ MAK, 2000, p. 87.

Az írás óriási vihart kavart. A *Töprengések*-re rengeteg válasz érkezett, többnyire támadások: whigek és nem whigek, radikálisok és mérsékelték irányából egyaránt.²⁶ A kritikák többsége természetesen a nonkonformistáktól származik. Noha Burke véglegesen elszigetelődik saját politikai táborán belül, támogatókra lel másutt, ahol arra feltehetőleg kevésbé számított: III. György királynál és az újjáéledő toryk között.²⁷

Mary Wollstonecraft, a korai feminizmus egyik ismert szerzője Burke állítólagos megzavarodásával magyarázza a maga számára a *Töprengések* megszületését.²⁸ A mű ilyen irányú értelmezése később nagy karriert futott be,²⁹ a liberális Burke-olvasók így tudtak „az életmű belső egységének hiányára” olcsó, egyszerű magyarázatot adni. A korai Burke-kritikák jelentős része az írás stílusára ellenirányul.³⁰ Wollstonecraft „mindenekelőtt a királynő megaláztatásának leírását bírálja,³¹ mások, pl. Paine szenvedélyes, hatásvadász stílusát, különösen színházi metaforáit vették célba.³² Paine a *Rights of Man* elején már eleve illetéktelennek minősíti Burke írását, sugallva, hogy az feszültségekhez fog vezetni Franciaország és Anglia között.³³

²⁶ Ayling, 1988, p. 215.

²⁷ Stanlisre és Boultonra hivatkozva: MAK, 2000, pp. 88–89.

²⁸ „From the many just sentiments interspersed through the letter before me, and from the whole tendency of it, I should believe you to be a good, though a vain man, if some circumstances in your conduct did not render the inflexibility of your integrity doubtful; and for this vanity a knowledge of human nature enables me to discover such extenuating circumstances, in the very texture of your mind, that I am ready to call it amiable, and separate the public from the private character.” Wollstonecraft, 1995, p. 5.

²⁹ MAK, 2000, p. 90.

³⁰ A Burke stílusa elleni kritikák jelentőségét nem érdemes lebecsülni. A szakirodalom számos szerzője vél közvetlen összefüggést látni Burke irodalmi stílusa és politikai gondolkodása között. Molnár Attila Károly mellett lásd: James T. Boulton: *The Language of Politics in the Age of Wilkes and Burke*. Idézi James Conniff, 1994, p. 129.

³¹ A királynő ellen elkövetett gyilkossági kísérlet leírása a *Töprengések* egyik legszenvedélyesebb szövegrésze. Már a könyv megjelenésének évében rengeteg karikatúra jelent meg, ami gúny tárgyává teszi Marie Antoinette-et és a szerzőt. Lásd Locke, 2006 (függelékek).

³² „I can consider Mr. Burke's book in scarcely any other light than a dramatic performance; and he must, I think, have considered it in the same light himself, by the poetical liberties he has taken of omitting some facts, distorting others, and making the whole machinery bend to produce a stage effect. Of this kind is his account of the expedition to Versailles. He begins this account by omitting the only facts which as causes are known to be true; everything beyond these is conjecture, even in Paris; and he then works up a tale accommodated to his own passions and prejudices.” Paine, 2003, p. 23.

³³ A Burke–Paine-vitáról bővebben lásd. Yuval Levin: *The Great Debate*.

„Among the incivilities by which nations or individuals provoke and irritate each other, Mr. Burke's pamphlet on the French Revolution is an extraordinary instance. Neither the People of France, nor the National Assembly, were troubling themselves about the affairs of England, or the English Parliament; and that Mr. Burke should commence an unprovoked attack upon them, both in Parliament and in public, is a conduct that cannot be pardoned on the score of manners, nor justified on that of policy.” Paine, 2003, p. 13.

Burke az 1791. év elején fejezi be kritikusaiknak szánt első válaszát, melyet Menonville-nek címez. Az írás az *A letter from Mr. Edmund Burke to a member of the national assembly in answer to some objections to his book on French affairs* címmel jelent meg.³⁴ Ebben az írásban található a népszerű szöveghely,³⁵ melyben a szerző először kapcsolja össze Rousseau szerepét a francia forradalommal. Noha Menonville Burke-nek írott levelében nem tesz említést Rousseau-ról, Burke-öt felettébb irritálta utóbbi megdicsőülése, ezért részletesen taglalja káros befolyását.³⁶

Még ugyanebben az évben a Fox vezette Whig párt kizárja soraiból Burke-öt. A pártbéli kritikusok vádja szerint ugyanis nem megfelelően értelmezte az angol Dicsőséges Forradalom eseményeit. Erre az eseménysorozatra reagál az anonim módon megjelentetett *An Appeal from the New to the Old Whig* című írás.³⁷ Az új whigek a francia forradalommal szimpatizáló egykori párttársai, akikkel szemben igazolni kényszerül nézeteit. A „fellebbezésben” reagál Thomas Paine *The Rights of Man* című pamfletjére is, melyből hosszan idéz. Noha egykori párttársai kiközösítették, az *Appeal* olyan népszerű lett, hogy két hét alatt háromszor kellett kiadnia.³⁸

Franciaországban nemcsak hogy ellenforradalomra volt szükség, de Burke kifejezetten úgy ítélte meg, hogy az angol alkotmányt, sőt az egész európai civilizációt is francia földön kell megvédeni.³⁹ Az ellenforradalom ugyanis az ateizmus elleni háborúval egyenlő.⁴⁰ A franciaországi események világtörténelmi jelentőségét és vallási jellegét több írásában hangsúlyozza.⁴¹ Az 1791 decemberében megjelenő *Thoughts on French Affairs* című írásában már a francia forradalom lehetséges nemzetközi hatásait vizsgálja. Célja: ideológiailag előkészíteni egy nemzetközi összefogással végrehajtott, Franciaország elleni intervenciót. Egyes szerzők szerint Burke már igen korán, a francia forradalom kifejezetten zsarnoki fordulata előtt megkezdte az intervenció elméleti előkészítését.⁴²

³⁴ Az írás címzettje Pierre-Samuel Du Pont de Menonville közigazdász, a francia Nemzetgyűlés tagja, a jobboldali ellenzék vezetője.

³⁵ The Works of the Right Honourable Edmund Burke, Vol. IV.;

<http://www.gutenberg.org/files/15700/15700-h/15700-h.htm#APPEAL>

³⁶ Locke, 2006, p. 356.

³⁷ Az 1791-ben megjelent írásról lásd részletesebben: Ayling, 1988, pp. 221–228.

³⁸ MAK, 2000, p. 104.

³⁹ O’Gorman, 2004, p. 125.

⁴⁰ Burke, 1991, VIII. pp. 485., idézi MAK, 2000, p. 105.

⁴¹ „The present Revolution in France seems to me to be quite of another character and description; and to bear little resemblance or analogy to any of those which have been brought about in Europe, upon principles merely political. It is a Revolution of doctrine and theoretic dogma. It has a much greater resemblance to those changes which have been made upon religious grounds, in which a spirit of proselytism makes an essential part.” Burke, 1992, p. 130

⁴² Fidler-Welsh, 1999, p. 32.

Burke a *Thoughts on French Affairs* konklúziójában három erőteljes állítást tesz: (1) a francia forradalom „menedzserei” saját izgágaságukat rá fogják ragasztani Európa többi kormányára;⁴³ (2) minél tovább fennmarad a forradalmi rendszer, annál erősebb lesz, és annál nehezebb lesz majd megdönteni; (3) szükséges az intervenció, mert reálisan nem várható egy kizárólag belső okokból előálló francia ellenforradalom kirobbanása.⁴⁴ Burke felismeri: a francia politika irányításában a közvéleménynek és a sajtónak soha nem látott jelentősége van.⁴⁵

A burke-i életmű fontos darabjait képezik azok az írások, melyeket *Letters on a Regicide Peace* címen összegyűjtve ismerhetünk. Ezek az írások Burke-nek azon aggodalmából születtek, hogy erősödni látta az izolacionista érzéseket és gyengülni francia háború iránti elkötelezettséget. E levelek Burke utolsó erőfeszítései annak tudatosítására, hogy nem lehet kompromisszumot kötni a jakobinus terroristarezsimmal, és Nagy-Britanniának erkölcsi kötelessége megdönteni azt. Ezen túlmenően jól felfogott érdeke is, hiszen az új rend exportálni akarja magát, tehát előbb-utóbb veszélyt jelent a brit alkotmányos rendre.⁴⁶ Az első két levelet 1796 folyamán publikálta, és lefordíttatta franciára is, majd elküldte a francia emigráció prominensei számára.⁴⁷ A másik kettő csak halála után jelent meg. Munkája nem volt eredménytelen: a Pitt nevéhez köthető békejavaslat 1796-ban megbukott, és a háború – miként azt Burke megjósolta – még sokáig folytatódott.

A hagyomány és a kétely szerepe Edmund Burke gondolkodásában

A *kétely* – Angliában csakúgy, mint a kontinensen – együtt járt a vallási és társadalmi újításoktól való idegenkedéssel. Azonban a mindenekelőtt francia gondolkodókhoz kapcsolható – Descartes, Montaigne, Bodin, Pascal által képviselt – kontinentális szkepszissel ellentétben Burke-re elsősorban a brit gondolkodók voltak hatással. Az Írországból és Angliából jellemzővé vált szkepticizmus a hagyományokhoz és a szokásokhoz való ragaszkodással járt együtt. A XVIII. századtól kezdve a radikális újítók gondolkodásában hangsúlyossá

⁴³ „As long as [the Revolution] exists in France, it will be the interests of the managers there to disturb and distract all other governments, and their endless succession of restless politicians will continually stimulate them to new attempts.” *Thoughts on French Affairs – Conclusion* Edmund Burke, *Further Reflections on the Revolution in France*. Ed. Daniel E. Ritchie (Indianapolis, Liberty Fund, 1992), http://oll.libertyfund.org/titles/660#Burke_0006_532 (letöltés ideje: 2014. 06. 25.)

⁴⁴ Gonzalez, 2006, pp. 23–24.

⁴⁵ Burke: *Thoughts on French Affairs* – „Spread of Dangerous Opinions” c. fejezet.

⁴⁶ O’Gorman, 2004, p. 130.

⁴⁷ Gonzalez, 2006, p. 88.

vált a vallás radikális megújítása, illetve az attól való elszakadás. A racionalisták egy része elfordult a túlvilágtól, és a földi boldogság elérését helyezte előtérbe, melynek eszköze az állam lett. A XVIII. századtól kezdve tömegessé váltak az olyan politikai elméletek, melyek a „boldog világ” és az odavezető út leírását tűzték ki célul.⁴⁸ A brit szkeptikusok gondolkodása is e folyamat részeként telt meg politikai tartalommal: ekként születik meg az a jelenség, amit *angolszász politikai konzervativizmus* néven szokás emlegetni.

A brit szkepticizmus első meghatározó alakjai a katolikus konvertita John Dryden, a regényíró Jonathan Swift, illetve Alexander Pope és Samuel Johnson. Néhány évtizeddel később a racionalizmus vadhajtásaival szemben születik meg David Hume filozófiája. Burke minden valószínűség szerint Samuel Johnsontól kölcsönzi azt a gondolatot, mely szerint az elméleti alapon végrehajtott társadalmi újítás kockázatos, mert minden újítás lehetséges előnyökkel és biztos veszteségekkel jár együtt.⁴⁹ Az absztrakt elméleti konstrukcióktól való idegenkedés, a gyakorlati életből vett tapasztalatban való bizalom, illetve az ezzel összhangba hozott cselekvés melletti állásfoglalás általánosan jellemző a kor brit szkeptikusaira. Swift, Johnson, Hume, majd nyomukban Burke is egyaránt szembeállítják a szokások és a hagyományok történetileg kialakult rendjét az analitikus értelem által létrehozott művi konstrukciókkal. Burke politikai szkepticizmusa azonban nem az értelmet kérdőjelezi meg, hanem a partikuláris egyén észhasználatának mindenhatóságát.⁵⁰ Inkább bízott azokban a hosszú idő alatt, organikusan kialakult intézményekben, melyek generációk bölcsességét lepárologva működnek, és stabilitásuknak köszönhetően korrigálják az individuális észhasználat okozta tévedéseket. Burke különös módon ilyen intézménynek tekintette a Church of England-et is...

Az egyéni megismerőképeség korlátainak felismerése természetesen maga után vonja a politika világának kiismerésére irányuló ambíciók megfékezését is. A politikai test megismerhető, de nem teljesen: rá vonatkozó tudásunk mindig bizonytalan és homályos, számos rejtett elemet és feltárhatatlan eredetű motivációt tartalmaz. Az egyén által hozzáférhető információnak és a rájuk alapozott ítéleteknek soha nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk.

⁴⁸ MAK, 2000, p. 163.

⁴⁹ Ez a gondolat népszerűvé vált az angol konzervatív szerzők körében. Michael Oakeshott gondolkodásában is meghatározó jelentőséggel bír: „...innovation entails certain loss and possible gain, therefore, the onus of proof, to show that the proposed change may be expected to be on the whole beneficial, rests with the would-be innovator.” Oakeshott, 1956, p. 2.

⁵⁰ MAK, 2000, pp. 174–175.

Burke antropológiája és a természetjoghoz való viszony

Burke konzervativizmusában fontos szerepet játszik az esztétikum. Az ízlés és az előítélet olyan készségek, melyekre az ember hosszú idő alatt, a társadalmon belül tesz szert. Segítenek az egyénnek beilleszkedni az emberi közösségbe, és támpontokat nyújtanak döntéshozatalai során. Burke elveti az elmélet és gyakorlat éles elhatárolását: az absztrakt, életidegen elmélet félrevezeti az embert.⁵¹ A természetünk ismeretéből és a közösen felhalmozott tapasztalat figyelembevételével megszülető cselekvés azonban csökkenti a fatális tévedés valószínűségét.

Burke műveiből az emberi természet kettős jellege rajzolódik ki. Az elsővel a természet ajándékozza meg a személyt, a másodikkal pedig a társadalmi közeg ruhazza fel, melybe beleszületik. Az egyén magán hordozza korának és környezetének lenyomatát, amelybe a Gondviselés helyezi. Az emberi természet e különböző összetevői a „habitusban” egyesülnek.

Molnár rámutat: Burke a „mesterséges” jelzót két féle értelemben használja. Jelöli vele egyfelől a racionalizmus túlzó megnyilvánulásait: a forradalmi, a spekulatív, ami veszélyes, sőt kultúra- és civilizációellenes. De mesterségesnek nevezi azt is, amit az ember a Gondviselő akaratából létrehoz, azaz magát az emberi kultúrát. Ez utóbbi esetekben a szó nem bír pejoratív tartalommal.

A Burke-i hagyománytisztelet fontos eleme a természettörvény követése.⁵² A „földrajzi erkölcs” létezését elutasította, de vallotta, hogy a kormányzás gyakorlati kérdés, és minden népet saját habitusának megfelelően kell irányítani.⁵³ E meggyőződésének számos beszédében, írásában hangot ad.⁵⁴

Burke gondolkodásában a közösség *a tudás létrejötté szempontjából* is előrébb való, mint az egyén. Azok az intézmények ugyanis, melyeket hosszú évszázadok szokásai és hagyományai hoztak létre, generációk tapasztalatait és bölcsességét sűrítik össze számunkra, és ekként kevésbé hajlamosak a „tévedésre”, mint a kérészéletű és szűk látókörű egyén. Ebben az értelemben létezik Burke gondolkodásában kollektív bölcsesség.

Burke sajátos módon alkalmazza John Locke elmefilozófiáját. Az emberi elme az ő meglátása szerint is *tabula rasa*, ám olyan fehér lap, melyet a társadalom többi tagja ír tele, tölt meg tartalommal.⁵⁵

⁵¹ Egedy, 2005. p.19.

⁵² Burke és a természettörvény kapcsolatának önálló kötetet szentelt: Peter J. Stanlis: Edmund Burke and the Natural Law.

⁵³ Burke, 1991, III. p. 316–317., idézi MAK, 2000, p. 183.

⁵⁴ Burke-nek azok az írásai, melyeket – ma így mondanánk – a nemzetközi kapcsolatoknak szentel, önálló vizsgálat tárgyát képezik. Írásaiban olyan súlypontok találhatók, mint az erőegyensúly, a szabad piac, a nemzetközi pénzügyek. Lásd Fidler-Welsh, 1999, pp. 42–48.

⁵⁵ MAK, 2000, p. 215.

Ezt a gondolatot fejezi ki Burke „társadalmi szerződése” is: nem más ez, mint generációk szövetsége, melyben a mindenkori jelen embere számára a megelőző korok tapasztalatai biztosítják a stabil keretet és a tájékozódási pontokat a világban. A jelen kor embere ehhez teszi hozzá szerény, személyes hozzájárulását, és a régtől fogva, közösen épített hagyományt adja majd tovább gyermekeinek, unokáinak. Burke szerződése akarathoz kapcsolódó, racionális megegyezés, ám alku nélkül.⁵⁶ Nem a kufárok közötti adásvétel biztosítéka, mely az egymás iránti bizalmatlanság okán válik szükségessé, hanem ünnepi okirat, mely által az isteni akaratból létrejövő társadalom tagjai egymás iránti bizalmukat fejezik ki.

Az emberi értelem tévedéseit több tényező is korrigálja. A hagyomány- és szokástisztelet, az előítéletek követése és az ízlés irányítása mellett az emberi természet meghatározó összetevői az érzelmek is, melyek ott vannak gondolkodásunk háttérében és ekként tisztán racionálisnak vélt döntéseinkben is. A racionalizmus azonban le akarja hasítani rólunk emocionális oldalunkat: csonka, önérdek vezérelte észlényként kíván láttatni bennünket. Az emberi természetnek e fogyatékos, ám magának kizárólagosságot követelő ábrázolása nem tud számot adni rengeteg motivációnkról, melyek ott vannak választásainkban, intézményeinkben és életünk minden más pontján.

Burke elutasítja a felvilágosodás egyoldalú emberképét, mindenekelőtt Rousseau antropológiáját.⁵⁷ Az ember nem „szabadnak születik”, hanem sokkal inkább egy társadalom tagjának: mindig egy adott korba, családba, szokásoktól sűrűn átszőtt rendbe. Természete egyaránt hajlik a rosszra és a jóra, saját döntésein túlmenően ezért elsősorban környezete formálja őt.

Molnár szerint Burke hallgatólagosan háromféle embert különböztet meg, és e sorrend értékelést is kifejez: 1) A *civilizált ember* közösségben és a hagyományokat követve él. A társadalom alkotása, és nem ő alkotja meg a társadalmat. Függ ez utóbbitól, és e kapcsolatát nem szabad elszakítania, mert jó és rossz közötti választásai az emberi közösségtől erednek. Éppen ezért az egyént nem is lehet e közegtől függetlenül felfogni. 2) A *nem civilizált ember*: a barbár, akiben még megvan a szociabilitás és a humanitás néhány eleme. 3) A *tudományosított ember* pedig az, akit a felvilágosodás feláldoz a tudomány és a zsarnokság oltárán: egy megcsonkított, egyoldalúvá tett, alkudozó egoista, akit nem a természet szabályai vezetnek. Ő a *philosophe*-ok terméke: az önkéntes barbár, akit a hamis bölcsélet hozott létre.⁵⁸

Mint Molnár fogalmaz, „Burke nyelvi csatát vívott”.⁵⁹ Számos új kifejezést, szókapcsolatot alkotott, de újraértelmezte elődei és ellenfelei sarkalatos

⁵⁶ MAK, 2000, p. 248.

⁵⁷ MAK, 2000, p. 213.

⁵⁸ MAK, 2000, pp. 216–217.

⁵⁹ MAK, 2000, p. 221.

kifejezéseit is. A racionalista diskurzust oly módon törekedett fellazítani, hogy újraértelmezte magát az „értelmet” is, csakúgy, mint a „természetes” és a „mesterséges” fogalmát. Mint láttuk, a társadalmi szerződés koncepcióját is radikálisan újrafogalmazta, kiforgatva azt eredeti jelentéséből. Rehabilitálta és új értelemmel töltötte meg ugyanakkor az „előítélet” fogalmát, pozitív tartalmat adva neki.

Konzervativizmusának kulcsfogalma a magyar nyelvre le nem fordítható *prescription*. E római jogi eredetű *terminus technicus*-t jobb híján a „szokásjog” szóval adjuk vissza, noha elsődleges jelentéséhez inkább az „elbirtoklás” áll közelebb. A *prescription* azt jelöli, ami régóta fennáll és ezáltal legitimitással rendelkezik, elfogadott a társadalomban.⁶⁰ Burke kiterjesztőleg ide sorolja mindazokat a közösségi életet szabályzó normákat is, melyek régtől fogva fennállnak, és eredetük homályba vész. A *prescription* a természetjog része, tartós fennállása folytán önmagában is legitimáló erejű, hiszen a kollektív bölcsesség gyümölcse. Évszázadok alatt formálódott, és az előttünk járó generációk szentesítik azáltal, hogy nem térnek el tőle.

Molnár értelmezésében Burke a természetjogi hagyomány premodern képviselőihez kapcsolódik.⁶¹ A természeti törvény Burke-nek számos művében megjelenik. Többnyire úgy, mint az egyéni elmétől független, örök igazságokat megragadó szabályok és törvényszerűségek gyűjteménye, melyeken a világ működése és az emberi társadalom is alapszik. Az absztrakt természetjogot azonban, mely a kormányzatot az instabil egyéni érdekre alapozza, elutasította.⁶²

A politikai társadalom

A politikai társadalom, a *body politic* a ráció számára korlátozottan hozzáférhető, misztikus test. Az ember beleszületik ebbe: a szokások, hagyományok, szokásjogok, habitusok erdejébe, és mire felnő, elméje, az íratlan lap megtelik korának és országának kultúrájával. A politikai test vizsgálat tárgyává tehető, de nem térképezhető fel teljes egészében. A tudomány tehet róla értelmes állításokat, de nem hajthatja uralma alá, nem írhat elő szabályokat működésére vonatkozólag. Burke nyomán állíthatjuk: a felvilágosodás diadalának következtében elterjedt ipari metaforák (államgépezet, döntési mechanizmus, felmérés, társadalmi mérnökösködés stb.) azt a téves benyomást keltik, mintha az állami „felépítmény” egy statikus rendszer lenne, noha ezzel szemben az emberi társadalom maga az élet: tele van változásokkal, kiszámíthatatlansággal, hiszen az ész és az értelem, az érdek és a szenvedélyek, az evilági hívságok és a

⁶⁰ A „praescriptio” a római jogban civil jogi intézmény: elbirtoklást jelent. A tartós birtoklás következtében beálló magánjogi tulajdonszerzés módja. A common law rendszerben fokozatosan hasonlulni kezd a customary law kifejezéssel, megőrizve eredeti jelentését is.

⁶¹ MAK véleményét osztja Horkay Hörcher Ferenc, 2002.

⁶² MAK, 2000, p. 277.

túlvilági hitből fakadó fanatikus vallási meggyőződések és nem utolsósorban a szabad akarat ütközésének végső terepe. A politikának mérnöki tevékenységként való felfogása tehát szükségképpen kontársághoz vezet, hiszen inadekvát módszerrel és alkalmatlan eszközökkel közelít vizsgálatának és cselekvésének tárgyához.

Az organikusan fejlődő társadalom intézményeiben az előttünk járó generációk bölcsessége nyilvánul meg. Amennyiben ezen intézmények bármi okból nem működnek megfelelően, *javításra* szorulnak – nem pedig elpusztítandók. Burke-nek a radikálisokkal szembeni legfőbb kritikája éppen az, hogy az emberi közösségben megtapasztalható rosszat nem az emberben magában, hanem az intézményekben keresik. Téves diagnózisuk pedig téves következtetésekhez vezet, és hibás cselekvést von maga után, hiszen a bajokat új intézmények létrehozásával akarják orvosolni. Figyelmen kívül hagyják ugyanis, hogy az emberi természet nemcsak rosszra hajló, de rendkívül találékony is, és az emberi gyarlóság új körülmények között, új formában fog megjelenni.

Burke számára nem az volt az izgalmas, amit egy íróasztal mellett létre lehetett hozni, hanem sokkal inkább az, ami van. A szerződéselméleteket az emberi tapasztalat alapján bírálta.⁶³ Elismerte: a polgári társadalom nem tud tartósan fennállni a polgárok akarata nélkül. Ám ebből semmi esetre sem lehet arra következtetni, hogy az egyes személyek partikuláris akarata hozná létre: elképzelhetetlen és teljesen abszurd lenne egy olyan társadalom, mely egy végeláthatatlan, önző alkufolyamat végeredményeképpen állna fel. A Burke korában uralkodó szerződéselméletek szerint az ember kötelezettségei csak beleegyezéséből eredhetnek, minden egyéb esetben elnyomásról és zsarnokságról kell beszelnünk. Burke ellenérve szerint ez egyrészt ellentmond a tapasztalatnak, másrészt az önző emberi akaratok sokfélesége és szűklátókörűsége okán lehetetlen lenne mindezekből egy egységes társadalmat létrehozni. Az ember nem állíthatja össze szabadon saját kötelezettségeinek listáját. Érvként a házasság példáját ajánlja: az ember szabadon dönt arról, hogy megházasodik-e vagy sem, illetve arról, hogy kivel házasodik meg. A házasságból fakadó kötelezettségeket azonban már nem ő választja meg. A Gondviselés úgy helyezi az egyént a társadalomba, ahogyan a gyermek a világra jön és egy adott családba születik bele.⁶⁴ A politikai társadalom tehát nem vezethető vissza az egyén akaratára – sokkal inkább hasonlít egy közös múlt, szokásokon, bizalmon és értékeken, valamint kölcsönös egymásra utaltságon alapuló szövettségre. A – sajátosan angol értelemben vett – *alkotmány* az, ami átítatja az emberek gondolkodását, és ami megteremti közöttük e misztikus kapcsolatot.

A politikai társadalom a hierarchikus sokféleség rendje.⁶⁵ Burke, úgy tűnik, őszintén hitt valamiféle idealizált arisztokrácia kiválóságában és kitüntetett történelmi szerepében. A *kiválóak rendje* hordozza magában a függetlensé-

⁶³ MAK, 2000, p. 249

get és teremti meg az évszázadokon át tartó folytonosságot a társadalmon belül. Ez a fajta kiválasztottság vagy kiválasztódottság nem teljesen azonos az adott társadalomban megtalálható, osztályt alkotó arisztokraták összességével.⁶⁶ Burke valamiféle természetes arisztokrácia híve, melyet a társadalom magából *kitermel*.

Burke elfogadta az egyház és az állam autoritásának párhuzamos fennállását. Az egyház tekintélye a spirituális és a szociális kérdésekre terjed ki, míg az államé a polgári törvényekre és a temporális ügyekre.⁶⁷ A politikai társadalom alapvető pillére a vallás: ez minden emberi közösség alapja. Ebből fakadóan tekintély pluralizmus uralkodik társadalmunkban. A vallás „minden jó és minden vigasz forrása”,⁶⁸ és gyakorlati szempontból is megkerülhetetlen: kulturális jelenségként az emberi élet segítője, továbbá támaszunk a világi tekintéllyel szemben. Mint Molnár írja: Burke a korszellemhez alkalmazkodva a régóta létező vallásokkal – a nem keresztényekkel is – toleráns volt, de az újító szektákkal szemben nem. Hozzátehetjük: Burke a történelmi léptékben akkor még frissnek nevezhető Church of England szektás jellege fölött diszkréten szemet hunyt.

Demokráciakritika és a szabadság

Burke elutasít minden politika- és társadalomelméletet, amely az egyén értelmét és az egyéni érdeket teszi meg az engedelmesség forrásának.⁶⁹ Életszerűtlen és alpári dolog ugyanis az önző, kapzsi és változékony önérdéket a társadalom filozófiai princípiumává emelni. Az egyéni akarat mindig énközpontú, nem vezethető le belőle a politikai közösség összetartozása. Azt olyan tényezőkre kell alapítani, melyek az egyénen kívül állnak. Burke felfogásában a politikai társadalom a Gondviselés akaratából jön létre, és természetes módon *növekszik*.

⁶⁴ „When we marry, the choice is voluntary, but the duties are not matter of choice. They are dictated by the nature of the situation. Dark and inscrutable are the ways by which we come into the world. The instincts which give rise to this mysterious process of nature are not of our making. But out of physical causes, unknown to us, perhaps unknowable, arise moral duties, which, as we are able perfectly to comprehend, we are bound indispensably to perform. Parents may not be consenting to their moral relation; but consenting or not, they are bound to a long train of burthensome duties towards those with whom they have never made a convention of any sort. Children are not consenting to their relation, but their relation, without their actual consent, binds them to its duties; or rather it implies their consent because the presumed consent of every rational creature is in unison with the predisposed order of things.” Burke, 1992, p. 105.

⁶⁵ MAK, 2000, p. 260.

⁶⁶ Erre számos szöveghely utal: Burke, 1992, p. 212.; Burke, 1991, II p. 268.; Burke, 1992, p. 168.; Burke, 1990, p. 136., idézi MAK, 2000, pp. 261–262.

⁶⁷ Stanlis, 2003, p. 222.

⁶⁸ Burke, 1990, p. 182.

⁶⁹ MAK, 2000, p. 277.

A fentebbiekből következik, hogy Burke nem híve a demokráciának. Ez az államforma azért „szégyentelen”, mert a nép azt hiszi, hogy az ő akarata a jónak és rossznak a mércéje – összegzi Burke véleményét Molnár Attila Károly.⁷⁰ Az emberi akarat ezzel szemben önző, gyarló és részrehajló, ezért nem alkothat jogot, erkölcsöt, és nyilvánvaló módon nem alapulhat rajta az emberi társadalom legitimitása sem. Helytelen dolog a kormányzatot a nép kezébe adni, amelyet inkább *alá kellene vonni*.

A „nép” kétféle értelemben jelenik meg Burke műveiben. Mikor politikai cselekvés összefüggésében említi, nyilvánvalóan nem érti bele a lakosság többségét. Ellenben mikor a politikai testről beszél, abba a nemzet minden tagja beleértendő. Tegyük hozzá, a XVIII. század végén Angliában számos vita, zavargás tört ki a választási rendszer miatt: a választási körzetek kialakítása nem követte a valóságos viszonyokat, az átalakítás mikéntjét illetően azonban nem volt konszenzus.

Burke nem híve az általános választójognak sem. Meglátása szerint az egyes emberek nem rendelkeznek egyenlő képességekkel, tehát politikai választásaik sem egyformán megalapozottak, következésképpen voksuk sem érhet ugyanannyit. A képviselő nem azonos a választójoggal: a képviselőt a nemzet egysége feletti őrködés és az össznemzeti érdek előmozdítása.

Burke gondolkodásában a szabadság és a politikai társadalom alkotmánya kölcsönösen feltételezik egymást.⁷¹ A történelem folyamán fokozatosan épülő alkotmány a fékek és ellensúlyok finom rendszerének köszönhetően kiegyensúlyozza a rend és a szabadság egymásnak feszülő igényét. A szabadság ugyan alapvető érték, de a vallás, a béke, a rend és a tulajdon biztonságának kontextusában értelmezendő. Az összefüggéseiből kiragadott, lecsupaszított, túlhajszolt, öncélúvá tett szabadság anarchiához vezet, melynek egyenes következménye a zsarnokság. Az igazi és a hamis szabadság a megfelelő elméleti és gyakorlati tudás birtokában, tapasztalat segítségével határolható el egymástól.⁷² Az igazi szabadság alanyi jogunk, a helytelenül felfogott szabadság azonban a legembertelenebb szolgátságba taszít bennünket.⁷³

⁷⁰ MAK, 2000, p. 278.

⁷¹ MAK, 2000, p. 284.

⁷² „Rational and experienced men, tolerably well know, and have always known, how to distinguish between true and false liberty; and between the genuine adherence and the false pretence to what is true. But none, except those who are profoundly studied, can comprehend the elaborate contrivance of a fabric fitted to unite private and public liberty with public force, with order, with peace, with justice, and, above all, with the institutions formed for bestowing permanence and stability through ages, upon this invaluable whole.” Burke, 1992, p. 125.

Konklúzió

Molnár Attila Károly monográfiája politikatörténeti és eszmetörténeti kontextusba ágyazza Edmund Burke munkásságát. A szerző interpretációjában a burke-i életmű egy zseniális meglátásokat megfogalmazó pártpolitikus arra vonatkozó kísérlete, hogy feltartóztassa a partikuláris egyéni értelem lehetőségét túlértékelő racionalizmus térhódítását Európában.

Burke nem tekintette magát filozófusnak, nem törekedett rendszert alkotni. Írásának filozófiai tartalma retorikai eszköztárának kelléke, melyet kora befolyásos emberinek meggyőzése érdekében használt. Mint gyakorló politikus, igyekezett befolyásolni a közélet alakulását, kollégáinak cselekvését, és ennek érdekében ideologizáló tevékenységet is kifejtett. Noha konzervatív ideológia megalkotása nem állt, nem is állhatott szándékában, mégis a konzervatív politikai filozófia atyjának tekintjük. Ilyen jellegű kijelentést azonban csak a későbbi kulturális és politikai fejlemények felől nézve tehetünk Burke-re vonatkozólag. A brit politikus filozófiája *reaktív*, amennyiben mindig az aktuálisan zajló eseményekre válaszolva fejti kinézetét. Semmi esetre sem nevezhető azonban *reakciónak*, hiszen nem volt sem a reformok, sem pedig a radikális megoldások ellensége. A racionalizmus túlzó megnyilvánulásait, a földi paradicsom vízióját szem előtt tartó, absztrakt elvek alapján történő kormányzás veszélyeit azonban elsőként ismerte fel és ítélte el.

Irodalomjegyzék

- Ayling, Stanley: *Edmund Burke – His Life and His Opinions*. London, 1988, John Murray.
- Conniff, James: *The Useful Cobbler: Edmund Burke and the Politics of Progress*. New York, 1994, Suny Press.
- Burke, Edmund: *Works and Correspondence of Edmund Burke*. I–VII. kötet. London, 1852.
- Burke, Edmund: *Correspondence of Edmund Burke, Cambridge*. Cambridge University Press, 1958–1978, szerk. T. W. Copeland.
- Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Budapest, 1990, Atlantisz.
- Burke, Edmund: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*. I–IX. kötet. Oxford, 1991, Clarendon Press.
- Burke, Edmund: *Further Reflections on the Revolution in France*. Ed. Daniel E. Ritchie, Indianapolis, 1992, Liberty Fund.

⁷³ „You hope, sir, that I think the French deserving of liberty. I certainly do. I certainly think that all men who desire it, deserve it. It is not the reward of our merit, or the acquisition of our industry. It is our inheritance. It is the birthright of our species. We cannot forfeit our right to it, but by what forfeits our title to the privileges of our kind. I mean the abuse, or oblivion, of our rational faculties, and a ferocious indocility which makes us prompt to wrong and violence, destroys our social nature, and transforms us into something little better than the description of wild beasts. To men so degraded, a state of strong constraint is a sort of necessary substitute for freedom; since, bad as it is, it may deliver them in some measure from the worst of all slavery – that is, the despotism of their own blind and brutal passions.” Burke, 1992, p. 17.

- Burke, Edmund: *Further Reflections on the Revolution in France*. Ed. Daniel E. Ritchie, Indianapolis, 1992, Liberty Fund.
- Burke, Edmund: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*. Budapest, 2008, Magvető.
- Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika a XIX–XX. században*. Budapest, 2005, Századvég Kiadó.
- Fidler, David P. & Welsh Jennifer M.: *Empire and Community – Edmund Burke’s Writings and Speeches on International Relations*. Oxford, 1999, Westview Press.
- Gonzalez, Guy Brendan: *Edmund Burke and his Impact on the British Political, Social and Moral Response During the French Revolution (1790–1797)*. New Orleans, 2006, Loyola University of New Orleans.
- Graubard, Stephen R.: *Burke, Disraeli and Churchill – The Politics of Perseverance*. Cambridge, Massachusetts, 1961, Harvard University Press.
- Horkay Hörcher Ferenc: Alkotmányos rend és gyakorlati bölcsesség – Edmund Burke és a brit konzervativizmus hagyatéka Molnár Attila Károly monográfiájában. *Magyar Szemle*, XI. évf. (2002), 1–2. sz.
- Kirk, Russell: *Edmund Burke – A Genius Reconsidered*. Wilmington, Delaware, 1997, ISI.
- Levin, Yuval: *The Great Debate: Edmund Burke, Thomas Paine, and the Birth of Right and Left*. New York, 2014, Basic Books.
- Locke, F. P.: *Edmund Burke vol. II. 1784–1797*. Oxford, 2006, Clarendon Press.
- Molnár Attila Károly: *Edmund Burke*. Budapest, 2000, Századvég.
- O’Gorman, Frank: *Edmund Burke*. New York, 2004, Routledge.
- Oakeshott, Michael: *On Being Conservative*. 1956, <http://www.geocities.com/Heartland/4887/conservative.html>
- Paine, Thomas: *The Writings of Thomas Paine. Collected and Edited by Moncure Danie Conway*. New York: G. P. Putnam’s Sons, Vol. II. (1894), online kiadás (2003): <http://oll.libertyfund.org/titles/1743>
- Pappin, Joseph L.: *The Metaphysics of Edmund Burke*. New York, 1993, Fordham University Press.
- Stanlis, Peter J.: *Edmund Burke and the Natural Law*. London, 2003, Transaction Publishers.
- Wollstonecraft: *A Vindication of the Rights of Men*. Cambridge, 1995, Cambridge University Press.

DIPPOLD ÁDÁM

Látok, tehát vagyok. Néhány összefüggés a 17. századi optika és Descartes megismerés-elmélete között

Talán nem túlzás azt állítani, hogy az egész 17. század az optika bűvöletében telt. Gassendi 1621-ben elsőként adott nevet a sarki fénynek; Galilei az ég felé fordította a teleszkópját; Descartes lefektette a fénytörésről szóló geometriai törvényét, kis szellemnek nevezte Hobbest, Spinoza tüdeje pedig lassan telítődött a csiszolt lencsék finom porával.

A látás – és annak megbízhatatlansága – mindig is foglalkoztatta a gondolkodókat; Platón a *Timaios*ban az emberiség legnagyobb adományának nevezte, de egyúttal arra is felhívta a figyelmet, hogy pusztán a szemünkre hagyatkozva könnyen valamiféle illúzió áldozatává válhatunk. Démokritosz megvakította magát, nehogy a szemei félrevezessék.¹ Az *Állam* hatodik könyvében azt olvashatjuk, hogy a látás és a láthatóság képessége minden egyéb érzéknél magasabb rendű, és hogy minden érzékszervek közül a szem hasonlít leginkább a Naphoz. Platón ezután a Nap és a látás analógiájára kezd el beszélni a jóról és az ésszel felfogható dolgokról – vagyis a felfogás vizuális metaforái már itt is megjelennek. Ezek a metaforák aztán a 17. században – leginkább Descartes-nál – újra előtérbe kerülnek, sőt, nagyobb teret kapnak, mint az eddigiek során bármikor.

Ahhoz, hogy a korszak optikai metaforáit és az ebből eredő ismeretelméleti problémákat közelebbről megvizsgálhassuk, először is a század két, filozófiai és tudományos szempontból is kiemelt fontosságú eszközét – a csiszolt lencséket és a camera obscurát – kell szemügyre vennünk.

¹ Jay, 1994, p. 27.

A camera obscura és a szem

„The dark behind the eyes... What a precious thing. It gave you your... you-ness.”²

Terry Pratchett

A camera obscura talán a legegyszerűbb optikai eszköz: nem kell hozzá más, csak egy kis kamra és egy lyuk a falon, ennyi az egész – mégis olyan gondolkodókat foglalkoztatott, mint Euklidész, Arisztotelész, Alhazen, Roger Bacon és Kepler. A kínai Mo-Ti (Mozi, Mo-Tzu) már a Krisztus előtti ötödik század tájékán megemlített egy olyan eszközt, amely „lezárt kincseskamraként” őrzi a külvilág képét, Arisztotelész pedig anélkül számolt be a camera obscura által nyújtott optikai tapasztalatról, hogy magára a sötétkamrára hivatkozott volna – a sötétkamra működése mögött meghúzódó optikai jelenség mindenesetre számára is érdekesnek tűnhetett. Euklidész a jelenséget annak a bizonyítéka-ként értelmezte, hogy a fény egyenes vonalakban közlekedik. Tralleszi Anthemiosz a hatodik században szintén egy camera obscurát alkalmazott a kísérleteihez.

Eddig még csak az eszköz alkalmazásairól esett szó – de mire is lehet jó egy lyuk a falon? A választ Roger Baconnál, Leonardo Da Vincinél, Vermeer-nél és végső soron Keplernél kell keresnünk. Akármilyen egyszerűnek tűnik is ez az eszköz, kényes holmiról beszélünk: ha túl kicsi a rés a kamera falán, nem kapunk használható képet, ha pedig túl nagy, csak világos lesz a kamrában, de a kép szertefoszlik – ezért is hívhatta Mo-Ti „lezárt kincseskamrának” a találmányt. Al-Kindi alaposan leírta, hogy mit láthatunk egy camera obscura alkalmazásakor, de magának a kamrának a leírását csak jó száz évvel később, Alhazen *Optikájában* találhatjuk. A *De aspectibus* 1020-ban (vagy 1021-ben) készült el, de latin fordításban csak 1200 körül jelent meg Európában – ennek ellenére egészen Keplerig rányomta a bélyegét az optikai gondolkodásra. Alhazen már szakított az externalista elméletekkel (ami a korban még nem tűnt egészen magától értetődő dolognak), de elméletében a pupilla nem játszott központi szerepet: az érzékelés fő szervét a szemlencsében találta meg, amelyben csak akkor okoznak érzetadatokat a beérkező fénysugarak, ha merőlegesen találják el azt. Az, hogy mégsem „hiányos” tárgyakat (fél asztalokat, kétharmad gyertyatartókat) látunk a hétköznapi életben, annak köszönhető, hogy a szemünk folyamatos mozgásban van, így a beérkező fénysugarak képesek kirajzolni a látott tárgy egészét. Alhazen még nem vont párhuzamot a camera obscura és az emberi szem között – többek között azért sem, mert a sötétkamrával végzett kísérletei során láthatta, hogy az így előidézett képek fejjel lefelé jelennek meg a kamra falán, az emberi észlelés pedig a „talpukra állítva” jut képekhez,³ valamint (mivel a szemlencsét tekintette a látás fő érzék-

² Pratchett, 2007, p. 303.

szervének) azt sem fogadta el, hogy a szemünkbe érkező fénysugarak kereszteznék egymást.

A camera obscura története azonban – legalábbis Keplerig – nem a látásról szól. Az alapvetően csak egy optikai furcsaságot (a megfordított képet) szemléltető eszköznek volt gyakorlati haszna is, és ez a csillagászatban keresendő. Roger Bacon a 13. században állítólag már ezzel figyelte meg a napfogyatkozást, de alaposabb és megbízhatóbb leírást csak Gemma Frisiustól kapunk 1544-ben. Frisius könyvében viszont a beszámoló mellett egy illusztráció is szerepel az eszközről – és hiába használták a camera obscurát már majd kétezer éve, mégis ezt tekinthetjük az első „tervrajznak”.

Mindennek ellenére nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy a camera obscura még mindig csak egy lyuk volt a falban – akkor is, ha már pontosabb fogalmaink lehettek a lyuk és a kamra méreteiről. Egészen eddig a pontig ez még lehet egy természeti tünet is, egy lyuk a barlang oldalán vagy az odvas fatörzs falán; a fordulópont a tudatos tervezésben, a lencsékben és a tükrökben rejlik. Színtiszta mágiának tűnik; „smoke and mirrors”, mondja az angol, és a (természet)mágia (vagy -filozófia) tényleg valahol a szigorúbban vett optika (vagyis a lencsecsiszolás) terén keresendő.

Giambattista Della Porta, a firenzei természetfilozófus először 1558-ban adta ki a természetes mágiáról szóló könyvét, amely 1589-ben kibővítve ismét napvilágot látott. A húsz könyvből álló terjedelmes mű tizenhetedik könyve az optikáról szól (az 1658-as angol fordítás⁴ szerint: „*Of strange glasses*”). A könyvben több optikai kísérletről is beszámol, de ami itt a legfontosabb: több fejezetet is szentel a camera obscura leírásának – bár azok a forradalmi újítások, amelyeket az egyszerű „lyukas doboz”-módszerhez hozzáad, nem az ő találmányai.

Girolamo Cardano 1550-ben egy konvex lencse behelyezését javasolta a camera obscura nyílásába, ezzel pedig sokkal tisztább képhez juthattunk ettől az egyszerű eszköztől. Cardano felfedezésének – a maga korában legalábbis – látszólag igen kevés gyakorlati haszna volt: a kép még mindig fejjel lefelé állt. 1585-ben aztán Giambattista Benedetti egyfajta tükröt (egy fehér papírt) helyezett a kamrába – és még ez sem ért el eget rengető sikert, pedig már közel járt a megoldáshoz.

Della Porta viszont 1558-ban már tükrökkel dolgozik, de nem használja Cardano lencsékkel operáló módszerét: így az eredmény meglehetősen felemás lesz, de a könyv második kiadásában már egy lencsével is kibővíti a szerkezetét. „Ha beillesztesz a lyukba egy lencsét, rögtön sokkal tisztábban látod a dolgokat: a járókelők arcát, a ruháik színét és szabását, mintha csak közvetlen

³ Ackerman, 1978, pp. 116-118.

⁴ A fordítást – a szakirodalom általános véleménye szerint – olyasvalaki végezhetette, aki alig konyított a latinhoz, így a régi angol kiadás több sebből is vérzik (Gorman, 2003, p. 297.).

közelről látnád őket.”⁵ Della Porta 1558 és 1559 között Velencében (sőt, Muranóban, az európai üvegművesség egyik fellegvárában) tartózkodott, és ezalatt az idő alatt ki is használta a helybéli üvegművesek szaktudását annak érdekében, hogy „hajszákat, csatákat és egyéb csodákat” varázsoljon nézői szeme elé – ugyanis Porta elsősorban színpadi szerző volt, és csak másodsorban tudós; talán ennek köszönhető, hogy a camera obscuráról (és egyéb optikai csodákról) szóló leírásai általában a nézők elámítását helyezik középpontba, de vajmi keveset mondanak el a mögöttük álló tudományos háttérrel.

Akár kitért a komoly tudományos háttérre, akár nem, egyvalami bizonyos: 1580-ban ő készítette el elsőként azt a camera obscurát, amely éles, nagyított, a talpán álló képet tudott szolgáltatni. Az, hogy az ezt megalkotó drámaíró milyen célok vezették, édes mindegy: egy közel kétezer éves eszközt tökéletesített, amely aztán jó százötven éven át nem is esett át különösebb változáson.⁶

A korábbiakban már szó volt róla, hogy Roger Bacon a 13. században, Gemma Frisius pedig a 16. században figyelte meg a napfogyatkozást az eszközzel, 1610-ben pedig Johannes Fabricius így tanulmányozta a napfoltokat. Leonardo Da Vinci a festészethez és a maga látáselméletéhez talált benne utakat – Vermeerről és a holland mesterekről nem is beszélve. Algrotti gróf szavaival élve: „a camera obscura éppoly nélkülözhetetlen a természet pontos másának megalkotására törekvő festő számára, mint egy természetbúvárnak a mikroszkóp vagy egy csillagásznak a távcső”.⁷

Láthatjuk, hogy a camera obscura – minden egyszerűsége ellenére – még lencse és tükör nélkül is meglehetősen fontos helyet foglalt el a 16-17. században. Az igazi áttörést mégis Johannes Kepler hozta meg: csillagászként gyakran alkalmazhatta az eszközt, és mestere, Tycho Brahe kutatásaiban szemet szűrt neki egy probléma. Brahe ugyanis észrevette, hogy napfogyatkozás idején a Hold átmérője kisebbnek tűnik, mint egyéb alkalmakkor, ennek pedig csak két magyarázata lehetséges: vagy maga az égitest távolodik el a Földtől, vagy a megfigyelés módszerével van valami baj. Kepler az első magyarázatot azonnal kizárta, és az 1602-ben megjelent (eltúlzottan szerény címet viselő⁸) *Paralipomenában* amellett érvelt, hogy az eltérést nem valamilyen csillagászati jelenség magyarázza, és nem is a Brahe által használt camera obscura hibája, hanem *maga a camera obscura*. A fénysugaraknak ugyanis itt egy kiterjedéssel bíró résen kell átesniük, pontos képet viszont csak akkor kaphatunk, ha a sugarak egy geometriai ponton haladnak át, ami természetesen a gyakorlatban megvalósíthatatlan lenne. A torzítás tehát elkerülhetetlen, a probléma gyakorlati oldalát pedig tovább erősítette az egyébként rendkívül egyszerű szerkezet

⁵ Idézi: Gorman, 2003, p. 297.

⁶ Draaisma, 2002, pp. 100-101.

⁷ Idézi: Draaisma, 2002, p. 102.

⁸ Ad Vitelionem paralipomena, „kiegészítések Vitelóhoz”.

kényes volta: ha a camera nyílása túl nagy, egyáltalán nem is kapunk képet; ha közepes méretűre nyitjuk, a kép homályos lesz, ha pedig túlzottan apró rést hagyunk a falon, túl kevés fény jut át ahhoz, hogy megfelelő élességű képet kapjunk.

Ez magában még nem lenne túlzottan aggasztó: mondhatnánk azt is, hogy ha csak az eszközzel van baj, hát szabaduljunk meg tőle – de Kepler ebbe két oknál fogva sem törődhetett bele. Mestere (és zsarnoka), Tycho mellől magával hozta a pontos, ismétlődő és megbízható mérések iránti igényt,⁹ valamint felismerte a camera obscura és az emberi szem közötti megdöbbentő hasonlóságot.

A Kepler előtti látáselméletek inkább a látás geometriájával foglalkoztak, nem pedig a szem anatómiájával – mondhatjuk úgy is, hogy megmaradtak a fizika talaján, de a fiziológia területét elkerülték, sőt, a látás hétköznapi tapasztalatára is csak nagy ritkán hivatkoztak.¹⁰ A témában természetesen további nehézségeket okozott az is, hogy a szem felépítésével kapcsolatban a tudósok legfeljebb Galénoszt idézhették, ugyanis Vesalius 1453-as anatómiai értekezéséig¹¹ az ő elképzelései számítottak bevettnek, így azt is magától értetődőnek vették, hogy (mint már többször említettük) a látás voltaképpen a szem nem más, mint maga a szemlencse. Vesalius szakít a galénoszi hagyományokkal, és annak ellenére, hogy nem sikerül tökéletesen leírnia a szem felépítését, felveti, hogy az érzékelés nem a szemben *belül* történik (a kor elfogadott álláspontja szerint), hanem tulajdonképpen a szem *mögött*, a retinán megy végbe. Galénosz követői ugyan kételkedve fogadták ezt az elméletet, de harminc évvel később Felix Plater¹² már egyértelműen a retinát jelöli meg a látás fő szerveként. Plater könyve nem tér ki ennek az állításnak a látáselméletre gyakorolt hatására – de ez nem is csoda, hiszen egy anatómiai atlaszról beszélünk.¹³

Ha a camera obscura nem lett volna ilyen széles körben elterjedt a században, az egyszerű optikai eszköz és a szem hasonlósága talán nem lett volna ilyen feltűnő – de annak, aki megfigyeléseihez többek között épp egy ilyen eszközt használt, mindenképpen szembeszökő lehetett az analógia. Kepler *Paralipomenája* megmagyarázza a camera obscura működését,¹⁴ szót ejt a szemüvegek és a csiszolt lencsék működési elvéről (bár a pontos tételt még nem találja meg), leírja, hogy miképpen törik meg a bejövő fény a szemlencsén és hogyan alakul ki a retinán a megfordított kép.¹⁵ Vitellio „kis kiegészítése” így

⁹ „Tycho nem tett korszakalkotó felfedezéseket, kivéve egyet, mely azonban a modern csillagászat atyjává tette őt [...]. A felfedezés abból állt, hogy a csillagászatnak alapvető szüksége van a pontos és folyamatos megfigyelések adataira.” (Koestler, 2007, p. 399.) Tycho mérési módszereiről bővebben lásd: Koestler, 2007, pp. 438-473.

¹⁰ Ackerman, 1978, p. 142.

¹¹ *De humani corporis fabrica*.

¹² *De corporis humani structura et usu*, 1583.

¹³ Ackerman, 1978, pp. 121-122.

¹⁴ Sőt, Kepler adja az eszköz nevét is.

tulajdonképpen Vitellio meghaladását jelentette: a tizenharmadik századi optikus Ptolemaiosz és Alhazen elképzeléseit foglalta össze, Kepler viszont radikálisan új utakat nyit meg a látáselméletben – bár némelyek szerint maga sem értette, mekkora hatással volt a területre.¹⁶ Ez a radikálisan új út viszont új problémákkal is jár: az objektív ok (a tárgy) és a szubjektív hatás (az általunk felfogott *pictura*) közötti szakadék Kepler elméletében áthághatatlanak tűnik.

Ezek az új utakon indult el aztán néhány évvel később, 1619-ben¹⁷ Christoph Scheiner is, aki az elsők között tette magáévá Kepler analógiáját a szem és a camera obscura között. A párhuzam által felvetett problémát (az alapvetően hibásnak tűnő észlelést) ő sem tudta megoldani, viszont az *Oculus*-ban ő számolt be első ízben kioperált ökor- és emberszemmel végzett kísérletekről.¹⁸ Mások – például Mersenne és Gassendi – kevésbé lelkesen fogadták a kepleri elképzelést; Gassendi és Peiresc egy sor kísérlettel próbálták megcáfolni a tótágast álló *picturák* elméletét, Mersenne pedig (szintén Gassendivel) egy monokuláris („küklöpsi”) látáselmélet mellett tört lándzsát, amelyben egyszerre csak az egyik (az erősebb) szemünkkel látunk. Gassendiék kísérletei egyébként nem jártak túl sok eredménnyel: végül arra kényszerültek, hogy a retinát valamiféle tükörként fogják föl, amely visszavetíti a szem közepére a beérkező képet – immár a talpára állítva (Hatch, online¹⁹).

Mersenne körével pedig már meg is érkeztünk Descartes-hoz és a karteziánus optikához – erről azonban csak később fogok szót ejteni. A század közepét parázs viták jellemezték: némelyek Kepler mellett kardoskodtak, mások ellene, de a látás körüli homály csak nem oszlott el. Mo-Ti lezárt kincsesládája a 17. századra kinyílt; az eszközt a művészet és a tudomány is széles körben használta – sőt, Kepler analógiájával úgy tűnt, hogy a vakok kivételével mindenki rá van utalva valamiféle camera obscura (a szem) használatára.²⁰

¹⁵ Koestler, 2007, pp. 538-539.

¹⁶ Ilardi, 2007, p. 30.

¹⁷ Ekkor jelent meg az *Oculus, hoc est: fundamentum opticum* címet viselő munkája, majd néhány évvel később, 1630-ban a *Rosa Ursinában* ismét a kepleri elképzelésekkel foglalkozott.

¹⁸ Descartes később megismétli Scheiner kísérleteit, mikor a camera obscura nyílásába egy frissen kioperált szemet illeszt (Simonyi, 1998, pp. 224-225.).

¹⁹ <http://www.clas.ufl.edu/users/ufhatch/pages/03-sci-rev/SCI-REV-Home/resource-ref-read/vision/08sr-vision.htm>.

²⁰ Az analógia ugyan egy darabig megmaradt, de hamar kiderült, hogy a camera obscura és a szem tökéletesen mégsem feleltethető meg egymásnak: „1668-ban Edme Mariotte Párizsban felfedezte az úgynevezett vakfoltot, azt bizonyítva, hogy az érzékelés centrumában vakság uralkodik, s ezzel megdőlt a camera obscura, illetve az emberi szem azonoságába vetett hit.” (Földényi, 2010, p. 111.).

Lencsék

*„A lencse: ez volt Ichnabod talizmánja, aki egyébként nem hitt az ilyesmi-
ben. [...] Az egyszerű korong, amelynek sima felszíne finoman keskenyedik a
széle felé, s amely kétezer éve ugyanegy.”²¹*

Lawrence Norfolk

Annak, hogy a lencse kétezer éve *nem* „ugyanegy”, igencsak prózai okai vannak: a mestereknek egyszerűen nem állt rendelkezésére egy olyan formula, amellyel egyformára csiszolt lencsákat állíthattak volna elő, és ez így is maradt a Snellius-Descartes-törvény megszületéséig. A lencsék minősége csak az üveg csiszoló mester éles szemén és pontos kezén múlt, maga a munka pedig igencsak fáradságos volt. „És aztán kezdődik a hosszú csiszolás” – írja Norfolk –, „előbb szaldámmal, azután derített vízzel és tripoliszi porral, s az üveg lassan leveti egyenetlen hámját, a kezdetleges darabból előbújik a jellemzőit dimenzióiba záró, tökéletes lencse.”²²

A mesterek a szakma minden nyűge ellenére azért már a tétel megszületése előtt is rendületlenül próbálkoztak – és, ahogy azt majd látni fogjuk, nem is minden eredmény nélkül. Ahogy ez az előbbi idézetből is kitetszik, lencsét csiszolni művészet és kemény munka volt: lehámozni a hideg anyagról a fölösleget, hogy végül előbukkanhasson az a tiszta forma, amely a készítő képzetében él.

A korai időktől kezdve egészen a 16. századig²³ a csiszolt lencsék alapanyagául a hegyikristály, a kvarcnak ez a víztiszta változata szolgált,²⁴ a korai lencsákat tehát kétféle veszély is „fenyegette”: egyfelől a csiszolás legkisebb pontatlansága is torzította a rajtuk átvetülő képet, másfelől pedig a kristály szennyeződése, repedései még a legkiválóbb mester teljesítményét is jelentősen leronthatták. A lencsék optikai felhasználása éppen ezen okok miatt meglehetősen problémásnak tűnt Descartes-ot, vagy legalábbis a 16. századot megelőzően – és éppen ezért váltott ki akkora megrökönyödést (és hitetlenkedést), a Layard-lencse²⁵ 1853-as felbukkanása.

²¹ Norfolk, 2001, p. 25.

²² Norfolk, 2001, pp. 25-26.

²³ Della Porta camera obscurájának egy változatában is kvarckristályból (hegyikristályból) készült lencse kapott helyet.

²⁴ A hegyikristály névvel „víztiszta, vegyileg is legtisztább kvarz-kristályokat illetnek, melyeket többnyire jól megtermett és gyakran nagyobb kristályokban lelnek” (Schmidt, 1991 [1890] p. 140.). Bár a hegyikristály a definíció szerint a kvarc legtisztább változata, tökéletes tisztaságú darabot (amely lencsecsiszolás céljára tökéletesen alkalmas lenne) alig találhatunk.

²⁵ A lencsét másutt ninivei, Nimrud-, asszíriai és Szargon-lencsének is nevezték (Temple, 2004, pp. 24-25.).

A lencse a Krisztus előtti hetedik századból származik, „plánkonvex és enyhén ovális formájú, hossza 1,6 hüvelyk, szélessége 1,4 hüvelyk”, tűzgyújtásra kevésbé tűnik alkalmasnak, viszont durva megmunkálása miatt az is valószínűtlen, hogy ékszernek szánták volna.²⁶ Az az elképzelés, amely szerint az ókori lencsék legfeljebb tűzgyújtásra voltak alkalmasak, több sebből is vérzik (talán ma már nem is vallja senki): egyfelől nem látom semmi okát annak, hogy egy csiszolt kristály ékszerként való felhasználása azt jelentené, hogy a kristály magának a csiszolásnak köszönhetően ne lenne egyéb célokra is alkalmas (éppen ez a helyzet a Visby-lencsékkel kapcsolatban), másfelől számos régészeti lelet cáfolni látszik ezt a tézist.

Ami azt illeti, már a Layard-lencse előtti időkből is találunk néhány olyan bizonyítékot, amely a lencsék optikai felhasználására utal. Az igaz ugyan, hogy már Arisztophanész és Theophraszosz is beszámoltak a plánkonvex lencsék alkalmazásáról, de itt még jobbra csak gyújtólencseként alkalmazták őket (nem is szólva Arkhimédész híres gyújtótükréről²⁷). Az olasz üvegművesek hiába kaptak össze²⁸ azon, hogy kit is illet az elsőbbség a lencsék „feltalálásában”, valószínűleg egyikük céhet sem illette meg ez a dicsőség: a csiszolt lencsék története (a Layard-lencse tanúsága szerint) legalább a Krisztus előtti hetedik századig, de egyéb leletek szerint akár Kr. e. 3000-ig is visszanyúlhat.

Az antikvitásban a plánkonvex tűzgyújtólencse valószínűleg hétköznapi eszköz volt (olyannyira, hogy a kristályok [lencsék] iránti igényt az idősebb Plinius valamilyen természetellenes, őrült vágyakozásként írta le):²⁹ a görögöknél nemcsak a templomok szent máglyáit, hanem az otthoni tüzeket is efféle lencsékkel gyújtották, de sebek kiégetésére is használták őket. Ezek az eszközök már a kora bronzkorban is elterjedtek számítottak, de némelyik eszköz a tűzgyújtáson kívül másra is alkalmas volt: a jobb darabok 7-9-szeres nagyításra is alkalmasak voltak, de még a kevésbé sikerült lencsék is nagyjából kétszeres nagyítást nyújtottak. Némelyik lencse szélén apró lyukakat is találtak, így valószínűnek tűnik, hogy ezeket a korabeli mesteremberek olyan munkákhoz használták, ahol az optikai segédeszköz mellett mindkét kezükre is szükségük volt, a lencse pedig valamilyen lábakon állhatott.³⁰

A fennmaradt leleteken kívül több bizonyítékunk is van arra, hogy már az ókorban ismerték a gyújtólencsék titkát: számos olyan ókori alkotást ismer-

²⁶ Temple, 2004, pp. 25-28.

²⁷ Még ha nem is igaz, hogy Szirakuzában a görögök ezzel mértek döntő csapást a támadó flottára, az kitűnik belőle, hogy jól ismerték a tükrök és lencsék ilyen módon történő felhasználását.

²⁸ A velencei, pisai és firenzei üvegművesek is amellet kardoskodtak, hogy tőlük ered a szemüvegtészés tudománya (természetesen a szemüveghez szükséges lencsék pontos csiszolásával együtt). (Ilardi, 2007, pp. 5-23.)

²⁹ Ilardi, 2007, pp. 38-39.

³⁰ Ilardi, 2007, pp. 33-37.

rünk, amelyről nehezen tudnánk elképzelni, hogy az alkotó szabad szemmel készítette őket – ilyen például Plotina portréja, amelynek átmérője mindössze 6 mm. Az ókori drágakőcsiszolás témájában Laurent Natter 1754-ben szintén az ókoriak nagyítóhasználata mellett érvel: „A drágakőcsiszolás túlságosan bonyolult művelet ahhoz, hogy egy fiatalember megalkothasson egy tökéletes darabot; amikor azonban elér egy bizonyos kort, látása romlani kezd. Épp ezért nagyon valószínű, hogy az ókoriak szemüveget vagy mikroszkópot³¹ alkalmaztak a látásromlás kompenzálására.”³² Egy Krisztus előtt 3300 körül készült egyiptomi elefántcsont késmarkolaton olyan apró, alig egy milliméteres faragványokat találtak, amelyeket szabad szemmel látni sem lehetett – és bár elképzelhető, hogy a művész a maga szórakoztatására alkotta őket,³³ az már elég valószínűtlennek tűnik, hogy maga az alkotó ne használt volna valamilyen optikai segédeszközt az elkészítéséhez. Temple szerint csiszolt lencsék helyett a régiek akár vízzel töltött gömböket is használhattak – a régészeti leletek tanúsága szerint viszont a lencsecsiszolás már jóval az optika újkori „fellendülése” előtt komoly jelentőségre tett szert³⁴. Néhány (4600 évvel ezelőtti) egyiptomi szobor³⁵ szemének kialakításakor a szobrászok konkáv és konvex lencséket is használhattak, bár azt nem tudjuk, hogy ez csak a tudósok és szobrászok szerencséjének vagy valamilyen, mára elfeledett optikai elvnek köszönhető.³⁶ Ez a homályos (és talán nem is létező, hiszen Susruta elsősorban orvos volt) optikai elv talán a Krisztus előtti nyolcadik században élt Susruta Samhitának köszönhető: a szem egyiptomi elképzelése sokat merít az indiai gondolkodó elképzeléseiből, és a görög elméleteken is nyomot hagy. Susruta ugyan a retinán helyezte el a látás „tényleges szervét”, de úgy tűnik, hogy a görög gondolkodók (Galénossal együtt, akinek az „egyeduralmát” csak Vesaliusnak sikerült megdöntenie) ezt figyelmen kívül hagyták – és ez így is maradt egészen Keplerig.³⁷

Érdemes még pár szót szólnunk a Visby-lencséről, mielőtt továbblépnénk az optika újkori fejleményeire. Ilardi (és Temple³⁸) véleménye szerint a

³¹ Itt valószínűleg nem mikroszkópról van szó, hanem valamilyen egyszerűbb nagyítóról.

³² Laurent Natter idézi Temple, 2004, p. 87.

³³ Ilardi, 2007, pp. 34-35.

³⁴ Temple rövid áttekintésében olvashatunk kínai, viking, görög és római lencséről is. Mindegyik kultúra művészeti alkotásai között találhatunk olyanokat, amelyeket optikai segédeszköz nélkül valószínűleg nem lehetett volna megalkotni – sőt, a vikingek esetében olyan lencséket is találunk, amelyek vízcseppnyi méretük ellenére háromszoros nagyításra is képesek (Temple, 2004, pp. 87-90.).

³⁵ Ilardi szerint a szobrok a Louvre-ban és az Egyiptomi Szépművészeti Múzeumban tekinthetők meg.

³⁶ Ilardi, 2007, pp. 36-37.

³⁷ Ilardi, 2007, pp. 36-38.

³⁸ A *Kristálynapban* leginkább a „Csak dióhéjban” címet viselő fejezet foglalkozik a témával (Temple, 2004, pp. 87-131.).

lelet alaposabb vizsgálata után arra jutnánk, hogy a középkori optika nem nagyon maradt el a 17. század Descartes előtti kísérleteitől: a lencsék plánkonvekcek és aszférikusak, valószínűleg a 11-12. század környékén készülhettek Bizáncban vagy Kelet-Európában, vagyis körülbelül ötszáz évvel azelőtt, hogy a Snellius–Descartes-tétel megszületett volna.³⁹ A lencsék görbülete a szemhez legközelebb eső részen megközelíti a parabolát. A götlandi szigeten előkerült tíz lencse olyan optikai tájékozottságról árulkodik, amit a 17. század előtti időkben elképzelhetetlennek tartottunk. Temple a svédországi Sigtunában nemcsak egy csiszolóköre, hanem több optikai lencsére is bukkant,⁴⁰ ez pedig arra utalhat, hogy a vikingek a csiszolt hegyikristályt nem csupán zsákmányként szerezték meg,⁴¹ hanem maguk is képesek voltak a lencsék előállítására.⁴²

A lencsecsiszolás az 1600-as évek derekáig nélkülözte a megfelelő geometriai tételt, az 1500-as évektől kezdve mégis lassú fejlődés vette kezdetét az ipar terén: egyrészt az üvegművesség elterjedése megszabadította a lencsecsiszolókat a tökéletes hegyikristály utáni hajszától, másrészt a lencsék megmunkálására szolgáló eszközök is fejlődtek az idők folyamán. Az 1600-as években az egyszerű, ám ambiciózus szemüvegkészítőt, aki távcsőkészítésre adta volna a fejét, eszközeinek finomsága és kezűgyessége különböztette meg az igazi mestertől – az előbbiektől által gyártott távcsövek általában katonai, míg az utóbbiak műszerei inkább csillagászati célokat szolgáltak.⁴³

Az első olyan optikai mű, amely kifejezetten a lencsecsiszolás *elméleti* kérdéseivel foglalkozott, Della Porta 1593-as értekezése volt a fénytörésről.⁴⁴ Porta műve némileg zavaros, az általa ismerttetett elmélet a rövid- és távollátásról hibás, a látást pedig a középkori szerzőkhöz hasonlóan (és javarészt rájuk támaszkodva) a szemlencsében lokalizálja, de minden hibája ellenére úttörő jelentőségű az európai optika történetében. 1611-ben aztán megjelenik a *Dioptrice*, amelyben Kepler már meglehetősen közel jut a Snellius–Descartes-törvény megfejtéséhez, és a retina kiemelt szerepének felismerésével új fejezetet nyit a látáselmélet történetében.

A geometriai törvény valamikor 1620 körül született meg Hollandiában – azt legalábbis tudjuk, hogy Willebrord Snell (latinosa néven: Snellius) ekkor már tanította is a leideni egyetemen, de nyomtatásban csak 1637-ben jelent meg, méghozzá Descartes neve alatt. Nem tudjuk, hogy Descartes ismerte-e

³⁹ Ilardi, 2007, p. 39.

⁴⁰ Temple, 2004, p. 88.

⁴¹ Mint ahogy a Visby-lencsék esetében gyanítják.

⁴² Erre utalnak egyébként a fröjeli ásatásokon előkerült, félig megmunkált lencsék is: <http://www.hgo.se/frojel/report8/Re8.html>.

⁴³ Burnett, 2005, pp. 10-11.

⁴⁴ *De refractione* (Ilardi, 2007, pp. 215-216.).

Snell kutatásait⁴⁵, annyi azonban bizonyos, hogy a törvény leírásakor nem hivatkozott⁴⁶ a holland professzorra.⁴⁷

Descartes optikája tudatosan gyakorlati irányú: célja az, hogy különböző berendezések megszerkesztéséhez nyújtson segítséget, amelyek kényelmesebbé tehetik az életünket (vagyis javíthatják a szem tökéletlenségeiből adódó hibákat⁴⁸) vagy kiterjeszthetik megismerő képességünket.⁴⁹

A Snellius–Descartes-törvény megszületésével mindenesetre a gyakorlati optika tudománya is hatalmas lökést kapott: a képlet elméletileg lehetővé tette a közel tökéletes, egyenletes minőségű lencsék gyártását. A tétel azonban magában még nem tette sokkal könnyebbé a lencsecsiszolók munkáját: még mindig előttük állt a fáradságos csiszolás és ezzel annak a kockázata is, hogy egyetlen félresikerült mozdulattal tönkreteszik a művüket.⁵⁰

Descartes vonzódása az automaták iránt a maga korában is közismert volt, így hát nem tűnik különösebben meglepőnek, hogy a filozófus meglehetősen hamar össze is kapcsolta optikai érdeklődését a gépek iránti szenvedélyével. 1629 novemberében egy hosszú levelet küldött Ferrier-nek, egy fiatal párizsi mesterembernek, amelyben egy „új és titkos gép” terveit vetette papírra, amely „hírnevet és gazdagságot” ígér megalkotóinak.⁵¹ A géptől azt remélte, hogy minden eddiginél finomabb csiszolású lencsákat alkothat vele – ráadásul a Descartes által megálmodott aszférikus lencsék annyira bonyolultak voltak, hogy kézműves módszerekkel igen nehéz lett volna őket megalkotni, egy erre kialakított gép viszont tökéletesen teljesíthette volna a feladatot. Ezek a lencsék viszont meg is érték volna a fáradságot: Descartes olyan nagyí-

⁴⁵ Elképzelhető, hogy Descartes Snelltől függetlenül fedezte fel a törvényt, bár Vossius 1662-ben határozottan állítja, hogy tudnia kellett Snell törvényéről: „A törésre vonatkozó elveit Snelliustól kellett vennie [...], de megszokott módján nevét elhallgatta.” Descartes valóban „fukarkodott mások eredményeinek elismerésével”, így az, hogy nem említi Snell nevét a törvény megfogalmazásakor, nem jelenti azt, hogy ne ismerhette volna a kutatásait (Simonyi, 1998, p. 225.). Aszmusz szerint viszont bizonyított tény, hogy Descartes önállóan fedezte föl a fénytörés törvényét; ezt szerinte a Beeckman naplójában találtak is alátámasztják (Aszmusz, 1958, p. 307.).

⁴⁶ Simonyi, 1998, pp. 224–225.

⁴⁷ Annak a kérdését, hogy Descartes vagy Snell nevéhez kapcsoljuk-e a törvényt, némileg hiábavalóvá teszi az, hogy a bagdadi Ibn Sahl már 984-ben megfogalmazta azt (Rashed, 1990, pp. 464–491.). A törvényre ezután Thomas Harriot bukkant rá újra 1602-ben, de eredményeit sosem hozta nyilvánosságra.

⁴⁸ A lencsék lehetővé teszik az ember számára, hogy helyrehozza, amit a természet hibásan alkotott meg, ráadásul a *Dioptri*a alátámasztja a karteziánus módszer hasznosságát a gyakorlatban is (lásd még: Maull, 1978).

⁴⁹ Simonyi, 1998, p. 226.

⁵⁰ Egyetlen szemcsényi visszamaradt por vagy a kellőnél nagyobb csiszolóanyag megkarcolhatta a lencsét, a hiba kijavítását célzó polírozás pedig tönkretelthette a lencse görbületét (Burnett, 2005, p. 11.).

⁵¹ Burnett, 2005, pp. 1–4.

tást remélt tőlük, amellyel megtudhatjuk, hogy „élnek-e állatok a Hold felszínén”.⁵²

Descartes aszférikus lencséin ugyanis hiperbolikus, ellipszoid és parabolikus csiszolás is szerepelt volna; a század „optikai grálja” az anasztigmatikus lencse mellett (amely minden párhuzamosan beeső sugarat egyetlen pontba fókuszál) a lencsecsiszoló gép megalkotása volt. A két törekvés gyakran összefüggött (mint Descartes esetében a „tökéletes lencse” és a „tökéletes gép” projektjei), de egyik sem járt sikerrel: a lencsék még 1699-ben is javarészt szférikusak voltak és kézzel készültek.⁵³ A század lencsecsiszolói azonban a sorozatos kudarcok ellenére sem adták föl a lencsecsiszoló gép megalkotását; maga Descartes legalább öt különböző mesterrel tárgyalt a témáról, de csak részsikereket ért el. Nicéron (kétes hitelességű⁵⁴) beszámolója szerint Ferrier ugyan épített egy kiváló, hiperbolikus lencsékkel felszerelt távcsövet, de a lencséket kézzel csiszolta hozzá.⁵⁵

Látok, tehát vagyok: a mechanikus szem és a lélek szeme

A 17. század óta ismert a camera obscurának az a fajtája, amelybe blendét és lencsét helyeznek, ez pedig tovább erősíti a camera obscura és az emberi szem közötti analógiát. Kepler – Descartes-hoz hasonlóan – empirikus kísérletekkel is alátámasztotta a hasonlóságot: a camera obscura nyílásába egy ökör szemét helyezte.⁵⁶ Kepler azonban csupán az apparátust írta le, a tudatosságról nem ejtett szót – Descartes pedig éppen ezen a ponton bővítette tovább az elméletet. A szemgolyó nyílásán átvetülő kép nála nem közvetlenül kerül az elme színe elé: előbb ugyan a retinára vetül, utána azonban csak a tobozmirigy közvetítésével juthat el a lélekig – márpedig a lélek, és nem a test az, ami valójában

⁵² Burnett, 2005, pp. 1-3.

⁵³ Burnett, 2005, pp. 3-4.

⁵⁴ Nicéron beszámolójának ellentmond, hogy Van Helden szerint Descartes idejében – bár sokan próbálkoztak vele – senkinek sem sikerült efféle lencsét előállítania (Van Helden, 1974, p. 41.). Hasonló véleményt olvashatunk King könyvében is: „Descartes kortársai közül senki nem volt képes olyan gépet létrehozni, amely képes lett volna aszférikus lencsék csiszolására”, illetve „Descartes hiába rendelt aszférikusan csiszolt lencséket Ferrier-től, a kísérlet kudarcba fulladt” (King, 2003, p. 48.). Az áttörést végül Francis Smethwick 1667-es aszférikus lencséje hozta meg (Birch, 1756, p. 162.). Van Helden szerint nem csupán Descartes korában fulladtak kudarcba az aszférikus lencse létrehozatalára irányuló törekvések, hanem *en bloc* az egész 17. században is – ezt viszont Smethwick felfedezése látszik cáfolni.

⁵⁵ Aszmusz, 1958, p. 121.

⁵⁶ Jay, 2007, p. 75.; Descartes, 1971, pp. 245-246.

érzékel.⁵⁷ Természetesen az állatoktól sem tagadhatjuk meg a vizuális érzékelés valamilyen képességét – de mikor Descartes azt mondja, hogy az állatok fájdalom nélkül sírnak, ezt a tudatos fájdalom hiányának tekinti; a „sírás” reakciója megjelenik, csak nem tudatosan bennük.⁵⁸

Az állatok viselkedését – és bizonyos tekintetben az ember viselkedését is – részben a test szabja meg: „Az ekképpen felfogott természet kétségkívül arra tanít, hogy tartózkodjam azoktól a dolgoktól, amelyek fájdalomérzetet okoznak, míg törekedjem azokra, amelyek gyönyörérzetet, és más efféléket. Arra azonban már aligha tanít, hogy az effajta érzéki észleletek alapján az értelem előzetes vizsgálata nélkül következtetéseket vonjunk le a rajtunk kívül lévő dolgokat illetően.”⁵⁹ Ez a szétválasztás nem csupán az ember és az állat (vagy a test és a lélek) megkülönböztetésében segít bennünket, hanem a karteziánus látásfelfogás megértésében is.

„Egy csillag sugarai semmivel sem fejtenek ki erősebb hatást a szememre, mint egy kicsiny fáklya fénye, magában a szememben még sincs semmiféle reális vagy pozitív hajlandóság arra a véleményre, hogy a csillag nem nagyobb, mint a fáklyatűz.”⁶⁰ Úgy tűnik, hogy csupán a testem alapján eleve hajlamos vagyok a tévedésre – az elme az, ami megszűri és elbírálja az információt (ennek a módjáról a későbbiekben még szót ejtünk, de az elme tevékenysége sem zárja ki a tévedést). Locke szerint a „külső és belső érzetek olyan ablakok, melyen keresztül fény vetül egy sötét szobába” – vagyis újra visszatérünk a camera obscura metaforájához –, az elme pedig összeveti a képeket a valósággal, és elbírálja, hogy mely képeket fogadja el valósággal.⁶¹ Az elme Descartesnál is hasonló bírói funkciót tölt be: a bekerülő képek önmagukban – a szem számára – még nem hordoznak semmiféle értelmet; a retinára vetülő kép voltaképpen semmiben nem különbözik egy camera obscura falán megjelenő alakzattól.

De Descartes nem áll meg ezen a ponton: ahogy már említettük, nála a kép a retináról a tobozmirigybe kerül, onnan pedig a lélekbe. A pupillán beáramló fénysugarak kirajzolják a tárgy fordított képét a retinára,⁶² ahol a kép minden egyes pontja (pixelje, ha úgy tetszik) hatást gyakorol egy-egy idegvégződésre. Az idegvégződések továbbítják az ingert az agy belső felszínére, de

⁵⁷ „Mi vagyok tehát én? Gondolkodó dolog. Mit jelent ez? Nyilvánvalóan kételkedő, megértő, állító, tagadó, akaró, nem-akaró, de ugyanakkor elképzelő és *érzékelő* dolgot is.” (Descartes, 1994, p. 38.)

⁵⁸ Vö.: „Az állatok élvezet nélkül esznek, fájdalom nélkül sírnak, öntudatlanul növekednek; nem vágnak semmire, semmitől sem félnek és semmit sem tudnak.” (Malebranche-t idézi Harrison, 1992)

⁵⁹ Descartes, 1994, pp. 100-101.

⁶⁰ Descartes, 1994, p. 101.

⁶¹ Nadler, 2002, p. 51.

⁶² Az elmélet eddig szinte tökéletesen egyezik Keplerével.

ott már nem a tárgy (akár a talpára állított) képét rajzolják ki, hanem egy absztrakt „kódot”, amelyet a nyitott vagy zárt pórusok mintázata alkot. Ez a kód vetül aztán rá a tobozmirigyre, ahol ideaként rajzolódhat ki a lélek számára.⁶³ Az idea ugyanabban a pillanatban jön létre az agyban, mint amikor a benyomás keletkezik – legyen az vizuális, taktilis vagy akár szellemi, mint például egy emlékkép.⁶⁴

Ideáink azonban könnyen félrevezethetnek bennünket: az elme ugyanúgy szemléli az illúziót, mint a valóságnak megfelelő képet; az idea tulajdonképpen egy második képként jelenik meg a „lélek szeme” előtt (ebben az értelemben beszélhetünk hamis – vagyis nem megfelelően *észlelt* – emlékképekről is). Descartes nem csupán a szemet tekinti a látás szervének, hanem az idegeket és az agyat is „belső látószervekként” kezeli,⁶⁵ majd az így előállított kép egy harmadik lépésben egy „testetlen szem” színe elé kerül.

Ezt a belső „érzékszervet” nevezi Harries „angelic eye”-nak: egy olyan „nézőpontnak”, amely nincs kitéve a perspektíva által okozott torzításnak,⁶⁶ és amely végső soron lehetővé teszi, hogy „inkább néző, mintsem szereplő legyek a benne lejátszódó komédiákban”.⁶⁷ Ez a „szem” a *megfigyelő* szeme, és mivel nem a *res extensa* része, sokkal inkább hozzám tartozik, mint az a hús-vér optikai apparátus, amellyel inkább csak futó (és bizonytalan) pillantásokat vehetek az engem körülvevő világra (amelyben tárgyként vagyok jelen).⁶⁸ Ez az intuíció szerve is: a „tisztá és tárgyra irányuló elme” testetlen szeme.⁶⁹ Az, hogy a szemünk megcsalhat bennünket, régóta ismert tény – de az, amit a szemtől „tanultunk”, vagyis a perspektivikus érzékelés, az elmét is félrevezetheti: egy marslakó a Marsot tartaná a világegyetem közepének, a holdbéli ember pedig meg lenne róla győződve, hogy az ő bolygója körül forog minden.⁷⁰

⁶³ Boros, 1998, p. 165.

⁶⁴ Raven, 2007, p. 143.

⁶⁵ Aszmusz, 1958, pp. 121-122.

⁶⁶ Harries, 1973, p. 32. Itt valami olyasmi történik, mint amiről Földényi ír a perspektivikus ábrázolás feltételeinek kapcsán: „...a kép nézője egyfelől olyan pozíciót foglal el, amely korábban Istennek volt fenntartva: mindent lát, amennyiben saját látásmódját óhatatlanul kizárólagosként, »objektívként« tünteti fel” (Földényi, 2010, p. 75.). Descartes, mint az a következőkből is kitűnik, épp ezt az objektív látásmódot próbálta elérni.

⁶⁷ Descartes, 2000, p. 40.

⁶⁸ Jay, 1994, p. 81.

⁶⁹ „Az intuíció tehát egy sajátos mentális látási technika, amelyhez akkor juthatunk el, ha nem azt vizsgáljuk a tárgyokban, ’hogyan vélekedtek róluk mások, sem pedig azt, hogy önmagunk mit gyanítunk rájuk vonatkozóan’, de nem bízunk magunkat »az érzékek változó tanúságára« vagy »a helytelenül társító képzelet csalóka ítéletére« sem.” Boros jegyzete az *Értekezéshez* (Descartes, 2000, p. 31.)

⁷⁰ Harries, 1973, pp. 30-31. Harries a gondolatot Cusanusnak tulajdonítja, de pontos forrást nem jelöl meg.

A perspektíva nélküli nézőpont azonban (bármilyen különösnek is hangozzék ez) segít leszámolnunk azokkal a nézetekkel, amelyeket nem találok teljességgel kétségbevonhatatlannak (például az érzékek váltakozó tanúságaival), és segít megteremteni azt az alapot, amelyre újból fölépíthetjük a tudományok rendszerét.

Amit világosan és elkülönítetten (*clara et distincta*) belátunk, azt igaznak fogadhatjuk el – állítja Descartes, és ezzel az igazságdefinícióval (vagy kísérlettel, lásd Leibniz kritikáját)⁷¹ a megismerést még szorosabban hozzáköti a látásmetaforához. „A megismerés descartes-i elmélete alapvetően a fény-, illetve látásmetaforikára épül.”⁷²

Az *Elmélkedések* viaszpéldájának kapcsán⁷³ Gassendi a következő ellenvetést teszi: „Jóllehet nem engedted meg magadban az egyedüli elmén kívül semmi másnak a létezését, és ezért a szemed, a kezed s a többi testi szerveidet kizártad, mégiscsak beszéltél az általad látott, megérintett stb. viasz akcidenteiről. Ezeket azonban sem a szemed nélkül látni, sem a kezed nélkül megtapintani [...] nem tudod.”⁷⁴ Descartes válasza ismét az érzékelés „megduplázására” utal, ugyanis azt hangsúlyozza, hogy ebben az esetben „nem arról a látásról és tapintásról van szó, amely az érzékszervek működésével megy végbe, hanem egyedül a látás s tapintás gondolatáról, amelyhez – mint napon-ta tapasztaljuk álmunkban – azok a szervek nem szükségesek”.⁷⁵

Ebből a válaszból is nyilvánvalónak tűnik, hogy Descartes szerint a világra nem csupán a két szemünk nyit „vizuális” ablakot, hanem valamiféle belső látás is, amely még a tényleges vizuális percepciónál is alapvetőbb szerepet játszik megismerésünkben. Descartes az „intuáció”⁷⁶ alatt valamilyen, a testiségtől teljes mértékben független aktust ért, de ez az aktus mégsem független egy bizonyos fajta látástól.

A „lélek szeme” ráadásul tökéletesebb is, mint a testé: Descartes a *Dioptrikában* bemutatja a fénytörés és a szem működését, és azt is, hogy miként csalhat meg bennünket a látásunk. Ennek az oka általában nem más (a hétköznapi észlelést alapul véve, nem pedig az álmot), mint a nem megfelelő lencse „használata”, vagyis a hibás szemgolyó. Ez a hiba gyakran a természettől

⁷¹ Descartes ugyanis nem adja meg a tisztaság és a világosság definícióját, sőt, Gassendi kérdésére – arra, hogy egy efféle tiszta belátás-koncepció mellett hogyan lehetséges, hogy annyi különböző vélemény létezhet a világban – azt válaszolta, hogy a vitapartnerek egyike sem tudja *bizonyítani*, hogy valóban tisztán és világosan ragadta meg azt, ami mellett kiáll (Gewirth, 1943, p. 17.).

⁷² Boros, 1998, p. 88.

⁷³ Descartes, 1998, pp. 39-40.

⁷⁴ Descartes, 1998, p. 186.

⁷⁵ Descartes, 1998, p. 200.

⁷⁶ „Az intuitus az inteuor igéből származik, amely annyit jelent, mint belátni valamit a látás konkrét értelmében.” (Boros, 1998, p. 89.)

fogva adott az ember számára, de – és itt ismét előkerül a lencsecsiszolás témája – korrigálható a megfelelő lencsék használatával. Ugyanez vonatkozik az optikai idegek által szabott korlátokra is: a nagyon apró vagy távoli tárgyakat nem tudjuk pontosan érzékelni, de a megfelelő eszközök (nagyítólencsék, távcsövek) alkalmazásával olyasmit is láthatunk, ami felépítésünkénél fogva egyébként rejtve maradna előttünk.

A bizonytalanságot azonban erősíti az, hogy észleleteink nem felelnek meg pontosan a valóságnak (ebben még mindig fennmarad Kepler problémája), csak analogikus viszonyban állnak vele, ahhoz hasonlóan, ahogy a szavak viszonyulnak a jelentéshez. Ez a bizonytalanság azonban nem jelenti a karteziánus látásmélet csődjét, sőt, egy másik descartes-i alapelvhez, a kételyhez kalauzol bennünket. Érzékeink gyakran megcsalnak bennünket, ez tagadhatatlan, a szavakkal kapcsolatos analógia pedig megfelelő magyarázatot nyújt erre a jelenségre – egyúttal pedig alá is támasztja a karteziánus módszer hasznosságát.⁷⁷ Ha pedig mindez nem lenne elég: azok a vezérfonalak, amelyeket Descartes a helyes gondolkodás számára javasol a tévedés elkerülésének érdekében, voltaképpen ugyanarra szolgálnak a „lélek szeme” számára, mint a csiszolt lencsék a külső látóapparátus esetében: élesítik a „látását” és segítik elkerülni azokat a tévedéseket, amelyekre alapvetően hajlamosak lennénk.

Láthatjuk, hogy a testi szem tökéletlen (bár természetesen továbbra is nélkülözhetetlen az észleléshez): már természettől fogva hibásan működik, a lélek (vagy – az analógiánál maradván – a „belső szem”) fennhatósága nélkül pedig nem is lehetséges állandóan megbízható képekhez jutnunk általa. A természet Descartes számára már nem műremekeket alkot, hanem inkább egy olyan mesterember, akinek tehetsége ugyan tagadhatatlan, de munkája folyamatos korrekcióra szorul. A látás folyamatában három tényezőt különböztethetünk meg: magát a tárgyat, a látás belső szerveit (vagyis az agyat és a szemgolyót) és külső eszközöket.⁷⁸ Ez utóbbiak alatt Descartes a szem és a tárgy közé illeszthető, átlátszó eszközöket érti – és mivel az agyat és a tárgyat megváltoztatni nem tudjuk, ennek a tényezőnek a fejlesztésével javíthatjuk ki a természet munkáját. Szemünk felépítése ugyan gondoskodik arról, hogy a lehető legpontosabb képet kapjuk, de tökéletes fókuszhoz így sem juthatunk.

A látásmetafora átfogó alkalmazása több, mint retorikai vagy irodalmi fogás, és több, mint Descartes személyes optikai érdeklődésének bizonyítéka. Ha már érdeklődéshez szeretnénk kötni, akkor csak egy – majd kétszáz éven át húzódó – korszak érdeklődéséhez köthetjük; egy 1530-as nürnbergi metszeten már azt láthatjuk, ahogy az ember kitör a középkori kozmosz keretei közül, a világ pedig készen állt Kepler, Brahe és Galileo megjelenésére.⁷⁹ „A ter-

⁷⁷ Maull, 1978, pp. 259-270.

⁷⁸ Ribe, 1997, p. 53.

⁷⁹ Harries, 1973, p. 31.

mészet azonban akkor a legcsodálatraméltóbb és akkor a legméltóbban csodált, ha ismerjük” – írta Fontenelle a korszellemnek megfelelően,⁸⁰ Descartes felfedezése pedig épp abban állt, hogy a természet megismerésében a megismerés természetére helyezte a hangsúlyt.

Alapvetően torz látásunkat a természetnek és azoknak az előítéleteknek köszönhetjük, amelyet a természet tanít – de épp a test tanításainak túllépése teszi emberré az embert, mert ezt a lépést csak a gondolkodás útján tehetjük meg. Descartes nem föltalálója, hanem folytatója volt annak az optikai hagyománynak, amely a filozófiával karöltve kezdte meg évezredes útját az atomisták idején (vagy talán még korábban), de pontot tett egy korszak végére, mikor a megismerést új alapokra helyezve a geometria mintájára képzelte el. A test és a lélek szétválasztásával szétválasztotta a testi és a lelki látást is: az érzetekhez mindig társulnia kell egy ítéletnek is, így a megismerés mindig két síkon történik. A látástól (a „lélek szeme” metaforán túllépve) elválaszthatatlan az elme tevékenysége; gondolkodom, tehát vagyok, szól a tétel, de ugyanúgy létezem, ha csak a *valódi*, csak az ember számára hozzáférhető látás képességét használom.

Irodalomjegyzék

- Ackerman, James S.: Leonardo's Eye. In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 1978, Vol. 41, pp. 108–146.
- Aszmusz, V. F.: *Descartes*. Ford. Siklósi Mihály. Budapest, 1958, Gondolat.
- Birch, Thomas: *The History of the Royal Society of London for improving of natural knowledge from its first rise, in which the most considerable of those papers communicated to the Society, which have hitherto not been published, are inserted as supplement to the Philosophical Transactions*. London, vol. 2, 1756, A. Millar.
- Boros Gábor: *René Descartes*. Budapest, 1998, Áron Kiadó.
- Burnett, Graham D.: Descartes and the Hyperbolic Quest: Lens Making Machines and Their Significance in the Seventeenth Century. *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, vol. 95. (2005), no. 3.
- Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Budapest, 1994, Atlantisz.
- Descartes, René: *Értekezés a módszerről*. Ford. Szemere Samu. Budapest, 2000, Műszaki Könyvkiadó.
- Descartes, René: *Philosophical Writings*. Szerk. Elizabeth Anscombe és Peter Thomas Geach. 1971, Prentice-Hall.
- Descartes, René: *The World and Other Writings*. Szerk. Gaukroger. 2004, Cambridge University Press.
- Draaisma, Douwe: *Metaforamasina*. Ford. Balogh Tamás, Budapest, 2002, Typotex.
- Földényi F. László: *Képek előtt állni*. Pozsony, 2010, Kalligram.
- Gewirth, Alan: Clearness and Distinctness in Descartes. *Philosophy*, Vol. 18 (1943), no. 69, pp. 17–36.

⁸⁰ Fontenelle, 2005, pp. 165–166.

- Gorman, John: *Art, Optics and History: New Light on the Hockney Thesis*. In: Leonardo, Vol. 36, (2003), No. 4, pp. 295–301.
- Harries, Karsten: Descartes, Perspective, and the Angelic Eye. *Yale French Studies* (1973), no. 49, Science, Language and Perspective Mind, pp. 28–42.
- Hatch, Robert A.: *Theories of Vision* (online: <http://www.clas.ufl.edu/users/ufhatch/pages/03-sci-rev/SCI-REV-Home/resource-read/vision/08sr-vision.htm>, 2012. 03. 31.)
- Ilardi, Vincent: *Renaissance Vision from Spectacles to Telescopes*. 2007, American Philosophical Society.
- Jay, Martin: *Downcast Eyes: The denigration of vision in twentieth-century French thought*. 1994, University of California Press.
- King, Henry C.: *The History of the Telescope*. 2003, Courier Dover Publications.
- Koestler, Arthur: *Alvajárók*. Ford. Makovecz Benjamin, Budapest, 2007, Európa.
- Maull, Nancy L.: Cartesian Optics and the Geometrization of Nature. *The Review of Metaphysics*, Vol. 32. (1978), No. 2, pp. 253–273.
- Nadler, Steven M.: *A Companion to Early Modern Philosophy*. 2002, Wiley-Blackwell.
- Norfolk, Lawrence: *A Lemprière-lexikon*. Ford. Gy. Horváth László, 1991, Athenaeum 2000.
- Porta, John Baptist: *Natural Magick*. 2005, NuVision Publications.
- Pratchett, Terry: *Wintersmith*. London, 2007, Corgi.
- Raven, James et al.: *The Practice and Representation of Reading in England*. 2007, Cambridge University Press.
- Ribe, Neil M.: Cartesian Optics and the Mastery of Nature. *Isis*, vol. 88 (1997 mar.), no. 1, pp. 42–61.
- Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete*. Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó.
- Temple, Robert: *A kristálynap*. Ford. Cserna György. 2004, Budapest, Alexandra.

JANI ANNA

Adolf Reinach vallási feljegyzéseinek heideggeri recepciója

Adolf Reinach vallási feljegyzései „Aufzeichnungen” címen az összkiadás első kötetének végén kerülnek közreadásra.¹ Amennyire maga a cím nem árul el túl sokat a tartalomról, s amilyen kevésbé találtak ezek a vallási jegyzetek a korai fenomenológiai áramlatok jelen interpretációjában recepcióra, hatásukat annál inkább megmutatták a maguk korában, és különösen a göttingeni Husserl-tanítványok körében kaptak önálló értelmezést. Reinach vallási feljegyzései tehát, ellentétben azzal, amennyire a mai recepció figyelmen kívül hagyja őket, nem maradtak reflexió nélkül. Tény, hogy el lehet tekinteni Reinachnak ezen kései munkáitól abban az esetben, hogyha Husserl korai fenomenológiai recepcióját tekintve a *Logikai vizsgálódások* recepciójára vagy az *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*-ra koncentrálna Husserl hatását vizsgáljuk.² Mindemellett azonban észre kell vennünk, hogy a vallási jegyzetek nem teljesen átmenet nélkül születtek, hanem a korai etikai, jogfilozófiai elméletekhez kapcsolódva az a nézőpont található meg bennük, amely a vallási élmény filozófiai jogosultságát etikailag kísérel meg igazolni, ugyanakkor szüntelenül reflektál arra a módszertani képtelenségre, amely a vallási tapasztalatot fenomenológiailag megalapozhatná.

Tulajdonképpen már a halála előtt, a fronton írt leveleken keresztül érzékelhetővé válhatott az a szemléletváltás, amely Reinach figyelmét az elvont fenomenológiai jelenségekről a vallási jelenségek leírására irányította. Ezek közül a levelek közül különösen szembetűnő két Husserlnek írt levél, amelyekben Reinach a kollektív történetiségen keresztül az egyéni egzisztenciára

¹ Vö. Reinach, Adolf, 1989, *Sämtliche Werke*. Textkritische Ausgabe in 2 Bänden, Schumann, Karl – Smith, Barry (Hrsg. v.), Philosophia Wien, pp. 589–611.

² Ehhez a recepcióhoz vö.: Salice, Alessandro, 2009, *Urteile und Sachverhalte: ein Vergleich zwischen Alexius Meinong und Adolf Reinach*, Philosophia München; Schumann, Karl 1991, „Edith Stein und Adolf Reinach,..” In: Fetz, Reto Lutius (Hrg.): *Studien zur Philosophie von Edith Stein. Internationales Edith Stein Symposium Eichstätt 1991*. = *Phänomenologische Forschungen* 26/27. pp. 53–89.; Spiegelberg, Herbert, 1960, *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction*, Martinus Nijhoff, The Hague.

kiható vallási tapasztalatra reflektál.³ Reinach leveléből két olyan fogalom is kiemelhető, amelyek megtalálhatóak az ez idő tájt a háborús lövészárkokban írt feljegyzéseiben, s amelyek vallási fenomenológiájának fogalmi alapját képezik, továbbá a reinachi fenomenológia recepciójában is meghatározó szerepet játszanak. A *boldogság* és a *hála* a fenomenológiai értelmezés szerint olyan pszichikai aktusok, amelyeknek a konkrét tárgyra irányultsága határozható meg: a boldogság minden esetben valamire irányuló boldogság, a hála valakire vagy valamire vonatkozó hála. Reinach megfigyelése, hogy ugyanez a pszichikai aktus megy végbe a vallási tapasztalatban, ahol azonban az aktus elveszíti a tárgyra irányultságát, és ennél fogva önmagára, az aktus végrehajtójára hullik vissza.⁴ Az aktus tárgy nélkülsége itt úgy értendő, hogy az aktus intenciója olyan valamire irányul, amely ontikusan nincsen jelen, az ontológiai jelenlététől és a hozzá való viszonytól azonban nem tekinthetünk el.

A husserli fenomenológiai módszer vizsgálatának a vallási jelenségekre történő kiterjesztése együtt járt azokkal a történelmi hatásokkal, amelyek az első világháború ideje alatt fokozott figyelmet irányítottak a személyes egzisztenciális és transzcendens kérdésekre. A fenomenológiai mozgalmakon belül történő vallási megújulásoknak egy belső, a husserli fenomenológiából eredő hatás lehetett a kiváltó oka, amely a fenomenológiai módszer gyakorlását az egységes világnézet gyakorlásával kapcsolta össze, és ennek megfelelően a mozgalmakon belül is a felekezeti megújulásra való törekvés volt megfigyelhető. Elég itt felelevenítenünk Rudolf Otto *A szent* című munkájának a fenomenológiára gyakorolt hatását. Husserl egy 1919-ben kelt levelében ekképp jellemezte Rudolf Ottónak filozófiája hatását:

„Filozófiai tevékenységemben mégiscsak van valami rendkívül forradalmi; evangélikusok katolikusok lesznek, katolikusok evangélikusok. Én azonban nem gondolkodom azon, hogy katolizáljak vagy evangelizáljak, nem akarok semmi többet, mint a fiatalságot a gondolkodás radikális megbízhatóságára nevelni.”⁵

³ Vö. Husserl, Edmund 1994a, Reinach levele Husserlnek 1915.XII.1-jén: „Nehéz, sötét éjszakaként áll mögöttem a támadás ideje. Szinte szégyenlem még csak emlékezetembe is idézni azokat a képeket. És mégis boldogság és végtelen hála tölt el, hogy átélhettem és túlélhettem ezt az időszakot. Most egy teljesen más világban élek.”, Reinach levele Husserlnek 1917. V. 17-én: „Már sötét volt; de egy világító gömb fényénél el tudtam olvasni az előadás címét, és mint kedves, rég nem látott világ üdvözlete, mély belső öröm fogott el. Mennyire boldog vagyok, hogy Önnek, kedves Professzor Úr, jól megy Freiburgban.”, (Ford. J. A.)

⁴ Vö. Reinach: *Sämtliche Werke*, 598.: „Természetesen feltehető a kérdés azokra az élményekre vonatkozóan, amelyek vallási színezetben és anélkül is felléphetnek, mint a hála, bizalom, függőségi érzés, borzalom, szeretet és hasonlók. Bizonyos, hogy a vallási színezetnél az egész lelket betöltő tendencia áll fenn.”, (Ford. J. A.)

⁵ Vö. Husserl, 1994b. Husserl levele Rudolf Ottónak, Freiburg 1919. március 5., p. 207. (Ford. J. A.)

Rudolf Ottónak *A szent* című könyvével Husserl 1918-ben ismerkedett meg, Martin Heidegger és Heinrich Ochsner ajánlásán keresztül.⁶ A könyv, mint ezt Ottónak írt levelében megfogalmazta, „olyan erős hatást gyakorolt [rá], mint semelyik más könyv ebben az időben”, s azt úgy tekintette, mint az „első olyan vallásfenomenológiai kezdeményezést, amely nem pusztán a fenomenén leírásából és elemzéséből indul ki”. Heidegger, a könyv ajánlója Windelband *A szent* című tanulmányán keresztül jutott el Otto munkájának vallásfenomenológiai jelentőségéhez, melyet Schleiermacher *Vallási beszédeire* vezetett vissza, melyekről 1917-ben egy zártkörű előadást tartott a freiburgi egyetemen, továbbá recenziót készített elő Otto könyvéről. A fenomenológia vallási hatása nemcsak Heideggerre, hanem a szűkebb értelemben vett fenomenológiai mozgalmon belül is megmutatkozott olyan cselekedetekben, amely a vallás fenomenológiai értelmezésén túl egzisztenciális döntésekhez vezette a göttingeni fenomenológiai mozgalom legtöbb tagját. Hedwig-Conrad Martius, az egykori göttingeni Husserl-tanítvány utal erre a jelenségre, amelyet a külső történeti és a filozófián belüli hatások váltottak ki, és különbözőképpen, de egyazon egzisztenciális döntéshez vezettek.

„Bőven nem mindenki, még ha sok fenomenológus katolikus hitre keresztelkedett is. Néhányan az evangélikus közösségben egy új, mélyebb helyzetet nyertek, és valódi megtéréshez érkeztek. Mások zsidók maradtak, felekezeti zsidókká váltak vagy teljesen felekezet nélkül maradtak. De mind érintetté váltak valahogyan a túlvilág létezésétől, melynek lényege számukra – mint sok más dolog lényege – szemléletessé vált.”⁷

Hanna-Barbara Gerl-Falkovitz a „Deutsche Geistesgeschichte im Jahrzehnt 1918–1928, konzentriert im Blick auf Edith Stein”⁸ című tanulmányában felhívja a figyelmet a kor történetét is meghatározó társadalmi és vallási megújulásokra. A mozgalmak eredetét a 19. század végére pozicionálja, ezzel hangsúlyozva, hogy az első világháború és az azt követő időszak valójában csak felerősítette, és felgyorsította azokat a már meglévő folyamatokat, amelyek egy társadalmon belül a vallási és szociális ellentétekben megmutatkoztak. Gerl-Falkovitz értelmezése szerint a fenomenológiai mozgalmon belül zajló vallási megtéréseket az első világháborút követően a keresztény egyházak vallási megújulásának viszonylatában is értelmeznünk kell. Ez a megújulás magában foglalt egy ifjúsági mozgalmat, egy liturgiai mozgalmat és egy át-és kikeresztelkedési hullámot. A liturgiai mozgalom a 19. század közepétől kezdve mind a római katolikus egyházban, mind a református egyházakban a liturgia megújulását és a hívek számára történő elmélyítését tűzte ki célul.⁹ A vallási megújítás célkitűzésében tehát rejtve megtalálható az az egzisztenci-

⁶ Vö. Otto, Rudolf, 1997.

⁷ Vö. Stein, Edith 1960, p 67. (Ford. J. A.)

⁸ Vö. Gerl-Falkovitz, Hanna-Barbara, 2003.

⁹ Vö. Benz, Hans-Dieter, 2002.

ális kérdésfelvetés, amely a hívőnek a saját hitéletére irányulva a vallási meggyőződéseivel való viszonyát teszi problematikussá, és fontosnak látja a saját vallási nézeteinek a vallás megértésén, újra átélésén keresztül történő újbóli megalapozását. A fenomenológiai mozgásteren belül a vallási fenomén megragadására vonatkozó első módszertani kísérletet Adolf Reinach hajtotta végre. A továbbiakban szorosan csak a reinachi recepcióra hagyatkozva azok a problémafelvetések kerülnek vizsgálat alá, amelyek a vallás fenomenológiájának jellegzetesen 20. századi kiindulópontját körvonalazzák.

Adolf Reinach hatása Martin Heidegger korai vallásfilozófiájára

Heidegger filozófiai pályafutásának kezdete, a teológiai tanulmányainak az alakuló filozófiai nézeteire tett hatása, továbbá a teológiai tanulmányoknak pályafutása egészére kiható hatása mára teljességgel feldolgozottnak tekinthető.¹⁰ Fehér M. István felhívja a figyelmet arra, hogy Heidegger vallásfenomenológiájának megítélésében valójában két párhuzamos tendencia figyelhető meg. Protestáns oldalról a korai Heidegger egzisztenciális analízise a késői nyelvesemény szempontjából válik jelentőssé, másrészt a katolikus teológia értelmezésében Heidegger ontológiai felvetéseinek a transzcendentális fenomenológiával való összekapcsolása és a létkérdésre való irányultság ragadható meg Heidegger vallásfenomenológiájának kulcsmozzanataként.¹¹ A két hatás valójában együtt és összefüggően van jelen, és jelentőségét mutatja, hogy Heidegger az 1950-es években írt *Unterwegs zur Sprache* című írásában hermeneutikai gondolkodásának kiindulópontját azokhoz a korai teológiai stúdiumokhoz vezette vissza, amelyekben már kezdettől fogva jelen volt a filozófiai kérdések iránti érdeklődés.¹²

Heidegger teológiai érdeklődését illetően John van Buren¹³ három szakaszt különböztet meg, amelyek Heidegger teológiához való hozzáállását meg-

¹⁰ Vö. példaként: Denker, Alfred – Gander, Hans-Helmut – Zaborowski, Holger (Hrsg. v.), 2004; *Heidegger-Handbuch*. Leben – Werk – Wirkung. Thomä, Dieter (Hrsg.), Metzler, Stuttgart, 2003.; Pöggeler, Otto, 1999, Pöggeler, Otto, 2009; Fehér M. István, 2010, pp. 35–67.; Fehér M. István, 1996–97, pp. 33–64.; Fischer, Norbert – von Hermann, Friedrich-Wilhelm (Hrsg.), 2007; Magyar nyelven: Fehér M. István, 2010, pp. 29–58.; Kerekes Erzsébet, 2013.

¹¹ Vö. Fehér M. István, p. 35.

¹² Vö. Heidegger, 1985, p. 91.: „A 'hermeneutika', melvet a teológiai tanulmányaimból ismertem. Akkoriban különösen a Szentírás szavának és a spekulatív teológiai gondolkodás viszonyának a kérdése izgatott. Ez, úgyszólván, nyelv és lét viszonya volt, számomra elleplezett és megközelíthetetlen, hogy hasztalanul kutattam kerülő- és tévutakon keresztül a vezérfonal után. [...] Enélkül a teológiai eredet nélkül sohasem jutottam volna el a gondolkodás útjára. Az eredet azonban mindig jövő is egyben.” (Ford. J. A.)

¹³ van Buren, 1994, pp. 159–175.

határozták: 1) Az 1909 és 1913 közötti szakasz, amikor Heidegger a papi hivatás céljával tanulta a katolikus teológiát, és ezen keresztül a neoskolasztika áramlatához csatlakozott. 2) 1913 és 1916 között Heidegger célja a skolasztika fenomenológia és neokantianizmus által történő újjáélesztése. 3) A protestáns és misztikus fázis, amely 1917 körül a Schleiermacher iránti érdeklődéssel függött össze. Ezen rendszerezéshez jól illeszkedik az az interpretáció, amely Heideggernek a skolasztikus filozófián keresztül történő filozófiai eltolódását vizsgálja, és Heidegger fenomenológiai pozícióját a korai skolasztikus tanulmányokon keresztül mutatja ki. John Caputo a fiatal Heidegger 1907 és 1916 közötti tanulmányait illetően három meghatározó hatást emel ki, amelyeknek egyike sem tekinthető kizárólagosnak a gondolkodói út meghatározását illetően: Heinrich Rickerten keresztül a neokantiánus hatás, Arthur Schneideren és Carl Braigen keresztül a skolasztikus hatás és Edmund Husserlen keresztül a fenomenológia hatása jellemzi ezt az időszakot, amely a teológiai tanulmányoktól a fenomenológiai gondolkodáshoz vezetett.

Érdekes azonban látnunk, hogy míg Heidegger 1911-re teljességgel felhagy a teológiai tanulmányokkal, az 1915-ös habilitációs munkában még erőteljesen érzékelhető a teológiai stúdiumok és az itt elsajátított középkori filozófia hatása.¹⁴ A korai heideggeri gondolkodásra emellett a látható hatás mellett egyfajta útkeresés is jellemző, amely a husserli fenomenológia módszerének vizsgálatán keresztül az önálló problémafelvetésekre keresi a választ.¹⁵ Különösen Heidegger levelezéseiben tárható fel az az éles kritikai értelmezés, amelyben Heidegger elveti a katolicizmust mint vallási intézményt, ugyanakkor felhívja a figyelmet annak fontosságára, hogy a katolicizmus önmagában vett jelenségként értelmezésre szorul. Az 1919. január 9-én Engelbert Krebsnek írt levélben először utal nyíltan a vallásossághoz mint filozófiai problémához való viszonyára, amely a katolicizmustól való eltávolodás folyamatában abban a belátásban gyökerezik, hogy a vallásosság nem teológiai értelemben dogmatikusan, hanem csakis a történetiségében, a történeti fenoménen keresztül újítható meg: „*Ismeretelméleti belátások, amelyek a történeti megismerés elméletére is áttérjednek, problematikussá és elégtelenné tették számomra a katolicizmus rendszerét – de nem a kereszténységet és a metafizikát (mindemellett ezt egy másik értelemben).*”¹⁶ A vallási kérdések fenomenológiai megközelítésének első nyomai – szemben a habilitációs munkával, amelyben Heidegger dogmatikus gyökerei mutatkoznak meg –, tehát az új módszertan alkalmazása a vallási problémafelvetésre az 1910-es évek végére helyezhető.¹⁷

A 1918/19-ben készített vallásfenomenológiai jegyzetek kiindulópontot jelentenek azon vallási tudat módszertani megalapozására, amely a husserli fe-

¹⁴ Vö. Heidegger, 1978, pp. 189–412.

¹⁵ Vö. Heidegger korai freiburgi előadássorozatait: Heidegger, 1999,; Heidegger, 1993.

¹⁶ Vö. Denker, Alfred – Gander, Hans-Helmut – Zaborowski, Holger (Hrsg. v.), 2004, p. 67. (Ford. J. A.)

nomenológián keresztül hozzáférést nyújt a vallási jelenségek számára. Heidegger 1919-es, Elisabeth Blockmann-nak írt levelében éppen ezekre a módszertani összefüggésekre hívja fel a figyelmet, amely a fenomenológiai módszer valódi eredetét a vallási tudat feltárásában látja megmutatkozni.¹⁸ Hogy Husserl maga is érdeklődött a vallásfenomenológia lehetősége iránt, nemcsak az 1919-es, Rudolf Ottónak írt levél igazolja, hanem az az 1918-ban Edith Stein által Roman Ingardennek írt levél is, amelyben Stein egy Husserlrel és Heideggerrel hármásban eltöltött „vallásfenomenológiai sétára” utal.¹⁹

Adolf Reinach vallási jegyzetei tehát nemcsak a szorosan vett Husserl-tanítványok, hanem Heidegger számára sem voltak ismeretlenek. 1918 júniusában²⁰ Heidegger jegyzetet készített Reinach vallásfenomenológiai vázlataiból, és ezt a saját vallásfenomenológiai elméletével vetette egybe. Mint azt láthattuk, Reinach munkáiban nem figyelhetünk meg szisztematikus fejlődést, hanem inkább egy hirtelen váltást a világháború előtti ontológiai problémafelvetés és a vallási élménynek az „alárendeltség”, „hűség”, „hála” kategóriáival való jellemzése között.²¹ Az észlelés középpontjában lévő tárgy éppen úgy lehet a külső érzékelés tárgya, mint a belső érzékelésé, mely összhang lehetővé teszi a számunkra, hogy a vallási élményt szemléletbe helyezve fenomenológikailag elemezzük. Ez a lényegi különbségtétel külső és belső érzékelés között összekötő kapoccsá válik a vallási élmény és a fenomenológiai élmény között: „A vallásfilozófia csak arra szolgálhat, hogy élményeket tegyen világossá, de csak úgy, hogy újra tiszta élményeket kelt.”²² Reinach számára, mint láttuk, nem a vallás érdekes tárgyfenomenológikailag, hanem az eredeti vallási élmény, amelyre a vallásos tudat fenomenológiai aktusa irányul. Georg Simmelt idézve a vallás tárgyát a vallási élményből vezeti le, és nem a fenomenológiai értelemben vett tárgyi szemlélet alapján: „nem a vallás teremti a vallásosságot, hanem a vallásosság a vallást”, „az empirikus világ tapasztalati anyaga a vallásos világ

¹⁷ Itt kell megjegyeznünk, hogy Heidegger vallási kérdésekre irányuló problémafelvetése vezethette félre Husserlt azon a téren, hogy Heideggert az 1920-as évek elejéig „még mindig teológusnak” nézte. Írja Heidegger 1920. január 20-án tanítványának, Karl Löwithnek. Kiemelés Pöggeler, 1999, p. 252-től. Lásd még: „Drei Briefe Heideggers an Karl Löwith,„. In: Papenfuss, Dietrich – Pöggeler, Otto (Hrsg. v.), 1990, *Zur philosophischen Aktualität Heidegger*. Bd. 2. Im Gespräch der Zeit. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.

¹⁸ Heidegger – Blockmann, 1989, *Briefwechsel 1918–1969*. Storck, Joachim W. (Hrsg. v.), Marbach am Neckar, p. 16.: „A saját munkám nagyon koncentrált, lényegi és konkrét: A fenomenológiai módszer alapproblémája, a tanult álláspontok végső rétegétől való megtisztulás – a valódi eredethez való folytonos előretörés, előmunkálatok a vallási tudat fenomenológiájához – az intenzív, magas minőségű akadémiai hatékonyságra való feszes beállítódás, Husserlrel való közösségben az állandó tanulás.” (Ford. J. A.)

¹⁹ Vö. Stein, 2005.

²⁰ Vö. Heidegger, 1995, p. 324. l. 1.

²¹ Vö. Beckmann, 2003

²² Reinach, 1989, p. 549. (Ford. J. A.)

új szintézisévé válik”.²³ Amikor Reinach a vallási élmény alatt a legfőbb és abszolút megnyilatkozását értette, amelynek külső élmények szolgálnak alapul, majd ezek újabb élményeket keltenek, akkor ebben Heidegger még egy zárt metafizikai fogalmat látott, mely felülvizsgálásra vár. A vallási jelenség értelmezése nem a teológiai interpretáción keresztül történik, mint ahogyan azt Heidegger Reinach értelmezésében látta, hanem „először a fenomenológiai értelmezésen keresztül tárul fel egy új út a teológia számára”.²⁴ Reinach vallás-fenomenológiai meglátásai tehát nem maradtak terméketlenek a tanítványi kör számára. A következőkben éppen arra szeretnék rámutatni, hogy a husserli fenomenológia későbbi generációi számára hogyan mutatott kiindulópontot Reinach fenomenológiája egy vallásfenomenológia kiépítése számára.

Heidegger Reinach-recepciója

Adolf Reinach vallási feljegyzéseivel Heidegger 1918-ban foglalkozott a tervezett középkori misztika előadássorozatait előkészítő jegyzetei folyamán. A misztikajegyzetekre azonban jellemző, hogy azok elsődleges szempontja nem a filológiai rekonstrukció volt, hanem a kortárs gondolkodói áramlatokra irányuló azon reflexió, amely Schleiermacheren, Eckhart Mesteren, Szent Bernáton, Rudolf Ottón és Adolf Reinachon keresztül keresi a kortárs fenomenológia lehetséges vallási áramlatait. Talán éppen ezért kevésbé lehetséges a jegyzeteken keresztül egy egységes gondolati ívet rekonstruálni, sokkal inkább az egyes szerzőkön keresztül egy-egy szemléletmód vizsgálatáról van szó. Az említett szerzőkön keresztül megvalósuló szemléletmódok a fenomenológiai módszer egy-egy meghatározott kérdéskörén keresztül kerülnek vizsgálat alá. Így a történetiség, hit és tudás viszonyának kérdése, a fenomenológiailag meghatározható vallási élménynek a valláshoz való viszonya és a vallási *a priori* kérdése.

Reinach vallási jegyzeteit Heidegger a „Das Absolute” című jegyzetében elemzi teljes részletességgel.²⁵ Ezt megelőző jegyzeteiben azonban tesz néhány olyan kitételt, amelyek ugyan Reinach vallásfenomenológiai felfogásában is rekonstruálhatóak, a kettő egymással való összefüggése azonban mégsem tárható fel teljességgel. Heidegger az istentapasztalat szerkezetét olyan *a priori* megelőző abszolút szerkezetnek képzei el, amely minden tapasztalatot megelőző és az értékrendszert megalapozó tapasztalatként van jelen. „Az abszolútot vallási eredetként kell érteni, bármilyen természeti-elméleti létmegértéstől vagy 'értékeléstől' függetlenül. Éppen hogy magából a vallásosból kell meglátnunk.”²⁶

²³ Reinach, 1989, p. 598.; Simmel, Georg, 1912, *Die Religion*. Literarische Anstalt, Freiburg, p. 10., p. 17.

²⁴ Heidegger, 1995 = HGÁ, p. 60., p. 67.

²⁵ Vö. HGÁ, 60, pp. 324–328.

Ez az őseredeti vallásosság, amelyben a végső kezdetekhez kell visszatérnünk, lehántva magunkról minden eddigi világtapasztalatot, Heidegger értelmezése szerint három olyan konstitúciós formát hoz létre, amelyeken keresztül a vallás fenomenológiailag interpretálható: kinyilatkoztatás, hagyomány, közösség, amelyek olyan fenoménekben jelennek meg, amelyek csak a vallásos élet konstitúcióján keresztül értelmezhetők.

„Azt a kérdést, hogy vajon a nem vallásos emberek megértik-e az elemzést, meg kell különböztetnünk attól a kérdéstől, hogy vajon csak a vallásos emberek nyerhetnek-e valódi, 'abszolút' bizonyosságot. Továbbá, hogy ez vajon befolyásolja-e az elemzés 'lényegi érvényességét', amely az elfogadók és megértők számától mégis teljesen független.”²⁷

Heidegger itt arra a „lényegire” kérdez rá, amely a fenomén történeti interpretációján keresztül megmaradó lényegi meghatározottság, és felteszi a kérdést, hogy a fenomén ezen történeti lenyomatán keresztül egyáltalán kifejeződhet-e ennek a lényegi meghatározottságnak a teljessége. Kettős lényegről van tehát szó: egyfelől olyan lényegalkotó meghatározottságról, amely a történeti interpretáció folyamán a fenomén lényegi meghatározottságaként emelhető ki; másrészt a lényegi azon tulajdonságáról, amely a lényegi összefüggések teljességét mutatja.²⁸ A „rendszer” mégis teljesen szubjektív, a szubjektumtól függő, a szubjektum alapvető „élmény- és teljesítményszférájához” rendelt, amely különbözik attól a kulturális tudattól, amely egy meghatározott értékrendnek van alávetve.

„A rendszer egy benne lévő eredeti, valódi vallásos élményt teljességgel kizár. Ahol egy ilyen rendszerhez hozzátartozó személyiség számára mégis feltör az alapvető élmény, ott az értékélmény csak annyiban hat ki, hogy a rendszer kikapcsol az élményszféra számára, és újfajta összefüggést keres. Mivel eredeti élmény- és teljesítményszféráról van szó, amely lényegileg szubjektumfüggő és szubjektumszerű kell, hogy legyen, a szubjektumszféra bármely fellazítására vonatkozóan pozitív lesz a rendszer ilyenfajta kizorítása és fellazítása.”²⁹

A vallási élmény azonban mindig a kulturális tapasztalat viszonyában, az etikai döntéstől való eltérésre reflektálva konstituálódik. A vallási élmény alapja így az a misztikus tapasztalat, amely ugyan etikai normákba illeszthető, lényege mégis az, hogy átalakítja és átformálja a meglévő normarendszert. „A szubjektumszférán belüli fellazítás a jelentés specifikus élményéhez és a misztika szubjektumának rendszeréhez vezet.”³⁰ A szent így beilleszthető ugyan egy etikai normarendszerbe, de ezt a normarendszert nem az ellentmondásossága által, hanem a szubjektivitásán keresztül haladja meg. „A norma és a normának ellentmondó egyazon tudatban való ezen ellentmondásos együtt léte-

²⁶ Heidegger, 1995, „Die philosophischen Grundlagen der mittelalterlichen Mystik”. In: HGA, 60, p. 309. (Ford. J. A.)

²⁷ HGA, 60, p. 312. (Ford. J. A.)

²⁸ Vö. Uo., p. 312. (Ford. J. A.)

²⁹ HGA, 60, p. 313. (Ford. J. A.)

³⁰ HGA, 60, p. 314. (Ford. J. A.)

zése az az őstény, amely ugyan kimutatható, de soha nem ragadható meg: sokkal inkább ebből fejlődik ki a kritikai filozófia minden problémája.”³¹ A vallási élmény ezért beilleszthető tipikus formákba és a vallási élet meghatározott alakulataiba, de ezek a formák azonnal elveszítik jelentőségüket a konkrét szituációban. A vallási élmény éppen ezért lesz nehezen megközelíthető fenomenológiailag, mert benne – szemben a fenomenológiai világtapasztalattal – az eredeti szubjektív élmény a meghatározó, és a vallás történeti fenoménje csak ezen a szubjektív meghatározottságon keresztül érvényesülhet.

*„A vallási élményben az egyik legjelentősebb, megalapozó értelemem a történeti. Ez az élményen alapul, de már eleve specifikusan vallási értelemadó. A vallási élményvilág a maga eredetiségében – nem az elméleti-teológiai leváltságában – egy egyszeri nagy történeti alakulatban (a személyesen ható életteljességben) koncentrálódik. Ezzel összefüggésben koncentrálódnak a vallás lényegében a kinyilatkoztatás- és hagyományfogalmak alkotó jellemzői.”*³²

A dogmatörténeti és őskeresztényi anyag, amely a szubjektív élményegységben megragadható, csakis annyiban konstituálódik fenomenológiailag, amennyiben az adott élményegység a vallási fenomén lényegi összefüggéseit láthatóvá teszi. A vallási fenomén lényegi vonatkozásában tehát olyan kettős történetiségről beszélhetünk, amelyben a faktikus vallásos élmény a vallásosság lényegi szféráján keresztül újra és újra felülírásra kerül.

*„A gondolat azonban nyilvánvalóan mint hogyha a történetin túli lényegszféra – mint intuícióban adott –, a mindenkori élmény belső növekedése lenne. Ilyesmi csak a specifikusan filozófiai élményformában realizálódik, ahol maga az intuíció tárgya maga a szubjektum viselkedésének megfelelően egy teljesen új és eredeti világkaraktert vesz át.”*³³

Heidegger Reinach-jegyzetei ebből a pozícióból indulnak ki, hogy a vallási tapasztalat csak a világban léthez kapcsolódóan, csakis mint a világ tárgyaira irányuló átértékelt viszony ragadható meg fenomenológiailag, és nem azon az Abszolúton keresztül, akihez való viszonyunk a megváltozott tárgyi viszony realizációjában körvonalazódik. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az Abszolúthoz való viszony ne lenne egy teljességgel perszonális, személyes viszony, hanem éppen azt, hogy az ontikus meghatározottsággal szemben ontológiai viszonyról van szó. Éppen ezért nem is annyira Isten világban való jelenlétén vagy tárgyi meghatározottságán van a hangsúly, mint azon a skolasztikusan megragadható létbeli különbségtételen, amely lehetetlenné teszi Istennek az emberrel való „szemben állását”.

„'Az Istenhez való hozzáállásunk irányadó a hozzá való élményszerű viselkedésünk számára.' De mit jelent itt az 'Istenhez való hozzáállásunk'? Értelmes és csak mint tudati viszony konstituálódik, nem ontikusan, mint a létezők egy (abszolút) lét mellett vagy alatt. Sokkal inkább fordítva érvényes: Istenhez való élményszerű viszonyunk – az elsőd-

³¹ HGA, 60, p. 315. (Ford. J. A.)

³² HGA, 60, p. 323. (Ford. J. A.)

³³ HGA, 60, p. 324. (Ford. J. A.)

leges, mivel bennünk kegyelmileg tör fel – irányadó az Isten mint fenomenológiai tárgy specifikusan vallási konstitúciójához. (Bizonyos értelemben ezt Reinach is látja, de nem tekinti a vallásfenomenológia módszertani princípiumának.)”³⁴

Már Reinach vallásfenomenológiai jegyzeteit tekintve is látható, de a korai vallásfenomenológiai vizsgálódásokra alapvetően jellemző, hogy a vallási fenomén alatt egyfelől azt az ontikus tárgyiasságot értjük, amelyen keresztül a transzcendens megközelíthetővé válik, másfelől a hit tárgya mint vallási fenomén válik a fenomenológia központi témájává. A két vizsgálódási irány nem kerül szisztematikus megkülönböztetésre, amelynek okát abban a közös kérdésfelvetésben lehet rögzíteni, hogy az élménykonstitúció szempontjából milyen struktúra állítható fel a vallási tapasztalatra vonatkozóan. Mint arra már Reinach esetében utaltunk, a vallási élmény vagy vallási aktus fogalmai szinonim fogalmakként szerepelnek az értelmezésben, és mindig egy meglévő tényállásra vonatkoztatva nyernek értelmet.³⁵

Érdemes azonban felfigyelnünk arra, hogy Heidegger a meglévő reinachi szövegből nem a fenomenológiailag aktuális és a reinachi gondolati fejlődésbe illő aktus–lényeg problematikát emeli ki, hanem azt az ontikus-ontológiai összefüggést, amely egyfelől visszavezethető Heidegger korai skolasztikus filozófiai tanulmányaira és ezen, a létező–lét viszonyán keresztül a véges és örök, Isten és ember kapcsolatára, azaz Isten lehetséges tapasztalatára,³⁶ másfelől azonban arra a korai husserli problémafelvetésre, amely az egyes tudományokat a világban tapasztalható ontikus tárgyak ontológiáiként tekinti, és a legfőbb ontológiaként a lét ontológiáját határozza meg.³⁷ Heidegger számára a kérdésfelvetés ennél fogva arra irányul, hogy azon az ontikus tárgyi tapasztalaton keresztül, amely a világról származó élményalkotásunkat megalapozza, és ennél fogva a tudati élményfolyamot a világhoz való viszonyában konkretizálja, hogyan válhat mégis egy a világtól független élménystruktúra a világon belüli tapasztalat által megalapozottá.

„Ézért az 'Abszolút' értelem meghatározottságai csak a konstituáló élmények specifikus struktúrájában fedezhetőek fel, és a már nem fokozható, mindenekelőtt konstituáló értelem-mozzanat logikailag-ontológiailag létben feltárt eleme az élménykarakterrel mutatható ki. Az 'élménytömeg' és az élménytartalom szférája ugyan eltérnek, de milyen funkcionális összefüggésben? A valóságvételt 'az élmény értelme immanensen tartalmazza'.”³⁸

Az Abszolút élménytapsztalatát Heidegger a történeti tradícióhoz kapcsolja, amely bizonyos mértékben képes feloldani azt az érvényességi problémát, amely a vallási tapasztalat tárgytapsztalatként való értelmezése folyamán felvetődik. A történeti fenomén felvetésével ugyanis a vallási fenomén aktualitása olyan hermeneutikai nézőpont alá kerül, amely az élmény szubjek-

³⁴ HGA, 60, p. 324. (Ford. J. A.)

³⁵ Vö. Beckmann, 2003, p. 85.

³⁶ Heidegger skolasztikus filozófiához való viszonyához l. bővebben: Caputo, 1982.

³⁷ Vö. Husserl, 1977, pp. 10–39.

³⁸ HGA, 60, p. 325. (Ford. J. A.)

tivitását a történeti közeg objektivitásába helyezi, és ez által tárgyat teremtve neki, fenomenológiailag értelmezhetővé teszi.

„Az Abszolút – amely csak a mindenkori élményszférán belül határozható meg – a mindenkori szférán belül csak azon a módon éri el a teljes ténylegességet, hogy történetiségben mutatkozik meg; és ennek megfelelően az elemzésnek – benne mozgón – meghatározó elemként és mindig másra irányulóként és kiható színfoltként és az eleven tudat őserelmét és struktúráját adó elemként kell fáradhatatlanul kimutatnia a történetit.”³⁹

A történeti tudat, amelyen keresztül a vallási megmutatkozik, mindig a világra vonatkozóan és azzal összefüggésben tárja fel a történetin keresztül a vallási élményszférát. Ezért a vallási tapasztalat fogalomrendszere mindenkor egy metafizikailag meghatározott fogalomrendszerhez kötött, amely teljesen elveszítve a szubjektumhoz való viszonyát, a szubjektumtól független neutrális élményösszefüggésre utal.

„A racionális metafizikától vett fogalmi anyag, annak konstruktív módszertanáról leválasztva, mint pl. az 'Abszolút', 'Leghatalmasabb', 'alapvető Mérték', az alapvető élményszféra számára nem csak nem megfelelő [...]; hanem mindenekelőtt annyira neutrális, az élményszférára nem jellemző, leegyszerűsített tartalma van, hogy a komolyabb vizsgálathoz egyáltalán nem mutatkozik eredetinek, azaz semmilyen az élményszférából kinövő eredeti értelem összefüggést nem mutat.”⁴⁰

Heidegger felhívja a figyelmet arra, hogy a vallásfenomenológia lényegi problematikája – mint arra már a reinachi szövegtörzsből is utalni lehet – a nyelvi kifejezhetőségben mutatkozik meg, a nyelvi fogalmaink ugyanis a világban belüli létezőkre utalnak. Az Abszolút tapasztalatában Reinachhoz kapcsolódva olyan „belülről motivált átmenetekről”⁴¹ beszél, amelyek a megértés logikai struktúráját ontológiai struktúrává alakítják át. Fenomenológiai értelemben véve ennél fogva egy módszertani kétirányúságról kell beszélnünk, amely egyfelől a külső tárgyi tapasztalat tudati konstitúciójára irányul, másfelől teret ad annak a fenomenológiai megközelítésnek, amely a meglévő élményfolyamon keresztül a vallási tapasztalatra mutat rá. Heidegger a véges létező és az örök – skolasztikus értelemben véve a létező és a lét – közötti viszony meghatározásához Reinachhoz kapcsolódva az Istentől való függőség fenomenóját emeli ki⁴². Ez a függőség olyan abszolút bizonyossággá adódik a számunkra, hogy az érvényességét csak az abszolút eredeti élményben nyerheti el.

Hogyha a fenti elemzés alapján feltesszük azt a kérdést, hogy a meg nem tartott misztikaelőadásokra készített Reinach-jegyzeteknek milyen további hozadékaival számolhatunk a heideggeri korpuszra vonatkozóan, akkor megállapíthatjuk, Reinach vallásfenomenológiai módszertana, a vallási fenomenon

³⁹ HGA, 60, p. 325. (Ford. J. A.)

⁴⁰ HGA, 60, p. 326. (Ford. J. A.)

⁴¹ Reinach, 1989, p. 607.

⁴² L. Uo., p. 611.: „Átélem az Istentől való teljes függőségemet. Amennyiben részesülök ebből az átélt viszonyból, a tényállás nem előttem áll, hanem én is átélem magamat ebben a viszonyban, amely természetesen nem adódhat a számomra tárgyilag.” (Ford. J. A.)

teljességgel az élmény fenoménjében való rögzítése jelentős hatást gyakorolt Heidegger 1920/21-es, „Bevezetés a vallás fenomenológiájába” című előadás-sorozatára. Ennek az előadásnak az elején Heidegger rögzíti, hogy a vallást olyan történeti fenoménnek tekinti, amelynek a megismerése csak a faktikus élet tapasztalatában, a jelen élményaktusában történhet.⁴³ Így Heidegger a korai vallásfenomenológiai előadásában két lényegi fenomenológiai kérdést kapcsol össze és tesz hermeneutikailag megközelíthetővé: az ittlét szempontjából: a fenomén aktualitását és annak történeti horizontját. Még hogyha a történetiség és a fakticitás összefüggésének kérdése a későbbiekben el is szakad a vallási tapasztalatra irányuló reflexiótól, látnunk kell, hogy Heidegger hermeneutikájának lényegi meghatározottsága a korai vallásfenomenológiai problematikában nyeri eredetét.

Irodalomjegyzék

- Beckmann, Beate: *Phänomenologie des religiösen Erlebnisses. Religionsphilosophische Überlegungen im Anschluss an Adolf Reinach und Edith Stein*, Würzburg, 2003, Königshausen&Neumann.
- Benz, Hans-Dieter ua.: *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, Tübingen, 2002, Bd. 5, Auflage.
- Caputo, John D.: *Heidegger and Aquinas. An Essay on Overcoming Metaphysics*. USA, 1982, Fordham University Press.
- Denker, Alfred – Gander, Hans-Helmut – Zaborowski, Holger (Hrsg. v.): *Heidegger und die Anfänge seines Denkens* = Heidegger-Jahrbuch 1. Freiburg 2004, Karl Alber Verlag.
- Fehér M. István: Religion, Theology and Philosophy on the Way to *Being and Time*. Heidegger, Dilthey and Early Christianity. In: McGrath and Andrzej Wierzinski (eds.): *A Companion to Heidegger's 'Phenomenology of Religious Life'*. Amsterdam/New York, 2010, Elementa Schriften zur Philosophie und ihrer Problemgeschichte. pp. 35–67.
- Fehér M. István: „Heideggers Understanding of the Atheism of Philosophy: Philosophy, Theology and Religion on His Way to *Being and Time*. = *Existential*, Vol. VI–VII, (1996–97), pp. 33–64.
- Fehér M. István: Őskeresztény élettapasztalat és eszkatologikus idő: Martin Heidegger korai vallásfenomenológiai előadásai. In: Bányai Ferenc – Nagypál Szabolcs – Bakos Gergely (szerk.): *A vallási tapasztalat megértése: jog, bölcselet, teológia*. Budapest, 2010, L'Harmattan, pp. 29–58.
- Fischer, Norbert – von Hermann, Friedrich-Wilhelm (Hrsg.): *Heidegger und die christliche Tradition. Annäherung an ein schwieriges Thema*. Meiner Hamburg, 2007.
- Gerl-Falkovitz, Hanna-Barbara: „Deutsche Geistesgeschichte im Jahrzehnt 1918–1928, konzentriert im Blick auf Edith Stein.” In: Gerl-Falkovitz – Beckmann (Hrsg.): *Edith Stein. Themen, Bezüge, Dokumente*. Würzburg, 2003, Königshausen&Neumann.
- Heidegger, Martin: „Die Kategorien- und Bedeutungslehre des Duns Scotus”. In: *Frühe Schriften* = von Hermann, Friedrich-Wilhelm (Hrsg. v.): HGA 1. Vittorio Klostermann, Frankfurt a. M., 1978, pp. 189–412.

⁴³ Vö. HGA, 60, pp. 5–7.

- Heidegger, Martin: *Unterwegs zur Sprache* = von Hermann, Friedrich-Wilhelm (Hrsg. v.): HGA 12. Klostermann, Frankfurt, 1985.
- Heidegger, Martin: *Zur Bestimmung der Philosophie (1919)* = Heimbüchel, Bern (Hrsg. v.): HGA 56/57. Klostermann, Freiburg, 1999.
- Heidegger, Martin: *Phänomenologie des religiösen Lebens (1920/21)* = Stube, Claudius (Hrsg. v.): HGA 60. Klostermann, Freiburg, 1995.
- Heidegger – Blockmann: *Briefwechsel 1918–1969*. Storck, Joachim W. (Hrsg. v.), Marbach am Neckar 1989.
- Heidegger, Martin: *Grundprobleme der Phänomenologie (1919/20)* = Gander, Hans-Helmut (Hrsg.): HGA 58. Klostermann, Frankfurt, 1993.
- Husserl, Edmund: *Briefwechsel*. Die Göttinger Schule = Schumann, Karl (ed.): Hua Dok. 3. Bd. III. 1994, Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, Edmund: *Briefwechsel*. Wissenschaftlerkorrespondenz = Schumann, Karl (ed.): Hua Dok 3. Bd. VII. 1994, Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, Edmund: *Logische Untersuchungen*. Zweiter Teil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis. In zwei Bänden. = Panzer, Ursula (ed.): Hua XIX, 1984, Martinus Nijhoff, The Hague.
- Husserl, Edmund: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Bd. III/1. = Schumann, Karl (Hrsg. v.): Husserliana (1977) III/1, Martinus Nijhoff Netherlands.
- Kerekes Erzsébet: *Az idő kairológikus jellege Heidegger hermeneutikai fenomenológiájában*. Kolozsvár, 2013, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság.
- Otto, Rudolf: *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Budapest 1997, Osiris.
- Papenfuss, Dietrich – Pöggeler, Otto (Hrsg. v.): *Zur philosophischen Aktualität Heidegger*. Bd. 2. Im Gespräch der Zeit. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main–Budapest, 1990.
- Pöggeler, Otto: *Heidegger in seiner Zeit*. Wilhelm Fink, München, 1999.
- Pöggeler, Otto: *Philosophie und hermeneutische Theologie*. Heidegger, Bultmann und die Folgen. München, 2009, Wilhelm Fink.
- Reinach, Adolf: *Sämtliche Werke*. Textkritische Ausgabe in 2 Bänden, Schumann, Karl – Smith, Barry (Hrsg. v.). Wien 1989, Philosophia.
- Salice, Alessandro: *Urteile und Sachverhalte: ein Vergleich zwischen Alexius Meinong und Adolf Reinach*. München, 2009, Philosophia.
- Schumann, Karl: „Edith Stein und Adolf Reinach,“. In: Fetz, Reto Lutius (Hrg.): *Studien zur Philosophie von Edith Stein. Internationales Edith Stein Symposium Eichstätt 1991*. = *Phänomenologische Forschungen* (1991), 26/27. S. pp. 53–89.
- Simmel, Georg: *Die Religion*. Freiburg, 1912, Literarische Anstalt.
- Spiegelberg, Herbert: *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction*. Martinus Nijhoff, The Hague, 1960.
- Stein, Edith: *Briefe an Hedwig Conrad-Martius*. Kösel Verlag, München, 1960.
- Stein, Edith: *Briefe an Roman Ingarden*. = ESGA 4, Herder, Freiburg, 2005.
- Thomäs, Dieter (Hrsg.): *Heidegger-Handbuch*. Leben – Werk – Wirkung. Metzler, Stuttgart, 2003.
- van Buren, John: „Martin Heidegger, Martin Luther,“. In: Kiesel, Theodore – van Buren, John (eds.): *Reading Heidegger from the Start. Essays in His Earliest Thought*. 1994, State University of New York Press, pp. 159–175.

EKERT MÁRIA

Szekularizáció, normativitás és konfliktus: a Congregatio Jesu szerzetesrend identitásváltozása

Az elmúlt századokban számos generáció nőtt fel és tanult szerzetesek által működtetett intézmények falai között. A rendek híresek voltak a magas színvonalú oktatási és nevelési módszereikről, valamint karitatív tevékenységükről. Az államszocializmus kezdetén a szerzetesrendek nagy részét feloszlatták, és a rendszerváltásig legálisan nem működhettek.

A rendszerváltás elején, 1989. augusztus 30-án kihirdették az 1989/17. számú törvényerejű rendeletet, amely újra lehetővé tette a szerzetesrendek működését hazánkban. „Ezt követően, mégpedig 1989/1990-ben 88 katolikus szerzetesrend 3858 szerzetessel és szerzetesnővel, szerzetesnövendékkal tudta elkezdni a közös élet szervezését.”¹

A tanulmányomban az angolkisasszonyok, mai nevén a Congregatio Jesu szerzetesrend identitásváltozását helyezem a vizsgálat középpontjába. Ennek megértéséhez a rend rövid történetén kívül különös hangsúlyt fektetek az újjáalakulás óta eltelt két évtized történéseire, a renden belüli változásokra, valamint arra, hogy az alapítónő által megfogalmazott küldetést a jelenlegi rendi tevékenység mennyire tudja megvalósítani. Az előzetes feltevésem az, hogy a szekularizációs folyamat hatással volt a rend identitásváltozására, ami Magyarországon a 2000-es évek végén következett be.

A szerzetesrendek mellett, hogy mindig is egyházon belüli vallási közösséget alkottak, ugyanakkor ellentársadalomként, illetve tiltakozó mozgalomként is értelmezhetők voltak. Ha ugyanis egy szervezet tagjai tiltakozni kezdtek, akkor azzal egyben azt is jelezni akarták, hogy megpróbálják megváltoztatni a kérdéses szervezet tevékenységét és céljait.² Kezdetben az egyház a társadalom ellentársadalmaként működött, majd az állam és az egyház hatalmi összefonódása idején ez a funkciója gyengült, viszont a szerzetesközösségek megőrizték ellentársadalmi funkciójukat, így az egyházzal szembeni tiltakozásukat is kifejezték. „Mind a sivatagi atyák, mind a későbbi nyugati szer-

¹ Révay, 2003, p. 9.

² Hirschman, 1995, p. 37.

zetesség bizonyos fokú elkülönülésének létezett olyan értelmezése, hogy a szerzetesek kivonulnak a társadalomból.”³ Ugyanakkor ez a fajta elkülönülés csak a társadalom azon normáira érvényes, amelyekkel nem tudnak azonosulni, de másrésről „a társadalmi problémaérzékenységükkel, a társadalmi feladatvállalásukkal a társadalom részévé is váltak”, ezáltal sok más társadalmi szerv mellett kapnak helyet, és pluralizálják a tevékenységben részt vevők és szolgáltatások körét.⁴

Vallás, szekularizáció, megújulás

A Congregatio Jesu szerzetesrend a közelmúltban – egy hosszabb útkeresés után – identitásváltozáson ment keresztül. Az identitásváltozás összefügg a II. Vatikáni Zsinat modernizáló és újító szándékával, amellyel szerették volna a modernitás időszakának emberét visszaterelni a hithez és a vallásgyakorláshoz.

A vallás és a modernitás között számos szociológus inverz kapcsolatot vélt felfedezni, és megalkották a szekularizációs elméletet, amely azon az észrevételen alapul, hogy a modernizáció közvetlen eredménye a szekularizáció. Tehát minél modernebb a társadalom, annál kevésbé vallásos, és minél vallásosabb a társadalom, annál kevésbé modern. Ezt a tételt mára sokan cáfolják, mert empirikus bizonyíték nincs rá, és mert a világon nem minden területre igaz ez a feltevés, ám abban nincs vita, hogy Európában a szekularizáció létezik, csak hogy nem a modernizációs folyamat közvetlen eredményeként magyarázzák.⁵

A modernizáció fogalmának és folyamatának többféle megközelítése van. Klasszikus értelemben két szakaszból áll: az elsőben a preindusztriális társadalom ipari társadalommá alakul át, a másodikban a gazdaság újabb átalakuláson megy keresztül, és létrejön egy szolgáltatás alapú posztindusztriális szerveződés. Mindkét szakaszban értékeltolódás figyelhető meg: az első szakaszban egy racionalizált, bürokratikus, gépesített rendszer felé, a másodikban viszont fontosabbá váltak az életminőséggel, a jóléttel kapcsolatos, posztmateriális értékek.⁶

A modernitás szó fogalomtörténete, bár az újkori társadalomképződés meghatározott, jellegzetes tulajdonságait jelöli, 495-ig nyúlik vissza, és Kaufmann foglalta össze. A „modernus” szóból származik, amely a mindenkori jelenben érvényes szabályokra utal. A középkorban Nagy Károly korát különböztette meg a római kortól, a 17. században a fejlődés gondolatának képviselője volt.

³ Révay, 2003, p. 27.

⁴ Révay, 2003, pp. 27–28.

⁵ Berger, Peter L.: A szekularizáció és a plauzibilitás problémája. A vallás a piacon. Részletek magyarul a *Sacred Canopy*-ból, http://lakatos.free.fr/Tanitas/Sciologia/2felev/files/page31_6.htm (letöltés: 2014. 02. 23.)

⁶ Davie, 2010, p. 150.

lőjét nevezték „les modernes”-nek. A 18. században a modernség, a modernitás fogalma a múltból a jövőbe helyeződött át, a tökéletesség eszméjének állították be. A „modern” szót az „ízléstelen” és a „klasszikus” ellentétéként értelmezték. A 19. században pedig új jelentést kapott, a divatosat, az „aktuálist”, a „múlándót-múlékonyt” jelentette. A mai szóhasználatban pedig a „haladás” és a „változás” jelentéstartalmához áll közel.⁷

A *modernizáció* jelentésében mindig benne van a folyamatos haladás érzete, de hiányzik belőle a megfogalmazott, hosszú távú jövőkép. A modern világban minden megváltoztatható, újragondolható, átfogalmazható. Éppen ez zárja ki, hogy lineáris folyamatként tekintsenek a modernizációra, mert mindig lesz egy állapot, amelyet túl kell haladni, meg kell változtatni. Ide tartozik Kaufmann szerint a jogi szabályozás vagy a házasság intézménye is, de a modern tudat nem is törekszik rá, hogy létrehozzon egy egységes világképet.⁸ A racionalitás ugyanis végrehajtja a világ „varázstalanítását”, így megkérdőjeleződik az az etikai tétel, amely szerint a világ Isten által elrendezett, értelmes jelentéssel bíró egységes kozmosz. Így a vallás racionalitása elvész, és irracionálissá válik.

A modern ember számos problémával szembesül. Korábban a tradicionális vallásos világkép választ adott az élet értelmére, objektív állandó valóságot tudott teremteni, keretet, normarendszert teremtett meg, de a modern világkép sok esetben megkérdőjelezte a régi világkép hitelességét, amelynek hatására az egyházak hatalma és társadalmi szerepe csökkent, és visszaesett a vallásgyakorlás intenzitása.

A szekularizáció elméletei

A szekularizáció kifejezésnek számos értelmezése van. Sokszor használják negatív és pozitív színezetben is. Jelen tanulmányban Peter Berger meghatározását veszem alapul: „Szekularizáción azt a folyamatot értjük, amelynek során a társadalom és a kultúra bizonyos szektorai kikerülnek a vallási intézmények szimbolikus fennhatósága alól.” Azaz elválik egymástól az egyház és az állam. A földek állami tulajdonba kerülnek, és az oktatásért sem az egyház felel már.⁹ Ez a meghatározás érzékeltet egy változást, de ugyanakkor nem beszél a vallás minden formájának a megszűnéséről, csupán felhívja a figyelmet a hangsúlyeltolódásra. Az 1960-as években a legtöbb szociológus a modernizáció közvetlen következményének tartotta az elvallástalanodás folyamatát, de ez mára már megdőlt, Berger szerint erre nincs empirikus bizonyíték, ugyanis nem igaz

⁷ Kaufmann, 1996.

⁸ Kaufmann, 1996.

⁹ Berger, Peter L.: A szekularizáció és a plauzibilitás problémája, A vallás a piacon. Részletek magyarul a *Sacred Canopy*-ból, http://lakatos.free.fr/Tanitas/Szociologia/2felev/files/page31_6.htm (letöltés: 2014. 02. 23.).

minden társadalomra. A világ pontosan ugyanannyira vallásos, mint korábban, egyes területeken talán még vallásosabb is. Ezzel Berger nem tagadja a szekularizáció jelenségét, csupán annyit állít, hogy az nem a modernizáció közvetlen következménye. Amerikában még mindig fontos az egyházak szimbolikus szerepe, de ezek az európai tradicionális, történelmi egyházakhoz képest sokkal világiasabbak. Úgy tűnik, hogy Európa különbözik a többi térségtől, ugyanis itt a hívek egyre kevésbé vesznek részt az egyház életében, és csökken azok száma, akik egyházi hivatást választanak.¹⁰

A modern társadalmakban az élet számos szférája profán területre került át. A vallásos intézmények túlságosan elkülönültek a hétköznapi élettől. A szekularizáció elsődleges terepe a gazdaság volt, meghatározó változója pedig a racionalizáció, amely a modern ipari társadalom előfeltétele.¹¹ Mindenre racionális magyarázatot kerestek, ezért sok kérdés kikerült a szent, a szakrális fennhatósága alól. Berger szerint „a vallási pluralizmus nem csupán a racionalizálódás terjedését segítette elő, sokkal közvetlenebb hatása is volt arra, hogy sokan elfordultak a vallástól”.¹²

Berger és Luckmann állítása szerint a vallás nem tűnt el teljesen, csak viasszaszorult a magánéletbe, a családba vagy a kisközösségekbe, így a bizalomvesztés csak a vallásos intézményeket érintette. „A modern Nyugat a szekularizációs tendenciát pusztán a tradicionális vallási formák és intézmények, nem pedig a vallás hanyatlásának tekinti.”¹³ Ezt a fajta intézményesült vallást a hétköznapi ember sokszor már nem is érti, de erre kiépült egy szakértői réteg (teológusok, papok), amely olyan életeszmenyt alakít ki, ami nem élhető egy köznapi ember számára. A vallás egyre inkább viasszaszorul a privát életbe. A nem vallási szerepek betöltését a többé-kevésbé autonóm gazdasági és politikai intézményekben kifejlődött „világi” normák határozzák meg. Minél inkább elválnak a szent kozmosz irányai a „világi” normáktól, annál gyengébb lesz a vallási normák átfogó igényének elfogadhatósága.¹⁴ „A vallás a magánélet egyik aspektusává válik, amelyben az egyén egy sor különféle alternatívából választva alkothat a személyének megfelelő rendszert.”¹⁵ A privát szférában elhelyezkedő vallásosságnak sajátos formái vannak, individualizálódik, nem lesz mindenkire nézve kötelező erejű minősége, ezért csak addig marad

¹⁰ Berger, 2001, pp. 445–446. Molnár, 1993, pp. 191–194. Vö. R. Inglehart – P. Norris: *Sacred and Secular*, 2004.

¹¹ Berger, Peter L.: A szekularizáció és a plauzibilitás problémája, A vallás a piacon. Részletek magyarul a *Sacred Canopy*-ból, http://lakatos.free.fr/Tanitas/Szociologia/2felev/files/page31_6.htm (letöltés: 2014. 02. 23.).

¹² Hamilton, 1998, p. 211.

¹³ Hamilton, 1998, p. 199.

¹⁴ Luckmann, 1967.

¹⁵ Hamilton, 1998, p. 218.

fenn, amíg van egy plauzibilitási struktúra (például a család), amely elteti. Pluralizálódik és polarizálódik is a vallás: a nyilvánosságban retorikaként használják, a magánszférában azonban még értéknek számít.

A vallásosság örök érvényűsége, objektivitása megkérdőjeleződik, és szubjektív értelmezéseket kap. A vallásos meggyőződés és az intézményi elköteleződés egyre inkább függetlenedik egymástól. Elterjed az „egyházon kívüli” vallásosság, amelynek képviselője merít kultúrájának vallási hagyományaiból, de annak a tartalmát, a kifejezési módját a saját elképzelései szerint igazítja („a maga módján vallásos”).¹⁶

A szekularizációs folyamat lényegét a fent említett szerzők úgy fogalmazták meg, hogy a vallás nem tűnik el a társadalomból, csupán a megjelenési formája alakul át. Hangsúlyeltolódás figyelhető meg a vallásosságban, mert intézményes jellege valóban hanyatlik, és már nincs olyan széles körű, mindenre kiterjedő befolyása a hétköznapi életben, mint korábban, miután elveszítette örök érvényűségét, felsőbbrendűségét. Berger szerint ebben az esetben az egyházak és a hívek előtt is két ideáltipikus út van: elkülönülnek vagy alkalmazkodnak. Tehetnek úgy, hogy nem vesznek tudomást a világ változásáról, és tovább hirdetik a korábbi normákat, ami több problémát vet fel, és konfliktusok forrása is lehet. A másik lehetőség, hogy alkalmazkodnak, vagyis feladják a normativitást, aminek az oka az, hogy az egyháztagok többek akarnak lenni. A kérdés itt az, hogy meddig mehetnek el az emberek az alkalmazkodásban, ugyanis eljön egy pont, amikor a hagyomány plauzibilitása összeomolhat.¹⁷

A katolikus egyház sokáig konfrontálódott a modern világgal, de 1962-ben XXIII. János pápa „megnyitotta a kapukat”, és összehívta a II. Vatikáni Zsinatot. A zsinat negyedik ülészakán hoztak határozatot a szerzetesi élet megújításáról, a vallásszabadság kérdéséről és a mai világgal fennálló viszonyáról. A zsinat elismerte a szekularizálódó világ értékeit, az evilági dolgok önállóságát. Független akart lenni a politikától, de a hívek jóléte érdekében együttműködést kért az államtól. A Szentírást és a szóban továbbadott kinyilatkoztatást szerves egységnek tekintette, amely így együtt minősíthető az egyház hagyományának. És igyekezett megérteni a nem keresztény vallásokat, kiemelni a bennük található értékeket.¹⁸

A szerzetesrendek megújítása

A megújulást két úton képelték el: egyszerre kell visszafelé tekinteniük a „szerzeti élet inspirációira és egészséges hagyományaira”, ugyanakkor nézzenek előre is, és alkalmazkodjanak a kor követelményeihez. E között a két

¹⁶ Tomka, 1996.

¹⁷ Berger, 1967, pp. 3–16.

¹⁸ Szántó, 1985, pp. 663–666.

irány között folyamatosan meg kell teremteni a szintézist. Minden közösségnek vissza kell térnie az alapító eszméhez, hogy azt egyre inkább megismerjék, és annak szelleme legyen irányadó a megújulásban, ne szigetelődjenek el az egyház életétől.¹⁹

A tanulmányban tárgyalt szerzetesrend identitásváltozásának okát úgy érthetjük meg, ha megvizsgáljuk, hogy a rend alapítónője milyen típusú közösséget kívánt létrehozni, milyen feladatokat tűzött ki célul, hogyan határozta meg az identitásuk lényegét.

A Congregatio Jesu szerzetesrend

Az alapítónő, Ward Mária a Jézus Társasága rend alkotmánya és szabályzata alapján akarta megszervezni saját női szerzetesrendjét, de nem a jezsuiták női ágaként, hiszen azt csak a pápának akarta alárendelni. A jezsuita rend is eltért a korábbi szerzetesrendektől. Loyolai Szent Ignác olyan életformát alakított ki, amely lehetővé tette az apostoli munka zavartalan gyakorlását.²⁰ Nem volt önálló szerzetesi öltözetük, elhagyták a közös zsolozsmát. Nem volt külön szakterületük, oda mentek, ahova a pápa küldte őket, hogy a hitet terjesszék. Ezt a missziók során és a magas szintű oktatásban próbálták megvalósítani.

Ward Mária rendje is két küldetést tűzött ki célul: a szociális apostolokodást és a lánynevelést. „Mária és társai az eddig elhanyagolt lánynevelést is vállalni kívánták. Erre a gondolatra az angliai állapotok vezették őt rá. Angliában a katolikus lányok akkor már semmiféle vallásos nevelést nem kaptak, a kereszténység szempontjából elvesztek volna.”²¹

A Congregatio Jesu, korábbi ismertebb nevén angolkisasszonyok szerzetesrend alapítása 1609-re tehető, amikor Ward Mária megvásárolta az első házat St. Omerben. A cél „egy olyan női szervezet megalakítása, amely kifogástalan legyen az Egyház szempontjából, és mégis szabadon működjék, hogy megtalálja az utat a modern női lélekhez, és a modern női lélek megtalálja az utat öhozzá”.²² Ezt a vallásos szellemben történő nevelés révén próbálták elérni, miközben írni, olvasni, számolni, irodalmi ismeretekre, zenére és kézimunkára tanították a lányokat. Ezen túlmenően gondot fordítottak a betegápoló testvérek képzésére is. Ezek voltak a szervezet első és alapvető vonásai.²³ Majd idővel terjeszkedni kezdtek, de az alapítónő számára a legfontosabb az volt, hogy megszerezze Róma jóváhagyását. Addig több intézettel is gyarapodott a rend Lüttichben, Trierben, majd Rómában, Nápolyban, Bécsben és Pozsony-

¹⁹ Hevesi-Solymos, 1986, p. 257.

²⁰ Révay, 2003, p. 38.

²¹ Nigg, 1986, p. 18.

²² Klug, 1925, p. 33.

²³ Klug, 1925, p. 34.

ban. A pozsonyi intézettel kezdődött el a szerzetesrend magyarországi története. Pázmány Péter hívta be a nővéreket, mert felismerte, hogy nagy szükség van a lányok nevelésére is.²⁴ De 1631 januárjában VIII. Orbán pápa feloszlatta a rendet, és akkor a pozsonyi intézet is megszűnt.

A rend magyarországi intézetének újjáalakítása Mária Terézia nevéhez fűződik. A Pozsonyi Intézet megszűnése után az első intézet Budapesten nyílt meg, 1770. május 13-án. Amíg felépült a rendház, ideiglenesen a budai várpalotában kaptak szállást az angolkisasszonyok. Mindjárt az első napokban közel 300 diák jelentkezett, közöttük voltak olyanok is, akik 10-14 évesek voltak, de még nem jártak iskolába. Az oktatást a Ratio Educationis szerint szervezték meg, a tanítás nyelve német volt, mellette latint is oktattak.²⁵

1777-ben Vácon kaptak egy épületet a rendház kialakítására, de ezt 1787-ben II. József elvette tőlük, mert neki volt szüksége az épületre, így a tanítványok a domonkos rend elhagyatott zárdájába költöztek át. 1787-ben már Pesten voltak, ahol októberben elkezdték a tanítást, három osztályban.

A budapesti intézetnek több támogatója volt az évek során: Károly főherceg, Széchenyi István, 1820-ban a királyné is meglátogatta őket. Az iskola magasán képzett tanárokkal látta el a diákokat, az intézetnek volt egy sajátos tanítóképzői rendszere is. A képzés oklevelet ugyan nem adott, de lehetővé tette, hogy a fiatalokat, akik be akartak lépni a rendbe, az idősek oktassák, illetve hogy a fiatalok oktassák a diákokat, eleinte az idősek jelenlétében, majd idővel teljesen egyedül. Ha valakit tehetségesnek találtak egy-egy tudományágban, annak a megfelelő oktatásáról külön gondoskodtak.²⁶ A XIX. században és a XX. század első felében az angolkisasszonyok budapesti intézete fejlődött, gyarapodott: 1901-ben Zugligetben építettek intézetet, majd 1926-ban megnyílt a noviciátus. Az 1930-as években a Polgári Tanárképző Főiskolát, amely a Szegedi Tanárképző testvérintézete volt, szintén Budapesten helyezték el.

A rend magyarországi történetében stabilan és sikeresen működött. A nehéz évek a második világháború alatt, illetve azt követően kezdődtek el: 1945. január 30-án az oroszok elfoglalták a rendházat, a nővéreket elkergették.²⁷

Ha csak a magyarországi történetet vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy Mária Terézia korától kezdve az angolkisasszonyok rendje stabil, virágzó időszakát élte. Ezt mutatja az is, hogy amikor beköltöztek a budai várpalotába, rögtön több száz növendék jelentkezett az iskolájukba. A rendtagok tudatában voltak a sikerességüknek, elégedettek voltak a fennálló helyzettel, az intézet az oktatás terén a második világháborúig fejlődött, bővült, aminek a feloszlata vetett véget.

²⁴ Belvárosi Krónika, 2003, p. 9.

²⁵ Belvárosi Krónika, 2003, p. 18.

²⁶ Belvárosi Krónika, 2003, p. 23.

²⁷ Belvárosi Krónika, 2003, pp. 54–56.

1948. május 15-én nyilvánosságra hozták az iskolák államosításáról szóló rendeletet, az angolkisasszonyok befejezték az iskolaévet, majd az államosítással a hatalom elvette tőlük az egész iskolaépületet. A következő csapást 1950-ben kapta a rend, amikor egy éjszaka felzavarták a tagjait, és elszállították az összes nővért a rendházból Máriabesnyőre.²⁸

Az 1980-as évek legvégén egymás után alakultak újra az egyházi iskolák, megpezdült a szerzetesi élet, egyelőre magánlakásokban.²⁹ Az első plébánia, ahol helyet kapott egy öttagú nővércsoport, Pilisszentlászlón volt, itt hittanra tanították a környékbeli gyerekeket. Az újrakezdés következő színhelye Novaj volt, ahol elindult az újoncképzés, amelynek a központja idővel áttevődött Egerbe. Kecskeméten is elkezdődött az újjászervezés, de Budapest bevehetetlennek tűnt, egészen 1996-ig, amíg az öregdiákok meg nem jelentettek egy közleményt az *Új Ember* című folyóiratban, amelyben kérték a volt iskolatársak segítségét a budapesti intézet újjászervezésében.

1950-es feloszlítás megakadályozta a megfelelő számú utánpótlás kinevelését, így az újjáalakuláskor az újonnan csatlakozók egy részének más elképzelései voltak a rendről és annak identitásáról, mint azoknak a nővéreknek, akik a feloszlítás előtt is rendtagok voltak. A kérdés az, hogy az újjáalakuláskor a rend vissza tudott-e nyúlni a feloszlítás előtti szabályokhoz, és azok alapján szervezték-e meg az életüket a nővérek, illetve hogy valóban ezeknek az időeknek a szabályaihoz kell-e visszanyúlniuk, nem pedig sokkal régebbre, az alapítónő eredeti szándékához, amely a tiltások idején teljesen eltűnt a rend identitásából.

A következőkben először is tisztázni kell azt, hogy mi ennek a szerzetesrendnek az identitása, ez hogyan alakult az elmúlt 400 évben, és napjainkban miként határozzák meg azt a rendtagok.

A rend felépítése és identitása – tanító rendből apostoli rend

Az identitásváltozás és az ebből eredő konfliktusok megértéséhez fontos tisztázni azt, hogy az alapítónő miként fogalmazta és határozta meg a rend identitását és szervezetét, mi volt a célja, kiket akart vele szolgálni, továbbá az eltelt évszázadokban mi történt, milyen irányban tevékenykedtek a rendtagok, és ez hogyan befolyásolta az identitást. Ehhez segítségül hívtam és áttekintettem a rendszabályok erre vonatkozó részeit, tanulmányozva azt is, hogy a rendtagok hogyan definiálták a rend küldetését.

A források alapján kijelenthetjük, hogy Ward Mária mindenképpen forradalmi küldetést teljesített, amikor megalapította szerzetesközösségét. Abban a korban ugyanis a Trentói Zsinat (1545–1563) határozata szerint „a szerzetes-

²⁸ Belvárosi Krónika, 2003, pp. 64–67.

²⁹ Belvárosi Krónika, 2003, p. 69.

nők csak a legszigorúbb klauzúrákban élhettek”, de Ward Mária olyan közösséget akart alapítani, „amely nem volna klauzúra, és tagjainak egyike vezetné mint legfőbb előjáró, aki a pápa alá tartozna”.³⁰ Korábban a női rendek mindig a férfi szerzetesrendek alá tartoztak, éppen ezért sokan nem tudták elfogadni, hogy egy női szerzetesrend a férfiakéhoz hasonló pozíciót töltsön be az egyházban.

A lelkeség alapját és szabályzatát a jezsuita rendtől vették át, de ők maguk sohasem akartak a jezsuiták női ága lenni. A Társaság két alapküldetést tart a magáénak: a magas szintű oktatást, illetve a missziós tevékenységet. Ward Mária rendje is hasonló ehhez: az apostoli tevékenység és a lánynevelés. Mind a két rend – Jézus apostolaihoz hasonlóan – nem elzárva, hanem a társadalomba aktívan bekapcsolódva kívánta megoldani a problémákat. Ebben már a jezsuiták is újíttak a korábbi monasztikus, társadalomból kivonuló szerzetesrendekhez képest, mondván: a társadalmi gondok csak akkor tudnak gyorsan és megfelelően reagálni, ha részt vesznek a társadalom életében.

A rend felépítését és identitásának tárgyalását két részre osztom. Az első részben a rend funkcióját veszem szemügyre a feloszlítás előtti időkből, majd az újjáalakulás utáni identitáskeresésről, illetőleg annak eredményeiről fogok beszámolni.

A rend, ahogy korábban írtam, egyik legfontosabb feladatának a lánynevelést tekintette, amit az alapítónő korában teljesen elhanyagoltak, nem tartván azt fontosnak. Ezért nem véletlen, hogy ahol Ward Mária megfordult, ott a rendház mellett intézetet alapítottak. A rendi szabályzat sokszor emlegeti, hogy a különböző pozíciókat tanító nővérek töltsék be. Nem véletlen, hogy a nevelés ekkora hangsúlyt kapott, mert ez volt az egyetlen feladat, amelyet XVIII. Orbán pápa nem tiltott meg nekik, miután feloszlatta a rendet. Sok időnek kellett eltelnie, hogy a rendet elismerjék, és Róma csak a XX. század elején engedélyezte, hogy nyíltan vállalják: az angolkisasszonyok szerzetesrendet valóban Ward Mária alapította. Ebből következően a rend olyan szabályzatot és intézményrendszert épített fel, amely kizárólag a leánynevelésre épült, más apostoli tevékenységet nem végeztek, ezért tanító renddé vált. A XVIII. században Mária Terézia is mint nevelőket hívta vissza őket az országba, Budapestre. A feloszlításig nem is változott semmi: az angolkisasszonyok neve egybeforrt a kimagasló leányneveléssel, amit több konstitúció is megerősít.³¹

Akik szerzetesként csatlakoztak a kongregációhoz, hivatásuknak tekintették a tanítást és a nevelést. Erről egy idős nővér mesélt:

„Kezdetől fogva meghatározta az életemet az, hogy én tanítani akartam, már pici koromban dominókkal játszottam és azoknak nevet adtam. Anyukám azért is akart az

³⁰ Kirkus, 2009, p. 9.

³¹ Az Angolkisasszonyok Boldogságos Szűz Mária Intézetének Alkotmánya, 1939. p. 9. (1. bek.). Vademekum. Budapest 1940, p. 9. (1. bek.).

angolkisasszonyokhoz beíratni, mert tudta, hogy ott van tanítónőképző, és én tanító néni leszek. A pedagógushivatás nem szűnt meg bennem azzal, hogy a szerzetesi hivatásom arra kényszerített, hogy ne tanító néni legyek, hanem tanárnő, hogy felsőbb iskolában taníthassak. De azt már az intézet érdekében végeztem el.”

A rend identitásának fontos eleme, hogy meghatározza, milyen feltételei vannak a csatlakozásnak, kiket tart megfelelőnek arra, hogy teljes jogú tagok legyenek.

A rend 1939-es Alaptörvénye sorra veszi, hogy milyen akadályok gátolják a jelentkezők felvételét, akiket három csoportba sorolnak: érvénytelen felvétel; tilosan, de érvényesen vétetnek fel; alkotmányuk sajátos előírása miatt tagadják meg a felvételt.

Az első csoportba tartozik az, akit katolikusnak kereszteltek meg, de később áttért egy másik vallásra, majd ismét katolikusként él; akik nem érték el a 15. életévüket, és kényszerítik, hogy belépjen; férjezett asszonyok, és a házasságuk még tart; akik bűntényt követtek el, és emiatt vád alatt állnak.

A második csoportba tartoznak azok, akiket tilos lenne felvenni, de engedményt tehet nekik az Apostoli Szentszék: adósok, akik nem bírják kifizetni a tartozásukat; olyan ügyekbe bonyolódtak, amelyek miatt perrel fenyegetnék az Intézetet; olyan lány, aki a hozzátartozóit kell hogy támogassa vagy olyan anya, aki a gyermekeit nem tudná másképpen eltartani; keleti szertartásúak, de nincs a keleti egyháztól írásos engedélyük.

A harmadik csoportba tartoznak a törvénytelen gyerekek; akik 30. életévüket betöltötték; akik előzőleg már noviciátusban voltak, itt vagy más szervezetnél; de ezen körülmények alól az általános főnöknő adhat felmentést.³²

Ha valakiből jelölt lesz, annak az első és legfontosabb a szent ruhába való beöltözés: „Az intézetbe való tulajdonképpeni felvétel a beöltözéssel történik meg; ezt az egyházjog által előírt próbaidő előzi meg; nevezetesen a jelöltség.”³³ Ennek az időszaknak a végén a mesternőjük listát küld a tartományfőnöknőnek és az általános főnöknőnek.

Az 1939-es szabályzat előírja a rendruhát, ami a következő: „Az újoncok, a fogadalmasok szerzetesi öltözéke: fekete gyapjúszővetből készült ruha, fehér vászonból készült fejkötő, gallér, kézelő és könnyű szövetű fekete, illetőleg fehér fátyol. A segítő testvérek ruhája kézimunkájuk miatt egyszerűbb.”³⁴ Ezt az öltözetet csak nagyon indokolt esetben volt szabad levenni.

A tanító nővértől, nevelőtől elsősorban az áldozatkészség várható el. Lelkét mindenképpen el kell zárnia a külvilágtól, de nem annyira, hogy ez a mun-

³² Az Angolkisasszonyok Boldogságos Szűz Mária Intézetének Alkotmánya, 1939, pp. 12–14. (7–8. bek.)

³³ Az Angolkisasszonyok Boldogságos Szűz Mária Intézetének Alkotmánya, 1939, pp. 17–18. (15. bek.)

³⁴ Az Angolkisasszonyok Boldogságos Szűz Mária Intézetének Alkotmánya, 1939, pp. 21–22. (29. bek.)

kájában akadályozza: „A világtól való elhúzódás nem egyszerű menekülés vagy beteges idegenkedés, hanem a lélekszolgálat teljessége érdekében való elmélyedő, áldozatos visszahúzódás. [...] Azt azonban feltétlenül megkövetelte, hogy a külső munka eredményessége érdekében a zárdai élet egyes részletei ne korlátozzák tevékenységét (klauzúra, rendi ruha, a nagyfokú egyházi alárendeltség).”³⁵

A másik elvárás a szeretet volt, amely egyetemes, és nem engedi meg a különbségtételt, illetve a kivételezést: „...A szeretetnek egyetemesnek kell lennie. Mindenkit magába kell zárnia [...] Óvakodni kell a kivételezés veszélyétől, amely valamelyes külső kellemből, lelki kiválóságból vagy erkölcsi emelkedettségéből indul ki.”³⁶

A gyermeket Ward Mária „a mi Urunk földi háznépe”-ként emlegette. Megkövetelte a nővérektől, hogy úgy bánjanak a diákokkal, mintha az édesanyjuk lennének.

Az angolkisasszonyok szerzetesrend – VIII. Orbán pápa határozata miatt – identitását és lelkiségét teljes mértékben a nevelés köré építette fel, ez alapján vették fel a nővéreket. A rendet 1950-ben oszlatták fel, ám a virágzó korszaknak ez a megszakítása csak a keleti blokk tagállamaira volt igaz. Nyugaton ugyanis a rend továbbra is élt, változott. Az újjáalakulás után, az 1990-es évek elején, amikor ismét lehetőség nyílt az újjászervezésre, a régi rendtagok visszavették az iskolákat, és újra az 1950-ben szétszéledt rendet akarták helyreállítani: ott akarták folytatni, ahol 50 évvel korábban abbahagyták. A rendszerváltás után csatlakozó rendtagok is azért akartak ehhez a rendhez tartozni, mert tanító rendként voltak számon tartva.

„Egy októberi délután bekapcsoltam a tévét, és megtudtam, hogy akkor indult újra az angolkisasszonyok egri iskolája, amely a nyolcosztályos gimnáziumok közül az egyik első volt a rendszerváltás után. Ott láttam a tízéves kislányokat és a nyolcvanéves nővéreket, és én úgy éreztem, hogy ez abszurdum. Akkor azt gondoltam, hogy ezek a nővérek bolondok, ezt nem lett volna szabad csinálni. A következő gondolatom pedig az volt, hogy nagyon-nagyon hisznek a Jóistenben, ha pedig nagyon hisznek, akkor köztük a helyem.”

A rend 2008-ig próbálta visszahozni a háború előtti lelkiséget és identitást, nevelési elveket, de rá kellett döbbernük, hogy ez nem lehetséges, mert nem múlt el nyom nélkül az államszocializmus időszaka.

„Többnyire ott szerették volna folytatni, ahol 1950-ben abbahagyták. Ez nem működött. Közben a világ megváltozott. Egyik nehéz feladatunk az volt, hogy hűek maradjunk az értékekhez, és közben vegyük tudomásul, hogy a világ mit követel, mit igényel.”

Ezt az alkalmazkodást azonban az interjúalany – aki a rend korábbi tartományfőnöknője volt – úgy képzelte el, hogy a legfőbb küldetésüknek továbbra

³⁵ Marcell, 1943, pp. 9–10.

³⁶ Marcell, 1943, p. 17.

is a tanítást kell tartaniuk, és hogy próbáljanak azon belül megújulni. Csak-hogy a hivatali idejének lejárta után az új tartományfőnöknő új irányt mutatott a rendnek.

Az elmúlt húsz év nagy változásokat hozott a rend belső életében, különösen Nyugaton. Ezek a változások Magyarországra csak 2008-tól kezdve értek el. A változást egy identitáskeresés előzte meg.

Az identitásváltás alapja nem más, mint hogy a II. Vatikáni Zsinat határozatai által elősegített újabb kutatások szerint Ward Mária nem csupán tanító rendet, hanem apostoli rendet is akart létrehozni. Kétségtől ennek az apostoli munkának egyik legfőbb feladata a lányok tanítása volt, ám nem szűkülhetett le csak erre a feladatra. Amint már említettem, a rend küldetésének és lelkiiségének két alappillére van: a szociális apostolkodás, valamint a lánynevelés és az oktatás. A legújabb tanulmányok és előadások, amelyek az identitásváltozás témájával foglalkoznak, azt fogalmazzák meg, hogy a rendtagoknak szélesebb körű apostoli munkát kellene végezniük, a küldetésük ne korlátozódjék csupán a tanításra. „A rendalapítás viszontagságai nem engedték meg, hogy széles körű apostoli szolgálatokra vállalkozhassanak a nővérek. [...] Négy száz évvel ezelőtt Angliában éppen úgy, mint hazánkban 60 évvel ezelőtt, megszűntek a hagyományos lehetőségek, és új utakat, a Krisztus-követés új, kreatív módjait kellett megkeresni és megtalálni. Ugyanígy ma sem zárhatjuk be házaink kapuját, nem csukhatjuk be szemünket, fülünket, szívünket, sem értelmünket posztmodern korunk kihívásai előtt. [...] Lelkiiségünk arra sűrget és motivál bennünket, hogy keressük az apostolkodás, mai szóval az evangelizáció hiteles, minden jóakaratú és nyitott szívű ember számára érthető új formáit. [...] Ma mi vagyunk az egyetlen európai tartomány, amely iskolákat tart fenn.”³⁷

A jelenlegi tartományfőnöknő a következőképpen foglalta össze a rend új identitását: „Nagyon nehéz volt megtalálni, hogy mi van ma. Hogyan tudunk a mai kihívásokra jól válaszolni. Fordítottam egy csomó dokumentumot, amit Rómából küldtek, és azt éreztem, hogy nem vagyunk teljes összhangban azzal, amit Róma képvisel. Sokat dolgoztunk az identitásunkon, hogy kik vagyunk, hová megyünk. Volt, aki ezzel nem tudott azonosulni. [...] Én azt látom, hogy a rendszerváltás után egy nagyon struktúrált, monasztikus, zárt szerzetesi életet, kolostori életet, zárdaéletet szerettek volna visszahozni az idős nővérek. Miközben Ward Mária nem ilyen. [...] Ward Mária [...] az ignáci lelkiiséget vette át, amelyben az áll, hogy a rend célja, hogy a hitet védelmezze és terjessze. És bármilyen módon. Tehát nem iskolarend vagyunk, vagy tanító rend. Az angol kisasszonyokról az az elképzelés van, hogy tanító rend, mert iskoláink voltak, de nem. Mi apostoli rend vagyunk.”

³⁷ Knáb, 2010.

A szerzetesközösség mai felépítése, valamint a rendhez való csatlakozás is sokkal inkább alkalmazkodott egy apostoli rend felépítéséhez, valamint a rendalkotmány teljes átvételével a jezsuita rendhez.

A 2004-ben kiadott rendalkotmány sokkal terebélyesebb, több szabályt tartalmaz, mint az 1939-es változat. Ennek értelmében a Congregatio-ba nem vehető fel, aki hittagadás miatt elszakadt az Anyaszentegyházról, eretneknek nevezték, kiközösítették, gyilkosságot követett el, másik szerzetesrendbe vették fel vagy remete volt, köti őt elhált házasság, betegségben szenved, amitől nem tud józanul ítéletet hozni.³⁸ Az új szabályzatban is fontos, hogy ne legyen a jelöltnek adóssága, ki kell kérdezni a családjáról, a vallásosságáról, valamint saját vallási életéről.³⁹

Újdonsággként könyvelhető el, hogy a belépés előtt az új belépőknek hat próbát kell kiállniuk: (1) egy hónapig tartó lelkigyakorlat, (2) egy- vagy többhavi kórházi szolgálat, (3) egyhónapos pénz nélküli vándorlás (koldulás) vagy még egy hónap kórházi szolgálat, ez az előjáró döntésétől függ, (4) a házba való belépés után alacsony rendűnek tartott szolgálat elvégzése, (5) a keresztény tanítás egy részét tanulatlan embereknek vagy gyerekeknek tanítják, (6) a szentbeszédmondás gyakorlása. Amíg ezek a próbák zajlanak, nem mondhatja senki, hogy a Congregatio-hoz tartozik.⁴⁰

Nagy különbség, hogy az öltözetet illetően nincs olyan markáns elvárás, mint a felosztatás előtt. Erről a szabályzat a következőket írja:

„Bár nincs meghatározott öltözet előírva, a ház vezetőjének megkülönböztetésére bízunk,

- hogy a jelentkezők a világból magukkal hozott ruházatban járhatnak-e vagy
- más ruházatot viseljenek helyette.
- Ugyancsak a ház vezetője határozza meg, ha az eredeti elkopott, más öltözetet adjunk-e nekik, amely vagy jobban megfelel a szükségleteinknek, vagy amellyel jobban tudnak szolgálni a háznak.”⁴¹

Az egyenruháról később még részletesebben írok, mert ebben különbségek mutatkoznak meg az identitásváltást elfogadók és az azt ellenzők között.

Összefoglalóan a rend identitásának megváltozásában felfedezhető egy hangsúlyeltolódás a két alappillér között. Az elmúlt évszázadokban a rend nővérei magas szinten folytattak nevelői és oktatói tevékenységet, amit ők maguk is apostoli feladatnak tartanak. Az új irány viszont ki akarja ezt a lelkesé-

³⁸ A Congregatio Jesu Rendalkotmánya és Kiegészítő szabályai, 2004, 2. fejezet, 22–29. bekezdés.

³⁹ A Congregatio Jesu Rendalkotmánya és Kiegészítő szabályai, 2004, 35–46. bekezdés.

⁴⁰ A Congregatio Jesu Rendalkotmánya és Kiegészítő szabályai, 2004, 2. fejezet, 64–70. és 72. bekezdés.

⁴¹ A Congregatio Jesu Rendalkotmánya és Kiegészítő szabályai, 2004, 1. fejezet, 19. bekezdés.

get, küldetést tágítani más területekre is, hasonlóan a jezsuitákhoz, hiszen a kezdetekben az ő rendjüknek sem az volt a célja, hogy egy speciális feladatkörben tevékenykedjenek, hanem oda menjenek, ahol segíteni tudnak, így szerteágazóbb feladatkörökben végezzék küldetésüket.

Az idős nővérek, illetve még néhány rendtag nem tudott az új lelkeséggel azonosulni, ezért néhányan tiltakozásukat úgy fejezték ki, hogy kiléptek a rendből, mondván: ez nem az a rend, amelybe ők beléptek.

A rend működése napjainkban

Korábban azzal zártam le a rend történetének tárgyalását, hogy a hatalom az 1940-es években egy virágzó korszakban lévő szerzetesrendet oszlatott fel, és ezeket az állapotokat akarták az újjáalakult rend tagjai visszaállítani a rendszerváltás után. De a felosztottság időszakában a II. Vatikáni Zsinat fontos határozatokat hozott a szerzetesrendek megújításáról. Már említettem, hogy a megújulást a rendek szemszögéből az alapítói szándéokra, valamint az evangéliumi tanításra kell alapozni. Ennek hatására sok olyan feljegyzés, forrás vált elérhetővé, amely korábban, például az alapítónő üldözése miatt, a nyilvánosságtól el volt zárva. Ez a „szelektív föllelevenítés” azt a célt szolgálta, hogy elhagyják az idők folyamán bevezetett szabályozásokat, amelyek bénító hatással voltak a közösség működésére.⁴² Az egyház célja az volt, hogy minden intézménynek legyen meg a maga jellege és működési köre, továbbá fontos alapelv volt az is, hogy a szerzetesrendek ne szigetelődjenek el az egyháztól.⁴³

A szerzetesrendek alapformáiról szóló részek (Perfectae Caritatis 7–11)⁴⁴ elhagyták a szerzetesség hagyományos hármas felosztását, gyakorlati alkalmazhatóság szerint osztották fel a szerzetesrendeket: szemlélődő szerzetek, tevékenykedő szerzetek, monasztikus szerzetek (és kolduló rendek), laikális szerzetek és világi intézmények.⁴⁵

E szerint a felosztás szerint a Congregatio Jesu a tevékenykedő, vagyis az apostoli, illetve a szemlélődő szerzetek határán áll: „a Congregatio Jesu céljának eléréséhez szükséges, hogy a szerzetesi életünk egyszerre legyen apostoli és szemlélődő élet: *contemplativus in actione: szemlélődve a cselekvésben.*”⁴⁶

Ha megvizsgáljuk a zsinat határozatait e két alapformával kapcsolatban, akkor ellentmondást fedezhetünk fel, hiszen a szemlélődő szerzeteknél előírás, hogy az apostolkodás égető szüksége esetén is meg kell tartaniuk a napi

⁴² Orosz, 2002, p. 205.

⁴³ Orosz, 2002, p. 205.

⁴⁴ Hevesi-Solymos, 1986. pp. 264–267.

⁴⁵ Orosz, 2002, pp. 208–209.

⁴⁶ http://www.congjesu.hu/congjesu/index.php?option=com_content&view=article&id=4&Itemid=8, (letöltés: 2014. április 2.)

imaórákat. Az apostoli, illetve tevékenykedő szerzeteknél pedig pont a tevékenység szerepel első helyen, nem pedig a pontosan betartandó, világtól elzárkózó imaórák (Perfectae Caritatis 7–8).

Ennek a két szerzetesi munkának a hivatássegylege a jezsuita lelkiségből vezethető le. Szent Ignácnál alapkövetelmény volt a lelki kapcsolat, vagyis az ima Istennel (szemlélődés), ugyanakkor ezt össze kellett hangolni az apostoli és a missziós tevékenységekkel (apostoli tevékenykedés). Ezek nem egymásnak alá- vagy fölérendelt feladatok sem a jezsuita rendben, sem pedig a Congregatio Jesu-ban, hanem egymás mellett létező tevékenységek.

Ennek a női szerzetesrendnek az identitása az alapítónő látomásában gyökerezik, vagyis alapul az ignáci szabályzatot és lelkiséget kell átvennie, kivéve azokat a pontokat, amelyek a nemek különbözősége okán tiltva vannak. Ez a látomás 1611-ben történt, amelyben benne volt, hogy a jezsuita általános rendfőnök sosem fogadja ezt el.

A 2002-es rendalkotmányuk összefoglalja az eltelt közel 400 évet, ami „előkészítette”, hogy mára a szerzetesközösség a teljes jezsuita rendalkotmány szerint éljen. Az elmúlt évszázadok alatt egyre szélesebb körben vehették át a Szent Ignác-i lelkiséget. (1703-ban XI. Kelemen engedélyezte a 81 szabályt, 1749-ben XIV. Benedek elfogadta az általános főnöknő hivatalát, IX. Pius 1877-ben jóváhagyta az intézetet IBMV néven.)⁴⁷

Nagy áttörést jelentett a rend történetében a II. Vatikáni Zsinat, amely lehetővé tette, hogy a szerzetesrendek visszatérjenek az alapító karizmához, 1977-ben az általános rendi gyűlés engedélyezte a Szent Ignác-i Rendalkotmány válogatásának átvételét, 1993-ban, a következő rendi gyűlésen az „ad maximum” átdolgozásról határoztak, 2002-ben pedig a teljes rendalkotmányról és a kiegészítő szabályok engedélyezéséről döntöttek.⁴⁸

A rend célja „a hit védelme és terjesztése, valamint az emberekben a hit és a krisztusi életvitel gyarapodásának szolgálata”. Ezt az apostoli tevékenységet a rend az oktatásban és a nevelésben bontakoztatta ki.⁴⁹ A rend küldetésének módja és a hit terjesztése, ami az identitás lényege, az evangelizáció útján valósul meg.

A rend küldetésének változásával a rendtagok életvitele is átalakult. A korábbi nagy közösségekből kisebb közösségekké alakultak. Ez nem valami tudatos átalakító folyamat része. Egyre kevesebb a belépő, páran kiléptek a rendből, és az idősebbek közül sokan meghaltak. A rendalkotmány nem kötelezi a

⁴⁷ A Congregatio Jesu Rendalkotmánya és Kiegészítő szabályai, Kiegészítő szabályok, 2004, 2. bekezdés.

⁴⁸ A Congregatio Jesu Rendalkotmánya és Kiegészítő szabályai, Kiegészítő szabályok, 2004, 3. bekezdés.

⁴⁹ A Congregatio Jesu Rendalkotmánya és Kiegészítő szabályai, Kiegészítő szabályok, 2004, 4. bekezdés.

nővéreket szigorú napirendi szabályokra. A napi ima úgy illeszkedik be a napirendjükbe, hogy a feladataik ellátásában nem korlátozza a nővéreket.

A fentiekből arra következtethetünk, hogy a korábbi szigorúbb napirendi szabályozást a rend mára szinte teljes mértékben elhagyta, ugyanakkor a rendtagok az ignáci küldetésnek és az tevékenykedő szerzetekről szóló határozatnak megfelelő életvitelt folytatnak.

Viták az identitásváltozással kapcsolatban

Nem mindenki tudott azonosulni a rendben bekövetkezett változásokkal, és emiatt sokan kiléptek. Az egyik legfontosabb pont maga a változás volt. Az előzőekben az világossá vált, hogy a rend a feloszlása előtt virágzó volt, apostoli tevékenységét a tanításban bontakoztatta ki, szilárd identitással rendelkezett, folytatta azt a tevékenységet, amelyet megörökölt a XVII. századból, amikor még az alapítónő nevét sem lehetett megemlíteni. A rendszerváltás után az idős nővérek szerették volna visszahozni az 50 évvel korábbi állapotokat, és visszavették a korábban államosított iskolákat. De a feloszlítás időszaka túl hosszú időnek bizonyult ahhoz, hogy a korábbi szabályokkal lehessen folytatni a diákok nevelését. Ezekről a rend korábbi tartományfőnöknője így beszélt:

„Két nagyon egyszerű példa jut eszembe. Az egyik a külső fegyelem. Amikor megszólalt a csengő, mindenkinek csendben, vigyázban kellett állnia. Ez nagyon szép dolog, de már a '90-es évek elején nem lehetett betartatni. Egy másik példa a könyvtár. Egy idős nővér volt a könyvtáros Egerben. Ő azt gondolta, hogy amiként régen is volt, van egy külön tanári könyvtár, és egy másik a tanulóknak, hogy a diákok ne jussanak hozzá bármihez. Ez a tévé és az internet világában már illúzió.”

Az identitásváltozásról a következőképpen vélekedett:

„Azt gondolom, hogy egy 400 éves rendet, amelynek van identitása, főleg keresni. De értem, hogy miért van ez napirenden. Nyugat-Európában, [...] ahol bezárták az iskolákat, ott maradtak az idős nővérek hivatás nélkül, keresik az identitásukat. Lelelki gyakorlatot vezetnek, pasztorációban vesznek részt. Igaz, hogy Ward Mária apostoli, vagyis hithirdető rendet alapított, amely nem kizárólag iskolai oktatást jelent, ugyanakkor bárhol megjelent Európában, mindenütt iskolát alapított. Ebből vonják le azt a következtetést, hogy nem iskolákat kell fenntartani, hanem apostolkodni kell. Megértem, hogy erre szükség van ott, ahol nincs hivatás. De Magyarországon még nem ezen kellene gondolkozni. Egy picit más felfogással ezt a folyamatot lehetne lassítani, késleltetni. Identitást ott kell keresni, ahol elvesztették a régét. Magyarországon ma az egyházi iskoláknak új virágkora van, egy jó vezetővel lehet még őrizni a lángot, hiszen aki időt nyer, életet nyer.”

A mostani tartományfőnöknő hivatali ideje kezdetén számba vette a rend helyzetét és a szükséges változásokat, amelyekről az interjúban beszámolt.

„Kevés volt a fiatal, és a rendi képzésünk is sok sebből vérzett. Az idős nővérek a háború előtt léptek be, és vissza akarták állítani az 1950-es állapotokat, de ez nem működ-

hetett. Nehéz volt megtalálni az utat: mi van ma, miként tudunk a mai kihívásokra reagálni? Azt tapasztaltam, hogy sok kihívásra nem jók a válaszaink. Én sokat olvastam és fordítottam szövegeket, amelyeket Rómából küldtek, és azt éreztem, hogy nem vagyunk összhangban azzal, amit Róma is képvisel. Sokat dolgoztunk az identitásunkon, azon, hogy kik vagyunk, honnan jöttünk, merre tartunk, mit jelent az, hogy Ward Mária nővérei. Sokan ezzel nem tudtak azonosulni. Nemrégiben történt valami, amire egyáltalán nem vagyok büszke, de úgy gondolom, hogy szükségszerű volt. Kiléptek a rendünkből olyanok is, akik örökfogadalmasok voltak, sőt, kilépett az egyetlen juniorunk is. Az idős nővérek közül sokan meghaltak. Most vettem számba, hogy amikor átvettem a hivatalt, 63-an voltunk, most 32-en, tehát a fele. De igyekezzünk a lelkiségben megmutatni, hogy miben más egy Ward Mária-iskola lelkisége. Az iskolai nevelésben három fontos célt tűztünk ki, amelyek a tudás, a lelkiség és a szolgálat. Az iskolákban megkapják a tudást, a kötelező lelkigyakorlatokon a lelkiségre fektetjük a hangsúlyt, a szolgálat pedig azt jelenti, hogy ne önmagunkért cselekedjünk, hanem másokat szolgáljunk.”

A következő terület, amelyen különböző álláspontok fedezhetőek fel, az a ruházat. A rendalkotmány, ahogyan azt korábban írtam, nem határoz meg pontos ruházatot, ezt a tartományfőnöknőre bízta, de annyit megkövetel, hogy „a ruházat három tulajdonsággal rendelkezzen. Először: legyen illendő. Másodszor: alkalmazkodjon a helyi szokásokhoz. Harmadszor: ne ellenkezzen az általunk vállalt szegénységgel. Ellenkezne a szegénységgel, ha selyemből vagy egyéb drága szövetekből készült ruhákat viselnénk. Ezekről tartózkodjunk, hogy Isten nagyobb dicsőségére mindenben megőrizzük a kellő alázatosságot és alávetettséget.”⁵⁰ A korábbi szabályzat pontosan meghatározta, milyen szerzetesi ruhában kellett járniuk a tagoknak. A szent ruha vagy habitus viselésének kérdésében is megoszlanak a vélemények a két „tábor” között.

Az előző tartományfőnöknőnek és az idős nővéreknek is fontos a szerzetesi ruha viselése. Egy idős nővér pedig a következőképpen gondolja:

„Én azt mondom, rendben, modernizálják a szent ruhákat, de az, hogy most civilbe öltözzem, fodrászhoz járjak és beszéljek arról, hogy apáca vagyok, az egy kicsit furcsa. Mi el sem képeltük az apácákat apácaruha nélkül. A szent ruhának is volt ám vonzereje!”

Ma a rend tagjainak többsége civilben jár. Ennek okairól a mostani tartományfőnöknő a következőket mondta:

„A habitus levétele ahhoz kötődik, hogy Ward Mária mit akart. Ő azt mondta, hogy nem a külső jegyek a fontosak. Külső jegyeken értette a habitust, a klauzúrát és a kötött, közös imákat. Azt mondta, hogy az emberekhez kell tudni közel kerülni. Nagyon érdekes, van egy festett életrajz, ami furcsa, idegen, művészi értéke nincs, szimbólum van rajta. Ward Máriát többféleképpen ábrázolják. Sok képen van habitusban, vagy annak megfelelő ruhában, ugyanis ő özvegyi ruhát hordott, ami hasonlít a habitushoz, de amikor Angliában volt, akkor nem viselte, nyilván nem is viselhette. De neki nem ez volt a fontos... Amikor beléptem, mindenki habitust hordott, és szerettem is, éreztem, hogy ez

⁵⁰ A Congregatio Jesu Rendalkotmánya. 6. rész, 2. fejezet 577. bekezdés.

egy jel, de azt is megtapasztaltam, hogy ez el is választhat, lehet egy elidegenítő jel, vagy nagyon különlegesnek tartanak, ami nem jó. Ne a külső határozza meg, hogy most valakire felnéznek-e vagy sem. Én nagyon tudatosan váltottam civilre akkor, amikor beiktattak. Úgy van meghatározva a konstitúcióban, hogy habitusnak számít a kötényruha fátyollal, kötényruha fátyol nélkül, sötét szoknya és fehér blúz, vagy civil ruha a kereszttel, vagy kitűzővel. Amikor beiktattak, akkor megadtam az engedélyt, hogy nyugodtan váltsanak át civil ruhára. Nem baj az sem, ha hordják. Három fiatal nővér hordja is.”

A különböző véleményekből három szinten vonhatunk le következtetést. Abból kell kiindulni, hogy az apácaruha/szent ruha/habitus egy szent szimbólum, amely egyrészt jelzi, hogy az adott szerzetes melyik rend tagja, ez jelölheti az alapítói szándékot is. Másodszor: ez a szándék valamilyen formában bekerülhet az adott szerzetesrend szabályzatába, amely az alapítói szándékot értelmezi vagy hozzáalakítja az adott korhoz. Harmadszor pedig fontos jelentése lehet az egyes tagok számára.

Jelen esetben a rend alapítónője, Ward Mária többnyire civilben járt, aminek két oka van. Egyrészt ez forradalmi újítás volt az adott korban, ugyanis női szerzetesrend lévén, nem zártan, hanem a társadalmi feladatokban részt vállalva akarták küldetésüket teljesíteni, ugyanakkor a jezsuita lelkiség és szabályzat sem kötelez senkit arra, hogy uniformisban járjon, tehát így a külsőségekről a belső, lelki fegyelemre tolódik át a hangsúly. A másik ok, hogy az alapítónő a 16-17. században élt Angliában, ahol keményen üldözték a katolikusokat, tehát a civil öltözet egyfajta rejtőzködés is volt. Az ezt követő századokban sem ismerték el ezt a szerzetesrendet, csak titokban tekinthették alapítójuknak Ward Máriát, zártabb közösségekbe tömörültek, a rend monasztikusabbá vált, ezzel együtt pedig ki is alakult a megfelelő ruházat és öltözködés, amit elvártak a belépőktől és a rendtagoktól. A háború előtti szabályzatban pontosan le is van írva, milyen viseletet várnak el mindenkitől, és azt kötelező jelleggel hordaniuk is kellett. A jelenlegi szabályzat egyenruhát nem tesz kötelezővé, illetve ennek pontos meghatározását a tartományfőnökökre bízta, de egy kereszttel vagy jelvénnel mindenképpen jelezni kell, hogy hova tartozik az adott szerzetes, tehát a szent szimbólum nem tűnt el.

Különbségeket lehet felfedezni a nővérek szóhasználatában, amikor az egyenruháról kérdeztem őket. Az idős nővér szent ruhaként említi, a jelenlegi tartományfőnöknő habitusként beszél róla. Ebben persze lehetnek generációs különbségek is, hiszen a felosztás előtt elképzelhetetlen volt, hogy rendtagként bárki is levethesse – sőt, még jelöltként sem – az egyenruhát. Az idős nővér abban a korban szocializálódott, ezt szokta meg, és szóhasználatában különös tiszteletet kölcsönöz a szent ruhának, ami az ő identitását és értékrendjét, hivatását szimbolizálja. Ma már nem mindegyik idősebb nővér hord egyenruhát, a fiatalok közül viszont páran igen, ezért nem tekinthetjük generációs váltásnak a szerzetesnők megjelenését napainkban. De az is jól látszik, hogy a tartományfőnöknő szóhasználata az egyenruhára („habitus”) egy sokkal tárgyiasabb, hétköznapiabb kifejezés, nincs benne semmi plusz, magasztos-

sabb többletjelentés. Két dologra következtethetünk ebből a szóhasználatból. Az egyik: a külsőségekből egyre inkább belsővé válik a hivatástudat, és a mai nővérek a belső tulajdonságokkal igyekeznek kifejezni szerzetesi mivoltukat, így ugyan megtalálható viseletükön a rend szent szimbóluma, de a külvilág számára ez kevésbé látható, ahogy az alapítónő is ezt gondolta. A másik: a szekularizálódó világ hatással van a szerzetesekre is, akik a világgal hasonulva próbálnak az emberekhez közelebb kerülni, tehát a rend is „áldozatul esik” az elvilágiasodás folyamatának, feladja a korábbi normativitást.

A Congregatio Jesu szerzetesrendben Magyarországon sem váltak valóra azok az elképzelések, hogy visszaállítsák a feloszlás előtti időkben megszokott struktúrát és működést. Ez alapján azt lehet mondani, hogy közvetlenül a rendszerváltás után Magyarországon az újjáalakult szerzetesrend a virágzó korszakból egy hanyatló korszakba lépett át. A hanyatlás azért következett be, mert olyan mértékben alakultak át a társadalmi igények az államszocializmus évtizedeiben, hogy a visszatérő rend már nem tudott megfelelni az új kihívásoknak a régi értékrendjével, ráadásul nem léptek be annyian a rendszerváltás után, hogy a rendnek elegendő számú tagja legyen ahhoz, hogy megfelelően lássák el a tanítói feladatokat, amelyeket akkoriban célul tűztek ki. Egyébként a rendszerváltás után belépő rendtagok érzékelték, hogy nem jók a válaszaik a világ problémáira, ezért is kezdtek el dolgozni az identitásukon a 2000-es évek végétől.

A tartományfőnöknő szerint ma a renden belül egy újraalapítási időszak van, amit pontosan a II. Vatikáni Zsinat tett lehetővé, amikor kutathatóvá tette, hogy négyszáz évvel korábban milyen küldetést szánt a szerzetesközösségének Ward Mária. Amellett azonban nem mehetünk el, hogy ez az „újralapítási” időszak eltér a valódi alapítás időszakától, legalábbis Magyarországon. A rendtagok száma 2008-tól majdnem a felére csökkent, amelynek fő oka az idős tagok elhalálása, néhány rendtag kilépése, valamint az új belépők hiánya. Az utánpótláshiány két okból következett be: egyrészt kevesebben választanak szerzetesi hivatást, a másik ok pedig, hogy a rend a jezsuita rendalkotmány teljes átvételével megszigorította a belépést, így bár vannak érdeklődők, a legtöbbjük már a jelöltsége elején kihátrál az elhatározásából.

„Az igazság az, hogy nagyon megszigorítottuk a belépés feltételeit. Komolyan vesszük, ami le van írva a konstitúciónkban, és egy nagyon szigorú első szűrő van. Ha valaki nem alkalmas a mi életmódunkra, akkor nem vesszük fel” – mondta a tartományfőnöknő.

Fontosnak tartom tisztázni, hogy a tagok miként vélekednek arról, hogy a szerzetesrend valóban szekularizálódott-e, vagyis hasonult-e a világhoz azért, hogy könnyebben reagáljon a modern kihívásokra – vagy csak megújult, tehát a rend tanításának alapja, lelkisége nem változott, csupán érthetőbbé akart válni a kortársak számára.

A korábbi tartományfőnöknő nem foglalt állást, a mostani tartományfőnöknő viszont egyértelműen elismerte, hogy a szerzetesrend identitásának megváltozása igenis a szekularizáció hatásának tudható be.

„Azt gondolom, hogy a lényegét kell a legfontosabbnak tartanunk. [...] Az evangélium tanítása 2000 éves, annak az igazságai változatlanok, a kinyilatkoztatás változatlan. Ha egy magatartás ezt tudomásul veszi és ehhez hűséges, de megpróbálja megszólítani a kortársakat azon a nyelven, amelyen a kortársak beszélnek, akkor nem mondhatom azt, hogy ez megújulás, hiszen az inkább inkulturáció. Ha viszont a korhoz való alkalmazkodás céljával a lényegből valamit lead, akkor az már szekularizáció, az én fogalmaim szerint.”

A korábbi tartományfőnöknő ezzel csupán általánosságban tisztázta, hogy miként tenne különbséget a két fogalom, a megújulás, illetve a szekularizáció között, de nem nevezte meg egyértelműen, hogy a renden belüli változásokat pontosan minek is tekinti, és miután néhány éve kilépett a rendből, ezért nem is akart állást foglalni.

A jelenlegi tartományfőnöknő a következőket mondta:

„Mondhatjuk, hogy a rend elvilágiasodott. Csakhogy a szekularizációnak, azaz az elvilágiasodásnak negatív előjele van az egyházban. Szerintem nem kellene, hogy negatív előjele legyen, mert a világot a Jőisten teremtette ilyennek, amilyen, és a világban nagyon sok jó is van, a világhoz lehet úgy is közel kerülni, hozzá hasonlónak lenni, hogy nem alkuszunk meg a belső értékeinkkel kapcsolatban. Egyszer nekem valaki úgy fogalmazott, hogy nekünk belül van a klauzúránk.”

Az előbbiekből arra lehet következtetni, hogy a rend valószínűleg a külsőségeiben jobban hasonul a társadalomhoz (például nem egyenruhában járnak a rendtagok), de ugyanakkor, ha a lelkiekben nem történik változás, akkor nem ad le semmit a lényegből, ahogyan azt a korábbi tartományfőnöknő írta. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy az egész identitásváltozás azért következett be, mert a II. Vatikáni Zsinat előkészítette a katolikus egyház megújulását, és felszólította tagjait, hogy nyissanak a modern világ felé (vagyis feladott a normativitásából) úgy, hogy visszatérjenek a kezdetekhez, az evangéliumi tanításhoz és – a szerzetesrendek esetében – az alapítói szándékhoz is. Tehát végül is ki lehet mondani, hogy a szerzetesrend identitásváltozása valóban a szekularizációs folyamat része, hiszen a hívek tradicionális vallásosságba vetett hite rendült meg, és ennek megfékezésére hívta össze a pápa a zsinatot 1962-ben. Ugyanakkor ehhez az is hozzátartozik, hogy az alapítói szándék másként értelmezendő abban a történeti kontextusban, amikor a rend megalakult, és napjainkban ugyanaz az elképzelés előfordulhat, hogy teljesen más színezetet kap. Ami 400 éve forradalmi és különleges, egyedi volt, mára lehet, hogy általánossá vált.

A továbbiakban érdemes lenne megfontolni, hogy milyen feladata, küldetése lehet a Congregatio Jesu szerzetesrendnek a mai világban, hogyan tudná az egyházi tanítást közelebb hozni az emberekhez.

Gemma Simmonds, a Congregatio Jesu rend tagja egyik cikkének elején leírja, hogy a harmadik évezred elején a társadalom, főleg a fiatalok közönyösséget mutatnak az egyház iránt, számukra a hagyományos liturgia élet nélküli, nem hordoz különösebb jelentést, ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy sokszor csatlakoznak vallási vagy bármilyen más közösségekhez, mert erősen él bennük a csoporthoz tartozás vágya. A szerzetesnővér szerint a rend egyik legfontosabb küldetése, hogy segítsen a ma emberének, hogy az elidegenedett világban megpróbálják növelni az összetartozás érzését mindenkién, és bármilyen nemi, etnikai, értékrendbeli különbözőség ellenére az emberek észrevegyék „Krisztus testét” a másokban.⁵¹

Gemma Simmonds nővér értelmezéséből és megfigyeléseiből, valamint a vallásszociológiai kutatásokból tehát az derül ki, hogy az emberek vallásossága nem veszett el, csak egy jó részükben átalakult, amely igényeket a tradicionális egyházaknak, különösen a katolikus egyháznak figyelembe kell vennie, mert így megőrizheti a híveit. A vallásos ember tartozik valahová, közössége van, kapcsolata van más emberekkel, így hát nem is kell eltűnnie a társadalomból. „Nem deszakralizációra van szükség, hanem a szentnek a megtisztítására, arra, hogy a szentek bizonyos felmutatását olyan megközelítéssel értsük el, amely valóban válaszol a modern kor kihívásaira. Szerzetesrendjeinkben arra van szükség, hogy új »imamódok«, az egyéni és közös imádság és imádás olyan formái jöjjenek létre, amelyek életre keltik az evangéliumot a rendtagokban, és elősegítik szívük állandó megtérését és megszentelődését. Olyan formák kellenek, amelyek úgy fordítják őket a külső misszió felé, hogy egyszerűen arra is figyelmeztetik, hogy a szerzetesi élet középpontja az Úr megtestesülése és feltámadása.”⁵²

Úgy tűnik, hogy a Congregatio Jesu igyekszik ennek megfelelni, és apostoli szolgálataival segítségére lenni a csalódott híveknek, akiket visszaterelné az egyház kebelébe.

Összegzés

A modernizáció során az az objektívnek és igaznak vélt világnézet, amelyet az egyház kínált az embereknek, a modernizáció racionális, mondhatni nagyon is a világban megtapasztalt, tudományosan igazolható magyarázataival szemben többször is megrendült, ami azt eredményezte, hogy az emberek eltávolodtak a vallástól. Erre született meg a szekularizációs elmélet, amely a modernizáció eredményeként vizionált egy vallástalan világot, ami azonban nem teljesedett be, mert vallás továbbra is van, csak a megjelenési formája átalakult. Azért,

⁵¹ Simmonds,
http://www.congregatiojesu.org/uploads/pdf/en/Gemma_Simmonds_CJ_Reflections.pdf
(letöltés: 2014. április 5.)

⁵² Dilanni, 1987, pp. 363–373.

hogyan viisszaszerezze a híveit, az egyház összehívta a II. Vatikáni Zsinatot, amely olyan belső megújulási reformokat akart véghezvinni, amelyekkel sokkal érthetőbbé teszi a modern ember számára az evangélium tanítását. A szerzetesrendek megújítását úgy képzelték el, hogy az evangéliumi tanítást és a rendalapítók szándékát figyelembe véve igyekeznek válaszokat keresni a modern világ problémáira.

A II. Vatikáni Zsinat lehetővé tett olyan dokumentumokhoz, forrásokhoz való hozzáférést, amelyeket korábban elzártak, így a Congregatio Jesu szerzetesrendben a leánynevelésről egyre inkább átfogóan az apostoli tevékenységre helyeződött a hangsúly. Így sorolhatjuk be a Jesu szerzetesrendet a szemlélődő, ugyanakkor tevékeny szerzetesrendek közé, amelyek egyensúlyt akarnak fenntartani az imádság és a tevékenységek, az apostoli munka között.

Ez a szellem Magyarországra csak 2008-ban érkezett el, ami a rend identitásváltozásával járt együtt. Ez több konfliktust eredményezett a renden belül, néhányan ki is váltak, mert az új értékrenddel és az ezzel járó változásokkal nem tudtak azonosulni.

Végezetül szeretném megjegyezni, hogy a két tartományfőnöknő mit ért a szekularizáció fogalmán. A kulcsfontosságú szó a gondolkodásukban a szerzetesrend „lényege”, küldetése. Fontos feltenni azt a kérdést, hogyan tudná megvalósítani a rend a rendalkotmányukban is megfogalmazott küldetést, a hit védelmét és terjesztését. Az iskolai neveléssel, a monasztikusabb, zártabb szerzetesi életet élő nővérek segítségével sok diáklány vallásos nevelésben részesült, amit lehet, hogy a szülői házban nem kaphatott volna meg. Tehát a feloszlás előtt a tagok teljesítették a megfogalmazott küldetést, sikerült a hit védelme és terjesztése. A rendszerváltás után viszont a feloszlás előtti nevelési elvek nem bizonyultak olyan hatékonyaknak és sikereseknek, mint a rend virágkorában, az újonnan belépők száma sem volt olyan magas, mint régen, ezért a figyelem egyre inkább más apostoli munkára tevődik át, bár Magyarországon az oktatás még mindig kiemelkedik a többi apostoli tevékenység közül. Ma Róma sokkal inkább a szerteágazóbb apostoli tevékenység elsőbbségét hangsúlyozza, amit 2014-ben a magyarországi tartományfőnöknő hivatali idejének meghosszabbításával is kifejezett a rend általános főnöknője.

A rend az oktatáson kívüli, más apostoli tevékenysége és életformája akkor nevezhető sikeresnek, ha a csalódott vagy eddig vallástalan híveket sikerül (újra) a hit és vallásgyakorlás felé irányítani, ahogyan korábban a nevelésben ez meg is valósult, valamint vonzóvá teszik a szerzetesrendet azok számára, akik hivatásuknak a szerzetesi életformát választják, így biztosítani lehet az utánpótlást és a rend fennmaradását. Mindezt anélkül, hogy a fegyelemből, a normativitásból a lehető legkevesebbet adnak fel.

Irodalomjegyzék

- Az Angolkisasszonyok Boldogságos Szűz Mária Intézetének Alkotmánya. Budapest, 1939.
- A Congregatio Jesu Rendalkotmánya és Kiegészítő szabályai. Budapest, 2004.
- Belvárosi Krónika. Az angolkisasszonyok zárdájának és iskoláinak története. Budapest, 2003.
- Berger, Peter L.: A Sociological View of the Secularization of Theology. In: *Journal for the Scientific Study of Religion*, (1967) 6. sz. 1. pp. 3–16.
- Berger, Peter L.: Reflections on the Sociology of Religion Today. *Sociology of Religion*, 62 (2001), No. 4. pp. 445–446.
- Berger, Peter L.: A szekularizáció és a plauzibilitás problémája, A vallás a piacon. Részletek magyarul a *Sacred Canopy*-ból,
http://lakatos.free.fr/Tanitas/Szociologia/2felev/files/page31_6.htm (letöltés: 2014. február 23.)
- http://www.congjesu.hu/congjesu/index.php?option=com_content&view=article&id=4&Itemid=8 (letöltés: 2014. április 2.)
- Davie, Grace: *A vallás szociológiája*. Pannonhalma, 2010, Bencés Kiadó.
- Dilanni, Albert: A hivatások és a szerzetesi élet elvilágiasodása. In: *Mérleg* (1987), 4. sz. pp. 363–373.
- Hamilton, Malcolm B.: *Vallás, ember, társadalom*. Budapest, 1998, Adu Print Kiadó.
- Hevesi János – Dr. Solymos Szilveszter: Határozat a szerzetesi élet korszerű megújításáról. „Perfectae Caritatis”. Magyarázat. In: Dr. Cserhádi József – Dr. Fábián Árpád (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat tanítása. A zsinati döntések magyarázata és okmányai*. Harmadik kiadás. Budapest, 1986, Szent István Társulat, pp. 255–262.
- Hirschman, Albert O.: *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Budapest, 1995, Osiris.
- R. Inglehart – P. Norris: *Sacred and Secular*. 2004, Cambridge University Press.
- Kaufmann, Franz-Xaver: Vallás és modernitás. In: *Replika* (1996.), 21–22. sz.
- Kirkus, M. Gregory CJ: *Ward Mária társai*. Printed in E.U., 2009, Éditions du Signe.
- Dr. Klug Ignác: *Ward Mária – az angolkisasszonyok St. Maria Intézete alapítójának élete 1585–1645*. Székesfehérvár, 1925.
- Knáb Judit CJ: *Beköszöntő*. In: Knáb Judit CJ (szerk.): IV. „Vedd a társaságét!”. *Ward Mária és társnői Loyolai Szent Ignác nyomdokain*. Miskolc, 2010, Ignáci Pedagógiai Műhely kiadványai.
- Luckmann, Thomas: *Invisible Religion*. 1967, Harmondsworth, Penguin.
- Marczell Mihály: *Ward Mária pedagógiája*. Budapest, 1943, Szent István Társulat.
- Molnár Attila: Steve Bruce (ed.) „Religion and Modernization. Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis” című könyvről. *Szociológiai Szemle* (1993), 3–4. sz. pp. 191–194.
- Nigg, Walter: *Az erős asszony: Ward Mária élete 1548–1645*. Bécs, 1986, Don Bosco Kiadó.
- Orosz Athanáz: Perfectae Caritatis. Határozat a szerzetesi élet korszerű megújításáról (1965). In: Kránicz Mihály (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából. A zsinati dokumentumok áttekintése és megvalósulása*. Budapest, 2002, Szent István Társulat, pp. 201–223.
- Révay Edit: *Újrainduló szerzetesrendek egy megújuló társadalomban*. Budapest–Csíkszereda, 2003, Magyar Egyházszociológiai Intézet, Státus kiadó.

Simmonds, Gemma CJ: *Building Up the Body of Christ – Reflections on religious life in the third millennium.*

http://www.congregatiojesu.org/uploadspdf/en/Gemma_Simmonds_CJ_Reflections.pdf (letöltés: 2014. április 5.).

dr. Szántó Konrád: *A katolikus egyház története II.* Budapest, 1988, Ecclesia.

Tomka Miklós: A vallásszociológia új útjai. In: *Replika* (1996), 21–22. sz. *Vademecum.* Budapest, 1940.

MAKKAI BÉLA

Történelemi gyepűvidék – etnikus átjárókkal

Dr. Sebestyén Mátyás perlaki közjegyző emlékirata ele¹

A Muraköz/Međimurje mint történeti tér a dualista korszakban

A történet térbeli keretét szolgáló tájegység a szerző felnőtté válásáig a szűkebben vett Magyar Királyság részét képező Zala vármegye, annak is a zömmel horvátok lakta, Murán túli, Dráván inneni vidéke, amelyet közigazgatásilag a csáktornyai és perlaki (részben az alsó-lendvai) járásokkal azonosíthatunk.

Az itt honos kaj-horvát dialektus a Zrínyiek törökellenes harcai idején még az irodalmi nyelvet jelentette, a XIX. századi illirista nemzetébresztők azonban a szerbekkel való összefogás jegyében a štokav közös nyelvi norma mellett kötelezték el magukat. A muraközi tájnyelvnek ezt a fajta „presztízssromlását” a magyar kormányzat – a „mátság” hangsúlyozásával – később megpróbálta kiaknázni a zalai horvátság távolítására anyanemzetétől.² Az 1848-as közjogi szakítás után, a Habsburg önkényuralom időszakában azonban a terület átmenetileg Zágráb fennhatósága alá került, s így a Muraközben horvátul folyt a tanítás. Az 1852-ben megszervezett Zágrábi Érsekség mint iskolafenntartó főhatóság a községi iskolákban működő magyar tanítókat a véglegesítés feltételeként horvát nyelvvizsga letételére kötelezte. Az 1861. évi Februári pátiens után a népszavazással újólag Zala megyéhez került régió tanügyigazgatása viszont a horvát és szlovén tanítóknak írt elő magyar képesítő vizsgát. Az efféle politikai hullámverés kivédése érdekében a kultuszminisztérium állami tanítóképezdéket állított fel.³ Így nyitotta meg kapuit az 1879/80-as tanévben a csáktornyai tanítóképző kétemeletes, impozáns iskolakomplexuma is. A négyéves középiskolai képzést nyújtó intézmény növendékei a szaktárgyakon kívül alapos felkészítést kaptak a helyi kaj-horvát és a magyar államnyelv tökéletes elsajátításához. Ennek fényében érthető, hogy a szlavóniai szórvány-

¹ A tanulmány megírását Dr. Rokolya Gábor támogatta.

² Lásd: Grbavac, 2007.

³ Halász, 2001, p. 338.

magyarság közművelődési igényei kielégítésének céljával létrehozott Julián Egyesület oktatói kara javarészt ebből az intézményből került ki.⁴

Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezési törvényben is rögzített horvát területegyesítési programnak megfelelően azonban a kultúrharc változatos formában tovább folytatódott. A tanítóképző igazgatója, Margitai József az általa szerkesztett *Muraköz–Međimurje* című kétnyelvű újság hasábjain az állampolgári lojalitás érzését kívánta erősíteni, amit úgymond „hazafiatlan elemek” horvát és szlovén nyelvű lapok terjesztésével igyekeztek ellensúlyozni.⁵ A lap közleményeiben gyakorta felbukkanó „pánszláv izgatás” szófordulattal mindekelőtt a horvát alsópapságot illették, akik a szószelekről a helyesnek tartott nemzeti-politikai meggyőződést plántálhatták gyülekezetük tagjaiba.⁶ Ehhez a Dráva túloldaláról hatékony támogatást remélhettek, hiszen a magyar közigazgatási kötelek ellenére a terület egyházszervezetileg továbbra is Zágráb alá tartozott.

Sebestyén Mátyás személyesen e „kulturdiplomáciai” törekvések révén vált a horvát nemzeti politika kedvezményezett alanyává. Az első zágrábi érsekről elnevezett Haulik-ösztöndíjat azonban két év után megvonták tőle, minthogy a tehetséges nagykanizsai magyar gimnazista nem tett eleget a zágrábi továbbtanulás elvárásának.

A túltengő nacionalizmusok időszakában – mely mélypontja a magyar–horvát kapcsolatoknak – a megnyerés és elhódítás igyekezete nem elszigetelt jelenség. Maga a szerző is elfogulatlanul rámutat, hogy ez a szándék mindkét fél reflexeiben, politikai törekvéseiben látványosan kiütközött.⁷

Ha főhősünkre nem is gyakorolt maradandó hatást a horvát nemzeti propaganda, szűkebb pátriájának szláv többségével továbbra is sűrű kontaktusban maradt. Legalábbis erre következtethetünk az időközben világháborús frontharcossá avatódó ifjú bevetéseinek helyszínéből (Isonzó, Piave), ahol a két társnemzet tagjai – mint annyiszor – vállvetve küzdöttek egymás oldalán. A harcostársak útjai azonban hamarosan elváltak. Zágrábban a háború végnapjaiban megalakult a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa,

⁴ Nem véletlen az sem, hogy az intézmény korábbi igazgatója, Margitai József lett a megélhetési okokból százezresre duzzadt szlavóniai magyar szórvány iskoláinak tanfelügyelője. Lásd bővebben: Makkai, 2003. Uő.: 2004a. Uő.: Samoobrana ili ekspanzija? Nacionalna skrb o Mađarima u tuđini, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1904–1920), p. 21. [Rukopis]

⁵ *Muraköz–Međimurje*, 1895. jan. 7. és uo. 1903. máj. 17.

⁶ Ezt példázza a Dráván innen, de horvát oldalon fekvő Zsdála esete. A Répási kerületben lévő falu 1440 fős lakossága 1900-ban még csaknem 90%-ban magyarnak vallotta magát, tíz évvel később viszont csak 114-en. A fordulat jórészt egy tetterős horvát pap megjelenésének köszönhető, aki a golai községi előljáró és a kapronczai szolgabíró közreműködésével eltiltotta a helyieket a Julián iskolától és a Szlavóniai Magyar Újság olvasásától. S retorziókat helyezett kilátásba a magyar írás-oktatáson való részvételért... Makkai, 1994, pp. 33., 46., 193–194., 261. és Arday, 2002, pp. 316–319., 327–329.

s 1918. október 29-én kikiáltották a Monarchia délszlávjainak függetlenné válását. A sorsfordító események az emlékirót budapesti jogi tanulmányai közepette érték, de még hosszú hónapokig kétséges maradt, hogy melyik oldalon jön el számára a kibontakozás...

Kiútkeresés az új hazában, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban

Az Osztrák–Magyar Monarchiát a világháború letörölte Európa térképéről. Így a szlavóniai tölgyerdőkbe tömegesen dezertáló „zöld káderekhez” képest a Sebestyén Mátyáshoz hasonló frontharcosok a széthullás időszakában már nem a hazájukba, csak a győztesek által önkényesen meghúzott demarkációs vonalak mögötti „senki földjére” térhettek vissza. S ez a helyzet 1918-ban nemcsak a kisebbségi lét felé sodródó peremmagyarságot sokkolta, de esetünkben érzékenyen érintette a regionális többségi nemzetet, a horvátságot is, hiszen a padovai fegyverszünet a szlovénekhez hasonlóan őket is a vesztes oldalon találta. S ebből a szorító helyzetből csak a Szerb Királysággal kötött kénytelen házasság révén menekülhettek. Ezzel nem a délszláv állam mint „erőszakolt politikai képződmény” tétele mellett kívánok érvelni, pusztán jelezem, hogy az olasz területi aspirációk fenyegetésében a horvátoknak sem állt módjában szabadon választani a wilsoni önrendelkezési elv jegyében kínákozó alternatívák közül. A Josip Frank Tiszta Jogpártja által képviselt ausztrósláv-trialista koncepció a Monarchia délszlávjainak exodusával végképp zárójelbe került, de a „horvátok atyja”, Ante Starčević által megálmodott nagyhorvát államiség megteremtésének politikai előfeltételei is hiányoztak. Így a horvátságot a győztesekhez csapódás egészséges politikai ösztöne vezette vissza a dualizmusellenes Strossmayer püspök idealisztikus „jugoszláv” programjához, amelyet az 1905. évi fiumei rezolúció formált a horvát–szerb testvériség üdvitanává.⁸

Az egyesülést Szerbiával azonban nem a kifinomult elvek, hanem a vaskos erőviszonyok határozták meg! Az önálló államisággal, ütőképes hadsereggel és

⁷ A magyar hatóságok elidegenítő kaj-horvát imakönyvekkel látták el a Muraköz horvát katolikusait. S nyilvánvaló az asszimilációs szándék a csáktornyai tanítóképző megépítésével is. Erre világít rá a helyi újság egyik állítása: „A magyarosítás legfőbb tényezője a pap és a tanító.” Muraköz–Međimurje, 1913. júl. 13. Josip Juraj Strossmayer, diakovári püspök viszont több tízezernyi magyar hívő anyanyelvpolását próbálta blokkolni a magyar prédikáció megtiltásával. Kósa, 1990, p. 10. S ahogyan Zágráb ösztöndíjat kínált Sebestyénnek – a Julián Egyesület hasonlóképpen, unionista horvát ifjaknak. Magyar Országos Levéltár K 26 Miniszterelnökség iratai 992. csomó, 1676. sz. 1914 XVI. tétel. Makkai, 2003, p. 248. Az 1912-es eszéki ellenzéki tüntetéseken magyar gimnazisták is magyarellenessé jelszavakat skandáltak, horvátul. Szlavóniai Magyar Újság, 1912. febr. 25. In: Makkai, 2004b, p. 25.

⁸ L.: Arató, 1983., ill. Dolmányos, 1976, valamint Sokcsevits, 2005, pp. 751–767.

nem utolsósorban saját dinasztiaiával rendelkező állam a két Balkán-háború és a világégés véráldozataira hivatkozva jogos jutalomként tekintett a törzsterületét többszörösen meghaladó csatlakozó és zsákmányolt tartományokra. A nemzetiségi perifériákon túl mindez a testvérnemzetek Szávától északra elterülő szállásterületeire is igaz. Ezekre mint a nyugati demokratikus eszméktől „fertőzött” régiókra tekintettek. Az itt élő délszlávokra a kétes tartalmakat hordozó „prečani” (túloldaliak) kifejezést használták, s ekképpen is bántak velük. A gazdasági és műveltségi hátrányát a nyers erővel kompenzálni igyekvő szerb politikai elit hallani sem akart az egykori monarchiás politikusok (Trumbić, Radić, Korošec stb.) által képviselt föderális államberendezkedésről. Jól mutatta mindezt az 1921-ben – szimbolikusan a rigómezei csata évfordulóján – elfogadott alkotmány s az új közigazgatási rendszer, amely a történelmi és etnikai régióhatárok felszámolásával 33 kisebb egységre tagolta a közel negyedmillió négyzetkilométernyi új országot.

A közigazgatási szerkezet átszabása együtt járt a hatalomgyakorlás olyan balkánias formáinak meghonosodásával, mint a testi fenyegetés. A tegnapi harcos-társ, a szerb Svetozar Pribičević a horvát–szerb koalíció szábor-képviselőjéből belügyminiszterre előlépve előszeretettel botoztatta a sűrű ellenzéki megmozdulások horvát résztvevőit.⁹ Az autonóm státuszát elvesztő Horvátországban ugyanis már az egyesülés napjaiban domobráni katonatiszti lázadás és spontán parasztmozgalmak¹⁰ jelezték az új viszonyokkal való megbékülés nehézségeit. (Míg a magyarok és koszovói albánok fél-félmilliós tömege s a hatszázezernyi „dél-szerbiainak” elkeresztelt macedón átmeneti megszállásként élte meg az új délszláv állam kereteinek létrejöttét a versailles-i békerendszerben.)

Sebestyén éppen az impériumváltás zaklatott éveiben fejezte be egyetemi tanulmányait, de állást nem remélhetett a harmadára csonkított anyaországban. Magyarország súlyos ellátási gondokkal, háborús jóvátételi kötelezettséggel, román katonai megszállással, proletárforradalommal és ellenforradalommal küszködött. És mintegy 350 000 fős menekültáradattal,¹¹ ami alatt megannyi, az utódállamokból kiutasított tisztviselő értendő, azaz – munkaerőpiaci szempontból – sok tízezernyi konkurens pályázó... Ebben a kilátástalan helyzetben a hazatérés mellett döntött. Frissen szerzett budapesti diplomájával azonban az ifjú „magyarón” nem volt szalonképes az új hatalom számára. Az irodalmi horvátban s jogi szaknyelvben kevésbé jártos Sebestyén szakképesítését csak bonyodalmas honosítási eljárással tudta elfogadtatni. (Titokban, a tömbmagyarság jelenlétéhez szokott Újvidéken.) Addig azonban befolyásos egyházi és

⁹ Bajza, 1929, p. 44.

¹⁰ Bajza, 1925, p. 15.

¹¹ Magyar Katolikus Lexikon (T – Trianoni béke), <http://lexikon.katolikus.hu/T/trianoni%20b%C3%A9ke.html> (letöltés ideje: 2014. márc. 25.)

szakmai pártfogással is csak jogi kisegítő munkát végezhetett.¹² Egzisztenciális kiszolgáltatottsága, plebejus származása és az államhatalom balkánias túlkapásai az ellenzéki Horvát Köztársasági Parasztpárt köreihez vezették. Ez ösztönös állásfoglalás is volt a korrupt és diszkriminatív¹³ rezsimmel szemben, mely politikai hullámlovasokat és protekciós dalmát közhivatalnokokat szabadított a nemzetiségi perifériákra. Ahol Sebestyén nehezen induló ügyvédi pályáján esélytelennek számított pert nyerni egy „hazai” (szláv) kollégával szemben.

Politikai szerepet tehát jórészt szakmai elszigetelődése miatt vállalt. Perlaki járási párt-főmegbízottként folytatott kampánykörútjai során aztán jogvédő attitűdje és szociális érzékenysége jóvoltából bensőséges kapcsolatba került szülőföldje népével. Ez bizonyosan jót tett ügyfélköre bővülésének, s nemzeti azonosságtudata megéléséhez is megerősítő impulzusokkal szolgált.¹⁴

E valóságos Nagy-Szerbiában¹⁵ a szerb demokraták után évekig Nikola Pašić radikálisai kormányoztak. A Parasztpárt mögött felsorakozó ellenzéki tömegek azonban Horvátországban szinte megbénították a királyság végrehajtó hatalmát. Igaz, vezérük, Stjepan Radić eszköztárában a sok tízezres tömegtüntetések, a békerendszer elleni diplomáciai tiltakozás, az elbocsátó haza prominenseivel történt titkos tárgyalás¹⁶ és londoni, 1924-ben pedig tüntető moszkvai vizit is szerepelt (ahol csatlakozott a zöld Internacionáléhoz¹⁷). De nem riadt vissza a végletes parlamenti obstrukciótól sem. Noha a pártvezért „államellenes” magatartása miatt többször bebörtönözték, 1925-ben mégis miniszteri tárcát vállalt a választási terrorral ismét győzedelmeskedő radikális párti kormányban. Pálfordulását (a köztársasági program szögre akasztását) a perlaki ügyvéd is megütközéssel fogadta. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy az obstrukciós politika feladásában szerepet játszott az a külpolitikai fenyegetés, amelyet az Olaszországgal 1925-re parafált Nettunói szerződés hordozott, s amelynek ratifikálása ellen, a horvát tengerpart megvédéséért Radić miniszterként többet tehetett.

¹² Joggyakornoknak dr. Reményi Zoltán vette fel, akit később, tán éppen Sebestyén felfogadása miatt, töröltek az ügyvédi kamarából.

¹³ A kisebbségek részesedése a földreformból aránytalanul alacsony volt, s a kb. 30%-ban magyar Bácska-Bánságban a szerbiaihoz képest négyszeres adókulcs lépett érvénybe. Arday, 2002, p. 19–21. Lásd még: Dévavári, 2012.

¹⁴ 1924-es útján megghatottan tapasztalta, hogy „árva magyar testvérei” virágokkal borítják autóját.

¹⁵ A korszak 39 kormányában a miniszterelnök és a hadügyminiszter (egy kivétellel) mindig szerb volt. Szintúgy a diplomáciai kar csaknem kétharmada. Jelavich, 1996, pp. 138–139.

¹⁶ 1923 novemberében Budapesten tárgyalt Unkelhäuser Károly volt horvát miniszterrel. Bajza, 1929, pp. 64.

¹⁷ A radikális parasztpártokat tömörítő szervezet központja Prága volt, azaz Radić egyetemi tanulmányainak helyszíne.

A tucatnyi nyelvet beszélő, művelt Radićot azonban szerb koalíciós partnerei taktikusan megvezették: bizonyosra vehették, hogy kultuszminiszterként ő sem tud majd meggyőző sikereket felmutatni a 40%-os analfabétizmus-sal bajlódó országban. Radić 1927-ben hiába mondta fel a számára nemcsak politikai, de erkölcsi kudarcot hozó együttműködést. Mint Sebestyén írja, az eredeti program sutba vetése miatt „Sztipa” [Pista!] mögül sok harcostársa kihátrált; s maga a szerző sem tudott vele többé azonosulni. Az ellenzéki koalícióépítés nem is sikertelen próbálkozásai után¹⁸ Radić a Nettunói szerződés érvénybe léptetése (vagyis az olasz–szerb területtrábrló szándékok) ellen ismét az obstrukció eszközéhez nyúlt. Ami az erőszakkultusz közegében nem maradt megtorlatlanul...¹⁹ Radić és társainak a belgrádi skupštinában történt meggyilkolása 1928 második felében véres kimenetelű összecsapásokra tüzelte a horvát főváros és vidék lakóit. A kormányzat ekkor Anton Korošecel, a bécsi parlament egykori képviselőjével, a szalonképes „nyugati” államférfi megszemélyesítőjével igyekezett kozmetikázni a világraszóló politikai botrányt. Mint nem szerb, Korošec a korszakban egyedüli kivételként töltötte be a kormányfői szerepkört... Nem sokáig! Az államkeretek szétfeszítésével fenyegető horvát mozgalom megfékezésére indokával Sándor megbízást adott a „Fehér Kéz” nevű tiszti csoport vezetőjének, Petar Živković tábornoknak egy katonai puccs előkészítésére. 1929. január 6-án életbe lépett a királydiktatúra.

„Legnyugodtabb évei” a királydiktatúrában

Amit az alkotmányosnak mondott viszonyok nem tudtak kiérlelni – vagyis a háromtörzsh délszlávok egy nemzetté forrasztását –, azt az immár elnevezésében is „jugoszláv” monarchia központosított rendszere próbálta különböző kényszerintézkedésekkel kikovácsolni.

S ez újabb fordulatot hoz a szerző életében! A perlaki ügyvéd e belső vívódásokkal terhes időszakban fokozatosan eltávolodott a Parasztpárt szélsőséges és lényegében eredménytelen politikájától. Bírálta a karizmatikus Radić extrém megnyilvánulásait,²⁰ noha (be)látta a folytonos vegzálások, hatalmi retorziók szélsőséges megoldásokra sarkalló hatásait. Idővel azonban a gátlástalan kormányzatot és az önmérsékletre képtelen ellenzéket egyaránt kárhoztatja a konszolidált viszonyok hiánya miatt. (A délszláv állam első tíz esztendejének

¹⁸ Radić – látva hanyatló népszerűségét – lázas szövetségépítésbe kezdett. A tegnapi ellenféllel, Pribičevićtel megalapította az ellenzéki Paraszt Demokrata Koalíciót, amelyhez szerb, muszlim és szlovén pártokat is megnyert.

¹⁹ Puniša Račić montenegrói képviselő 1928. június 20-án a belgrádi parlamentben – több társával együtt – halálosan megsebesítette Radićot, noha az alkotmány (!) egyik pontja tiltotta a fegyverviselést az ország házában.

²⁰ Tárghyilagosan utalt a tehetséges és művelt politikus kiszámíthatatlan, demagógiára hajló karakterére.

politikai stabilitásáról sokat elárul, hogy 7 miniszterelnöke 23 alkalommal volt kénytelen kormányát átalakítani!) Márpedig Sebestyén aligha vágyott jobban másra, mint a nemzeti és szakmai sérelmeiért felelőssé tett helyi kiskirályok uralmának megfékezésére. Mint írta, a Muraközben „nem az államalkotó szerbség, (...) viselkedett e vidék lakosságával szemben hódítóként, hanem (...) a Dráván túli horvát testvérek [!] és szlovének, különösen pedig a dalmaták”. Akik kieroszakolták a „felszabadítóknak” járó előjogokat.²¹ Igaz, a magyar–német többségű Bácska-Bánságban²² éppen a betelepített ószerbiaiak és montenegróiak élveztek hasonló kiváltságokat, mégis érthető, hogy a magyar ügyvéd a dalmát-horvát érdekhálózattal szemben a felettes, de távoli Belgrádtól remélt védelmet. Attól a központosító hatalomtól, amely a Sebestyénhez hasonló szakképzett, de befolyás nélküli, így veszélytelen személyekből igyekezett lojális politikai bázist toborozni. (Ami távlatilag a homogén nemzetképzést hivatott szolgálni.) A családalapítás időszakát élő, motivált ügyvédnek természetes igénye volt, hogy élvezhesse a szakmai előmenetelével ígéretessé vált, ám közel sem diszkriminációmentes polgári lét gyümölcseit. Ezért állt az új hatalom mellé, amely törvényellenesnek nyilvánította a törzsi, nemzetiségi és regionális jellegű politikai intézmények működését. S ezt az elvi engedékenységet, esendő konformizmust táplálta az a fajta vonzerő is, amit egy kicsinyített Európa adottságaival bíró, természeti kincsekben gazdag, kulturális sokféleségében imponálóan izgalmas s a szakértelmét – immár – megbecsülő ország jelentett számára. Még ha a rendszer politikai eszközeiben és módszereiben nem is bizonyult válogatósnak...

A horvát társadalom nagyjából nem osztotta Sebestyén nézeteit. A 9 bánságra tagolt új közigazgatási rendszer nem elégítette ki az etnikusan egy blokkba tartozni kívánó horvátság igényeit. A politikai döntéshozatali mechanizmusban az ellenzéki erők mozgásterét erősen behatárolta az a rendelkezés, amely csak országos választási listát állítani képes pártok működését engedélyezte; s ehhez szigorú cenzúra is társult. A kibontakozó gazdasági világválság bajaival birkózó országban a Radić helyébe lépő Vladimir Maček az ellenzék egységes fellépését szorgalmazta, de szervezkedtek az usztasák²³ is az olasz emigrációban tevékenykedő Ante Pavelić irányításával. Sándor válaszul internaltatta a koalíció vezéreit, és kísérletet tett egy jugoszláv „magpárt” létreho-

²¹ Őt magát kétszer állították bíróság elé a hatóságok megsértése vádjával, s csak egy montenegrói bírónak köszönhetette, hogy nem került börtönbe. Ezek után persze a diszkriminatív intézkedésekért is a horvátokat hibáztatta, noha az egész rendszer volt etnikum- és kisebbségellenes, s a túladóztatásnak elsősorban Belgrád volt a haszonélvezője. A '20-as években a délszláv állam GDP-jének a 79%-a származott a Monarchia egykori területeinek adójából. Sokcsevits–Szilágyi–Szilágyi, 1993, p. 241.

²² 1910-ben a két nemzetiség együttesen 55,4%-ot, az 1921-es délszláv statisztikák szerint is 51,4%-ot tett ki. Arday, 2002, p. 19.

²³ Az ustašnik szógyökök felkelőt jelent. A Horvát Forradalmi Mozgalmat 1932-ben alapították horvát nacionalisták. Céljuk a nagyhorvát állam megteremtése volt.

zására.²⁴ A retorziók azonban felszították a társadalom ellenkezését. Ennek tünete, hogy az usztasák 1934. október 9-én revansot vettek a Radić és társai elleni merényletért. Megbízásukra macedón komitácsik Marseille-ben meggyilkolták Sándor királyt. (A szerző esendő elfogultsággal idézte fel az uralkodó alakját, akit a szakszerűség, a soktörzsű, de „egyenértékűsített” nemzet és a stabilitás korának megteremtőjeként tisztelt. S „vértanúként” gyászolt.)

A gyermek II. Péter helyett nagybátyja, Pál herceg gyakorolta a hatalmat. A régens a történetek után engedményekre kényszerült. Ugyanakkor más régióbeli országokhoz hasonlóan a gazdasági-politikai bizonytalanság táptalajává vált a fasizmus eszméinek. Ezt tükrözi a JEREZA (a Jugoszláv Radikális Közösség), a Zbor és más szélsőjobboldali szervezetek létrejötte.

A világháború előestéjén, 1938-ban megtartott választásokon a Maček vezette ellenzék már 44%-os eredményt ért el,²⁵ ami vészreakciót váltott ki a szerb politikai elitben. Ismételten „amputációs” tervekkel kezdett titkos tárgyalásokba Mussolini Olaszországával. Ausztria, Albánia és Csehország tengelyhatalmak általi elfoglalása hatására azonban soraikat még egyszer összeczárták, egy utolsó esélyt adva ezzel a nemzeti viszályoktól tépázott fiatal államnak. 1939. augusztus 20-án Maček így jutott egyezsége Dragiša Cvetković kormányfővel. Az ún. *Sporazum* visszaállította a horvát autonómiát, s minden eddigi mértéket meghaladóan, az összes horvátok által dominált területet a báni kormányzat alá rendelt, beleértve Dalmáciát és Hercegovina homogén katolikus tömbjén túl több, ortodox szerbek és muzulmán bosnyákok által lakott körzetet is Boszniában.

Az ország föderális jellegét erősítette, hogy az etnikailag homogén Szlovénia néppárti vezetése – mint szilárd koalíciós partner – is szabad kezet kapott a helyi ügyek intézésében. Így voltaképpen egy trialisztikus szerkezet jött létre, de a társadalom belső kohéziója a lokális politikai erők térnyerésével fokozatosan gyengült.

A délszláv állam politikai határait minden szomszédja vitatta. Ebben a helyzetben az ország területi egységének megóvásához nem kínált megfelelő hatalmi garanciákat a kisantant konzultatív szövetsége, s ennek balkáni megfelelője, az 1934-ben tető alá hozott jugoszláv–török–görög–román együttműködés sem. A feszültség oldását célozta a Teleki Pál Magyarországgal megkötött barátsági szerződés,²⁶ illetve a vonakodó csatlakozás a háromhatalmi egyezményhez,²⁷ amely – Pál régens angolszász orientációja ellenére –, megfe-

²⁴ Az 1933-ban megalapított pártot Jugoszláv Nemzeti Párt néven jegyezték be. Sebestyén ennek perlaki járási elnöke lett.

²⁵ Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest, 2011, Mundus novus. p. 505.

²⁶ Mint ismeretes, a magyar miniszterelnök 1941. ápr. 3-án, tehát még a német offenzíva s a Délvidék visszacsatolására irányuló hadműveletek megkezdése előtt (!) tiltakozásul öngyilkos lett. Tettét búcsúlevelében azzal indokolta, hogy „hullarablók lettünk”.

lert a délkelet-európai hatalmi realitásoknak. A szerbek a horvátoknak tett engedmények, a horvátok pedig Maček „behódolása” miatt tüntettek, de egyöntetűen elutasították a területi revíziót. Az így kialakult tiltakozáshullám elsöpörte a régens hatalmát. Angolbarát katonai vezetők egy csoportja, Dušan Simović repülőtábornok vezetésével 1941. március 27-én sikeres puccsot hajtott végre. A hatalomváltás II. Péter nagykorúsításával s az április 5-én a Szovjetunióval megkötött szövetségi szerződéssel megfelelő legitimitást nyert. Egy nappal később azonban Németország megindította hadait délkeleti szomszédja ellen, hogy megsegtse a Görögországban kalandor akciót kezdeményezett Olaszországot.

A szlovén és horvát védelmi egységek nem tanúsítottak ellenállást. Így április 11-én a honvéd hadvezetés is akcióba kezdett a formailag már alkotóelemeire szakadt délszláv állam egykori magyar területeinek visszafoglalására. A szerb ellenállás néhány nap után ugyancsak összeomlott. Ezzel az első Jugoszlávia megszűnt létezni...

Az Ante Pavelić vezetésével megalakuló Horvát Állam csak nevében volt „független” Az olaszoknak ítélt Dalmácia fejében Bosznia-Hercegovinát is magában foglaló politikai képződmény német–olasz protektorátus lett.

Magyarország egykori területeiből nem mindent csatolt vissza. A Muravidéket és a Muraközt Légráddal csupán okkupálta, ahol 1941. július 9-ig még a katonai közigazgatást sem szervezték meg, s a polgárit is csak augusztus 21-én vezették be. Így a muraközi magyarok egy érzékeny és visszás „kettős hatalmi” erőterbe kerültek... Sebestyén a magyar kormány – sokukat elbizonytalanító – magatartását államjogi aggályoskodásnak érzékelte, és erősen kárhóztatta. Különösen annak fényében, hogy az új horvát rezsim nem kívánt a civilizált jogelvekhez igazodni.²⁸ Természetes, hogy a jogegyenlőséget és a népek békés egymás mellett élését hirdető ügyvéd a féktelen terror miatt elhatároló-

²⁷ 1941. március 25-én azzal a kikötéssel írta alá az egyezményt, hogy abból Jugoszláviára nem hárulnak katonai kötelezettségek.

²⁸ A politikai pártokat feloszlatták, vezetőiket fogságban tartották. Az ország 6,3 milliós népességből csupán 3,3 millió volt horvát. Az 1,9 millió ortodox szerb, 700 ezernyi boszniai muzulmán, 150 ezer német, 65 ezer magyar, 40 ezer zsidó és 30 ezer roma a homogén nemzetállam megteremtésének eleven akadályát képezte. Számukra Mile Budak író, oktatási miniszter sötét jövőt vázolt: „A kisebbségek számára van hárommillió golyónk” – mondotta 1941-ben. A szerb ortodoxok és a muzulmánok egy részének kényszerkatolizálását követően etnikai tisztogatások következtek, végül a terror népirrássá fajult. A haláltáborokban szerbek százezreit, muzulmánok, zsidók, romák tízezreit pusztították el, de „szövetséges” magyarokat is. A királyság intézményét legitimációs céllal állították vissza. Az olasz Aimone herceg II. Tomiszlávként azonban 1943-ig csak névleg uralkodott.
http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=19:2-a-horvat-usztasa-allam-faji-politikaja&root=12&catid=6:ii-megszallas-es-az-jugoszlav-els-polgarhaboru-1941-1945 (letöltés ideje: 2014. márc. 10.)

dott a fajvédő usztasáktól. Korábbi létélményeit és nézeteit átértékelve úgy döntött, hogy szülőföldje újraegyesítését munkálja az egykori anyaországgal... Ez csöppet sem volt kockázatmentes álláspont, hiszen a királydiktatúra idején játszott politikai szerepét a világnézeti metamorfózison átesett egykori parasztpárti harcostársak is fenyegető éllel olvasták fejére.²⁹

Sebestyén a visszacsatolás mellett két érvet hozott fel: egyfelől megélhetési okokból tartotta ésszerűnek, hogy az elmaradott és túlnépesedett peremvidék természetes gazdasági centrumához kapcsolódjék.³⁰ Másfelől kétségbe vonta a horvát utódállam jogigényét, már amiatt is, mivel fegyveres ereje lábhoz tett fegyverrel nézte végig a jobb sorsra hivatott közös állam széthullását. Természetes igazságérzete azt diktálta, hogy a „jogeljátszás” után most a másik oldal kapjon esélyt. Mint mondotta, az országvesztők után a világháború vérzivatarában helytállásból jelesre vizsgázott frontharcosok ideje jött el. Ám nem sok idő múltán ismét csalódnia kellett...

A visszatért Muraközben

A magyar kormány a Muraköz jogi visszacsatolását a nagyhatalmi szövetségek tisztázatlan (pl. a szelencei olajmezőkre vonatkozó) jogigénye miatt volt kénytelen halogatni. Másfelől remélte, hogy a nagyszerb „iga” lerázásával „önállóságát” sok évszázad után visszanyert horvátságban feléledhet a „testvérmemzeti” sorsközösség hagyománya. Sebestyén ezt jámbor illúzióknak tartotta, s alulról építkezve, a helyi társadalom mozgósításával kívánta katalizálni az eseményeket. Ez az elképzelés találkozott a Zala megye egyházi és közéletében rendkívül aktív Pehm (Mindszenty) József törekvéseivel, aki szemben állt nemcsak a nemzetiszocializmussal, de mindenfajta totalitárius rendszerrel... A későbbi esztergomi érsek sajtókampánnyal, aláírásgyűjtéssel és muraközi magyar tankötelesek zalaegerszegi beiskolázásának megszervezésével igyekezett meggyőzni a zalai közvéleményt – s magánkihallgatáson Horthy kormányzót is – a visszacsatolás lehetséges és szükséges voltáról.³¹ És Sebestyén talán éppen a Mindszenty által gyűjtött pénzeszközök egy részét látta annak a csáktornyai küldöttségnek a tagjainál, amelyekkel közösen maga is audiencián járt Bárdossy László miniszterelnöknél.

Ez a kihallgatás az emlékirat egyik kulcsjelenete. Rávilágít a determinált, de lassan kiüresedő irredenta kampány visszasságaira, hogy az elcsatolt részek szórványmagyarsága a nagy sakkjátszmában csak gyalognak számított (leg-

²⁹ A számonkérésnek és „meggyőzésnek” szélsőséges formái nyertek létjogosultságot. Aki nem értett egyet, annak „kivágták a szőlejét, kiszúrták a legelésző lovának szemét, felgyújtották a pajtáját, bemocskolták a kútját, lesarabolták a virágzásban levő kukoricáját”.

³⁰ Noha a korszakban Zala megye lassúbb ipari fejlődést mutatott, mint egykori elcsatolt járásai. Béli, 2001, p. 261.

³¹ Tyekvicska, 2001, p. 250.

alábbis a tömbmagyarság szállásterületeihez képest).³² „Mindannyian könnyeztünk.” – írta reményvesztetten. Az átlátható közjogi viszonyokat és hatósági védelmet kijárni igyekvő budapesti missziójuk kudarca után Sebestyén okkal tartott attól, hogy a „trianoniak” melletti kiállásukkal naivul kiszolgáltatottá magukat az usztasáknak. S beteljesedhet a varazsdi szélsőségesektől beígért bosszú (amelynek módját érzékletes képekkel szemléltették a perlaki magyarok feketelistázásáról szóló megfélemlítő üzenetekben)...

Sebestyén mindezek ellenére praxisát szüneteltetve, helyismeretét és szak tudását kamatoztatva közfeladatokat látott el. Hamarosan főbírói kinevezést nyert (amit a perlakiak fáklyás felvonulással ünnepeltek), de személyes ármánykodás hamar posztja feladására készítette. S már nem kért a „vigaszképpen” ráruházott közjegyzői feladatkörből sem.³³ Egyéni előmenetelénél azonban többre tartotta földjei érdekeinek képviselését. Közmegelégedésre ekkoriban épült meg szülőfalujában, a katori temetőben az ismeretlen katona – általa szorgalmazott – emlékműve, gyászoló horvát és magyar családok közös kegyhelyéül. Hasonló céllal segédkezett Perlakon egy 22 méteres világháborús emlékmű létrehozásában. A régió békés viszonyainak fenntartása érdekében a polgárőrség felállításának is egyik kezdeményezője volt.³⁴

A mindennapi élet nemzetiségi csatározásai a dualista időket idézték. Míg a szombathelyi hadtestparancsnokság a magyar nyelvű hittanoktatást próbálta bevezetni, Aloizije Stepinac zágrábi érsek megdorgálta magyarul miséző muraközi papjait. Mire a magyar hatóság a horvát köszöntést megkövetelő papok ellen indított eljárást. Serédi Jusztinián esztergomi érsek azonban nem hagyhatta figyelmen kívül azt a körülményt, hogy nemcsak a muraköziek egyházi élete, de a magyar honvédség tisztjeinek a házassági ügyei is a Zágrábi Érsekség kompetenciájába tartoznak...³⁵

Az oktatásügy terén is támadtak viták. A magyar fél horvátul nem tudó tanárokat alkalmazott az iskolákban, s kezdetben csak 2 óra anyanyelvápolást engedélyezett a többségi horvát tanulóknak.³⁶ Ugyanakkor nehezményezte, hogy a horvát tanügyi hatóságok a még mindig jelentős³⁷ szlavóniai magyar

³² A szerző keserűen állapította meg: „Úgy látszik, a trianoni honban minden muraközitől elvárják, hogy ha nem is hős, de legalább bátor és megfontoltan legyen, aki sem magára, sem családjára nem gondol, csupán szép szölamok szerint igazodik.” Ugyanakkor Marosy Ferenc zágrábi követ is úgy vélte, hogy egy etnikailag csaknem elveszett területért nem érdemes kiélezni a viszonyt az usztasákkal. Sajti, 2004, p. 220.

³³ Ezt a tisztséget csak 1942-től vette át.

³⁴ Már 1941 augusztusától követtek el bombamerényleteket a térségben. A halálos áldozatok azonban csak 1944-től szaporodtak meg. Pl. a túskesztyörgyi jegyzőt a lakásán ölték meg. Béli, 2001, pp. 264–265.

³⁵ Sajti, 2004, p. 222.

³⁶ Béli, 2001, p. 264.

³⁷ Az 1940-es jugoszláv népszámlálás szerint még 64 647 magyar élt Horvátországban. Kalangya, 9. évf. 11. sz. (1940. nov.), p. 478.

szórványnak hosszas alkudozás után is csak 3 református iskolát engedélyeztek, holott Magyarországon több tucat horvát és bunyevác kétnyelvű iskola működött. Zágráb 1942/43-ban ezt az igényt azzal az érveléssel igyekezett negligálni, hogy a magyarok viszont „muraközi” nyelven, azaz kaj-horvátul működtetik a helyi többség számára fenntartott iskolákat. Éles tiltakozásaiknak is betudhatóan 1943 februárjától belügyminiszteri utasítás tiltotta meg a visszacsatolt területek magyar hatóságainak, hogy a nemzetiségi oktatásba avatkozzanak, mondván, az „nemkívánatos zavarokat” okozhat. A vallás- és közoktatási miniszter, Szinyei Merse Jenő azonban – a miniszterelnökség instrukcióinak megfelelően –, már 1942. július 28-án azt az utasítást küldte Muraszombatba, hogy a régióban „a lakosság nyelvén kell tanítani”, biztosítva a magyarok anyanyelvű oktatását is.³⁸

Nagyobb súrlódásokhoz vezetett az 1918. december 1-e óta a Muraközbe betelepített dobrovoljacok és bevándorolt szlávok összeírása, illetve 36 fő kiutasítása irredenta és kommunista tevékenység vádjával.³⁹ Zágráb válaszul leállította az észak-boszniai Vučijak és Gunja magyarságának hazatelepítését, amit az elmérgesedő polgárháborús viszonyok tettek szükségessé.⁴⁰ Jellemzőes, hogy a magyar diplomácia később lemondott a Száván túli magyarok további kimenekítéséről, tekintettel a Petőfi Sándor magyar partizánszászlóalj⁴¹ megalakulására, óvakodván attól, hogy a kommunista ideológiai „fertőzés” áterjedjen a Dél-Dunántúlra és a Bácskára. Az usztasáktól csupán fokozott elővigyázatosságot kértek számukra az etnikai tisztogatások alkalmával.⁴²

A hazánkat időközben megszálló németek a fokozódó partizántevékenység miatt együttes, magyar–horvát katonai fellépést sürgettek a Dráva menti határtérségben. Pavelić azonban a legkevésbé sem kívánt magyar katonát látni a Dráva túlsópartján. Tartott azoknak a politikai tervezeteknek az újraéledé-

³⁸ Sajti, 2004, p. 229., 245.

³⁹ Vida Ferenc csáktornyai szolgabíró ellen a Külügyminisztérium sürgős vizsgálatot kért a belügyminisztertől. Vida azzal védekezett, hogy az érintettek közül csak 10-15 volt horvát, a többiek zsidó származásúak. Uo. 223.

⁴⁰ A magyar mentőakció ellentételezéseként Zágráb kárpótlást alkudott ki a magyar oldalról áttelepülő vagy kiutasított horvátok számára, elhagyott ingatlanaikért. Uo. 227. A veszélyeztetetté vált magyarok még az 1908. évi annexió után, az alacsony földárak hírére, spontán módon érkeztek Boszniába. (Noha vezető magyar értelmiségieknek rájuk nézve is volt néhány ábrándos elképzelése...) L. Makkai, 1996, p. 341–381.

⁴¹ A spanyol polgárháborút megjárt „borac”, Varga István által 1943. augusztus 15-én Bácsstopolyán megalakított partizánegység, amelyet Tito egyik alvezére, a konvertita Kosta Nađ/Nagy tábornok hagyott jóvá azzal a céllal, hogy demonstrálják Jugoszlávia népeinek a nemzetiségiekre is kiterjedő széles összefogását. (A szervezők oldaláról pedig a magyarság részesedését a győzelem kivívásában.) A súlyos emberáldozatokkal járó küzdelem sem volt azonban elegendő az 1944/45. évi bácskai tömeggyilkosságok elkerülésére...

⁴² Sajti, 2004, p. 229.

sétől, amelyek esélyt adtak egy olyan autonóm Horvátországnak, amely ismét Magyarország részévé válik...⁴³

Ezek a félelmek azonban megalapozatlannak bizonyultak. A világháború menetében bekövetkező fordulattal Nedić és Mihajlović csetnik alakulataival szemben megerősödött a Tito vezette partizánmozgalom, amely immár a Nyugat egyedüli támogatójává lett. 1943. november 29-én Jajcában a második AVNOJ-határozatokban⁴⁴ megalkották a nemzetek és nemzetiségek egyenjóságának és testvéri együttélésének kommunista ideálképét. Ez illuzórikus reményeket keltett a királyi Jugoszlávia romjain birkózó népek-nemzetiségek körében.

A véres forte azonban még hátravolt... Magyar oldalon Szálasi Ferenc nyilaskereszteseinek „halálmenetekbe” hanyatló rémuralma, az „önfelszabadító” Jugoszláviában pedig az usztasák tobzódása után a partizánok népiirtó expedíciói formájában.

A „tördöfés” és „kollaborálás” bélyege a lángoló Európában milliókat tett üzött vadakká és számolatlanul letiport áldozatokká. (Legyen szó a németek kragujeváci szerb túszaikról, SS-hadosztályban idegen célokért vérző bosnyák muzulmánokról vagy a hadijog által sem védett bleiburgi domobran hadifoglyok sorsáról; ezrével a Dunába lőtt budapesti zsidó civilek vagy akár a vajdasági lágerekben szántsándékkal megfertőzött, megerőszakolt sváb asszonyok tragédiájáról.)

Ez a szennyes ár sodorta a háború végén Sebestyén Mátyás perlaki közjegyzőt, a joguralom elkötelezettjét is: 1944-ben kényszersorozottként egy keszthelyi kaszárnnyába, majd „katonaszökevényként” haza, hogy végül a háborúba hurcolt muraközi leventék pártfogójaként – mint „megbízhatatlan elem” – egy transzporttal Ausztriába meneküljön. Mindkét hazától eltaszítva, partizánoktól üldözve így kellett számot vessen mindenkori kötődéseivel, fordulatos élete számos nehéz döntésével.

Az emlékirat utolsó lapjain az áll, hogy szülőföldjéhez közeledve, még a magyar oldalon, hitetlenkedve látta a nemzet megmentőjét éltető horvát transzparenszeket. A harsány feliratok ezúttal nem Horthy kormányzót vagy a nemzetvezető Szálasi, még csak nem is Pavelić poglavnikot, hanem a világhódító Sztálinnal azonos rangra emelt Tito marsallt éltették. Mindszenty bíboros látomásos szózatát is elolvastva a szerző biztosra vehette, hogy megpróbáltatásainak még közel sincs vége...

⁴³ Uo., p. 233.

⁴⁴ Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa az etnikai csoportok jogait, a magántulajdon sérthetetlenségét rögzítette, egyúttal semmissé nyilvánította a Londonban működő jugoszláv kormány határozatait, II. Péter királynak pedig megtiltotta a hazatérést.

A jogalkalmazó hitvallása és nemzeti kötődései

Dr. Sebestyén Mátyás életúttörténete a memoárirodalom műfajába tartozik. Nem napló, hiszen a perlaki közjegyző a késő kor olvasóinak csak szűkszavú mértéktartással enged betekintést magán- és családi életébe. Hogy írását egyértelműen közhasználatra szánta, már abból kiviláglik, hogy a közéleti kérdések és társadalmi szereplők hangsúlyosan jelennek meg benne. Mi több, sorsfonalának visszafejtésével a nagypolitika saját személyes pályáját alakító erőinek „bemérését” is elvégzi, s a történelem mérlegére helyezi. Munkája tehát kétségtelenül történeti forrásnak tekinthető. Olyan szubjektív tükörnek, amely az Osztrák–Magyar Monarchia két társnemzetének határvidékét, a magyar–horvát Muraközt emeli az olvasó látóterébe a kor tanújának hitelességével és elfogultságaival.

A karcsú emlékirat tehát nem csupán jogász szakmatörténeti szempontból tarthat számot érdeklődésünkre, noha egyik olvasata az, hogy a törvényesség képviselője miként keresi és találja meg a számára vállalható értékrendet és létformát a két világháborús kataklizma, a sűrű hatalomváltások kusza viszonyai között. Hányattatásai közepette azonban el nem tántorodik attól a meggyőződésétől, hogy *„nem mi vagyunk a paragrafusért, hanem az van az emberekért”*. A plebejus származék a közigazgatás és igazságszolgáltatás különféle posztjain az emberséges és méltányos ügyintézés híve marad. Ebben sem mellőzés, sem kétes értékű falkaszolidaritás, sem tisztességét kikezdeni igyekvő nyomásgyakorlás meg nem ingatja. Ügyfeleit, ha tehette, mindenkor anyanyelvén szólította meg, ügyeiket ekként intézte. Nem meglepő tehát, hogy barátai, tisztelői – kurzusoktól függetlenül – egyként magyarok és délszlávok. Noha politikai megítélése a „megbízhatatlan magyar”, a „felforgató horvát”, a „despotikus jugoszláv” és „irredenta magyar”, majd a nyilas időkben a „megbízhatatlan kollaboráns” szerepek széles skáláján mozog. Faji alapú kisebbségi hátrátétel, a hozzáértését megkérdőjelező pályatársi manőverek, lojalitásának sorozatos megkérdőjelezése és otromba politikai fenyegetések terhelik életét. Ellenzéki vagy kormánypárti funkcionáriusként mégis idegen tőle a szolgálai elköteleződés.

A politikai rendszerekhez való viszonyát remények és keserű kiábrándulások alakítják. A délszláv új haza első évei szakmai mellőztetésének időszaka. Morális okokból fordít hátat a destruktív ellenzéki politizálásnak, miután elutasítja a maribori tartományi képviselőiséget. Ám mértéktartóan ugyanezt teszi az állampárt képviselőjeként, egyéni kötődései miatt: *„figyelemmel lévén a trianoniak érzékenységre”*. Miközben az anyaország megnevezésére ezt a meglehetősen távolító kifejezést használja, mégis a jó ízlésen túlinak tartja, hogy magyarként Muraköz népe nevében a revízió ellen ágáljon vagy hogy az államiség 15. évfordulójának vezérszónoka legyen (noha belügyi főtisztek kapacitálták a „megtiszteltetés” elfogadására).⁴⁵

⁴⁵ Jellemző, hogy a felkérést a magyarországi birtokkal is rendelkező földjei (kettős birtokosság) gazdasági sérelmeire apellálva hárította el.

Kétségtelenül nagyra értékelte Sándor király konszolidációs törekvéseit. A jogalkalmazó Sebestyén Mátyás ezzel egy olyan rezsim mellett kötelezte el magát, amely a bírói függetlenség eltörlésével és az ügyvédi kamara megrendszabályozásával, a képviselőházban a nyílt szavazás bevezetésével és 1931-ben egy oktrojált alkotmánnyal szabott új rendet. Ez annál elgondolkodtatóbb, mivel Sebestyént közéleti és szakmai pályáján vitathatatlanul elvi megfontolások vezették. Ám megítélésünk szerint pálfordulásának is ez adja meg a kulcsát: számára az „*egy nép – egy törvény*” programja a királydiktatúrában „szakmailag” a különféle öröklött jogrendek és szokásjog régtől halogatott egységesítését és szakszerű közigazgatást jelentett; egyúttal a nemzeti kisebbségek emancipációját is. Amint „eszmei” áthangolódásának folyamatát ő maga jellemezte: „Tisztelve a régít, ahonnan tudásomat és nevelésemet kaptam, kezdem megszeretni új hazámat, Jugoszláviát, bár sok keserűség is vegyült ebbe az érzelemben.” Értékelte a földreform és az egyéb intézkedések által célzott szociális igazságtételt, a jogász szakmai fórumok pallérozó hatásait, s felszabadulttá tette az anyagi gyarapodás, ami a természeti szépségekben gazdag ország megismerését is lehetővé tette számára. Később aztán az is megerősítést nyert, hogy a török millet rendszer autonóm viszonyaihoz, a kasztmentes,⁴⁶ zadrugás-patriarchális létformához szokott délszláv társadalom a magyarnál jóval kiegyensúlyozottabb, otthonosabb, élhetőbb.

Politikai lojalitását azonban fokozatosan kikezdték a vészterhes változások...

Az erőfecsérlő közjogi küzdelmekkel kivívott, megkésett szerb–horvát kiegyezés (1939) után a széles autonómiát nyert horvátok megkezdték a régtől vágyott önálló (és homogén!) nemzetállam kiépítését. Emiatt a „falkatörvénnyel” szembehelyezkedők súlyos retorziókra számíhattak. Az „usztasává vedlett macskovácok”⁴⁷ Sebestyéntől is (feltételes) hűségesküt csikartak ki. De „amikor már fellángoltak az emberhamvasztó kemencék”, a szerző leszögezte: az új rezsimnek nincsen jogalapja e szerbek segítségével elragadott vidék birtoklásához. A perlaki közjegyzőség felajánlása ellenére irtózva fordult el a horvát és kisebbségi magyar háborús hiénáktól, az etnikai tisztogatások cinkosaitól, remélve, hogy muraközi népe még szabadulhat a szélsőséges politika útvesztőiből. Ugyanezért óvatos ösztönnel azt kívánta, hogy a trianoni anyaország csak a háború végén, konszolidált viszonyok között érvényesítse területi igényeit.

⁴⁶ Ne feledjük, az új államban sietve eltörölték a rangokat és címeket. Sokcsevits, 2011, p. 485. Ez ugyan sok méltánytalanság okozója lett, ám hosszú távon sok tekintetben „akadálymentesítette” a társadalmi együttélést, közös nevezőt teremtett a nemzeti lét megéléséhez.

⁴⁷ Az elnevezés Maček parasztpártjának radikalizálódó tagjaira utal.

Azonban a lehető legrosszabb forgatókönyv érvényesült! A visszacsatolás és a mámorosan áténekelt éjszakák után a „két part” közötti közvetítés szakadt az emlékiró vállaira. Miközben mind rezignáltabban próbálta megérteni: az aránytalanul sokat kockázató, lelkes helyiekkel szemben Budapest miért támaszkodik köpönyegforgatókra, főként helyismerettel nem bíró, harácsoló és úrhatnám trianoni „ejtőernyősökre”?

Sebestyén ifjúkorától konokul hitt az igazságszolgáltatás emelkedett erkölcsiségében, a közjó szolgálatában. S ezzel a hivatástudattal látta el a „magyar világban” a perlaki járásbíróság vezetését, hozott felelős döntéseket, amelyek még ellenlábasai elismerését is kivívták. Ez az etikus közhasznúság adta nemzeti identitásának gerincét is. Ezért tudott a változó világban is önazonos maradni. Ezért tudta meggyőző érveléssel igazolni hovatartozását a nemzeti kötődéseit firtató horvát barátainak (akik beszédesen „Matek”-nek és nem Mátyásnak szólították). S ugyanezért kérte nyomtatékosan beosztott ügyvédek, hogy kétes ügykezeléssel ne kompromittálják a magyar igazságszolgáltatást. A lelkes tapasztalatlanság, a nyelv- és helyismeret hiányával szemben ezért tartotta megengedhetetlen hibának az elvtelen intrikát és korrupciót, mely a tanúskodásával lezajló Sváby-ügyben huncut kutyabőrös trianoni urakra és kérges kezű „bennszülött” parasztokra szaggatta szét a Muraköz átmeneti társadalmát.

Szinte törvényszerű, hogy karakán plebejus kiállásaiért immár „övéi” is megrágalmazták, igaztalan vádakkal illették. Ami Sebestyén számára közvetett bizonyítékkul szolgált arra nézve, hogy önmérséklet és erkölcsi hitelesség hiányában a magyar állam területgyarapodásai nem vezetnek el az ideális államkeretként visszavágyott Osztrák–Magyar Monarchiához, mely megóvná a Duna-völgyi népeket a náci és bolsevik expanziótól. Ezt a vonzó ábrándot tették tönkre a kellő erkölcsi erő felmutatni képtelen „trianoni gyászmagyarok”. Amiként pár év alatt a ködbe foszlott a Strossmayer püspök és a néptribun Radić által a lelkekbe táplált – s egy ideig őáltala is melengetett –, Konstantinápolytól Bécsújhelyig terjedő Nagy-Jugoszlávia ideálja is...

Az usztasa hatalomátvételnél készített számvetése még felcsillantott némi reményt a régió sorsának jobbrafordulásához. Megállapította, hogy „az osztrák–magyar járom [!] alatt a születendő Jugoszlávia számára Magyarhonban sikerült egy képzett vezérkart felnevelni”, míg a torzsalkodó Jugoszláviában nem. Csakhogy a trianoni anyaország időközben hasonló kudarcot könyvelhetett el! S ezt az „eredményt” nem lehetett azzal mentegetni, hogy a visszatért Muraközben nem volt már kisebbségi földtulajdon, amit kioszthattak volna a gazdanemzet tagjainak megelégtetésére. E helyett csupán a délszláv földreform – vaskos perköltségeket fialó – felülvizsgálatára és vitézi telkek kiosztására futotta – a jogbiztonság elvének sérelmére.⁴⁸ Az emlékiró kiábrándultan nyugtázza, hogy a Horthy-rendszer az állampolgári lojalitást erősítő anyagi-erkölcsi igazságtétel helyett csak egy csalódásokkal és megpróbáltatásokkal teljes háborút hozott/hozhatott a Muraköz népének... Ami nemcsak a túlhajtott nem-

zetállami törekvéseket, de átmenetileg még a két nép, magyarok és horvátok sorsszerű békés egymás mellett élését, annak 800 éves kipróbált receptjét is felülírta.

Sebestyén Mátyás perlaki főbíró a történelmi igazságszolgáltatás labirintusában már kitüntetéssel elnyert jogi diplomája sem igazíthatta el. A béke első napjaiban szívszorongva figyelte a győztesek örömmünnepét, mert jól tudta: egy vesztes perben az alperes fizet mindenért! Személyes sorsa, szülőföldje és nemzete jövője a Legfőbb Bíró kezében van...

Irodalomjegyzék

Levéltári források:

Magyar Országos Levéltár K 26 Miniszterelnökség iratai.

Szakirodalom:

- Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
- Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest, 2002, BIP.
- Bajza József: *A magyar–horvát unió felbomlása*. Budapest, 1925, Szent István Akadémia.
- Bajza József: *Jugoszlávia*. Budapest, 1929, Magyar Szemle Társaság.
- Béli József: Muraköz 1941–1945. In: *Zala megye ezer éve: tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*. Szerk.: Vándor László. [Zalaegerszeg] Szombathely, 2001. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. pp. 261–266.
- Dolmányos István: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó.
- Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi kiűtkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Szabadka–Szeged, 2012. [PhD értekezés]
- Grbavac Rita: *A magyar–horvát viszony a XIX–XX. század fordulóján a Muraköz című lap tükrében*. (Szakdolgozat. Témavezető: Dr. Makkai Béla.) Budapest, 2007, Károli Gáspár Református Egyetem. [Kézirat]
- Halász Imre: A felsőoktatás Zalában. In: *Zala megye ezer éve: tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*. Szerk.: Vándor László. [Zalaegerszeg] Szombathely, 2001. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. pp. 337–341.
- Jelavich Barbara: *A Balkán története. II.* Budapest, 1996, Osiris.
- Kósa László: *Maradék: vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján*. In: *A Magyarságkutató Intézet Évkönyve*, 1989. Fel. szerk.: Kiss Gy. Csaba. Budapest, 1990, pp. 7–23.

⁴⁸ Béli, 2001, p. 262. Az intézkedés „történelmi igazságtétel” jellegét mutatja, hogy a földtulajdon felülvizsgálat elsősorban a betelepített dobrovoljacok birtokait érintette.

- Makkai Béla: *A „Slavoniai actio” és a horvátországi magyarság 1904–1920.* (Kandidátusi értekezés.) Budapest, 1994. [Kézirat]
- Makkai Béla: A magyar kormányzat „Bosniai actio”-ja (1909–1919). *Századok*, CXXX. évf. (1996), 2. sz. pp. 341–381.
- Makkai Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, 1904–1920.* Budapest, 2003, Lucidus.
- Makkai Béla: Mađarsko-Hrvatski odnosi početkom 20. stoljeća na slavonskom području Časopis za suvremenu povijest. [Zagreb] God. 36. br. (2004a) 2. pp. 569–579.
- Makkai Béla: *Idegenben. Tanulmányok a magyar–magyar kapcsolatok korai történetéből.* Budapest, 2004, Károli Gáspár Református Egyetem.
- Makkai Béla: Samoobrana ili ekspanzija? Nacionalna skrb o Mađarima u tuđini, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1904–1920). p. 21. [Rukopis]
- Sajti Enikő, A.: *Impérium-változások, revízió, kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest, 2004, Napvilág kiadó.
- Sokcsévits Dénes, Szilágyi Imre, Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története.* Budapest, 1993, Bereményi Kvk.
- Sokcsévits Dénes: A fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közeli előkészítése a horvát sajtóban. *Századok*, CXXXIX évf. (2005), 3. sz. pp. 751–767.
- Sokcsévits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig.* Budapest, 2011, Mundus novus.
- Tyekvicska Árpád: „Ahogy régen, most is boldog voltam velük”. Mindszenty (Pehm) József és Zalaegerszeg. In: Zala megye ezer éve: tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. Szerk.: Vándor László. [Zalaegerszeg] Szombathely, 2001, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, pp. 246–255.

Sajtóforrások:

Kalangya, IX. évf. (1940), 11. sz.
Muraköz–Međimurje, 1895–1903
Szlavóniai Magyar Újság, 1908–1918

Internetes források:

<http://lexikon.katolikus.hu/T/trianoni%20b%C3%A9ke.html> [1] (letöltés ideje: 2014. márc. 25.)
http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=19:2-a-horvat-usztasa-allam-faji-politikaja&root=12&catid=6:ii-megszallas-es-az-jugosz-lav-els-polgarhaboru-1941-1945 [2] (letöltés ideje: 2014. márc. 10.)

SÉRA MAGDOLNA

Iskolaválasztási motivációk egyes jellegzetességei szórványban (felvidéki és kárpátaljai példák)¹

Bevezetés

A Kárpát-medence magyarok által is lakott valamennyi országában kiemelten fontos kérdés az iskolaválasztás mint a kisebbségi magyar közösségek megmaradásának egyik meghatározó eleme. Az utóbbi évtizedben a témakörrel kapcsolatosan fontos kutatásokra került sor, amelynek következtében ma már sokat tudunk a Kárpát-medencei magyarság sajátos helyzetéről, problémáiról, oktatásáról, nyelvi helyzetéről.

A nyelvészeti kutatások egy része az iskolaválasztáson belül is a tannyelv oldaláról, az anyanyelvű iskolahálózat fennmaradása felől közelíti meg a témát, ahol rendszerint a különböző nyelvi változók használati gyakorisága kapcsán vetődik fel a téma. De találhatunk pszichológiai és pszicholingvisztikai megközelítéseket is.²

A témával kapcsolatosan korábban Kárpátalján végeztem kutatásaimat, melyből kiderült, hogy a szülők iskolaválasztásának hátterében pragmatikus és praktikus okok állnak, de találhatunk különböző ideológiához köthető motívumokat és sztereotípiákat is.³ A kérdést a kárpátaljai magyarság szempontjából szórvány vidéken is vizsgáltam, ahol egyes motivációk jelentősebben fordultak elő a szülők és tanárok véleményében.

Feltételezéseim szerint hasonló tendenciák figyelhetők meg az iskolaválasztás tekintetében a szlovákiai magyarok és a kárpátaljai magyar szórvány vidékein.

¹ A szakmai támogatást szeretném megköszönni a Pozsonyi Egyetem magyar tanszékének, különösen Lanstyák István professzor úrnak és Beregszászi Anikó tanárnőnek. Köszönettel tartozom továbbá Ladányi Lajosnak és Hőrigi Szilviának, akik a vizsgálatomhoz megteremtették a megfelelő feltételeket.

² Csernicskó-Göncz 2009, Göncz 1999, Kelemen-Szoták-Göncz, 2009, Kolláth-Varga-Göncz 2009 stb.

³ Séra, 2010, 2012.

Demográfiai adatok alapján ismeretes például, hogy a nagyvárosokon kívül Szlovákiában a Nyitrai járás magyar lakta településein él szórványban a legnagyobb számú magyar közösség. Az utóbbi években jelentősen csökkent a gyereklétszám, ami óhatatlanul is kihat az itt működő magyar nyelvű iskolahálózatra. Hasonló tendenciák figyelhetők meg Kárpátalján is, ahol jelentős mértékben csökkent azon diákok száma, akik magyar tannyelvű iskolába járnak.⁴

Jelen írás a felvidéki és kárpátaljai szórvány településeken végzett kvalitatív vizsgálatok részeredményeit mutatja be. Az interjúk módszertan alapján néhány jellegzetességre, szülői/családi mintára, az iskolai tannyelv választási motivációk valós vagy vélt hátterére kívánok rávilágítani.

Az iskolai tannyelv választás szerepe a kisebbségi közösségek életében

A nyelv megismerő (kognitív) funkciója révén sajátítjuk el a körülöttünk lévő tudást, ismereteket. Ma már szociolingvisztikai/antropológiai alapelvként is tekinthetünk e megállapításra: a gyermek fejlődésében a legoptimálisabb az, ha a világot a családja nyelvén ismeri meg, ezen a nyelven kezdi és folytatja tanulmányait.⁵

Cummins kétféle nyelvi kompetenciát különböztet meg: *kommunikációs* és *kognitív*. A tanulás, egyes ismeretek elsajátítása, esetleges alkalmazása csak akkor lehetséges, ha az illető birtokában van a CALP-nak az adott nyelven (cognitive academic learning proficiency). Ezen elv szerint a kisebbségi diákok számára (lásd többek között a Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségeket) a saját anyanyelven való oktatás/ tannyelv a legideálisabb.⁶

Mind a nemzetközi, mind pedig a magyar nyelvű szakirodalom foglalkozik nyelvpolitikával, a kisebbségi oktatás tanulmányozásával. Egy-egy közösség tudósai, szakemberei ezen kutatásokra alapozva fogalmazzák meg az adott kisebbségre vonatkozóan nyelvi és oktatási céljaikat.

Kárpátalján és Felvidéken – többek között a Kárpát-medencei magyar nyelvészeti kutatóhálózattal összehangolva – is foglalkoznak az adott kisebbségi közösség viszonylatában a két- és többnyelvűség egyes jelenségeivel, oktatási kérdésekkel, nyelvi tervezéssel.⁷

Mind a szlovákiai, mind a kárpátaljai, mind a vajdasági empirikus kutatók igazolják, hogy a magyar nyelven oktató iskola meghatározó szerepet ját-

⁴ Morvai-Szarka, 2012, p. 556.

⁵ L. az UNESCO által kiadott, The use of vernacular languages in education (1953) c. dokumentumot.

⁶ Cummins, 2008, pp. 71–83.

⁷ A teljesség igénye nélkül néhány nemzetközi írás: Toves Skutnab, Kangas, Philpson, Kymilcka, Brubaker, Cummins. Magyar nyelvű szakirodalom pl.: Lanstyák István, Szabó Mihály Gizella, Péntek János, Benő Attila, Beregszászi Anikó, Csernicskó István stb.

szik a standard nyelvváltozat bővítésében. A kutatások eredményei egyértelműen igazolják, hogy a nem magyar tannyelvű iskolában szocializálódottak körében magasabb a nem standard nyelvi változatok előfordulási aránya: szlovákiai kutatók vizsgálatai szerint például közelebb áll egymáshoz a magyarországi és a szlovákiai magyar tannyelvű iskolába járók nyelvhasználata, mint például a gyakran egyazon iskolán belül magyarul, illetve nem magyarul tanuló szlovákiai magyar tanulóké.⁸

Az egyén társadalmi mobilitását nagyban meghatározza az, hogy milyen tannyelvű iskolába járt, egy- vagy kétnyelvű-e, illetve hogy tudatos nyelvi tervezés folyamatában sajátította-e el az általa használt nyelvet (nyelveket).

„A nyelv, az oktatás és az emberi jogok szorosan összefüggenek egymással” – írja Kontra Miklós,⁹ majd megfogalmazza, hogy a többnyelvű országokban az egyes (többségi, illetve kisebbségi) közösségek oktatáspolitikusainak sokféle és igen eltérő, az adott közösségek jövőjét (ezen belül nyelvének jövőjét) meghatározó céljaik lehetnek. Így válhat az oktatás például egyes közösségek asszimilációjának vagy megtartásának, elnyomásának vagy támogatásának eszközévé.¹⁰

A nyelv megőrzése kisebbségben gyakorlatilag egyet jelent a közösség megmaradásával, az asszimiláció elkerülésével. A nyelv az, ami szerencsés körülmények között nemcsak a kommunikáció eszköze és a nemzeti identitás, a közösségi összetartozás szimbóluma, hanem olyan erőforrás is egyben, amely könnyen konvertálható materiális javakra, hozzájárulva ezzel a közösség gazdasági túléléséhez is.¹¹

A felvidéki és kárpátaljai magyar szórványság alapvető jellegzetességei

A kisebbségi diskurzusból használt *szórvány* megnevezés speciálisan belső használatú magyar fogalom, jelentősen eltér a nemzetközi diaszpóra fogalmától.

Orosz Ildikó az alábbiak szerint definiálja a fogalmat: „*Szórványnak* tekintjük azt a nemzeti kisebbséget, mely több generáción keresztül egy adott térségben letelepedve él, és valamely történelmileg determinált társadalmi-gazdasági folyamat hatására az adott szállásterületen elvesztette társadalmi befolyását, számossága szempontjából abszolút és relatív aránya egy meghatározott, a nemzeti kisebbségek erős helyzete szempontjából a billenőpont alá került, érdekérvényesítési potenciájának csökkenése révén kulturális anyanyelvi intézményeinek nagy részét elvesztette vagy már nem képes önerőből fenntartani,

⁸ Lanstyák, 1996, 1. még Beregszászi–Csernicskó, 2006, Göncz, 1999.

⁹ Kontra, 2005.

¹⁰ Skutnabb–Kangas, 1997.

¹¹ Beregszászi–Csernicskó–Orosz, 2001.

de identitása még erős és anyanemzetéhez köti, bár előrehaladott a nyelvcsere, az asszimilációs folyamata.”¹²

A nagyobb külhoni magyar régiókban mindenhol található szórvány terület, szórványosodó település/terület.

Szlovákiában a magyar–szlovák nyelvhatár környékén fekvő számos elszigetelődő település, illetve a magyarlakta városok közül Szenc, Léva, Losonc, Pozsony, Kassa, Nyitra magyarsága tekinthető már szórványnak.

Kárpátalján a legnagyobb lélekszámban a Felső-Tisza-vidéken élnek magyarok, a jelenlegi közigazgatási felosztás alapján a Huszti, Técsői, Rahói járásokban a következő településeken: Kőrösmező (Jaszinya), Rahó (Rahiv), Gyertányliget (Kobalecka Poljana), Tiszabogdány (Bogdany), Terebesfejérpatak (Gyilove), Nagybocksó (V. Bicskiv), Bustyaháza (Bustino), Taracköz (Tereszva).

Azonban figyelembe véve a közösség számosságát, elhelyezkedését, Kárpátalján szórványként kell kezelni a következő településeket is: Ungvár, Munkács, Beregrákos, Perecseny, Huszt, Técső, Szolyva, Aknaszlatina, Visk.

A kutatás módszertana, helyszínek

Kárpátalján két szórványtelepülésen vizsgáltam az iskolaválasztási motivációkat: Beregrákoson és Munkácson.

Beregrákos (ukránul *Ракошчю, Rakosino*) falu Kárpátalján, a Munkácsi járásban, Munkácstól 9 km-re északnyugatra található a Munkácsot Ungvárral összekötő főútvonalon. Közigazgatásilag Benedeki, Csapolc, Dombok, Kajdanó és Orosztelek tartozik hozzá. Az említett települések közül Kajdanóban élnek még magyarok (Molnár–Molnár adatai alapján 180 fő). A község közvetlen környezetében elhelyezkedő városok (Munkács és Ungvár) és települések (Alsókerepec, Dávidháza) ukrán többségűek. Ma 7620 lakosából 2405 (31%) a magyar.

A rákosi községi tanácshoz egy középiskola (ukrán tannyelvű), egy általános iskola (magyar tannyelvű) és három elemi iskola tartozik (ukrán tannyelvűek). A helyi református közösség őstől pedig egy vasárnapi iskolát is működtet, ahova 15 gyerek jár, nagy részük magyar felmenőkkel rendelkezik (az egyik tanárral készített interjú alapján). A vasárnapi iskola a református gyülekezet imatermében van, ahol a diákok magyar nyelvet és történelmet tanulhatnak.

Munkács városa 81 637 főt számlál, melynek közel 6%-a magyar nemzetiiségű.¹³ Három közoktatási intézményben lehet elemi és középiskolai szinten

¹² Orosz Ildikó, 2007, p. 10.

¹³ Molnár–Molnár, 2005, p. 27.

magyar nyelven tanulni.¹⁴ Ezek: Munkácsi 14. sz. Általános Iskola (Мукачівська ЗОШ I-II ст. №14), Munkácsi 3. sz. II. Rákóczi Ferenc Középiskola (Мукачівська ЗОШ I-III ст. №3) és Munkácsi Szent István Líceum (Мукачівський ліцей ім. Св. Іштвана). Továbbá Ukrajna akkreditációja szerinti I–II. fokozatú felsőoktatási intézményekben magyar csoport működik még a Munkácsi Mezőgazdasági Kollégiumban és a Munkácsi Tanítóképzőben.

Beregrákoson 9 *interjú* készült, melyek közül kettőt ukrán nyelven készítettünk. Az interjúkat legépeltük, s az ATLAS.ti. 5.0 szövegelemző program segítségével elemeztük. A program segítségével 53 *kódot* hoztunk létre, ezeket négy nagyobb kódcsaládba csoportosítottuk.

Munkácson összesen 15 *interjú* készült. Az interjúkat az ATLAS.ti.5.0 szövegelemző program segítségével dolgoztuk fel. Az interjúk alapján 72 *kódot* különböztettem meg, melyeket nagyobb témakörökbe rendeztem.¹⁵

Szlovákiában, Zoboralján, a Nyitrai járás azon településein készítettem interjúkat, végzek kutatásokat, ahol még működik magyar iskola/tagozat. A Nyitrai járás ezen települései a következők: Alsóbodok, Csehi, Gímes, Kolon, Nagycétény, Pográny, Zsére.

A felsorolt településekben Kolon kivételével a kutatási tervnek megfelelően sikerült kérdőívet kitöltenem a magyar tagozatba/iskolába járó gyerekek szüleivel, interjúkat készítenem az intézet vezetőivel. Az előre meghatározott helyszíneket kiegészítettem az Érsekújvári járásban található Nagykérrel is, ahol fókuszcsoporthoz interjút készítettem a 4. osztályban tanuló diákokkal, illetve félig strukturált interjút az intézmény vezetőjével, illetve egy helyi vezetővel.¹⁶

¹⁴ A tanítóképző 2008-ig a Munkácsi Humán Pedagógia részeként működött. Ekkor egyesítették a főiskolát a Munkácsi Technológia Főiskolával, létrehozva a Munkácsi Egyetemet. Részletesebben l.: Ferenc, 2010, Orosz, 2007.

¹⁵ A Munkácson és Beregrákoson készült interjúk egy Kárpát-medencei iskolaválasztással foglalkozó kutatás régiós eredményeit mutatják be. A kutatás 2013 tavaszán és őszén készült. Kárpátalján Ferenc Viktóriával közösen végeztük a kutatást. Ferenc Viktória a tömbben készített interjúk eredményeit elemezte a kutatás összefoglalójában, míg én a szórvány településeken készült interjúkat. Az eredményekről bővebben a *Kisebbségkutatás* c. folyóiratban olvashatunk.

¹⁶ Mivel a hat településen mindenhol csak összevont alsó tagozat működött, ezért fókuszcsoporthoz interjút nem készítettem. Az Érsekújvári járásban található Nagykéren volt egyedül olyan osztály, ahol nem összevontan folyt az alsó tagozatban az oktatás, ezért itt készítettem fókuszcsoporthoz interjút.

Az interjúk helyszíne és száma Zoboralján¹⁷

Megnevezése	Interjúalanyok	Azonosító
Alsóbodoki Alapiskola	igazgató, tanár	A_I_1 A_T_2
Csehi Alapiskola	igazgató, napközis tanár	CS_I_3 CS_N_4
Gímesi Alapiskola	igazgató	G_I_5
Nagycétényi Alapiskola	igazgató, alsós tanár	N_I_6 N_A_7
Nagykéri Alapiskola	igazgató, polgármester, fókuszcsoporthos interjú	N_I_8 N_P_9 N_F_10
Pogrányi Alapiskola	igazgató	P_I_11
Zsérei Alapiskola	igazgató, szülő	ZS_I_12 ZS_I_13
Zoboralja Közhasznú Társulás	elnök	Z_E_14
CSEMADOK ¹⁸	tag	CS_E_15

Az interjúk helyszíne és száma Munkácson

Intézmény	Beosztás	Interjúk száma
Munkácsi 3. sz. II. Rákóczi Ferenc Középiskola	igazgató, igazgatóhelyettes, felsős tanár, alsós tanár, fókuszcsoporth, szülő	6
Munkácsi 14. sz. Általános Iskola	igazgató, felsős tanár, alsós tanár, fókuszcsoporth	4
Munkácsi Szent István Líceum	igazgató, tanár, szülő	3
Izsnyétei Általános Iskola	igazgató, alsó tanár	2

¹⁷ A kutatás során az interjúk azonosítókat kaptak, a tanulmányban később szövegszerűen beidézett interjúrészleteknél a forrást ezeknek az azonosítóknak a feltüntetésével adom majd meg.

¹⁸ 1949-ben alapították Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete néven, innen ered a Csemadok mozaikszó.

Az interjúk helyszíne és száma Beregrákoson

Iskola megnevezése	Interjúalanyok	Azonosító
Beregrákosi Általános Iskola (magyar tannyelvű)	tanár (felsős)	B_MÁT
Beregrákosi Középiskola (ukrán tannyelvű)	tanárok (felső)	B_UKT1
		B_UKT2
		B_UKSZ1
		B_UKSZ2
	tanulók	B_UKSZ3
		B_UKT1
		B_UKT2
		B_UKT3

Interjúk, fókuszcsoportos interjúk elemzésének fontosabb következtetései Munkácson és Beregrákoson

Munkácson az interjúk alapján az alábbi tényezők befolyásolják az iskolaválasztást:

- lokális tényezők (az iskola elhelyezkedése, távolság),
- identitástényezők (családi minta, a magyar nyelv presztízse),
- szociális tényezők (vallás, anyagi helyzet, cigányság aránya az iskolákban),
- az oktatással kapcsolatos tényezők (felszereltség, kirándulás, lehetőségek),
- nyelvtudás megszerzésének az igénye (ukrán és magyar nyelvtudás).

A leggyakrabban előforduló kódok az alábbiak voltak: identitástényezők, szociális tényezők, nyelvtudás megszerzésének az igénye.

Identitástényezők

Az identitástényezők közé soroltam azokat az iskolaválasztást befolyásoló tényezőket, melyek a családi mintával és a magyar nyelv presztízsével, annak fontosságával függenek össze. Ezek a motívumok megjelennek mind a városban található három oktatási intézményben, mind pedig járási településeken is.

(1) Családi minta követése

A családi minta követése a gyerekek, a szülők és intézményvezetők véleményében is helyet kap.

„AK: Milyen szempontok vezérelték, amikor ezt az iskolát választotta?

AV: *Nem volt szempont. Ez természetesnek volt az egész családba, hogy ide jön. Nem, nem volt lehetőségem mérlegelni, meg hát nem is akartam.*” (MI3)

Az interjúban nemcsak a családi minta követését figyelhetjük meg, hanem a magyar oktatási rendszer kínálatának a szűkösségét is. Hiszen a magyar szülőnek, ha magyar nyelvű elemi iskolai képzést szeretne választani gyermekének, gyakorlatilag nincs választási lehetősége.

„AV1: *Csak azzal mondták, magyarázták a szüleim, meg mondták az anyukám is ide járt, és mondta, hogy régen még jó volt.*” (MF3)

„AV2: *Hát például úgy, hogy két unokatestvérem ide járt, a nagyobbik, és én is. A testvérem is itt tanult először a 20-as iskolában, aztán itt, a 2 testvérem is itt tanult, és a szüleim úgy döntöttek, hogy ide adnak.*” (MF3)

„AV: *Tehát a magyarokat az ugye, hogy magyar iskolába lehet, tovább vigyék. Mert ők is ide jártak.*” (MA3)

„AV: *És másodszorban, hogy ugye itt vannak rokonaik, testvér, unokatestvér, ha a lányom, a fiam is hadd járjon ő is akkor ide, tradíciók is.*” (MA14)

(2) Magyar nyelv presztízse

A szórvány vidékeken a magyar nyelv használata, a magyar nyelvhez való ragaszkodás szorosan összefügg az államnyelv ismeretének a fokával, hiszen a nyelvkörnyezeti hatás miatt Munkácson a magyarok többsége a mindennapi érintkezésben, a kommunikációban az ukrán nyelvet használja, és épp ezért az államnyelv ismerete nem okoz gondot, míg a magyar nyelvnek az identitás-szerepe erősebb, mint a tömbterületeken.

„AK: *De a másik nem lett volna közelebb?*”

AV: *Magyarul jobban értek, ez jobban fontosabb volt nekünk, mint a közelség.*” (MF3)

Az iskolaválasztási motivációk között a magyar nyelv fontossága is megjelenik. Bár jelzésértékű az is, hogy az interjúalany magyarul jobban beszél, tehát egyrészt nincs gond az államnyelvtudással, és nem érzi szükségesnek az ukrán nyelvű iskolaválasztást, másrészt ez az egyetlen magyar nyelvű elemi iskola Munkácson, ezért a magyar nyelven való oktatást fontosabban tarja, mint az iskola közelségét.

„AK: *Ti otthon milyen nyelven beszéltek?*”

AV: *Ukránul.*

AK: *Ez érdekes, ha ti otthon ukránul beszéltek, akkor hogy jött az, hogy...*

A: *Anyukám meg nagymamám azok magyarul is tudnak, azért jöttem ide.*” (MF3)

Az interjúrészletben megjelenik a magyar nyelv használatának a kérdésköre, azaz a magyar nyelv használati köre már nemcsak a hivatali szférában, a hétköznapi érintkezésben, hanem a családi (informális tér) környezetben is jelentősen csökken ezeken a területeken. Az ukrán és a magyar nyelv használati körére számos helyen találunk még utalásokat az interjúkban.¹⁹

Szociális tényezők

Az iskolaválasztást Munkácson a vallás, az anyagi helyzet, a cigányság aránya az iskolákban is befolyásolják.

(1) Vallás

A vallás és a közösség mint iskolaválasztási motívum nagyrészt a líceum mint oktatási intézmény választásánál játszik szerepet. A városban belül kevésbé érződik ennek a fontossága, sokkal hangsúlyosabbak a nyelvi vagy épp a lokális tényezők.

„AV: Ami fontos, amit mi nagyon fontosnak tartunk, ez az oktatáson túl, ez a katolikus nevelés. Ez elsődleges, hiszen a gyerekeknél ez nagyon fontos dolog, hogy ugye kamasz gyerek hová kerül, milyen környezetbe. És azt látjuk, hogy szükség van ezekre az intézményekre, bár az egyház ezt nem támogatja, vagyis az állam az egyházi iskolákat. Azt mondják, hogy nincs nekik erre szükségük, de viszont nem látják azt, hogy mennyire pozitív hozzáállással kerülnek a gyerekek ide, mennyivel másabb a többi iskolától. Ugye mi nem engedjük a dohányzást, olyan lelki gyakorlatokat, olyan szakkollégiumokat vezetünk számukra, ami meghatározó, még ha ellenkeznek is ellene, akkor is magában tilos.” (MSZILI)

A római katolikus vallás ugyan nem feltétele annak, hogy a diákok a líceumban tanulhassanak, de a közös programokon, lelkigyakorlatokon kötelező részt venniük.

A diákok véleményében is megjelenik ez a tényező, pozitívként élük meg a közösséget, a kirándulásokat, valamint a lelkigyakorlatokat is, ami az adott valláshoz köthető.

„AK1: Mik azok a jó dolgok?

AV1: Hát mondjuk a tanítás magas szinten folyik, tehát meg a programok, mint bent maradásos hétvégeken, meg a nevelés is szerepet játszik.

AV3: Hát nekem is a társaság, hát jó a tanítás, erős és a kollégium.

AV4: Hát nekem is a tanárok. A társaság is nagyon jó, mert ők is megértik, ha valami probléma van. Meg nekem is így a kirándulások, meg a lelki gyakorlatok is nagyon jók, mert legelső lelki gyakorlatnál még egy kicsit féltem, hogy mit fogunk vajon csinálni, de nagyon jól játszottunk, érdekes dolgokat szoktunk csinálni.” (MSZILF)

(2) Anyagi helyzet

A család anyagi helyzete vagy épp a magyarországi támogatáspolitikai befolyásolja az iskolaválasztást az interjúk alapján. Azonban ez a mozzanat a Munkácsi Szent István Katolikus Líceumban és Munkácsi 14. sz. Általános Iskolában jelenik meg a leginkább.

¹⁹ A nyelvek használati köre más szórvány településeken is hasonló tendenciát mutat. L. bővebben: Mozaik, 2011.

„AV: Kárpátalja című újságban hallottam az iskoláról, nagyon megtetszett benne, hogy sok ilyen kirándulást ajánlott föl ez az iskola, és eljöttünk megnézni az iskolát, és nagyon megtetszett az új kollégium, fiúkollégium, és emiatt is választottam, könnyebb a beutazás is, mert tudok jönni vonattal, olcsó és nagyon megtetszett ez az iskola.” (MSZILF)

„Nincsen olyan, [mint] ukrán iskolákba, hogy a szülőket többször behívják, mit kell össze, követelnek, mindig kell valami pénzeket leadni, csinálni újítást a termekbe. Meg most az iskolába leadni, és az ugye Munkácson is kevés a munka, lehetőség is. Az embereknek kevés a pénzük, ez az igazság. És akkor persze, hogyha hallanak, hogy ebből az iskolából a gyerekek ebédet is kap, nagyon keveset kell fizetni, melege van, tisztába van, és lehetőségek is nagyon.” (MSZILF)

A líceumot választók körében befolyásoló tényezőnek számít az, hogy csak minimálisan fizetnek a képzésért (az egyházi fenntartásnak köszönhetően), tehát a magyar nyelvű oktatás és a katolikus nevelés azok számára is elérhető, akik nem rendelkeznek magas fizetéssel. De megjelenik egy másik motívum is, ami szintén az anyagi helyzettel függ össze: az ukrán tan nyelvű iskolákban az „oktatás színvonalát”, valamint az iskola által nyújtott különböző lehetőségeket meg kell fizetni, míg a líceumban nem vagy csak minimális hozzájárulással.

„AV: Nincs ilyen megkülönböztetés a gyerekek között. Nálunk ilyen volt, hogy aki gazdag, az most a menő, szóval ez nekem nem tetszett.” (MSZILSZ)

A Munkácsi 14. sz. Általános Iskolában utalnak arra, hogy a magyar anyanyelvű cigányokat befolyásolja a magyarországi támogatáspolitiká, nevezetesen az oktatási-nevelési támogatás abban, hogy iskolába járjanak. Ám a cigány lakosság és a diáklétszám növekedése nem (csak) ezzel áll összefüggésben, hanem az ún. szociális segély meglétével, mely minden ukrán állampolgárt megillet, ha gyereket vállal (ösztönözve ezzel is a születések számának növekedését).

„AV: Ebből élnek a segélyekből, ez nem titok, munka nincs. Most ezek a munkahelyek mind megszűntek. És egyre nehezebb az élet.

AK: És a gyerekek azok, sok gyerek születik, de jönnek mind iskolába, vagy maga mit gondol erről?

AV: Hát próbálunk most már úgy, hogy ha nem adják a gyereket iskolába, akkor nem fogják kapni a segélyeket. Hát ez egy kicsit megsegített minket.

AK: Milyen segélyre gondolnak? Erre a magyarországiakra? De ez nekik ez szempont?

AV: Hát ez nem. Nem annyira sok pénz. Nekik az a szociális segély, amit a gyerek után, a picik után kapnak. Hát ez egyszer egy évbe van, nem egy olyan Isten tudja milyen nagy összeg.” (MI14)

Az iskolaigazgató és a tanárok elmondásai alapján az alsóbb osztályokban még magas a diáklétszám, azonban minél tovább haladnak, annál jobban csökken az osztályok létszáma és főleg a látogatások létszáma az iskolában. Mivel az igazolást az iskola csak 50 megengedett hiányzás után adhatja ki, ezért a pályázati beadás időszakában a támogatással ösztönzik a cigány tanulókat, hogy látogassák az órákat.

„AK: Mit gondolsz, a szülőket itt általában mi vezérli abban, hogy ebbe az iskolába, vagy ezt az iskolát válasszák vagy, hogy működik itt?

A: Őket? A szülőket?

K: Azt, hogy miért ide?

A: Elsősorban szerintem a pénz.” (MA14)

(3) Cigányság aránya az iskolákban

Ugyan nemzetiségi kimutatások nem állnak a rendelkezésünkre, de az interjúk alapján a Munkácsi 3. sz. Rákóczi Ferenc Középiskolában a magyar szülőket befolyásolja a cigányság aránya az osztályokban és az iskolában (az igazgató elmondásai alapján kb. 100 főre tehető a cigányok száma az iskolában, ezek nagy része az alsóbb osztályokban tanul).²⁰ De a líceumban is megjelenik ez szempontként az iskolaválasztásban.

„AV2: Hármaskolából jöttem, 16 éves vagyok, hát barátnőmtől hallottam, hogy van ilyen lehetőség, hogy ide jöjjenek, de hogy jó, tehát jobban tanulni lehet, mint a magyar iskolában, könnyebben minden. És nemcsak tanulás, hanem szórakoztatás is van valamilyen. Jobbak az osztálytársak, sokkal jobbak attól.

K1: Miért? Milyenek voltak?

AV2: Hát mondjuk több benne a cigány iskola.

K1: És milyenek voltak azok az osztálytársak? A cigányok.

AV2: Hát ilyen, hogy laza, nem tanultak, akkor a többieket is. Igen, na nem lehetett rendesen tanulni és itt minden sokkal jobb.” (MSZILF)

A fókuszcsoportos beszélgetésen részt vett diákok közül ugyan csak ketten munkácsiak, de az iskolaválasztási döntésben mégis megjelenik – az osztályban lévő cigányság arányából kiindulva – az oktatás minőségének a csökkenése (nyilván nem csak ez az egy tényező befolyásolta a diákot az iskolaválasztásban).

„AV: Az is befolyásolja. Most a magyar szülőt is befolyásolja az, hogy sok a cigány. Úgy hát ezért is nem adják. Sok szülőt tudok azért, hogy rengeteg a cigány az osztályba, és nem nagyon akarják adni a magyar gyerekeket.

AK: Igen?

AV: Ez is, ez is egy olyan tényező, hogy mindig mondjuk az igazgatónak, hogy inkább ne vegyed őket, mert akkor a magyar gyerek is nem akar jönni, mert még így alsó osztályba tudod az még olyan, hogy kicsike. De amikor már feljebb megy, ott mindig állandó problémák vannak a cigányokkal. Állandó.

AK: És akkor tudsz olyat, olyan diákot, aki azért nem jött mondjuk a magyar iskolába?

AV: Mert sok a cigány? Igen.

AK: És akkor mit csinálnak? Akkor mennek ukránba?

²⁰ Az 1. A osztályban 28 diák van, akik közül 8 cigány. Az 1. B osztályban 25 diák van, közülük 13 cigány. A 2. A osztályban 23 diák tanul, ebből 8 cigány, a 2. B osztályba 19 diák jár, ebből 8 cigány. A Városi Oktatási Osztály adatai alapján.

AV: Akkor ezek mennek ukrán iskolába.

K: Ez érdekes, hogy az ukrán szülőknek a gyereke eljön így is meg úgy is. Vagy őket ez nem befolyásolja?

AV: Őket is befolyásolja, de hát mondjuk, ha már eldöntötte, úgyis beadja.” (MA3)

Az interjúrészlet egyrészt rámutat arra, hogy a magyar szülők sok esetben a cigány gyerekek létszáma miatt nem íratják magyar tananyelvű iskolába a gyerekeiket, másrészt az ukrán anyanyelvű diákoknál (vagy épp a vegyes házasságból érkező diákoknál) mégsem befolyásolja az iskolaválasztást. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy azok a diákok, akik jól bírják a magyar nyelvet és nincs nehézségük az államnyelv ismeretével, azok az oktatás minőségére hivatkozva nem tartják megfelelőnek az ismeretek megszerzésére az adott iskolát. Az ukrán anyanyelvű diákok (vagy épp a vegyes házasságból érkező diákok) számára a magyar nyelv elsajátítása a cél (néhol a továbbtanulás vagy épp nyelvi többlet miatt) a magyar iskolaválasztással.²¹

A nyelvtudás megszerzésének az igénye

A nyelvtudás megszerzésének az igénye kétfelé irányul: egyrészt a 3. sz. iskolában azért tanul sok ukrán anyanyelvű (vagy vegyes házasságban élő) diák, mert a magyar nyelvet szeretné elsajátítani (sok esetben továbbtanulási szándék miatt), másrészt a líceumot választó diákok úgy vélik, hogy a nyelvkörnyezeti hatás miatt és az államnyelv oktatásának módszertanával könnyebben elsajátítják majd az államnyelvet.

„AV: Tehát családon belül a férj a feleséggel, a gyerekekkel általában az ukránt használják, és ez meg is látszik, meg is vannak a gyerekekkel. Sokuknál a hagyomány dominál, hogy ő is idejárt, sokuknál pedig a továbbtanulás, vagy a további.

AK: Mert azt mondod, hogy Magyarországra akar menni?

AV: Hát igen, akkor kimegy tanulni a gyerek stb., stb.” (MSZ3)

Az interjúrészlet a vegyes házasságok anyanyelvhasználatára utal, ahol ezek a gyerekek (sok esetben már a szülők is) nem fogják azokat a nyelvi regisztereket tudni és használni, melyek a tömbben élő magyar közösségre jellemzőek. A mindennapi családi kommunikációban a két vagy több nyelv közül (magyar, ukrán és/vagy orosz) nem a magyart használják mint közvetítő nyelvet. Ez hosszú távon az adott közössége szempontjából akár nyelvcseréhez is vezethet.

„Aztán ott van még a nagyon sok ukrán, vegyes házasságokból született szülő adja a gyerekét magyar iskolába, és azt mondhatom, hogy nagyon sok ukrán gyerek, olyan ukrán gyerek megy magyar iskolába, hogy szinte nem tud egy szót sem magyarul. Mert mondtam... Ott, ahol az édesanya tud magyarul, ott a gyerek is.” (MSZILI)

²¹ Hasonló eredmény figyelhető meg más, Munkácson végzett kutatásban is, ahol magyar szülőket kérdeztek meg az iskolaválasztási döntésükről (l. Séra, 2009, pp. 241–267.).

A vegyes házasságok közül azokban, ahol az édesanya magyar anyanyelvű, a gyerekeknek nagyobb esélye van a magyar nyelvhasználatra és a magyar iskola választására (mivel nagyrészt az anya végzi a gyerek nevelését).

De az interjúban megjelenik a magyarnak mint nyelvi többletnek a szerepe is a továbbtanulás szempontjából.

„A: Szóval, úgy vettem észre, hogy a tehetősebbje, az beadja magyar iskolába. Érted?

K: Mert hogy ez perspektíva?

A: Hát. Megtanul egy nyelvet. Nehéz a gyerekeknek, mert borzasztóan nehéz, mert nem érti még, amit akarsz neki mondani. Különösen első osztályba anyanyelvén kellene, hogy tanuljon. Ugye nem tud, nem ért meg mindent.

K: Ezeknek a gyerekeknek vannak a szüleik között felmenők magyarok? Tehát érzed azt, hogy lehet, hogy azért akarják, mert, hogy mit tudom én nagymama vagy nagypapa magyar?

A: Vannak olyanok. Vannak olyanok, hogy vannak magyarok, de vannak olyanok, hogy abszolút magyar nincs.

K: Ühüm. És gondolom, a szülők sem tudnak nagyon segíteni a... Tehát a szülők, azok abszolút nem tudnak magyarul.” (MA3)

Az interjúban az ukrán vagy vegyes házasságban élő diákoknál a magyar nyelv elsajátítása mint cél jelenik meg a továbbtanulás szempontjából, melynek eszköze a magyar tanítási nyelvű iskola választása. Ezen diákok számára természetesen semmilyen külön módszertan nincs kidolgozva, sem pedig külön tanárok, akik ezeket a nyelvi tényezőket figyelembe véve tanítanának. Ugyanazokat a folyamatokat figyelhetjük meg, mint amikor a magyar anyanyelvű diákok az ukrán nyelv elsajátítása érdekében választják az ukrán anyanyelvű intézményeket.

A líceumban az ukrán nyelv elsajátításának az igénye is szerepet játszik az iskolaválasztási tényezőkben. Hiszen ezek a diákok nagyrészt a környező falvak magyar településeiről érkeztek, ahol az államnyelvet nem tudják megfelelő szinten. A többi egyházi líceum közül Munkácsot az ukrán nyelvkörnyezeti hatás miatt is választják.

„AV: A líceumot így a szüleim ajánlották, vagyis hát az unokatestvérem hallott róla és ő mondta nekem, hogy milyen iskola. Láttam a programokat, hogy sok lesz a kirándulás, meg így a tanfolyamba is jó iskola, erős, tanítják az ukrán nyelvet.” (MSZILF)

„AV: Mi próbálkozunk felzárkóztatni, próbálkozunk sok mindent a gyerekekkel csinálni.

AK: Az hogyan zajlik? Mitől jobb?

AV: Az azt jelenti, hogy csak azokkal foglalkozunk, akik nagyon rosszan tudnak. Kizárjuk azokat, akik már úgy tudnak beszélni és nekik nem szükséges. Azért mert felszabadul, könnyebben... Többi előtt, akik nem tudnak beszélni, könnyebben beszél.” (MSZILI)

Az igazgató elmondásai alapján az államnyelv elsajátítása érdekében a diákok számára felzárkóztatási órákat szerveznek. Azonban ezzel párhuzamosan az elmondások alapján a diákok mégsem járnak be a városba, nem éri őket olyan nyelvkörnyezeti hatás, ami talán elősegíthetné az ukrán nyelv elsajátítását.

Munkácson a magyar szülők a magyar, az ukrán és az orosz tannyelvű iskolák között választhatnak (a „szegregált” cigány iskola ugyan magyar tannyelvű, ám ez a magyar szülőknél nem szerepel az iskolaválasztási döntésben). A magyar tannyelvű iskola választása mellett nagyrészt identitástényezők, a magyar nyelven való oktatás fontosságának az érvei állnak. Továbbá a magyar nyelv elsajátításának a fontossága a vegyes házasságban élő szülőknél/gyerekeknél és az ukrán anyanyelvű szülőknél/gyerekeknél is megjelenik, ezen indok háttérben nagyrészt a nyelvi többlet és a továbbtanulási szándék áll. De jelentősen dominálnak a családi mechanizmuson keresztül működő hagyományok is, melyek szintén a magyar tannyelvű iskolák mellett való döntést erősítik. Bár a szórványban az államnyelv elsajátítása a nyelvkörnyezeti hatás miatt – mely az egyik legfontosabb indoka az ukrán tannyelvű iskolaválasztásnak – nem okoz problémát.

Azoknál, akik nem magyar tannyelvű iskolát választanak gyerekeik számára, a döntés háttérben nagyrészt a lokális tényezők (iskola távolsága a lakóhelytől) és a magyar anyanyelvű cigányok létszámának az aránya áll, melynek hatására csökken az oktatás színvonala az adott iskolában. De persze itt is megjelennek az identitással kapcsolatos tényezők, melynek alapján egyre kevesebb magyar szülő dönt a magyar nyelvű oktatás és nevelés mellett.

A magyar anyanyelvű cigány szülők előtt az elemi iskolaválasztásnál szintén két út áll: egyrészt a magyar anyanyelvű, a város szélén elhelyezkedő „cigányiskola” választása, másrészt a város központjában lévő, szintén magyar nyelvű iskola választása. A két iskola közötti választást nagyrészt a lokalitás, a tudás elsajátítása és az anyagi helyzet befolyásolja. Az ukrán és az orosz tannyelvű iskolaválasztás itt szóba sem jön, ennek állami hivatali akadályozói is vannak.

A középiskolai választásnál a városi szülőket és gyerekeket az oktatás minősége, a jobb lehetőségek és a vallási tényezők befolyásolják. Ám a környező falvakból érkező diákokat a líceum mellett való döntésükben a kollégiumi elhelyezés és az ukrán nyelv elsajátításának az igénye is befolyásolja.

Beregrákoson például az interjúk alapján a többségi iskolaválasztást az alábbi tényezők befolyásolják:

- nyelvhasználat;
- továbbtanulás, boldogulás;
- oktatás és iskolai felszereltség;
- az iskola elhelyezkedése.

Nyelvhasználat

A nyelvhasználat és nyelvi regiszterek kérdése fontos részét képezi a szórványban élők iskolaválasztásának. Ezeken a helyeken az interjúk alapján kevésbé jelennek meg a különböző, az államnyelv elsajátításával kapcsolatos motívumok, bár a község specifikusságát (nyelvsziget volt sokáig) jelzi, hogy találunk olyan szülői véleményeket, melyek az államnyelv elsajátításának fontosságát jelzik iskolaválasztásukban.

„Én is ukrán iskolába jártam, ezért nem is volt kérdés, hogy esetleg magyarba járjon-e. Az iskolát tekintve szintén ukrán iskolában tanul. Házastársammal együtt döntöttük el, hogy ukrán iskolába fogjuk adni. ...

Leginkább azért adtuk ukrán iskolába, hogy tudjon rendesen ukránul beszélni, mert itt Ukrajnában másként nem boldogul az ember.” (B_UKSZ1)

Az interjúalanyaim többsége (kettő kivételével) vegyes házasságban nevelkedett, többségük mára csak a nagyszülőkkel (sok esetben már azzal sem) beszél magyarul, ebből kifolyólag a magyar tannyelvű iskola választása gyerekeik számára sok esetben csak plusz teher lenne.

„Mint már mondtam, otthon inkább ukránul beszélünk, de ritkán szoktunk magyarul is, főleg a férjem szüleivel. Nagyon igyekeznek a gyerekeim magyarul beszélni, szerintem alapfokon beszélnek a magyart, de most hetente járnak a vasárnapi iskolába, és haladnak.” (B_UKSZ1)

Mind a vegyesházasság, mind pedig a nagyszülőkkel való magyar nyelvhasználat erősen jellemzi a szórványoktatás helyzetét (ez esetben a többségi iskolaválasztást), illetőleg a szórvány létet. Mind a szlovákiai, mind a romániai empirikus kutatásokban olvashatjuk, hogy a vegyes házasságban született gyermekek száma jelentősen magasabb a szórvány területeken, valamint jelentős összefüggés figyelhető meg a családi etnikai összetétel és az iskolaválasztás között is.²²

„Magyarul beszélnek az egyik nagymamámmal és ukránul a többi nagyszülőmmel.” (B_UKT1)

„Otthon inkább ukránul beszélünk, mert úgy könnyebb, meg a barátaimmal is inkább, de vannak magyar barátaim is.” (B_UKT2)

Az elmúlt két évben Kárpátalján végzett kutatás eredményei is hasonló következtetésekre hívják fel a figyelmet.²³ De nyelvészeti kutatások is alátámasztják, hogy az etnikailag vegyes házasságokban élő gyerek nyelvhasználatára a legnagyobb hatást a család és a környezete gyakorolja, attól függően, hogy melyik nyelvű (ukrán, magyar vagy orosz) családtagjával vagy barátjával tölti ideje nagyobb részét.²⁴

²² Vö.: Árendás 2012, Lampl 2009, Bodó 2003.

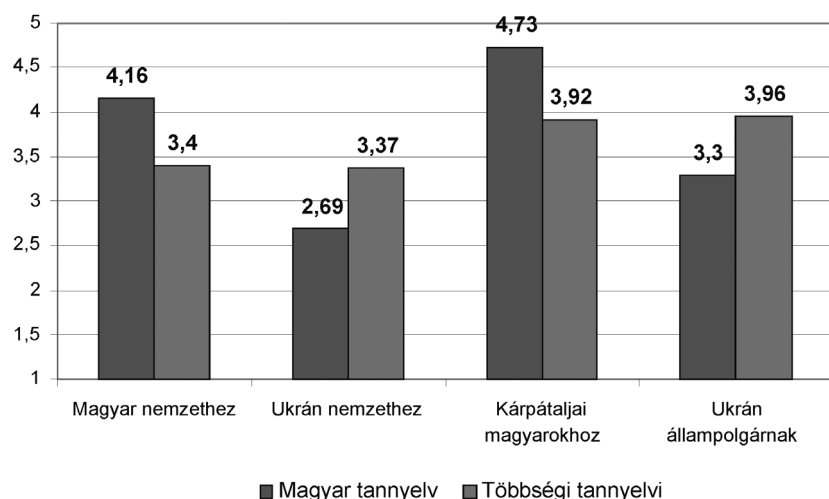
²³ Vö.: Ferenc-Séra, 2011, Papp Z., 2012.

²⁴ Vö.: Karmacsi 2007, Bartha, 1999.

A nyelvhasználattal kapcsolatosan meg kell említenünk, hogy a megkérdezett interjúalanyaim közül csak ketten végeztek magyar tannyelvű iskolában. Az egyik adatközlő állítása szerint a továbbtanulás éve alatt sajátította el az államnyelvet (azonban ő tanár, és még nincs gyereke), míg a másik adatközlő az „ő hibájából” tanulva (véltetően hátrány érte az államnyelv nem megfelelő szintű ismerete miatt), azért íratta ukrán tannyelvű iskolába gyermekét, hogy az jobban elsajátítsa az államnyelvet.

„Saját bajomból tanulva még jóval a gyerek megszületése előtt eldöntöttem, hogy a gyermekemet ukrán iskolába fogom járatni, mivel fontos, hogy jól megtanulja az államnyelvet, ha Ukrajnában szeretne érvényesülni. De ezt nemcsak én gondoltam így, a férjem is helyeselte. És amikor befejezte az ovit, nem volt kérdés, hogy hová írassuk. A szülőtől kaptunk tanácsokat, az én anyukám az ukrán iskola mellett szavazott, a férjem anyukája pedig a magyar iskolát ajánlotta. Csak azért döntöttünk az ukrán iskola mellett, hogy jól megtanulja az államnyelvet.” (B_UKSZ2)

Természetesen az interjúk alapján nem általánosíthatunk, ám a tannyelv (ki milyen tannyelvű iskolát végzett) és a nyelv megítélése, valamint a magyar identitás között is szoros összefüggés van.²⁵

Kötődések és tannyelv (Molnár, 2009)

A kérdésblokkot végezetül egy táblázattal szeretném befejezni, ami a nyelvhasználatra, az olvasásra vonatkozik a megkérdezett gyerekek és egy szülő interjú alapján.

²⁵ A kérdőíves felmérésekről l. Csernicskó 2009, Gereben 1999, Molnár 2010.

Olvasás és kommunikáció összefüggései

Kódok	Olvasás	Kommunikáció
B_UKT1	„...inkább ukránul szoktam olvasni könyvet”.	„Van 2 igazi barátom. Ukránul beszélek velük.” „Mint már mondtam, otthon inkább ukránul beszélünk, de ritkán szoktunk magyarul is, főleg a férjem szüleivel.”
B_UKSZ3		„Itt jöttem Rákossra mamához meg nagyapához és itt megtanultam. K. Nagyapád meg mamád magyar volt? V. Igen, ők magyarok voltak, aztán úgy tanultam meg. Nekem könnyebb ukránul. Én csak itt beszéltem magyarul, szomszédokkal vagy így valakivel. Én a gyerekekkel is ukránul beszélek.”
B_UKT		„Az ukrán barátaimmal ukránul, a magyar barátaimmal magyarul beszélek.”
B_UKT2	„Igen, olvastam nemrég az Egri Csillagot.”	
B_UKT3		„Magyarul beszélek a nagyszüleimmel.”

Oktatás és az iskola felszereltsége

Az interjúkban iskolaválasztási motivációként jelen vannak az oktatás minőségével, a tanárok megítélésével és az iskola felszerelésével kapcsolatos motívációk is.

„Jó tanárok vannak, van interaktív tábla, jó tanulási lehetőségek vannak.” (B_UKSZ3)

„Meg vagyok elégedve, jól felszerelt, plastik ablakok vannak.” (B_UKSZ2)

De találhatunk negatív visszhangot is az iskolával kapcsolatban, ami nagyrészt a tanárok magatartására és nevelési módszereire vonatkoznak.

„Amit negatívumként mondanék, hogy néha nagyon szigorúak, néha meg nem tudnak fegyelmezni.” (B_UKSZ1)

„Ami nekem nem tetszik az iskolában, hogy a tanárok sokszor nem bírnak a tanulókkal, néha verik is őket, meg nem mindegyik tanár jó.” (B_UKT2)

Az iskola megítélésével kapcsolatban a magyar nyelvű iskola ellen is hoznak fel érveket a szülők iskolaválasztási motívációikban, melyek a gyerek jövőbeli boldogulásával és továbbtanulásával függnek össze.

„K. Miért nem magyarba?

V. A magyar iskolával úgy vagyok, hogy közelebb van, de tanulni valahova akar menni, feljebb, akkor a nyelv most olyan, hogy mindenütt kell, több helyett kell az ukrán nyelvet, mint a magyart.” (B_UKSZ3)

Az intézményi tényezők fontossága, az iskola felszereltsége, külön az oktatás minősége, a tanárok megítélése, valamint a családi minták („szülők ott tanultak, anyukám ott tanít”) mind-mind meghatározó ezen a településen is az iskolaválasztásnál. Ezek a döntések – különösen a kisebb falvakban – nagyban meghatározhatják a család döntéseit.

Továbbtanulás, boldogulás

Az interjúkban hangsúlyosan jelen voltak a továbbtanulással, a jövőbeli tervekkel kapcsolatos tényezők. Mind a szülői, mind pedig a tanulói interjúkban ennek kapcsán az ukrán nyelven való érvényesülés és az ukrán nyelvű továbbtanulás szándéka jelenik meg. Íme, néhány vélemény a diákok jövőbeli elképzeléseiről:

„Már gondolkoztam azon, hogy mi szeretnék lenni, de még nem döntöttem el. Persze szeretnék továbbtanulni egyetemen vagy főiskolán, és gondolom, ukránul.” (B_UKT1)

„Ha nagy leszek, autószerelő szeretnék lenni. Ehhez valamelyik szakközépbe fogok jelentkezni, de Munkácson csak ukránul lehet tanulni az ilyen iskolákban.” (B_UKT3)

„Azt még nem döntöttük el, hogy hová megy majd tovább tanulni, de az is a saját döntése lesz, meg persze az is, hogy milyen nyelven szeretné folytatni. Szerintem, már ha eddig ukránul kezdte, akkor ukránul is folytassa tovább. És így jobban fog majd tudni érvényesülni Ukrajnában.” (B_UKSZ1)

„Szeretnék majd tovább tanulni a kilencedik osztály után, de azt még nem tudom, hogy hol szeretnék majd egyetemre vagy főiskolára is menni, és ukránul szeretnék tanulni.” (B_UKT1)

Az interjúk alapján láthatjuk, hogy a diákok még nem döntötték el teljesen, hogy hol és mivel szeretnének foglalkozni, de az mindenképp érdekes, hogy nyelvi helyzetükből adódóan (elegendő-e a magyar nyelvtudás a magyar nyelvű képzéshez?) többnyelvűek, mégis a többségi oktatást preferálják.

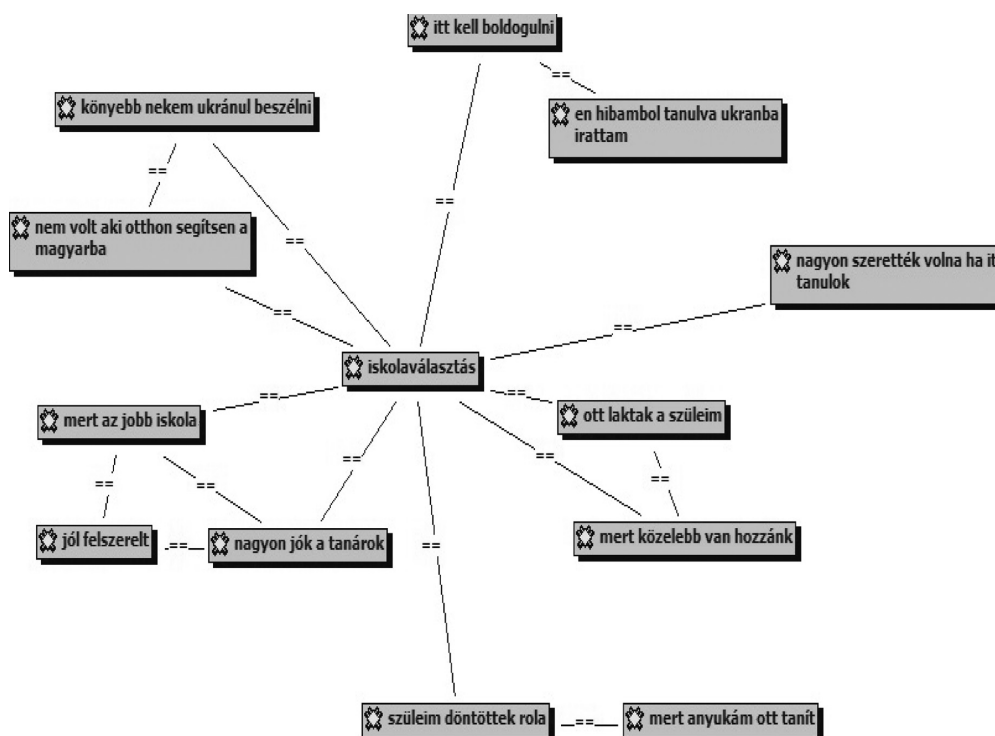
Az egyik interjúalanyánál megjelenik a magyar nyelvű szakképzés hiánya is, hiszen a Kárpátalján működő 14, I–II. fokozatú felsőoktatási intézmény közül csak ötben folyik magyar nyelvű képzés.²⁶ Illetve egyik interjúalanyomnál jelenik meg a továbbtanulásban a tannyelv folytonossága: azaz hogy milyen tannyelvű iskolába járt a gyerek, azon a nyelven tanuljon tovább. Bár itt felmerül az újabb kérdés, hogy mennyire tudna magyar nyelven ismereteket szerezni az adott diák. A szülői véleményben elhangzik a továbbtanulás, az ukrán nyelven való boldogulás is. Hasonló motivációs tényezők az elmúlt évben készített interjúkban is megjelentek.²⁷

Sokkal hangsúlyosabb szerepet kap a nyelvtudás, a nyelvhasználat megléte. Míg a nagyvárosi szórványban (Munkácson) a kisebbségi iskolaválasztást

²⁶ Részletesen I. Orosz, 2010.

²⁷ Vö.: Ferenc-Séra, Séra, 2010.

sok esetben a magyar nyelv erősítése, különböző identitástényezők befolyásolták, addig Beregrákoson a többségi iskolaválasztást a magyar nyelv nem megfelelő szintű ismerete (a megkérdezettek szülők az interjúk alapján a nyelvcsere különböző stádiumában vannak, már nem anyanyelv-domináns kétnyelvűek) és az oktatás minősége befolyásolta.

Iskolaválasztási motivációk Beregrákoson

Interjúk, fókuszcsoportos interjúk elemzése Zoboralján

Az alábbiakban a tanulmány terjedelmi korlátait figyelembe véve az interjúkban legtöbbször előforduló kódcsalád közül a nyelvhez, az iskolaválasztáshoz fűződő véleményeket elemzem.

Magyar iskola (a nyelv presztízse)

Hogy egy nyelv minél tovább fennmaradhasson, elengedhetetlen, hogy legyenek beszélői, illetve legyen hol használni az adott nyelvet. A magyar nyelv fennmaradása Szlovákiában is szorosan összefügg az anyanyelv presztízsével, a nyelvnek a különböző nyelvhasználati színtereken való minél szélesebb megjelenésével.

A megkérdezett interjúalanyok némelyike úgy vélte, hogy a magyar nyelvet egyre kevesebben használják Zoboralján, egyre több olyan kommunikációs helyzet van, ahol már nem tudnak – sok esetben nem akarnak – magyar nyelven megnyilatkozni a beszélők.

„Ha egy idegen idejött, kénytelen volt beolvadni és megtanulni a (magyar) nyelvet. Most már nincs rá módja, mert mindenki szlovákul beszél vele.” (A_I_1)

Az interjúrészlet több fontos dolgot is magában rejt: egyrészt a magyar nyelvnek nagyobb volt a presztízse az adott közösségben, területen. Egy „idegennek”, vélhetően annak, aki nem helyben született, ahhoz, hogy az adott településen jól érezze magát, el kellett sajátítania a többségi, ebben az esetben a magyar nyelvet. Másrészt az idézett mondat második fele épp azt jelzi, hogy a magyar nyelv presztízse csökkent, illetve szűkült a nyelv használati köre is.

„És ez a mi legnagyobb problémánk és ennek a hatásai. Valaki itt elmegy innen bármilyen hivatalba dolgozni, rengeteg hipermarket, meg nem tudom kórházakba nővérként, akármi. Teljes szlovák környezetben van, reggeltől estig szlovákul beszél, szlovák témák, szlovák problémákról. Úgyhogy nincsenek olyan helyek, munkahelyek, ahol 3-4-5 magyar most együtt lenne, és közösen vitatják meg a magyar ügyeket. Míg a tömbvidéken ez megy. Akár egy boltban, akár egy gyárban, ott együtt vannak a magyarok, és a magyarság kérdéseivel ott is tudnak foglalkozni. Itt nem.” (Z_E_14)

Az elbeszélés a kétnyelvű szórvány környezet nyelvhasználati jellegzetességeit mutatja be, melyeket már több kutatás is bizonyított.²⁸ Hogy egy adott közösség a két vagy több nyelv melyik stádiumában van, hogy balansz kétnyelvűségről, hogy anyanyelv-domináns kétnyelvűségről, esetleg többségi nyelvű domináns kétnyelvűségről beszélünk, azt az anyanyelv különböző nyelvhasználati színtereken való megjelenésével, az egymással való kommunikáció alapján állapíthatjuk meg.

„Otthon csak magyarul. Szórványba élünk, és az nagyon gyakori volt, hogy orvoshoz megyünk, boltba megyünk, vagy bárhova, ott már gyakrabban a családon kívül találkozik az ember (a) szlovákkal.” (N_I_9)

Lanstyák István felvidéki nyelvész szerint: „A döntő az, hogy a szlovákiai magyaroknak milyen lehetőségeik vannak anyanyelvük használatára a magán- és a közélet különböző színterein. Minél kisebb mértékben szorulnak rá a beszélők a másik nyelvre, annál inkább anyanyelv-domináns a kétnyelvűségük, s így annál kevésbé jelentkezik anyanyelvükben a másik nyelv hatása.”²⁹

„AV: Ezeket nem tanítják meg magyarul a mostani gyerekeket. Ezek már nem tudnak (magyarul).

AK: Úgy, hogy a nagymama még magyarul beszélt?

²⁸ A teljesség igénye nélkül: Csernicskó, 2009, 2005; Lanstyák, 2002, Lampl, 2009, Péntek, 2002.

²⁹ Lanstyák, 2005, p. 66.

AV: Nagymama még magyarul beszélt, de az unoka már nem. *Esetleg az unoka úgy szólítja meg a nagymamát, hogy »Nagymama«, de szlovákul szól hozzá. Itt ez a probléma, hogy itt már meg sem tanítják a gyerekeket magyarul. Ez főleg Gímesre jellemző. Itt a szomszéd faluk, azért Kolon, Zsére még nem annyira, de Gímes már nagyon.*” (G_I_5)

Mint ahogy azt már említettem, a többnyelvű közegben a nyelvek használata alapján következtethetünk a közösségben zajló folyamatokra is. Az idézet jól jelzi az adott közösségben lévő folyamatokat is, miszerint: a harmadik generáció már a nagyszülőkkel sem beszél magyar nyelven, tehát két generáció alatt egy családban végbement a nyelvváltás (magyarról szlovákra). Az interjúrészből nem derül ki pontosan, hogy ezt mi okozza: a vegyes házasság vagy épp tudatos döntés, az elbeszélésben ebben az esetben már csak a végkifejletet találjuk.

„AV: Mert eddig legalább úgy volt, hogy a szlovák tagozaton a gyerekek kimentek a folyosóra, és magyarul beszéltek.

AK: Most már nem?

AV: Most már nem. A szülők egymás között magyarul beszélnek, a gyerekek pedig szlovákul szólnak.” (ZS_I_12)

A negyedik osztályban készített fókuszcsoportos interjú eredményei sem mutatnak mást a nyelvek használhatósága tekintetében.

„AK: És milyen nyelven szoktatok velük beszélgetni?

AV1: Szlovákul, akik értenek szlovákul. És akik magyar szlovákul értenek, azokkal magyarul.

AK: Magyar szlovákul, az mit jelent?

AV2: Magyarul és szlovákul is beszélnek, vagy olyan is-is.” (N_F_10)

A nyelvhasználat tekintetében mindenképp fontos megemlítenünk az elektronikus térben való kommunikációt, a tévé nyelvét, a zenehallgatás nyelvét, ezek szintén árulkodhatnak egy-egy közösség nyelvi állapotáról.

„AK: Milyen nyelven szoktad nézni a tv-t?

AV1: Magyar és szlovák.

AK: Azt is élvezed? Megérted?

AV1: Sportok, azok mind szlovákul vannak.

AK: Kinek szoktál drukkolni? Focirajongó vagy? Vagy milyen?

AV1: Foci meg hoki.

AK: És milyen nyelven nézed a tv-t?

AV2: Magyar, szlovák, angol.” (N_F_10)

Mivel szórvány közegben az államnyelv támogatottsága magas, nem okoz problémát a szlovák nyelv ismerete – ellentétben például a tömbmagyar vidékekkel –, ebből kifolyólag a tévézés, a zenehallgatás nyelve sem egy, hanem kettő vagy akár több nyelvre bővül.

Vegyes házasság

Szintén a nyelvhasználattal függ össze a következő nagyobb kódcsalád is, melyet elemezni szeretnék.

A tanulmányom elején közölt néhány statisztikai adattal már utaltam arra, hogy milyen mértékben változott meg azon magyar nemzetiségű diákok aránya, akik az anyanyelvű iskola helyett a többségi nyelvű nevelésben és oktatásban részesülnek Zoboralján.

„De sajnos a politika is úgy hozza, és talán a házasságok is – több a vegyes házasság most már –, és ebből a vegyes házasságból már csak a szlovák tagozatra íratják be a gyerekeket.

Itt vannak, magyarok vagy magyarul beszélnek, és szlovák tannyelvű iskolába, osztályba járnak a gyerekeik.” (A_I_1)

Az interjúalanyaim közeli/távoli rokonsága között találhatunk olyanokat, akikkel adatközlőim már nem beszélnek magyar nyelven, ez nagyrészt a vegyes házasságok következményeként alakult így.

„Most már előfordul, hogy magyar–magyar szülő is szlovák nyelvű alapiskolába adja, de ezek, akik most járnak, nagyrészt vegyes házasság. Ránézek a vezetéknevre, egy osztálynak a névsorára, hogy nem nagyon van Száraz, vagy Veres, vagy Kovács. Ezek olyan nevek, hogy vagy ide benősültek, vagy itt mentek férjhez, vagy itt vettek házat. Ez jellemző az óvodára is.” (N_I_9)

Egy 2011-ben készült felmérés alapján, melyet a B Fókusz Intézet készített a négy nagyobb Kárpát-medencei régióban, kiderül, hogy az államnyelvi képzésben részt vevők többsége vegyes házasságból származik.³⁰

*„Nekem is volt osztálytársnőm, illetve évfolyamtársnőm, mit mondjak, fél szlovák, vagy fél magyar környezetből, magyar gimnáziumban érettségizett, **persze szlováknak vallotta magát**, annak is vallja. Ezek iszonyúan bonyolult dolgok. Kit, mit, miért, mi vezényel oda? Ha én tudnám a választ, akkor, higgye el, megmondanám.” (A_T_2)*

Az interjúrészletből visszaköszönnek azok a kutatási eredmények, melyek azt bizonyítják, hogy az identitás, az anyanyelvhasználat és az iskolai tannyelv szoros összefüggésben állnak egymással.

A kutatások egyértelműen igazolják, hogy a nem magyar nyelvű iskolát végzettek, de magyar gyökerű egyének jelentős része már nem (vagy nem csak) magyar identitásúnak vallja magát.³¹

³⁰ Dobos, 2011.

³¹ Csernicskó 2009, 2011; Gereben 1999, Lanstyák–Szabó Mihály, 1997, Göncz 2005, Dobos, 2011 stb.

Iskolaválasztási motivációk

Az iskolaválasztás mozzanata, az óvodától a felsőoktatásig végső soron az egyén életpályáját, társadalmi mobilitását határozza meg. A tudatos és kevésbé tudatos döntések hátterében is számos vélt vagy valós elképzelés, döntési motiváció áll. Míg az óvodai és iskola tannyelv választásánál a szülők döntenek, addig a felsőoktatásba való kerülés, a későbbi tervek az egyén döntései alapján születnek meg.

Nem kis mértékben determinálja a döntéseket az adott tannyelv folytonosságának a tényezője is: azaz hogy a gyerek milyen tannyelvű iskolában kezdte meg óvodai vagy elemi iskolai tanulmányait.

A hét településen készített interjúk alapján az iskolaválasztás makroszintű döntéseit három főbb tényező befolyásolja: *minta követése, támogatáspolitikai, érvényesülés.*

Hogy milyen iskolát válasz a szülő gyereke számára, azt befolyásolja annak a ténye is, hogy az adott osztályban hányan tanulnak, lesz-e padtársa, kikkel fog napi kapcsolatot teremteni. Az elbeszélések alapján mind a magyar, mind pedig a szlovák iskolaválasztásra hatással van egy ún. *mintakövetés.*

„Én ezt egyszerűen nem tudom megmagyarázni. Volt egy apuka, és azt mondta, **hogy ez a divat**, hogy szlovákba járjon a gyereke. És nagyon hajlok arra, hogy *tényleg az lenne. Hogy a bárány effektus*, hogy egy megindul, a többi meg megy utána.” (A_I_1)

„Igen, most meg az a helyzet, mivel 1 vagy 2 gyerek lenne, ő azért nem adja, mert nem lesz neki barátja.” (A_T_2)

Az interjúkban a családi mintakövetés is tetten érhető, azaz azért íratják a szülők szlovák vagy épp magyar tannyelvű/tagozatú iskolába a gyermeküket, mert a szülők, valamelyik rokon, esetleg testvérek is az adott iskolában végezték tanulmányaikat.

„AV1: Anyum szerintem idejárt.

AV2: Apum az ide.

AV3: Nekem szerintem anyum járt ide.” (N_F_10)

Az iskolaválasztásra a helyi politikai folyamatok, az anyaországi támogatáspolitikai, a gazdasági tényezők is hatással lehetnek. A választási mozzanatnál ezen tényezők pozitívan, illetve negatívan is alakíthatják a döntéseket. Kárpátalján például a magyar oktatási hálózat működésére 2008-tól kezdődően negatívan hatottak mindazon állami intézkedések, melyek szűkítették az anyanyelvű iskolahálózat presztízsét, azt sugallva, hogy az anyanyelven való oktatás nem olyan értékes, hiszen nem érettségizhetsz, nem felvételizhetsz a saját anyanyelveden.³²

³² Csernicskó, 2009, Séra 2013b.

A másik fontos tényező a *támogatáspolitik*a kérdése, ami megfelelő esetben erősíthetné az anyanyelvű oktatást Felvidéken is. Az oktatási-nevelési támogatásra mind a szülőkkel készített kérdőívben, mind pedig az irányított beszélgetések témaköreiben kitértem.

„Nem nagyon, mert eddig az a tapasztalatom, hogy tényleg a Rákóczi Szövetség iparkodott, hogy támogassa a szülőket. Nem vettem észre. A szülőknek jól jön, hogy megkapják, de úgy veszem észre, hogy nem azért adják magyarba a magyar szülők.” (A_I_1)

„AV: Valamikor, amikor kezdődött ez, a szülőknek amit adtak, ez a »szülőföldön magyarul« ilyen elnevezéssel pénz, annak legalább az 1/3-ával az iskola rendelkezhetett. És szerintem sokkal nagyobb hatékonysága volt annak, hogy nálunk volt a pénz, mert vehettünk rajta segédeszközöket, mehattunk kirándulni. Olyan dolgokat csinálhattunk, amire a szülő most nem biztos, hogy odaadja a pénzt. Mert ha én azt mondom a szülőnek, hogy fizessen be 40 eurót, és akkor elmegyünk Budapestre kirándulni, nem biztos, hogy odaadja. De ha az a pénz itt van az iskolában, akkor én abból kiveszem, és elviszem a gyerekeket Budapestre. Úgyhogy, azért mondom, hogy szerintem ez, hogy csomagokat és pénzt adunk a szülőknek.” (G_I_5)

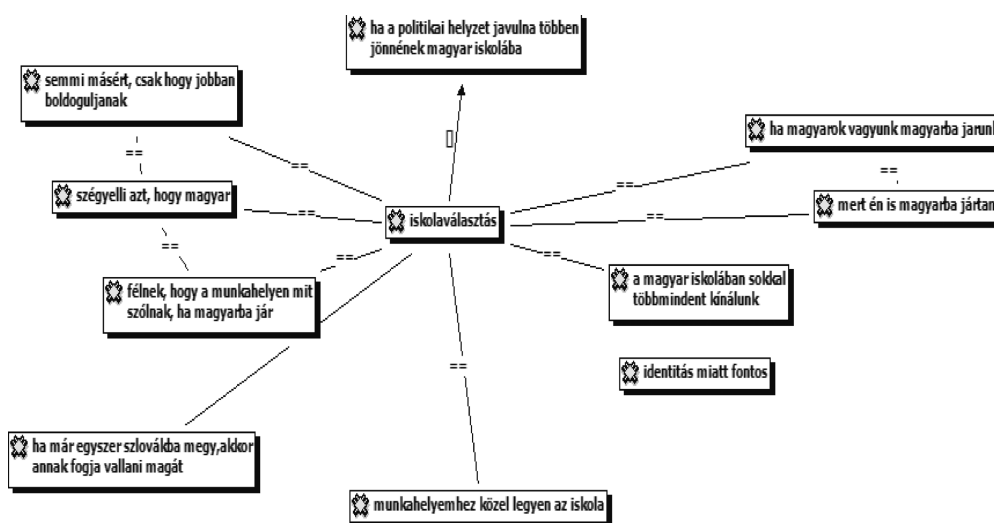
Fontos megemlíteni, hogy ebben a környezetben nem játszik szerepet a magyar tagozat választásában a támogatáspolitik, nevezetesen az oktatási-nevelési támogatás. Kárpátalján, Munkácson (nagyvárosi szórványban) készült felmérésben szintén hasonló eredményeket kapunk: az említett támogatás nem befolyásolja az iskolaválaszt.

A szülői döntések egyik leggyakoribb motívumai közé sorolható az a tévhit, hogy a gyerek, ha többségi tanítású iskolába jár, akkor jobban fog boldogulni, érvényesülni. Az *érvényesülés* mint motívum az interjúkban is megjelenik.

„Ők is ezzel magyarázzák, hogy ha majd oda fognak járni, **jobban fognak tudni érvényesülni**. De viszont rá tudok mutatni 100 olyan emberre, aki oda járt azzal a hiszemmel, hogy jobban fog érvényesülni, és nem vitte többre, mint aki magyar iskolába járt. Sőt még az magasabb szintet elért, mondjuk a főiskolát végzetek aránya sokkal nagyobb ebben a faluban, mint azoknak, akik oda jártak.” (CS_E_15)

„Tehát van olyan, aki már nem jár el utána magyar környezetbe, mert jobban akart **érvényesülni**. Én mondjuk, ismerek olyat is, aki **szégyelli magát emiatt**, hogy szlovák iskolát választott a gyermekének, de mégis meglepte. De én ehhez most mit szóljak? Tehát ez. Ez például, konkrétan nagyon közeli ismerős, majdnem rokon szinten vagyunk, és kerüljük is a témát, ha találkozunk, mert csak összevesznénk rajta. Nem tudom megérteni az ő érveit.” (P_I_11)

Az interjúkban találhatunk még számos más motívumot is, melyeket az alábbi ábra mutat be. Az ábra jobb oldalán a magyar nyelvű iskolaválasztást szemléltettem, míg bal oldalt a szlovák nyelvű iskolaválasztáshoz köthető motívum, esetleges eredmények láthatók.

Iskolaválasztási motivációk Zoboralján

Összegzés

Írásomban az eddigi eredményeim alapján megpróbáltam néhány fontosabb jellegzetességet bemutatni a Kárpátalja és Felvidék szórvány településein élő szülők és gyerekek iskolaválasztási motivációinak háttéréről.

Tanulmányomban Kárpátalján, Munkácson és Beregrákoson végzett interjúk elemzésének a főbb eredményeit emeltem ki. Majd ezt követően a Felvidéken, Zoboralján, a magyar oktatási intézmények vezetőivel, az oda járó diákokkal, valamint a diákok szüleivel készített interjúk alapján megpróbáltam feltérképezni azokat a tényezőket, melyek hatással vannak az elemi iskolaválasztásra.

A zoboraljai interjúk elemzése számos olyan rejtett motívumot és narratívát hozott felszínre, melyek által még teljesebb képet kapunk az ottani magyar oktatás helyzetéről, az iskolaválasztást befolyásoló tényezőkről. Ezek nagy része már a meglévő kutatásokat igazolja, azonban mégis jelentősen eltérnek a Kárpátalján, a szórványban végzett kutatásaimtól. Míg Kárpátalján készült kutatásaim alapján Beregrákoson és Munkácson a nyelvi tényező, a „wight flight” jelenség, illetve a magyar nyelv nem megfelelő szintű ismerete jellemzi a szórvány iskolaválasztását, addig Szlovákiában a magyar nyelv presztízsének a csökkenése jelenti a legfőbb tényezőt.

A tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy részletesen bemutassam azokat a főbb kódcsaládokat, melyek fellelhetők az interjúkban, azonban megállapítható, hogy a magyar nyelv presztízse, a vegyes házasság és az iskolaválasztási motivációk témakörei fordultak elő a lehangsúlyosabban a beszélgetésekben.

Noha az elemzésemben nem térek ki rá részletesen, de összefoglalásomban meg kell említenem, hogy az intézményvezetőkkel készített interjúkban fontos szerepet kap a jövőkép, az iskola fennmaradásának a latolgatásai is. 2015-től az új szlovák oktatási törvény értelmében a zoboraljai magyar oktatás teljes felszámolása fog megtörténni, hiszen ahol tizenegy főt nem fogja elérni a diáklétszám az adott osztályban, ott nem fognak magyar nyelvű osztályt/tagozatot nyitni. S mivel a nagycétényi iskolán kívül jelen adatok szerint sehol nem lesznek elsősök, félő, hogy a magyar nyelvű oktatás teljes leépülése, megszűnése fog két éven belül ezen a vidéken lezajlani.

Mindezek után feltehetjük a kérdést: milyen lesz a kárpátaljai és a felvidéki magyar nyelvű oktatás tíz év múlva? Lesznek-e olyan magyar szülők, akik ezen tendenciát esetleg megfordítják, elegendő-e beiratkozási program, a szórványstratégia ahhoz, hogy hosszú távon lelassítsuk, esetleg megállítsuk ezen térségben a nyelvcserét, evvel együtt az egyének nyelvváltását?

Mindezek megválaszolása, a cselekvési tervek meghozatala nem történhet tudományos megalapozottságú kutatások nélkül, ehhez próbált egy töredékkel hozzájárulni ezen tanulmány is.

Irodalomjegyzék

- Árendás Zsuzsa: Az iskolaválasztás elbeszélései. *Társadalmi együttélés* (2012), 1. sz. Forrás:
http://www.tarsadalmiegyuttes.hu/id-17-tarsadalmi_egyuttes_2012_1_szam_arenda.html
- Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései – Beszélők és közösségek*. Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. Ungvár, 2004, PoliPrint.
- Bodó Barna: Identitás és szórványdiskurzus. *Kisebbségkutatás* (2003), 2. sz.
- Cummins, Jim: *BICS and CALP: Empirical and theoretical status of the distinction*. In: Street, B. –Hornberger, N. H. (eds.): *Encyclopedia of Language and Education*, 2nd Edition, Volume 2: Literacy (pp. 71–83). New York, Springer Science + Business Media LLC.
- Csernicskó István: Az ukrainai oktatáspolitikai a nyelvi asszimiláció szolgálatában. *Nyelvünk és Kultúránk* (2001), 2. sz. pp. 15–23.
- Csernicskó István – Göncz Lajos: *Tannyelvválasztás a kisebbségi régiókban: Útmutató a kárpátaljai magyar szülőknek és pedagógusoknak*. Budapest, 2009, Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala.
- Csernicskó István (szerk.): *Nyelvek, emberek, helyzetek: a magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár, 2010, PoliPrint.
- Dobos Ferenc (szerk.): *Szociológiai kutatások a határon túli magyarság körében. Kutatási jelentés*. 2011.
- Ferenc Viktória – Séra Magdolna: Iskolaválasztás Kárpátalján. *Kisebbségkutatás* (2012), 3. sz. pp. 399–418.

- Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest, 1999, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék, 1999, Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos: A kétnyelvűség pszichológiája. In: Lanstyák István – Vanèoné Kremmer Ildikó (szerk.): *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. 33–Dunaszerdahely, 2005, Gramma Nyelvi Iroda.
- Karmacsi Zoltán: Etnikailag vegyes házasságban nevelkedő gyerekek nyelvhasználatának jellemző vonásai. In: Híres – Karmacsi – Márku (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. 16. EK. Anyagai, Budapest–Beregszász, 2011, Tinta Könyvkiadó, p. 343–349.
- Kelemen László – Szoták Szilvia – Göncz Lajos: *Tannyelvválasztás a kisebbségi régiókban: Tájékoztató füzet burgenlandi magyar szülőknek és pedagógusoknak*. Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala, Budapest, 2009.
- Kolláth Anna – Varga István Štefan – Göncz Lajos: *Magyar 1 vagy magyar 2? Tannyelvválasztás a Muravidéken: Útmutató magyar szülőknek és pedagógusoknak*. Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala, Budapest, 2009.
- Kontra Miklós (szerk.): *Hasznos nyelvészet*. Forum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010, p. 140.
- Lampl Zsuzsanna: A nemzeti identitás, avagy a márka megőrzése. In: Tóth Károly (szerk.): *Hatékony érdekérvényesítést*. 2009, Fórum.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, 1997, Kalligram Könyvkiadó.
- Lanstyák István: A kétnyelvű oktatás veszélyei Szlovákiában. In: Ring Éva (szerk.): *Felzárkózás vagy bezárkózás? A többnyelvű oktatás előnyei, veszélyei a kisebbségi közösségek életében*. Budapest, 2005, EOKIK, pp. 43–73.
- Molnár Anita: Tannyelv és nemzeti identitás kapcsolata egy 2006-os felmérés tükrében. In: Karmacsi Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelv, identitás és nevelés a XXI. században*. Ungvár, 2009, Poli Print. pp. 117–122.
- Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár, 2007, Poli Print. p. 10.
- Papp Z. Attila: Az iskolaválasztás motivációi és kisebbségi perspektívái. *Kisebbségkutató* (2012), 3. sz. pp. 399–418.
- Péntek János: Nem őrizni: használni kell a nyelvet! In: A. Jászó Anna – Bódi Zoltán (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Budapest, 2002, Tinta Kiadó. pp. 267–273.
- Sándor Anna: Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban. Pozsony, 2000, Mercurius Könyvek, Kalligram Kiadó.
- Sándor Anna: *Nyelvi attitűd kisebbségben*. Magyar Nyelv, <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/01-1/sandora.htm>
- Séra Magdolna: Az iskolai tannyelvválasztás szerepe a kárpátaljai magyar kisebbség jövője és megmaradása szempontjából. In: Kötél Emőke – Szarka László (szerk.): *Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika*. Budapest, 2009, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, pp. 241–267.
- Séra Magdolna: Érvek és ellenérvek az iskolai tannyelvválasztásban (avagy az oktatáspolitikai változások hatása a kárpátaljai magyar közösségre, irányított beszélgetések alapján). In: Fábri István – Kötél Emőke (szerk.): *Határhelyzetek 3. Önmeghatá-*

- rozási kísérletek: hagyományőrzéstől a nyelvi identitásig.* Budapest, 2010, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, pp. 161–185.
- Séra Magdolna: Nyelvpolitika, tannyelvválasztás és oktatási stratégiák a kárpátaljai magyar közösség viszonylatában. In: Parapatics Andrea (szerk.): *Félúton 7.: A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa.* Budapest, 2012, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/Sera%20Magdolna_KESZ.pdf
- Séra Magdolna: Magyarok a szórványban a többségi oktatásban (interjúzás tapasztalatai Beregrákoson). In: *Kisebbségkutatás* (2013a), 4. sz. pp. 122–137.
- Séra Magdolna: Az oktatási-nevelési támogatás szerepe az iskolai tannyelvválasztásban Kárpátalján. In: Szoták Szilvia (szerk.): *Határhelyzetek V. Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetben.* Budapest, 2013b, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, pp. 310–335.
- Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek.* Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány, pp. 6–7.
- Tátrai Patrik: Etnikai identitás a magyar–szlovák nyelvhatáron. In: *Kisebbségkutatás*, 2003, http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2003_01/cikk.php?id=485
- Zilzi Zoltán (szerk.): *Iskoláink – jövőnk Zóboralján.* Nyitra, 2013, Central European Foundation és a Bethlen Gábor Alap támogatásával, p. 313.
- www.uips.sk
- <http://www.kmkf.hu/tartalom/ertekrend.pdf>
- http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2003_01/cikk.php?id=485

TARJÁN TAMÁS

Lex Apponyi

Bevezetés

Jelen dolgozat a *Lex Apponyi* néven elhíresült – valójában három különálló – törvénnyel¹ és a névadó Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi miniszteri tevékenységével foglalkozik, mely téma napjainkban is vitára sarkallja és élénken foglalkoztatja a közvéleményt, de amellyel kapcsolatban a mai kor embere számos alkalommal valótlan információval találkozik, és téves hiedelmeket örökít tovább. Kutatásom során magam is megtapasztaltam a laikusok körében, hogy egy évszázad elteltével milyen kép él a *Lex Apponyiról*, és számos alkalommal találkoztam olyan vélekedéssel, miszerint ezek a törvények az erőszakos asszimilációs politika, a nacionalista sovinizmus ékes bizonyítékai lennének, ennek megfelelően a nemzetiségi iskolák bezárását, a nemzeti kisebbségek oktatásának betiltását célozták meg. Ezen hiedelmek javarészt két forrásból táplálkoznak: az egyik az 1910-es években, illetőleg a Trianon után megjelenő propagandairodalom,² mely előbb az Osztrák–Magyar Monarchia és az integer Magyarország szétszabdálását, később pedig az utódállamok erőszakos nacionalista oktatáspolitikáját igyekezett legitimálni, a másik pedig a forrásait felületesen kezelő kortárs sajtó, mely ugyanakkor meghatározza a közgondolkodást.³ Elsősorban a forráskritika hiányával magyarázható, hogy a régi propagandaművek állításai gyakran „élednek újjá” modern szövegekben, nem csupán angol, de magyar nyelven is.

Hogy példát is említsünk: Vasile Stoica *The Roumanian Question* című 1919-es műve – melyet az Egyesült Államokban, Pittsburghben adtak ki –

¹ Dolmányos István 1968-as tanulmánya és Szalay László 1981-ben írt doktori disszertációja is e három törvény együttesét nevezi meg „*Lex Apponyiként*”, de egy ismeretterjesztő televíziós műsorban (*Miért? 1907. június 2.: A Lex Apponyi törvények*; MTV2 2007. május 27., elérési helye: <http://nava.hu/id/380440/>) ifj. Bertényi Ivánnál is ezzel a felfogással találkozhatunk.

² A *Lex Apponyival* kapcsolatos, később a köztudatba ivódó túlzások már a törvény beiktatása előtt szárnyra kaptak. Dolmányos, 1968, p. 505.

a magyar nemzetiségi politika elnyomó jellegét azzal igyekezett demonstrálni, hogy azt állította, a *Lex Apponyi* alkalmazása során több ezer román népiskolát zártak be Magyarországon 1907 után,⁴ mely kijelentést az angol nyelvű *Wikipédia* Apponyi Albertről szóló szócikke tényadatként tárja a mai olvasó elé.⁵ A tények meghamisítását a *Katolikus Lexikon*,⁶ illetve Mikó Imre is felpanaszolta a nemzetiségi politikáról írt nagyszabású munkájában, miszerint a trianoni utódállamok propagandája azt terjesztette Nyugaton, hogy a *Lex Apponyi* értelmében 1907-től kötelezővé vált a főbb tantárgyak magyar nyelvű oktatása. 1918 után Románia – nevezetesen Constantin Angelescu közoktatásügyi miniszter – a *Népszövetség* előtt ezzel az érveléssel védelmezte diszkriminatív oktatásügyi intézkedéseit.⁷ Jelen dolgozatban – a törvényszövegek és a rendelkezésre álló szűkös szakirodalom segítségével – azt kívánom megvizsgálni, hogy mi az igazság ezen állítások és vádak körül, miként értelmezhetjük e sokat támadott jogszabályokat, és milyen hatást gyakoroltak Apponyi törvényei a 20. század elején a népiskolai nemzetiségi oktatásra.

Amint fentebb is írtam, a tágabb értelemben vett *Lex Apponyi* „három részletben” látott napvilágot: az első jogszabály az **1907/XXVI. tc.** volt, mely „az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről” rendelkezett, ezt követte „a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságáról” szóló **1907/XXVII. tc.** – amelyet önmagában is szokás *Lex Apponyi* névvel illetni –, végül az **1908/XLVI. tc.** bevezette Magyarországon az ingyenes elemi népoktatást. E címekből is látható, hogy az Apponyi Albert gróf nevéhez köthető törvények – legalábbis külsőségeikben – nem elsősorban nemzetiségi, sokkal inkább szociális oldalról ragadták meg a reform kérdését, az alapos vizsgálat tehát megköveteli, hogy röviden bemutassuk a magyar népiskolai rendszer viszonyait, illetőleg megvizsgáljuk a *Lex Apponyi*t megelőző jogszabályokat.

³ A *Lex Apponyi* közgondolkodásban elfoglalt helyét jól illusztrálja, hogy 2013. május 20-án – a megbékélés, közeledés jegyében – a *.týždeň* című szlovák hetilap egy olyan két-nyelvű számot adott ki, melynek címlapján Edvard Beneš és Apponyi Albert kért bocsánatot a magyar, illetőleg a szlovák néptől. Annak ellenére, hogy a két politikus és tetteik – a Beneš-dekrétumok, illetve az 1907–08-as népoktatási törvények – párhuzamba állítása joggal tekinthető túlzónak, a hivatalos magyar diplomácia és a sajtó döntő része baráti gesztusként kezelte ezt a lépést, és nem tiltakozott az összehasonlítás ellen.

⁴ Stoica, 1919, p. 27.

⁵ Stoica művének „tényszerűségét” jól mutatja, hogy másutt azt írja, ifj. Andrássy Gyula, a koalíciós kormány belügyminisztere 1908-ban olyan választójogi törvényt léptetett életbe, mely a szavazati jogot magyar nyelvtudáshoz kötötte. Ez az állítás nem felel meg a valóságnak. Stoica, 1919, p. 26.

⁶ <http://lexikon.katolikus.hu/L/Lex%20Apponyi.html>

⁷ Mikó, 1989, p. 445.

A magyar népiskolai oktatási rendszer törvényi szabályozása a reformkortól Apponyiig

Az elemi népiskolai oktatás nyelve körül zajló sok évtizedes vita egészen a magyar államnyelvet bevezető **1844/II. tc.**-ig nyúlik vissza, melynek 9. §-a az országhatárokon belül található összes oktatási intézményben a magyart tette meg tannyelvnek. A sok szempontból átgondolatlannak tekinthető jogszabály erőteljes tiltakozást váltott ki a nemzeti kisebbségek körében, és az oktatásban is napirendre helyezte a nemzetiségi kérdést, amit jól demonstrál, hogy 1848-ban az első felelős kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Eötvös József már olyan változtatást szorgalmazott törvényjavaslatában, mely a többségi lakosság nyelvét emelte volna tannyelvi státusba, ugyanakkor ragaszkodott ahhoz, hogy valamennyi intézményben kötelezően oktassák a magyar nyelvet.⁸ Eötvös javaslatát a jogszabály-módosítást előkészítő bizottság azzal a változtatással lett volna hajlandó elfogadni, ha a nem magyar tannyelv csupán kivételként szerepel, az 1849. július 28-án kiadott Szemere-féle nemzetiségi törvény azonban „*a község, vagy az egyház nyelvén*” kívánta megszervezni a közoktatást. A szabadságharc bukása miatt e nagylelkű szándék gyakorlati érvényesítésére már nem maradt idő.

A dualizmus korának első, 1868-ban megalkotott oktatásügyi törvénye báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter második terminusához fűződik, mely 12 – ismétlő iskolákkal együtt 15 – esztendőig korrig bevezette Magyarországon a kötelező népoktatást. Nem túlzás azt állítani, hogy az **1868/XXXVIII. tc.**-vel Eötvös rakta le a modern tanrendszer alapjait, hiszen abban – többek között – megállapította az alsó iskolák típusait, megszabta az intézmények működésének követelményeit, rendelkezett anyagi biztonságukról, szabályozta a tanárképzést és biztosította az iskolák felügyeletét. Az Eötvös-féle törvény egyértelműen liberális szellemiséget képviselt, amit jól mutat, hogy az állam csekély ellenőrző hatáskört igényelt az iskolák felett, ezenfelül pedig a magyar nyelv kötelező tanításától is eltekintett, és az 58. §-ban arról rendelkezett, hogy azokon a településeken, ahol több nyelv is „divatozik”, a diákoknak biztosítsanak lehetőséget az anyanyelvi oktatásra. Az **1868/XLIV. tc.** 17. §-a az állami iskolák tannyelvének meghatározását a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe helyezte, ugyanakkor kötelezte a minisztériumot arra, hogy gondoskodjon a diákok anyanyelvű oktatásáról. Ugyanezen jogszabály 26. §-a a magán- és egyházi alapítású iskolákat az állami intézményekkel egyenrangúnak ismerte el. Miként Mikó Imre is megállapította, Eötvös a kormánynak csupán kisegítő szerepet szánt a közoktatás működtetésében, amit a statisztikai adatok kiválóan megindokolnak, ugyanis még az

⁸ Uo.

1879–80-as tanévben is csupán 1,6% volt az állami intézmények aránya.⁹ A *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* 1869. évi kimutatása szerint az országban 13 292 elemi iskola működött, melyek közül 5818 tisztán magyar, 1286 pedig vegyes tannyelvű volt, tehát az intézmények közel 47%-ában nem is oktatták a magyar nyelvet.¹⁰ Ez az arány a következő esztendőben sem módosult jelentősen: egy nyolc évvel későbbi jelentés szerint akkor az elemi iskolák 45%-a alkalmazott kizárólag magyar tannyelvet.¹¹

Az oktatáspolitikai szellemiségében 1879-ben mutatkozott fordulat, amikor – Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszteri terminusa alatt – olyan törvény látott napvilágot, mely minden iskolában bevezette a magyar nyelv kötelező tanítását. A később **1879/XVIII. tc.**-ként becikkelyezett jogszabály előterjesztése során Baross Gábor ezen intézkedés szükségességét első sorban azzal indokolta, hogy a nemzetiségi diákoknak is érdekében áll az államnyelv elsajátítása, hiszen anélkül súlyos hátrányt szenvednek későbbi tanulmányaik és egész pályafutásuk során, de érvelésében a hazafias nevelés elősegítése és a magyar nyelv eltűnésének rémképe is fontos szerepet játszott.¹² A Trefort-féle törvény természetesen komoly felzúdulást váltott ki a nemzetiségek körében, bár az igazság kedvéért azt is meg kell említeni, hogy egyes nem magyar politikusok – pl. a szerb Stojkovics Péter, Máriaássy Sándor vagy a nyitrai szlovákságot képviselő Zsámbokréthy József – nem zárkóztak el előle.¹³ A tervezet vitája során Polit Mihály szerb, Zay Adolf szász képviselő és mások főként azzal érveltek az új jogszabály ellen, hogy sérti az Eötvös által garantált egyházi autonómiát, illetőleg az erőszakos beolvasztás szándékával vádolták meg a budapesti kormányt.¹⁴ Ez utóbbi vádat az a Mocsáry Lajos is elutasította, aki a törvény ellen síkra szálló magyar képviselők kisszámú táborának legjelentősebb alakja volt.¹⁵

Mindazonáltal az **1879/XVIII. tc.** érvényesülésében – mely részletesebben a tanítóképzők magyar nyelvoktatásával, ezzel összefüggésben a tanári oklevelek kiadásának feltételeivel foglalkozott¹⁶ – nem a román, szerb vagy szlovák tiltakozás bizonyult a legsúlyosabb gátló tényezőnek. Bár a paragrafusokból kitűnik, hogy a jogszabály kidolgozói szembesültek azzal a problémával, hogy a tárgyalt időszakban Magyarországon nem állt rendelkezésre megfelelő tanerő a magyar nyelvórák általános bevezetésére, hatásos megoldást nem tudtak kínálni a nehézségek leküzdésére. Az **1879/XVIII. tc.** ugyan négyéves „türelmi időt” hagyott a nemzetiségi tanítóknak a magyar nyelv

⁹ Mikó, 1989, pp. 430–431.

¹⁰ Kéri, 1997, p. 269.

¹¹ Uo.

¹² Kéri, 1997, p. 270.

¹³ Uo.

¹⁴ Mikó, 1989, pp. 432–433.

¹⁵ Mikó, 1989, p. 433.

megfelelő szintű elsajátítására, a minisztérium által szervezett tanfolyamok azonban sikertelennek bizonyultak – 100 főből átlagosan 2-3 tett le eredményes vizsgát¹⁷ –, akik pedig teljesítették az előírt feltételeket, az iskolákban később gyakran kijátszották vagy szabotálták a törvényt.

A kormány több esetben ingyenes tankönyvekkel igyekezett ösztönözni a magyar nyelv oktatását, egyes vidékeken – például a jelentős sváb népességgel rendelkező Baranyában – pedig a katolikus egyház is latba vetette befolyását a törvény sikeres végrehajtása érdekében, ám ezen beavatkozások sem vezettek komoly eredményre.¹⁸ A *Néptanítók Lapja* előszeretettel adott hírt csodaszámokban menő asszimilációs sikerekről és bizonyos települések gyors magyarosodásáról,¹⁹ az ország egészét tekintve azonban az **1879/XVIII. tc.** vitathatatlanul megbukott. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter egyik 1893. évi rendeletében arról számolt be, hogy az ország mintegy 25 000 néptanítójából 1600 még mindig nem képes magyarul tanítani, és 2387 iskolában egyáltalán nem vagy alig oktatják a magyar nyelvet²⁰ – ezek a számok egyébként arra is kiválóan rávilágítanak, hogy milyen viszonyok között kellett eredményt elérnie akkoriban egy néptanítónak.

Az **1879/XVIII. tc.** kudarcát az 1890-es évektől a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* rendeletekkel igyekezett ellensúlyozni, melyek hangneme a nemzetiségekkel szemben megváltozó magatartással, a liberális mentalitást felváltó türelmetlen politikával összefüggésben egyre keményebbé, fenyegetőbbé vált. Ide sorolhatjuk többek között az **1894/3818. sz.** vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletet, mely azon iskolák szankcionálásával foglalkozott,²¹ melyek nem az **1879/XVIII. tc.**-ben foglaltak szerint oktatták a magyar nyelvet, illetőleg Berzeviczy Albert 1905-ben kelt rendelkezését, mely már fegyelmi eljárást helyezett kilátásba a sikertelen tanítókkal szemben.²² E rendelet előzményét már a tanítói fizetések minimumát megállapító **1893/XXVI. tc.**-ben is fellelhetjük, ennek 13. §-a az államnyelv nem megfelelő alkalmazását fegyelmi vétségnek nyilvánította.

¹⁶ Az 1879/XVIII. tc. a realitásokkal számolva elsősorban a magyar nyelv oktatásának előkészítésével foglalkozott, és ennek megfelelően a tanítóképzőkre koncentrált. A törvény elrendelte, hogy ezekben az intézményekben az 1868/XXXVIII. tc.-nek megfelelő mennyiségben tartsanak magyar nyelvórákat, és az 1881-ig oklevelet szerző tanítóknak négyéves „türelmi időt” adott a nyelvtudást igazoló okirat megszerzésére. Az új jogszabály 1882. június 30-a után ezt az igazolást már a diploma feltételül támasztotta, ugyanakkor az 1872 előtt végzett tanítóknál eltekintett a magyar nyelvi vizsgától. Az 1879/XVIII. tc. a magyar nyelvoktatást fokozatosan kívánta bevezetni, és annak ütemezését a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe utalta.

¹⁷ Kéri, 1997, p. 273.

¹⁸ Kéri, 1997, p. 277.

¹⁹ Példáért lásd: Kéri, 1997, pp. 271–274., ill. p. 276.

²⁰ Kéri, 1997, p. 274.

²¹ Mikó, 1989, p. 436.

²² Szarka, 2007, p. 28.

Látható tehát, hogy a *Lex Apponyi* legnevezetesebb motívumai a korábbi évtizedek törvénykezési gyakorlatából származtak, illetőleg a vizsgált jogszabályok előzményei logikus módon láncra fűzhetőek az erősödő nacionalizmus logikája mentén, amely jelenséggel szemben a magyar történetírás hagyományosan erőteljes kritikát fogalmazott meg. Az egyes szerzők – pl. Dolmányos István, Szalay László, Szarka László – által sovíniszta tendenciákkal is vádolt dualizmuskori oktatáspolitiká²³ első magyar bírálói – közülük Mocsáry Lajost tekinthetjük a legjelentősebbnek – már az 1879. évi törvény vitájakor felszóltak, és Baross Gábor fentebb bemutatott érveire azzal feleltek, hogy a nyelvtudás önmagában nem jelent garanciát a hazafiságra, nem befolyásolja elegendő mértékben az identitást és a magyarsággal nem érintkező nemzetiségi területek esetében gyakorlati haszonnal nem bír.²⁴ Figyelemre méltó, hogy mintegy 30 évvel később Tisza István is hasonló oldalról bírálta az Apponyi Albert nevéhez köthető reformokat: „...hát abban az illúzióban élünk-e mi, hogy megmagyarosítottuk az oláh vagy tót polgártársunkat, akit magyarul írni vagy olvasni megtanítottunk? Hiszen ez nem magyarosítás, uraim! [...] Igenis, üdvös és hasznos dolog ez, de nem a magyarosítás útja. Valaki megtanulhat írni és olvasni talán, de különösen, ha jól megszékírozzák az iskolában, még nagyobb gyűlölője lesz a magyar nemzeti ügynek, mint addig.”²⁵

Ezen kritikákkal összefüggésben a korszak – különösen a századforduló – oktatáspolitikáját gyakran állították párhuzamba Bánffy Dezső kormányzásával, a Grünwald Béla és Rákosi Jenő által kreált birodalmi, nemzetállami víziókkal vagy az 1906-ban kormányra kerülő koalíció függetlenségi szövegeivel,²⁶ és ezáltal úgy mutatták be, mint az erőszakos nacionalizmus ékes bizonyítékát. E súlyos vádak képviselői azonban véleményem szerint két fontos tényezőt is figyelmen kívül hagytak. Mindenekelőtt a magyar nyelv terjesztői és az erőszakos magyarosítók, az asszimilációt kényszerítőik közé nem lehet egyenlőséget tenni: a dualizmus korában általánosan elfogadott nézet volt a társadalmi elit körében, hogy a magasabb kultúra nyelve, a „*lingua franca*” a magyar kell legyen, amivel az 1879. évi oktatásügyi törvény vagy a *Lex Apponyi* kritikusan szintén egyetértettek.²⁷ Irracionálisnak, értelmetlennek tűnt volna az a modern – a méltányosság jegyében felvetődő – gondolat, hogy az áhított

²³ Ehhez példának lásd: Dolmányos, 1968, p. 488.

²⁴ Szalay, 1981, p. 26.

²⁵ Szarka, 2007, p. 30.

²⁶ Ehhez példának lásd: Dolmányos, 1968, p. 486.; Szalay, 1981, pp. 36–37.; Szarka, 2007, p. 26.

²⁷ Tanulságos, hogy a *Lex Apponyi* bírálatában a polgári radikális és szociáldemokrata ellenzék sem foglalkozott a reform nemzetiségi vetületével, hanem támadásaik – főként a szociáldemokraták részéről – a vallás- és közoktatásügyi miniszter jezsuita neveltetésére és a törvény ebből fakadó „klerikalizmusára” koncentráltak. Dolmányos, 1968, pp. 511–516.

„testvéri érzület” elérése érdekében a magyar nebulók az iskolában elsajátítsák a velük élő románok, szlovákok, szerbek nyelvét. Ahogy a dualizmus két kulcsproblémája, a szuverenitás és az integritás kapcsán azt tapasztalhatjuk, hogy az egyes politikai irányzatok pusztán az eszközök és az ütemezés tekintetében tértek el egymástól, ugyanígy a fentiekkel háromszöget képező nemzetiségi/asszimilációs kérdés esetében is azzal a hagyományos dilemmával kerülünk szembe, hogy a célok elérésében a gyors haladás vagy a stabilitás élvezzen-e prioritást. A századfordulós oktatáspolitikai az előbbi mellett tette le a voksát, az állam fellépését illetően azonban – ez a második, gyakran figyelmen kívül hagyott tényező – nem elég pusztán a nacionalista vagy akár sovíniszta motivációt feltételezni és vizsgálni. Ahogy láttuk, a *Lex Apponyiként* ismert három törvény címében a szociális szempontok domináltak: jóllehet, Mikó Imre is elismeri, hogy már az 1907–1908. évi reformok előzményének tekinthető 1893/XXVI. tc. megalkotói is úgy tekintettek az oktatói fizetések minimumának megállapítására, mint a nemzetiségi iskolák anyagi ellehetetlenítésének egyik eszközére,²⁸ mégis szükséges megvizsgálnunk, hogy az állam erélyes közbeavatkozását mennyiben lehetett indokoltnak és szükségesnek tekinteni.

Oktatáspolitikai célok és a realitások

Az Eötvös-féle népoktatási törvény alapvető célja a magyarországi analfabetizmus visszaszorítása és a nyugat-európai műveltségi színvonalhoz való felzárkózás volt, azonban hamar kiderült, hogy az 1868/XXXVIII. tc. – kiemelkedő jelentősége és átfogó volta ellenére –, illetve az állam kiegészítő szerepvállalása nem nyújthat megoldást a leküzdeni kívánt problémára. A későbbi nehézségek csíráját már az 1868. évi törvény szövegében fellelhetjük, melynek 27. §-a arról rendelkezett, hogy egy tanteremben legfeljebb 60 gyermek kapjon helyet, 34. §-ában pedig az olvasható, hogy „*egy tanító 80 növendéknél többet rendesen nem taníthat*”. Ezek az adatok jól illusztrálják, milyen emberfeletti erőfeszítéseket kívánt meg a korszakban a tanítói hivatás, a gyakorlatban azonban még a törvényben szabott számokat sem sikerült betartani. Miként Szarka László is írja 2007-es tanulmányában, 1869-ben Magyarországon egy iskolára átlagosan 1,3 tanító, egy tanítóra pedig 91 nebuló jutott,²⁹ de Szalay Lászlónál is találkozhatunk az 1905–1906-os tanévből olyan extrém esetekkel, hogy egyes vidéki intézményekben egy néptanító több mint 250 (!) diákkal foglalkozott.³⁰ Ez a túlszűfolttság rányomta a bélyegét az oktatás színvonalára – az első hat osztályt 12 esztendősen elvégző diákok aránya még 1905-ben

²⁸ Mikó, 1989, pp. 436–437.

²⁹ Szarka, 2007, p. 27.

³⁰ Szalay disszertációjában Kunfi Zsigmond egyik beszámolójából idéz, mely szerint Jász-szentandrásan 275, a Somogy megyei Kéthelyen pedig 268 diák tanult egyetlen néptanítónál. Szalay, 1981, pp. 13–14.

sem érte el a 45%-ot³¹ –, de az 1868/XXXVIII. tc. nagyfokú liberalizmusa miatt a hagyományos regionális-etnikai eltéréseket sem sikerült felszámolni.

Jóllehet Szalay László a disszertációjában meglehetősen pontatlanul körülhatárolt területekkel dolgozik, adatai segítségével jól kirajzolódnak a területi különbségek. Egy, az 1905–1906-os tanévben készült jelentés szerint a hat esztendőskor elért gyermekek körében a beiskolázottak aránya a Dunántúlon elérte a 92%-ot – ezen belül is kiemelkedik Veszprém vármegye a maga 96,5% százalékkal! –, míg a Tiszántúlon és a Királyhágón túli területeken ez a szám 70% körülire volt tehető.³² Nemzetiségi megoszlás tekintetében a magyarok a gyermekek 81%-át, a németek 89%-át, a szlovákok 85%-át, a románok 65%-át, a ruszinok pedig 61%-át küldték iskolába a tanköteles kor elérése után.³³ Ezekkel az adatokkal párhuzamban áll egy 1890-es, analfabetizmussal kapcsolatos felmérés eredménye, mely szerint az írni-olvasni tudók aránya a német és magyar etnikumnál volt a legmagasabb – 63, illetve 54% –, míg velük szemben a románoknál ez a szám 14%-ra tehető, a ruszinok körében pedig nem érte el a 10%-ot sem.³⁴ Jóllehet a dualizmuskori oktatáspolitikáról szóló diskurzusban a nemzetiségek mögött álló egyházak szerepét abból a szempontból szokás kiemelni, hogy gátat vetettek az erős asszimilációnak, ezek az adatok arról tanúskodnak, hogy a relatíve nagyobb önállóság – amit a szerbeknél, románoknál és ruszinoknál a görögkeleti intézményrendszer biztosított – az állami beavatkozás pozitív hatásait is csökkentette. A szlovákság körében például, mely etnikum a felekezeti megosztottság miatt nem kapcsolódott egyetlen egyházhoz, és emiatt kiszolgáltatottabb volt az asszimilációs hatásokkal és az állami intervencióval szemben, ugyanezen felmérés szerint 43%-ra emelkedett az írástudók aránya.³⁵

Mindennek tükrében – a *Lex Apponyi* vizsgálata előtt – fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon lehetséges-e éles határvonalat húzni az állam modernizáló és magyarosító tevékenysége között, akár elvben, akár a konkrét törvényszövegek tekintetében? Ugyanígy elvi problémaként az is felmerül, hogy az állam segítő beavatkozásáért cserében jogot formálhat-e bármiféle viszonzásra – akár bizonyos gesztusok, akár fokozottabb lojalitás formájában – polgárai részéről, és ezen elvárást hogyan ítéljük meg az adott korszakban? Tény, hogy a századfordulón kibontakozó oktatáspolitikai kurzust, majd Apponyi Albertet és a *Lex Apponyi* későbbi apologétáit ez a gondolkodás jellemezte,³⁶ amit féligazságok alapján elítélhetünk, de védelmezhetünk is. Jelen dolgozatban – hely-

³¹ Szarka, 2007, p. 27.

³² Szalay, 1981, pp. 8–11.

³³ Szalay, 1981, p. 11.

³⁴ Szarka, 2007, pp. 27–28.

³⁵ Uo.

³⁶ Ehhez példának lásd: Szalay, 1981, p. 72.

hiány okán – nem kívánok elmélyedni e kérdések boncolgatásában, de mindenképp fontosnak tartottam felhívni rájuk a figyelmet, hiszen pusztán a létük is megakadályozza, hogy sommás ítéletet alkossunk a *Lex Apponyiról*.

A *Lex Apponyi*

Gróf Apponyi Albert három jelentős oktatásügyi törvénye közül az első tehát 1907/XXVI. tc.-ként látott napvilágot, és az állami elemi iskolák néptanítóinak helyzetével és javadalmazásával foglalkozott. Az új jogszabály valamennyi szóban forgó intézmény tanítószemélyzetét közalkalmazotti státusba emelte (1. §), valamint – három bérkategóriában – megszabta jövedelmüket, az őket megillető korpótlékokat és lakbéreket (2. §). A törvény 1000–1400 korona alapfizetést, illetve 200–600 korona lakbért biztosított az állami elemi népiskolák tanítóinak, és 3. §-ában arról is rendelkezett, hogy kinevezésük a jövőben csakis ezen jövedelem megadásával történhessen meg. Az ötévente emelkedő korpótlék harmincesztendőnyi munkaviszony után elérte az 1400–1600 koronát, amiről a 12. § kimondta, hogy csakis jogerős fegyelmi ítélettel korlátozható. A fegyelmi vétségeket a 14. § 1. pontja tartalmazta, mely hét alpontot sorolt fel:

1. államellenes cselekmény, mely a magyar állam integritása, különállása, nemzeti jellege (!), alkotmánya, jelképei stb. ellen irányul,
2. közbotrányt okozó erkölcstelen magaviselet,
3. valamely társadalmi osztály, hitfelekezet, nemzetiség vagy a fennálló társadalmi rend elleni izgatás,
4. a diákokkal szembeni durva bánásmód,
5. engedetlenség vagy durva tiszteletlenség a hatóságokkal szemben,
6. tanári és/vagy nevelői kötelességmulasztás,
7. kivándorlási ügyekkel való foglalatosságot.

Az említett paragrafus következő hét pontja részletesen leírta az eljárás menetét, a negyedik pedig megszabta a lehetséges büntetést, ami a dorgálástól egészen az elbocsátásig terjedhetett. A törvény 15-20. §-a a hatékony állami ellenőrzés érdekében az iskolánként, de legalább településenként felállítandó gondnokságokkal foglalkozott, melyek elsősorban az iskolák vagyoni helyzetéért feleltek (20. §), de a fentebb részletezett fegyelmi eljárás megindításában is kezdeményező szereppel bírhattak. A gondnoksági tagságot illetően az 1907/XXVI. tc. kötelezően előírta a magyar nyelven való írás- és beszédkézséget (19. §), és megfosztotta gondnoki állásától azt a személyt, aki „*államellenes irányt követ, vagy az oktatás és nevelés hazafias, vallásos és erkölcsi jellege ellen iparkodik befolyását érvényesíteni*”. Összefoglalásként tehát e törvényről annyit mondhatunk el, hogy a *Lex Apponyi* „első részlete” egyfelől komoly jövedelmyegyenlőséget biztosított a néptanítók számára, másfelől viszont – mintegy a régóta áhított béremelésért cserében – növelte az állami ellenőrzést az intézmények felett, és olyan jogosítványokkal ruházta fel a vallás- és közoktatás-

ügyi minisztert, melyek segítségével az jelentős mértékben befolyásolhatta az iskolák működését.

Ha az **1907/XXVI. tc.**-t önmagában, az állami iskolák viszonylatában és az etnikai faktor figyelmen kívül hagyásával vizsgáljuk, valóban egy nagylelkű gesztust láthatunk a minisztérium részéről, ám ezen intézkedések kiterjesztése a felekezeti és községi iskolákra az adott nemzetiségi viszonyok között teljesen másként értelmeződött. Ezt a lépést az országgyűlés – ugyanazon a napon, 1907. június 2-án³⁷ – az **1907/XXVII. tc.** beiktatásával tette meg, mely a másik két iskolatípus oktató személyzetét is közalkalmazotti státusba emelte (1. §), és – apró eltérésekkel – ugyanazon bért és pótlékokat rendelte el a felekezeti és községi intézmények tanítói számára (2–3. §). A 12. § 1910. június 30-ig adott „türelmi időt” a törvényben szabott bérszínvonal elérésére, ezután a szükséges forrásokat nélkülöző iskoláknak 3 hónapon belül – kötelező jelleggel – a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz* kellett folyamodniuk támogatásért. Az államsegély a gyakorlatban inkább kényszer, mint segítség volt, hiszen fizetéseképtelenség esetén az igénybevétel elmulasztása az iskola-fenntartási jog megvonásához vezetett (13. §), a támogatás elfogadása után pedig az állam jelentős mértékben korlátozta az adott intézmény autonómiáját.

Az **1907/XXVII. tc.** 15. §-a feltételül szabta, hogy a segélyezett iskolai tanító jól tudja használni és oktatni a magyar nyelvet, míg a 16. és 20. § az Eötvös-féle törvényhez visszanyúlva – az **1868/XXXVIII. tc.** 11. és 55. §-a alapján – jelentős beleszólást engedett az iskolai tanmenetbe a minisztérium számára. A támogatás kiutalásához még egy, a törvény 19. §-ában szereplő kritériumot is teljesíteni kellett, de ezt alább fogom bemutatni. Végső soron mindezen feltételek mellett sem sikerült teljesen biztosítani az állam segítségére szoruló iskolák fennmaradását, ugyanis a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* fenntartotta magának a jogot, hogy a jövőben – egy másik tanintézmény felállítása esetén, az „állam érdekeire” hivatkozva – megvonhassa az anyagi támogatást, ami a gyakorlatban jó eséllyel a megszűnést eredményezte.

A béremelés és az ezzel szorosan összefüggő államsegély ugyanakkor csak az egyik vitát kiváltó pont volt a szűkebb értelemben *Lex Apponyiként* emlegetett **1907/XXVII. tc.** szövegében: a 17. §-tól számos egyéb kitétel szerepelt, ahol az állam már mindenféle ellentételezés nélkül vindikált magának jogot a községi és felekezeti elemi iskolák életének befolyásolására. Ezek közül a 17. §-ban szereplő – a törvény kortárs és későbbi kritikusi által „nemzetiszínű pántlikaként”, nacionalista kirakatpolitikai elemként jellemzett³⁸ – követelmények a legismertebbek. A nevezetes passzus így szól:

„Minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy állami segélyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás

³⁷ Dolmányos, 1968, p. 494.

³⁸ Dolmányos, 1968, p. 493.; Szarka 2007, p. 31.

szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a valláserkölcös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni. Ennek a szempontnak az egész tanításban érvényesülni kell; külső kifejezésül minden iskolában, jellegkülönbség nélkül, úgy a főbejárat fölött, mint megfelelő helyen a tantermekben Magyarország címere helyezendő el, a tantermekben a magyar történetből vett falitáblák alkalmazandók, nemzeti ünnepeken pedig az épületen a magyar nemzeti címeres zászló tűzendő ki. E jelvényeken kívül csak a törvényhatóság és a község címere és az iskola községi, illetőleg felekezeti jellegét a törvényesen megállapított kitételekkel megjelölő magyar nyelvű külső felirat és a tantermekben az illető hitfelekezet egyházi főpásztorainak arc képei, vallási jelvények, valláskegyeleti képek, és az oktatáshoz szükséges tanszerek alkalmazása van megengedve...”

A következő, 18. § elvben meghagyta a községi és felekezeti iskoláknak a tannyelv megválasztásának lehetőségét, a gyakorlatban azonban számos korlátozással élt. Más intézmény hiányában az államnak itt is jogában állt magyar nyelvű oktatást bevezetni a magyar diákok számára, illetőleg azon nebulóknak, akiknek – valamely más nemzetiséghez tartozó – szülei kérvényezték ezt a vallás- és közoktatásügyi miniszternél. Ahol a magyar tannyelvű diákok száma elérte a 20 főt vagy kitette a teljes létszám egyötödét, az iskola fenntartójának kötelezően gondoskodnia kellett oktatásukról, 50%-os arány esetén pedig ez a tannyelv már kizárólagossá vált, igaz, az intézmény biztosíthatta, hogy a nemzetiségi diákok anyanyelvükön is tanuljanak. Ugyanez a paragrafus kimondta, hogy ahol az államnyelv vált az egyetlen tanítási nyelvvé – figyelemre méltó, hogy a törvény szövege itt ezt a kifejezést használja –, a fennálló állapotot többé megváltoztatni nem lehet.

A fentebb elemzett 18. § pontos hivatkozás nélkül ugyan, de utalt a kötelező magyar nyelvoktatást bevezető **1879/XVIII. tc.** érvényben maradására, a 19. § pedig – újszerű módon – azt is elrendelte, hogy a nyelvtanításnak milyen eredménnyel kell zajlania. A törvény szövege pontosan így szól:

„A nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolákban, akár részesülnek állami segélyben, akár nem, a magyar nyelv [...] oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni.”

Akár a szűkebb, akár a tágabb értelmezésben beszélünk róla, kétségkívül ez a *Lex Apponyi* legtámadhatóbb pontja, a 19. § ugyanis nem csupán szubjektív követelményt támasztott, de annak teljesülését egyoldalúan a tanítói munkától tette függővé.³⁹ Ez azért tekinthető aggályosnak, mert az **1907/XXVII.**

³⁹ Mindez különösen annak fényében támadható, hogy az 1907/XXVII. tc. alapján készült tanterv átlagosan heti 2 órát szánt a magyar nyelv oktatására, aminek eredményeként a kitűzött cél teljesítése lehetetlenné vált. Ellenkező esetben, több nyelvvóra kiszabásával ugyanakkor jogossá váltak volna azok a nemzetiségi vádak, hogy a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* más tárgyak és a műveltség kárára részesíti előnyben a magyar nyelvet. Később látni fogjuk, hogy a 19. §-sal a *Lex Apponyi* megalkotói végeredményben saját magukat állították megoldhatatlan probléma elé. Mikó, 1989, p. 444.

tc. jutalmazó és büntető passzusai számos ponton kötődtek ehhez a paragrafushoz: az oktatói teljesítmény például kritériumként jelent meg az államsegély kapcsán (13. §), de még erőteljesebb kapcsolat volt a 19. és a fegyelmi vétségekről szóló 22. § között, ahol az első helyen szerepelt a magyar nyelv oktatásának elhanyagolása. A szóban forgó szövegrész nagyjából megfelelt az **1907/XXVI. tc.** állami néptanítókra vonatkozó rendelkezéseinek: a fegyelmi eljárás hasonló keretek között zajlott, a lehetséges büntetési tételek pedig itt is a dorgálástól a pénzbírságon át az elbocsátásig terjedtek, ám a mindenkori vállás- és közoktatásügyi miniszternek a 23. és 24. § elvileg korlátlan lehetőséget adott a fellebbezésre és az újabb vizsgálat megindítására. Ezt azért kell kiemelnünk, mert a 25. § szerint a minisztérium az elbocsátással végződő fegyelmi eljárással összefüggésben – második alkalommal – az intézmény bezáratását is elrendelhetette, hogy a helyén állami iskolát állítson fel.

Úgy vélem, az utoljára vizsgált paragrafusokban lelhetjük meg a *Lex Apponyi* körül mindmáig dúló éles viták magját, ami miatt egyesek a sovíniszta nacionalizmus termékének tartják, míg mások jóhiszeműen védelmezik, azzal érvelve, hogy ez a törvény valós szükségleteknek kívánt megfelelni, melyek a modern korban is maguktól értetődőnek számítanak. Az **1907/XXVII. tc.** esetében azt tekinthetjük a legsúlyosabb problémának, hogy nyitva hagyta a kiskapukat egy olyan oktatáspolitikai előtt, mely adott esetben erőszakos eszközöket is alkalmazhatott az asszimiláció felgyorsítására.⁴⁰ Hiba lenne ezt úgy értelmezni, hogy a *Lex Apponyi* önmagában az agresszív nacionalizmust testesítette meg – gyakorlati alkalmazásáról a későbbiekben lesz szó –, ám a leírtak fényében mégis érthető, hogy a nemzetiségek miért fogadták ellenszenvvel és gyanakvással ezt a törvényt, mely számos esetben önkényesen felülírta autonóm jogait. Az **1907/XXVII. tc.** az oktatási rendszer szociális állapotának javítása révén valóban igyekezett kényszerhelyzetbe hozni a nemzeti kisebbségek iskoláit, ezért ők később az ingyenes népiskolai oktatás bevezetésére is úgy tekintettek, mint egy újabb lépésre, mely intézményeik anyagi ellehetetlenítését célozza meg.⁴¹ Annak ellenére így gondolkodtak, hogy az **1908/XLVI. tc.** 3. §-a kártérítést biztosított a tandíjból származó jövedelem pótlására, melynek összege – országos szinten – mintegy 3,5 millió koronára rúgott.⁴² Összehasonlításképp: a *Közoktatás*

⁴⁰ Bogdanovics Lucián budai görögkeleti szerb püspök a törvénytervezet főrendiházi vitájában így érvelt: „Mert mi sem könnyebb dolog, mint valamely tanítóra ráfogni, hogy a magyar nyelv tanítását elhanyagolja, vagy azt nem kellő eredménnyel végzi. Könnyen megesis, hogy némely stréber községi jegyző vagy olcsó babérokra vágyó szolgabíró, avagy királyi tanfelügyelő ezt egyszerűen ráfogja a neki nem tetsző és neki nem feltétlenül engedelmeskedő tanítóra és kész a feljelentés: a tanítót állásától felfüggesztik és elmozdítják.” Dolmányos, 1968, p. 497.

⁴¹ Tanulmányában Kardos József is ama véleményének ad hangot, hogy a népoktatás ingyenessé tételének elsődleges célja a nemzetiségi iskolák anyagi tönkretétele volt. Kardos, 2003, p. 109.

⁴² Szarka, 2007, p. 33.

című folyóirat 1909-es kimutatása szerint a magyar állam költségvetéséből 17 millió koronát biztosított az elemi oktatásra.⁴³

A nemzetiségek részéről érkező vádakat illetően tehát pro és kontra találhatunk érveket, a vizsgált jogszabályokban – különösen az 1907/XXVII. tc.-ben – felfedezhető homályos passzusok azonban megakadályozzák, hogy pusztán a törvénytövegek alapján igazságot tegyünk a vitázó felek között. Tény, hogy az állam a törvényben rögzített bérek és a közalkalmazotti státus révén igyekezett minél nagyobb befolyást szerezni az egyházi és községi elemi intézmények felett, ahogy az is tény, hogy hatáskörének kibővítését a magyar nyelvű oktatás pozícióinak javítására és a nemzetiségi iskolák visszaszorítására használta fel. Ugyanakkor nem tekinthetjük lényegtelennek azt a kérdést, hogy a kívánt cél érdekében a kormányzat milyen eszközöket alkalmazott, hiszen ennek megválaszolásával, a törvényhozó szándékának megismerésével deríthetünk fényt arra, hogy a *Lex Apponyi* kapcsán sokszor hangoztatott nacionalista vagy sovíniszta vádak mennyiben állják meg a helyüket. Szintén vizsgálatra szorul az is, hogy a szóban forgó jogszabályok mennyiben tekinthetők a „névadó”, gróf Apponyi Albert művének, akinek megítélését későbbi pályafutása során és az utókor emlékezetében egyaránt befolyásolta a magyarországi népiskolai rendszer 1907–1908. évi reformja. E kérdések megválaszolása érdekében röviden szeretném bemutatni a vizsgált törvények vitáját, és az értékelés előtt megvizsgálni, hogy a *Lex Apponyi* milyen hatást gyakorolt az oktatásra.

Hogyan készült a *Lex Apponyi*?

A korábbi fejezetekben már láthattuk, hogy az 1907–1908. évi oktatásügyi reformok a közvélekedéssel és egyes szerzők vádjaival szemben – ti. hogy a koalíciós kormány eredménytelenségének palástolására, a nacionalizmus lángjának felszítása érdekében hozta meg oktatáspolitikai intézkedéseit⁴⁴ – nem egy váratlan elhatározás eredményeként születtek meg, hanem hosszú évtizedek előmunkálatai és olyan rendeletek, illetőleg törvények előzték meg, melyek összessége a *Lex Apponyiban* kristályosodott ki. A második Wekerle-kormány reformtörekvései semmiképpen sem idézhettek elő *fait accompli*, hiszen az orvosolni kívánt kulcsproblémák, azok megoldási javaslatai és a felmerülő ellenérvek évtizedek óta változatlanok voltak, és – miként ezt a törvénytervezeti vita bemutatása igazolni fogja – azok is maradtak. Az oktatási rendszer reformjával kapcsolatos főbb dilemmákat három pontban csoportosíthatjuk:

1. Nyilvánvalóvá vált, hogy az eötvösi elgondolás, az állam kiegészítő szerepe az oktatásban nem biztosítja a reformoktól remélt sikert. Ennek a kérdés-

⁴³ Szalay, 1981, p. 93.

⁴⁴ Dolmányos, 1968, p. 486.

nek nem csupán asszimilációs – melyet az 1879/XVIII. tc. kudarcánál vizsgáltunk –, hanem erőteljes szociális vetülete is volt: a fennálló rendszerben az intézmények képtelennek bizonyultak a törvényben szabott iskolai körülmények megteremtésére, állandó problémát jelentett a néptanítók nyomorúságos helyzete, és továbbra is széles tömegek maradtak az oktatási hálózaton kívül. E problémák orvoslására egyedül az állam beavatkozása nyújthatott esélyt. Természetesen a kormányzati potenciálnak is megvoltak a maga határai, hiszen a korszakban állandó problémát jelentett az intézmények szűkössége és az oktatók hiánya.

2. A kormányzati szerepvállalás felszínre hozott egy másik dilemmát, nevezetesen, hogy egy olyan országban, ahol a nemzetfogalmat súlyos viták és ellentmondások övezik, az állam milyen elvek szerint építsen fel egy nemzeti-nek szánt intézményrendszert? A *Lex Apponyi* és a dualizmus nemzetpolitikáját értékelő szerzők egy része elsiklott e kérdés felett, és azzal vádolta a magyar politikai elitet, hogy tisztán etnikai nemzetben gondolkodott, és a nemzetiségek minél gyorsabb – akár erőszakos – beolvasztására törekedett, ám ez nem felel meg a valóságnak.⁴⁵ Az egységes politikai nemzet '48-ban kifejtett doktrínája az 1907-es törvényviták kapcsán is hivatkozási alapként szerepelt a kormányzat részéről,⁴⁶ mi több, a *Lex Apponyi* szellemében kiadott magyar nyelvű olvasókönyv második kötete – mely modern szóval élve „állampolgári ismereteket” kívánt átadni a nebulóknak – is eme nemzetfogalom szellemében íródott.⁴⁷ A második dilemma éppen abból eredt, hogy a törvényhozók egy olyan egyensúlyi helyzetet igyekeztek fenntartani, mely biztosította Magyarország integritását, de elősegítette a magyarság fokozatos erősödését. A hosszú távú asszimilációs célokat illetően a politikai elit körében egyetértés uralkodott, az oktatás gyakorlati kérdéseit illetően azonban súlyos vitákat idézett elő, hogy az egyes pártok, csoportok az egyensúly megtartását vagy a haladást részesítették-e előnyben. Hogyan, milyen keretek között érdemes oktatni a magyar nyelvet? Milyen módszerekkel őrizték meg a szórványmagyarságot, hogyan bővítsék a magyar nyelvterületet?⁴⁸ Szükséges-e a perifériákon vagy a tömbben élő nemzetiségi népességre rákényszeríteni a magyar nyelv oktatását? Ezek a kérdések a *Lex Apponyi* kapcsán is relevanciával bírtak – Goldis László és Schmidt Károly módosító javaslatait érdemes ebből a szempontból vizsgálni, melyekről később még lesz szó⁴⁹ –, de az előző fejezetben már láthattuk, hogy az 1879/XVIII. tc. vitája során Mocsáry Lajos ugyanezzel a problémával foglalkozott. Az 1912. évi ún. „tót memorandum” szintén felle-

⁴⁵ Példaként lásd: Szalay, 1981, p. 70.

⁴⁶ Felkai, 1999, p. 199.

⁴⁷ Szalay, 1981, p. 82. ill. p. 87.

⁴⁸ Az ún. millenniumi akció keretében például Széll Kálmán kormánya 1000 állami népiskolát létesített a magyar nyelvhatáron. Szarka, 1991, p. 43.

⁴⁹ Mikó, 1989, p. 443.

tette a hasznosság kérdését, ti. hogy a homogén szlovák tömbökben miért szükséges a magyar nyelvoktatás erőszakolása.⁵⁰

3. Az állam befolyásának és érdekérvényesítő szerepének növelése más szempontból is problémát okozott, amelynek nem feltétlenül lett volna etnikai vonzata, de a sajátos magyarországi viszonyok között ez is konfliktust idézett elő a kormányzat és a nemzetiségek között. Tekintve, hogy az oktatási rendszerben, különösen a nemzetiségi területeken döntő többséggel bírtak az egyházak által működtetett iskolák – ezek aránya az 1879–1880-as tanévben 87,4%, az 1907–1908-as tanévben pedig 75,4% volt⁵¹ –, az állami ellenőrzés kiterjesztése és az egységesítő szándék szükségszerűen sértette az 1868-ban adományozott autonómiát, amit a nem magyar képviselők minden esetben felrőttak a kormányzatnak.⁵²

A *Lex Apponyi* néven ismert törvények előkészítő vitája tehát e három dilemmával a háttérben kezdődött meg, ennek fényében pedig aligha beszélhetünk arról, hogy a jogszabályok a névadó vallás- és közoktatásügyi miniszter egyéni elgondolásai nyomán formálódtak volna. Ezt az állításomat az **1907/XXVII. tc.** négy nevezetes – 18., 19., 20., 21. – paragrafusának a sorsán keresztül igyekszem demonstrálni, melyekből azt a következtetést vonhatjuk majd le, hogy Apponyi Albert a vitában középutas álláspontot képviselt az erőszakos magyarosítást támogatók és a nemzetiségi állásponthoz közelebb álló „mérsékeltebbek” között.

Miként Mikó Imre írja a nemzetiségi politikával foglalkozó kiemelkedő munkájában, a beikkelyezett törvény 18. §-ából csupán az első és utolsó sor kapcsolható Apponyihoz, melyek az **1868/XLIV. tc.** 14. §-ának „helyes értelmezését”, illetőleg azt a rendelkezést tartalmazzák, hogy a magyar diákok 50%-os aránya esetén az államnyelvet alkalmazzák tannyelvként.⁵³ A passzus döntő része a közoktatásügyi bizottság vitái nyomán született meg, jóllehet a kész paragrafusról Apponyi később úgy nyilatkozott, hogy aki az egység és a magyar nemzeti állam alapján áll, nem találhat benne kifogásolnivalót.⁵⁴ A vonatkozó szakaszt két oldalról is hevesen támadták: a román Vlad Aurél egyenesen a 18. § törlését kérte, míg a függetlenségi párti Bozóky Árpád minden iskolára ki akarta terjeszteni a kötelező magyar tannyelvet.⁵⁵ A törvény vitája során a bizottság elfogadta Nagy Dezső azon javaslatát, hogy a nemzetiségi szülők kérésére is be lehessen vezetni a magyar oktatást, ugyanakkor elutasí-

⁵⁰ Szalay, 1981, p. 76.

⁵¹ Mikó, 1989, p. 431.

⁵² Példaként lásd: Dolmányos, 1968, pp. 496–497.; Mikó, 1989, p. 432., ill. p. 442.; Szalay, 1981, p. 44.

⁵³ Mikó, 1989, p. 441.

⁵⁴ Mikó, 1989, p. 442.

⁵⁵ Dolmányos, 1968, p. 509.

totta a román Goldis László módosító indítványát, aki ellenezte a magyar tan-nyelvet az ismétlő iskolákban.⁵⁶

A 19. § esetében figyelemre méltó, hogy Apponyi eredeti beadványában „*életcéljaiknak megfelelően*” akarta elsajátíttatni a nemzetiségi diákokkal a magyar nyelvet, Goldis László és Schmidt Károly támogatása ellenére azonban alulmaradt a bizottsággal szemben.⁵⁷ Ugyanakkor a miniszter elutasította Okolicsányi László⁵⁸ azon javaslatát, hogy a vonatkozó passzus a magyar nyelv és a számtan tanítását is magyarul rendelje el. Apponyi felemás eredményei a másik két paragrafus esetében is megfigyelhetők: a miniszter ellenállt Bozóky Árpád azon kérésének, hogy csak a magyar tannyelvű iskolák tanítói kaphassanak államsegélyt,⁵⁹ és ellenezte Zakariás János módosító indítványát, aki minden intézményre ki akarta terjeszteni a tankönyv-engedélyezési jogot,⁶⁰ ugyanakkor a 21. § vitájában vereséget szenvedett.⁶¹ Eredeti javaslatában azon tanítók esetében vindikált kinevezési jogot a minisztérium számára, akiknél az államsegély az alaphér felét teszi ki, a kész jogszabály azonban 200 koronás összeghatárt szabott meg.

A törvénytervezet vitájából tehát az derül ki, hogy a *Lex Apponyi* kapcsán a „névadó”, mi több, a nacionalista kirakatpolitikával vádolt koalíciós kormány formáló ereje csekélynek tekinthető; Apponyi Albert „kéznyoma” javarészt a

⁵⁶ Mikó, 1989, p. 442.

⁵⁷ Mikó, 1989, p. 443. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint az eredeti törvényjavaslat a magyar nyelvű folyékony írást, olvasást és számolást szabta volna meg követelményként a népiskola elvégzése után, amit Apponyi az elődje, Berzeviczy Albert tervezetéből emelt át. Dolmányos, 1968, pp. 491–492.

⁵⁸ Az 1907/XXVII. tc. az oktatás két irányelvűül a közös nemzethez tartozás tudatát és a valláserkölcös nevelést állapította meg, melyek közül az első Okolicsányi László, míg a második Csernoch János későbbi hercegprímás indítványa nyomán került a jogszabály szövegébe. Mikó, 1989, p. 440.

⁵⁹ Ebből a módosítási javaslatból kitűnik, hogy az erőteljes magyarosításért síkra szálló képviselők nem látták át a kormányzat szándékát, ugyanígy a közvélemény nacionalista szólammokkal megnyerhető része is határozottan kevesellte a Wekerle-kabinet intézkedéseit. Ez is jól mutatja, hogy helytelen az a vád, hogy a koalíciós kormány a nemzetiségek elleni feszültség szításával igyekezett volna palástolni korábbi kudarcait, hiszen relatíve mérsékelt állásfoglalása miatt erre esélye sem nyílt.

⁶⁰ A tankönyvek engedélyezésének kérdése hosszú idő óta parázs vitákat eredményezett a nemzetiségek és a mindenkori kormányzat között, ennek kapcsán ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy a radikális követelések nem tekinthetők teljesen alaptalannak. Szerbia területéről például számos olyan tankönyv és olvasókönyv érkezett, mely ellenséges hangnemben írt a Monarchiáról, és a nagyszerb gondolatot propagálta a diákság előtt. Az osztrák–magyar diplomácia 1907 őszétől éveken keresztül küzdött e könyvek betiltásáért, de minden erőfeszítés ellenére végül is kudarcot vallott. A tankönyvek átvizsgálásának követelése a Szerbiának küldött 1914. július 23-i háborús ultimátumban is megjelent. Erről részletesebben lásd: Charles Jelavich: The Issue of Serbian Textbooks in the Origins of World War I. In: *Slavic Review*, Vol. 48. (1989), No. 2. pp. 214–233.

⁶¹ Mikó, 1989, p. 444–446.

sikeres gyakorlatba ültetést biztosító passzusoknál maradt fenn, amely probléma – látni fogjuk – egész minisztersége alatt foglalkoztatta.⁶² A jogszabályok legjelentősebb, sokat vitatott elemeit mind megtalálhatjuk a korábbi vallás- és közoktatásügyi miniszterek – pl. Trefort Ágoston, Csáky Albin, Berzeviczy Albert, Lukács György – intézkedéseiben és tervezeteiben, a fent vizsgált négy paragrafus körüli vita pedig azt is megmutatta, hogy adott esetben az előzmények értékelésében sem volt egyetértés a törvény megalkotói között. Láthattuk, a vitában Apponyi igyekezett középutas álláspontot képviselni,⁶³ ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy leszerelte a radikálisabb követeléseket és a mérsékeltebb ellenjavaslatokat, és adott esetben saját – az ellentáborhoz közelebb álló – elképzeléseiről is hajlandó volt lemondani a kompromisszum érdekében. Mindazonáltal az *aurea mediocritas* keresése sem tekinthető újdonságnak a dualizmuskori oktatáspolitikában, hiszen a koalíciós kormányt megelőző kabinetek is állandó egyensúlykeresésre kényszerültek az asszimiláció eredményeivel elégedetlen radikális kritikusok – akik egyfajta *panácea*ként tekintettek a teljes államosításra – és a széles körű autonómiát mind erőteljesebben követelő nemzetiségi politikusok között.⁶⁴ Úgy vélem, az itt tett megállapítások Apponyi Albert szerepét, de a szóban forgó jogszabályok megítélését is árnyalják, a *Lex Apponyi* gyakorlati alkalmazásának vizsgálata pedig tovább segít bennünket abban, hogy a lehető legobjektívabb értékelést hozzassuk.

A *Lex Apponyi* a gyakorlatban – jogalkalmazás és törvénymódosítások

Tekintve, hogy az 1907–1908 során hozott oktatásügyi reformok szakirodalma mindmáig meglehetősen gyérnek mondható, és elvégzésre vár az a roppant kutatómunka, mely a statisztikai adatok és korabeli jelentések segítségével teljes képet adhat a *Lex Apponyi* gyakorlati hatásáról, ebben a fejezetben csupán két szempontból szeretném vizsgálni a fentebb elemzett jogszabályokat. Láthattuk, hogy a törvényszövegek igen széles jogértelmezési lehetőséget kínáltak a kormányzat számára, ezért a rendelkezésekre álló adatok segítségével mindenekelőtt azt szeretném megvizsgálni, hogy a magyar állam milyen mértékben használta ki a paragrafusok által nyújtott – korábban szintén bemutatott – kiskapukat. Ugyancsak fontos kérdés, hogy a meghozott reformok milyen gyakorlati eredményt hoztak – akár szociális, akár asszimilációs szempontból – 1907 után, és a kormányzat miként reagált az esetleges működési hibákra? Egy olyan fejlődési ív csúcán, melyet az erősödő nacionalizmus és a növekvő feszültség jellemezett, az állam hogyan reagált a *Lex Apponyi* ellen nacionalista alapon tiltakozó tömegek elutasító magatartására?

⁶² Dolmányos, 1968, p. 491., ill. p. 521.; Zilizi, 2006, p. 238.

⁶³ Apponyi középutasságát még Dolmányos István is elismeri. Dolmányos, 1968, p. 490.

⁶⁴ Kardos, 2003, p. 110.

Az első kérdésre véleményem szerint a fegyelmi eljárásokról rendelkezésünkre álló számadatok adhatnak választ. Dolmányos István tanulmányában azt olvashatjuk, hogy az 1908-as esztendőben összesen 181 vizsgálatot indítottak néptanítók ellen, amely szám kifejezetten alacsonynak mondható, főleg azon adatok fényében, melyek más forrásokból származnak.⁶⁵ A *Néptanítók Lapjának* híradása szerint például Torontál vármegyében ugyanebben az évben 70 iskolát panaszoltak be a tanfelügyelőnél, melyek közül végül 19-et intettek meg;⁶⁶ Nyitrából egy Bárdos Ádám nevű tanár arról panaszkodott levelében, hogy az ottani intézményekben nem csupán a magyar nyelvoktatás marad el a kívánalmaktól, de a külsőségek sem felelnek meg az **1907/XXVII. tc. 17. §-ában** foglalt követelményeknek. Végül a vármegyében három településen indult fegyelmi eljárás,⁶⁷ de hasonló adattal találkozhatunk Liptóban is, ahol 1908-ban mindössze Janoska Milos csorbai evangélikus tanító ellen kezdeményeztek vizsgálatot, hazafiatlan viselkedés címén.⁶⁸ Zilizi Zoltán Liptó vármegyéét vizsgáló tanulmányának kimutatásai alapján a vármegyében indított eljárások – melyek gyakran évekig elhúzódtak – döntő többsége ítélet nélkül zárult le, vagy a lehető legenyhébb büntetéssel, dorgálással végződött.⁶⁹ Érdemes kiemelni még gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter 1909. esztendőre vonatkozó jelentését, aki a fegyelmi eljárások csökkenéséről számolt be,⁷⁰ amit egyébként Zilizi is kiemelt munkájában.⁷¹ Jóllehet a hozott adatok nem fedik le az ország teljes területét, úgy vélem, kellőképpen demonstrálják, hogy a koalíciós kormány a rendelkezésére álló joghézagok ellenére nem kezdett erőszakos akciókat. Ennek fényében érthetetlen Szalay László azon megállapítása, hogy a *Lex Apponyi* kidolgozói kudarcként élték meg a nemzetiségi iskolarendszer fennmaradását,⁷² hiszen annak megsemmisítésére szankciók útján igen kevés energiát tudtak – vagy akartak – mozgósítani.

Mindennek ellenére az oktatási hálózat etnikai viszonyait tekintve jelentős változások mentek végbe az 1907-es esztendőt követően, igaz, az Apponyi névéhez kapcsolt reformok csupán katalizáltak egy régóta zajló folyamatot. A román intézmények száma 459-cel – 2760-ról 2301-re – csökkent a *Lex Apponyi* kiadását követő négy évben,⁷³ a szlovák tannyelvű iskoláké pedig a törvényi szabályozás következtében 1913-ra a századfordulóhoz képest majdnem egyötö-

⁶⁵ A fegyelmi bizottság elé állított 181 tanítóból hármat ítélték állásvesztésre, döntő többségüket dorgálásban részesítették. Dolmányos, 1968, p. 522.

⁶⁶ Szalay, 1981, pp. 73–74.

⁶⁷ Szalay, 1981, p. 74.

⁶⁸ Zilizi, 2006, p. 267.

⁶⁹ Zilizi, 2006, p. 268.

⁷⁰ Szalay, 1981, pp. 95–96.

⁷¹ Zilizi, 2006, p. 251.

⁷² Szalay, 1981, p. 97.

⁷³ Kardos, 2003, p. 111.

dére apadt.⁷⁴ Ez a drasztikus fogyás javarészt a vegyes etnikumú vármegyéket építette: az 1913-as esztendőre például Bars (1901-ben: 76), Zólyom (1901-ben: 128), Sáros (1901-ben: 108) és Zemplén vármegyében (1901-ben: 70) nem maradt szlovák tannyelvű népiskola, de a statisztikai adatokból kitűnik, hogy a csökkenés aránya a korábbi tendenciához illeszkedett.⁷⁵

Szalay László kimutatása szerint az 1910–1911-es tanévben az intézmények 78,9%-ában magyar tannyelvet alkalmaztak, míg a románok aránya majdnem elérte a 14%-ot, a maradék pedig a többi nemzetiség között oszlott meg.⁷⁶ Ez a relatíve előkelő pozíció magyarázatot ad arra a jelentős iskolaszám-csökkenésre, amit fentebb a románság esetében tapasztalhattunk annak ellenére, hogy a görögkeleti egyház 1907 után is védőernyőt vont a felekezetéhez tartozó nemzetiségek köré.⁷⁷ A magyarosítás terén tehát a *Lex Apponyi* látszólag „jól teljesített”, azonban a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* későbbi rendelkezéseinek fényében más kép rajzolódik ki előttünk. Apponyi még az 1907-es esztendőben rendeleti úton intézkedett a tanfelügyelet megerősítéséről és korszerűsítéséről,⁷⁸ az **1908/120000. sz.** rendeletben pedig részletesen szabályozta a magyar nyelv oktatását.⁷⁹ Az **1907/XXVII. tc.** alapján kiadott eredeti tanrendi szabályozás a tanítók száma szerint szabta meg a magyar nyelvórák számát, ezzel szemben az 1908-as új rendelkezés már osztályokra lebontva közölte a követelményeket,⁸⁰ ám a gordiuszi csomót így sem sikerült átvágni: átlagosan a magyar nyelvtanítás mértéke 1908 után sem haladta meg a heti 2 órát, aminek eredményeként a *Lex Apponyi* által megszabott tudásszint elérése szinte lehetetlenné vált. A szlovákság körében például a magyarul tudó diákok aránya csupán 2,1%-kal növekedett, amivel még az 1890-es évek eredményét (országosan átlagosan 3%) sem sikerült megközelíteni.⁸¹

A kormányzat számára egyedül az jelenthetett volna hatásos megoldást, ha a magyar nyelvet más tantárgyak rovására részesíti előnyben – amivel egyébként a törvény kritikusai gyakran meg is vádolták⁸² –, de ezt a lépést végül nem vállalta; így világos, hogy a törvény betűjének szigorú érvényesítése esetén a nyilvánvalóan teljesíthetetlen 19. § adminisztrációs káosszal fenyege-

⁷⁴ Szarka, 2007, p. 32.

⁷⁵ Szarka, 1991, p. 44.

⁷⁶ A magyar tannyelvű iskolák száma 1906 és 1910 között ugyanezen kimutatás szerint 12,3%-kal növekedett. Szalay, 1981, p. 98.

⁷⁷ Mikó, 1989, p. 438.

⁷⁸ Szalay, 1981, pp. 78–79.

⁷⁹ Szalay, 1981, pp. 80–82. Dolmányos István azt írja, hogy a felekezeti iskolákban a diákok heti 13 órában tanultak magyarul, ez a számadat azonban a hat elemi osztályra együttesen vonatkozik. Dolmányos, 1968, p. 530.

⁸⁰ Összehasonlításképpen lásd: Mikó, 1989, p. 444., ill. Szalay, 1981, p. 81.

⁸¹ Szarka, 1991, p. 43.

⁸² Dolmányos, 1968, p. 497.

tett,⁸³ ami részben magyarázatot ad az enyhébb bánásmódra. Találó tehát Mikó Imre és Szalay László azon – eltérő felfogástól vezetett – megállapítása, hogy az Apponyi-féle törvények pusztán látszateredményeket produkáltak:⁸⁴ a magyar tannyelvű iskolák látszólag gyors térhódítása mögött számos működési probléma bújt meg, melyeket az állam továbbra sem tudott orvosolni. Bár 1905 és 1910 között mintegy 900-zal nőtt az állami iskolák száma,⁸⁵ az 1910–1911-es tanévben – a *Tanító* című lap statisztikája szerint – a be nem íratott tanköteles gyermekek aránya még mindig elérte a 20%-ot.⁸⁶

Ezen adatok alapján nem meglepő, hogy az 1910 utáni munkapárti kormányok – elsősorban az 1913-ban hatalomra kerülő Tisza István-féle kabinett – szociális és nemzetiségi téren is a *Lex Apponyi* korrekciójára kényszerültek. Az 1913/XVI. tc. módosította az 1907/XXVII. tc. néptanítókra vonatkozó jövedelmezési rendelkezéseit, ezenfelül pedig Tiszáék gesztusértékű rendeletekkel és kezdeményezésekkel igyekeztek csillapítani a nemzetiségek tiltakozását, amiben aztán az első világháború kirobbanása is szerepet játszott. A miniszterelnök például 1914 őszén levelezésbe kezdett Mezői János görögkeleti metropolitával a román iskolaviszonyok javítása és a nemzetiségi sérelmek orvoslása érdekében,⁸⁷ Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig egy rendeletben visszaállította az anyanyelvi hittanoktatást.⁸⁸ Az 1914/114000. sz. rendelet további kedvezményeket adott a magyar nyelv tanulásával kapcsolatban, ez azonban szintén csupán jelképes intézkedésnek tekinthető, a nemzetiségek által hangoztatott sérelmekkel érdemben nem foglalkozott.⁸⁹

A *Lex Apponyi* végül annyi időt sem kapott a történelemtől, hogy „gyermekbetegségeiből” kilábalhasson, ami részben megindokolja, hogy az utókor miért értékelhette ilyen sokféle módon a vizsgált jogszabályokat. Mindazonáltal az 1907–1908-as reformok rövid működéséből is láthattuk, hogy a kiemelkedő jelentőségűnek tartott intézkedések nem idéztek elő radikális változást a magyar oktatási rendszerben, legfeljebb felerősítettek bizonyos folyamatokat, de a látszólagos eredményekért az intézményrendszer súlyos megrázkódtatásokat szenvedett el. Másfelől a *Lex Apponyi* kudarca azért is szükségszerűnek tekinthető, mert megalkotói az évtizedes problémákat – elsősorban a magyar nyelvoktatás és az iskolai viszonyok terén – pusztán megkerülni próbálták azáltal, hogy megoldásukat az intézményekre hárították, és az államnak elsősorban büntető/jutalmazó funkciót biztosítottak. Felmerül ugyanakkor a hipote-

⁸³ Ehhez lásd: Dolmányos, 1968, pp. 523–524.

⁸⁴ Mikó, 1989, p. 438., ill. Szalay, 1981, p. 101.

⁸⁵ Szalay, 1981, p. 94.

⁸⁶ Szalay, 1981, p. 92.

⁸⁷ Mikó, 1989, p. 448.

⁸⁸ Mikó, 1989, p. 449.

⁸⁹ Mikó, 1989, p. 450.

tikus kérdés, hogy a kortársak milyen alapon várhattak volna radikális változást a kormányzati beavatkozástól, amikor az állam az 1907–1908-as tanév kezdetén mindösszesen az iskolák 14,1%-át tartotta a kezében?⁹⁰

A *Lex Apponyi* értékelése, avagy az eddigi értékelések revideálása

Az Apponyi Albert gróf nevéhez kapcsolódó oktatási reformmal kapcsolatos tények és tévhitek vizsgálata után nem zárkozhatunk el tovább az „ítélet” meghozatalától, ugyanakkor a felmerülő vitás kérdések miatt helytelen volna állást foglalnunk a *Lex Apponyi*t védelmező vagy bíráló véleményvezérek oldalán. Úgy vélem, sokkal célszerűbb egy új, az eddigiektől eltérő szemléletű értékelést adni e sokat vitatott jogszabályokról, mely talán közelebb segíthet minket ahhoz, hogy idővel, a rendelkezésre álló összes adat felkutatása és elemzése után valóban *sine ira et studio* lehessen véleményt alkotni róluk.

A *Lex Apponyi* kapcsán az a bevett gyakorlat, hogy a nemzetiségi kérdés, a nacionalizmus eszméjéből származó konfliktus kontextusában mondunk ítéletet, amely megközelítés sok szempontból hibás vagy gyenge premisszákon alapszik. Ezen gyakorlatról elmondható, hogy képtelen szabadulni a trianoni békediktátum által okozott történelmi sokkhatástól, és annak következtében retrospektív módon, a jelenből visszanyúlva értékeli a szóban forgó jogszabályokat. E módszer követői gyakran igyekeznek érveiket a kortárs külföldi bírálatokkal, Robert William Seton-Watson, Lev Tolsztoj és a Nobel-díjas Bjørnsterne Bjørnson elítélő nyilatkozataival is alátámasztani,⁹¹ mi több, a *Lex Apponyi*t időnként összefüggésbe hozzák a magyarság nyugat-európai megítélésének drasztikus romlásával, és azt sugalmazzák, hogy a nacionalista oktatáspolitikai szerepet játszott az integer Magyarország felbomlásában, az első világháborút követő összeomlásban. E szerzők azzal a premisszával dolgoznak, hogy a nacionalizmus alapjában véve ártalmas, bűnös ideológia, melynek felvállalása szükségszerű katasztrófához vezetett, és ennek felelősségében a századforduló – vagy esetlegesen a dualizmus teljes korszakának – politikai elitje egységesen osztozik. Úgy vélem, ez a gondolatrendszer több oldalról is támadható: nem csupán azért, mert a retrospektív szemléletmód – mely alkalmasint az utódállamok agresszív, valóban elnyomó oktatáspolitikáját is egyfajta „büntetésnek” tartja⁹² – torzítja a történelemről alkotott képet, hanem azért is, mert a kortárs bírálatokat objektív ítéletként kezeli.

A valóságban a fent említett külföldi tekintélyek véleményét önös érdekek formálták, és adott esetben a pontos viszonyok ismerete nélkül nyilatkoztak a

⁹⁰ Mikó, 1989, p. 431.

⁹¹ Példaként lásd: Szalay, 1981, p. 71.; Szarka, 2007, p. 32.

⁹² Példaként lásd: Dolmányos, 1968, p. 533.

magyarországi nemzetiségi kérdésről. Aligha tagadhatnánk, hogy az orosz Tolsztoj elfogultan tekintett a Monarchia szláv népeinek helyzetére, Seton-Watson esetében pedig alapvető törvényszerűségként írhatjuk le, hogy szimpátiáját mindig a brit érdek, a kontinentális béke megtartása határozta meg.⁹³ Tény, hogy számos magyarbarát publicista és diplomata 1905–1906 során az ellenzéki koalíció taktikai ballépései miatt sodródott a „népek börtönébe zárt” nemzeti kisebbségek pártjára,⁹⁴ a *Lex Apponyi* azonban ebből eredően sem játszhatott szerepet a nyugat-európai közhangulat kedvezőtlen fordulatában, még kevésbé a Monarchia és az integer Magyarország feldarabolásában, amely kérdésben az első világháború végén hatalmi politikai megfontolások és nem szimpátiák döntöttek. Ebből eredően a nemzetiségi probléma fókuszpontba állítása meddő vitához vezet, mely legjobb esetben is csak féligazságokkal szolgálhat, miközben átsiklunk az Apponyi Albert-féle törvényeket érintő fontos kérdések felett.

A *Lex Apponyi* ugyanis nem egy pillanatnyi nacionalista fellángolás vagy esetlegesen a névadó Apponyi Albert gróf egyéni ambíciójának terméke, hanem évtizedek előkészítő munkájának gyümölcse volt, mely kétségkívül az asszimilációs sikerekre koncentrált, ám ezzel együtt sem tagadhatjuk el, hogy valós, valamennyi nemzetiséget egyforma módon érintő problémákra reflektált. Az 1907–1908-as oktatási reformok tartalmi szempontból nem jelentettek radikális újítást, pusztán új fejezetet nyitottak abban a küzdelemben, mely a modernizáció és az állami szerepvállalás összefüggéseit illetően a dualizmus teljes korszakában zajlott. Tény, hogy a speciális magyarországi viszonyok miatt ebben a vitában pro és kontra a nacionalista indíttatású érvek domináltak, ahogy az is tény, hogy a kormányzat diszkriminatív módon a magyarságot igyekezett előnyben részesíteni más nemzetiségek háttérbe szorításával, de alapvetően a konfliktus azon felismerés nyomán robbant ki, hogy a Nyugat-Európához való felzárkózás, a fejlesztés kívánt üteme elérhetetlen az állam erőteljes szerepvállalása nélkül. Az asszimiláció és a modernizáció szétválaszthatatlanságát jól mutatja, hogy a *Lex Apponyiban* felfedezhető egyetlen új elem, az évtizedes nehézségeket megkerülni próbáló taktika egyszerre mondott csődöt mindkét téren.

Az Apponyi Albert nevéhez fűződő reformok értékelésekor figyelembe kell vennünk azt a törvényszerűséget, hogy a modern kor hajnalán lezajló központosítás és uniformizálás természetesen együtt járt a helyi kultúrák és

⁹³ A neves skót publicista, aki az 1900-as évek második felétől a magyarországi nemzetiségek függetlenségének szószólójaként, majd a közép-európai nemzetállamok védelmezőjeként meglehetősen negatívan maradt meg történelmi emlékezetünkben, az 1905-ös belpolitikai válság idején még az ellenzéki koalíciót pártoló és a '48-as függetlenségi politikát támogató cikkeket publikált, mert akkoriban a magyarságban vélte felfedezni az európai hatalmi egyensúly biztosítékát. Erről bővebben lásd: Péter, 2004, pp. 667–668.

⁹⁴ Péter, 2004, p. 664.

szubkultúrák viasszaszorulásával és eltűnésével. Ez a folyamat korábban a magyar politikai elit által példaképnek tekintett Franciaországban vagy Nagy-Britanniában is lezajlott,⁹⁵ a vallási, etnikai tagoltság miatt azonban erre a törekvésre Magyarországon jóval erőteljesebb reakciók érkeztek.⁹⁶ A mindenkori kormányok – köztük a koalíciós Wekerle-kormány – egyensúlyozó taktikáját, önmérséklő politikáját látva igaztalan lenne a vád, hogy a magyar jogalkotók a körülmények ismerete nélkül követték volna a nyugat-európai trendet, más, elfogadható alternatíva azonban nem mutatkozott előttük, és olyan kényszerítő erővel sem találták magukat szemben, mely a korszakban ennek megalkotására szorította volna őket. Napjainkban, a sokadik generációs emberi jogok korában a *Lex Apponyi* vagy az azt megelőző intézkedések több ponton is aggályosnak tűnhetnek, ezen hiányosságokat azonban racionális érvekkel nem lehet számon kérni a századforduló Magyarországon. Mindez – és az a tény, hogy a száz évvel ezelőtti magyar törvényi szabályozás a trianoni utódállamok mai rendelkezéseivel szemben is nagylelkűnek számít – természetesen nem jelenti azt, hogy az Apponyi Albert nevéhez köthető törvényeket kritika nélkül el kellene fogadnunk: vitathatatlan, hogy a koalíciós kormány elemi népiskolákat érintő reformjai szociális, nemzetpolitikai és oktatáspolitikai téren egyaránt kudarcot vallottak, és kezdettől fogva komoly revízióra szorultak (volna. A sikertelenség és ellentmondásos megítélés valódi okai azonban mégis jóval összetettebbek annál, hogy a *Lex Apponyi* a „bűnös nacionalista politika” mentőjaként jellemezzük.

Irodalomjegyzék

- Dolmányos István: A „Lex Apponyi”: az 1907. évi iskolatörvények. In: *Századok* (1968), 3–4. sz. pp. 484–535.
- Felkai László: A kultuszminiszter: Gróf Apponyi Albert. In: *Új Pedagógiai Szemle*, 1999/7–8. pp. 199–207.
- Jelavich, Charles: The Issue of Serbian Textbooks in the Origins of World War I. In: *Slavic Review* (1989), 2. sz. pp. 214–233.
- Kardos József: Apponyi Albert válaszlai a nemzetiségi kérdésre. In: Krausz Tamás – Szvák Gyula (szerk.): *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. 2003, Pannonica, pp. 109–113.
- Kéri Katalin: Az 1879/XVIII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In: Hanák Péter (főszerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997, University Press, pp. 269–280.
- Magyar Katolikus Lexikon* „Lex Apponyi” szócikke, <http://lexikon.katolikus.hu/L/Lex%20Apponyi.html> (a letöltés időpontja: 2014. augusztus 26.)

⁹⁵ Németország pedig a lengyel kisebbséggel szemben folytatott iskolapolitikájával a jelenben adott útmutatást. Dolmányos, 1968, p. 487.

⁹⁶ A reakciókhoz lásd: Dolmányos, 1968, pp. 499–504.

- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Budapest, 1989, Optimum.
- Péter László: Seton-Watson's Changing Views on the National Question of the Habsburg Monarchy and the European Balance of Power. In: *The Slavonic and East European Review* (2004), 3. sz. pp. 655–679.
- Stoica, Vasile: *The Roumanian Question. The Roumanians and Their Lands*. Pittsburgh, 1919, Printing Company.
- Szalay László: *A „Lex Apponyi” és hatása a magyar népiskolai oktatás alakulására az 1907–1911. években*. Doktori disszertáció, 1981.
- Szarka László: Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. 1991, MTA Történettudományi Intézet, pp. 35–45.
- Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. In: *Korunk* (2007), 12. sz. pp. 25–35. www.1000ev.hu (a letöltés időpontja: 2014. augusztus 26.)
- Zilizi Zoltán: A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus elemi népiskolákban. In: *Sic Itur ad Astra* (2006), 3–4. sz. pp. 237–268.

SZÉCSÉNYI MIHÁLY

Az első magyar náci párt

Fejezetek Böszörmény Zoltán vezérelnök néptárs és a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt életéből

Az utóbbi évtizedben felerősödött a két világháború közötti magyarországi szélsőjobboldal története iránti érdeklődés, amit több könyv, számos tanulmány és cikk megjelenése bizonyít.¹ Ennek véleményünk szerint csak részben az az oka, hogy a témára vonatkozó szocialista „szakirodalom” már régóta túlhaladottá vált. A legerősebb mozgatóerő a rendszerváltozás után feltűnő, azóta fokozatosan erősödő jelenkori szélsőjobboldali mozgalmak és pártok eredetének a megismerése, megjelenésük okainak feltárása. Ezeket a szervezeteket sokszor szinte természetes módon azonosítják vagy hasonlítják össze a két-három emberöltővel korábban működő szélsőséges pártokkal.

Tanulmányunkban egy, a korabeli mércével mérve, tehát az 1930-as években is szélsőjobboldalinak tekintett pártnak, a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártnak – ismertebb nevén a „Kaszáskeresztes” mozgalomnak – szeretnénk vázlatosan bemutatni a történetét, elsősorban vezérének, Böszörmény Zoltánnak az életútján keresztül, hogy megkönnyítsük az összehasonlítás lehetőségét a jelenkori, szélsőjobboldalinak tekintett pártokkal és szervezetekkel.

Egyes eseményeket, helyzeteket, vitás pontokat a szokásosnál mélyebben, életszerűbben igyekszünk bemutatni, mert véleményünk szerint a mai olvasók számára már nehezen érthető, megérthető, értelmezhető az akkori világ. Tanulmányunkat ilyen értelemben csak kezdetnek szántuk, amelynek, reméljük, lesz még folytatása, annál is inkább, mert sok nyitott kérdés merülhet fel olvasás közben, amelyekre idő hiányában és terjedelmi korlátok miatt most nem térhettünk ki. Biztosan akadnak majd, akik meglepődnek, hogy a két világháború közötti politikai élet mennyire szélsőséges volt, milyen sok extrém politikai és más jellegű megnyilatkozás jellemezte a kort, amelyekhez hasonló sem történt a rendszerváltozás alatt – és azóta sem – az elmúlt években. Véleményünk szerint az I. világháborúval kezdődő és az 1940-es évekkel végződő bő emberöltő volt az újkori magyar történelem talán legtöbb változást hozó és

¹ Paksa Rudolf, 2012, 2013, Paksy Zoltán, 2013.

legsúlyosabb következményekkel járó időszaka, amelynek hatásait napjainkig érezzük. Böszörmény Zoltán életének legfontosabb eseményei éppen ezekben az évtizedekben zajlottak.

Tanulmányunk címében „az első magyar náci párt” nem a nemzetiszocialista elnevezés elsőként történő felvételére utal, hiszen azt már korábban megtették rövid életű kispártok, hanem a tartalmi, ideológiai, szervezési és működésbeli azonosságok elsőként történő érdemi átvételére a német nemzetiszocializmustól. A Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt 1932 és 1936 között működött, amelynek során meghatározó tényezőnek bizonyult vezetője, Böszörmény Zoltán, akinek személyisége és életútja szorosan összefonódott az általa alapított szervezettel és az arról alkotott véleménnyel. Az új párt igyekezett mindenben utánozni a német nemzetiszocialista mozgalmat, ezért alapítói eleve kitüntetett szerepet szántak pártjuk vezetőjének, majd a vezető önmagának. A korszak politikusai közül sokan szerettek volna vezéri szerepben tündökölni, de többségük nem bizonyult alkalmasnak erre a szerepre. Ebben az időben Európa számos országában létezett az úgynevezett *vezérkultusz* valamilyen formája, a konzervatív tekintélyelvű változattól a totalitárius jellegű hatalomgyakorlást megvalósító rendszerekig.

Az egyik korabeli szerző már 1932-ben politikai röpiratot adott ki, amelynek címe önmagáért beszélt: *Hol vagy, magyar Hitler?* – kérdezte a szerző. Ebben kifejtette: „Törökország megtalálta azt a férfit, aki az egész világ által elparentált »beteg embert« talpra állította, s aki széjjeltépte a neki nyújtott békeparancsot. Lengyelország megtalálta az ő Pilsudszkyját, Olaszország az ő Mussolinijét² és a germán óriás az ő Hitler Adolfját.³ Csak mi bolyongunk itt mindennel megalkuvó törpe és szürke politikusok vezérkedéseivel.”⁴ A szerző meg sem említette Horthy Miklóst, akit valószínűleg sem szélsőjobbboldalinak, sem vezérnek nem tartott.⁵

A korabeli német nemzetiszocialista és olasz fasiszta mintára szervezkedő magyar pártok és csoportok számára több ok miatt kulcskérdésnek tűnt a Vezér kérdése, aki egyrészt a politikai és ideológiai irányzat egységének megtestesítője és biztosítója lehetett volna, másrészt úgy vélték, csak az egység és egyetlen vezér biztosíthat lehetőséget számukra a hatalom megszerzéséhez. Az említett mű szerzője, látva a szélsőjobbboldalon az önjelölt vezérek közötti marakodást, leszögezte: „A nemzeti szocializmus diadalához Vezér szükséges. ... Ennek a vezérnek első kötelessége az kell legyen, hogy egyesítse azokat a nemzeti szocialista pártokat, csoportokat és frakciókat, amelyek a közös szent célért küzdenek, de a turáni lelakiségnek megfelelően külön utakon járnak. Ezt a széthúzást és külön utakon való menetelet meg kell akadályozni elsősorban a jó szándékú és fanatikus Böszörményi Zoltánnak,

² Andreidesz, 2014, pp. 124–147. Turbucz, 2012, pp. 1–12.

³ Kershaw, Ian, 2003, Ormos, 1997.

⁴ Némethy, 1932, pp. 26–27.

⁵ Turbucz, 2014.

akinek becsületes és tiszta lelkiességéről mindenki meg van győződve.”⁶ Az írás egy másik önjelölt nemzetiszocialista vezér, a már országosan ismert politikus, Meskó Zoltán országgyűlési képviselő érdekében érvelt ellenfelének visszalépéséért.

A „jó szándékú és fanatikus” Böszörmény Zoltán azonban, akit ekkor még alig ismert a közvélemény, nem kívánt visszalépni. Vetélytársainál valamivel korábban felismerte a német belpolitikában zajló átalakulás jelentőségét és a nemzetiszocializmusban politikai értelemben rejlő lehetőségeket. Ennek megfelelően – tudatosan megelőzve lehetséges vetélytársait – mozdult el az új politikai és ideológiai irányzat felé, és kezdte el kialakítani, felépíteni saját kultuszát. Közel sem lehetett biztos a dolgában, ezért első lépéseként 1931 decemberében Németországba utazott, ahol sikerült elérnie, hogy Adolf Hitler fogadja őt mint olyan magyar újságírót, aki szeretné megírni a Führer életrajzát.⁷ A találkozóról szóló beszámolóban az a legfeltűnőbb, hogy érdekes módon semmit nem tudunk meg arról, miről is beszélgetett a két vezér. Valószínűleg semmiről, mert Hitlert ekkor belpolitikai kérdések foglalkoztatták, elsősorban az, hogy fogadja-e őt Hindenburg, megbízza-e kormányátalakítással. Ezért egyes újságírók fogadására nem is nagyon juthatott ideje, viszont csoportosan biztosan fogadott külföldi tudósítokat december 10-én és/vagy 11-én.⁸ Ezt megerősíti Böszörmény leírása is, amely szerint protokolláris sorrendben vezették végig – valószínűleg többedmagával – az újságírókat érdeklő helyszíneken. Előzetes levélváltás után fogadta őt Münchenben, a „Barna házban” Rudolf v. Hess repülőtiszt, Hitler első titkára, majd a külpolitikai és sajtópropaganda-osztály vezetőjével tárgyalt. Ezt követően a *Völkischer Beobachter*-nek, a náci mozgalom vezetőlapjának a nyomdáját és szerkesztőségét tekintette meg, ahol fogadta őt (és feltehetően még néhány újságírót) Alfred Rosenberg birodalmi képviselő, a lap főszerkesztője.

Hitler viszont csak másnap, 1931. december 10-én este fél hatkor fogadta őt és társait. A Führert érkezésekor Böszörmény és a várakozók „karfelvetéssel” üdvözölték, aki „válaszul barátságosan mosolyogva, közvetlen arckifejezéssel, szemembe nézve, szintén karfelvetéssel viszonzta üdvözlésünket” – írta többes számban a meghatott újságíró. Feltehetően minden megjelentet röviden bemutattak Hitlernek, aki mindenkinél váltott néhány szót. A találkozó a hatalmas, gigászi méretű dolgozószobában zajlott le, amelynek óriási ablakait hófehér függönyök takarták. Az ekkor még csak pártját tervezgető, önjelölt

⁶ Némethy, 1932, p. 31.

⁷ A látogatásról maga számolt be pártjának különböző kiadványaiban, ami hiteltelenné is tehetné a látogatás tényét, mégis hitelesnek tekintjük állításait, mert ellenfelei közül senki nem vonta azt kétségbe, és maga sem vonta vissza a népbíróági eljárás során, amikor ez célszerű lett volna. A *Új nemzedék* erről szóló írását nem sikerült megtalálnunk. A legrészletesebb beszámoló: Böszörmény Fáklya Irodalmi Intézet kiadása, Budapest, 1937, pp. 30–35.

⁸ *Új nemzedék*, 1931. december 12. p. 2.

vezetőre óriási hatást gyakorolt Hitler és környezete. Egy győzelem előtt álló párt vezérével találkozhatott. „A szavak keményen hangzanak szájából, arca kipirul, kék szemében valami fanatikus láng gyúl ki és néhány szavából is annyi szuggesztív erő sugárzik, hogy magával ragadja a hallgatót. Míg szemtől szembe voltam vele, azt a benyomást nyertem, hogy kétségtelenül ő a dolgozók jövő világának profétája. És amikor eltávoztam szobájából, és elgondolkozva szállásom felé tartottam, agyamban újra végigvont az, amit róla több mint egy évtized óta olvastam, hallottam, képeken láttam, és az az erős meggyőződés alakult ki lelkemben, hogy ez a mozgalom sokkal több ezeknél és sokkal nagyobb jövő előtt áll, mint azt sokan gondolják.”⁹

Böszörménynek, ha saját fontosságát, jelentőségét bizonyítani akarta Magyarországon, ragaszkodnia kellett a két vezér „négyszemközi” találkozójához. A találkozó kulisszatitkait, ha nem is feltétlenül hitelt érdemlően, de főként azt, hogy miért nem beszélgetett Hitlerrel, a népbíráson tett tanúvallomásaiban részben felfedte. „Münchenbe azért mentem el, hogy meglátogassam az ott élő Hollósi¹⁰ nevű barátomat, aki, amikor Münchenben voltam, azt kérdezte tőlem, akarom-e látni Hitlert. Én természetesen minden különösebb jelentőség nélkül azt mondtam, hogy igen. Így aztán találkoztam is vele. Mindössze azonban csak két szót váltottam vele, mert akkor nem is tudtam még németül.”¹¹ Az utolsó mondat vagy megállapítás hitelesnek tűnik, mert a németül érkező leveleket munkatársai kénytelenek voltak lefordítani Böszörménynek, többek között azt is, amelyet Bécsből kapott 1933 szeptemberében.¹² Hollósi barátjának 1932. június 6-án hozzá írt, természetesen magyar nyelvű levelét bizonyítékként csatolta 1945-ben tárgyalási anyagához. Ebből derült ki, hogy 1931 decemberében valóban szándékosan, rajongóként, de még az újságíró és az életrajzíró álcájában utazott Münchenbe, majd az ott szerzett benyomások, tapasztalatok hatására alapította meg új pártját.

„Mindig vártam, mikor hozza a posta Hitlerről írott könyvedet, de sajnos hiába vártam – írta Hollósi. – Úgy látszik, még nem írtad meg, ellenben a nekem, valamint a pártnak küldött »program«-ból megtudtam, hogy megalakítottad a nemzeti szocialista magyar munkáspártot. A »Völkischer Beobachter« [1932] június 7-ki keltezésű lapnak a második oldalán bizonyára megtalálta rövid hírcikkemet pártod megalakításáról.”¹³ Levelének végén a pártépítésről érdeklődött, majd felhívta Böszörmény figyelmét a talán legfontosabb dologra, a saját lapra, mert anélkül, írta a jó barát, úgysem érhetnek el eredményt. Böszörmény kapcsolatai a német nemzetiszocialistákkal tehát léteztek, de nem állt közeli kapcsolatban Hitlerrel. A látogatást követően azonban a részletkérdések már nem bizonyultak fontosnak. Bö-

⁹ Böszörmény Zoltánné, 1937, pp. 34–35.

¹⁰ Böszörmény szerint az *Új nemzedék* tudósítója volt, de még nem sikerült azonosítani.

¹¹ BFL XXV.1.a 3519/1945 p. 20.

¹² BFL XXV.1.a 3519/1945. p. 334.

¹³ BFL XXV.1.a 3519/1945. p. 329.

szörmény Zoltán 1932 elején kiadta a *Nemzeti Szociálista Kiáltványt*, amelynek része volt 20 pontos, *Közérdek az önérdek előtt!* című pártprogramja, és néhány hónapos szervezői munka után, 1932. május 2-án valóban megalapította pártját. Az új szervezet tükörfordításban egy az egyben átvette – egyedül a német szót kicserélve – Hitler pártjának a nevét: Nemzeti Szocialista Magyar munkaspárt.

A párt tagjainak a sorában azonban nem volt egyetlen ismert politikus vagy olyan ismert személyiség sem, aki arcot adhatott volna az új mozgalomnak. A párt szórólapjain és kiadványaiban ezért a húszpontos program mellett, ezt követően az esetek többségében szerepelt egy rövid ismertető a szervezet első emberéről, amelynek a címe egy kérdés volt: „Kicsoda Böszörmény Zoltán?” Az első ismertetőket kezdetben meglepő módon mégsem erről szóltak, nem adtak választ a politikusról, addig bejárt életútjáról, az alkalmasságáról, programjáról szóló kérdésre, hanem róla elsősorban mint költőről szóltak, és így dicsőítették. Szemelvényeket közöltek a *Kortársak ítélete* című, a pártelnök költészetét méltató kötetből, amit bizonyos értelemben már kultuszként is értelmezhetünk. Az ok egyszerű volt: ekkor még csak ez az anyag állt rendelkezésre. Anka János, *A nép*¹⁴ című lap szerkesztője és Böszörmény Zoltán régi barátja, híve például azt írta volt munkatársáról: „...A választottak közül való, akiket misszióval küldöttek az egek hatalmai ebbe a világba... Egész lényében, gondolkodásában és stílusában annyira magyar, hogy élő példája a magyar költőnek. Köteteken keresztül nem lehet annyi jellemzőt mondani a magyar költőről, a faj reprezentánsáról, mint amennyit elmond életével és írásaival.”¹⁵ A „Kicsoda Böszörmény Zoltán?” kérdésre ekkor még nagyon kevesen tudták a választ; maga az érintett sem tudta igazán, hiszen korszakonként más és más választ adott rá.

A hibát hamarosan felismerték, és Böszörmény bizalmasa, Barcsay nyugalmazott csendőr alezredes állított össze egy rövid életrajzot, amely sokkal összefogottabban, a költőt is dicsérve, ám sok kérdést nyitva hagyva mutatta be a vezért. Eközben a párt első embere saját vezérkultuszának, nimbuszának növelése érdekében fokozatosan alakította ki azt a múltat, egy olyan önéletrajzot, amely bizonyíthatta alkalmasságát a vezéri szerepre, és amely fő vonalaiban hasonlítani kezdett példaképének, Hitlernek az életútjához, természetesen a magyar viszonyokhoz igazítva. A pályafutásával kapcsolatos első nyilatkozatai meglehetősen zavarosak voltak, és nem igazították el megfelelően az érdeklődőket. 1932. május 31-én például a következőket válaszolta *A Hír* című lap kérdésére: „Mi nem hívunk senkit, de annál jobban megnézzük, kit veszünk be sorainkba. Ez nem párt tulajdonképpen, mozgalom. Alulról, a népből indul, ahonnan én is indultam, rettenetes nyomorúságokon, szenvedéseken keresztül. 150 hold földje volt

¹⁴ *A nép* című lap 1919 és 1925 között jelent meg. Egyik szerkesztője, Anka János Böszörmény barátja volt, aki ezért segített a szerkesztésben és írt is a lapba. Keresztényszocialista irányú, nemzeti radikális kiadvány.

¹⁵ Mit akar a nemzeti szocialista mozgalom? é. n., p. 13.

az apámnak, 16 éves koromban kerültem ki az utcára, kórházi szolga, kifutó, csavargó lettem, végigkószáltam az egész országot, minden faluban legalább egyszer hálтам, 3 osztályt végeztem akkor csak, éheztem, súlyos mellhártyagyulladásal eszméletlenül napokig árokpartján feküdtem, a kutya sem törődött velem.

1912–13-ban *Budapesti Lapok* címen hetilapot adtam ki. Aztán megjelent az első könyvem. *Versek*. ... Gyönyörű kritikákat kaptam. ... Egy hónapig a Színművészeti Akadémián is voltam, de Csillag Teréz¹⁶ elkergetett mint tehetségtelent. A háborúban katona lettem, és a kultuszminisztérium könyveim alapján adta meg az egyéves önkéntesség jogát.

Aztán – mondja mosolygós, szinte lágy egyszerűséggel, kissé éneklősen elnyújtott szavakkal – három hónap alatt megszereztem az érettségit és letettem két doktorátust. ...

Új írás címen politikai hetilapot szerkesztettem, majd a Nép megalakításában mint annak segédszerkesztője vettem részt. Itt támadt kapcsolatom Hitlerékkal. Már a német mozgalom elején. Aztán kiutaztam Hitlerhez. Hosszú időt töltöttem ott. Állítom, hogy Hitler Magyarországról mással nem tárgyalt és nem tárgyal, csak velem. Most könyvet írok róla. Ő maga válogatja ki hozzá a képeket.”¹⁷ Az önbizalomtól sugárzó és bensőséges kapcsolatról árulkodó nyilatkozat nem hatotta meg a cikk szerzőjét, aki rezignáltan fejezte be írását: „Ha Hitler nem ilyen iparoslegény-emberként kezdte volna, és ha nem csinálta volna meg nagy választási bravúráját, mosolyogva léptem volna ki talán a Képipró-utcai kapun.”¹⁸

A Barcsay-féle életrajz a lapoknak adott nyilatkozatoknál sokkal komolyabb képet igyekezett felvázolni a hírlapi nyilatkozat alapján kaotikusnak tűnő fiatalkori évekről, mint maga a vezér. Barcsay szerint „egész gyermekkorát és ifjúságát a legnagyobb nélkülözések között, két keze munkájára utalva mint gyári munkás, üzleti árukihordó, kifutó, szanatóriumi szolga és más alkalmi munkákból élve küzdő [és nem csavarogja] keresztül. Majd bevándorolja [és nem „végigkószálja”] az ország legnagyobb részét, különösen Erdélyben és a Felvidéken minden nagyobb községet felkeres. Vándorlásai után Budapestre jön... A világháború kitörésének évében sorkatona, és mivel iskolai végzettsége nem volt, csak mint közkatona került sor alá. De a honvédelmi és közös hadügyminisztérium a kultuszminisztérium javaslata alapján első könyvének rendkívüli értékét megállapítva és méltányolva, részére kivételesen az arcronalbeli egyévi önkéntesi jogosultságot adományozta.”¹⁹

Böszörmény korai nyilatkozataiból és életrajzaiból még mindig hiányzott néhány politikailag nagyon fontos részlet. Az természetes és szükséges elemnek tűnt, hogy megfelelő családi környezetben nőtt fel, ám a jómódú szülők

¹⁶ Csillag (Stern) Teréz színésznő (1862–1925) a Nemzeti Színház örökös tagja, a Színiakadémia tanára 1901 és 1925 között.

¹⁷ *A Hír*, politikai és társadalmi riportlap, 1932. május 31. pp. 1–2.

¹⁸ *A Hír*, politikai és társadalmi riportlap, 1932. május 31. p. 2.

¹⁹ Mit akar a nemzeti szocialista mozgalom? és Kicsoda Böszörmény Zoltán, a magyar mozgalom vezére? Kiadja a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt Budapest, é. n., pp. 11–12.

tönkrementek. Így került vidékről – Hitlerhez hasonlóan – a vezérjelölt a nagyvárosba, és kezdte el iskoláit. *„Budapestre kerül, s itt végzi az elemi iskolát. Utána beíratják a főgimnáziumba,²⁰ de mire tizennegyedik évébe érkezik, a szegénység és a nyomor miatt kimarad az iskolából, és mindennapi kenyerét fizikai munkával kénytelen megkeresni*”, mint egy időben példaképe.²¹ De nemcsak az egyszerű emberek életét ismerte meg, hanem vándorlásai során az ország legnagyobb részét.²² Művészi tehetségét, amellyel a festő Hitlerhez hasonlóan ő is rendelkezett, versesköteteivel és kritikusainak dicsérő írásaival igyekezett bizonyítani a közvélemény és a hívek számára. Az ismert írók közül Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Móra Ferenc írt néhány semleges sort alkotásairól. Az 1926-ban megjelent *A gályá prédikátora* című kötetéhez pedig Prohászka Ottokár írt néhány soros bevezetőt.²³

Ezek után még mindig hiányzott az a hősi tett az életrajzából, ami személyes bátorságát, emberi nagyságát bizonyíthatta volna, hogy akár az életét is képes feláldozni az eszméért. Ilyen tett csak a kommunistákkal szembeni harc vagy a nemzetiszocialistákat elnyomó kormányzattal szembeni ellenállás lehetett. Ez az esemény Adolf Hitler számára az 1923-as, Münchenben lezajlott ún. sörpuccs volt, ahol – ha nem is a kommunistákkal szemben, de – az első sorban menetelt a kormányzat megdöntésének szándékával, amikor a kirobbanó lövöldözésben többen meghaltak és megsebesültek körülötte.²⁴ Hitlert magával rántotta a mellette álló, ezért csak elesett és összezúzta a vállát, de hősként került ki a helyzetből. A puccsisták elleni bírósági pert is eszméinek terjesztésére használta fel, mártír lett belőle, és az esemény országosan ismertté tette a nevét. Hasonló súlyú és általánosan ismert eseményt, cselekedetet Böszörmény Zoltán nem tudott felmutatni. Nagyon nehezen és homályosan fogalmazva igyekezett ezért valami hasonlót találni, így bizonyítani elkötelezettségét, személyes bátorságát. *„A vörös rémuralom alatt tevékenyen részt vesz az ellenforradalomban, s a Krisztina téri templom előtti harcban csak a véletlen menti meg az életét. A rémuralom leverésekor az egyik fegyveres alakulatban is szolgálatot teljesít”²⁵* – írta a róla szóló egyik brosúra. A Krisztina téren történeteket sokan a Tanácsköztársaság ellen 1919. június 24-én kitört felkelés tudatos előzményének tekintették a korban. Ezeknél az állításoknál többet Szakács Kálmán történész sem talált Böszörmény Zoltán kommün alatti tevékenységéről: *„1919-ben a Tanácsköztársaság alatt tevékenyen részt vesz az ellenforradalomban. Részes volt a Krisztina téri templom előtti fegyveres ellenforradalmi provokációnak. A Tanácsköztár-*

²⁰ Az V. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumról van szó.

²¹ Böszörmény Zoltánné, 1937. p. 27.

²² Böszörmény Zoltánné, 1937, p. 27.

²³ Böszörmény Zoltán, 1926, p. 5.

²⁴ Ormos Mária, 1997, p. 84.

²⁵ Böszörmény Zoltánné, 1937, p. 29.

saság bukása után az ellenforradalmi tisztí különítményesek között találjuk. A szadista vérengzéseiről jól ismert Prónay-különítmény tagja. További útja egyenesen és töretlenül vezetett a német náci mozgalom magyarországi utánzásához.”²⁶ Erre az eseményre még visszatérünk, de szeretnénk jelezni, hogy Szakács csaknem tíz évet kihagyott az életrajzból.

1932 végén Böszörmény Zoltán saját pártján belül vitathatatlanul, de a nemzetiszocializmussal szimpatizálók táborában is az első számú vezetőnek látszott. Hitlerhez fűződő személyes kapcsolatának mítosza – aminek tartami elemeit, mélységét különös módon senki sem kérdőjelezte meg –, a párt szervezésében elért sikerek és a fokozatosan összeálló „hiteles” életrajz hatására a vezéri pozíció első számú esélyesének tűnt a mozgalomban. A nemzetiszocialista szélsőjobboldal önjelölt vezetőjének, vezérének a helyzetét és annak változásait, végső soron bukását mégis jobban megérthetjük, ha felvázoljuk életútjának a nem „hivatalos” verzióját, amelyet független források alapján állítottunk össze.

Születésének a helye és időpontja azonos minden életrajzában. Pest-Pilis-Solt és Kiskun vármegyében (PPSK) született Zsidón, a későbbi Vácegresen 1893. január 5-én, református családban. Szakács Kálmán szerint elszegényedett dzsentri családból származott, apjának a község melletti tanyán volt földbirtoka,²⁷ amelynek mérete – nyilatkozata szerint – elérte a 150 holdat. A birtok valószínűleg nem volt képes eltartani a hét gyermekkel bíró családot. Böszörmény Zoltánt hatéves korában szülei a budapesti rokonokhoz küldték, hogy fővárosi iskolába járjon. Családja a lakcímgjegyzék szerint csak 1903-ban tűnik fel Budapesten, a VII. kerületben.²⁸ Apja már ekkor már újságíróként dolgozott. Nem tekinthető igazán szegény embernek, mert lapot, pontosabban lapokat vásárol, a *Budapesti Lapok* tulajdonosa lesz, majd az *Ébredés* címűé, és ezek kiadásával és eladásával foglalkozik, ebből él. Ezek elkészítésében segédkezett fia, Zoltán is. A szerkesztőség többnyire a család lakásában működik. Az apa két nevet használt munkája során, az egyik esetben Vargha Sándor újságíró, míg a másik esetben Böszörményi Sándor lapszerkesztő volt. Fiai, Géza és Zoltán tőle vették át a Böszörmény nevet ’i’ betű nélkül, amelyet a későbbiekben kizárólagosan használtak, és tőle sajátították el a lapszerkesztés mesterséget. A VII. kerületben, az Elemér és a Peterdy utcákban laktak, amelyekhez legközelebb a Damjanich utcai elemi iskola fekszik, ezért ide jártak a gyerekek iskolába.²⁹ Böszörmény Zoltán itt végezte el az elemi és kezdte meg gimnáziumi tanulmányait. Életének legnehezebb korszakát is itt élhette meg 14 éves korától néhány évig – valószínűleg a család nehéz anyagi körü-

²⁶ Szakács Kálmán, 1963, p. 31.

²⁷ Szakács Kálmán, 1963, p. 31.

²⁸ Budapesti cím- és lakjegyzék 1906–1907.

²⁹ Budapesti cím- és lakjegyzék 1907–1912.

ményei miatt kénytelen szüneteltetni tanulmányait, és a legkülönbözőbb munkákból tartotta fenn magát. Húszéves koráig azonban biztosan a szüleivel élt együtt, ha nem volt munkája, akkor apjának és Géza bátyjának segített: lapot szerkesztett, írt vagy mint házaló ügynök járta az országot. Ekkor kezdett önálló életet élni, saját lakást bérelt, és beiratkozott az V. kerületi Állami Főgimnáziumba, ahol 1913 őszétől 1915 tavaszáig elvégezte a középiskolából hiányzó tanéveit, a 7. és a 8. osztályt.³⁰ Húszéves korában bátyja mint felelős szerkesztő keze alatt ő szerkesztette a *Magyar Újság* című lapot, amely apjuk tulajdonában állt.³¹

Böszörmény pályafutása során példaképéhez, Hitlerhez hasonlóan „átértékelte” a neki nem tetsző életszakaszokat, történeteket. Ezt tette iskolai tanulmányaival is, amelyeket állításával ellentétben mégsem néhány hónap alatt sikerült elvégeznie, még a középiskolai tanulmányokat sem. 1915 őszén szerkesztői munkája mellett ún. rendkívüli hallgatónak jelentkezett a Jogtudományi Karra, de az első félév után kimaradt, minden bizonnyal a háború miatt.³² Ekkor állítása szerint katona lett, és a kultuszminisztérium verseskötetei alapján egyéves önkéntesi szolgálatot biztosított neki. Ez ekkor már iskolai végzettsége alapján is járt volna neki, de jobban hangzott a költészetért biztosított részvétel a tartalékos tisztképzésben, ami „karpaszományosként” egy esztendőre mentesítette a frontszolgálatról. Életkora alapján valóban katonának kellett volna bevonulnia – a Barcsay-féle életrajz szerint katona is volt a háború kitörésének évében. Egyszerre azonban nem lehetett katona és az V. kerületi Főgimnázium hallgatója. Az „arcvonalbeli önkéntesi szolgálatot” ezek szerint csak a gimnázium befejezése után kezdhette meg. Tehát sohasem volt egyszerű közkatona. 1915-ben, 22 évesen, a gimnázium befejezésekor inkább önkéntes csendőrnök jelentkezett, hogy ne kelljen a frontra mennie és harcolnia.³³ Egyeztetve az időpontokat, 1915 őszétől 1918 nyaráig szolgálhatott a Budapesti V. csendőrszászlóaljnál, és kerülhetett el ilyen módon a tényleges katonai szolgálatot. Ezért jelentkezhetett 1918 őszén ismét a Jogtudományi Karra, immár rendes hallgatónak, és kezdhette meg tanulmányait.³⁴ A négyéves képzés 1922 júniusában ért véget, de Böszörményt csak több pótvizsga után, 1923. február 3-án avatták az államtudományok doktorává.³⁵

Böszörmény a tanulmányai közben is érdeklődött a politika iránt, de a pártja által kiadott életrajzával ellentétben nem vett részt a Tanácsköztársaság

³⁰ A Budapesti V. Kerületi M. Kir. Állami Főgimnázium LVI-ik és LVII. Értesítője az 1913–14 és az 1914–15. tan évekről.

³¹ BFL IV.1409.c I/7709/1901.

³² A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Almanachja az MCMXV-MCMXVI. tanévre. Budapest, 1916, p. 157.

³³ BFL VII.101.h fegyenc értesítőjegyzékek 1941. Böszörmény Zoltán.

³⁴ ELTE Levéltára: 2. A 11–39 1921/268.

³⁵ ELTE Levéltára: 1.f. 25.

elleni harcokban, noha nyilvánvalóan nem értett egyet a rendszerrel. Híveinek szóló életrajzaiban megemlégtették ugyan, hogy a Krisztina téri templom előtti harcokban³⁶ csak a véletlen mentette meg az életét, ami kifejtés nélkül elég rejtélyes megfogalmazás, de az bizonyos, hogy csupán véletlenül keveredhetett az ottani eseményekbe. Református volt, aki nyilvánvalóan nem vett részt a római katolikus egyház úrnapi körmenetén, amelyet 1919. június 22-én a katolikus hívek tartottak a Krisztina téri templomtól indulva, majd visszatérve oda. A Krisztina téren bekövetkezett eseményeket senki sem sejtette előre a jelenlévők közül. Nevezetesen azokat a kisebb-nagyobb atrocitásokat, a feszült hangulatot, ami végül kirobbantotta a rendszerrel szembeni spontán ellenállást, zendülést. Egy vöröskatona meggyalázta az oltáriszentséget, és másokat is erre biztatott, a járdán állók, a rendszer kiszolgálói közül néhányan szidták a körmenetet. Az emberek elégtételt vettek rajtuk, megverték őket, a téren található házak egy részéről leszedték a vörös zászlókat, majd elégették azokat, és helyükre nemzeti színűeket tűztek ki. Feldúlták a kommunista párt első kerületi szervezetének az irodáját. A helyszínre küldött félszázadnyi Vörös Őrség mellett Cserny József, a Lenin-fiúk egyik parancsnoka is megjelent különítményével. A villamosok leálltak, a tömeg fehér zsebkendőket lobogtatott és a Himnusz énekelt, ám ennek ellenére rájuk lőttek. Az éneklést vezető fiatal ügyvédjelölt olyan súlyosan megsebesült, hogy egy nappal később a kórházban meghalt, míg többen megsebesültek. Az esemény két nappal a szervezett ellenforradalmi felkelés előtt történt, és a később lefolytatott vizsgálat szerint a szervezetségnek semmilyen jelét nem mutatta. Böszörmény Zoltán, ha arra járt is, csak a járókelők egyike lehetett, aki a vele történeteket felnagyította.

A történet részben mégis igaz, mert ha nem is Böszörmény hősiességéről szól, mégis lehet, hogy valóban csak a véletlen mentette meg az életét. 1941-ben, amikor még nyilvánvalóan ellenőrizhetőek voltak állításai, egyik per-újrafelvételi kérelmében leírta, mi is történt valójában: *„Azok között voltam, akik elégették a vörös lobogót. A vörös katonák többször ránk lőttek, majd hosszú tusa után engemet is elfogtak és a Vörösőrség Főparancsnokságára kísértek, ahol csak Halmi József, aki ott politikai biztos volt s iskolatársam és hírlapíró társam volt, mentett meg a haláltól.”*³⁷ Akkor az elfogottak bizonyára ugyanazt a halálfélelmet érezhették, amit Böszörmény, de a bekísért 20 ember közül senkit sem öltek meg, mert senkire nem tudták rábizonyítani a szervezett és tudatos lázadást, ezért csak négy „ellenforradalmárt” ítélték enyhe büntetésre,³⁸ míg a fiatal egyetemistát egyszerűen hazaengedték.

A Böszörmény által 1915-ben szerkesztett *Magyar Újság*ban még nem található egyetlen antiszemita utalás sem. Ám a Tanácsköztársaságot követően

³⁶ Nagy, 2011, pp. 39–41.

³⁷ BFL VII.5. c. 7606/1941.

³⁸ Nagy, 2011, p. 40.

1920 júliusában indított – ismereteink szerint csak egy számot megért és szerény terjedelmű – *Új Írás* című hetilapjában, amelyet maga adott ki és maga írt, már az antiszemitizmus a legfontosabb téma.³⁹ *Magyar út* című cikkében két szempontra hívja fel olvasói figyelmét. „Hitvány hazaáruló az, aki a mai sorsdöntő időkben minden erejét megfeszítve, szívvel-lélekkel nem áll a létért küzdő magyarság sorába. Még sok ezerszer hitványabb, becstelen akasztanivaló az, aki mérgezett nyilakkal hátba támadja most a magyarságot. A leghitványabb mindenesetre az, aki a nyomtatott betű hatalmával visszaélve, alávaló módon meg akar fertőzni, félrevezetni bizonyos nem eléggé tájékozott néprétegeket, ellenségévé akarja tenni saját hazájának, és e nemzet kemény hadseregét – közvetve – ocsmány gonosz célú rágalmakkal támadja. ... Héber fenegyerekek vájkálnak mocskos, fertőző kezeikkel a nemzet még be nem hegedt, sajgó sebeibe.”⁴⁰ A radikális nemzetközpontú gondolkozás és az antiszemitizmus mellett itt tűnik fel az egyszerű nép, tűnnek fel a „a nem eléggé tájékozott néprétegek” írásaiban, akik alatt nem a városi proletárokat, munkásokat értette a szerző.

Saját próbálkozásai mellett részt vett *A nép* című napilap alapításában és működésében. Tanulmányai befejezése után, 1923-ban hivatalt vállalt, majd nemsokára, 1926-ban megnősült. Feleségével a Farkasréten található házukban élt, gazdálkodott 1600 négyszögölnyi kis törpebirtokán, cikkeket és verseket írt, időnként köteteket adott ki. Nemzeti radikálisként gondolkozott és szervezkedett. 1930-ban kiadta összegyűjtött verseit *Vérem és oltárom* címmel, amelynek egyik kiadásban a címlapon kiadóként az általa 1930-ban létrehozott „Magyar Szocialisták Országos Pártját” tüntette fel. Az alig létrejött szervezet neve és politikai programja alaposan megváltozott, amikor a nacionalista, fajvédő, nemzeti radikális elveket valló, antiszemita férfinak – akit németországi útja győzött meg arról, hogy német mintára nemzetiszocialista pártot szervezzen – ekkor valóban sikerült példaképét, Hitlert utánoznia. Böszörmény Zoltán ugyanis a körülmények hatására a Magyar Szocialisták Országos Pártjából létrehozta új nemzetiszocialista pártját – hasonlóan Hitlerhez, aki közel egy évtizeddel korábban ugyancsak egy kis létszámú és jelentéktelen pártocskából, a Deutsche Arbeiterparteiból, a DAP-ból, azaz Német Munkáspártból hozta létre az NSDAP-t, a Nemzeti Szocialista Német Munkáspártot.⁴¹

A párt vezetése és vezetője ekkor egyaránt úgy látta, szükségük van egy közismert vagy legalábbis valamennyire ismert vezetőre, politikusra, aki bevezeti az új szervezetet, mintegy szalonképessé teszi azt a magyar politikai életben. Nagyon fontos szempontként merülhetett még fel, hogy a két világháború között a magyar belpolitikában és közéletben, de a hétköznapi hatósági

³⁹ BFL IV.1409.c I/7709/1901.

⁴⁰ Böszörmény Zoltán, 1926, p. 3.

⁴¹ Ormos, 1997, pp. 54–72.

gyakorlatban is komoly előnyben részesültek az országgyűlési képvisellel rendelkező pártok. Gyűléseiket, kiadványaikat, lapjaikat nem lehetett komoly indok nélkül betiltani, elkobozni, vidékre utazó aktivistáikat kiutasítani, kitiltani településekről, előadásukat megakadályozni, ami a nem vagy alig ismert kis pártok és szervezetek, szekták esetében – joggal vagy jog nélkül – mindennapi gyakorlatnak számított.

Böszörmény ekkor még reálisan mérte fel saját helyzetét. Tudta, hogy találnia kell valakit, aki országosan is elfogadtatja azt a programot, ami hite szerint csak eredeti formájában lehet hiteles és hatékony. Tervei szerint ő vezette volna a pártot, amelynek parlamenti képviselőjére Meskó Zoltán országgyűlési képviselőt kérte fel a következő választásokig. Már 1932. május 31-én egyértelműen azt nyilatkozta *A Hír* című lapnak: „Az országos elnök én vagyok, a parlamenti vezér Meskó Zoltán. És a választásokon legközelebb már – komolyan hiszem – mi fogunk bekerülni.”⁴² Böszörmény Zoltán még 1932. június 9-én is úgy tudta, hogy Meskó őket fogja képviselni a parlamentben.⁴³ Régi ismeretség alapján esett a választása Meskóra, aki azonnal ráértett a kínálkozó politikai lehetőségre. Miután világossá vált számára, hogy a vezéri szerepet nem tudja átvenni, úgy döntött, átveri szövetségét. 1932. június 16-án az országgyűlésben bejelentette egy új magyar náci párt megalakulását, a sajátját: a Nemzeti Szocialista Munkás- és Földművespártot. Meskó ezzel a döntésével – mint tapasztalt politikus – egyszerre oldott meg több, számára lényeges problémát: parlamenti szereplésével megfelelően nagy hírverést csapott az új irányzatnak és elsősorban magának, az újonnan bejelentett pártnak vitathatatlanul ő lett a vezetője, új nevet adott szervezetének, valamint módosíthatta a radikális programot, hogy az megvalósítható legyen. Böszörmény Zoltánt és híveit sokkolták a történetek. Az, ami Böszörménynek és Hitlernek is évekbe került – nevezetesen magukat és pártjukat megismertetni a közvéleménnyel, az országgal –, az Meskó esetében egy nap alatt megvalósult. Ez a konfliktus alapjaiban ásta alá a megegyezés lehetőségét a két párt között, és természetesen azonnal megindult versenyfutásuk, miközben programjaik látszólag alig különböztek egymástól. A két jelentéktelen kis párt botrányai nem rengették meg a hatalom köréit, de az olvasókat érdekelték.

A következő kérdés, amivel tanulmányunkban foglalkozni szeretnénk, az éppen a Meskó Zoltán eljárása körül és a programok közötti különbség miatt kirobbanó vita egyik pontja. A sajtó nehezen tudta követni a fejleményeket, mert nehezen tudta megkülönböztetni a két pártot.

Elsőként Barcsay Árpád, a párt talán legfontosabb figurája és egyik alvezére írt levelet a *8 Órai Újságnak*, amelyben a téves közlemények tisztázása céljára

⁴² Borbély Andor: Látogatás a magyar Hitler pártban. Intimitások egy politikai pártról, amelyet még senki sem ismer. *A Hír*, 1932, május 31. pp. 1–2.

⁴³ Szűcs Nándor: Hitlerizmus a Képíró-utcában. Mi újság a magyar horogkereszt körül? *Újság*, 1932. június 9. p. 2.

ból a való tényállást kívánta közölni: „A Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt alapítója és országos elnöke [Magyarországon] Böszörmény Zoltán. ITT soha egy pillanatig sem volt más a párt szervezője, vezetője és vezére.

Meskó megbízott ugyan Böszörmény Zoltán országos elnök által, hogy a parlamentben képviselje a pártot, de igen rövid idő után kitűnt, hogy Meskó egyáltalán nem alkalmas erre a szerepre, és a megbízatás tőle végérvényesen visszavonatot, nemcsak az országos elnök döntése folytán, hanem az összes nemzeti szocialista csoportok vezetőinek és minden tagjának határozott kívánságára. Meskó a mozgalom érdekében soha egy lépést nem tett, annak programjával – amint bebizonyosodott – azonosítani magát nem tudta, és a magyar mozgalom megszervezésének első hónapjaiban velünk semmiféle összeköttetésben nem állott. Hazafias tisztelettel” – zárta levelét a nyugalmazott csendőr alezredes, a párt főcsoportvezetője.⁴⁴ Leveléhez a szerkesztő szarkasztikusan hozzáfűzte, hogy Meskó Zoltán egyébként néhány nap óta már a horogkeresztes jelvény nélkül jelenik meg a parlamentben, ahol azt adta elő, hogy ő hagyta el a pártot, melynek egyes programpontjaival nem tudja magát azonosítani.

Böszörmény Zoltán Az Est című lapban közzétett nyilatkozatával igyekezett még megalázóbb helyzetbe hozni vetélytársát: „Valótlan, hogy Meskó Zoltán megbízást nem kapott a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárttól a parlamenti képviseletre és hogy ott saját zászlaját bontotta ki. Elsősorban Meskó pártunk által hónapokkal ezelőtt kiadott és általam tervezett hivatalos jelvényünket, amelyet tőlünk hitelbe vásárolt (piros alapon, fehér mezőben zöld horogkereszt), tűzte fel a parlamentben, és az általunk személyesen átadott barna ingben jelent meg, amelyeknek árával 1932. június 27-én délelőttig adós maradt.

A Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt programját, amelyet hónapokkal ezelőtt, nyomtatásban én adtam ki, egyes pontok kivételével szó szerint olvasta fel a parlamentben, azonban számos helyen fölhígítva és a lényeget kihagyva.”⁴⁵ Böszörmény sohasem bocsátotta meg Meskó árulását, sőt az bizonyos értelemben általános tanulsgként szolgált számára.

A legvitatottabb programpont az 5. volt, amely Böszörményék megfogalmazásában így szólt: „Követeljük, hogy állampolgár csak néptárs lehessen. Néptárs pedig csak árja származású egyén, tekintet nélkül vallására. Ezek szerint zsidó nem lehet néptárs.”⁴⁶ Ezt a definíciót megalkotói egyértelműnek gondolták, amelyet következetesen alkalmazva el lehetett volna venni az ország lakosságának jelentős részétől az állampolgárságot, de Böszörményék csak a zsidókat említették meg, mert feltehetően csak velük szemben kívántak fellépni. Ugyanakkor nem határozták meg – igaz, ekkor még Németországban sem léteztek a Nürnbergi törvények – az árja kifejezést. Ezzel szemben a Meskó-féle párt programjának 6. pontja sokkal árnyaltabban fogalmazott, mert valószínűleg észlelték a kérdéssel

⁴⁴ Szakadás a Nemzeti Szocialista Párt és Meskó Zoltán között. 8 Órai Újság, 1932. június 26. p. 4.

⁴⁵ Nyilatkozat. Az Est, 1932. június 29. p. 8.

⁴⁶ Magyarországi Pártprogramok, 1991, p. 283.

kapcsolatos lehetséges problémák legalább egy részét: „Követeljük, hogy minden állampolgárnak egyenlő jogai és kötelességei legyenek” – írták, majd néhány mondatnyi töltelék szöveg után így folytatták: „Követeljük, hogy új magyar állampolgárságot a jövőben csak nemzettag kaphasson. Nemzettag pedig csak turáni vagy árja származású egyén lehet.”⁴⁷ Ez a megfogalmazás a már magyar állampolgárokkal szemben nem adta meg a lehetőségét semmilyen fellépésnek, csak azokkal szemben, akik a továbbiakban szerettek volna bevándorolni. Böszörményék programjával és a német eredetivel szemben a szövegben még utalás sincs a zsidóságra.

Az a vélemény sem állja meg a helyét, hogy Böszörményék egy az egyben átvették a német testvérpárt programját. Már a vita tárgyává tett szakaszt is megváltoztatták. Az NSDAP programjában az erről szóló 4. pont szövege a következő: „Állampolgárságot csak néptárs kaphat, néptárssal pedig a vérségi alapon német származásúak minősülnek, természetesen vallásra való tekintet nélkül. Ebből kifolyólag zsidó származású egyének nem minősíthetők német néptárssá és nem kaphatnak állampolgárságot.”⁴⁸ A Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt megfogalmazása az eredetihez képest megengedő, mert az árja minősítést nem kötötték „vérségi” alapú származáshoz, mint a német párt programja. Ha ezt megtették volna – azaz képesek lettek volna valamilyen vérségi alapú meghatározást kitalálni –, a magyar párt tagjainak jelentős része nem lehetett volna Magyarországon néptárs, és minden bizonnyal a párton belül sem párttárs. A vita heves volt és értelmetlen, mert ezeket a definíciókat tartalmuktól, megfogalmazásuktól függetlenül elsősorban a zsidókkal szemben kívánták alkalmazni. Nem a meghatározások vagy azok minősége volt a fontos, hanem csakis a célcsoport.

A helyzet gyökeresen megváltozott, amikor Böszörmény Zoltán 1932. december 3-án kiadta kéthetente megjelenő, kolportázsjoggal nem rendelkező lapját, *Nemzeti Szocialista* címen. A lapban egymást követték az antiszemita írások, a Meskó Zoltánt becsmérő cikkek és az eredeti program fontosságának a kiemelése, de 1933 első feléig a párt elnöke még nem követelte meg, hogy gátlástalanul dicsérjék, azaz nem jelentek meg tömegesen a vezért istenítő írások. Eközben az egyre szaporodó nemzetiszocialista pártformációk vezetői hamar belátták, hogy egyesíteni kellene mozgalmait, ha sikerre szeretnék vinni elképzeléseiket.

A vitatott programpontok ellenére megindultak a tárgyalások a különböző nemzetiszocialista pártok között. Az egymás után jelentkező és hitelesnek tűnő vezérjelöltek kölcsönösen igyekeztek az új tagok toborzása mellett egymástól is elcsábítani a nemzetiszocializmus híveit. Gróf Festetics Sándor vagy Pálffy Fidél ráadásul még politizálásuk és mozgalmuk anyagi alapjait is biztosítani tudták. Böszörményt fokozatosan hagyták ott alvezérei és munkatársai, aminek nemcsak és nem is elsősorban az eredeti programhoz való ragaszkodá-

⁴⁷ Magyarországi Pártprogramok, 1991, p. 316.

⁴⁸ Az NSDAP programja, 2006, p. 31.

sa volt az oka. Oláh Árpád 1933 őszén már vezérének háta mögött tárgyalásokat folytatott, levelezett – sok esetben a Böszörmény-mozgalom levélpapírján – Festetics Sándor gróffal, a Magyar Nemzetiszocialista Párt vezetőjével. Október 10-i levelében összefoglalta új patrónusának Böszörménnyel és a kialakult helyzettel kapcsolatos véleményét. Böszörmény „*valami megmagyarázhatatlan ellenszennvvel van eltelve az ú. n. intellektüell elem iránt (melyre azonban a mozgalomban okvetlen, nagy szükség van). Ez az ellenszenn B. Z. hatalmi féltékenységre vezethető vissza, aki minden gondolkodó egyénben riválist, aki minden, esetleg egész jelentéktelen kérdésekben is más véleményen lévőben árulót, zsidóbérencet vagy kommunista ázsán provokatort [sic!] lát. Ez a legtöbb esetben teljesen indokolatlan magatartás idézte elő a B. frakcióban azt a sajnálatos körülményt, hogy nálunk alig vannak intelligens elemek, nincs vezérkar, pedig anélkül nem lehet eredményesen operálni. Meskó körül viszont kialakult egy egészen rendes, a cél érdekében dolgozni, lelkesíteni tudó tábor, intellektüellek, akik különösen az utóbbi időben élénk tevékenységet fejtenek ki, aminek eredménye máris mutatkozik.*”⁴⁹

Segítség nélkül, egyedül Böszörmény sem tudott országos értelemben eredményesen politizálni, ezért pártja fokozatosan befelé fordult, és ő is csak saját, megbízhatónak tartott híveivel kommunikált. A megbízhatóság jelei közé a feltétlen hűséget, a személyes elismerést és dicséretet sorolta. A kultuszt sok esetben saját írásaival igyekezett a megfelelő irányban tartani, befolyásolni, ezzel adott mintát az érte rajongó híveknek. Erre a célra hozta létre a *Megszólal a magyar nép szíve...* című rovatot, amely a *Levelek a néptől az ország minden részéből* alcímet viselte. A *Nemzeti Szocialista* 1933. november 12. számában a vezér stílusára ismerhetünk egy Békésből érkezett, aláírás nélküli levélben: „*Vezérem parancsát a napnak bármely órájában és az éjnek bármely percében mártír készséggel teljesítem. Életem és vérem áldozom Vezéremért. Nincs az a kínzó eszköz, bitófa, börtön, rabbilincs, nincs az a menybéli ígéret, amely eltántorítana a lobogótól, mert Vezérem fenséges szellemének, nagy isteni küldetésének hite összetöretett testemnek vérében, agyonsanyargatott szívemben kivirágzott.*” A lap 1933. november 19-i számában, ugyanebben a rovatban jelent meg a *Dévaványai rohamosztagosok indulója* címmel egy vers, amit egyik helyi híve névvel vállalva küldött be a laphoz:

Böszörménynek zászlójára van írva,
Minden magyar sorakozzon, ha hívja!
Két kasza és halálfej a mi jelünk,
Alatta mi mindig bátrak s hűk leszünk!

Refrén:

Böszörmény a vezérünk!
Senkitől mi nem félünk,
A jó Isten éltesse őt sokáig,
Nem hagyjuk el, míg élünk mi egy szálig!

⁴⁹ BFL VII.12.b 400902/1934.

Az eszme és a fanatizmus, ami a már megtért hívekből sugárzott, a férfiakat és a nőket egyaránt megigézte. Egy békéscsúdi kaszáskereszties néptársnő a *Nemzeti Szocialista* 1934. április 8. számában megjelent levelében a vezért és a mozgalom indulóját egyaránt nagyra értékelte: „Szeretett Nagy Vezérünk! Amióta én is a *Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt* hív tagja lettem, igazán elég hálát nem adhatok az Istennek. Egy nagy kő esett le a szívemről, dolgozni is több kedvem van. Az élet, a sors a mi terhet rám mért, sokkal könnyebben viselem. Isten után, azt az eszmét, azt az erőt, azt a bátorságot, Vezérünk által nyertem. Amikor a magyar Böszörmény szabadságdalt énekelem, fáradtságot nem ismerek, mit mondjak, pehelyként végzem a kötelességem. A magyar kaszáskereszties szabadságdallal ébresztgetem a még fel sem ébredt asszonyokat és férfiakat is, akik még várnak, akik még mindig ráérnek, a majd szóval.”

A *Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt*ban már induláskor létrehozták az SA⁵⁰ mintájára a rohamosztagekat. A párt lapjának, a *Nemzeti Szocialistának* 1934. augusztus 22-én történt betiltása után ezek szerepe felértékelődött. Az 1935-ös debreceni időközi választások idején jelent meg a rohamosztagek tízparancsolata, amely a pártnak – a korábbi programhoz mérten is erősödő – radikalizálódását tükrözte. A tízparancsolat 7. pontjában fogalmazták meg – a szövegben ismét Böszörmény stílusára ismerhetünk – a mozgalom ellenségképét. A rohamosztagek a belső felforgatók, az országvesztők, a becsületes magyarok üldözőinek, a törvénytörőknak, a vörös zsidó bolsevik agitátoroknak és csatlósáiknak, a nemzeti szocializmus álarcában üzérkedőknek, a mesterségesen tévutat magyarázóknak, a gúnyolódóknak, az uzsorásoknak, a sűbereknek, csalóknak, hazaárulóknak és mindazoknak, akik ténykedéseikkel csak a vérző és nyomorúságba taszított magyaroknak gyilkosai, kegyelmet nem ismerő halálkaszása.⁵¹ Ez a mérhetetlen demagógia sokakra hatott. A tízparancsolat 10. pontja azt is világosan meghatározta, hogy ki az ellenség: „A rohamosztagek őslélekű Szittya harcos, akit akár éjjel, akár nappal szólít Böszörmény Zoltán, gondolkodás nélkül örömmel száll síkra és adja oda, ha kell, életét is mindazok ellen, akik a magyar nemzet javait ellopták és a sírgödör szélére lökték a kifosztott népet, hogy élve temessék el. Csatakiáltásuk: Éljen Böszörmény! Elég volt! Általunk lesz ismét nagy és boldog a magyar haza!”⁵² Ezek a módszerek fanatikus híveket hoztak létre, akikkel már elő lehetett készíteni egy fegyveres lázadást. Ez a folyamat vezetett a kaszáskereszties puccs előkészítéséhez.⁵³

A puccs szervezői azt tervezték, hogy nagyobb vidéki településeken laktnyákat és rendőrségi központokat foglalnak el, hogy fegyvert szerezzenek. Az elfoglalt területeken a férfiakat behívják katonának, míg a zsidó származású la-

⁵⁰ Az SA, azaz Sturmabteilung (rohamosztage) a német náci párt, az NSDAP paramilitáris szervezete volt, amelynek segítségével terrorizálták politikai ellenfeleiket. A német kommunista párt is rendelkezett hasonló szervezettel.

⁵¹ Böszörmény Zoltánné, 1937, pp. 70–71.

⁵² Böszörmény Zoltánné, 1937, p. 71.

⁵³ Az eseménnyel tanulmányunkban nem foglalkozunk, csupán röviden összefoglaljuk.

kosokat túszként tartják fogva. Budapestre vonulnak, ahol Böszörmény átvesz a hatalmat Horthy Miklóstól, akár erőszakkal is. A puccs szervezőit, előkészítőit a rendőrség 1936 áprilisában letartóztatta, köztük a vezért is. Kovács Imre jelen volt a puccsban résztvevők békési tárgyalásán, ahol „a BÉKÉSI SZÁZTIZENHÁROM vádlott mind úgy vallott, hogy az eszméért készek meghalni, és ha a vezér azt parancsolta volna, hogy menjenek a városok ellen, ők meg is indultak volna”.⁵⁴

Az úgynevezett kaszáskeresztes puccsot követően több per is zajlott az országban. A budapesti perben hozott ítélet után Böszörmény Zoltán 1937-ben megszökött a fegyházban letöltendő két év és nyolc hónapi büntetése elől Ausztriába. Valójában azt hitte, 10 évet kap, amit nem kívánt letölteni. Az Anschluss után, 1940-ben ellenfelei elérték, hogy Ausztriából a német hatóságok visszatoloncolják Magyarországra, ahol meg kellett kezdenie büntetésének letöltését.

Böszörmény Zoltán 1941-es per-újrafelvételi kérelmében ismét átírta életrajzát. Kérelmében a rendszer régi hívének, stabil oszlopának tüntette fel magát. Kiemelte, hogy egyik ükapja Pest vármegye táblabírája volt, dédapja pedig csendbiztos. Magáról fontosnak tartotta megjegyezni: „1918 novemberében ott voltam a Gólyavárban, a nemzeti élni akarás legelső szikrájának fellobbbanásánál, az ÉME megalapításánál, ahol életem kockáztatásával szembe szállottam a zsidó forradalmi népőrök fegyveres támadásával. A vörös rémuralom egész ideje alatt pedig a legtevékenyebb ellenforradalmi munkásságot fejtettem ki.”⁵⁵ Példaként ismét a Krisztina teret említette. Hangsúlyozta, hogy 1920-ban egyik alapítója és mindvégig főmunkatársa volt az akkori legnagyobb nemzeti politikai napilapnak, A Népnek. Kifejtette, hogy nagy nemzetvédelmi szolgálatot teljesített: „A vörös rémuralom alatt a falvak népet nem bírták megmozdítani, de 1930-ban már az volt a helyzet, hogy a parasztnép között is nagy tért kezdett nyerni és közülük is kikezdett már a vörös mértely. Én, aki pusztán születtem ... tisztában voltam ezzel, hogyha nem lép közbe egy igen erős ellenakció, úgy a romboló vörös áradat, a jól előkészített talajon, sok helyen egymás után fogja elnyelni a védtelen falvakat.”⁵⁶ Természetesen a kormányzóhoz való hűségét hangsúlyozva kérte szabadlábba helyezését a szegedi Csillag börtönből 1941. augusztus 3-án.

Böszörmény állításai a vörös áradat megállításáról nem voltak teljesen légből kapottak. Kovács Imre már idézett tanulmányában írta le 1934-ben szerzett, erre vonatkozó tapasztalatait. „KÉT ÉVVEL ezelőtt találkoztam először kaszáskeresztesekkel az egyik alföldi nagy uradalomban. Idénymunkások voltak és nagyon szegények. Mindegyikük karján (karszalagon) ott volt a jelvény: piros körben, zöld alapon két kasza, középen halálfej. Láthatólag büszkén hordták, és valami megfoghatatlan tűz lobogott a szemükben. Az eszméért küzdünk – mondták, de hogy mi volt az eszme, határozottan nem tudták megmondani. Gyűlöltek az urakat és a – kommunistákat. Ép-

⁵⁴ Kovács, 1936, p. 326.

⁵⁵ BFL VII.5.c 7606/1941 p. 11.

⁵⁶ BFL VII.5.c 7606/1941 p. 11.

pen cséplünk a gazdaságban, és a major szélén két cséplőgép állt egymás mellett. Az egyiknél kommunista érzelmű mezőgazdasági munkások, a másiknál kaszáskeresztesek dolgoztak. A legkisebb ok elég volt arra, hogy pillanatok alatt levonuljanak az asztagról, kazalról, etetőállásból és egymásnak menjenek. Valósággal csatarendbe sorakoztak a gép mellett, és mint szabályos hadsereg indultak egymás ellen.”⁵⁷

Büntetésének letöltése után 1943-tól a volt vezér és pártelnök Budapesten élt, itt érte meg a háború végét. Itt maradt, mert úgy vélte, nincs mitől tartania. Felismerték, feljelentették és letartóztatták. Ekkor, 1945 tavaszán rakta össze önéletrajzának negyedik változatát, miután ismét bíróság elé állították. A háború előtt általában a baloldal, a vörös rém, a liberalizmus, a kapitalizmus, a gazdagok és a zsidók ellen küzdött. 1945 után viszont minden megváltozott, hiszen küzdelmeinek két biztos célpontját nem támadhatta tovább. A Szovjetunió megszállási övezetében legális szervezetként működhettek a kommunista pártok, és egész Európában elítélték az antiszemitizmust.

A Népbíróság előtt 1945 áprilisában összefoglalta politikai pályafutásának kezdeteit: „*Én a mozgalmat 1930-ban indítottam el Magyar Szocialisták Pártja címen. ... Abban az időben jelent meg egy könyvem Vérem és oltárom címmel, ezek költemények voltak, ebben már benne van a későbbi programom. ... Magyarországon a nemzeti szocialista eszméknek első hirdetője nem én voltam, ha ilyennek ismernek, az tévedés. ... Magyarországon a 30-as éveket megelőzőleg és a 30-as években nagy elégedetlenség volt... különböző politikai csoportok alakultak, amelyek felvették a programjukba a »szociális« szót és igyekeztek szociális gondoskodásról beszélni.*”⁵⁸ De – és ez nagyon fontos – ezeknek a csoportoknak a többsége Böszörmény szerint náci befolyás alatt volt, míg ő éppen ezt igyekezett szervezetével, a Kaszáskeresztes mozgalommal kivédeni, és a magyar érdekeket képviselni.

1945 elején írta meg híres és hírhedt levelét Rákosi Mátyásnak, amiből kiderült, Böszörmény igazi látnokként mindig a helyes úton járt, mindig ugyanazt képviselte, csak a változó korszakoknak megfelelően mindig más formába, politikai és ideológiai köntösbe öltöztette nézeteit, hogy azokat a nép érdekében megvalósíthassa. Levelét egy sokak számára meglepő, sokak számára érthető kéréssel kezdte, megadva természetesen a tiszteletet vezértársának: „*Rákosi Mátyás elvtársnak, a Magyar Kommunista Párt vezére[nek]. Igen Tisztelet Elvtárs! Az alanti indokaim alapján tisztelettel kérem, hogy engem és országos szervezeteimnek, a Böszörmény-népmozgalomnak tagjait, a Magyar Kommunista Párt tagjainak a sorába felvenni szíveskedjék. 1930-ban kezdtem el szocialista paraszt- és munkásszervezeteimnek kiépítését. Céлом volt, kivétel nélkül minden kapitalista és azok csatlósai ellen megindítani a döntő küzdelmet, egy igazi szociálizmus megteremtéséért. A kizsákmányolt és jogaitól megfosztott nagy, dolgozótömegek felszabadítása és uralomra jutása érdekében.*”⁵⁹

⁵⁷ Kovács, 1936, p. 324.

⁵⁸ BFL XXV.1.a, 3519/1945 p. 8.

⁵⁹ BFL XXV.1.a, 3519/1945 p. 95.

Levelében hosszasan fejtegette, hogy szemben állt Gömbössel, hiszen fegyveres felkelést szervezett, ami önmagában tényszerű megállapítás, szemben állt a többi hasonló párttal, így elsősorban a nyilasokkal, ami valóban megtörtént, és természetesen mindig utálta a németeket. Részletezte, hogy legalább 60 bűnvádi eljárást indítottak ellene a Btk. csaknem valamennyi paragrafusa alapján, többek között: felségsértés, lázítás, gyilkosságra való szövetkezés, kormányzósértés, izgatás és államfelforgatás miatt, nem kétséges tehát – vonhatta volna le a következtetést az írást olvasó Rákosi Mátyás –, hogy baloldaltól nézve is a rendszer ellensége volt.

Elbeszélése szerint a fegyházban, a Csillag börtönben a legszívélyesebb viszonyban volt Horváth Imre⁶⁰ elvtárral, akinek a politikai felfogásával teljesen egyetértett, és sokszor összejött vele a cellájában a legbarátságosabb politikai eszmecserére. Horváth egy alkalommal – a levél szerint – azt kérdezte Böszörménytől, mi lenne a legelső tennivalója, ha hatalomra kerülhetne. A kaszásskeresztes vezér gátlástalanul leír egy olyan választ, amit akkor – az 1941–43-as évekről van szó! – még csak nem is sejthetett, sem tartalmilag, sem retorikailag nem tudhatta, hogyan kell a mondatait megfogalmaznia. *„Én azt válaszoltam neki, hogy nekem leghőbb óhajom, hogy Sztálint láthassam és megismerhessem, s ezért legelső dolgom az lenne, hogy repülőgéphe ülnek [itt talán Kun Béla jutott az eszébe, aki repülőgépen menekült el 1919-ben Budapestről, amiről viszont tudomása lehetett] és felkeresném őt.”*⁶¹

Levelében leírt egy sokkal hitelesebbnek tűnő történetet is a kommunista–kaszásskeresztes fraternizálásról. *„Kecskés Pál pécsi vezetőmet, aki az 1919-es diktatúra alatti munkájáért öt évre ítélték el annak idején, egy nagy, színes Sztálin-képpel ajándékozták meg [tudniillik a kommunisták, a fegyházban!] s kivitelének engedélyezését Kecskés távozása alkalmával írásban kérte az igazgatóságtól, amit aztán ottlétem alatt mindig emlegettek a hivatalos személyek.”*⁶² Böszörmény minden bizonnyal nem olvasta Kovács Imre cikkét a két szervezet tagjai közötti viszonyról, az alsó szinteken zajló barátkozásról a *Magyar Szemlé*ben. Ezek után igyekezett megtalálni a közös pontot, a közös nevezőt önmaga és a címzett, azaz Rákosi elvtárs között is: *„Tudom, hogy elvtársam [!] nagyon sokat, mindenki között a legtöbbet szenvedett és áldozott, amely áldozatból és szenvedésből én is jócskán kivettem a részemet, de még szörnyűbbé teszi ezt a szenvedést az a körülmény, hogy engemet soha nem védett meg senki.”*⁶³ Felajánlotta Rákosinak a maga és hívei szolgálatait, *„hogy győzelmesen megvívhassuk a döntő választási harcot s a felsorakoztatott nép Ítélet*

⁶⁰ Horváth Imre (1901–1958) 1918-ban lépett be a kommunista pártba. A Tanácsköztársaság alatt Korvin Ottó munkatársa volt a politikai rendőrségen, 1922-ben fogolycserével a Szovjetunióba került. 1933-ban illegálisan hazatért, elítélték, tíz évet tölt a szegedi Csillag börtönben, 1956–58 között haláláig külügyminiszter volt.

⁶¹ BFL XXV.1.a, 3519/1945 p. 96.

⁶² BFL XXV.1.a, 3519/1945 p. 96.

⁶³ BFL XXV.1, 3519/1945 p. 97.

útján megteremthesse Elvtársam a megváltó, új szovjet szocialista államot”.⁶⁴ Miután Rákosit kinevezte teremtmőnek és tervezett rendszerét megváltónak, Böszörmény már csak beszélgetni szeretett volna új istenével, elvtársával: „Végtelen örömmre szolgálna, ha személyesen is megismerhetném, éppen ezért bátor leszek személyesen is felkeresni és kérni, hogy engemet fogadni szíveskedjék. Maradtam elvtársi tisztelem és nagyrabecsülésem nyilvánítása mellett igaz híve: Böszörmény Zoltán. Budapest, 1945. április 2.”⁶⁵ Rákosi Mátyás természetesen nem válaszolt a levélre. A sajtó közölte a levelet, nem kis kellemetlenséget okozva ezzel a címzettnek és támogatóinak.⁶⁶

Böszörmény Zoltán azonban a sok nagyjelenet után kénytelen volt végleg leköszönni a politika színpadáról, miután a Népbíróság 1945-ben nyolc év börtönre ítélte. Kiszabadulása után, 1953. március 23-án rögtön a Kistarcsai internálótáborba szállították, ahonnan csak novemberben szabadult, és ekkor kapott lehetőséget, hogy az életét szabad emberként folytassa egy olyan utópiakísérletben, amelyhez hasonlót maga is szeretett volna megvalósítani. Többször nyújtott be rehabilitációs kérelmet, de azt csak a törvényben előírt 15 év elteltével fogadta be a Fővárosi Bíróság. Kérelmében azt hangsúlyozta, hogy folyamatosan dolgozott 1954-től nyugdíjazásáig, 1964-ig, a VII. kerületi Tanács VB Oktatási osztályának állományához tartozott, ahol fűtőként alkalmazták a Hernád utcai Általános Leányiskolában. Ezt követően – kérelmének benyújtásakor is – félállásban az Észak-Budai Vendéglátóipari Vállalat Európa éttermében dolgozott bizalmi állásban mint portás. A Budapesti Fővárosi Bíróság 1969 elején hozott végzésében kimondta: „Munkája ellen kifogás munkahelyein nem volt és nincs. Magatartásával kapcsolatban úgy munkahelyén, mint lakókörnyezetében, s az ellenforradalmi időszak alatt sem merült fel kifogás. A bíróság mindezekre tekintettel úgy találta, hogy dr. Böszörményi Zoltán érdemesnek mutatkozik a mentesítésre.”⁶⁷

Böszörmény pályafutása, életrajzai annak az emberöltőnek a lenyomatait, amelyben szinte minden abszurdum megtörténhetett. Azok közé a politikusok közé tartozott, akik alulról jöttek, ezért nem tartoztak az I. világháború előtti hatalmi elithez. Középszerű ember és rossz politikus volt, különösen nem olyan formátumú, mint példaképe, Hitler, aki sikeresen összefogta és integrálta, ha kellett, erőszakkal összetartotta a nemzetiszocialista és a nemzeti radikális irányzatokat, és a „nép” érdekeit szolgáló államot hozott létre Németországban.⁶⁸ Böszörmény ezzel szemben nem bizonyult jó politikusnak, nem sikerült összefognia – igaz, ezt meg sem kísérelte – még a nemzeti radiká-

⁶⁴ BFL XXV.1, 3519/1945 p. 97.

⁶⁵ BFL XXV.1, 3519/1945 p. 97.

⁶⁶ BFL XXV.1, 3519/1945 p. 97.

⁶⁷ BFL XXV.4.f, 9107/1969.

⁶⁸ Aly, Götz, 2012.

lis irányzatokat sem, kortársaihoz hasonlóan azonban felismerte, hogy a háborút követő gazdasági és társadalmi válságot a régi módszerekkel, a régi keretek között kezelni nem lehet. Amikor az elsők között „felfedezte” a nemzetiszocializmust, azt olyan eszköznak látta, amellyel az általa is fontosnak tartott problémák megoldhatóak.

Felismerte, hogy a nácik antiszemitizmusa, ideológiája a zsidóságot – céljainak elérése érdekében – olyan egységes és nemzetidegen társadalmi csoportnak tekinti, amelynek segítségével a szó szoros értelmében megtestesítheti ellenségeit, segítségével kapcsolatot teremthet egymással a globális kizsákmányoló kapitalizmus, a nemzetközi szociáldemokrácia, a liberalizmus és a munkásosztály kizárólagos hatalmáért (a proletárdiktatúráért), az osztály nélküli társadalomért harcoló kommunisták között. Ezért ragaszkodott Böszörmény Zoltán megszállottan az eredeti nemzetiszocialista programhoz.

Amikor személyes sorsáról volt szó, a túlélésért küzdött, pálfordulásaikor, változó önéletrajzaiban mégis képes volt tisztán látni és megkülönböztetni a dolgokat: melyik ideológiai, politikai irányzat számára mi mit jelent, és mikor kell használni a gyakorlati politikában a nemzet és a nép fogalmát. 1941-ben a Horthy-korszak hatóságaihoz, bíráihoz írt per újrafelvételi kérelmében a rendszer által legfontosabbnak tekintett létezési keret, a nemzeti közösség védelmezőjének tüntette fel magát. Néhány évvel később Rákosi Mátyásnak írott soraiban már csak a népre hivatkozott, mert úgy tűnik, pontosan tudta, hogy a korszak meghatározó totalitárius ideológiái számára a nép elfogadhatóbb fogalmi keret, mint a nemzet szűk és gátakat jelentő elméleti és gyakorlati létezési formái. Böszörmény talán felismerte azt is, hogy mindkét totalitárius ideológia világképe túlmutat a nemzeten mint közösségen. 1945-ben, amikor már csak személyes sorsa lehetett a tét, csak akkor mondott le nemzetiszocialista parasztnépéről, és ajánlotta fel támogatásukat Rákosi Mátyásnak.

Életrajzaiban a legkövetkezetesebb elem a vidéki származás, ami identitásának szerves részét képezte. Állandóan elismételte – ráadásul ezt minden rezsimben elfogadták és jutalmazták –, hogy pusztán nőtt fel, ott élt hatéves koráig, ezért jól ismeri a parasztságot, az egyszerű embereket. Hasonlót a munkásokról, a városban élőkről sohasem állított. Különösen érdekes régi ellenfelének, Meskó Zoltánnak a tanúvallomása, amelyet a Népbíróság előtt 1946. december 10-én tett: *„A vádlottat radikális agrár-szocialistának tartottuk, olyannak, aki a fennállott rendszert erőszakkal akarta megváltoztatni. ... Amikor a pártját feloszlatták, azt sejtem, hogy emberei később baloldaliak lettek. A pártja általában radikális jellegű forradalmi párt volt.”*⁶⁹ Ezt az értelmezést messzemenően alátámasztja Kovács Imre leírása a kaszáskeresztes puccs békési résztvevőiről: *„Mert abban az egyben, hogy valamennyien leírhatatlan szegények, megegyeztek. Száz közül kilencvennyolcszor hangzott el a bíró kérdésére a felelet, hogy se házuk, se földjük,*

⁶⁹ BFL XXV.1.a, 3519/1945 p. 21.

teljesen vagyontalan mezőgazdasági munkások. Volt olyan, aki a bíró elé nem mert odaállni, amikor szólították, mert csak egy rongyos női pullover volt rajta. Ülve maradt a vádlottak padján, mert úgy valahogy el tudta takarni szégyenletes, nyomorult meztelenségét. De a többiek sem néztek ki különül. Valami elmosódó téli-nyári viseletben voltak. Rongyos nadrág, rossz bekecs vagy ködmön, ing egyiken se. Az alföldi szegénység olyan seregszemléje volt ez a tárgyalás, amelyik mindennél jobban demonstrálta, hogy emberek már mélyebbre nem süllyedhetnek.”⁷⁰ Ezek a hívek valóban a végsőkéig kitartottak vezérük mellett, és olyan fanatikus politikai közösséget alkottak, amely a politikai erőszak feltétele.

Végső soron és bizonyos értelemben Böszörmény Zoltán pályafutása is a kitartásról szólt. Arról, hogyan képes egy átlagos képességű, minden értelemben közepszerű, de szívós politikus néhány „jól hangzó” politikai, ideológiai elv felismerésével, átvételével, ismételtetésével, következetes alkalmazásával és gátlástalan demagógiával őt vakon követő híveket toborozni, megnyerni, megtéveszteni és a végsőkéig kihasználni.

Irodalomjegyzék

Források

BFL – Budapest Főváros Levéltára

IV.1409.c Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Központi szervek, Budapesti Székesfőváros polgármesterének iratai, Polgármesteri Ügyosztályok Központi Irattára.

VII.5.c A jogszolgáltatás területi szervei 1950-ig, Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék, Büntetőperek iratai.

VII.12.b A jogszolgáltatás területi szervei, Budapesti Központi Királyi Járásbíróság, Peres és peren kívüli iratai.

VII.101.h Büntető és javítóintézetek, Országos Gyűjtőfogház iratai.

XXV.1.a Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok.

XXV.4.f A jogszolgáltatás területi szervei (1945-től, ill. 1950-től), Fővárosi Bíróság, Titkos ügykezelés alól kivont iratok.

ELTE Levéltára – Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára

2. A 11-39 1921/268: Quaestura, Az Állam- és Jogtudományi Kar hallgatóinak törzskönyvei és végbizonyítványai: 2 A 11-39 1921-22/268.

1.f. 25. kötet: Rectori Hivatal, Doctorok származási lapjai: 1922–23 1.f. 25. kötet.

Irodalom

A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Almanachja az MCMXV–MCMXVI. tanévre. Budapest, 1916, p. 157.

A Hír. Politikai és társadalmi riportlap. 1932. május 31.

⁷⁰ Kovács, 1936, pp. 326-327.

- Aly, Götz: *Hitler népállama*. Budapest, 2012, Atlantisz Kiadó.
- Andreidesz Gábor: A változó Mussolini-kép és a mussolinizmus. *Múltunk, politikatörténeti folyóirat* (2014), 2. sz. pp. 124–147.
- Az NSDAP programja. Ellenjegyezte Adolf Hitler. Ford. Szeltner Andor. Budapest, 2006, Nemzetek Európája Kiadó.
- Borbély Andor: Látogatás a magyar Hitler pártban. Intimitások egy politikai pártról, amelyet még senki sem ismer. *Hír*, 1932. május 31. pp. 1–2.
- Böszörmény Zoltán: *A gályá prédikátora*. Budapest, 1926, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai R-t.
- Böszörmény Zoltánné Dr. (felelős kiadó): *Böszörmény*. Budapest, 1937, Fáklya Irodalmi Intézet kiadása.
- Kershaw, Ian: *A Hitler-mítosz*. Budapest, 2003, Kortina Kiadó.
- Kovács Imre: A kaszáskereszt-mozgalom. *Magyar Szemle* (1936), 4. sz. pp. 324–328.
- Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. 1991, Kossuth Könyvkiadó. Politikai pártok programjai Magyarországon 1867–1980. A sorozatot szerkeszti Glatz Ferenc.
- Mit akar a nemzeti szocialista mozgalom és kicsoda Böszörmény Zoltán, a magyar mozgalom vezére? Budapest, év nélkül. Kiadja: a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt.
- Nagy Sándor: Vörösmegtorlás a Fehér Budán. *Rubicon* (2011), 2. sz. pp. 39–41.
- Némethy Béla dr.: *Hol vagy, magyar Hitler? Röpirat a nemzeti szocialista magyar államról*. Budapest, 1932.
- Nyilatkozat. *Az Est*, 1932. június 29. p. 8.
- Ormos Mária: *Hitler*. Budapest, 1997, Polgár Kiadó. Második, változatlan kiadás.
- Ormos Mária: *Nácizmus-történelem. Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma. Tanulmányok*. Szerk. Feitl István. Politikatörténeti füzetek XII. Sorozatszerkesztő: Földes György. pp. 43–56.
- Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest, 2012, Jaffa Kiadó.
- Paksa Rudolf: *Magyar Nemzetiszocialisták*. Budapest, 2013, MTA BTK TTI – Osiris.
- Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Budapest, 2013, Gondolat Kiadó.
- Szakács Kálmán: *Kaszáskeresztesek*. Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó.
- Szakadás a Nemzeti Szocialista Párt és Meskó Zoltán között. *8 Órai Újság*, 1932. június 26. p. 4.
- Szűcs Nándor: Hitlerizmus a Képíró-utcában. Mi újság a magyar horogkereszt körül? *Újság*, 1932. június 9.
- Turbucz Dávid: Mussolini vezérkultusza. Grotius-tanulmányok. *A budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata*, Budapest, 2012. 12. 09. pp. 1–12.
- Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, 2014, Napvilág Kiadó. Bővített, új kiadás.
- Új nemzedék, 1931. december 12. p. 2.

MARELYIN KISS JÓZSEF – HORVÁTH ZSOLT – TOLDI LÓRÁNT –
ÖKRÖSI DÓRA

Jobboldali radikális mozgalmak és pártok Magyarországon (1989–2014)

Amennyiben a jobboldali (nemzeti) radikalizmus fogalmát minél pontosabban szeretnénk körüljárni, a vizsgálódás kiindulópontjaként magát a világképet, valamint ezeknek a pártoknak típusait és jellemzőit kell bemutatnunk.

A jobboldal gyökerei a konzervatív eszmeiségből eredeztethetőek. E filozófia képviselői hangsúlyozzák az emberi tettekben, cselekedetekben rejlő racionalitás korlátait, a társadalmi tradíciókra pedig mintegy vezérfonalként tekintenek. Evolucionisták a társadalomfejlődés, reformisták az intézményi fejlődés és utópiaellenesek az ideológiák terén. A társadalmi egyenlőtlenségek e szerint a világlátás szerint szükségszerűek; a rend és az autoritás irányadó. A demokrácia kiterjesztésével szemben inkább a szűkebb, az alkotmányossághoz erőteljesebben ragaszkodó formulát tekintik elfogadhatónak. A konzervatív világkép szerint az állami autoritásból eredeztethetőek a társadalom politikai és jogi garanciái. A kultúra és az értékek szempontjából tradicionalista, társadalmi kérdésekben konzervatív. A jobboldali ideológiai dimenzióban jelennek meg a vallási felekezeti ismertetést a politikában is mérvadónak tekintő pártok, a mezőgazdasággal foglalkozó rétegeket képviselő agrárpártok, valamint a nacionalizmust képviselő szervezetek.¹

A jobboldal tartalma a magyar politikában a három törésvonal² és a pártrendszer dimenziói³ összefüggésében válik érthetővé. Ezek keresztmetszetében láthatóvá válik, hogy a tárgyalt jobboldali nemzeti radikalizmus az osztálytagoltság tekintve antikommunista, kulturális-ideológiai síkon pedig alapvetően tradicionalista, konzervatív és népi jellemzőkkel bír. A jobboldal a pártirányzatokat nézve meglehetősen tagolt és töredezett képet mutat, az ide tartozó szervezetek körében előfordul, hogy egymással is gyakran konfliktusban állnak. Ez utóbbi jelenség éppen a szélsőjobboldal megerősödésével, komolyabb szerephez jutásával vált gyakori jelenséggé. Három nagyobb irányzatát a kereszténydemokrata, a konzervatív és a szélsőjobboldali pártok alkotják. A *kereszténydemokrácia* szellemi gyökerei a 19. századra vezethetőek vissza, alapvetése a katolikus társadalomfilozófia. Ezen tradicionalista (konzervatív)

¹ Körösi Dóra, 1993, p. 109.

² A három törésvonal Magyarországon: a politikai osztálytagoltság, a vallás és a város–vidék ellentét.

³ A magyar pártrendszer két dimenziója: a kommunizmushoz való viszony és a kulturális-ideológiai dimenzió.

és egyben progresszív vonásokkal rendelkező pártok számára a mindenkori társadalom alapeleme a család. Meghatározó jellemzői a nemzetek felettsége és a békére való politikai törekvés. A kereszténydemokrata pártok három csoportjában a tisztán katolikus, a protestáns és a két egyházat egyesítő holland, valamint német szervezetek a szekularizáció térnyerésével egyre inkább meggyengülnek a jobboldalon. A *konzervatív ideológia* születése szintén a 19. századra, ám annak első felére tehető; a felvilágosodás és a francia forradalom által teremtett (politikai) klíma ellenhatásaként képződött. A konzervatív eszme a változást hirdető egységes filozófiája ellenében alakult ki, így az ehhez az áramlathoz tartozó politikai szervezetek mindig megújulásra készek, könnyen alkalmazkodóak. Az egyénnel szemben a politikai autoritás szerepét emelték ki, később, az 1970-es évektől kezdve azonban a konzervatív pártok a neoliberais szellemi irányzat alapján gazdasági kérdésekben inkább az állam szerepvállalásának korlátozását hirdették. Az idő múlásával a konzervatív eszme és a nacionalizmus egyre közelebb kerültek egymáshoz. A konzervatív pártok három csoportja: a nemzet védelmének ügyét középpontba helyező szervezetek, emellett a piacpárti konzervatívok és az adóellenes szervezetek.⁴

A *Pártok és pártrendszer* tankönyv szerzői a pártcsaládok besorolásakor az alcímben a *szélsőjobb* terminológiát⁵ használják a pártrendszer jobb oldalának szélén található szervezetek elnevezésére. Az ide tartozó szervezetek pedig többnyire hevesen tiltakoznak a fogalomhasználat ellen, annak pejoratív jellege miatt. A pártcsalád egyik, ugyancsak szélső csoportja a két világháború között alakult fasiszta, nemzetiszocialista szervezetek „leszármazottjának” tekinthető, ahol akár egyenes rokonság is előfordulhat a második világháború előtti ultraszélsőséges jobboldali mozgalmakkal. Egy másik csoport képezhető az 1945 után alakult protesztpártokból. Egyes országokban fontos szerepet játszottak a fasiszta pártok utódszervezetei, melyek a néppárti tömörülések megjelenéséig, illetve megerősödéséig, egészen az 1950-1960-as évekig maradhattak talpon. Néhány év kihagyást követően, az 1980-as évek a szélsőjobboldali pártok visszatérését, majd az 1990-es évtized újabb felemelkedésüket hozta el. A szélsőjobboldali pártok többsége újra részesévé válhatott politikai vitáknak, véleményt formálhattak és tiltakozhattak országuk tényleges politikai vezetőinek döntései ellen; a kormányra kerülés, az „igazi siker” ellenben kevés formációnak sikerült.⁶

Grajczár István Cas Mudde-ra hivatkozva leírja, a régi típusú, neofasiszta képződményeket el kell különíteni az új, a globalizáció problémáira szélsősé-

⁴ Ezek a szervezetek az 1970-es években jelentek meg, és kategóriába való besorolásuk nem egyértelmű. Egyes vélemények szerint inkább a szélsőjobboldali pártok közé sorolhatóak.

⁵ A *szélsőjobboldal* mellett a *radikális jobboldal* mintegy szinonimaként szerepel a pártcsalád történetének bemutatásakor.

⁶ Enyedi Zsolt – Körösenyi András, 2004, p. 94.

ges, nacionalista válaszokat ajánló tömörülésektől. A mai jobboldali radikálisok nem demokráciaellenesek és nem kínálnak válaszként erőszakot a társadalmi konfliktusok megoldására.⁷ A 20. század végén megalakuló radikális és populist jobboldali pártok már nem kapcsolhatóak szervesen a fasiszta, náci ideológiákhoz. Ettől az összemosástól maguk a pártok is elzárkóznak. Emellett az egyes politikai szerveződések elnevezésekor az adott ország történelmi hagyományait, politikai kultúráját is számításba kell venni.⁸ A szerző a következő jellemzőket tekinti a legmeghatározóbbnak: in-group favorizálás és nacionalizmus, itt kiemeli, hogy ez utóbbi minden ország esetében eltérő gyökerekből táplálkozik; rasszizmus és új rasszizmus; tekintélyelvűség, törvény és rend védelme; karizmatikus vezér; xenofóbia; antielitizmus.⁹

A témával foglalkozó külföldi kutatók között abban a kérdésben összhang van, hogy egységes pártcsaládként tekintenek a pártrendszer jobb szélén elhelyezkedő politikai szervezetekre. Ennek oka, hogy Nyugat-Európában ezek a pártok többnyire hasonló programmal, küldetéssel bírnak. A célokban, tervekben megfigyelhető hasonlóságok azok, amelyek leginkább összekötik és egy csoportba rendezik a különböző országok szélsőséges jobboldali szervezeteit; az eltérések nem képesek ezek között a pártok között erőteljesebben differenciálni. A pártcsoport jellegzetességeinek felsorolását az *etnocentrizmus* említésével nyitja meg a 2011-ben, a Századvég Kiadó gondozásában megjelent *Nemzet és radikalizmus* kötet bevezetőjének négy szerzője. Az említett sajátosság magában hordozza a *nacionalizmus* és az *idegenellenesség* kettősségét, ma azonban az utóbbi tulajdonság, a más nemzetségekkel szemben mutatott, negatív irányú védekező mechanizmus a jellemzőbb. A nyugat-európai országokban ez a *bevándorlásellenességben* ölt testet, míg a posztszocialista térségben a társadalmi kisebbségek ellen tanúsított ellenséges magatartásokat lovagolják meg. A *tekintélyelvűség* és a *rendpártiság* segítségével képesek a többségi társadalomnak azt mutatni, hogy lehetséges és szükséges a „védelem” az idegen betelepülőkkel, illetve a kisebbségekkel szemben. Az *elitellenesség* hirdetése szervesen az előzőekhez kötődik, hiszen a mindenkori hatalom vagy éppen más pártok a jobboldali radikálisok szerint nem képesek megfelelően képviselni az ország lakossága, illetve a többségi társadalom érdekeit a nemzetiségekkel szemben (például a munkahelyek elvesztésétől való félelem). Az *euroszkepticizmusban* nyilvánul meg a saját nemzet autonómiájának elsőbbsége az Európai Unióval, illetve annak szakpolitikai irányvonalával szemben. A radikális jobboldali pártok jellegzetes vonásai tehát a saját nemzet, a többségi társadalom védelmének elsődlegességében gyökereznek.¹⁰

⁷ Grajczár István, 2008, pp. 27–28.

⁸ Grajczár István, 2008, 23–24.

⁹ Grajczár István, 2008, pp. 28–32.

¹⁰ Láczi András, 2011, p. 8.

A pártcsalád esetében szembetűnő hiányosság az egységes elnevezés, mely problémát szinte minden, a témában íródott szövegben jeleznek a szerzők. Leggyakrabban a „szélsőjobboldal” és a „radikalizmus” szavak használatával találkozunk. Kurtán Sándor az osztrák Szabadság Pártról írott tanulmányában Pippa Norrisra hivatkozva leírja: a szélsőjobboldali pártok tettekkel is bizonyítják meghirdetett terveiket, ezzel szemben a radikálisok nem rombolnák le az alkotmányos kereteket, hiszen bekerülve a törvényhozásba, más pártokkal együttműködve politizálnak.¹¹ Egyes vélekedések szerint a politikatudományi szempontú terminológiai besorolások nem vezetnek eredményre. Egy, a szélsőjobboldal iránti magyarországi társadalmi keresletet vizsgáló tanulmány bevezetőjében olvasható megállapítás szerint a politikatudománynak nincs szüksége az éles elválasztásra, melyet e két fogalom képez.¹² Filippov Gábor vélekedése szerint mindenképpen állást kell foglalni az elnevezések terén, majd a választott kifejezést következetesen használni.¹³ Paksa Rudolf – a magyarországi szélsőjobboldal történetének áttekintését követően – két lehetőséget vázol fel az elnevezések használatára. Az egyik esetben a szélsőjobboldal gyűjtőfogalma mellé rendel minden olyan pártot, amely a pártpaletta jobbszélén áll, míg a másik esetben pontos irányzatokat nevezne meg, illetve amennyiben ez bonyolult, két típust különít el: a totalitárius törekvéseket és a jobboldali radikalizmust. Utóbbi halmaz tartalmazza a modern nemzeti radikális pártokat, azaz a MIÉP-et és a Jobbikot.¹⁴ A *Nemzet és radikalizmus* kötet szerzői Pippa Norrisra hivatkozva¹⁵ felsorolták, majd szűrték azokat a jelzőket, amelyek a leggyakrabban használatosak a pártcsoporthozás említésekor: radikális jobboldali, szélsőjobboldali, új jobboldali, neonáci, újfasiszta, nemzeti populist és ultranacionalista. Ezt követően sorra vették a külföldi kutatók által leírt főbb definíciós kísérleteket. Véleményük szerint a témában először írt nagyobb lélegzetvételű kötet két szerzője, Herbert Kitschelt és Anthony McGann a nyugat-európai jobboldali radikalizmusról szóló munkájukban nem húztak éles választvonalat a szóhasználat tekintetében; a szerzőpáros a nemzeti radikalizmust és a szélsőjobboldalt mint *szinonimákat* szerepelteti könyvében. Mindemellett a két említett kutató tiltakozik az újfasiszta, illetve a neonáci jelzők használata ellen. A modern szélsőjobboldali pártok ugyanis erőteljesen megkülönböztetik magukat a totalitarizmust képviselő, a két világháború között alakult szervezetektől.¹⁶

¹¹ Kurtán Sándor, 2007, pp. 31–32.

¹² Krekó – Juhász – Molnár, 2011, pp. 54–55.

¹³ Filippov Gábor 2011, p. 134.

¹⁴ Paksa Rudolf, 2012, p. 251.

¹⁵ Láczi András, 2011, p. 8.

¹⁶ Láczi András, 2011, p. 9.

Ignazi 2003-as munkájában¹⁷ azt állítja, hogy az 1980-as években megjelent, szélsőségesen jobboldali pártok besorolása úgy a leghelyesebb, ha azokat a szélsőjobb egy újabb csoportjaként kezeljük. Ugyanis egészen az 1980-as évekig a szélsőjobboldal fogalma megegyezett az újfasizmussal, az ezután felépő új formációk azonban nem vállaltak közösséget a totalitárius eszmékhez ragaszkodó szervezetekkel, fontos témákban teljesen ellentétes megoldásokat javasoltak. Elhelyezkedésük miatt a *szélsőjobboldali* jelző használata továbbra is indokolt lehet. Pippa Norris a *radikális jobboldal* fogalmát tartja használhatónak. Az új jobboldal elnevezésről azt írja, hogy a különböző konzervatív szervezetek között ugyanúgy található olyan, amely más szempontok alapján szintén idesorolható lenne; a szerző a neokonzervatív fordulatot követően megjelent egyéb pártokra utal. Az újfasizmus fogalmát Kitschelt érvelésével egyetértve elveti. A szélsőjobboldalról azt gondolja, jelentése túllépi a demokratikus politikai rendszer által létrehozott kereteket, utalva itt az erőszakos politikai megmozdulásokra. Érvelése alapján a radikális jobboldal terminológiája áll a legközelebb ahhoz a politikai stílushoz, illetve azokhoz a politikai programokhoz, amelyek segítségével ezt a pártcsaládot meghatározhatjuk. Mindemellett az utóbb említett fogalom bejáratottabb és populárisabbnak tekinthető.¹⁸

Cas Mudde 2007-ben megfogalmazott álláspontja szerint¹⁹ sokkal erőteljesebben szükséges differenciálni. Leírja, hogy amennyiben a nacionalizmus-hoz idegengyűlölet társul, akkor nativizmusról beszélhetünk, azonban a radikális jobboldal terminológiát csupán a nacionalista tekintélyelvűséggel egy időben való megjelenésével érdemes használni. A szélsőjobboldalról Norris érveléséhez hasonlóan vélekedik, mely szerint az kizárólag a demokrácia játékszabályait elvető szervezetek megnevezésére alkalmas. A legalkalmasabb szerinte a *radikális jobboldali populista*, illetve a *populista radikális jobboldali* kifejezések használata. Mudde-nak populizmushoz való ragaszkodását a hazai szerzők nem tartják indokoltnak, mivel ez lehet akár nem radikális pártok jellemzője is, a radikális szervezetek közül pedig nem mindegyiknek a sajátja. A magyar kiadás végig Norris fogalom-meghatározása mentén íródott, a szerzők a *radikális jobboldal* elnevezést tartják a pártcsalád esetében a legtalálhatóbbnak. A legfontosabb választóvonal ezek között a pártok között tehát a demokratikus politizálás szabályainak betartása, míg a szélsőjobboldal térfelére „szorult” szervezetek kívül esnek ezen a kategórián, mert mind kommunikációjukban, mind pedig tetteikben a demokratikus rendszer megdöntésén fáradoznak. Ezzel ellentétben a radikális jobboldaliak elfogadják a formulát, eleget tesznek követelményeinek, részt vesznek a demokratikus parlamenti vá-

¹⁷ Láczi András, 2011, p. 10.

¹⁸ Láczi András, 2011, p. 10.

¹⁹ Láczi András, 2011, p. 10.

lasztásokon, majd akár annak részeiként a törvények megalkotásában is. Az írók Norrisszal egyetértve kifejtik, hogy Kitschelt meghatározása az új radikális jobboldalról nem állja meg a helyét. Ennek oka egész egyszerűen az, hogy nem létezik régi radikális jobboldal. A pártcsaládot ugyanis modern események hozták életre, mint a bevándorlás és a bevándorlásellenesség, a xenofóbia, az európai integráció létrejötte vagy éppen az ún. jóléti állam válsága; ezeknek az új formációknak nem a két világháború között alakult szélsőséges pártok biztosítottak táptalajt.

Mivel Magyarországon sincs konszenzus, így többféle elnevezést és tartalmi meghatározást olvashatunk. A hazai szélsőjobboldali/radikális jobboldali pártokról szóló írások áttekintésén keresztül próbáljuk meg érzékeltetni az elnevezéssel kapcsolatos sokszínűséget és definíciós kavalkádot. A MIÉP megjelenésekor – főként a publicisztikai irodalomban – több száz írás jelent meg a szélsőjobboldali veszélyről, valamint a párt elfogadhatatlan ideológiai beállítottságáról. A különböző szerzők nemritkán saját politikai értékeik és meggyőződésük alapján írják le a szervezeteket, ebből következik, hogy gyakran eltérően ítélik meg az „ilyen” pártokat. Bizonyos akcióikat, politikai törekvéseiket, jellegzetes kommunikációjukat egyesek jobban kidomborítják, ebből adódik a többféle szóhasználat. Később, a Jobbik feltűnése a politikai palettán, majd a választásokon (2009–2010) elért kiemelkedő eredményei hatására a jobboldali radikális pártszervezetek sikerével foglalkozó tudományos szakirodalom újra felvirágzott. Áttekintve ezeket az írásokat látszik, hogy a Jobbik esetében szintén eléggé színes az elnevezési és tartalmi definíciós paletta. Fehér Ferenc és Heller Ágnes értelmezésében Csúrka az 1992. évi augusztusi pamfletjével meghirdette a *magyar nemzeti radikalizmust* s annak mítoszát. Meghatározó elemekként a következőket emelik ki: a demokratikus politika elutasítása, az elitcsere követelése, az összeesküvés-elméletek és a rasszizmus.²⁰ Szabó Miklós 1992-es értekezése alapján a *szélsőjobboldal* programjának fő elemei a békés rendszerváltással való elégedetlenség kinyilatkoztatása és az elitcsere elmaradásának követelése, eközben a hazai jobboldali tradíció elemeinek használata a hagyomány folyamatosságának fenntartása végett (a területi revízió gondolatának felélése).²¹

A Magyar politikai rendszer című tankönyv egyaránt használta a *szélsőjobboldali* és a *jobboldali radikális* kifejezést. Körösenyi véleménye szerint a MIÉP nem szélsőjobboldali párt: kritizálja ugyan a demokratikus politikai berendezkedést, azonban lebontani nem akarja.²² A szerző néhol jobboldali radikális, más helyen pedig mégis szélsőjobb pártként határozza meg a MIÉP-et.²³

²⁰ Fehér Ferenc – Heller Ágnes, 1998, pp. 214–220.

²¹ Szabó Miklós, 1992, p. 209–213.

²² Körösenyi András, 1998, p. 110.

²³ Körösenyi András, 1998, p. 105, p. 108.

Fricz Tamás *plebejus jobboldali radikális* pártnak nevezi a MIÉP-et, amely csupán bizonyos kérdések tekintetében rendelkezik szélsőjobboldali nézőponttal,²⁴ emellett meglovagolja a társadalom „extrém-nacionalista és etnocentrikus” szemléletét.²⁵ Bozóki András véleménye ezzel ellenkezőleg az, hogy a párt *radikális rendszerváltást* hirdet, eközben populista csomagolásban támaszt szélsőséges igényeket.²⁶ Bartus László pedig többek között azt írta: „A szélsőjobboldaliság súlyos vád, ezért érthető, ha érzékenyen reagálnak azok, akikkel szemben megfogalmazódik”; azután pedig arról írt, hogy Csurka pártjánál is megfigyelhető a „nagygyűlésezéses” utcai-köztéri politizálás, hogy két választás (1994 és 1998) között gyakran hívta utcára híveit, ahol ilyenkor „tombolt a szélső jobboldal (sic!)”. A szerző a „polgári engedetlenségi” mozgalom meghirdetését, a szociálliberális kormány „elsöprésének” politikáját is Csurka Istvánnak tulajdonítja.²⁷ Bayer József a következő jellemzőket tekinti a *szélsőjobboldaliság* meghatározó tartalmi elemeinek: nacionalizmus, sovinizmus, rasszizmus, antiszemitizmus, kisebbségekkel szembeni intolerancia, idegenellenesség, erőszakos konfliktus-megoldási módszerek. Közép-Kelet-Európában ehhez társul még a szélsőséges antikomunizmus és az etnikai konfliktusok szítása, a pluralizmusellenesség, az Amerika-ellenesség. Ezeknek a jellemzőknek különféle kombinációja többféle párttípust határoz meg még a pártcsaládon belül is.²⁸ Bozóki szerint a MIÉP *szélsőjobboldali* párt, mivel elutasítóan lép fel a nemzetközi zsidó pénzügyi csoportok magyarországi térnyerésével szemben, valamint egyik legfontosabb célja az utóbbiakkal bármiféle módon kapcsolatba kerülők távoltartása a politikai döntéshozataltól. A párt által leginkább használt populista jelszavak, üzenetek a szerző szerint a következők: valójában nem történt rendszerváltás, csupán az elitek átcsoportosították korábban felhalmozott tőkájüket, majd a privatizáció nyerteseként a demokratikus környezetbe is beilleszkedtek; ezért fontos a privatizáció szigorú ellenőrzése és a magyar gazdaság, a magyar családok és a vállalkozások védelme.²⁹

Hajdu F. András a MIÉP-et *nemzeti és szocialista* pártnak nevezte, amely nem jelent valódi veszélyt a demokrácia számára. Befolyását növelte a Haider-párt sikerének példája, valamint fontos megemlíteni, hogy a szerző szerint a párt szélsőséges kijelentéseit a jobboldali kormánykoalíció figyelmével legitimálta. Parlamenti szereplésüket a zsidósággal szembeni ellenséges retorika, a globalizációellenesség, a társadalmi igazságosság hirdetése, a privatizáció végrehajtásának elítélése, a NATO- és EU-ellenesség jellemezte. Fontos fejle-

²⁴ Fricz Tamás, 2001, p. 142.

²⁵ Fricz Tamás, 1994, pp. 223–254.

²⁶ Bozóki András, 1994, pp. 33–68.

²⁷ Bartus László, 2001. pp. 300–320. (Lásd: „Aki acsarg, velük tart” című fejezet.)

²⁸ Bayer József, 2002, pp. 69–92.

²⁹ Bozóki András, 1994, pp. 33–68.

mény, hogy az 1998-as parlamentbe kerülést követően a párt alkalmazkodott az országgyűlés szabályaihoz.³⁰ Grajczjár István disszertációjában azt írja, az általuk vizsgált európai pártok közül a MIÉP elsősorban antiszemitizmusa, antikommunizmusa és irredenta nacionalizmusa miatt tekinthető *szélsőjobbboldalinak*. Emellett magán hordozza a pártcsalád többi jellegzetességét is, így sovinszta, antiliberális, globalizáció- és EU-csatlakozás-ellenes, erőteljesen törvény- és rendpárti, a hagyományos erkölcsi értékeket és tradíciókat tiszteletben tartó, családközpontú szerveződés. A MIÉP ellenségképét a többi európai ország hasonló pártjaitól eltérően nem a bevándorlók jelentik, hanem az előző rendszer túlélői, a kommunista elit, valamint a velük együttműködő hazai liberális és nemzetközi zsidó csoportok. Emellett sajátosan a pártra jellemző, hogy napirenden tartotta a trianoni határrendezés témáját.³¹ Grajczjár egy későbbi, Tóth Andrással együtt írt munkájában „nosztalgiapártnak” nevezte a MIÉP-et, melynek hatására a Jobbik nemzeti párt gondolata is megteremtődött. Az „elfogadhatatlan realitásban” gyökerező alapvetően irredenta és integrációellenes, szélsőjobbboldali frázisok jelentik az új radikális jobbboldali párt nacionalizmusának alapját, melyhez társul a zsidóság és a cigányság szisztematikus bűnbakként való feltüntetése.³²

Mikecz Dániel a MIÉP-et *népi radikális* pártnak nevezi. A párt ugyanis a népi-urbánus konfliktus hagyományos szólamait saját retorikájába tudatosan beépítve használja. A „pártból alakult párt” jelentősége abban rejlik, hogy létrehozta a rendszerváltásnak az új jobbboldali radikális vonal által azóta is használt fogalmi építményét.³³ Filippov Gábor véleménye szerint helytelen a MIÉP esetében a nemzeti radikális, a Jobbik esetében pedig a jobbboldali radikális kifejezések használata. Úgy gondolja, hogy ezek részben legitimálják a pártok által képviselt politikát. Ignazi radikalizmusértelmezésére hivatkozva – aki végigkövette az ide vágó amerikai és a német történeti-politikatudományi irodalmat – leírja: a rendszerellenes jobbboldali pártok esetében a radikális kifejezés nem megfelelő, félreértést szülhet. A radikalizmus inkább attitűd vagy habitus, de semmiképpen sem azonosítható az alkotmányos rendet gyakran megkérdőjelező pártokkal. Filippov a MIÉP és a Jobbik esetében a *szélsőjobbboldal* elnevezést tartja elfogadhatónak.³⁴ Az elnevezést gyűjtőfogalomnak tekintti, amely a nyugati kultúrkör értékeinek „etnikai/sovinszta/rasszista (vagy bizonyos esetekben csak kulturális) alapú” tagadását, relativizálását, kritikáját hordozza magában.³⁵

³⁰ Hajdu F., 2001 pp. 17–29.

³¹ Grajczjár István, 2008, pp. 40–41.

³² Grajczjár István, 2013, pp. 91–92.

³³ Mikecz Dániel, 2013, pp. 68–69.

³⁴ Filippov Gábor, 2011, pp. 136–138.

³⁵ Filippov Gábor, 2011, p. 138.

Paksa Rudolf a magyar szélsőjobboldal történetével foglalkozó könyvében, ahogy fentebb már írtuk, két kategorizálási módot is elképzelhetőnek tart. A *szélsőjobboldal* halmazába kerülven a MIÉP a nemzeti radikalizmus *értelmiségi* formáját képviseli. Csurka István pártjának legfontosabb jellemzői szerint az antikommunizmus, az antiliberalizmus és az antiszemitizmus voltak.³⁶ Egyes szerzők a Jobbikra vonatkozóan nem tesznek különbséget a szélsőjobboldali, radikális jobboldali és a szélsőséges (extrém) párt elnevezések között, szinonimaként szerepeltetik írásaikban.³⁷ Egyes szerzők következetesen a *radikális jobboldali* kifejezést használva írnak a pártról, ennek okát azonban nem magyarázzák.³⁸ Karácsony Gergely és Róna Dániel „a legkisebb közös nevező elve” alapján a pártcsalád jellemzőiként a következőket állapítják meg: nacionalizmus, xenofóbia (etnocentrizmus), anti-establishment, autoriter attitűd.³⁹ A Róna–Sörös szerzőpáros leszögezi: sem a nemzeti radikális, sem a baloldalon használatos neonáci, fasiszta jelzők nem felelnek meg az általuk helyesnek ítélt elnevezéseknek.⁴⁰ A korábban már említett Krekó–Juhász–Molnár szerzők a szélsőjobboldal és a jobboldali radikalizmus elnevezések kapcsán hangsúlyozzák, hogy éppen az egymástól való „elválaszthatatlanság” adhat esszenciát, komplexitást a pártcsaláddal foglalkozó terminológiai fejtegetéseknek. Felhívják a figyelmet arra is, hogy egy párt a kényszer által is eljuthat a demokratikus szabályok betartásáig; ez általában erős, biztos demokratikus kereteket feltételez. Ilyen helyzetekben ezek a pártok inkább „beszállnak a játékba”, mert ezzel többet nyernek. Továbbá felhívják a figyelmet John L. Austin beszédaktus-elmélete nyomán arra is, hogy egy politikai szervezet esetében ugyanolyan nagy jelentőséggel bírnak a politikusi beszédek, nyilatkozatok, valamint a párt által hirdetett eszmék, hiszen tulajdonképpen ezek is cselekedeteknek tekinthetők.⁴¹ Mikecz Dániel megítélése szerint a Jobbik képében egy merőben új formula jelent meg a hazai politikai életben. A nemzeti radikális oldalon történt generációváltással együtt kibontakozott egy olyan szerveződési forma, amely a jól ismert, a MIÉP által már bejáratott frázisokat használja, emellett aktuális társadalmi kérdésekben állást foglalva tematizálja a politikai színteret. Újdonság, hogy a szavazópolgárok egyre több alkalommal láthatták, hogy ez a fiatal csoport az utcára vonul, valamint – elődjéhez hasonlóan – nyíltan megnevezi ellenségeit. A mozgalom *hálózatok laza hálózatának* tekinthető. Esetükben nem nevezhető meg egy jellegzetes, konkrét csoport, inkább összefonódó aktorokról beszélhetünk. A szerző véle-

³⁶ Paksa Rudolf, 2012, p. 248.

³⁷ Karácsony Gergely – Róna Dániel, 2010, p. 2.; Róna Dániel – Sörös Anett, 2013, p. 2.

³⁸ Félix Anikó – Gregor Anikó, 2013, pp. 1–2.; Bíró Nagy Gergely – Róna Dániel 2011, p. 7., 22.; Jeskó József – Bakó Judit – Tóth Zoltán, 2012, p. 84.

³⁹ Karácsony Gergely – Róna Dániel, 2010, p. 2.

⁴⁰ Róna Dániel – Sörös Anett, 2013, p. 2.

⁴¹ Krekó Péter – Juhász Attila – Molnár Csaba, 2011, pp. 54–55.

ménye szerint emiatt nem a szélsőjobboldal, sokkal inkább a *jobboldali radikális* kifejezés használata a legmegfelelőbb.⁴² Filippov vélekedése szerint a Jobbik szélsőjobboldali, ezen belül pedig „rendszerkritikus, fajvédő jellegű vagy szélsőjobboldali-populista párt”. Mint, ahogy korábban leírtuk, a szerző szerint a nyugati kultúrkör értékvilágának megsértése miatt sorolható egy szervezet ebbe a kategóriába.⁴³

Tóth András és Grajczjár István szerint a szélsőjobboldali retorikával politizáló MIÉP nemzeti radikalizmusát Magyarországon a *Jobbik modern, negyedik hullámos ideológiává* formálta. Több, a sajtóban, illetve a tudományos irodalomban használt elnevezést mutatnak be, majd Beyme alapján kiemelik, hogy a tipizálás helyett az egyes országok specifikumai mellett a különböző történelmi korszakok jellegzetességeinek követése-leírása bírhat hatalmas magyarázó erővel. Véleményük szerint a *nemzeti radikális* ideológia a legmegfelelőbb az európai társadalomfejlődés negyedik, válságos terminusában megszülető „pártvonulat” tagjaként fellépő Jobbik leírására. Ennek jellegzetességei: a nemzeti gondolat; a külföldi tőke behatolása elleni fellépés; a gazdasági harmadik út; erőteljes nemzetépítés és rendpártiság; „cigánybűnözés”; ókonzervativizmus, protesztpártiság; kisemberek védelme és radikalizmus. A Jobbik nemzeti radikalizmusa a nemzetközi és hazai gazdasági-politikai válság, a megszorítások korában erősödött meg, és a társadalmi kiábrándultságra és lázadásra támaszkodva válhatott sikeressé. A pesszimista társadalmi légkörben a lázadó, indulatos üzenetek pedig hamar megfogantak. Eközben Tóth és Grajczjár is kiemeli, hogy a párt a Csurka István által létrehozott ideológiai hagyomány mentén határozta meg önmagát, ezt azonban fokozatosan továbbfejlesztette.⁴⁴ Paksa szerint a szélsőjobboldali Jobbik korai változata a MIÉP-hez nagyban hasonló értelmiségi, míg a Vona Gábor által irányított párt inkább plebejus-populista formát követ. A Vona vezetésével újszerűen működő szervezet jellegzetességei: a rendpártiság, az idegenellenesség és a kereszténység szellemiségét megidéző retorika.⁴⁵

Bevezető áttekintésünkben eljutottunk a konzervatív eszmétől a jobboldali radikális vagy nemzeti radikális, illetve a szélsőjobboldal fogalmakhoz. Igyekeztünk az előbb említett elnevezéseket egymástól megkülönböztetni, jelentéseik különbözőségeire rámutatni, majd kigyűjteni a pártcsalád legfőbb jellemzőit, mindezt a témában korábban íródott munkák segítségével. Önálló definíciós kísérletünk a pártcsalád elnevezését illetően: az alkotmányos és parlamentáris keretek között politizáló, az állami és pártstruktúrát felforgatni akaró, de annak megsemmisítését elvető „szélsőségesek” nevezhetőek *jobb-*

⁴² Mikecz Dániel, 2013, p. 70.

⁴³ Filippov Gábor, 2011, pp. 143–144.

⁴⁴ Tóth András – Grajczjár István, 2013, pp. 83–105.

⁴⁵ Paksa Rudolf, 2013, p. 248.

oldali (nemzeti) radikálisoknak. Sajátjuk a jobbra nyitottság, amely olykor (így a 2006. évi őszi utcai-köztéri zavargások esetében) a szabad véleménynyilvánítás alkotmányos kereteit feszegetve, „radikális cselekvési formákat” vállalva is láthatóvá válik. Egyes szimbolikus témák köré szervezett rendezvények – amelyeken való minden fajta részvételt a mérsékelt politikai szervezetek általában elutasítanak – ugyancsak jól reprezentálják a csak jobbra nyitottságukat. Ezen ugyanis a jobboldali radikális pártok és bizonyos szélsőséges csoportok vagy szövetségeik, például a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom gyakorta együtt lépnek pódiumra a nyíltan a demokrácia és az alkotmányosság ellenében politizáló tömörülésekkel, köztük a Pax Hungarica Mozgalommal.

Sokan leírták: a mára félszáz közelire szaporodott „széljobb” szervezet 1988–89 táján nem a semmiből jött. Hogy honnan, az többnyire csupán egy-egy utalásból tűnik ki, átfogóan nincsen feldolgozva ez a történet sem. Amde a radikális jobboldali szervezeteket alapító, szervező és vezető személyek nem is tűntek el nyomtalanul. Ezt a folyamatos jelenlétet illusztráljuk konkrét párttörténeti leírásainkban. Ennek a folyamatosságnak az illusztrálására állítottunk össze egy „teljes”, a politikai centrumtól jobbra álló szervezeteket áttekintő táblázatot, amely mondandónk szempontjából fontos. Szervezettörténeti mondandónk lényege így fest tárgyszavakban: állandóság és folyamatosság, sokszínűség és tagoltság, változékonyság és zártság. Változatlanul jó (hiánycikknek számító) módszertani megközelítésnek találjuk a dolgok bemutatását, jelen esetben a „szélsőjobboldali” párt- és pártszerű szervezetek alapításának és alapítóinak, eszméinek és működésnek jól adatolt, leíró, pontos ismertetését. Amikor egy-egy párt (csoportosulás) története egyben megbízható esettanulmány. Vagyis továbbra is pártoljuk a minél gazdagabb és pontosabb tárgyismeretet. (Hiányzik egy politikai arcképcsarnok a pártalapítókról, elnökökről, fontos vezetőségi tagokról.)

Ugyanakkor nem mindig tartjuk elsődlegesnek és fontosnak a túl gyors ítéletalkotást, szerintünk a történeti részletek hitelességéből, a használt fogalmakból, a tárgyszerűségekre való törekvésből úgy is minden kiolvasható. A mostani szöveg nem az első próbálkozásunk, de évek óta készülünk a rendszerváltozás lassan három évtizedes többpártrendszerének s az „összes párt” történet-szociológiai feldolgozására. Ám ha „csak” a közel hatszáz politikai szervezet alapadatait tartalmazó pártarchívumunk készül el, nos, hát az sem lesz olyan nagy baj. Ezek után nézzünk egy újabb műhelytanulmány-szöveget jó negyedszázados időbeli keresztmetszettel, az 1988-al kezdődő „jurtás ősidőktől” a legutóbbi, 2014-es választásig.

A politikai élet periferiáján

A rendszerváltás időszakában az előre nemigen látott hirtelen jött szabadság sok egyéb mellett lehetővé tette az emigrációs hungarista nézetek visszatérését az országba. Természetesen ez a jelenség sem volt előzmények nélküli. Hiszen Magyarországon is kialakult egy meglehetősen szűk és zárt szubkultúra, amelynek tagjai szimpátiával gondoltak a német Hitlerre és a magyar Szálasi Ferencre. Ennek a szubkultúrának határozott politikai értékrendje nemigen volt, eredendően inkább egy életérzésre, a hatalommal, a fennálló rendszerrel való szembenállásra épített; a jelenség késéssel ugyan, de elérte Közép-Európát is, meglehetősen jól ismert a korai '80-as évek hazai punk- és skinhead mozgalmából, amelyek egyébként valamivel később élesen szembekerültek egymással. (Természetesen más művészeti ágakban is megjelent ez az életérzés, példaként említsük meg a szolnoki alapítású Inconnu-csoportot.) A rendszerellenes, tiltakozó szubkulturális csoportok leltek egyfajta politikai otthonra a Romhányi László nevével jelzett Jurta Színházban, ott 1989-től rendszeresen tartottak skinhead gyűléseket. De itt meg kell említeni Györkös István nevét is, aki a hungarista Magyar Nemzetiszocialista Akciócsoportjával ugyancsak felkarolt kommunistaellenes fiatalokból álló csoportokat. Akárhogyan is alakult: a Jurta Színház történelmi szerepet játszott a rendszerváltásban.

A Jurta Színház pártja: a Magyar Nemzeti Párt

A szervezetet a néhány hónappal korábban (1989. április 2.) még a Magyar Függetlenségi Párt újjáélesztésében szerepet vivő Geréb Attila (1946) színművész és Romhányi László (1944–2005) színházi rendező, valamint nyolc magánszemély⁴⁶ alakította meg 1989. július 15-én a Jurta Színházban. Az alapí-

⁴⁶ A Magyar Nemzeti Párt bírósági iratai. Fővárosi Bíróság. Pk. 60678/1989. (A továbbiakban: Az MNP bírósági iratai). A párt alakuló ülésének jegyzőkönyve, 1989. július 15. (a továbbiakban: Alakuló ülés jegyzőkönyve). A hivatkozott dokumentumok másolatait őrzi: Nemzeti Közszerológiai Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont Rendszerváltás Gyűjtemény Archivuma, Politikatörténeti iratok, 46. fond. Parlamentek, pártok, választások, rendszerváltás története. Nemzeti radikális pártok 950–965. doboz. (A továbbiakban: NKE RVGYA 46. fond. 950-965. d.) A párt bírósági iratainak másolata a 2014. június 26-i dokumentációs állapotot tükrözi. A tíz alapító között volt Balázs István (1942), a Márciusban Újra Kezdjük mozgalomban vállalt szerepéért 1957-ben kivégzett Balázs Ferenc öccse, Bartal Ferenc (1915), a Sulyok Dezső vezette Magyar Szabadság Párt vezetőségi tagja, Bosnyák Imre (1914–1997), aki az újjászerveződő Független Kisgazdapártba is belépett, Budai Kulcsár János (1937) író, költő, újságíró, az 1956-os forradalom résztvevője, Dózsa László (1942) színművész, kamaszként ugyancsak az 1956-os események részese, Zimándi Ervin (1916) nyugdíjas villamosmérnök, a Magyar Királyi Honvédség egykori hadnagya, aki 1944 decemberében megakadályozta a józsefvárosi pályaudvar felrobbantását, valamint Csernitzky Rezsőné (1937) és Kasza Zoltán (1927).

tók eszmei irányultsága a politikai mező úgyszólván teljes jobb oldalát átfogta, a jobbközép múlttal és szimpátiával rendelkezőtől a radikálisig⁴⁷ minden irányzatnak volt képviselte. Elnöknek az 1946–1947-ben a Magyar Szabadság Pártban politizáló, majd passzivitásba vonuló Bartal Ferencet, társelnököknek Geréb Attilát és Romhányi Lászlót, ügyvezető alelnöknek Csernitzky Rezsőné, míg főtítkárnak Dózsa László színművészt választották, az említettek alkották egyúttal az ideiglenes országos elnöki tanácsot is.⁴⁸ A párt anyagi források nélkül kezdte meg működését.⁴⁹

„Ma az összeomlás elkerülhetetlen, a káderek országglása tönkretette hazánkat (...) a diktatúrából polgári demokráciává kell alakulnunk” – jelölte ki az utat a párt programjának irányelveit összegző dokumentum. Leszögezték, hogy „keresztény hitelvek és erkölcsi törvények szerint” politizálva békés átalakulás részesei kívánnak lenni, elvetve minden totalitárius módszert. Felelős parlamenti kormányzást, demokratikus közigazgatást követeltek, a demokratikus szabadságjogok széles körének elismerése mellett. Az „idegen internacionalizmus” helyett a „bennünk élő nemzeti érzés” előtérbe helyezését tűzték zászlajukra. Külpolitikai semlegességet, tulajdonreformot, a gazdasági vállalkozások számára szabad érvényesülést szorgalmaztak. A munkásság számára a vállalat eredményeiből való közvetlen részesedést, a parasztságnak pedig „döntő súlyú” részvételt ígértek a földkérdés rendezése során. Nemzeti megbékélést hirdettek, de elengedhetetlennek tartották a pártállam, ezáltal a korrupció, a „dilettantizmus és a kontraszelekció” leépítését. A kultúra, művészetek és tudomány számára autonómiát, az egyházaknak szabad működést helyeztek kilátásba.⁵⁰

A párt a gondosan felépített hierarchia szerint tagozódott: helyi, megyei, illetve fővárosi szervezetre, valamint országos pártközpontokra bomlott. Már a helyi és megyei szervezetek szintjén elnöktanácsokat (elnök, két alelnök, titkár, pénztáros, valamint „ahol arra szükség van”, pártügyész és pártigazgató) kívántak létrehozni.⁵¹ A párt legfőbb szervezete az évente legalább egyszer ülé-

⁴⁷ A konzervatív-liberális jelenlét Bartal Ferenc személyében öltött testet, de markánsan képviseltették magukat a jobboldali szimpatizáns 56-osok (Budai Kulcsár János és Dózsa László mellett ide sorolható a forradalomban közvetlenül részt nem vett Balázs István is), míg a radikális vonulatot Romhányi László, valamint a Szálasi Ferenc vezette Nemzeti Akarat Pártjának egykori tagja, az újkori hungarista mozgalommal is kapcsolatba került FKGP-tag Bosnyák Imre (nagybátyja volt az 1952-ben kivégzett hungarista lapkiadó Bosnyák Zoltán) képviselte.

⁴⁸ Alakuló ülés jegyzőkönyve. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁴⁹ Az MNP bírósági iratai. Vagyonomérleg. 1989. november 8.; NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁵⁰ Az MNP bírósági iratai. A párt programjának irányelvei. 1989. szeptember 5. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁵¹ Az MNP bírósági iratai. A párt Szervezeti Szabályzata. 1989. október 13. pp. 2–3. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. (A továbbiakban: Szervezeti Szabályzat.)

sező országos küldöttség lett, melynek munkájában az országos elnöki tanács, a politikai tanács, a központi fegyelmi tanács és a központi tagfelvételi tanács hivatalból részt vett. A testületnek jogában állt „minden politikai vagy pártkérdést” hatáskörébe vonni.⁵²

A legalább húsz-, legfeljebb harminctagú politikai tanács kompetenciája az aktuális politikai kérdéseket megvitatására és a tárgyakban történő határozathozatalra terjedt ki. Tagsága megegyezett a tizenöt „alapításban közreműködő” párttaggal kiegészült, öttagú ideiglenes országos elnöki tanácséval.⁵³ A „párt aktuális politikáját irányító” országos elnöki tanácsot az ideiglenesség feloldása után az elnök, a két társelnök, az ügyvezető alelnök, az országos főtitkár, az országos pártügyész, a szervezési bizottság elnöke, az országos pártigazgató, valamint a politikai tanács négy kiküldöttje alkotta volna.⁵⁴ A szervezet a társadalmi jellegű kapcsolatok ápolására létrehozta a háznagyi tisztséget, a „magyar vidék különleges kérdéseinek megvitatására és vidéki pártélet irányítására” pedig a tíz–ötven tagú vidéki tanácsot.⁵⁵

Miután a Fővárosi Bíróság felhívására⁵⁶ 1989. november 24-én titkosan is megismételték a tisztségviselő-választást⁵⁷, december 4-én, a 644-es sorszámon, a népliget-i Jurta Színház színhelyül megjelölve bejegyzésükre is sor került.⁵⁸ Lapjuk a Romhányi László főszerkesztésében hetente megjelenő *Szent Korona* volt, melynek szerkesztésében a párt vezetői maguk is részt vettek. Taglétszámukról pontos adat nincsen, de többek között Baranyában és Csongrádban is létrejöttek helyi szervezeteik. A választásokon az 1989. decemberben alakult Keresztény Nemzeti (Egység) Unió – az antimarxista nemzeti koalíció – pártjaként tervezték elindulni. Az Unió tíz pontban megfogalmazott választási programja összhangban állt a MNP korábban megfogalmazott elképzeléseivel, kiegészülve az Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozás és a Duna-menti népek konföderációjának gondolatával.⁵⁹ December 15-i, Jurta Színházban tartott országos választási nagygyűlésükön már ki-

⁵² Szervezeti Szabályzat, p. 4.

⁵³ Szervezeti Szabályzat, p. 5.

⁵⁴ Szervezeti Szabályzat, p. 6.

⁵⁵ Szervezeti Szabályzat, p. 8.

⁵⁶ Az MNP bírósági iratai. A bíróság hiánypótlásra felhívó végzése. 6.Pk. 60678/2. sz. 1989. november 17. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁵⁷ Az MNP bírósági iratai. A tisztségviselő-választás jegyzőkönyve. 1989. november 24. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁵⁸ Az MNP bírósági iratai. Bejegyző végzés. 6.Pk. 60678/4. sz. 1989. december 4. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁵⁹ A Keresztény Nemzeti Unió tagjai: Nemzetőrök Szövetsége, Magyarok Nemzetvédelmi Világszervezete, Magyar Liberális Párt, Mindszenty Emlékbizottság, Független Magyar Munkáspárt és a Magyar Nemzeti Párt. Kit válasszak, mire szavazzak – Választási tájékoztató/Az 1990. évi magyarországi választási sajtókampányban részt vett pártok rövidített programjának gyűjteménye. 1990. pp. 55–56.

mondatott a nemzeti-radikális szervezetek körében később is alapvetésnek számító „elszabotált rendszerváltás” gondolata. Keményen bírálták az „MSZMP–MSZP által kreált” ellenzéki pártokat, mondván: soraikban olyan személyek kapnak szerepet, akik „a kommunisták sugallatára alkudoznak a nép nevében (...) Nemzeti Kerekasztalosdit játszanak, az elvtelen alku jutalma egy-egy jó állás, egy-egy parlamenti, vezetői pozíció...”. Az „inflációt megfékezni képtelen” kormány azonnali lemondását, szakértői kormány felállítását követelték. Bartal Ferenc pártelnök emellett a választási törvényt bírálta, mert az nem teremt esélyegyenlőséget a kis pártok számára.⁶⁰

A választási szövetség gyorsan felbomlott, 1990. február 15-i demonstrációjukon a választásoktól való visszalépést is bejelentették.⁶¹ Bartal Ferenc, a radikalizálódás irányába elmozduló, a jelek szerint vezetési válsággal is küzdő párt mérsékeltebb felfogású elnöke, miután nem vihette tovább sikerrel kiegyensúlyozó politikáját, február 20-án bejelentette: vezetői tiszteiből és a pártból is távozik.⁶² Utódjává még 20-án Balázs Istvánt választották.⁶³ 1990. szeptemberben több zsidó szervezet „közösség elleni izgatás” vádjával feljelentést tett a *Szent Korona* és szerkesztője, Romhányi László ellen. Az antiszemita cikkek éles vitát és hatósági fellépést váltottak ki, Romhányi vizsgálati fogságba került, lapja 1992-ben beszüntette működését.⁶⁴

A szervezet a két választás után, 1990. december 8-án tartott nagyválasztmányi ülésén alapszabály-módosítása mellett tisztújítást is tartott. Az „előrendő munka mennyiségére való tekintettel” ötről nyolcra emelték az elnök-

⁶⁰ A Magyar Nemzeti Párt országos nagygyűlése. 1989. december 15. A Rendszerváltás és az MTI elektronikus hírárhívuma. <http://www.1989.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19890923&ni=226211&li=5&rt=2&ty=1> (letöltve: 2012. március 5.)

⁶¹ Bartal Ferencnek a Magyar Nemzeti Párt elnökségének címzett, 1990. február 20-i levele. A Keresztény Nemzeti Unó ugyanakkor nem szűnt meg, sőt 1990. december 7-én a Fővárosi Bíróság hivatalosan is bejegyezte. Bejegyző végzés. 1990. december 7. 6.Pk. 64441/1. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. A két szervezet között a választási szövetség kudarca után sem szűntek meg a személyi párthuzamok, az említett nyilvántartásba vételben Geréb Attila és Bosnyák Imre is kezdeményező szerepet vitt.

⁶² Bartal Ferenc a továbbiakban indokai között még kiemelte: nem tud közösséget vállalni a korábbi demonstrációkon elhangzó, „békés átmenettel összeegyeztethetetlen ... szélsőséges kijelentésekkel”. Azonban azt is hozzátette: „Lehetetlen egy elnökségnek úgy működni, hogy annak egyik tagja (Geréb Attila vagy Romhányi László – a szerk.), mint a pártot magában foglaló választási szövetség szóvivője mindent maga dönt el, és az egyes szervezeteket még csak nem is tájékoztatja. (...) Gazdasági vonatkozásban a Jurta, az Unió és a párt hol egy kalap alá vétele, hol különválasztása csak zűrzavarra vezethet...” Bejelentése időzítéséről szólva pedig közölte: „...nem akarta a választásokra való előkészülés során az esélyeket egy belső válság kirobbantásával csökkenteni.” A Keresztény Nemzeti Unió visszalépésével azonban a helyzet megváltozott.

⁶³ Az MNP bírósági iratai. A Magyar Nemzeti Párt képviselőtváltozást bejelentő, a Fővárosi Bíróságnak címzett levele. 1990. február 21. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁶⁴ Marelyin Kiss József – Vida István, 2006, p. 780.

ség létszámát, a „rossz hangzású” főtitkári tisztség helyébe az elnöki tanácsosi (négy fő) lépett. A párt új elnökévé a nyugdíjas agrártudós–jogász Makra Zsoltot (1911–2003),⁶⁵ tárelnököknek Hajdu Lajost és Fekete Ottót, ügyvezető al-elnököknek Bosnyák Imrét, elnöki tanácsosoknak pedig Kiss Imrét, Zsidei Barnabást, Romhányi Lászlót és Geréb Attilát választották. Az újonnan létrehozott, háromtagú etikai bizottságba Szilágyi Lajos, Balogh András, Balázs János került.⁶⁶

A következő majd két évre passzivitásba vonuló párt az 1992. augusztusban bezáró Jurta Színházból⁶⁷ augusztus 14-én a X. kerület, Gyömrői út 51–53. címre tette át székhelyét, amiről a bíróságot is értesítette.⁶⁸ Ekkora már ismét Balázs István vette át a MNP irányítását, bár a párt csak szeptember 21-én tájékoztatta a képviselő-változásról a bejegyző szervet.⁶⁹

A párt újjászervezésére, az irányvonal kijelölésére 1992. november 28-án, a POFOSZ Székház nagytermébe hívott össze országos küldöttgyűlést a vezetés. Az ötvenkét küldött jelenlétében tartott gyűlésen ismertették a további radikalizálódás útjára lépő párt fő célkitűzéseit, követeléseit. Köztük kiemelt helyet kapott a „az elmúlt 40 évben bűnt elkövetők” és a „nemzeti vagyont elherdálók” felelősségre vonása, valódi rendszerváltás és szociális piacgazdaság követelése. „Igazságos és valódi” kárpótlást szorgalmaztak, kiterjesztve azt az 1956-os forradalom résztvevőire is.⁷⁰ Együttműködést terveztek a Fónay Jenő vezette POFOSZ Szövetséggel. Balázs István pártelnök egyúttal javasolta a küldöttgyűlésnek, hogy meghatározó szövetségesként a Torgyán József által vezetett Független Kisgazda Pártot ismerjék el, ugyanakkor az ’56-os Szövetséggel is jó kapcsolatot kívántak létesíteni.⁷¹ A gyűlésen felszólalt az 1990 végéig az MDF-frakcióban, majd függetlenként politizáló Dénes János országgyűlési képviselő is.⁷² Iker László a fővárosi és megyei szervezetek újjászerve-

⁶⁵ A bányászati Temesszlatinán született, jogi, agrártudományi és államigazgatási végzettséggel is rendelkező Makra Zsolt mint az író egykori személyes jó barátja kezdeményezte 1998-ban a Wass Albert Társaság megalakítását.

⁶⁶ Az MNP bírósági iratai. A Magyar Nemzeti Párt Nagyválasztmánya ülésének jegyzőkönyve. 1990. december 8. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁶⁷ Geréb Attilának, a Magyar Színkör Színházi Kiszervezet elnökének a Magyar Nemzeti Párt elnökéhez, Balázs Istvánhoz címzett, 1992. július 31-én kelt felszólítása.

⁶⁸ Az MNP bírósági iratai. Balázs István pártelnök Fővárosi Bírósághoz intézett levele. 1992. augusztus 14. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁶⁹ Az MNP bírósági iratai. Bosnyák Imre ügyvezető elnök és Balázs István elnök Fővárosi Bíróságnak címzett levele. 1992. szeptember 22. A Fővárosi Bírósági formai hiányosságok miatt csak 1993. június 2-i végzésével jegyezte be a képviselő- és székhelyváltozást (6. Pk. 60678/11. sz.). NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁷⁰ Az MNP bírósági iratai. A Magyar Nemzeti Párt országos küldöttgyűlésének jegyzőkönyve. 1992. november 28. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁷¹ Az MNP bírósági iratai. A Magyar Nemzeti Párt országos küldöttgyűlésének jegyzőkönyve. 1992. november 28. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁷² Kiss József (szerk.), 1992, p. 79.

zésének szorgalmazása mellett bejelentette a párt új hetilapjának, a *Riadónak* az elindítását. Végül tudatták, hogy a párt vezetése egyhangú döntéssel kizárta soraiból Bosnyák Imrét, a Mártírok Igazságtétel Bizottságának vezetőjét, a *Magyar Feltámadás* című újság főszerkesztőjét.⁷³

1992. július végén Romhányi László ellen emberölésre való felbujtás gyanúja miatt indult büntetőeljárás, mivel a rendőrségi vizsgálat szerint egy „jurtás” hajléktalant pénzlopás gyanújával utasítására annyira megverték, hogy belehalt sérüléseibe. Az új pártlap 1993. január 11-i száma a MNP újjászervezéséről szóló tudósítás mellett az egykori társelnök felhívását is leközölte: „Előzetes letartóztatásban vagyok! Immár ötödik hónapja tartanak fogva! Távollétem alatt új urak garázdálkodnak a Jurtában! (..) Geréb Attila – ez az Erdélyből idevándorolt színész – és gyanús társai kiűzték a Jurtából a Magyarok Nemzeti Szövetségébe tömörült keresztény, nemzeti szervezeteket! A Szent Koronát is tönkre tették (sic!)!” Romhányi politikai koncepciók eljárásnak nevezte az ellene hozott vádak, és lemondott a védekezés jogáról. 1993. február 8-án négy év szabadságvesztésre ítélték, amit teljes egészében letöltött. Egészségében megrokkanva szabadult. Büntetése alatt a politikai küzdőtér teljesen megváltozott, a nemzeti radikális oldal, noha ő újra akarta kezdeni a politizálást, ezután már nem fogadta be.⁷⁴

A *Magyar Feltámadás* 1993. február 24-i száma a párt kiáltványszerűen megfogalmazott külpolitikai irányelveit tette közzé. A diplomáciai testületek tagjainak lecserélését, a környező országok magyarsága számára széles körű autonómiát, a magyar állampolgároknak pedig választójogot követeltek, míg a közszolgálati médiumoknál „nemzeti elkötelezettségű” tudósítók alkalmazását sürgették.⁷⁵ A reorganizáció első látványos lépései után azonban a pártlappal együtt maga a párt is eltűnt, ismételten passzivitásba süllyedt. Mivel az 1990-es és az 1994-es országgyűlési választáson sem állított jelöltet, a Fővárosi Bíróság 1995. január 26-ai ítélete első fokon megszüntette.⁷⁶ Balázs István fellebbezésében az „1956-os elítéltekből, a kivégzettek hozzátartozóiból, valamint emigráns magyarokból álló” párt fennmaradásának fontosságát hangsúlyozta – eredménytelenül. A Legfelsőbb Bíróság jogerősen 1996. március

⁷³ Bosnyák Imre a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcelláját az 1945 után kivégzett nyilasok nyughelyeként azonosította, és a Mártírok Igazságtétel Bizottsága nevű szervezet élén a parcella rendbehozatalának legfőbb támogatója volt. A 301-es és 298-as parcella közé a szervezet által emelt székely kapu 1992. május 31-ei avatásán Romhányi László is részt vett. Felmagasztosult keretlegények. Népszabadság Online. 2008. június 4. <http://nol.hu/archivum/archiv-472570> (letöltve: 2012. március 5.) A pártból való kizárásra sajtóhírek szerint Bosnyák Imre nyilas múltja miatt került sor.

⁷⁴ Marelyin Kiss József – Horváth Zsolt – Toldi Lóránt, 2011, p. 286.

⁷⁵ Rendszerváltást! *Riadó*, 1993. február 24. p. 3.

⁷⁶ Az MNP bírósági iratai. A Fővárosi Bíróság Magyar Nemzeti Pártot megszüntető, nem jogerős ítélete. Fővárosi Bíróság. 6.P. 26.419/1994/2. sz. 1995. január 26. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

18-án megszűntette a pártot.⁷⁷ Mivel a MNP az ítéletet követően sem alakult át egyesületté, az 1997. augusztus 27-i bírósági ítélettel társadalmi szervezetként is megszűnt.⁷⁸ A nyilvántartásból végül 1997. november 5-én törölték.⁷⁹

A pluralizmus tagadása: A Magyar Érdék Pártja

A skinheadcsoportok felkarolásával Király B. Izabella, akkor már és még országgyűlési képviselő is megpróbálkozott. Előbb a legnagyobb kormányzópárt, az MDF tagja, majd a pártszakadások idején nem tartott Csurka Istvánnal, hanem saját egyszemélyes pártot alapított, amely papíron ugyan 12 évig létezett, valójában sokkal kevesebb ideig; az 1994-es voksolás idejére összehozott Nemzetért Választási Szövetség a parlamenten és a paktumon kívüli aprópártok, mozgalmak és csoportok összefogási kísérlete volt, de hasztalan. A perifériáról nem vezetett út a politikai centrumba...

Az abonyi székhelyű politikai szervezet Király B. Izabella kertészmérnök-tanár, független országgyűlési képviselő kezdeményezésére 1993. szeptember 7-én Pilisszentlászlón alakult meg, tizenhét alapító tag jelenlétében.⁸⁰ Az ülésen megválasztott ügyvezető elnökségben Király B. Izabella pártelnökként, Tömöri Sándor, Sasvári István és Alkay Zsolt pedig alelnöki megbízással kapott irányító helyet.⁸¹ A Magyar Demokrata Fórumból 1993. június 22-én kizárt pártvezető különutas politikájával 1992-től kezdve egyre látványosabban távolodott el a legnagyobb kormánypárt fő irányvonalától. Parlamenti megnyilatkozásai során gyakran élt zsidóellenes és irredenta kijelentésekkel, kapcsolatba került az 1992. október 23-án a parlament előtt Göncz

⁷⁷ A Legfelsőbb Bíróság ítélete. 1996. március 18. Kf. II. 27.550/1995/4. sz. Az ítélet indoklásában utaltak az Állami Számvevőszéknek a párt gazdálkodásában 1992-ben feltárt szabálytalanságaira is. NKE RVGYA 46. fond. 950-965. d.

⁷⁸ Az MNP bírósági iratai. A Fővárosi Bíróság ítélete. 8. P. 22.534/1997/3. 1997. augusztus 27. NKE RVGYA 46. fond. 950-965. d.

⁷⁹ Az MNP bírósági iratai. Törölő végzés. 6. Pk. 60678/19. 1997. november 5. NKE RVGYA 46. fond. 950-965. d.

⁸⁰ A Magyar Érdék Pártja bírósági iratai. A párt bírósághoz intézett levele. Pest Megyei Bíróság. Pk. 62937/1993. (A továbbiakban: Az AMÉP bírósági iratai.) 1993. szeptember 7. NKE RVGYA 46. fond. 950-965. d. Az alapítók közül heten (Csont Attila, Bartos Imre, Zsolnai Márk, Kóródi Sándor, Pálffy Emőke, Csom Ilona és a későbbi Becsület napi rendezvények szervezésében is részt vevő Alkay Zsolt) a fővárosból, hárman az agglomerációból (Hattinger Gábor – Budaörs, Rádai Péter – Érd, Tömöri Sándor – Dabas), ketten Abonyból (Skultéty József és Király B. Izabella) érkeztek, míg hárman vidéki nagyvárosokból (Sasvári István – Pécs, Szabó László – Miskolc, Lehel Imre – Szeged), ketten pedig Heves megyéből (Szemery László Zsigmond – Demjén és Bálint István – Gyöngyös) érkezve vettek részt a szervezet létrehozásában.

⁸¹ Az AMÉP bírósági iratai. Az alakuló ülés jegyzőkönyve. 1993. szeptember 7. NKE RVGYA 46. fond. 950-965. d.

Árpád köztársasági elnököt kifütyülő radikális jobboldali fiatalokkal,⁸² majd 1993. április 4-én a frakció belső ellenzékeként működő Monopoly-csoport irodájában alakult, az emigráns (amerikai, ausztrál) és a hazai radikális jobboldali politikusok közötti közvetítő, a „nemzeti erők egy táborba tömörítését” célul kitűző Magyar Egyeztető Testület elnökségébe is bekerült.⁸³

A demokrata fórum és Király B. Izabella útjai május–június folyamán végleg elváltak egymástól. 1993. május 11-én az Országgyűlésben, a magyar–ukrán alapszerződés⁸⁴ elfogadásáról döntő név szerinti szavazáson (csakúgy, mint az MDF-frakció radikális irányvonalához sorolható tagjai) a tervezet ellen szavazott,⁸⁵ majd június 4-én a Hősök terén sorra kerülő Trianon-megemlékezésen (az alapszerződés parlamenti vitájához hasonlóan) a békeszerződés revízióját szorgalmazta.⁸⁶ Ennek következtében június 1-jén előbb a frakcióból, majd 22-én a pártból is távoznia kellett.⁸⁷

⁸² „Ők valóban részt vettek az október 23-i tüntetésen. Kiabáltak is. De nem lehet ezért fasisztáknak nevezni őket. Árpád-sávós zászló is volt náluk, de nem náci jelképként, hanem mint a honfoglaló Árpádra, s így a magyar nemzetre emlékeztető szimbólum” – nyilatkozta Király B. Izabella az által fogadott radikális fiatalokról. A tábor és a zászló. Népszabadság Online, 2006. október 13., <http://www.nol.hu/archivum/archiv-420672> (letöltve: 2012. május 15.). Ugyanerről a csoportról egy korabeli sajtóinterjúban ekképp vallott: „...Azért is van bennem az odafigyelés a kopasz gyerekekre, mert férjem egy nevelőotthonban igazgató. Védtelenek vagyunk a bűnözéssel, de az idegenekkel szemben is. (...) Az egyetlen nemzetszervező erő ma a haza és az egészséges magyarságtudat lehet. De ha valaki ezt nacionalizmusnak, faszizmusnak kiáltja ki, akkor óriási bünt követ el.” Lindner András – Horváth Zoltán: Portré Király B. Izabelláról. *Heti Világgazdaság* 1992. november 14. p. 98.

⁸³ A rendőrség nyomoz a hungaristák ügyében. Népszabadság, 1994. január 24. 7. A Magyar Egyeztető Testület hétagú elnökségébe többek között Király B. Izabella, Szilasy György (ugyancsak a demokrata fórum frakciójának tagja), Kunszabó Ferenc, a *Hunnia* c. folyóirat főszerkesztője, valamint a Magyarok Nemzeti Szövetségében is politizáló Nagy László ügyvéd került be. Szabó Albert, a Világnemzeti Népuralmista Párt vezetőjének szerepvállalásával kapcsolatban egymásnak ellentmondó sajtóhírek láttak napvilágot, a szóban forgó, a Népszabadságban megjelent írás szerint (Népszabadság, 1994. január 24. 7.) ugyancsak elnökségi tagságot kapott, míg a 168 Óra egyik cikke (Dollármilliók az emigrációtól. 168 Óra, 1994. február 8. 12.) szerint az első ülésen megjelent Szabó Albertet „udvariasan eltanácsolták onnan”.

⁸⁴ Király B. Izabella a magyar–ukrán alapszerződés május 10-ei parlamenti vitája során kijelentette: „...a világnak azonban az az érdeke, hogy megszűnjenek a feszültséggócok. Erre Közép-Európában csak egy lehetőség van: a Kárpát-medence békés újraegyesítése etnikai összetételre való tekintet nélkül. Vissza kell tehát állítani a Kárpát-medencét 1000 évig fennállt formájába.”

⁸⁵ Marelyin Kiss József et al., 2011, p. 68.

⁸⁶ Király B. Izabella honlapja. <http://izabella.van.hu/keret.cgi?ujtart.htm> (letöltve: 2012. 05. 15.). A megemlékezés szervezésében Balázs István, a Magyar Nemzeti Párt elnöke is részt vett.

⁸⁷ Marelyin Kiss József et al., 2011, p. 68.

A kezdetektől Nyugat-ellenes, antiszemita éllel működő Magyar Érdek Pártját a Pest Megyei Bíróság 1993. november 30-án vette nyilvántartásba.⁸⁸ Az alapszabályban foglaltak szerint a „nemzeti, konzervatív, keresztény és demokrata” alapon álló párt irányítását „ideiglenesen” a legfőbb döntéshozó testület, az országos gyűlés összehívásáig a tagfelvételi ügyekben is határozó négytagú elnökség végezhet. Pénztárosi, ügyészi, szóvivői és hivatalvezetői tisztséget is létrehozta, amelyeket azonban nem töltöttek be.⁸⁹ Király B. Izabella még november folyamán, az emigráns jobboldali körök anyagi támogatásának megnyerése céljából, többek között Csurka István, Dénes János és Szilasy György társaságában részt vett a jobboldali emigrációs magyarok clevelandi világkongresszusán.⁹⁰ A MET vezetéséből pártelnökké választása után kizárt⁹¹ Király B. Izabella közben igyekezett pártjába terelni a hazai bőrféjű csoportokat,⁹² szervezett keret adva a széttagolt, heterogén mozgalomnak.⁹³ Sajtóhírek szerint ezen a téren megmutatkozó eredményei a kongresszus szervezőire is kedvező benyomást tettek.⁹⁴ A párt tagsága mindazonáltal október végéig nem gyarapodott látványosan, azt mindössze tizenkilenc személy, „csalódott MDF-esek és kiscigányok” mellett négy „nemzeti szellemű fiatal” alkotta.⁹⁵

A szervezet elnöke a MET-ből való kényszerű távozása után sem számolt le egységtերemtő szándékával, s saját pártja szervezésével párhuzamosan, 1993–1994 fordulóján Nemzetért Választási Szövetség néven választási pár-

⁸⁸ Az AMÉP bírósági iratai. Bejegyző végzés. Pest Megyei Bíróság. 15. Pk. 62937/1993/5. 1993. november 30. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁸⁹ Az AMÉP bírósági iratai. Alapszabály. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁹⁰ „A clevelandi tanácskozás úgy határozott, hogy 1994 májusára a magyarországi »hazafias érzelmű, demokratikus nemzeti erőket« – tehát a jelenlegi kormányzó pártoktól egyértelműen jobbra álló szervezetek kampányát fogja anyagilag is segíteni. (...) A támogatás feltétele azonban az egység volt. A legtöbben Csúrkát, Torgyánt és Király B.-t közös pártban akarták látni.” Ugyanakkor a tanácskozásra meg nem hívott Balázs István (a Magyar Nemzeti Párt elnöke) és Bujdosó P. Gyula (a Szent Korona helyébe lépett, *Riadó* c. MNP-pártlap főszerkesztője) így nyilatkozott: „...túl sok egykori nyilas volt azon a megbeszélésen. Ha hívnak, se megyünk el. Az a sok zsidózás, az nem a mi ízlésünk.” Seres László: Dollármilliók az emigrációtól. *168 Óra*, 1994. február 8. p. 12. (A továbbiakban: *168 Óra*, 1994. február 8. p. 12.).

⁹¹ *168 Óra*, 1994. február 8. p. 12.

⁹² „Mindazoknak a nemzeti szellemű ifjaknak, akik pártunk nyilatkozatát és programját elfogadják, köztünk a helye” – nyilatkozta Király B. Izabella a sajtóban. Valencsik Ferenc: Király B. nem kopaszodik. *Szuper Pszt!*, 1993. október 23. p. 8. (A továbbiakban: *Szuper Pszt!*, 1993. október 23. p. 8.).

⁹³ A pártelnök „a magyar ifjúság nemzeti szellemű nevelése, kulturális, társadalmi, politikai és tudományos feladatokra való felkészítését segítő mindennemű tevékenység felkarolása, előmozdítása és kezdeményezése” céljával 1993-ben létrehozta a Magyar Múltban Magyar Jövő Alapítványt.

⁹⁴ *168 Óra*, 1994. február 8. p. 13.

⁹⁵ *Szuper Pszt!*, 1993. október 23. p. 8.

tot hozott létre.⁹⁶ A kezdeményezés kudarcot vallott, de az 1994-es országgyűlési választásokig már az adósságszolgálat felfüggesztésével, a többgenerációs családmódel támogatásával, az idegen gazdasági érdekek száműzésével és „igazságos” adórendszer bevezetésével kampányoló⁹⁷ AMÉP sem tudott jelentősebb bázist kiépíteni. Király B. Izabella személyében végül egyetlen jelöltet állítottak Nagykőrösön (Pest megye 16. sz. evk.), aki mindössze a szavazatok 1,64 százalékát (416 voks) kapta meg.

A pártvezető 1996. június 22-én Visegrádon hirdetett programot *Mogyoróhegyi 108 pont*⁹⁸ címmel. A politikai programként értelmezhető pontok között helyet kapott a magyar nemzet és az ország fogalmának meghatározása, az állami és az állampolgári jogok és kötelezettségek felsorolása, a magyar kisebbségekhez és más nemzetekhez való viszony leírása. A keresztény-konzervatív elemeket is tartalmazó tézisek szorgalmazták többek között a közvetlen köztársaságielnök-választást és a parlamenti képviselők visszahívhatóságának bevezetését. A program elutasította a pártokon nyugvó pluralizmust, az úgynevezett 176-ok jegyzékében szereplő, egyéni választókerületekben indítandó független képviselőjelöltek támogatásában látta a hatékony érdekérvényesítés lehetőségét. Az utolsó nyolc pont „azonnali rendelkezéseiben” az AMÉP Magyarország állami függetlenségének helyreállítását, az 1982. évi 6. tvr. (a Nemzetközi Valutaalaphoz való csatlakozás) hatályon kívül helyezését, az államadósság visszafizetésének felmondását követelte, továbbá szorgalmazta az idegenek bevándorlásának leállítását határzár létesítésével, az állampolgárság és a kiugróan nagy magánvagyonok felülvizsgálatát, a család- és nemzetellenes szervezetek betiltását, a gazdasági és a hírközlési ágazat stratégiai intézményeinek köztulajdonba vételét. A szervezet tagsága az 1996. október 23-i választmányi ülésen, a „pártok működését övező bizalomvesztést” érzékelve, Magyarország Nemzetgyűlése néven „pártszerűen működő mozgalommá” alakulásról határozott. A párt elnöke mellett új vezetőségi tagok kaptak bizalmat, alelnököknek a „pártmunkát nem végző és tagdíjat nem fizető” személyek helyett Szvoboda Tibort és Mészáros Mártát választották meg, a titkár Papp Tibor, a

⁹⁶ A „párttörvény és a választójogi törvény diktálta kényszerűség” hatására létrehozott választási párt alapításában a többek között a Magyar Levente Szövetség, a szombathelyi 56-os Nemzeti Párt és a hódmezővásárhelyi székhellyel bejegyzett Elszegényedésselenes Nemzeti Mozgalom vett részt. *168 Óra*, 1994. február 8. 12.

⁹⁷ Lazics Tivadarné, A Magyar Érdék Pártja országgyűlési képviselőjelöltjének szórólapja, 1994. NKE RVGYA Politikai iratok, többpártrendszer Magyarországon 1988–2012, 56. fond. A Magyar Érdék Pártja dokumentumai.

⁹⁸ „A Magyar Múltban Magyar Jövő Alapítvány Önismereti Egyeteme, valamint a Magyar Érdék Pártja Politikai Akadémiája 220 hallgatójának és 32 előadójának közös, alkotmányos alapelveket rögzítő munkája” – adott betekintést a 108 pont összeállításának, kezdetkezésének körülményeibe a 2009–2010 fordulóján megjelenő, Király B. Izabella által jegyzett, *Mogyoróhegyi 108* címet viselő kötet szerkesztői előszavában Réti Szabó Erzsébet; <http://izabella.van.hu/> (letöltve: 2012. október 1.)

szóvivő pedig Varga Béla lett.⁹⁹ A bíróság azonban, az elnevezés megtévesztő mivoltára hivatkozva, megtagadta a kért módosítások bejegyzését.¹⁰⁰

A parlamenten kívül maradt, az 1998-as országgyűlési választásokon jelöltet sem állító szervezet elsősorban nacionalista tüntetései és kétes politikai kapcsolatai miatt került a figyelem középpontjába, miután 1999-ben „antiimperialista és anticionista” együttműködésre lépett az iraki diktátor, Szaddám Husszein Baath-pártjával. Egyes, ma még ellenőrizhetetlen információk szerint 2000-ben az iraki rezsim támogatása fejében a párt anyagi segítséget kapott a közel-keleti „olajország” vezetőjétől.

A 2002-es parlamenti képviselő-választások előtt a párt taglétszáma elnökének közlése szerint meghaladta a kétezer főt,¹⁰¹ emellett – ugyancsak Király B. Izabella személyében – ismét mindössze egy jelöltet tudtak állítani. A pártvezető Nagykőrösön a leadott szavazatok 3,69 százalékát (919 voks) szerezte meg. A szervezet a 2002-es választások után már nem fejtett ki érdemi politikai tevékenységet. A pártelnök 2003 folyamán visszavonult a politikától, és 2004 áprilisában maga is kérte az „anyagi és személyi feltételek hiányában működésképtelen” párt megszüntetését.¹⁰² A pártelnökség 2005. január 9-én hivatalosan is feloszlatta a szervezetet,¹⁰³ amelyet a Pest Megyei Bíróság 2005. április 2-án jogerősen is törölt a nyilvántartásból.¹⁰⁴

Egy jobboldali radikális alkotmányozási kísérlet: Magyar Nemzetgyűlés (Mozgalom)

Az MNM évtizedes története ugyancsak egy apró epizód a lassan három évtizedes radikális mozgalomtörténetben, amelynek középpontjába az 1998-as választásokon való „kényszerű” indulás került. (Addigra kiderült, hogy a Magyar Érdek Pártja esélytelen a parlamentbe jutásra, de a széttagolt csoportocs-

⁹⁹ Az AMÉP bírósági iratai. A párt választmányi ülésének jegyzőkönyve. 1996. október 23. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁰⁰ Az AMÉP bírósági iratai. Végzés. Pest Megyei Bíróság. 1. Pk. 62937/19993/9. 1997. január 10. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁰¹ Egyéni jelölteket állító pártok rövid bemutatása. Heti Világgazdaság Online, 2002. március 29., http://archivum.hvg.hu/article/200213Egyeni_jelolteket_allito_partok.aspx. (letöltve: 2012. május 16.)

¹⁰² Az AMÉP bírósági iratai. Király B. Izabella Pest Megyei Bírósághoz intézett levele, 2004. április 28. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁰³ Az AMÉP bírósági iratai. A párt elnökségi ülésének jegyzőkönyve, 2005. január 9. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁰⁴ Az AMÉP bírósági iratai. Megszűnést megállapító végzés. Pest Megyei Bíróság, 12. Pk. 62937/1993/18., 2005. március 1.; valamint a jogerőre emelkedésről beszámoló végzés, Pest Megyei Bíróság, 12. Pk. 62937/1993/19. 2005. április 11. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

kákat sem fogja semmilyen hatékony szövetségbe tömöríteni.) A személyi-szervezeti folytatólágosság egyértelmű a Király B.-féle „párttal”. (A kis párttörténetben azonban már megjelenik a Független Kisgazdapárt is, hiszen a parlamentbe, sőt kormányzati helyzetbe jutott jobbközép párt ugyancsak feltűnő nyitottságot és valóságos átjárási útvonalat mutatott a radikális jobboldali csoportok felé.) A párttematika középpontjába a nemzetgyűlés típusú alkotmányozás, valamint a szkíta–hun–avar–székely származástan került. A vidékről indult törekvésből nem lett sem mozgalom, sem párt, de még egy helyi mandátumot sem tudtak szerezni. Hiába, pártot nem könnyű sem alapítani, sem működtetni.

A magát „tömegmozgalomként” aposztrofáló pártot a pápai illetőségű Sokoray László (1945) építőmérnök-vállalkozó irányításával a Király B. Izabella vezette két szervezet, A Magyar Érdek Pártja és a Magyar Múltban Magyar Jövő Alapítvány által működtetett úgynevezett Nemzetgyűlés Politikai Akadémia¹⁰⁵ húsz hallgatója hozta létre.¹⁰⁶ Alapítói részt kívántak venni a Horn Gyula vezette MSZP–SZDSZ koalíciós kormány idején megindult alkotmányozásban, alkotmányozó nemzetgyűlést kívántak előkészíteni és összehívni.

A szervezet bejegyeztetésére az 1989 és 1993 között a Független Kisgazdapárt pápai, majd Veszprém megyei elnökeként politizáló, 1990-ben helyi képviselői mandátumhoz jutó¹⁰⁷ Sokoray László 1996. május 21-én¹⁰⁸ tett első ízben kísérletet. Több, hiánypótlásra felhívó bírósági végzés kézbesítését követően végül az 1993. július 20-án rendezett, harmadik alakuló ülésen került sor a bejegyző bíróság által is jóváhagyott, szabályszerű tisztségviselő-választásra. Öttagú országos elnökség állt fel: elnökké Sokoray Lászlót, alelnökké Pintér Tamást, főtitkárrá A Magyar Érdek Pártja alapításában is részt vevő Szemerey László Zsigmondot választották, Csima Péterné gazdasági igazgatói megbízatást kapott, a pártfőügyész Sinkai László lett. Az ellenőrző bizottság elnökévé Szabó Andrást, a fegyelmi és etikai bizottság élére Török Jánost vá-

¹⁰⁵ Az alapítvány „a magyar ifjúság nemzeti szellemű nevelésére, kulturális, társadalmi, politikai és tudományos” céllal jött létre, így jegyezte be 1993-ban a Pest Megyei Bíróság. Magyar Múltban Magyar Jövő Alapítvány internetes bírósági adatlapja, <http://www.birosag.hu/engine.aspx?page=tarsszervsearch> (letöltve: 2012. szeptember 28.).

¹⁰⁶ A Magyar Nemzetgyűlés bírósági iratai. Fővárosi Bíróság. Pk. 60671/1996. (A továbbiakban: MN bírósági iratai.) A párt megismételt alakuló ülésének jegyzőkönyve (a továbbiakban: Alakuló ülés jegyzőkönyve). 1996. július 20. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁰⁷ Sokoray László szócikke. In Veszprém megyei kortárs életrajzi lexikon (internetes változat). Főszerk.: Varga Béla. 2006, <http://helyismeret.ekmk.hu/lexikon/kortars.php?betu=S> (letöltve: 2012. szeptember 28.).

¹⁰⁸ Az MN bírósági iratai. Sokoray László Fővárosi Bírósághoz intézett levele. 1996. május 21. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. Az első alakuló ülés jegyzőkönyve nem lelhető fel a párt bírósági aktájában.

lasztották meg.¹⁰⁹ A Fővárosi Bíróság ezt követően, 1996. augusztus 28-án, a 7172-es sorszámon, a Budapest, Váci út 18. fsz. 8. székhellyel vette nyilván-
tartásba a pártot.¹¹⁰

A párt – alapszabálya értelmében – az „egyetemes magyarság politikai, gazdasági és kulturális érdekérvényesítését” elősegítve, „osztályok, rétegek, felekezetek, nemek megkülönböztetése nélküli országos társadalmi szervezetként” kívánt működni. Az „egyetemes magyarsághoz” tartozás ismérveként – a kulturális és történeti azonosságtudaton túl – az „etnikailag és genetikailag bizonyítható szkíta–hun–avar–székely–magyar ősi népcsoportoktól” való le-
származást is meghatározták.¹¹¹ A pártként való működésre az országgyűlési választáson való indulási szándék diktálta kényszerűségként tekintettek, identitásuk alapját a mozgalmi lét képezte, működésüket – pártként való megszű-
nés esetén – hosszabb távon is ekképp képzeltek.

Az alapszabály a mozgalom országos kiterjesztésének ambíciójáról tanús-
kodott. Helyi szervezetek mellett választókerületi központonként „körzeti szervezetek” létrehozását is tervbe vették.¹¹² Tisztséget minden 16. évét betöl-
tött párttag vállalhatott. A jelölés a helyi és körzeti szervezetek elnökeit, vala-
mint az országos vezetőséget (az öttagú elnökséget és két albizottsági elnök mellett az „ország minden részét képviselő” további tíz főt) felvonultató, évente összehívandó nagygyűlés hatáskörébe tartozott. Megválasztásuk pedig a négyéves parlamenti ciklusonként egyszer (az országgyűlési választást köve-
tő hatvan napon belül) összehívott, a tagság által delegáltakkal kiegészült „nemzetgyűlési ülésen” történhet.¹¹³

A mozgalom közben – még annak nyilvántartásba vételét megelőzően –1996. június 22-ére „nemzetgyűlést” hívott össze a visegrádi Mogyoróhegy-
re, ahol ismertették a Nemzetgyűlés Politika Akadémia és az Önismereti Egye-
tem „220 hallgatója és 32 előadója” által kidolgozott, 108 pontos, alkotmá-
nyos alapelveket rögzítő tervezetüket. A „magyar nemzet életének rendező el-
veit összefoglaló” tézisek között helyet kapott a magyar nemzet és az ország
fogalmának meghatározása, az állami-állampolgári jogok és kötelezettségek
felsorolása, a magyarok kisebbségekhez és más nemzetekhez való viszonyának
leírása. Kiemelt hangsúllyal bírt a „nemzeti függetlenséget megtestesítő” ter-

¹⁰⁹ A MN bírósági iratai. Alakuló ülés jegyzőkönyve. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.
A korábbi, június 16-i második alakulási kísérletkor választott tisztségviselők személye
július 20-ra – a pártelnököt leszámítva – teljesen kicserélődött. Az állandóságot még
Szemerey László Zsigmond képviselte, aki fegyelmi és etikai bizottsági elnökből lépett
elő a szervezet főtitkárává.

¹¹⁰ A MN bírósági iratai. Bejegyző végzés. Fővárosi Bíróság. 7.Pk. 60671/1996/3. sz. 1996.
augusztus 29. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹¹¹ A MN bírósági iratai. Alapszabály (a továbbiakban: Alapszabály). 1996. június 16. p. 2.
NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹¹² Alapszabály, p. 4. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹¹³ Alapszabály, p. 15. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

mőföld védelme, a közvetlen demokrácia intézményeinek erősítése (népszavazás, népgyűlés), többek között a közvetlen köztársaságielnök-választás és a parlamenti képviselők visszahívhatóságának bevezetése. „Tabula rasát” hirdetve az összehívandó nemzetgyűlés hatáskörébe utalták volna többek között az államforma, a kormányzás kereteinek és a külpolitika irányának meghatározását is. Az utolsó nyolc pont „azonnali rendelkezései” Magyarország állami függetlenségének helyreállítását, az 1982. évi 6. tvr. (a Nemzetközi Valutaalaphoz való csatlakozás) hatályon kívül helyezését, az államadósság visszafizetésének felmondását, határzárat létesítve az idegenek bevándorlásának leállítását, az állampolgárság és a kiugróan nagy magánvagyonok felülvizsgálatát, a család- és nemzetellenes szervezetek betiltását, a gazdasági és a hírközlési ágazat stratégiai intézményeinek köztulajdonba vételét szorgalmazták.¹¹⁴ A „vándor nemzetgyűléseken” megismertetni szándékozott, a nemzeti elkötelezettségű pártok egyesítését célul kitűző deklarációt egyúttal programnak is szánták az 1998-as országgyűlési választásokra.¹¹⁵ A tervezet azonban a jobboldali radikális körökön túl teljesen visszhangtalan maradt, a parlament falai között, az Országgyűlés pártjainak közreműködésével zajló, a ciklus végére egyébként teljes kudarccal végződő alkotmányozási folyamatra nem gyakorolhatott befolyást.

A szervezet a következőkben eltűnt az országos politika színteréről. Helyi párttá „zsugorodva” az 1998-as önkormányzati választásokon Sokoray László pártelnök személyében, A Magyar Érdék Pártjával, a Sokorayné Tell Ágnes¹¹⁶ vezette Magyar Anyák Nemzeti Pártjával és a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal közösen egy képviselőjelöltet állított Pápán, mandátumot azonban nem tudott szerezni.¹¹⁷ Mivel a Magyar Nemzetgyűlés az 1998-as és a 2002-es országgyűlési választáson sem állított jelöltet, a Fővárosi Bíróság 2003. június 13-i végzése értelmében pártként befejezte működését.¹¹⁸ A szervezet működési köre 2003. szeptember 23-tól „kulturális célú társadalmi szervezetre” módosult,¹¹⁹ érdemi tevékenységet azonban már nem folytatott. Sokoray László szervezetének megszűnése után, a továbbiakban is a helyi köz-

¹¹⁴ Mogyoróhegyi 108 pont – A magyar nemzet életének rendezőelvei, <http://izabella.van.hu/> (letöltve: 2012. október 1.)

¹¹⁵ Magyar Nemzetgyűlés Mozgalom – sajtótájékoztató, 1996. július 11. MTI-hírchívum 1988–2012, <http://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1> (letöltve: 2012. október 9.)

¹¹⁶ Sokoray László felesége, Sokorayné Tell Ágnes a Magyar Anyák Nemzeti Pártja elnökeként részese volt a Magyar Nemzetgyűlés alapításának is.

¹¹⁷ Az 1998. őszi önkormányzati választások jelöltjei, <http://valasztas.hu/onkstat/onkkez.d.htm> (letöltve: 2012. szeptember 28.)

¹¹⁸ A MN bírósági iratai. A Fővárosi Bíróság ítélete. Fővárosi Bíróság, 8. Pk. 631.076/2002/6. 2003. június 13. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹¹⁹ A MN bírósági iratai. A működési kör módosításáról rendelkező végzés. 7.Pk. 60.671/1996/6. 2003. szeptember 23. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

élet aktív szereplője maradt, a 2010. őszi önkormányzati választásokon a Jobbik Magyarországért Mozgalom színeiben lépett fel, mandátumhoz azonban ezúttal sem jutott.¹²⁰

A jobbtól is van jobbra: Világnemzeti Népuralmista Párt

A magyar demokrácia első ciklusában az 1993-ban „hirtelen” fel-, majd eltűnő Szabó Albert – „Albert testvér” – pártszervezői- és vezetői „teljesítménye” foglalkoztatta leginkább a politika iránt érdeklődő hazai közvéleményt. Az emigrációs Szabó nyíltan vállalta és hirdette a hungarista Szálasi Ferenc nézeteit, ezzel a küldetéssel jött Magyarországra. Albert testvér mindig hangsúlyozta, Szálasi nézeteinek követője, sem nem náci, sem nem fasiszta. Pártjának „feke-teinges” fiataljaival több nyilvános rendezvényt is szervezett, illetve a MIÉP-tüntetések állandó, félelmet keltő résztvevői voltak. Bár saját szkinhead bázisuk mindössze pár száz főre volt tehető, a látványos vonulgatás, a tabudöntögető beszédpolitizálás, a felfokozott sajtóérdeklődés jóval többnek mutatta a mozgalmat annál, mint ami ténylegesen volt. Az 1994-es választásokon el sem tudtak indulni. Az egységesülés jegyében 1994. április 20-án – Hitler születésnapján – létrehozott Magyar Hungarista Mozgalom egy évet sem bírt ki. A túl nagy médiafigyelem a vesztüket okozta, a sok jelképet teremtő és tiltott témát felvető, állandóan köztereken demonstráló és provokáló pártot az ügyészségi szorongatás hatására 1995-ben maga a pártvezér oszlatta fel. De a hungarizmus története folytatódott.

A Szálasi Ferenc szellemi örökségének nosztalgiáktól vezetett továbbvételét vállaló hungarista szervezet 1993. június 21-én, huszonnégy fő jelenlétében¹²¹ alakult Budapesten, ezer forint induló vagyonnal.¹²² Vezetője, egyben kezdeményezője Szabó Albert (1955) vasesztergályos volt, aki 1987. június 27-én elhagyta az országot, Ausztráliában telepedett le, majd kapcsolatba került az ottani nyilas emigráció vezetőkörével, s immár ausztrál állampolgárként, 1993 márciusában, a hungarista mozgalom újjászervezésével megbízva tért vissza Magyarországra. Hazai politikai szerepvállalására szinte „azonnal” sor is került, 1993. április 4-én mint az ausztráliai Magyar Kulturális Világszövetség és a Magyar Szabadságharcos Világszövetség megbízottja az MDF-frak-

¹²⁰ A 2010. őszi önkormányzati választások jelöltjei, http://valasztas.hu/hu/onkval2010/467/467_0_index.html (letöltve: 2012. szeptember 28.)

¹²¹ A Világnemzeti Népuralmista Párt bírósági iratai (a továbbiakban: A VNP bírósági iratai). Alapító okirat. Fővárosi Bíróság, Pk. 61063/1993. 1993. június 21. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹²² A VNP bírósági iratai. Vagyonmérleg. 1993. június 21. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

ció belső ellenzékeként működő Monopoly-csoport irodájában alakult Magyar Egyeztető Testület elnökségi tagja lett.¹²³

A Fővárosi Bíróság többszöri hiánypótlásra való felhívás után 1993. október 11-én vette nyilvántartásba a dolgozók egyenlő jogain alapuló népuralmista társadalom megteremtésére törekvő, a tőkés rendszer visszaállítását ellenző, a „tudományos istenszemlélet” képviselőit támogató,¹²⁴ a „magyarfajúak” érdekeinek védelmére szerveződő Világnemzeti Népuralmista Pártot.¹²⁵ Az 5447-es sorszámon bejegyzett szervezet első székhelye egy, a Kelet Népe Párt által biztosított erzsébetvárosi, Péterffy Sándor u. 42. alatti irodahelyiség lett, majd a párt a Bátonyi János vezette Szolidaritás Szakszervezeti Munkásszövetség egyik angyalföldi (Forgách u. 18.) helyiségébe költözött. Utóbbi több gyűlés és előadás¹²⁶ helyszínéül is szolgált.

A szervezetnek minden tizenhetedik életévét betöltött személy tagja lehetett, gyűléseiken a tagok számára a „társadalmi különbségeket elfedő” uniformis, „hagyományos magyar, fekete színű formaruha, sapka és bakancs” viselését írták elő.¹²⁷ A „népuralmi centralizmus elve alapján működő” párt általános irányvonalával szemben nem alakulhattak platformok, frakciók. Alapszervezeteket legalább három fő részvételével, területi vagy szakmai alapon (utóbbi esetben elnöki tanácsi jóváhagyással) lehetett létrehozni, azok munkáját az egyeztető bizottságok hangolták össze.¹²⁸ A legfőbb döntéshozó testület a legalább kétevente összehívandó nagytanács központi vezető szervezete a legfeljebb 89 tagú elnöki tanács volt. Utóbbi testületet az alapszervezetek delegáltjaival kiegészülő, legfeljebb kilenc tagú (az elnököt, alelnököket, elnökségi tagokat, az országgyűlési frakció vezetőjét, valamint a központi pártlap főszerkesztőjét magában foglaló) elnökség¹²⁹ alkotta. A pénzügyi ellenőrző bizottság mellett párterköls bizottság őrködött a tagsági morál felett.¹³⁰

A Szabó Albert vezette párt Szálasi Ferencet és a Nyilaskeresztes Pártot tekintette elődjének. (Elnevezésében a világnemzeti szó a turáni magyarság-

¹²³ A rendőrség nyomoz a hungaristák ügyében. Népszabadság, 1994. január 24. 7. A Magyar Egyeztető Testület elnökségébe Szabó Albert mellett Szilasy György és Király B. Izabella, a demokrata fórum frakciójának tagjai, Kunszabó Ferenc, a *Hunnia* c. folyóirat főszerkesztője és Nagy László ügyvéd került be.

¹²⁴ A VNP bírósági iratai. Szervezeti szabályzat. 1993. június 21. p. 1. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹²⁵ A VNP bírósági iratai. Bejegyző végzés. Fővárosi Bíróság. 7. Pk. 61063/93/4. sz. 1993. október 11. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹²⁶ Egyebek mellett a Waffen SS „igazi” történetéről, valamint a zsidók „'45 utáni rémuralmáról” is „felvilágosító” előadást tartottak.

¹²⁷ VNP bírósági iratai. Szervezeti szabályzat. 1993. június 21. (a továbbiakban: Szervezeti szabályzat), p. 1. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹²⁸ A VNP bírósági iratai. Szervezeti szabályzat, p. 3. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹²⁹ Az elnökség összetételére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre adatok, csupán az egyik alelnök, Sipos Attila neve ismert.

¹³⁰ A VNP bírósági iratai. Szervezeti szabályzat, p. 4–5. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

nak a pártalapító által vélelmezett egész világon való elterjedtségére utal.) Ideológiája a nemzetiszocialista-hungarista eszmerendszeren alapult, politikai retorikáját durva antiszemitizmus és idegengyűlölet jellemezte. Némileg átalakítva átvette a korai nyilas mozgalom jelképeit: Árpád-sávós zászló és karszalag, az utóbbi közepén tízágú („sumér”) csillaggal, köszöntés „Kitartás!” felkiáltással, továbbá – annak utolsó sorát megváltoztatva – átvették az egykori pártindulót is. A párt 12 pontos programjában a munkásság szociális jólétének megteremtését ígérte, a pártelnök egy 1993. augusztusi interjújában kinyilvánította, hogy „készülnek a parlamenti választásokra, ... azoknak a szavazatára számítva, akiknek elégük van az idegen érdekeket kiszolgáló, nemzetrontó kozmopolita álmagyarokból”.¹³¹ A párttagok számát 1994 márciusa körül félezer főre becsülték, bár Szabó Albert már januárban ezres nagyságrendről¹³² beszélt. A jórészt fővárosi szimpatizánsok mellett a Szolnokon (Demény R. István vezetésével), Gyöngyösön, Hatvanban, Egerben, Kecskeméten és Nyíregyházán alakult vidéki szervezetek mintegy ötven-száz tagot adtak.

A neonáci külsőségek és program a szervezet politikai súlyát jócskán meghaladó médiajelenlétet biztosított a VNP számára. Szabó Albert első sajtótájékoztatóját 1994. január 18-án nyilas jelképekkel és szövegekkel „díszített” párhelyiségében mintegy harminc-negyven fős hallgatóság és néhány újságíró előtt tartotta. A Boross-kormány a demokratikus pártokkal egyetemben egyöntetűen elítélte a pártvezér itt elhangzott szélsőségesen rasszista kijelentéseit. Az ügyészség vizsgálatot indított ellene, de a bíróság még ugyanabban az évben a véleménynyilvánítás szabadságára hivatkozva felmentette. 1996-ban a Fővárosi Bíróság, majd a Legfelsőbb Bíróság is ejtette ellene a közösség elleni izgatás vádját.

1993–1994-ben számos rendezvényüket szervezték egy-egy évforduló köré, azokat a zsidóság és az „idegen-jelenlét (sic!)” elleni nyílt demonstrációra használva fel. 1993. október 23-án a Köztársaság téren az ÁVH által bántalmazottakra és elhunytakra, 1994. január 7-én a Kerepesi úti temetőben a dualizmus korának nyíltan antiszemita politikusára, Istóczy Győzőre

¹³¹ A VNP felosztatásáról rendelkező ítélet indoklása. 1994. május 13. 8. P.20.669/1994/11. sz. pp. 4–5. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. Szabó Albert egyúttal hangsúlyozta: törvényhozó erővé válás esetén a cigány és a zsidó származású hallgatók csak számarányuknak megfelelően mértékben nyerhetnek felvételt a felsőoktatási intézményekbe. Elegendő van a nemzetrontó magyarokból. Lásd *168 Óra*, 1993. augusztus 19., 17. p. A HVG-ben megjelent egyik interjújában pedig kifejtette: „A VNP a földeket állami tulajdonba venné és örökbérlet útján hasznosítaná... A börtönöket lebontanánk. Isten ellen való vétek szabadságuktól megfosztani az embereket. Akik népellenes bűnt követnek el, azokat telepeken különítenénk el a társadalomtól: faluépítő programokat, földműves munkát szerveznénk, ahol szabadon kifejtethnék képességeiket.” *Hétköznapi hungarizmus. Heti Világgazdaság*, 1994. január 22. In *Tallózó*, 1994. január 15. p. 6.

¹³² *Hétköznapi hungarizmus. Heti Világgazdaság*, 1994. január 22. In *Tallózó*, 1994. január 15. p. 6.

emlékeztek, majd ugyancsak 7-én a kőbánya-kispesti metróállomáson két évvel korábban egy színesbőrű által, tisztázatlan körülmények között meggyilkolt Schönauer Péterre emlékeztek gyertyagyújtással. 1994. február 6-án az Andrassy út 60. előtt újfent a „zsidók vezette” ÁVH „magyar” áldozataiért demonstráltak.¹³³ A szimpatizánsok körében közkézen forgó *Magyar Feltámadás*, a *Szittyakürt*, a *Hunnia* és az *Új rend* című lapok mellett 1993-tól az önálló pártlap is megjelent, *Magyartudat* címen.

A VNP a nyugati nyilas emigráció ösztönzésére és anyagi támogatásával a Györkös István vezette Magyar Nemzeti Arcvonallal¹³⁴ és az Ekrem-Kemál György-féle Kommunizmus Üldözötteinek Szövetségével együtt 1994. április 12-én megalakította a Hungarista Mozgalmat. A megalakulást 1994. április 27-én a három szervezet közös sajtótájékoztatón jelentette be.¹³⁵ A teremben Szálasi Ferenc nyilas nemzetvezető arcképe volt kifüggesztve, a falakra tőle származó idézeteket helyeztek. Kinyilvánították, hogy a májusi országgyűlési választáson senkit sem támogatnak, de a mozgalom a „Csurka István,¹³⁶ Király B. Izabella és Torgyán József fémjelezte eszmeiségre adja a voksát”. Május 2-án a nyilas szerveződés több vezetőjét – közöttük Szabó Albertet – a rendőrség közösség elleni izgatás gyanújával letartóztatta, de a Budapesti Főügyészség július 25-én mindannyiukat szabad lábra helyezte. Emellett a Fővárosi Főügyészség indítványára – annak céljaira való tekintettel – a bíróság megtagadta a mozgalom nyilvántartásba vételét.¹³⁷

Mindeközben a főügyészség a Szabó-párt feloszlását is kezdeményezte, amelyet a Fővárosi Bíróság május 13-i, június 28-án jogerőssé vált ítéletével – a párt működésének törvénysértő voltát megállapítva – el is rendelt.¹³⁸ A pártvezér a VNP 1995. január 17-i közgyűlésén kinyilvánította: „hatékony és széles körű népképviselést és nemzetszolgálatot csak mozgalmi és szövetségi keretek között lehet végezni”, így a jogerős ítéletet be sem várva, feloszlatta párt-

¹³³ A VNP bírósági iratai. A feloszlásról rendelkező ítélet indoklása. Fővárosi Bíróság 8. P.20.669/1994/11. sz. 1994. május 13. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹³⁴ A „törvényes lehetőségért küzdő illegális politikai mozgalom, a nemzeti és szocialista eszme egyetlen magyarországi képviselője”, a Györkös István vezetésével 1989-ben (1990?) alakult Magyar Nemzetiszocialista Akciócsoportok 1992. november 29-én vette fel a Magyar Nemzeti Arcvonat nevet. Györkös Istvánt a Győri Városi Bíróság 1992 novemberében közösségi elleni izgatás és löfegyverrel való visszaélés büntette miatt egy év felfüggesztett szabadságvesztésre ítélte. Magyar Nemzeti Arcvonat. *Népszava*, 1994. április 28. p. 8.

¹³⁵ Egyesítették erőiket a hungaristák. *Népszava*, 1994. április 28. p. 8.

¹³⁶ Csurka István, a MIÉP társelnöke a BBC 1994. április 27-i magyar adásában úgy nyilatkozott: tudomása van arról, hogy Szabó Albert gyűjtött és talán kapott is pénz Ausztráliában izraeli rokonai meglátogatására, segélyezésére. Szerinte Szabó Albert „izraeli kerülvél érkezett Magyarországra, így a további feltételezéseket könnyű megtenni”. Színre léptek a nyilasok utódai. *Népszabadság*, 1994. április 28. p. 7.

¹³⁷ A Hungarista Mozgalom kérelmét nem fogadták el. *Pesti Hírlap*, 1994. május 12. p. 3.

ját.¹³⁹ A bíróság 1995. május 11-én törölte a Világnemzeti Népuralmista Pártot a nyilvántartásból, egyúttal vagyonával való részletes elszámolásra utasítva a szervezetet.¹⁴⁰

A tűrhető határon túl: Magyar Népjóléti Szövetség

Az MNSZ és a VNP párhuzamos története ugyanarról, az emigrációs hungarista politizálás meghonosításáról szól, s ennyiben kapcsolódik az első történetünkben szereplő MNSZ-vonalhoz.

Szabó 1996. októberi uszító beszédével „kivívta” a hatósági-rendészeti fellépést, három évvel később egyévi felfüggesztett börtönt kapott. 1998-ban csak a párt vezetője tudott indulni Pest megye egyik kerületében, de alig kapott szavazatot. Pártja ezután felmorzsolódott, a vezér Ausztráliába távozása után megszűnt. A két „igazi” szélsőjobboldali kispárt története egyben azt is mutatja, hogy a három szélsőséges „nagyvezér” – Ekrem-Kemál György, Györkös István és Szabó Albert – semmiben sem tudott kiegyezni. Többek között ezért sem jelentettek semmilyen valódi veszélyt a demokratikus többpártrendszer működésére. Maradtak a politikai extremitások, a Szálasi-nosztalgia a „nemzeti örület” körében. (Ezzel együtt jó lenne ezen pártok aktivistáiról, másodvonalbeli vezetőiről többet, pontosabban tudni.)

Az 1994. szeptember 20-án, tíz alapító által a főváros V. kerületében, egy Szép utcai helyiségben létrehozott pártalakulat mind céljait, mind szervezeti felépítését tekintve a Világnemzeti Népuralmista Párt utódjának volt tekinthető.¹⁴¹ Az alakuláskor tizenegy tagú vezetőséget választottak, amelybe a szokatlanul nagyszámú, hét társelnök mellett egy főtitkár, egy titkár, egy gazdasági vezető, valamint egy sajtó- és propagandavezető került. Szabó Albert és Sipos Attila VNP-vezetők mellett Ekrem-Kemál György (1946–2009) is társ-

¹³⁸ Mint az ítélet indoklásában olvasható, a Fővárosi Bíróság a „lefolytatott bizonyítási eljárásban felmerülő adatok alapján az alperesi párt tevékenységét mások jogainak, a személyhez fűződő jogokban megfogalmazott emberi jogok megsértésével járónak ítélte meg”. A VNP bírósági iratai. A párt feloszlásáról rendelkező ítélet. 1994. május 13. 8. P.20.669/1994/11. sz. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹³⁹ A VNP bírósági iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1995. január 17. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁴⁰ A VNP bírósági iratai. Törölő végzés. Fővárosi Bíróság. 7.Pk. 610063/92/7. 1995. május 11. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁴¹ A Magyar Népjóléti Szövetség bírósági iratai. Fővárosi Bíróság. Pk. 61135/1994. (A továbbiakban: Az MNSZ bírósági iratai). A párt alapító okirata (a továbbiakban: Alapító okirat). 1994. szeptember 20. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. Néhány hónapig, a Világnemzeti Népuralmista Párt 1995. január 17-i feloszlásáig a két szervezet párhuzamosan működött.

elnöki tisztséget kapott.¹⁴² A szervezet ideológiája, stratégiai és akcióprogramja, frazeológiája érdemben nem változott, elődjéhez hasonlóan nyíltan azonosult a Szálasi-féle hungarista, nemzetiszocialista eszmékkel. A módosulást mindössze a „népuralmista társadalom” helyett a „nemzetiszocialista polgári társadalom” megteremtésének propagálása jelentette, emellett „új elemként” elkötelezték magukat az 1956-os forradalom „szociális és politikai törekvései” mellett is.¹⁴³ A legfőbb döntéshozó szerv, a nagytanács neve nemzeti nagytanácsra változott, a központi vezető szervezetként működő elnöki tanácsot pedig vezetői tanácsra keresztelték át. Az elnökség maximális létszámát, a társelnöki tisztség létrehozásával, tizenegy főben határozták meg. Jelképhasználatuk sem módosult lényegesen, a tízágú csillag helyett a fogaskerék lett a párt címere.

A Fővárosi Bíróság 1994. október 3-án kelt végzésében alaki és tartalmi hiányosságokra hivatkozva az alapszabály egyesülési törvénnyel való összehangba hozatalára szólította fel a szervezetet.¹⁴⁴ A bírósági kifogásokat október 10-i válaszában Szabó Albert, pártja bejegyzését sürgetve, több ponton is vitatta, azok mögött bírósági szabotázst sejtetve megjegyezte: „Kénytelen vagyok azt hinni, hogy az egyesülési jog kezd csorbát szenvedni.”¹⁴⁵ A pártot a Fővárosi Bíróság végül 1994. október 13-án, a 6079-es sorszámon, Szép u. 5. szám alatti székhellyel nyilvántartásba vette, de a bejegyzés csak november 5-én vált jogerőssé.¹⁴⁶ A szövetség alapszabályát gyakorlatilag a párt működésének teljes tartama alatt, időről időre módosították, majd változtatták bírósági nyomásra. Részben emiatt a stabil pártstruktúrát sem sikerült kiépíteni.

Az alapító elnökség összetételében hamar változás állt be, az 1995. január 21-án, huszonzét fő jelenlétében megtartott „módosító közgyűlésen” megválasztott társelnökök (Szabó Albert, Sipos Attila, Fekete Ottó, Sárosi Viktor, Lévay Gábor, Gulyás Tamás) közül már kimaradt a mozgalomból időközben kivált¹⁴⁷ Ekrem-Kemál György. A megbízott titkár emellett Szegény Sándor,

¹⁴² Alapító okirat. A hét társelnök (és a tizenegy pártvezető) közül csak Szabó Albert, Sipos Attila és Ekrem-Kemál György szerepel név szerint a dokumentumban. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁴³ Alapító okirat.

¹⁴⁴ Az MNSZ bírósági iratai. Hiánypótlásra felhívó végzés. Fővárosi Bíróság. 11.Pk. 61135/1. sz. 1994. október 3. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. A Fővárosi Bíróság többek között az alapszabály szabályszerű elfogadásának hiányára, céljai között a „katonák és rendőrök érdekeinek képviselését is felvállaló” párt alapszabálya vonatkozó részének problematikus voltára, valamint a szervezetet képviselő személyek pontatlan meghatározására hivatkozva közölte kifogásait.

¹⁴⁵ Szabó Albert által a Fővárosi Bíróságnak címzett válaszlévlél. 1994. október 10. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁴⁶ Az MNSZ bírósági iratai. Bejegyző végzés. Fővárosi Bíróság. 11.Pk. 61135/2. sz. 1994. október 13. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁴⁷ Népuralmisták – más zászló alatt? *Népszabadság*, 1995. január 26. p. 5.

a gazdasági vezető Woth Balázs, a sajtó- és propagandavezető pedig Demján Zoltán lett.¹⁴⁸

A pártszervezés kezdeti lendülete hamarosan alábbhagyott, bár a párt nyilatkozatai szerint a nagyobb városokban megmaradtak, illetve létrejöttek új helyi csoportok (például Dunaújvárosban vagy Siklóson). Ugyanakkor számos helyen „az anyagi keret hiánya vagy az instrukciós hálózat tapasztalatlansága” miatt szervezetek szűntek meg, miközben a falvakban továbbra sem akadtak követőik. A taglétszám 500 és 1000 fő között lehetett. A párt alapvető bázisát az 1980-as évek közepe táján Magyarországon is gyökeret vert szkinhead mozgalom alkotta. A pártszervezet megerősítésére a vezetés gazdasági háttér kiépítést tűzte ki célul, ennek jegyében az 1997. június 21-i nemzeti nagygyűlésen a párt alapszabályát is módosították, amely széles körű kereskedelmi tevékenység folytatásának jogával ruházta volna fel a MNSZ-t.¹⁴⁹ Egyúttal létrehozták az elnökhelyettesi tisztséget, az ország területét pedig hét régióra osztották, élükre területvezetőket neveztek ki. Elnöki székében megerősítették Szabó Albertet, titkári székében Szegény Sándort, az elnökhelyettes Sárosi Viktor lett. Az I. régió vezetője Jáksó Csaba, a II–III. régióé Sebő Roland, a IV. régió megbízott vezetője Falusi Gergely, a V. régió vezetője Todola Zoltán, a VI. régióé Meszler Csaba, míg a VII. régióé Vetro László lett.¹⁵⁰

A szimpatizánsok köre Szabó korábbi mozgalmához képest lényegesen annak ellenére sem bővült, hogy az MNSZ Jávor Péter vezetésével létrehozta saját ifjúsági szervezetét, a „nemzeti ifjak” (NISZ) mozgalmát. Még 1997-ben megalakították a párt hívó tagozatát, az Isten Tanítványai Vallási Közösséget, de a Fővárosi Bíróság elutasította a szervezet bejegyzését. Az MNSZ lapja, elődjéhez hasonlóan, a *Magyartudat* volt, amely 1999 nyaráig jelent meg.

1995–1996-ban Szabó Albert – leginkább a médiumok révén – rövid idő alatt ismertté vált pártja lett a magyarországi radikális jobboldal legaktívabb

¹⁴⁸ Az MNSZ bírósági iratai. Módosító közgyűlés jegyzőkönyve. 1995. január 21. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁴⁹ Az MNSZ bírósági iratai. Nemzeti Nagygyűlés jegyzőkönyve. 1997. június 21. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. Az alapszabály módosításának bejegyzését azonban (a Legfőbb Ügyészség 1998. június 3-ai keresetére) a bíróság a párttörvény rendelkezésével ellentétesnek találta és megtagadta. Szabó Albert tagsághoz intézett 1997. szeptember 25-i körlevelének tanúsága szerint a pártvezető a választások közeledtével a tagdíjak formájában érkező bevétellel is számolni akart, a befizetéseket azon túl ugyanis a „központi nyilvántartáshoz kellett megküldeni”. 1/1997-es számú elnöki határozata szerint a „Magyar Népjóléti Szövetség tagja az, aki tagdíjat fizet”. Vagyis a nem fizetés a tagsági viszony megszűnését vonta maga után. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁵⁰ Az MNSZ bírósági iratai. Nemzeti Nagygyűlés jegyzőkönyve. 1997. június 21. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

szervezete.¹⁵¹ A VNP-hez hasonlóan látványos akciókat szerveztek, különösen a nagy nemzeti ünnepek alkalmával. Előbb 1995. október 18-án, a Baross téren tüntettek a szociálliberális kormány ellen,¹⁵² majd október 23-án az MNSZ fiatal aktivistái felgyújtották és a Dunába dobták a Bokros Lajos akkori pénzügyminisztert ábrázoló bábút. Széna téri beszédében Szabó Albert „a magyar nemzet árulójának” bélyegezte a Horn-kormányt, majd az Ekrem-Kemál György vezette Kommunizmus Üldözöttei Szövetsége megmozdulásához csatlakozva a Magyar Rádiónál a szövetség 12 pontjának beolvasását követelték. Különösen nagy felháborodást keltett az 1996. október 23-i Szabadság téri gyűlés, ahol Szabó Albert „ünnepi beszédében” a magyar zsidóságot „idegen ország érdekeit képviselő kisebbségnek” nevezte, és Izraelbe távozásukat követelte. Ezért 1998-ban a Legfelsőbb Bíróság közösség elleni izgatás vádjával jogerősen egy év börtönre ítélte, három év próbaidőre felfüggesztve. A büntetőeljárás során várható ítéletet megelőzendő Szabó Albert pártja egyedüli jelöltjeként elindult az 1998. május 10-i országgyűlési választásokon, de kudarcot vallott, a Pest megyei 14. számú, dabasi választókerületben az első fordulóban mindössze 252 szavazatot (1,1%) szerzett. Az érvénytelen első forduló miatt a második fordulóban is elindulhatott, ekkor 76 (0,3%) támogató voksot kapott.

Az MNSZ vezetői megpróbálták felvenni a kapcsolatokat a nemzetközi szélsőjobboldali szervezetekkel. 1998-ban Szabó Albert ez ügyben Angliában és Franciaországban járt, majd 1999-ben helyettesével Irakba látogattak, ahol Szaddám Husszein elnök születésnapjára ünnepségen találkoztak az orosz, a belorusz, a szlovén és az olasz szélsőjobboldali pártok küldöttjeivel.¹⁵³ A nemzetközi tájékozódás ellenére az évtized végére a Magyar Népjóléti Szövetség tevékenysége visszaesett, bázisa lassan felmorzsolódott. 1999. március 15-én még nagy sajtóvisszhangot keltett a mintegy 300 fős nézősereget felvonultató Blaha Lujza téri rendezvényük, ahol a pártelnök „a cionizmus emberiségellenes tette” és a NATO-hoz való csatlakozás elleni tiltakozásul összetört egy

¹⁵¹ Olvasónk Szabó Albertről és a Magyar Népjóléti Szövetségről. Kuruc.info portál, 2010. december 7., <http://kuruc.info/r/20/70528/> (letöltve: 2012. május 7.) Egy egykori MNSZ-tag így emlékezett vissza: „De mit is tanított Szabó Albert az MNSZ-ben? Ott hallottuk először, hogy »Magyarországot nem a tankok, hanem a bankok fogják elfoglalni«. Ott hallottunk először a szabadkőműves mozgalmak világuralmi terveiről, ennek eszközeiről, hogy milyen módon adósítanak el népeket, majd »követelésbehajtás« címén milyen módon veszik el a gazdanép életterét. Világosan, kertelés nélkül rántotta le a leplet az SZDSZ szabadkőműves kapcsolatairól, sőt (1995–96-ban!) felhívta a figyelmet az MDF-es Boross Péter ilyen irányú kapcsolataira is.” Ugyanebben az írásban egy másik egykori VNP- és MNSZ-tag megjegyzi: „A rendszerátmentés után az elsőként fogantatosítottuk a Kitartás! és Szebb jövőt! köszöntéseket.” (Utóbbiról az MNSZ egyik, rendvédelmi dolgozóknak címzett plakátja is tanúskodik.)

¹⁵² Nemzeti Örület. *Kurír*, 1995. október 19.

¹⁵³ Az MNSZ bírósági iratai. A Nemzeti Nagytanács gyűlésének jegyzőkönyve. 1999. június 4. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

Dávid-csillagot és egy NATO-emblémát ábrázoló táblát.¹⁵⁴ Az 1999. június 4-én rendezett nagytanácsi gyűlésen a helyi szervezetek delegáltjaiként még huszonkilencen (huszonegyen szavazati joggal),¹⁵⁵ az 1999. szeptember 19-i gyűlésen tizenheten vettek részt,¹⁵⁶ a 2000. december 5-i utolsó nagytanácsi gyűlésen azonban már csak tizenegyen voltak jelen.¹⁵⁷ Ebben szerepet játszott, hogy a nyugati hungarista emigráció megszüntette a hazai mozgalom anyagi támogatását, a mozgalom vezetését ugyancsak magának vindikáló Györkös István vezette Magyar Nemzeti Arcvonallal személyes okok miatt megromlott a viszony, miközben a politikai élet általános elutasítása közepette a nemzeti radikális pártok is élesen ellenük fordultak. Csurka István, a Magyar Igazság és Élet Pártja elnöke Szabó Albertet „operettnyilasnak” nevezte, és provokátornak tartotta. Az akkortájt már igen szűkös körülmények között élő¹⁵⁸ Szabó Albert 1999 nyarán hosszabb időre elutazott Magyarországról, majd 2000 augusztusában végleg visszaköltözött Ausztráliába. A vezér nélkül maradt Magyar Népjóléti Szövetség 2000. december 5-én jogutód nélkül feloszlatta önmagát.¹⁵⁹ A Fővárosi Bíróság döntése alapján 2001. január 26-án törölték a pártot a nyilvántartásból,¹⁶⁰ a végzés február 24-én vált jogerőssé.

¹⁵⁴ Szaporodnak az antiszemita megnyilvánulások. *Hetek*, 1999. március 20.
http://www.hetek.hu/belfold/199903/szaporodnak_az_antiszemita_megnyilvanulasok
 (letöltve: 2012. május 8.)

¹⁵⁵ Az MNSZ bírósági iratai. A Nemzeti Nagytanács gyűlésének jegyzőkönyve. 1999. június 4. A tisztújítás során Szabó Albertet (elnök), Sárosi Viktort (elnökhelyettes), Tóth Andrást (titkár) és a VI. sz. régió vezetőjeként Kovacsics Zsoltot választották az új (négyfősre zsugorodott) vezetés tagjává.

¹⁵⁶ Az MNSZ bírósági iratai. A Nemzeti Nagytanács gyűlésének jegyzőkönyve. 1999. szeptember 19. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. A Szabó Albert jelenlétében beszámolót tartó Sárosi Viktor szerint ekkora sikerült létrehozni a szövetség honlapját, a szervezet ugyanakkor a Pest megyei Vasadra tette át székhelyét.

¹⁵⁷ Az MNSZ bírósági iratai. A Nemzeti Nagytanács gyűlésének jegyzőkönyve. 2000. december 5. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁵⁸ Olvasónk Szabó Albertről és a Magyar Népjóléti Szövetségről. Kuruc.info portál, 2010. december 7., <http://kuruc.info/t/20/70528/> (letöltve: 2012. 05.07.) A már idézett MNSZ-tag emlékei szerint a pártvezér „szegény, sőt, bizonyos időszakokban kifejezetten nyomorult életkörülmények között élt. Mivel mozgalmi tevékenysége miatt sehol nem kapott munkát, így hol az MNSZ utalt ki számára egyfajta »fizetést«, hol Ausztráliában élő kapcsolatai támogatták. Rendszeresen diákmenzák hús nélküli ételeit fogyasztotta, mivel vegetáriánus és emellett antialkoholista volt.”

¹⁵⁹ Az MNSZ bírósági iratai. A Nemzeti Nagytanács gyűlésének jegyzőkönyve. 1999. június 4. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁶⁰ Az MNSZ bírósági iratai. Törölő végzés. 11.Pk. 61135/94/18. sz. 2001. január 26. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

Az MNSZ bírósági iratai. A Nemzeti Nagytanács gyűlésének jegyzőkönyve. 1999. június 4. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

Az MNSZ bírósági iratai. Törölő végzés. 11.Pk. 61135/94/18. sz., 2001. január 26. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

A törvényhozásban

A „lázadók” Magyar Igazság és Élet Pártja

A Magyar Igazság és Élet Pártja is voltaképpen egy nemzeti radikális szakadár párt, a rendszerváltás-rendszerváltozás történetének első sikeres jobboldali radikális „tömegpártja”, amely tizenöt évig létezett és működött érdemben. (Vannak szerzők, akik ezt a számot sem ismerik el, hiszen 2007-es kézikönyvükben már meg sem említik a pártot. Vagyis a tényleges megszűnést korábbra datálják.) Tény, hogy a MIÉP 1998 és 2002 között parlamenti pártként volt a csúcson, s 2002-ben pár tized hiányzott az újabb sikerhez... De hiányzott, s a választási kudarc felszínre hozta az összes, a pártvezetésből, a generációs sorsból és a hol „avítottak”, hol „öregesnek”, hol meg „dzsentrinek” mondott mentalitásból eredt belső problémákat. Eddig még senki sem dolgozta fel átfogóan a MIÉP nem is oly sikertelen parlamenti működését. A 2003-as szakítás-szakadás szimbolikus és végzetes lett, talán ekkor vesztette el egyszerre a legtöbb számottevő vezetőjét s, mint egy év múlva kiderült, szavazóját. A pártagónia jó egy évtizedig is eltartott, s voltaképpen tart még ma is. A MIÉP szervezeti örököse a Jobbik, ez egyértelmű. Más a helyzet a „Csurka-örökséggel”, amely az örökös tiszteletbeli elnök 2012-es halála után a szellemi hagyatékaért és a jó nagy hagyaték értékelése körül folyik, s amely csak mostanában kezdődött el igazán. A nagy kérdés a szükségesnél nagyobb mértékű „Csurka-felejtés” akadályozása, az összetett írói-politikusi, valamint közéleti cselekvői életmű részrehajlástól mentes realista értékelése. (Lesz dolgunk bőven...)

A Magyar Igazság és Élet Pártját Csurka István író, MDF-alapító, 1991–92-ben a párt alelnöke, országgyűlési képviselő hozta létre az MDF élén álló, Antall József miniszterelnök konzervatív–kereszténydemokrata politikájával elégedetlen, a pártban kisebbségben maradt politikusok csoportjából.¹⁶¹ Csurka István önálló politikai fellépése az általa szerkesztett *Magyar Fórum* hetilapban 1992. augusztus 20-án közzétett *Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán* című dolgozatához köthető, melyben a rendszerváltozás addigi eredményeivel szembeni elégedetlenségének hangot adva nyíltan szembefordult a miniszterelnök politikai irányvonalával, súlyos betegsége miatt a kormányfő visszavonulását szorgalmazta, és új, markánsabb politizálást sürgetve hatósági fellépést javasolt a független rádió- és tv-elnökök eltávolítására. Tanulmányában felszólított a magyar „élettér” védelmére, és bírálta a Nemzetközi Valutaalapnak a nómenklatúra átmentését elősegítő szerepvállalását. Antall a kormánya nevében elhatárolódott az alelnök radikális

¹⁶¹ Jelen tanulmány szerzői majd egy évtizede foglalkoznak a MIÉP történetének dokumentált megírásával. Ezért az alábbi szövegrészben nem élünk a részletes jegyzetelés lehetőségével, mert korábbi, nyomtatásban megjelent szövegeinket bőségesen elláttuk magyarázó jegyzetekkel.

politikai irányvonalától. Szeptember 18-án Csurka bejelentette a törekvéseit támogató Magyar Út Alapítvány létrehozását.

Az MDF vezetése igyekezett a párton belüli feszültség csillapításával elkerülni a pártszakadást, 1993-ra azonban – mivel Csurka a *Magyar Fórum*ban tovább folytatta a kormányétól eltérő politikai nézetei kifejtését – világossá vált, hogy a konfliktus szakításhoz vezet. 1993. január 9-én az MDF radikálisai, a párt népi-nemzeti köreinek II. országos találkozásán Csurka alapítványa céljaként a keresztény-nemzeti, antikommunista politika támogatását határozta meg. Az MDF 1993. január 22-i tisztújító országos gyűlésén azonban nem sikerült felülkerekednie, a küldöttek több mint kétharmados többséget biztosítottak a miniszterelnök-pártelnök támogatóinak az új elnökségben. 1993. május 11-én az Országgyűlés indulatos vita után név szerinti szavazással döntött a magyar–ukrán alapszerződésről. Csurka és több radikális képviselőtársa, mivel a megállapodás szövege tartalmazta a határok sérthetetlenségét, a szerződés ellen szavazott. (Az író nyilatkozataiban nem zárta ki a revízió lehetőségét, ahogy fogalmazott: Magyarországnak törvényes igénye van elveszített területeire, csak eszköze nincs, hogy ezt érvényesítse.) Néhány nappal később, május 25-én, miközben az MDF-frakció ülésén kezdeményezték Csurkák kizárását, az író 28 MDF-es képviselővel együtt megalakította a Magyar Igazság Nemzetpolitikai Csoportot. A szakítás 1993. június 1-jén következett be: Csurkát Balás Istvánnal, Zacsek Gyulával és Király B. Izabellával (együttal a Csurkával legélesebben szembeforduló Debreczeni Józseffel és Elek Istvánnal, az MDF „nemzeti liberálisaival”) együtt kizárták a demokrata fórum frakciójából. Négy nap múlva Antall végleg kenyértörésre vitte a kiéleződött konfliktust: kezdeményezésére az MDF választmánya június 5-én elfogadta, hogy javasolják az egykori alelnök és követői pártból való kizárását, ami június 22-én a megfelelő pártfórumon meg is történt.

Csurka a pártból való tényleges kizárást meg sem várva, kilenc képviselő hívével megalapította a Magyar Igazság képviselőcsoportot, majd június 21-én kezdeményezte a Magyar Igazság Párt bejegyzését; az ideiglenes országos elnökségbe Csurka mellett Horváth Lajos gépészmérnök és Tóth-Kurucz János építőipari művezető kapott helyet. (A képviselőcsoport vezetője Horváth Lajos, helyettese Bogdán Emil állatorvos lett.) A pártot létrehozó, MDF-ből kizárt író-politikus június 30-án, elébe menve a vádaknak, a *Magyar Fórum*ban terjedelmes írásban ismerte el 1957. évi belügyes ügynöki beszervezését, egyben tagadta, hogy érdemi tevékenységet folytatott volna. (Néhány évvel később a párt szóvivőjéről, a korábbi rádiós újságíró Győri Béláról bizonyosodott be, hogy a belbiztonság ügynöke volt.) Időközben a Fővárosi Bíróság – arra hivatkozva, hogy Magyar Igazság Párt néven már működik szervezet – megtagadta a bejegyzést. Ezért Csurka szervezete július 15-én Magyar Igazság és Élet Pártja néven alakult meg.

Az új párt legfőbb döntéshozó szerve az országos gyűlés, vezető testülete az országos elnökség, etikai ügyekben becsületbíróság dönt, a gazdálkodást or-

szágos számvizsgáló bizottság ellenőrzi. Fenntartva az MDF 1987–88-as létrejöttékor már alkalmazott „párt és mozgalom” kettős struktúrát, júliusban megtartották a Magyar Út Körök országos gyűlését is, amelyen ugyancsak Csurka István választották elnökké. 1993. augusztus 20-án közzétették a Magyar Út Körök és a MIÉP közös, nyolcpontos programját, melyben a nemzeti összefogás és öntudat erősítésére, rendteremtésre, önkényuralmi vezetők törvényi felelősségre vonására és igazságtételre, új adórendszer bevezetésére, a mezőgazdaság és a föld védelmére, új alkotmány kidolgozására és „nemzetépítő állam” létrehozására szólítottak fel. A MIÉP deklarálta, hogy nem fogad el vagyoni hozzájárulást állami költségvetési szervezettől és állami vállalatától. November 6-án a MIÉP országos gyűlést tartott, ahol Horváth Lajost ügyvezető elnökké, Csurka Istvánt társelnökké választották. Az első elnökségbe Réti Miklós orvos, Szabó Lukács gazdálkodó, Bognár László tanár, Bogdán Emil, Polgárdy Géza jogász, Deme Zoltán evangélikus lelkész, Marsi Péter Pál vegyészmérnök kerültek be. A küldöttek új alapszabályt fogadtak el, melyben megjelent a minimum öt főből álló pártcsoport, és belépési tilalmat állítottak fel az egykori MSZMP-s tisztségviselőkkel szemben. A gyűlésen az országos elnökség széles jogkört kapott, és szabályozták a társelnöki intézményt is: az ügyvezető elnök vezette és képviselhette a pártot, míg az elnök, azaz Csurka István feladata maradt a politizálás, a párt stratégiájának kidolgozása. Ennek legfontosabb eszköze továbbra is a *Magyar Fórum* szerkesztése volt, ami lényegében a párt nem hivatalos hetilapjaként funkcionált. 1993. januárban nem hivatalos, kulturális-ideológiai havilapként elindították a *Havi Magyar Fórumot* is.

Az 1994. májusi választásokon a MIÉP 66 egyéni jelöltet tudott elindítani, és 11 területi listát állíthatott. A listáira kapott 1,59 százalékos szavazataránnyal kimaradt a parlamentből, ugyanakkor költségvetési támogatásban részesült. A választási kudarc után, október 1-jén a MIÉP III. országos gyűlésén Csurkát egyedüli pártelnökké választották; tisztében azóta minden alkalommal, többnyire ellenjelölt nélkül megerősítették. A társelnöki rendszer megszüntetése és az ekkor három alelnöki tisztség létrehozása mellett az alapszintű szervezeti egység a csoportokat integráló pártszervezet lett, és bekerült az alapszabályba a Megyei Elnökök Testülete, mely megválasztja a megyei elnököt és az elnökséget. Politikai tanácskozó-tanácsadó funkcióval létrehozták országos választmányt.

A párt az 1994. évi önkormányzati választásokon – a már a parlamenti választási kampányban felmerült FKGP-s együttműködési lehetőséget megvalósítva – a kisgazdákkal közös fővárosi listát állított, amely 10,3 százalékos eredményt ért el; a MIÉP háromfős önálló frakciót alakíthatott a Fővárosi Közgyűlésben. A meglepően jó fővárosi eredmény is azt igazolta, hogy a párt támogatói között visszhangra talált a két világháború közötti keresztény középosztály politikai nézetrendszerének felidézése. 1996-ban Csurka felvetette a MIÉP, az FKGP és a KDNP egyesülésének lehetőségét, de a szoros együtt-

működést mind Torgyán József kisgazdapárti elnök, mind a KDNP elutasította. 1997-ben együtt tüntettek a magyar termőföld idegen kézbe kerülése ellen a Mezőgazdasági Termelők Érdekvédelmi Szövetségével, majd 1998-ban immár a Torgyán-ellenes Kisgazda Szövetséggel sikerült szövetséget kötni (utóbbi elnöke, Cseh Sándor kertészmérnök a párt listáján az 1998-as választásokon bejutott a parlamentbe). Az 1994–1998-as ciklusban mint parlamenten kívüli ellenzéki párt, a MIÉP „a nemzeti ellenállás jegyében” élesen tiltakozott az MSZP–SZDSZ-kormány politikája ellen, aminek a fórumai a párthoz közel álló sajtó mellett a fővárosban a nemzeti ünnepek alkalmával visszatérően megrendezett tömeggyűlések voltak. A párt – miközben ellenezte az euroatlanti integrációt – érintkezésbe lépett európai elvbarátaival: 1996-ban az 1956-os forradalomra emlékező tömeggyűlésükön felszólalt a francia Front National vezetője, Jean-Marie Le Pen, de kapcsolatot kerestek ukrán és lengyel radikálisokkal, a finn Hazafias Nemzeti Szövetséggel és az osztrák Szabadságpárttal is.

Az 1998. évi választásokon a párt 173 egyéni jelöltje kapta meg az induláshoz szükséges ajánlást, ami alapján az összes területi választókerületben listát tudtak állítani. A szavazáson a párt 5,47 százalékos eredménnyel (a fővárosban 8,84 százalékkal), 14 képviselővel bejutott a törvényhozásba. A frakció vezetője a MIÉP arca, a pártelnök Csurka István lett. Az önkormányzati választáson 9,12 százalékkal (6 mandátum) kerültek be a Fővárosi Közgyűlésbe. A politikai sikerek ellenére súlyos konfliktus alakult ki a pártelnök és az egyik alelnök, Szabó Lukács között, aki a pártvagyon magáncélokra történt felhasználásával vádolta meg Csurkát. A tagság Csurka mellett foglalt állást, az országos gyűlés az 1998. december 5-i tisztújításkor az elnök újraválasztása után Szabót kizárta a pártból. A megerősödött politikus javaslatára bekerült az alapszabályba, hogy bármely tag nyílt voksolással, a jelenlevők kétharmadának szavazatával, azonnali hatállyal kizárható, miközben az elnök kizárását elnökségi kezdeményezés után csak a választmány kétharmadának támogatásával lehet egyáltalán országos gyűlés elé terjeszteni. A MIÉP frakciója – amelyből 1998-ban Szabó Lukács, majd 1999-ben Cseh Sándor is kilépett – a parlamentben a Fidesz–FKGP–MDF-kormányt jobbról bírálta; ugyanakkor néhány kérdésben, így a médiakuratóriumok ellenzéki elnökségi tagjai jelölésének obstruálásával tulajdonképpen a kormány érdekeivel megegyezően cselekedett. Politikusaik politikai korrektséget nélkülöző, esetenként szélsőséges kijelentései időről időre botrányt kavartak. Csurka a megnövekedett politikai és anyagi lehetőségekre támaszkodva megkísérelt pártja mögé kulturális-ideológiai háttérrel kiépíteni. 1999-ben – kulturális értékrendjük népszerűsítésére – megalapították az országszerte előadásokat szervező Bocskai István Szabadegyetemet és a Bocskai Színpadot. A 2000–2002 között elsősorban Budapesten és környékén fogható Pannon rádió ugyancsak a MIÉP nézeteit közvetítette.

A 2002-es választási kampányban a MIÉP folyamatosan lebegtette a Fideszsel való majdani kormányzati együttműködés lehetőségét, aminek jegyében a pártelnök kilátásba helyezte a választások második fordulójában az egyoldalú visszalépést a kormánypárt jelöltjei javára. A párt ezúttal a Nemzeti Keresztényszociális Fórummal lépett választási szövetségre. 2002. évi programjában megígérte a népességfogyás megállítását, a főállású anyaság bevezetését, a multinacionális vállalatok kedvezményeinek megvonását, a privatizáció felülvizsgálatát, a törvényteleniségek feltárását, évi tízmillió forintos jövedelem felett 60 százalékos adókulcs bevezetését, a határokon túli magyar kisebbségek határozott érdekképviselését, miközben továbbra sem zárta ki a hosszú távú, békés revízió lehetőségét. A MIÉP a 2002. évi szavazáson – annak ellenére, hogy jelöltjei az összes egyéni választókerületben megszerezték a szükséges ajánlást – 4,37 százalékkal kiesett a törvényhozásból. Az MSZP–SZDSZ-győzelmet hozó választások után a MIÉP csalásra hivatkozva a szavazatok újraszámolását követelte, de a tömegmozgalom hangadói a tőle is jobbra álló radikálisok közül kerültek ki. A párt bázisának megőrzése szándékával az önkormányzati választásokon elsősorban a fővárosra koncentráltak, és bár a főpolgármester-jelöltként fellépett Csurka 3,3 százalékkal csak a negyedik lett, a párt 6,56 százalékkal öt mandátumot szerzett a Fővárosi Közgyűlésben. Ez a mérsékelt siker azonban nem tudta lecsillapítani a parlamenti választási kudarc miatt kialakult, párton belüli elégedetlenséget. A belső ellenzék, amelynek tagja volt Bognár László és Rozgonyi Ernő alelnök is, a párt demokratizálását, dinamikussá tételét és modernizálását, valamint amennyiben Csurka István nem járul hozzá a párt gazdálkodását meghatározó, a tavaszi választásokon a kampányfőnöki feladatokat is ellátó élettársa, Papolczy Gizella hátterbe szorításához, magának a pártelnöknek a leváltását tekintette céljának. Csurka azonban sikerrel verte vissza a személye és politikája elleni támadást: 2003. január 29-én a párt becsületbírósága kizárta Bognár Lászlót, Rozgonyi Ernőt, Deák Pétert, Bíber József Tibort és Schuster Lórántot. Ezután a XI. országos gyűlés ismét megerősítette Csurkát elnöki tisztében.

A mozgósító erejét fokozatosan elveszítő, egyre inkább belharcairól és a pártvezetés kritikusaiknak kizárásáról elhíresült párt 2003-ban saját témáival fellépő, közvetlen politikai riválist kapott a párttá alakuló Jobbik Magyarországért Mozgalommal. 2003. szeptemberben Balczó Zoltán alelnök is elhagyta a MIÉP-et, majd csatlakozott a Jobbikhoz. Csurka hiába támadta állandóan az új pártot és zárt ki bármiféle együttműködést vele, saját szervezete erózióját nem tudta megállítani. Ennek ellenére a 2005. évi országos gyűlésen is egyedüli jelöltként választották elnökké. A közelgő 2006-os választásokra a Jobbik és a MIÉP – a köztük lévő rossz viszony ellenére – 2005. október 7-én MIÉP–Jobbik, a Harmadik Út néven választási szövetséget kötött; a választási pártot a Fővárosi Bíróság 2006. január 26-án vette nyilvántartásba. A választásokon 114 egyéni jelöltet és maximális számú, 20 területi listát tudtak indítani, 2,2 százalékos eredményükkel azonban messze elmaradtak a parlament-

be jutástól. Mivel a második forduló előtt a Jobbik – Csurka István ellenében – a versenyben maradt jobboldali jelöltek támogatására szólított fel, és a MIÉP–Jobbik-jelöltek többsége vissza is lépett a második fordulótól, a két párt együttműködése lényegében be is fejeződött. A politikai életből való kiszorulása jeleként 2006-ban, három ciklus után a MIÉP kiesett a Fővárosi Közgyűlésből (2,51 százalék). Csurka pártja teljesen elszigetelődött, 2007. januárban a Jobbikba távozott az ifjúsági tagozat akkori vezetője, Bana Tibor. A 2010-es parlamenti választásokon jelentőségük tovább csökkent, mindössze nyolc jelöltjük indult el a szavazáson (három további jelöltjük szerelte meg a szükséges ajánlásokat, de ők visszaléptek). Területi listát csak Borsod és Csongrád megyében tudtak állítani, eredményük 1286 szavazat (0,03 százalék). A politikai palettán helyüket a Jobbik foglalta el, de sokszorosan jobb eredménnyel.

A 2002-es tavaszi országgyűlési választáson elszenvedett súlyos vereség, valamint a párt támogatói derékhadának számító fővárosi bázis zsugorodásáról tanúskodó önkormányzati választási szereplés¹⁶² az eddigi legszélesebb körű ellenzéki mozgalmat indította útjára a Magyar Igazság és Élet Pártjában. A magas rangú pártvezetőket – Bognár László alelnököt és Rozgonyi Ernő elnökségi tagot –, valamint a párton kívüli Grespik Lászlót is soraiban tudó ellenzéki csoport Csurka István vezetési módszerei és politikája ellen fellépve a párt demokratizálását, modernizálását, valamint Papolczy Gizella, az elnök pártgazdálkodásban kulcsszerepet vivő élettársának háttérbe szorítását követelte, de éles kritikával illették a párt Fidesszel szembeni politikáját is. A „reformerek” határozott szándékait 2003 januárjában a Magyar Igazság és Élet Reform Tömörülés pártplatform megalakítása is jelezte.¹⁶³ Csurka István azonban sikerrel verte vissza ellenzéke támadásait, 2003. január 29-án a párt becsületbírósa Bognár Lászlót, Rozgonyi Ernőt, Deák Péter és Schuster Lóránt elnökségi tagokat, valamint Bíber József Tibor Szolnok megyei elnököt kizárta a MIÉP-ből. A pártellenzék tagjai, a kizárásukat szentesítő február 23-ai országos gyűléssel párhuzamosan, saját összejövetelt tartottak,¹⁶⁴ ahol

¹⁶² A párt budapesti listáját a 2002-es helyhatósági választásokon mintegy 48 és fél ezren támogatták, szemben az 1998-ban kapott 58 ezer szavazattal.

¹⁶³ Lázadók a MIÉP-ben. *Heti Világgazdaság* Online. 2003. január 11. http://archivum.hvg.hu/article/200302LAZADOK_A_MIEPBEN.aspx (letöltve: 2012. 10. 25.)

¹⁶⁴ A MIÉP országos gyűléséről „kitiltott” Bognár László és Rozgonyi Ernő vezette ellenzék a Magyarok Világszövetsége Semmelweis utcai székházában, *Hűség és igazság* jelmondatral megrendezett gyűlésén 116-an vettek részt. Itt Rozgonyi Ernő abbéli véleményének adott hangot, hogy a „nemzeti radikalizmus képviselőinek” a jogi lépések eredményétől függetlenül „új nevet kell választaniuk, mert a MIÉP »a csurkizmussal és a hordószónoklattal fonódott össze« az elmúlt tíz évben”. A MIÉP történetének múlt hét végi fordulatai: Hosszú kések délutánja. *Magyar Narancs Online*, 2003. február 27. http://magyarnarancs.hu/belpol/a_miep_tortenetenek_mult_het_vegi_fordulatai_hosszu_kesek_delutanja-61441 (letöltve: 2012. október 28.)

felvetették, hogy – amennyiben eltávolításuk és a „törvénytelenül összehívott” országos gyűlés ügyében tett jogi lépéseik nem vezetnének eredményre – saját „mozgalmat, esetleg szervezetet” alapítanak.¹⁶⁵ Ennek jegyében előkészítő bizottságot is létrehozta, melybe tizenegy megye és a főváros képviselőjében egy-egy delegált került.

Jó sokáig, majd egy évtizedig is eltartott a MIÉP „belehullása az időbe”, ahogyan maga Csurka István fogalmazta meg pártja lassú pusztulását. A párt-történet utolsó számottevő eseménysorozata Csurka István elnök 2012. február 4-én bekövetkezett halálával vette kezdetét. Bár utolsó vagy inkább első posztumusz életrajzírója, Domonkos László szerint a 2010-es kormányváltás, a kétharmados jobboldali győzelem újra a közfigyelem középpontjába helyezte az író-politikust, ami annyit tett, hogy „egyre inkább újra beszédtema lesz a Csurka-publicisztika. 2011 már vitathatatlanul az ő éve (ha nem is tudtuk persze, hogy legutolsó esztendeje), ismét reflektorfényben (Új Színház, az Ascher Café-cikk, de a könyvhétre megjelent két új dráma is)”.¹⁶⁶ A „Csurka-felejtés” elleni „harc” az utóbbi két esztendőben is tartott és tart jelenleg is – mindkét oldalon. Az író-politikus nyolcvanadik születésnapjára György Péter az *Élet és Irodalom* hasábjain írt érdekesen éles, Csurka szelleméhez „méltó”, szókimondó emlékező írást. A budapesti egyetemi oktató írásának középpontjába Csurka antiszemitizmusát állította. Megjegyezve, hogy „nincs jó válasz arra a kérdésre, hogy miért volt vagy mikor lett antiszemita, hiszen ha az öröksége volt, vissza is utasíthatta volna”.¹⁶⁷ A másik oldal – barátai, hívei, tisztelői – emlékkönyvet adtak ki, a *Havi Magyar Fórum* ugyancsak megemlékezett a

¹⁶⁵ Ellengyűlést tartottak a MIÉP-ből kizártak. *gondola.hu*, <http://www.gondola.hu/cikkek/20356> (letöltve: 2012. október 25.)

¹⁶⁶ Domonkos László: *Csurka*. Bp., 2012.; pp. 230–231. A *Magyar Fórum*ban is publikáló újságíró, televíziós szerkesztő könyvének megjelenését Csurka István már nem érthette meg. A 2011-es évről azonban jegyezzük meg, hogy erre az évre is jutott botrányos kizárás, a pártelnök ekkor bocsájtotta el Szócs Zoltán szerkesztőt és munkatársát, Vasvári Erikát majd 20 évi szolgálatából. A *Hunnia Füzetek*, majd a *Hunnia*, a *Havi Magyar Fórum* alapítóját, a MIÉP hivatalos történetének szerkesztőjét, a Szabó Dezső Társaság elnökét, az „utolsó írástudót” maga mellől az elnök – nem szokatlan módon – véleményekre alapozva „rúgta ki”. A „bosszú” sem maradt el, Szócs Zoltán 2012-ben *Memoártöredékek* címmel közétett könyvében sok belső titkot teregetett ki a széles nyilvánosság számára. Az érdekelt az elbocsájtás (szakítás) igazi okát a „Fidesz-rajongás” és a Jobbik elleni mocskolódó támadások maga részéről el nem fogadásában látja.

¹⁶⁷ György Péter: Csurka István. *Élet és Irodalom*, 2014. január 31. p. 5. Írása végén még megjegyzi: „Két éve halott, eljött az újraolvasás ideje, ahogy annak is, hogy megtanuljunk ismét nevetni novelláin, talán túltenni magunkat a szomorúságon, amelyet mondatai közben érzünk, mert a gyanú elháríthatatlan. Csurka István jelentős magyar író volt, később rettenetes politikus lett, akit komoly felelősség terhel a Jobbik létrejöttéért, amely persze semmibe vette, mert az antiszemita Csurka jóvátehetetlenül eltévedt, de soha nem volt náci. Minden iszonyú tévedésével a magyar kultúra része, abban a világban volt otthon, amelyről a neonáci Jobbik még csak nem is hallott, s amelybe nem is jut be már soha.”

nyolcvanadik születésnapról, a heti *Magyar Fórum*, „Csurka István lapja” A Művelt, Tájékozott Emberért Alapítvány kiadásában továbbra is rendszeresen megjelenik. Medveczky Ádám, a Magyar Állami Operaház karmestere, egyben a Csurka István Emlékbizottság vezetője így írt: „Bizalommal teli szívvel és abban a reményben keresem fel, hogy sorskérdéseinkben egyetértünk. Végzetes volna tovább halogatni, ezért ki kell mondanunk: tartozunk megőrizni annak az embernek az emlékét, akinek ma ilyen nagy hitele van a magyarság legjobbjai között. A dolog szellemi voltából következik, hogy az őrzés megszervezése egy értelmiségi csoport feladata. Erre vállalkozott a Csurka István Emlékbizottság, amely elnökévé választott.” A bizottság jelmondata: „Négy-öt magyar összehajol – Csurka István emlékére”.¹⁶⁸ Az élet azonban nem állt meg az „örökös tiszteletbeli pártelnök” halála után sem; a pártot átmenetileg egy ügyvezető elnökség vezette, majd a jogilag még létező MIÉP elnökévé választották Fenyvessy Zoltán (1949) jogász-ügyvédet, a párt korábbi országgyűlési képviselőjét, frakcióvezető-helyettesét, a volt elnök bizalmasát. Ő egyébként a párt országosan is legerősebb, fénykorában százötven tagot számláló újbudai szervezetének volt elnöke, egyben a kerületi önkormányzat tagja.¹⁶⁹ A MIÉP minden esetleges szándék ellenére nem tudott önállóan elindulni a 2014-es választásokon sem.

Átmenet a MIÉP és a Jobbik között: Nemzeti Front

A Nemzeti Front – nyilvánvalóan francia hatásra – ugyancsak szakadással keletkezett 2003-ban. (Az alapítás éve egybeesik a Jobbik elindításával.) A MIÉP talán legnagyobb válsága váltotta ki a nagy szenvedélyeket mozgató szakadást. A MIÉP-szakadók viszonylag gyorsan egymás ellen fordultak, az új pártnak esélye sem volt a stabilizálódásra. A 2004-es európai uniós választásokon az öt kispárt alkotta, mára elfeledett Balog Gyula kisgazda politikus vezette Magyar Nemzeti Szövetség, köztük a Nemzeti Front elbukott s marginalizálódott. Eközben azért közvetett politikai utat biztosított több kisebb-

¹⁶⁸ Az Emlékbizottság 4 ezer adományozó támogatói felajánlásával 2012 karácsonyára hasonló címmel meg is jelentette az emlékkönyvet félszáz író- és politikustárs, közéleti ember, újságíró emlékező szövegeivel, néhány verssel s egy ötven oldalas fotóalbummal. Az emlékezet-őrzési tervekben szerepel Csurka István köztéri szobrának felállítása, országjáró körút szervezése, középiskolásoknak kiírt novellapályázat.

¹⁶⁹ Amint a kuruc.info írta: Fenyvessy a MIÉP „utolsó mohikánja, a piszkos pártpénzügyek társaláírójaként kompromittálódott Csurka mellett. XI. kerületi szervezete az utolsók közt szűnt meg, a nemzeti radikális oldalon legendás, Bartók Béla (Horthy Miklós) út 96. szám alatti – országos pártközpontként is használt – irodája is a Jobbiké már. Az újbudai MIÉP-szervezetben, Fenyvessy elnöksége alatt kezdte pártpolitikai szerepvállalását a '90-es évek második felében Kovács Dávid első Jobbik-elnök, Szabó Gábor Jobbik-pártigazgató és Novák Előd Jobbik-alelnök is, de formálisan ott volt tag Rozgonyi Ernő is, aki szintén a nemzeti ellenzék képviselője ma.” <https://kuruc.info/r/2/103301/> (letöltve: 2014. szept. 8.)

nagyobb csoportnak a Jobbikba. Politikai eseményszámba csak az egyre ismétlődő vezetőváltások mentek. A bíróság 2011-ben megszüntette a kispártot.

Az új, Magyar Nemzeti Front néven szerveződő párt alakuló ülésére 2003. március 10-én került sor.¹⁷⁰ Az ország európai uniós csatlakozásának küszöbén identitásuk meghatározó jegye az erőteljes EU-szkepticizmus lett. Megítélésük szerint a „csatlakozásba belekényszerített” országban kulcsfontosságúvá vált a „kulturális összetartozás erősítése, autentikus hagyományainkban gyökerező értéktartalékainak mozgósítása”, amelynek érdekében „kíméletlen ideológiai-politikai harcot” hirdettek.¹⁷¹ Ideiglenes országos elnökséget választottak, melyben az elnöki megbízást kapó Rozgonyi Ernő (1933) mellett Bognár László (1949), Bíber József Tibor (1961) középiskolai tanár, Koncsek Krisztián (1974) jogász¹⁷² és Gazdag István (1956) jogász-újságíró¹⁷³ kapott helyet. A párt március 14-i sajtótájékoztatóján tudatta létrejöttét a közvéleménnyel, egyúttal szoltak a MIEP több ifjúsági szervezetének csatlakozási szándékáról is.¹⁷⁴ A Fővárosi Bíróság ugyancsak március 14-én kelt hiánypótló végzését követően,¹⁷⁵ április 7-én ismételt alakuló ülést voltak kénytelenek tartani a párt-

¹⁷⁰ A Magyar Nemzeti Front bírósági iratai. Fővárosi Bíróság Pk. 60277/2003. sz. (A továbbiakban: Az MNF bírósági iratai.) A Magyar Nemzeti Front (első) alakuló ülésének jegyzőkönyve (a továbbiakban: Alakuló ülés jegyzőkönyve). 2003. március 10. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁷¹ Az MNF bírósági iratai. Alapszabály. 2003. március 10. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁷² A szegedi illetőségű Koncsek Krisztián 2006-ban a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom által szervezett Magyar Sziget egyik előadója volt, később a „nép-nemzeti gondolatosság talaján állva, új politikai közösség és ideológia megalkotásán munkálkodó” Irány Csoport egyik alapítója lett.

¹⁷³ Gazdag István az 1998–2002-es törvényhozó ciklusban a MIÉP-frakció általános tanácsadójaként dolgozott, majd 2002-ben a párt országgyűlési képviselőjelöltje volt.

¹⁷⁴ Volt MIÉP-esekből alakult a Magyar Nemzeti Front. *gondola.hu*, 2003. március 14. http://www.gondola.hu/cikkek/21201-Volt_MIEP-esekbol_alakult_a_Magyar_Nemzeti_Front_.html (letöltve: 2012. október 14.) A MIÉP ifjúsági szervezetei „átlépéseinek” mértékéről nem állnak rendelkezésre adatok, ugyanakkor a később vezetőségi taggá választott Zsiga Dániel (2010-től Z. Kárpát Dániel néven a Jobbik parlamenti frakciójának tagja) korábban valóban a Csurka-párt óbudai ifjúsági tagozatának vezetőjeként politizált.

¹⁷⁵ Az MNF bírósági iratai, Pk. 60.277/2003/1. Hiánypótló végzés, 2003. március 14. p. 7. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. A Fővárosi Bíróság a benyújtott alapszabály kifogásolt pontjainak módosításán túl további dokumentumokat (vagyonmérleg, elfogadó nyilatkozatok, a párt székhelyének tulajdoni lapja) kért be a szervezettől. A végzés szokatlan módon arra is külön felhívta a figyelmet, hogy az „alapító tagok számát figyelembe véve kell a szervezeti struktúrát kialakítani”, kerülve egyelőre a „helyi és területi szervezeti formák” létrehozását.

szervezők, ahol a tizennégy alapító¹⁷⁶ újfent megbízást adott a változatlan összetételű (immár az „ideiglenes” jelző nélkül felálló) elnökségnek.¹⁷⁷ Az alapszabály értelmében a legfőbb döntéshozó szervezet az évente legalább egyszer ülésező, döntéseit nyílt szavazással, egyszerű szótöbbséggel hozó közgyűlés lett. A párt operatív irányítását (a párt elnökével együtt) öttagú, egyéves mandátumot kapó elnökség végezhetette, amely tagjai közül egy általános és egy szervezési alelnököt is választott. A szervezet viszonylag nagy összegű tagdíj, havi ezer forint megfizetését írta elő tagjai számára.¹⁷⁸ A Fővárosi Bíróság ezt követően, április 22-én, a 10423-as sorszámon, Budapest XI. kerület, Pajkos utca 23/a. I/10. székhellyel nyilvántartásba vette a Nemzeti Frontot.¹⁷⁹

Az eredeti vezetéssel alig több mint egy hónapig működhetett a párt, ugyanis a – feltehetően a pártépítő munka folyamatával elégedetlen – tagság kezdeményezésére összehívott, május 21-i első közgyűlésen a teljes elnökség visszahívása utáni tisztújításon mindössze Rozgonyi Ernőt és Bognár Lászlót választották újra. Bekerült az elnökségbe ugyanakkor Schuster Lóránt, Szilágyi György, valamint Gábris Levente.¹⁸⁰ Bognár László általános alelnöki, Schuster Lóránt szervezési alelnöki megbízatást kapott. A szervező munka hatékonyabbá tétele érdekében az elnökségnek ettől fogva legalább kéthetente tájékoztatni kellett az alapító tagságot az elvégzett feladatokról.

A pártszervezéssel párhuzamosan a programalkotó munka is megindult, és a párt még a 2003-as év folyamán közreadta rövid programját. Az EU-integráció alternatívájaként a „nemzetek Európája” gondolat mellett tettek hitet, a „legvalószínűbb forgatókönyvvel” számolva azonban az uniós csatlakozás körülményei közötti „megmaradás és gyarapodás” szükséges lépéseit vá-

¹⁷⁶ Az elnökség öt tagja mellett az alapítók között volt a két egykori dunakeszi MIÉP-tag: Elekes Lajos (1951) gazdálkodó-vállalkozó, valamint az 1998–2002-es parlamenti ciklusban Bognár László személyi titkáráként, majd 2002–2006-ban a város alpolgármesterként dolgozó, 2009-től a Nemzeti Forradalmi Pártot elnöklő Szabó Tamás (1971), a *Magyar Demokrata* két publicistája: Vass Krisztián (1975) és (korábban a *Hunniában* és a *Pannon Frontban* is publikáló) Bognár József (1956), a P. Mobil rockegyüttes zenekarvezetője, Schuster Lóránt (1949), Bognár László mellett az országgyűlés sportbizottságánál szakértőként dolgozó Szilágyi György (1966), valamint Nemes László (1947), Szűr Gyula (1949) és Sarcia Ildikó (1967).

¹⁷⁷ Az MNF bírósági iratai. Az alakuló ülés jegyzőkönyve. 2003. április 7. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁷⁸ Az MNF bírósági iratai. Alapszabály. 2003. április 7. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁷⁹ Az MNF bírósági iratai. Bejegyző végzés. 7. Pk. 60.277/2003/3. sz. 2003. április 22. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. A párt székhelye Rozgonyi Ernő budapesti lakására került.

¹⁸⁰ Az MNF bírósági iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv. 2003. május 21. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. A közgyűlés összehívását kilenc tag kezdeményezte, akik levelükben az elnökség addigi tevékenységét kritikával illették. Rozgonyi Ernő ezt követően bizalmi szavazást kért az elnökség tagjaival szemben. Gábris Levente korábban ugyancsak a MIÉP színeiben politizált településén, Szigetszentmiklóson.

zolták fel. A magyar kultúra értékeit továbbvivő „kis szellemi műhelyek újjáélesztése” mellett „korszerű, nemzeti töltetű oktatást-nevelést” kívántak meghonosítani, a történelem, valamint magyar nyelv és irodalom tantárgyak tananyagának felülvizsgálatával. A tudományos életből számúzni kívánták a „múltban gyökerező tévtanok fizetett hirdetőit”. Az egészségügyi alapellátást állami feladatnak tekintették, a magántőke részvételének valamennyi formáját elutasították, helyettük civil szervezetek és nonprofit társaságok részvételét támogatták. Tiltakoztak a droghasználat liberalizációja, illetve a „balliberális túlsúlyú” média további „szellemi környezetszennyezése” ellen.

A népességfogyás megállításának egyik eszközeként támogatták a legalább három gyermeket nevelő anyák tevékenységének munkaviszonyként történő elismerését. A „állam kasszájából, megfelelő társadalmi ellenszolgáltatás nélkül élő” cigányság felzárkóztatását munkahelyteremtéssel, többek között a közmunkák kiterjesztésével képzelték el. A magasabb jövedelműek fokozott adóztatása, az szja „szélesebbre terítése” mellett szálltak síkra. A közrend fokozott védelmében a rendőrség megerősítése mellett a csendőrség felállítását is felvetették. Az „extraprofitban érdekelt” multinacionális cégek helyett a hazai kis- és középvállalkozások támogatására helyezték volna a hangsúlyt, víziójuk egy önálló és nagyrészt önellátó gazdaság megteremtése volt, a külföldi érdekeltségek fokozatos honosításával, kivásárlásával. A privatizáció addigi gyakorlatát az „ország kirablásának” minősítették. Családi gazdaságokon alapuló mezőgazdasági szerkezet mellett érveltek, a külföldiek földvásárlást nem tettek volna lehetővé. A „már többszörösen visszafizetett” államadósság leíratását, a fennmaradó rész törlesztésének tíz évre történő felfüggesztését követelték.

A határon túli magyarság tagjai számára magyar állampolgárságot adtak volna, emellett autonómiatörekvéseiket is támogatták, de szorgalmazták a trianoni és párizsi békeszerződések felülvizsgálatát is. Közép-Európa hosszú távú jövőjét semleges konföderáció formájában képzelték el.¹⁸¹ A „sztálini elnyomó alkotmány” hatályon kívül helyezésére Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívását sürgették. Programjuk megvalósíthatóságának szempontjából alapvető fontosságúnak ítélték a „nemzeti pártok, egyesületek és egyéb szervezetek (...) személyes és csoportérdekeket félretevő” közös fellépését.¹⁸² A meghirdetett szövetségi politika 2003 végére kézzel fogható eredményt hozott, a párt ugyanis december 21-én részt vett a Balogh Gyula egykori kisgazda, majd független országgyűlési képviselő vezetésével öt kispártot és „a politikai élet környezetéből eltanácsolt nemzeti gondolkodású civil szervezeteket” tömörítő

¹⁸¹ A Magyar Nemzeti Front rövid programja 2003, <http://www.rozgonyierno.fw.hu/MNF%20program0001.pdf> (letöltve: 2012. október 27.). NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁸² NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

Magyar Nemzeti Szövetség megalakításában.¹⁸³ A Schuster Lórántot főtitkárrá választó formáció elsődleges célja a 2004. júniusi európai parlamenti választásokon való indulás és az Európai Parlamentbe jutás volt.

A Nemzeti Front 2004. március 21-i közgyűlésének döntése értelmében Gödre, Bognár László Mátyás u. 35. alatti lakásába tette át székhelyét,¹⁸⁴ majd röviddel később, április 17-én hatvankilenc tag jelenlétében a szervezet tisztújító közgyűlését is megtartotta. Ekkor alapszabály-módosítással kilenc főre emelték az elnökség létszámát, amelynek mandátuma már 2006. december 31-ig szólt. A feladatok hatékonyabb megosztása érdekében a három pártvezető (elnök és a két alelnök) hatáskörét is újragondolták. Rozgonyi Ernő „egy személyben” nem vállalt tovább vezetői megbízatást, így az elnöki feladatkör a „szellemi irányvonal” meghatározására korlátozódott. A párt vezetését, operatív irányítását az ügyvivő elnök végezhetette, a pártszervezéssel, a személyi ügyekkel kapcsolatos teendőket pedig az alelnök vihetette.¹⁸⁵ A három pártvezető személyét illetően nem történt változás, a kibővített elnökségben a régi tagok – Szabó Tamás, Szilágyi György, Gábris Levente – mellé Beregszászi-Hegyi László (1951) szobrász-keramikus¹⁸⁶, Fejes István, a III. kerületi pártszervezet elnöke¹⁸⁷ és Zsiga Dániel (1979) lapkiadó-vállalkozó került.

A szervezet aktívan kapcsolódott be az EP-választási kampányba. Részt vállalt a kettős állampolgárság megadása érdekében indult aláírásgyűjtési akcióban, május 1-jén pedig Az utolsó szabad május 1. címmel, a Magyar Nemzeti Szövetséggel együtt tartottak majális a Hajógyári-szigeten.¹⁸⁸ A MANESZ sikerrel állított listát a júniusi voksolásra, amelyen a párt részéről Zsiga Dániel,

¹⁸³ Vida, 2011. pp. 404–405. A választási párthoz a Balogh Gyula által alapított Megújult Független Kisgazdapárt, a Jakab István szegedi vállalkozó vezette Magyar Vállalkozó Egységpárt, a Mihaletzky Vilmos elnökölte Nyugdíjasok Pártja, valamint az Egészséges Magyarországért Párt csatlakozott. A kezdeményezés mellé álló, politizáló civil szervezetek között volt a Honfoglalás 2000 Egyesület, a Horthy Miklós Társaság és Nemzeti Keresztény Polgári Egyesület is. A MANESZ programja fő vonalaiban egybecsengett a Nemzeti Front programjával. Középpontjában a magyar föld védelme állt. A szomszédos országok magyarsága számára kettős állampolgárságot ígértek. A privatizáció leállítása, a kórházak állami kézben tartása, a kis- és középvállalkozások, valamint az agrárium támogatása mellett kardoskodtak.

¹⁸⁴ Az MNF bírósági iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv. 2004. március 21. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. A székhely megváltoztatásának oka Rozgonyi Ernő fővárosi lakásának eladása volt.

¹⁸⁵ Az MNF bírósági iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv. 2004. április 17. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁸⁶ Beregszászi-Hegyi László 1996-tól a MIÉP-ben politizált.

¹⁸⁷ Fejes István korábban ugyancsak a MIÉP tagja volt, 2002-ben a párt színeiben önkormányzati mandátumhoz jutott a III. kerületben. 2005-ban lépett át a Jobbik MMP-ba, majd 2006 és 2010 között – immár új pártja színeiben – ismét óbudai önkormányzati képviselőként dolgozott.

¹⁸⁸ Az MNF bírósági iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv. 2004. április 17. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

Rozgonyi Ernő, Schuster Lóránt és Bognár László is helyet kapott, a választási szövetség azonban – húszezer szavazattal, 0,66 százalékos eredménnyel zárva – végső soron kudarcot vallott. A pártszövetség az EP-választást követően fokozatosan eljelentéktelenedett. Az MNF azonban – meghirdetett programjának megfelelően – továbbra is a nemzeti pártok összefogásának lehetőségét kereste, és talált is természetes szövetségesre az EP-választásokat bojkottáló, részint korábban ugyancsak a MIÉP-ben politizáló radikális fiatalokat tömörítő, 2003 októberében párttá alakuló Jobbik Magyarországért Mozgalomban. A Réti Miklós által elnökölt Független Kisgazdapárt támogatását is bíró, nyíltan a „megállíthatatlanul széteső” Csurka-párt helyére törekvő szövetség augusztus 20-i, városligeti nagygyűlésén két, őszi időközi országgyűlési választáson induló közös jelöltjét is bemutatták.¹⁸⁹ Rozgonyi Ernő és pártvezetés béli hívei még szorosabbra fűzték volna a Nemzeti Front és a nemzeti elkötelezettségű pártok között a „legdinamikusabb fejlődést mutató” Jobbik viszonyát, és magát a pártfűzést is felvetették.¹⁹⁰ A tervezet a párt szeptember 11-ei közgyűlésén a tagság nagyobbik felének döntése nyomán elbukott. A teljes elnökség lemondása okán ismét tisztújítás vált szükségessé, ahol azonban a két párt egyesülését támogatók, vagyis Rozgonyi Ernő, Zsiga Dániel és Szilágyi György már nem kívánt elindulni. Újabb alapszabály-módosítással hét főre csökkentették az elnökség létszámát, s megszüntették az ügyvivő elnöki tisztséget. Schuster Lórántot kihívó nélkül választották elnökké, Bognár László alelnöki tisztséget kapott. Beregszászi-Hegyi László és Szabó Tamás mellé Csermely Józsefet, Györe Jánost és Tóth Lászlót választották vezetőségi taggá.¹⁹¹ Röviddel később, 2004. novemberben Rozgonyi Ernő és hívei elhagyták a pártot, és a Jobbik soraiba léptek át.¹⁹² Ettől fogva a Nemzeti Front számára fokozatosan beszűkültek a nagypolitikában való részvétel lehetőségei, és inkább már csak a radikális jobboldal marginális szereplőivel keresték a kapcsolatot. Emellett a 2004. október 23-án, Szabó Tamás kezdeményezésére elinduló félhivatalos pártlap, a *Front* mind témaválasztásában, mind hangvételében a párt

¹⁸⁹ Ki kinek a hóna alatt? Új szövetség a jobboldalon. Jobbik.hu 2004. augusztus 26. http://jobbik.hu/rovatok/rolunk_irtak/ki_kinek_a_hona_alatt_-_uj_szovetseg_a_jobboldalon (letöltve: 2012. október 19.). A 2004. november 14-én esedékes szécsényi és soproni időközi parlamenti választáson Franka Tibor, illetve Kirkovics Balázs lépett fel a szövetség támogatásával, de a Jobbik színeiben.

¹⁹⁰ Rozgonyi Ernő önéletrajza, <http://www.rozgonyiernő.fw.hu/oneletrajz.htm> (letöltve: 2012. október 30.). NKE RVGYA 46. fond 950–965. d.

¹⁹¹ Az MNF bírósági iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv. 2004. szeptember 11. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁹² Rozgonyi Ernőt, Zsiga Dánielt (Z. Kárpát Dániel) és Szilágyi Györgyöt 2010-ben a Jobbik országgyűlési képviselőjévé választották.

radikalizálódásáról tanúskodott.¹⁹³ 2005. áprilisban többek között a Lelkiismeret '88 és a vállaltan hungarista Vér és Becsület Kulturális Egyesület társaságában vettek részt az ismert német holokauszttagadó, Ernst Zündel szabadon bocsájtását követelő, német nagykövetség előtti tüntetésen.¹⁹⁴ Augusztusban pedig mindössze tucatnyi szimpatizáns részvételével tiltakoztak a várban Sólyom László köztársasági elnök beiktatása ellen.¹⁹⁵

Mindemellett a pártvezetőség összetételét továbbra sem sikerült stabilizálni. 2006. május 27-én a Csurka István ellen indult pere folytatása mellett döntő Bognár László lemondása után Szabó Tamás foglalta el az alelnöki széket. Elekes Lajos, Kanyó László és Őz János személyében három új elnökségi tagot is választottak.¹⁹⁶ A 2008. március 8-i közgyűlésen Szabó Tamás helyébe Kanyó László lépett, s újonnan került az elnökségbe Farkas Éva, Lázár László és Biácsi István is. A párt székhelyét ugyanakkor Schuster Lóránt VII. kerület Verseny u. 10. II/2. alatti lakásába tették át.¹⁹⁷ Az MNF utolsó elnöke – Schuster Lóránt lemondása s tiszteletbeli elnökké történő felkérése után – 2010. június 27-én Őz János (1958–2012) lett, a három főre csökkentett létszámú elnökség fennmaradó helyeit Farkas Éva és Kanyó László töltötte be.¹⁹⁸ A szűk körű rendezvényeken túl érdemi tevékenységet alig folytató pártot röviddel később – minthogy a 2006-os és 2010-es országgyűlési választáson sem állított jelöltet –, 2011. március 3-án a Fővárosi Bíróság megszüntette.¹⁹⁹ A bíróság 2011. május 26-i végzése értelmében a Nemzeti Front társadalmi szervezetként működhetett tovább.²⁰⁰

¹⁹³ A lap főszerkesztője Bognár Lászlót követően Szabó Tamás, majd 2007. májustól az 1970-es években Németországba távozó, az ottani emigráns hungarista sajtó munkatársaként, az *Út és Cél* című lapnál is dolgozó Dobszay Károly volt. Az eleinte kéthetente, majd 2007. januártól havonta megjelenő *Frontban* a hungarista eszme és képviselőinek népszerűsítése mellett antiszemita írások is gyakran jelentek.

¹⁹⁴ Náci piknik a Várban. Index hírportál. 2005. április 16., <http://index.hu/belfold/0416hlcstdnr/?print> (letöltve: 2012. november 10.)

¹⁹⁵ Sólyom László beiktatása ellen tiltakozott a Magyar Nemzeti Front. *Heti Világgazdaság Online*, 2005. augusztus 5., <http://hvg.hu/itthon/20050805tiltakozas> (letöltve: 2012. november 10.)

¹⁹⁶ Az MNF bírósági iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv. 2006. május 27. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁹⁷ Az MNF bírósági iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv. 2008. március 8. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

¹⁹⁸ Az MNF bírósági iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv. 2010. június 27. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. A tisztújításon ezúttal már csak tizenhárom tag vett részt.

¹⁹⁹ Az MNF bírósági iratai, A pártként való megszüntetésről rendelkező ítélet, 39.P. 26.808/2010/5., 2011. március 3. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d. Az ítélet 2011. április 18-án vált jogerőssé.

²⁰⁰ Az MNF bírósági iratai. Társadalmi szervezetként való működésről rendelkező végzés. 7.Pk. 60.277/2003/14., 2011. május 26. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

A 2006-os generációs fellépés: Jobbik Magyarorszáért Mozgalom

A Jobbik 1999-es indulásakor kifejezetten generációs szervezet volt, jelentős egyetemi-főiskolai bázissal. Az ifjúsági szervezet kettős célja – szervezeti ellen-súly a baloldal politikai célú társulásával szemben és közösségi alapú politikai „nevelde” – az első Orbán-kormányzat által védett időszakban sikeresen megvalósult. A jobboldal 2002-es választási veresége azonban sokkolta az induló új jobboldali generációt. Súlyosbította a jórészt a MIÉP-ben politizáló fiatalok helyzetét az anyapárt belső zűrzavara. A Fidesz egyeduralmi törekvése elfogadhatatlan volt a jobbikosok számára. A 2003-as párttá alakulás még egyértelmű siker, a Jobbik gyorsan a közvélemény-kutatások által mérhető kategóriába került. Az ünnepnapok utáni szövetséges- és politikakeresés meghozta a szükségszerű belső politikai, majd személyes vitákat. Vona Gábor a JMM „sötét éveinek” nevezi a 2004 utáni időszakot. Nem bizonyos, hogy ez így van. Akkor sem, ha a 2006-os (feltűnően gyorsan összeütt) MIÉP-szövetség jelentős kudarcot hozott, meghozva a vezető- és politikaváltást. Elkezdődött a Vona-korszak, s Vona Gábor pártelnök-frakcióvezető egyáltalán nem „korunk Csukája”. A köztéri tüntetéseken és utcai zavargásokban a Jobbik már jelentős (szimbolikus és valóságos) résztvevő; a kettős kereszt, az Árpád-sávós zászló használata a jobboldali radikálisok láthatóan tömeges megjelenése, a „Kossuth tér-jelenség” hónapokig való fenntartása valóságos mozgalmiszervezői teljesítmény.

Ám a nemzeti radikalizmus látványos újrafogalmazását a 2007 utáni „gárdapolitizálás” hozta meg. A Magyar Gárda Hagyományőrző és Kulturális Egyesület a Jobbikhoz kapcsolódó szervezet volt, a pártelnök egyben az egyesület elnöke is. Morvai Krisztina, a Civil Jogász Bizottság társelnökének megjelenése a saját értékelése szerint szalonképessé tette a pártot „rengeteg ember számára”. A 2009-es európai uniós választás jelezte, hogy hiába a gárdaper, a betiltások, a gárdaegyesület szétszakadása, esetleg szakítása, a Jobbik proteszt jellegű középpárt lett, megtörtént a korábban sohasem látott radikális jobboldali áttörés. A „cigánybűnözés” fogalmára építő (nem veszélytelen) politika nyomán támadt figyelem és támogatás meghozta a Jobbik 2010-es parlamenti választási sikerét, s a MIÉP teljes bukását. Meghozta a teljes generációváltást a nemzeti radikális pártok elitjei között. A 2010–2014 közötti évek érthető fejleménye az állandósuló Fidesz–Jobbik-konfliktusok sorozata, talán mert „a Jobbik a megengedettnél nagyobbra növekedett”. Mennyire kell és lehet „komolyan venni” a két párt közötti ellentéteket, hol a növekedési határ? (A most következő években ez is ki fog derülni...)

A legújabb kori nemzeti radikalizmus legsikeresebb pártjának elődszervezete az 1999. novemberben mintegy ötven nemzeti, keresztény és konzervatív gondolkodású egyetemi hallgató részvételével megalakult Jobboldali Ifjúsági Község. A szervezet vezetői: a történészhallgató Kovács Dávid, aki 1998-ban az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata elnöke, 1994-től a MIÉP tagja,

a történelmet és pszichológiát hallgató Vona Gábor, akit 2002-ben meghívtak Orbán Viktor Szövetség a Nemzetért Polgári Körébe, Nagy Ervin filozófushallgató, az 1996-ban az Ifjú Magyarok Egyesületét alapító Szabó Gábor történelem és kommunikáció szakos hallgató és Novák Előd, aki 2003-as kizárásáig a MIÉP ifjúsági tagozatát vezette. Legfontosabb feladatuknak a fiatalság nemzeti keresztény identitásának erősítését és hatékony civil szervezeti háló kiépítését tartották. Szimpatizánsaik két és fél év alatt tizenkilenc egyetemi és főiskolai alapszervezetet hoztak létre, több száz taggal. Közösségteremtő táborokat, vándorkonferenciákat, valamint előadásokat és beszélgetéseket szerveztek, főleg a jobboldali világszemléletet képviselő közéleti és politikai személyiségekkel.

A 2002-es jobboldali választási kudarcot követően Kovács Dávid, aki a MIÉP képviselőjelöltje volt, a pártvezetés önvizsgálatának hiányát, valamint a pártelnök vezényletével a bírálókkal szemben foganatosított kizárásokat látva új szervezet alapítását kezdte szorgalmazni. Álláspontját Vona Gábor is osztotta, aki a polgári körök mozgalmából sarjadó jobboldali megújulásban reménykedett. A felsőoktatási érdekképviselésekben tapasztalatot szerzett diákegyesületek – mivel véleményük szerint a Fidesz nem lesz képes a nemzeti érdekek hatékony képviselésére, a MIÉP pedig avított és egyre hiteltelenebb – elérkezettnek látták az időt direkt politikai akciók, ezzel a pártosodás elindítására, miközben taglétszámuk kilencszáz főre nőtt. Fidesz-kritikájuk erősödésének egyik oka volt, hogy a párt kihátrált a 2002. évi országgyűlési választások szavazatainak újraszámolását követelő radikálisok mögül. A szervezésnek lendületet adott, hogy Budapest XI. kerületében 2003. májusban megszűnt az önkormányzati MIÉP-frakció, s a három képviselőből kettő a Jobbikhoz csatlakozott. A Jobbik elnöksége 2003. július 10-én határozta el, hogy Kovács Dávid vezetésével pártként megalakítják a Jobbik Magyarországért Mozgalmat. A Jobboldali Ifjúsági Közösség Nagy Ervin vezetése mellett független szervezet maradt, és a direkt politikai akcióktól vissza kívánt térni az ifjúsági nevelés területére. Az immár két szervezet ugyanakkor augusztus 11-én megállapodott, hogy a Jobbik rövid nevet a továbbiakban csak a párt használja.

A Jobbik alapítóinak célja az erkölcsös és gyakorlatias, tabudöntőgetéstől sem visszariadó, modern, dinamikus, „médiaképes” radikális jobboldali politizálás megteremtése volt. A még nem bejegyzett párt alakuló ülését 2003. október 2-án tartották tizennégy alapító taggal. A jelenlévők Kovács Dávidot választották elnökké, a gazdasági alelnök Vona Gábor, az alelnök Nagy Ervin lett. Október 21-én három ismert MIÉP-es politikussal, Balczó Zoltán egykori alelnökkel, Mestyanek Ödön korábbi újbudai alpolgármesterrel és Szabó György XI. kerületi ex-elnökségi taggal, valamint Molnár Tamással, az Inconnu képzőművészcsoporthoz tagjával és Balogh Márk Dáviddal kiegészülve a hivatalosan még csak előkészületben lévő párt rendkívüli kongresszusát is megtartották. Az október 24-re meghirdetett zászlóbontó gyűlésen nagyszámú új belépőt reméltek, ezért átformálták a „szűk baráti körre méretezett” alapszabályu-

kat. A tisztségviselő gárda teljessé vált, az országos választmány elnöke Nagy Ervin lett, az elnökségben Vona Gábor, Balczó Zoltán, Molnár Tamás és Tasnádi András alelnök kapott helyet. Az etikai bizottságba Kovács Kristóf mellett Szabó György és Fári Márton került be, a számvizsgáló testület tagjai Szávay István, Balogh Márk Dávid és Fazekas Róbert lettek. Az október 24-i gyűlésen közreadták a párt Alapító Nyilatkozatát, melynek alap gondolata szerint 2003-ban még mindig nem történt meg a valódi rendszerváltás, a meglévő politikai erők egyike sem vállalja a magyar érdekek következetes szolgálatát. A Jobbik vezetői – ahogy korábban más radikális pártok is – a párt mellett a mozgalmat is fenn akarták tartani, az Alapító Nyilatkozat szerint a hagyományos kereteken túllépve kulturális, szociális, karitatív és értékőrző misszióra is vállalkoznak. A gyűlésen felszólalt Pongrácz Gergely, átadva az '56-os szabadságharcosok szellemiségét, eszméit. A Fővárosi Bíróság október 28-án jegyezte be a pártot.

Hogy az ismeretlenségből kitörjenek, a kezdetektől szívesen folyamodtak radikális, figyelemfelkeltő akciókhoz, nyilvános sajtóeseményekhez, szervezett utcai tüntetésekhez, akár a hatóságokkal való szembeszegülést is vállalva; az első, országos visszhangot kiváltott akciónak a 2003. adventi országos közteri keresztállítást, amelyet azóta minden évben megismételtek. A 2004. évi európai parlamenti választásokon – mivel elutasították a „megalázó” magyar európai uniós csatlakozási szerződést – nem indultak, támogatóikat a szavazás bojkottjára szólították fel. A 2004. november 14-én a szécsényi választókerületben tartott időközi választáson a Jobbik-jelölt, Franka Tibor újságíró több mint 4 százalékos támogatottságát, harmadik helyét a pártvezetők komoly sikernek könyvelték el. 2005. áprilisra a folyamatos tagtoborzások nyomán közel száz alapszervezettel rendelkeztek. A szervezetépítés támogatására összefogtak a Nemzeti Szövetséggel és az FKGP-vel. A MIÉP ekkor még elzárkózott a politikai palettán hozzá legközelebb álló riválisával való összefogástól. A pragmatikus érvek azonban felülkerekedtek a MIÉP vezetőinek féltékenységen és a párttól távozók miatti személyes sértettségén, így a 2006. évi választásokra készülve a két párt megállapodott az együttes indulásban; közös jelölő szervezetüket 2005. december 19-én MIÉP–Jobbik, a Harmadik Út néven jegyeztették be. 2006. január 23-án a választási szövetséghez csatlakozott a Réti Miklós és Zsikla Győző vezette kiscgazda tömörülés, továbbá Mánya Kristóf korábbi fideszes országgyűlési képviselő polgári köröket is megnyert a közös ügynek. A nemzeti radikális jobboldal vezetői végképp eldöntötték, hogy nem hajlandóak megfelelni az „egy a tábor, egy a zászló” fideszes akaratnak, és igényt formáltak a rendszerváltás „valódi” befejezésére. A választási párt 114 egyéni választókerületben állított jelöltet, és mind a 20 területi választókerületben listát. A szavazáson ennek ellenére csupán 2,2 százalékos eredményt értek el, egyéni jelöltjeik közül mindössze hárman jutottak be a második fordulóba. Az egyértelmű kudarckövetkeztében az őszi önkormányzati választások idejére a Jobbik–MIÉP együttműködés fel is bomlott, a Jobbik ve-

zetői úgy ítélték meg, hogy Csurka István pártjának szövetsége inkább ártott, mint használt a szervezetnek. Kielezte a két párt közötti viszonyt, hogy a választási eredmény után járó költségvetési támogatás közvetlenül a Harmadik Úthoz került, s innen csak bonyolult döntési mechanizmus után kerülhetett volna elosztásra. A pénzügyi vitán túl a főpolgármesteri pozícióért induló Fidesz-jelölt Tarlós István vagy a MIÉP-jelölt Zsinka László támogatása körül élesedett ki a nemzeti radikális pártok közötti vita. A Jobbik a Fideszhez közeledett, s több helyi megállapodást kötött egymás jelöltjeinek támogatásáról.

A szocialista kormányfő, Gyurcsány Ferenc Balatonőszödön, az MSZP-frakció előtt elmondott titkos beszédének nyilvánosságra kerülése miatt kialakult 2006. szeptember–októberi politikai válság és utcai zavargások során a Jobbik az alkotmányos keretek között történő kormányváltás és a kialakult „rendszerváltó mozgalom” erősítése mellett foglalt állást. A Gyurcsány-kabinet távozását követelő tömegdemonstrációkat szervező Magyar Nemzeti Bizottság–2006 egyik vezetője Molnár Tamás Jobbik-alelnök lett, aki a november 25-i tisztújító kongresszuson elindult a pártelnöki tisztségért. (Az addigi vezető, Kovács Dávid fásultságra, fáradtságra hivatkozva lemondott.) A küldöttek nagy többséggel Vona Gábort választották a párt elnökévé. Az újonnan felállt elnökség: Kovács Dávid, Balczó Zoltán, Nagy Ervin, Szegedi Csanád borsodi, valamint Bíber József Tibor Szolnok megyei elnök.

2007. augusztus 3-án a Jobbik elnöke bejelentette, hogy Magyar Gárda néven egyesületet alapított a „nemzeti önvédelmi keretek” megteremtéséért. A szervezetet az alapító okiratban hagyományőrző és kulturális egyesületként határozták meg. Augusztus 25-én Für Lajos volt honvédelmi miniszter közreműködésével felavatták a gárda első 56 egyenruhás tagját; a szervezet főkapitánya Dósa István, tiszteletbeli főkapitánya Usztics Mátyás lett. A gárda megalkotása – mivel, összefüggésben a Jobbik retorikájával, valójában a roma társadalom elleni megfélemlítési akciónak tekintették – széles körű tiltakozást váltott ki a pártok és a közvélemény körében. A Fővárosi Főügyészség pert indított a Magyar Gárda betiltásáért (az eljárás során a gárdát 2009-ben jogerősen feloszlatták). A szervezet létrehozása szakadást idézett elő a párt vezetésében is: 2008. március 11-én, egy nappal a bírósági eljárás megkezdése előtt három alapító – Fári Márton, Kovács Dávid és Nagy Ervin – egyszerre jelentette be, hogy kilépnek a pártból. A félelemkeltésként értelmezett gárdapolitika sokakban szült ellenérzéseket, úgy tetszett, az új vezetés zsákutcába vitte a pártot. Ugyanakkor a nagy számban szervezett helyi fórumokkal, a Trianon-emlékezésekkel és a cigánykérdés tematizálásával, a „cigánybűnözés” kifejezés köztudatba emelésével a párt egyre nagyobb számú támogatót nyert meg, főként az etnikai konfliktusokkal terhelt észak- és kelet-magyarországi régiók településein. A Magyar Gárda ambivalens megítélése ellenére a Jobbik igazi térnyerését a közbeszédben állandó szereplővé vált félkatonai szervezet akciói és az általuk felhasznált történelmi szimbólumok teremtték meg. A szervezésben eredményesen alkalmazták a digitális technológia nyújtotta lehetőségeket

is. A 2008. június 14-i tisztújító kongresszuson a 159 helyi szervezetet képviselő küldöttek az elnököt egyhangúlag erősítették meg pozíciójában, az új elnökségnek az újraválasztott Szegedi Csanád és Balczó Zoltán mellett Gyüre Csaba, Murányi Levente, Novák Előd és Tóth Péter lett a tagja. Pártigazgatóként Szabó Gábor irányította a pártszervezést. A mozgalmi vonulatot erősítve, kulturális-ideológiai nézeteik, különös tekintettel az akadémiai tudományosság által el nem fogadott őstörténeti felfogásuk népszerűsítésére 2008. szeptemberben elindították az Atilla Király Népfőiskolát. Ugyancsak 2008-ban alapították a nemzeti olvasmányokat kínáló Csengey Dénes Könyvtárat. A 2010. évi választási kampányukban nagy szerepet kapott a párt nem hivatalos hetilapjaként működő *Barikád*. A párt tagjai helyi sajtót is létrehoztak, így Miskolcon *Bors Vezér Népe* címmel adtak ki lapot.

2008 őszén a megerősödött párt vezetése úgy határozott, hogy a megalakuláskor képviselt állásponton túllépve a Jobbik elindul a 2009. júniusi európai parlamenti választásokon. Listavezetőnek a 2006. őszi zavargások alatt elkövetett rendőri jogsértések vizsgálatával és az áldozatok érdekeinek képviseletével országos ismertséget szerzett jogászt, egyetemi oktatót, a független Civil Jogász Bizottság elnökét, a párton kívüli Morvai Krisztinát nyerték meg. A kampányhoz segítséget nyújtott a 2009. januári, ferencvárosi (Budapest 12. vk.) időközi parlamenti választás, ahol a Jobbik jelöltje, Szegedi Csanád alelnök 8,5 százalékos eredményt szerzett. Ettől kezdve a Jobbik egyértelműen a harmadik erőként, illetve új erőként határozta meg magát. Ugyancsak a kampányban került sor a Jobbik és a Tettrekész Magyar Rendőrség Szakszervezet szakmai együttműködési megállapodásának aláírására. A 2009. június 7-i szavazást megelőzően a közvélemény-kutató cégek legtöbbször esélyesnek mondta a Jobbikot az ötszázalékos küszöb átlépésére. A szerény előrejelzésekre alaposan rációzva, a párt valóságos áttörést hajtott végre: 14,77 százalékos eredményével (három mandátum) egyértelműen a harmadik legerősebb párt lett, erősen szorongatva a válságba került szocialista pártot. A Jobbik különösen az etnikai konfliktusoktól terhelt északkelet-magyarországi régióban szerepelt jól, a korábban hagyományosan MSZP-többségű Borsod megyében második lett, maga mögé utasítva a szocialista pártot.

A 2010. évi parlamenti választásokra készülve a párt lényegében megszakítás nélkül folytatta az európai parlamenti szavazás kampányát. A 2010. áprilisi választásokon már minden gond nélkül sikerült az összes választókerületben elindítani jelöltjüket. 16,67 százalékos eredményükkel az új törvényhozás harmadik legerősebb pártjává váltak. A választási földrajzi összevetésekből gyorsan kideríthető, hogy a MIÉP és a Jobbik között nem volt sok térségi-társadalmi hasonlóság, a Jobbik a válságövezeteket rendre elhódította a szocialistáktól, s összességében inkább már néppárti jelleget öltött.²⁰¹ Ha a 2010-es választási eredményeik valóban társadalmi méreteket „aggodalmat keltettek”, akkor a 2014-es még jobb eredményeknek pánikhangulatot kellett volna kelteni. Ám valószínűleg egyik állítás sem állja meg a helyét. Csupán az volt feltű-

nő, hogy a párt háza táján rosszkedvvel fogadták a majd 21 százalékos választási eredményt, amely ráadásul még inkább néppárti irányba tolta el a korábban kialakult szélsőjobboldali képet. Általánosnak mondható a megállapítás, hogy a jobbikos pártgépezet produkálta az egyik legjobb kampányt, s az újabb 3 százalékos növekedés kis híján egymillió listás szavazót-támogatót jelentett. A 106 egyéni választókerületből 41 kerületben a Jobbik jelöltjei lettek a másodikak, míg négy évvel ezelőtt az arány (176:60) volt; a mostani eredmény a jobb. Látványosan erősödött a párt Nyugat-Dunántúlon, Északkelet-Magyarországon átrendeződés ment végbe, a korábbi Kazincbarcika–Sajószentpéter–Tiszaújváros-szögletben elért kiemelkedő szereplés helyett Miskolc és Gyöngyös lett a legjobb választási eredményt adó település, tehát egy „igazi” nagyváros és egy középváros. Mindjárt jegyezzük meg, hogy a legjobb eredményt (35,8%) Vona Gábor pártelnök érte el a Jobbikban, ami nyilván tovább stabilizálta egyébként amúgy sem ingatag helyzetét.²⁰² (Nem is sok hiányzott egyéni kerületi győzelméhez.) A legjobban teljesítő megye Heves lett, a 2010-ben legerősebb Borsod veszített a súlyából, talán éppen a belső pártharcok miatt. Nem jól szerepeltek a párt jelöltjei a fővárosban és kerületeiben, és a további nagyvárosokban. Baranya és Komárom-Esztergom megye „fehér folt”, itt kifejezetten gyenge eredményességgel szerepelt a párt.

Összességében a dunántúli növekedés és terjeszkedés adta a hárompontos erősödést, amely a harmadik legjobb párteredmény lett a parlamenti választásokon. Az új parlament egyik legszembetűnőbb jelensége az általános jobbrafordulás, a magát nemzeti radikálisnak nevező irányzat erőteljes jelenléte, amely egyben a demokratikus többpártrendszer szerkezeti átalakulását is jól

²⁰¹ Lásd Hubai László: A 2010-es országgyűlési választások politikai földrajza (Bp., 2010, kézirat). A szerző így írta le a Jobbik eredményeit dolgozatának 15. oldalán: „A Jobbik legjobb listás eredményét Tiszavasvári EVK-ban érte el, egyharmadnyit meghaladó (34,37) támogatottsággal. Ezt közelítő eredmény született Ózdon (32,49) és Hevesen (32,09). Legkisebb támogatottsága Budapesten volt, 13 EVK-ban nem érte el a 10 százalékot sem, 6,36 százalékkal a XII. kerületben szerepelt a legrosszabbul. Szórási sávjának szélessége 28,01 százalékpont. 73 EVK-ban (41,48 százalék) a második politikai erővé vált, ebből 44 az ország északkeleti részén szinte egy tömbben található, s korábban erős MSZP-s politikai régióknak számított. [...] A legmagasabb támogatottság a két felső sáv négy eleme kivételével az északi határtól indul, és egy lefelé tartott pisztolyra hasonlító kontinuum alakzatot láthatunk délen Szarvasig terjedően. E kontinuumtól nem nagy távolságban négy sziget található: Kisvárdá, Mátészalka, Nagykovács és Püspökkladány. E területeken magas a roma etnikum aránya, s a roma–nem roma ellentét sok településen szinte polgárháborúhoz közeli állapotra emlékeztető. A Jobbik választai a két szembenálló, szociálisan nehéz helyzetű réteg problémáira egyértelműen erőszakos, kirekesztő és cigányellenes.”

²⁰² Az új jelenségek sorában kell említeni az éppen folyó önkormányzati jelöltállítás, amelynek során a JMM „Miskolcon egy zsidó származású polgármesterjelöltet állított, hogy lemoshassa magáról az antiszemitizmus vádját”. Lásd Giczy György: A Fidesz és a Jobbik viszonyáról. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 5. p. 12.

mutatta.²⁰³ A közel félszáz fős Jobbik-frakcióból tehát senki sem szerzett egyéni kerületi mandátumot.²⁰⁴ Jól tudott, hogy a frakció átlagéletkora jóval alacsonyabb volt akár a MIÉP-nél, akár a többi pártnál, kivéve az LMP-t, ezzel is bizonyítva az „új radikális generáció” megjelenésének felfogását. (A frakció valamivel több mint fele, pontosan huszonkilenc képviselő 40 év alatti.) Meglepően magas volt viszont a diploma nélküliek aránya, a képviselők „általában” mindent elkövetnek valamilyen diploma megszerzésére, pedig a professzionális politizálásnak nem feltétele a felsőfokú végzettség. A titkolózás ellenére is valószínűsíthetjük, hogy a magas diplomanélküliség igazi oka az, hogy vagy a képviselők, vagy szüleik első generációs értelmiségiek. Világiasabb párt is a Jobbik elődszervezeténél, nincsen lelkész képviselője, nem ápol olyan szoros kapcsolatot a protestáns egyházzal, mint a MIÉP. (Bár tízen római katolikusnak, öten evangélikusnak, további öten reformátusnak vallják magukat, s két képviselőnek van lelkészember is családjában.) A párt Budapesten gyengén szerepelt, a frakcióban mégis erős volt a fővárosi képviselők aránya. (A MIÉP „vidékiebb” párt volt.) A frakcióban helyet foglalt három női képviselő, ami alacsonyabb volt még a parlamenti átlagnál, de legalább voltak. A jobbikos képviselők közül hétnek volt valamilyen önkormányzati előélete, vagyis járta ki a politikai elemít. S ami a legérdekesebb: a 47 képviselő közül 14-en formálisan is tagjai voltak a MIÉP-nek, de nyilván a szimpatizánsok aránya még magasabb. (Ennek a ténynek számunkra inkább azért van jelentősége, mert a konfliktuskereső és -vállaló politikai szocializáció mind a mai napig elkíséri a MIÉP-ben indulókat, s ez sokat magyaráz a politikusi magatartásokról.)

Aztán jó egy hónap múlva meglett az óhajtott második hely is az európai uniós választásokon, jelentősen visszaesett választói érdeklődés mellett. A párt külpolitikai kabinetvezetője így értékelte az „euroszkeptikus párt” brüsszeli feladatát: „Felfogásuk szerint nemzetállamok Európájára van szükség, tehát egy a mostani föderatív és központosító szerveződési elvvel ellentétes, konföderatív modellen alapuló Európai Unióra, ahol minden tagállam egymással egyenrangú szinten képviselheti saját polgárainak érdekeit.” A két választás eredménye jó alap a pártépítés folytatására, s az erősödő, az inkább hatalmi elmentétként értelmezhető kormánypárti–ellenzéki összecsapásokra, az erősödő Fidesz-támadások kivédésére. S pár héten belül jön az év harmadik, helyhatósági választása, ahol és amikor a városokban lehet javítani.

²⁰³ Lásd Domány András: Ilyen több nem lesz. A 2010-ben választott országgyűlés almanachjáról. *Mozgó Világ*, 2012. 12. sz. pp. 51–68. Domány központi kérdésfelvetése ez: „Amikor ezt az ismertetést elkezdtem írni, az izgatott legjobban, hogy kik ezek az emberek. Kiből lesz szélsőjobboldali aktivista a 21. századi Magyarországon? És arra jutottam, hogy nem jutok semmire. Nincs általános jellemző. Sokfélék, és sokfelől, az ország minden részéből jöttek. Ez a legnyugtalanítóbb, hogy az életrajzok szerint mindenkiből lehet jobbikos.”

²⁰⁴ Hajdú András: A magyar radikális jobboldali képviselők két generációja. (A MIÉP és a Jobbik parlamenti képviselőinek összehasonlítása.) *Politikatudományi Szemle*, XXIII. évf., 2014. 2. sz. pp. 61–86.

Jobbik szakadárok: Magyar Hajnal Mozgalom Párt

Minden politikai pártnak, szervezetnek lehetnek szakadárjai, miután a pártalakulások természetes módja a kiválás, a szakadás, s persze az ellentéte a pártfúzió. Ez nem különös alakulási mód, hanem a politikai érdek- és értékrendi különbségek nyilvánvalóvá válása utáni normális megoldási mód. A jobboldali nemzeti radikális csoportok és pártok története a szakadatlan szakadások története. (A konfliktuskeltésben a MIÉP az élenjáró mintaadó szervezet.) Ezúttal az utódpárt, a Jobbik szakadárjai okozhattak nehéz órákat az anyapárti vezetőknek, hiszen a parlamenti párti lét első jelentős válsága idején vált ki az erősnek tartott „borsodi” szárny. A közvetlen kiváltó ok a sajtó által jól kitargyalt „Szegedi Csanád-ügy”, a zsidó felmenőkről egyszer csak előkerült papírok nyomán kirobbant „hatalmas” politikai botrány. A helyzet bonyolultabb volt ennél a képletnél, hogy mennyire, az alább olvasható. (Reméljük, alapvetően érthető is a trükkös pártalapítás, amely nem csupán jobboldali sajátosság, emlékezve a Demokratikus Koalíció létrehozására.)

2013 júliusában Lenhardt Balázs, a Jobbik Magyarországért Mozgalom egykori országgyűlési képviselőjének invitálását elfogadva több, a jobboldali radikális irányhoz tartozó, a jobbikos politikát erős kritikával szemlélő magán-személy és szervezet képviselője gyűlt össze Pomázon, hogy cselekvési stratégiáját összehangolja.²⁰⁵ Az eseményen részt vett Budaházy György, Varga B. Tamás dalszerző-énekes, a Jobbikból 2012. májusban kizárt Kisgergely András, valamint a 2010-ben Szegedi Csanád budapesti asszisztenseként, majd a Jobbik Európai Parlamenti képviselői mellett Brüsszelben dolgozó Molnár Balázs²⁰⁶ is. A Magyar Nemzeti Gárda nevű szervezetet Ináncsi József kapitány, a Kárpát Haza Órei Mozgalmat Horka Sándor vezető képviselte, emellett a meghívást a Tyirityán Zsolt fémjelezte Betyársereg és a békéscsabai, László Attila által elnökölt Szebb Jövőért Polgárőr Egyesület²⁰⁷ részéről is elfogadta egy-egy fő. A résztvevők nagy többsége az „útról letérő”, a törvényhozásbéli

²⁰⁵ Eljön-e a magyar hajnal? 2014. április 25. Radical Puzzle blog, <http://radicalpuzzle.blogspot.hu/2014/04/eljon-e-magyar-hajnal.html> (letöltve: 2014. 08. 23.)

²⁰⁶ Skrabski Fruzsina: Kipakol a Jobbikról a nem kurucinfós Molnár Balázs. 2014. június 12. Mandiner blog, http://mandiner.blog.hu/2014/06/12/kipakol_a_jobbikrol_a_nem_kurucinfos_molnar_balazs (letöltve: 2014. augusztus 24.)

²⁰⁷ A 2013. október 10. óta Szebb Jövőért Egyesület néven működő szervezet 2012. évi beszámolója szerint a tárgyévben „mélyszegénységben élő, éhező és a téli hidegben tüzelő nélkül maradt honfitársainknak” nyújtott támogatást. Emellett a „közjó érdekében több településen végzett bűnmegelőző tevékenységet”. Civil Szervezetek elektronikus névjegyzéke. A Szebb Jövőért Egyesület részletes adatai, <http://www.birosag.hu/allampolgaroknak/civil/tarsadalmi-szervezetek-es-alapitvanyok-nevjegyzeke> (letöltve: 2014. augusztus 24.)

jelenléttel „megalkuvóvá lett”, eredeti karakterét és radikalizmusát veszítõ Jobbikkal szemben új, „a gyökerekhez visszanyúló” mozgalom elindítása mellett érvelt. Vita bontakozott ki ellenben a pártalapítást illetõen. A hírek szerint a többség – köztük Lenhardt Balázs házigazda is – azt „idõszerûtlennek és célszerûtlennek” tekintette, míg Kisgergely András, Molnár Balázs és Horka Sándor a mozgalom „technikai eszközeként, szigorúan meghatározott, nyilvános célokkal” szükségesnek tartotta. A Betyársereg egy tagot delegált is az alapítók közé.²⁰⁸ A két fõ kezdeményezõ, Kisgergely András és a szervezõi feladatokat elvállaló Molnár Balázs esetében egyaránt a Szegedi Csanád pártalelnök körüli politikai botrány, a Jobbik belsõ vezetési és legitimációs válsága vezetett elõbb a pártvezetéssel, majd a párttal való szakításhoz. Kisgergely András 2010-tõl ózdi városi képviselõként politizált, s Endrészik Zsolt térségi parlamenti képviselõvel szövetségben a legerõsebb párthátországgként számon tartott Borsod megye szervezetek feletti politikai ellenõrzésért rivalizált a korábbi megyefõnök Szegedi Csanáddal, valamint Márton nevû testvérével. Vona Gábor pártelnök és a vezetés azonban utóbbiak mellé állt. Tiltakozásképp 2012. áprilisban Endrészik Zsolt, 2010-ben megválasztott megyei elnök és a borsodi pártelnökség tagjai lemondtak.²⁰⁹ Kevesebb mint egy hónappal késõbb, a Szegedi fivérek borsodi ellenfelei – etikai vizsgálat után – távozni kényszerültek a pártból is.²¹⁰ Vélhetõen a belharcban alulmaradtak keze nyomán jutottak a sajtó birtokába a Szegedi Csanád zsidó felmenõit tanúsító levéltári dokumentumok, amelyek nyilvánosságra juttatása hirtelen vetett véget az alelnök, uniós képviselõ politikai pályájának.²¹¹ A szakítást követõen, 2012 szeptemberében egy, a hungarista Magyar Nemzeti Arcvonal részvételével

²⁰⁸ Eljön-e a magyar hajnal? – Molnár Balázs reakciója. 2014. május 7. Radical Puzzle blog, <http://radicalpuzzle.blogspot.hu/2014/05/eljon-e-magyar-hajnal-molnar-balazs.html> (letöltve: 2014. augusztus 23.)

²⁰⁹ Lemondott a borsodi vezetés: nekiestek a Jobbik alelnökének. 2012. április 17., http://hvg.hu/itthon/20120416_szegedi_csanad_kontra_endresik_zsolt (letöltve: 2014. augusztus 24.)

²¹⁰ Kizárták a Jobbikból Endrésziket és Kisgergelyt. 2012. május 4. Heti Világgazdaság Online, http://hvg.hu/itthon/20120504_endresik_zsolt_kisgergely_jobbik (letöltve: 2012. augusztus 23.)

²¹¹ A jobbikos „zsidóbotrány” háttere: a tanya, a fegyverek és a nagymama. 2012. június 27. Heti Világgazdaság Online, http://hvg.hu/itthon/20120627_szegedi_csanad_jobbik_hattere/nyomtatasi (letöltve: 2014. augusztus 23.) Az írás szerint Ambrus Zoltán, a cigánygyilkosságok idején, 2009-ben fegyverek birtoklásáért letartóztatott borsodi tanyatulajdonos, jobboldali radikális szimpatizánsnak kulcsszerepe van az ügyben. A hatósági õrizetben lévõ Ambrus ugyanis hiába remélte a Jobbik pártfogását, így a párt vezetõinek hitelét aláásó, kompromittáló adatok gyûjtésébe fogott. A sajtó szerint az ennek során fellelt, Szegedi Csanád zsidó származását igazoló dokumentumokat Kisgergely András és Endrészik Zsolttal érdekközösségre találva, együtt segítették nyilvánosságra.

rendezett szilvásváradai találkozón felmerült a görög Arany Hajnal mintájára szervezett Magyar Hajnal nevű formáció létrehozása, ám a terv akkor még megghiúsult.²¹² A pomázi találkozó utáni júliusban hírek és hírmagyarázatok közlésére létrejött egy Magyar Hajnal nevet viselő portál, ahol a közéletben tapasztalható állapotok erőteljes radikális jobboldali kritikája mellett hasonló terjedelemben és meglehetősen hévvel bíralták a Jobbik politikáját is. A Vona Gábor vezette párt hitelét szatirikus, élcelődő írásokkal is igyekeztek aláásni. Mindeközben a pártszervezés is elindult. Kisgergely András 2013 ősze folyamán sikertelenül próbálta kieszközölni a Magyar Hajnal bírósági bejegyzését. A nyilvántartásba vétel elutasítása után az országgyűlési választásokon indulni szándékozó párt a Magyar Hajnal mozgalomhoz ugyancsak kötődő, korábban a MIÉP-ben és a Magyar Nemzeti Frontban is politizáló dunakeszi Szabó Tamás²¹³ segítségével folyamodott. Szabó Tamás pártja, a becsületnapra emlékeztetések szervezőjeként ismert Nemzeti Forradalmi Párt már 2009 óta szerepelt a Pest Megyei Bíróság nyilvántartásában²¹⁴, így – a bejegyzési eljárást kiküszöbölve – utóbbi szervezet nevének megváltoztatásával jogi értelemben is létrejöhetett a Magyar Hajnal Mozgalom Párt. Igaz, a változások törvényszéki átvezetése egészen 2014. január 31-ig váratott magára.²¹⁵ A szervezet székhelye még a 2013. november 9-i közgyűlésen Ózdra, a Damjanich út 18. alá, Kisgergely András lakóhelyi címére került. Az eredetileg a Nemzeti Forradalmi Párt által használt, 2010. július 30-án elfogadott alapszabály – a nyilvántartási adatokon túl – a közgyűlés döntése értelmében teljes egészében változatlan maradt. A Magyar Hajnal vezetése léthatóan nem rendelkezett saját pártszervezési preferenciákkal, működési kereteinek megfelelt a kis, centralizáltan működő pártra méretezett alapszabály.²¹⁶ A legfőbb döntéshozatali szint a rendes tagok összességéből álló, évente legalább egyszer ülésező, hatá-

²¹² Magyar Hajnal néven térnek vissza a kirúgott jobbikosok. 2013. október 29. Origo hírportál, <http://www.origo.hu/itthon/20131029-indul-a-valasztasokon-a-szelsojobbaldali-magyar-hajnal-part.html> (letöltve: 2014. augusztus 6.) (A továbbiakban: Magyar Hajnal néven térnek vissza a kirúgott jobbikosok.) Gárdazúrók: A Magyar Hajnal lehet a Jobbik konkurenciája. 2013. augusztus 29. Népszabadság Online, http://nol.hu/belfold/gardazurok_a_magyar_hajnal_lehet_a_jobbik_konkurenciaja-1409335 (letöltve: 2014. augusztus 24.) Más források szerint a Magyar Hajnal név ötletadója Lenhardt Balázs, az említett összejövétel házigazdája volt.

²¹³ Szabó Tamás az 1998–2002-es parlamenti ciklusban Bognár László MIÉP-képviselő személyi titkáráként, majd 2002–2006-ban a város alpolgármestereként dolgozott. 2009-ben alapította meg a Nemzeti Forradalmi Pártot.

²¹⁴ A Nemzeti Forradalmi Párt (ma: Magyar Hajnal Mozgalom Párt) bírósági iratai (a továbbiakban: Az MHMP bírósági iratai). Budapest Környéki Törvényszék. Pk. 60.414/2009. Bejegyző végzés. 13. Pk. 60.414/2009/4. 2009. november 18. NKE RVGYA 46. fond 950–965. d.

²¹⁵ Az MHMP bírósági iratai. A névváltozást rögzítő végzés. 6. Pk. 60.414/2009/15. 2014. január 31. NKE RVGYA 46. fond 950–965. d.

rozatait a személyi kérdésekben való állásfoglalástól eltekintve nyílt szavazással, egyszerű szótöbbséggel hozó közgyűlés. Az operatív és koordinációs feladatokat ellátó háromtagú (elnök és két alelnök) elnökség mandátuma három évre szólt. Döntési jogköre mindazon kérdésekre kiterjedt, amelyekről az alapszabály és külön jogszabály nem rendelkezett. A párt elnöke Kisgergely András, alelnökei pedig Szabó Tamás és Horka Sándor lettek.

A párt 2013. október 31-én, a budapesti Vértanúk terén tartott hivatalos sajtótájékoztató kereteiben mutatkozott be a nyilvánosságnak. Az elhangzottak szerint magyar, nemzeti, keresztény és szociális alapokon álló mozgalomként határozták meg magukat, amely a választások diktálta kényszerűség miatt, tíz alapító részvételével döntött a párttá alakulás mellett.²¹⁷ Bázist a Jobbik politikájával elégedetlen, kiábrándult radikális hívek mellett a Magyar Gárda párt által „magára hagyott” utódszervezetek támogatóiból és tagságából igyekeztek építeni. A Szegedi Csanád-ügyre adott egyfajta reflexióként a párt a vezetői és képviselőjelöltjei számára előírta, hogy a négy nagyszülőjük nevét, születési helyét és idejét nyilvánosságra hozva adjanak számot felekezeti hovatartozásukról. Ugyanakkor a fentiek számára a büntetett előélet „hazafias cselekedet” esetén nem volt kizáró ok, a korábbi liberális vagy baloldali párttagság viszont igen.²¹⁸

A szervezet november közepén hirdette meg hét pontból álló rövid programját, amely jellegében inkább mozgalmi kiáltványként volt értékelhető. Az erősen xenofób és helyenként fajvédő ideológiák jegyeit mutató, a demokratikus struktúrába való betagozódást átmeneti, kényszer szülte állomásnak tekintő párt a Szabó Albert vezette Magyar Népjóléti Szövetség 1998-as indulása óta a legradikálisabb, országgyűlési választáson magát megmérettető szervezetnek tekinthető. A rövid programban foglaltak szerint a választási fellépésért és a remélt jó szereplésért kapott közpénzt „ingatlan- és földvásárlásra, földosztásra, ételosztásra, munkahelyteremtésre és magyarok jogvédelmére” kívánták fordítani. A multinacionális cégekkel szembeni kiszolgáltatottságot önfenntartó agrárközösségek létrehozásával tervezték csökkenteni. A „mesterséges” államadósság fizetésének felfüggesztését, radikális áfa- és járulékcsoökkentést helyeztek kilátásba. Támogatták a szabad fegyverviselést, harcot hirdettek a „gyarmatosító cionizmus” és a „cigánybűnözés”, valamint a „hasonló

²¹⁶ Az MHMP bírósági iratai. A 2013. november 9-én elfogadott alapszabály. NKE RVGYA 46. fond 950–965. d. A dokumentumban deklarált cél is ugyanaz maradt. Vagyis a nemzeti érdekek következetes képviselete, a nemzeti öntudat erősítése, a hagyományok őrzése és a magyarság történelmének népszerűsítése, valamint a közéletben való tájékozódás elősegítése.

²¹⁷ Tízfős asztaltársaság próbál párttá alakulni Magyar Hajnal néven. 2013. október 31., kuruc.info hírportál, <https://kuruc.info/r/1/119740/> (letöltve: 2014. augusztus 25.)

²¹⁸ Magyar Hajnal: trükkös pártalapítás. 2013. november 22. Népszabadság Online, http://nol.hu/belfold/20131122-a_jobbiknal_is_jobbra-1427831 (letöltve: 2014. augusztus 6.)

hatású” afrikai és muszlim bevándorlás ellen. A „nemzet- és emberellenes demokráciát” elutasították, a közéleti szerepet „a rendszer távlati lebontásának céljával” vállaltak. Szövetséget kerestek a világ „fehér és keresztény közösségeivel”, de a nagyhatalmak közül egyedül Oroszországhoz közeledtek volna. A társszervezetnek és mozgalmi mintának tekintett, erőszakos akcióival hírnevet szerzett görög radikális jobboldali Arany Hajnallal szoros kapcsolatot igyekeztek kiépíteni.²¹⁹ A Magyar Hajnal a közvélemény elé lépésével szinte egy időben politikai karanténba került. Kövér László házelnök vétője nyomán ugyanis már az október 31-i sajtótájékoztatót sem tarthatták meg az eredetileg tervezett helyszínen, vagyis a parlamenti sajtószobában.²²⁰ A józsefvárosi pályaudvarhoz november 23-ra, a „holokausztipar elleni” tiltakozásképp meghirdetett demonstrációjukon pedig – hasonló számú ellentüntetők mellett – mindössze néhány tucatnyian vettek részt.²²¹ A 2014. február 8-ra, a Vérmzőre meghirdetett Becsület napi rendezvényt a budapesti rendőrfőkapitány „szélsőjobboldali és náci eszmék terjesztésének veszélye miatt” betiltotta.²²² Ugyanakkor a szervezet elutasíttósága radikális körökben is jelentős volt. A Jobbik-vezetés a választásokon való indulásukat anyagi haszonszerzési szándéknak minősítette, mivel „az új kampányfinanszírozási rendszert igyekszik kihasználni”.²²³ Több, potenciális szövetségesként számon tartott személy és szervezet támogatása sem maradt tartós. A pártalapítás mellett korábban – fenntartásai ellenére – kiálló Lenhardt Balázssal pénzügyi vita miatt szakadt meg a kapcsolat, Endrésik Zsolt pedig korábban jelezte, hogy nem kíván részt venni a párt szervezésében.²²⁴ Emellett a korábban alapító tagot is delegáló Betyársereg sem vállalt közösséget a szervezettel,²²⁵ de elhatárolódott Györkös

²¹⁹ A Magyar Hajnal rövid programja. 2013. november 19. Magyar Hajnal portál, <http://magyarhajnal.com/a-magyar-hajnal-rovid-program/> (letöltve: 2014. augusztus 25.)

²²⁰ Kövér László betiltotta a Magyar Hajnal bemutató sajtótájékoztatóját, de megtartjuk. 2013. október 30. Magyar Hajnal portál, <http://magyarhajnal.com/kover-betiltotta-a-magyar-hajnal-parlamenti-sajttajat/> (letöltve: 2014. augusztus 25.)

²²¹ Letolt nadrág és minibalhé: harminc fővel tüntettek a józsefvárosi pályaudvarnál. 2014. november 24. Heti Világgazdaság Online, http://hvg.hu/itthon/20131123_Magyar_Hajnal_tuntetes (letöltve: 2014. augusztus 24.)

²²² Orbán betiltotta a Becsület Napját. 2014. január 10. Magyar Hajnal portál, <http://magyarhajnal.com/orban-betiltotta-a-becsulet-napjat-mert-a-magyar-hajnal-a-csaldan-hisz/> (letöltve: 2014. augusztus 25.)

²²³ Magyar Hajnal néven térnek vissza a kirúgott jobbikosok.

²²⁴ Lenhardt Balázs szakított a Magyar Hajnallal – utánajártunk, miért. 2013. november 5. kuruc.info hírportál, <http://kuruc.info/r/2/119950/> (letöltve: 2014. augusztus 6.)

²²⁵ A terrorizmusról tartott előadást a Betyársereg vezetője. 2014. február 10. Huppa.hu hírportál, <http://huppa.hu/a-terrorizmusrol-tartott-eloadast-a-betyarsereg-vezetoje/> (letöltve: 2014. augusztus 24.)

István, az időközben kettészakadt Magyar Nemzeti Arcvonal vezetője is.²²⁶ Az országos listaállításra készülő pártot végül a MIÉP-ben, a Magyar Nemzeti Frontban, majd a Jobbikban alelnökként is politizáló Bíber József Tibor²²⁷ vezette, s az MHM a 2011-es „évjáratú” Magyar Főnix Mozgalom pártban talált választási szövetségesre. A „nacionalisták, szélsőjobbboldaliak és hungaristák” számára nyújtandó „valódi alternatíváról” a szövetkező felek egy Bem rakparti belga sörözőben tájékoztatták a közvéleményt december 10-én.²²⁸

A párt azonban már a nyilvántartásba vételi eljárás során – lényegében – kudarcot vallott. Minthogy a névváltozás határidőig nem került bejegyzésre, a Nemzeti Választási Bizottság 2014. január 30-án elutasította a párt ténylegesen használt nevének, azaz a Magyar Hajnalnak „rövid névként” való használatát. Nemzeti Forradalmi Párt néven azonban végül felléphetett a szervezet.²²⁹ A kedvezőtlen előjelek, a pártot övező elutasítottság és a lényegében csak a saját webes felületre korlátozódó – negatív – kampány után a Magyar Hajnal súlyos vereséget szenvedett a 2014. évi országgyűlési választáson. Az eredetileg felléptetni tervezett huszonzét jelölt közül végül mindössze hárman indulhattak el. A pártelnök, Kisgergely András a Borsod-Abaúj-Zemplén megye 3. számú, Ózd központú választókerületben mindössze 248 szavazatot (0,6%) kapott, az egykor ugyancsak a Jobbikban politizáló Holcman László Tiszaújvárosban (6. sz. vk.) 150 támogató voksot (0,3%) gyűjtött, míg Radányi-Kovács Tamás Vas megyében, a sárvári kerületben (2. sz. vk.) csupán 50 szavazatot (0,1%) kapott.²³⁰ Aligha hallunk erről a pártról a jövőben, nem úgy alapítóiról.

²²⁶ Györkös István MNAS-vezető közleménye. 2013. október 31., <http://www.hidfo.net/2013/10/31/kozlemeny> (letöltve: 2014. augusztus 25.). Az MNA-tagokként aposztrofált Magyar Hajnal Mozgalom Párt alapítói a Györkös-féle vonnallal szakítók közül kerültek ki.

²²⁷ Még Jobbik-vezetőként Bíber József Tibort kapta „pártfeladatként” a roma társadalom helyzetét tematizáló „cigánybűnözés” fogalmának meghonosítását, köztudatba emelését.

²²⁸ Főnix: 16 jelölt az MH-nak. 2014. december 11. Magyar Hajnal portál, <http://magyarhajnal.com/video-belga-sorozoben-folytattaa-magyarhajnal/> (letöltve: 2014. augusztus 26.)

²²⁹ Álnéven, de indulhat a választásokon a Magyar Hajnal. 2014. január 30. Választás 2014. A Hír 24 választási oldala, <http://valasztas2014.hir24.hu/valasztasi-hirek/2014/01/30/alneven-de-indulhat-a-valasztasokon-a-magyar-hajnal/> (letöltve: 2014. augusztus 26.) A választási bizottság állásfoglalása szerint a rövid névnek vagy nyelvtani, vagy logikai kapcsolatban kell állnia a teljes névvel, ez azonban ebben az esetben nem állt fenn.

²³⁰ Az adatok a Nemzeti Választási Iroda honlapjáról származnak, http://www.valasztas.hu/hu/ogvyv2014/861/861_0_index.html (letöltve: 2014. augusztus 26.)

Egyelőre végére értünk a magyarországi jobboldali nemzeti radikális és szélső-jobboldali szervezetek történeti ismertetésének. A történeteknek azonban egyáltalán nincsen vége. Amennyiben tudunk különbségeket tenni, akkor látható, hogy számolnunk kell az extrémista, kirekesztő szubkultúra stabil jelenlétével. Láthatjuk az „új radikalizmus” színrelépését. Ugyanakkor szeretttük volna ezúttal néhol csak felvázolva dokumentálni a „széljobb” három évtizede jellemző töredezettségéből és zártságából is adódó viszonylagos elszigeteltségét, a demokratikus rendszerre való veszélytelenségét. A modernizált nemzeti jobboldali radikális szervezetek – mindenekelőtt a MIÉP és Jobbik – története nem szubkulturális jelenség, hanem a magyar parlamentáris demokrácia történetének egy-egy fontos fejezete.

Melléklet

Jobboldali radikális pártok és mozgalmak Magyarországon, 1988–2014

Szervezet neve	Működésének ideje	Képviselő/vezető neve	Megjegyzések
1. Lelkiismeret' 88 ²	1988/2002–	Kocsis Imre	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
2. Kelet Népe Párt–Kereszténydemokraták	1989–1998	Tamási Frigyes	<i>RVGYA bírósági és sajtóadatok, pártprogram-kötet, pártlexikon-szócikk (pp. 365–366.)</i>
3. Szabadságpárt	1989–1999	Hóka Mihály, Gueth Gyula	<i>Pártprogram-kötet (pp. 706–710.) RVGYA párttörténet (kézirat), pártlexikon-szócikk (pp. 453–454.)</i>
4. Magyar Nemzetiszocialista Akciócsoport, Magyar Nemzeti Arcvonal ¹	1989–1992; 1992–1994, 1995–	Györkös István	<i>RVGYA sajtó- és könyvészeti adatok</i>
5. Magyar Nemzeti Párt	1989–1997	Romhányi László, Balázs István	<i>Pártprogram-kötet (pp. 780–784.), RVGYA párttörténet, szócikk (kézirat), tanulmány (kézirat)</i>
6. Nemzeti Ifjak Egyesülete	1990–	Sneider Tamás	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
7. Keresztény Nemzeti Unió	1989–1994	Balogh Andor	<i>RVGYA pártlexikon-szócikk, párttörténet</i>

8.	Magyarok Nemzeti Szövetsége	1990–1994	Nagy László, Bosnyák Imre, Móré Csaba József	RVGYA párttörténet (kézirat)
9.	Népakarat Párt	1990–2001	Maczó János	RVGYA bírósági dokumentumok, sajtóadatok
10.	Magyar Szabadság Párt	1992–2003	Bozsó Sándor	RVGYA sajtóadatok
11.	Magyar Nemzeti Újjászületés Párt ¹	1992–	Tar Pál	RVGYA sajtóadatok
12.	Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség	1992–	n. a.	RVGYA sajtóadatok
13.	Magyar Igazság és Élet Pártja	1993–	Csurka István, Fenyvessy Zoltán	OGY-almanachok, pártlexikon-szócikk (pp. 394–398.), párttörténet (publikált tanulmány, kézirat); RVGYA bírósági dokumentumok
14.	Magyar Nemzeti Igazságpárt	1993–	Csamangó Ferenc	RVGYA sajtóadatok
15.	Világnemzeti Népuralmista Párt	1993–1995	Szabó Albert	RVGYA bírósági dokumentumok, pártlexikon-szócikk (pp. 465–466.), párttörténet (kézirat)
16.	Magyar Hungarista Mozgalom (magyarországi szervezet)	1994–1995	Ekrem-Kemál György, Györkös István, Szabó Albert	RVGYA sajtó- és könyvészeti adatok
17.	A Magyar Érdek Pártja	1993–2005	Király B. Izabella	OGY-almanachok, pártlexikon-szócikk (p. 334.), párttörténet (kézirat), RVGYA bírósági dokumentumok
18.	Magyar Népjóléti Szövetség	1994–2001	Szabó Albert	RVGYA bírósági dokumentumok, pártlexikon-szócikk (pp. 405–406.), párttörténet (kézirat)
19.	Magyar Nemzetgyűlés	1996–2003	Sokoray László	RVGYA párttörténet és lexikon szócikk (kézirat)
20.	Magyar Nemzeti Szabadságpárt ¹	1998–	Ekrem -Kemál György	RVGYA sajtó- és könyvészeti adatok

21. Észak-magyarországi Hazafias Nemzeti Unió	1999–	Hámori Tibor	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
22. Nemzeti Néppárt	2000–	Szabó Lukács	<i>OGY-almanachok, RVGYA sajtóadatok, párttörténet (kézirat)</i>
23. Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom ²	2001–	Toroczkai László, Zagyva György Gyula	<i>OGY-almanachok, RVGYA sajtóadatok</i>
24. Vér és Becsület Kulturális Egyesület ²	2001–2005	Domokos Endre János	<i>RVGYA sajtó- és könyvészeti adatok</i>
25. Pajzs Szövetség (Pajzs Magyar Nemzeti Érdekvédelmi Párt?)	2003–	Halász József	<i>RVGYA sajtó- és könyvészeti adatok</i>
26. Jobbik Magyarországért Mozgalom Párt	2003–	Kovács Dávid, Vona Gábor	<i>OGY-almanachok, pártlexikon-szócikk (pp. 362–365.), párttörténet (publikált tanulmány, kézirat)</i>
27. Magyar Nemzeti Front	2003–	Schuster Lóránt	<i>RVGYA bírósági dokumentumok, párttörténet (kézirat)</i>
28. Magyar Revizionista Mozgalom ¹	2002–	Budaházy György	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
29. Magyar Jövő Csoport ¹	2004–	Bácsfi Diána	<i>RVGYA sajtó- és könyvészeti adatok</i>
30. Pax Hungarica Mozgalom ¹	2005–	Domokos Endre János	<i>RVGYA sajtó- és könyvészeti adatok</i>
31. Forradalmi Nemzeti Bizottmány	2006–	Tamás Károly, Halász József	<i>RVGYA sajtó- és könyvészeti adatok</i>
32. Magyar Nemzeti Bizottság	2006–	Gonda László	<i>RVGYA sajtó- és könyvészeti adatok</i>
33. Új Demokratikus Koalíció ¹	2007–	Bégány Attila, Molnár Tamás	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
34. Magyar Gárda	2007–2009	Ináncsi József	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
35. Nemzeti Erők Szövetsége ¹	2008–	Ekrem-Kemál György	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
36. Magyarország a Magyaroké Magyar Nemzeti Párt	2008–2011	Kántor József	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
37. Magyar Nemzeti Rend Párt	2008–	Gazdag Ferenc Antal	<i>Bírósági dokumentumok, sajtóadatok</i>

38. Árpád Népe Magyar Nemzeti Párt	2008–	Szatmári Benő Zsolt	<i>Honlapadatok</i>
39. Betyársereg ¹	2008–	Tyirityán Zsolt	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
40. Véderő Honvédei Nemzeti Felszabadító Front Véderő ¹	2008–2011	Eszes Tamás, Porubszky Zsolt	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
41. Hunok Nagy Szövetsége Párt	2009–	Nagy Bálint, Nagy Bálintné	<i>Honlapadatok</i>
42. Nemzeti Munkáspárt	2009–	Fodor Péter	<i>Honlapadatok</i>
43. Új Magyar Gárda ¹	2009–	Mészáros István, Ferenczi Henrik	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
44. Konzervatív '56-os Antibolsevista Szövetség ²	2009–	Porubszky István	<i>Honlapadatok</i>
45. Nemzeti Forradalmi Párt	2009–2013	Szabó Tamás	<i>RVGYA bírósági dokumentumok, honlapadatok</i>
46. Magyar Nemzeti Gárda	2010–	Ináncsi József	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
47. Szebb Jövőért Magyar Önvédelem Egyesület ²	2010–	László Attila Tibor	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
48. Magyar Főnix Mozgalom	2011–	Bíber József Tibor, Kis-Pál Botond	<i>Honlapadatok</i>
49. Kárpát Haza Őrei Mozgalom ¹	2011–	Horka Sándor	<i>RVGYA sajtóadatok</i>
50. Magyar Hajnal Mozgalom Párt	2013–	Kisgergely András	<i>RVGYA sajtóadatok, párttörténet (kézirat)</i>

¹ A bírósági nyilvántartásban nem szerepel.

² A bírósági nyilvántartásban társadalmi szervezetként/egyesületként szerepel(t).

Mellékelt tájékoztató táblázatunkban az 1988 és 2014, tehát a rendszerváltás, illetve az első pártok alakulásától az elmúlt huszonöt évben alakított jobboldali radikális, szélsőjobboldali, sőt betiltott hungarista mozgalmakat, pártokat és szervezeteket vettük lajstromba. A sorszámozásból látszik: félszázat. (Ahogyan az idő és kutatásunk halad, úgy nő a „szélsőjobb” szervezetek száma.) Ha csupán a működési nyitó- és záródátumokat nézzük, teljesen világos a folyamatosság; ha a történeteket olvassuk, még inkább. A kialakított kép csak akkor lesz valóban megbízható, ha a jobbos személyek és kiscsoportok közötti kapcsolathálókat is le tudnánk írni. A táblázat összeállításakor a radikális politikai szervezeteket a legtágabban vettük, a jobboldali konzervatív

eszmekörbe tartozó konzervatív-nemzeti-keresztény szervezetektől a nemzeti radikális pártokon át az „újfasiszta” irányultságú szervezetekig terjedően. A bírósági nyilvántartásokban szereplő, hivatalosan engedélyezett egyesületek és pártok ugyanúgy fellelhetők benne, mint a szervezkedés módja vagy a képviselt eszmék miatt elutasított, mi több, hatóságilag betiltott, valamint a törvényszéki bejegyzést meg sem kísérő, a fennálló jogrendet nyíltan elutasító csoportok. A táblázatban az országos politikai szintén megjelenő, egy-egy esettel, eseménysorral összefüggésben országos figyelmet kapó szervezeteket tüntettük fel. Az inkább csak helyben vagy egy-egy régióban működő, országos szinten csekély befolyással bíró extrémista jobboldali csoportok nem kaptak itt helyet.

Táblázatunk elkészítéséhez elsősorban saját, a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont Jelenkutató Csoport tagjainak alapvetési eredményeit használtuk. De figyelembe vettük más kutatóhelyek, többek között az Athena Intézet gyűjtemény-nyilvántartásában fellelhető adatokat is. A Rendszerváltás Gyűjtemény Archívumba (röviden: RVGYA) rendeztük össze az 1988 nyarától a pártokról és egyéb politizáló szervezetekről módszeresen gyűjtött irat- és egyéb dokumentumanyagot. (Az RVGYA 2011-ben a Jelenkutató Alapítvány adományozásával került a magyar állam tulajdonába, 2012-ben a Nemzeti Közzolgálati Egyetem kezelésébe.) A táblázat megjegyzés oszlopában feltüntettük azokat a nyilvános szakmai kiadványokat is, ahol az adott pártról-szervezetről eredményeket (dokumentumot, programot, történetet) publikáltunk. Az NKE vezetésének szándéka az, hogy a rendezés és kialakítás alatt álló kortárs archívumot az érdeklődők számára 2015 végéig kutathatóvá teszi.

Irodalomjegyzék

Források

A tanulmány elkészítése során jelentős részben a következő archívumra támaszkodtunk: Nemzeti Közzolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont, Rendszerváltás Gyűjtemény Archívuma, Politikatörténeti iratok, 46. fond. Parlamentek, pártok, választások, rendszerváltás története. Nemzeti radikális pártok, 950–965. doboz

A Fővárosi Bíróságon és a Pest Megyei Bíróságon megtalálható pártiratok ügyszámai:

- A Magyar Nemzeti Párt iratai. Fővárosi Bíróság Pk. 60678/1989.
- A Magyar Érdék Pártja iratai. Pest Megyei Bíróság Pk. 62937/1993.
- A Magyar Nemzetgyűlés iratai. Fővárosi Bíróság Pk. 60671/1996.
- A Világnemzeti Népuralmista Párt iratai. Fővárosi Bíróság, Pk. 61063/1993.
- A Magyar Nemzeti Front iratai. Fővárosi Bíróság Pk. 60277/2003. sz.
- A MIEP iratai. Fővárosi Bíróság. 7.Pk.61009/1993.
- A Magyar Népjóléti Szövetség iratai. Fővárosi Bíróság. Pk.61135/1994.
- A Jobbik Magyarországért Mozgalom Párt iratai. Fővárosi Bíróság. Pk.10.655/2003.

A MIÉP–Jobbik a Harmadik Út iratai. Fővárosi Bíróság. Pk.61072/2005.
A Magyar Hajnal Mozgalom Párt iratai. Pest Megyei Bíróság. Pk. 60.414/2009.

Forrásként használt honlapok:

<http://magyarhajnal.com>
www.miep.hu
<http://www.magyarforum.hu>
<http://jobbik.hu>
<http://mmmj.tar.hu> (Király B. Izabella)
<http://barikad.hu>
<http://origo.hu>
<http://hvg.hu>
<http://nol.hu>
<http://mandiner.hu>
<http://kuruc.info>
<http://huppa.hu>
<http://radicalpuzzle.blogspot.hu>
<http://valasztas.hu/>
www.vokscentrum.hu
<http://www.1989.mti.hu>
<http://helyismeret.ekmk.hu>
<http://archiv1988-2005.mti.hu>
<http://www.hetek.hu/>
<http://magyarnarancs.hu/>
<http://www.gondola.hu/>
<http://index.hu>
<http://www.hir24.hu/>

Szakirodalom

- „Adjatok egy jobbik világot”. *Beszélgetések a Jobbik Magyarországért Mozgalomról*. Kovács Dávid, Balczó Zoltán, Molnár Tamás, Nagy Ervin, Tasnádi András, Vona Gábor. Koltay Gábor interjúi. Bp., 2003, Szabad Tér, pp. 5–246.
- A 2010-ben megválasztott Országgyűlés almanachja*. Új sorozat, VI. Főszerk. Marelyin Kiss József, szerk. Horváth Zsolt, Hubai László. Bp., 2012, A Magyar Országgyűlés Kiadása.
- A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2009, Osiris.
- A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991. Tanulmánykötet*. Szerk. Bihari Mihály. Bp., 1992, Kossuth.
- Ablaka Gergely: Egy várakozó reményei és kudarca. A MIÉP 2002. február 24-én, a Köztársaság téren tartott tömegdemonstrációjának politikai pszichológiai vizsgálata. In *Politika pszichológiai tükrében Magyarországon, 1990–2005*. Szerk. Lányi Gusztáv. Bp., 2006, József Attila Műhely, pp. 308–341.
- Az 1990-ben megválasztott Országgyűlés almanachja*. Új sorozat, I. Főszerk. Kiss József, szerk. Horváth Zsolt. Bp., 1992, A Magyar Országgyűlés kiadása.
- Az 1994-ben megválasztott Országgyűlés almanachja*. Új sorozat, II. Főszerk. Kiss József, szerk. Horváth Zsolt, Tari Beáta. Bp., 1996, A Magyar Országgyűlés kiadása.

- Az 1998-ban megválasztott Országgyűlés almanachja. Új sorozat, III. Főszerk. Marelyin Kiss József, szerk. Horváth Zsolt, Hubai László. Bp., 2001, A Magyar Országgyűlés kiadása.
- Balczó Zoltán: *A Jobbik EP-kampánya a résztvevő szemével*. Magyarország politikai évkönyve 2009-ről. Kormányzat, közpolitika, közélet. Szerk. Sándor Péter, Vass László. Bp., 2010, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, pp. 93–94.
- Bartus László: *Jobb magyarok. A szélsőjobb útja a hatalomhoz 1990–2000*. Bp., 2001, a szerző magánkiadása, pp. 5–396.
- Bayer József: Jobboldali populizmus és szélsőjobboldal Kelet-Közép-Európában. *Eszmélet*, 55. 2002., pp. 69–92.
- Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Bp., 2005, Osiris.
- Bozóki András: Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, (1994) 3. sz. pp. 33–68.
- Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002*. Bp., 2003, Századvég.
- Bozóki András – Kriza Borbála: *Pártrendszer és közbeszéd. A félig lojális pártok*. In: *Magyarország politikai évkönyve 2001-ről*. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Bp., 2002, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, I. pp. 288–298.
- Bozóki András – Sükösd Miklós: Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ* (1992), 8. sz. pp. 100–112.
- Csurka 1934–2012. *Havi Magyar Fórum*, XXII. évf., 2014. március, pp. 1–80.
- Csurka István emlékére. *Négy-öt magyar összehajol*. Szerk.: Papolczy Gizella, Kovács Krisztina, Borbély László, Magyar Dániel. Bp., 2012, A Művelt, Tájékozott Emberért Alapítvány, pp. 5–156. (Fotóalbummal 206.)
- Csurka István: *Közép-Európa hó alatt. Esszék, előadások*. New York, 1988, Püski-SMIKK, pp. 7–91.
- Csurka István: *Új magyar önépítés. Politikai írások és előadások*. Bp., 1991, Püski-Magyar Fórum Kiadó.
- Csurka István: *Keserű háttér. Tanulmányok*. Bp., 1993, Magyar Fórum Kiadó.
- Csurka István: *Az áldozat imperializmusa*. Bp., 2004, Magyar Fórum Könyvek, pp. 5–83.
- Dési János: *A magyar szürke 48 árnyalata. Kis politikushatározó Pápai Gábor karikatúráival*. Bp., 2014, Abovo Kiadó, pp. 7–324.
- Domány András: Ilyen többet nem lesz. A 2010-ben választott országgyűlés almanachjáról. *Mozgó Világ* (2012), 12. sz. pp. 51–86.
- Domonkos László: *Csurka*. Bp., 2012, KárpátiaStúdió, pp. 5–236.
- Enyedi Zsolt – Körösi András: *Pártok és pártrendszerek*. 2. jav. kiad., Bp., 2004, Osiris.
- Franka Tibor: *Azok a szép napok*. Bp., 2004, Zsófia Kkt.
- Fricz Tamás: *Pártrendszerek. Nyugat-Európa, Közép-Európa, Magyarország*. Bp., Századvég, 2001.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Bp., 2007, Osiris.
- Hajdú András: A magyar radikális jobboldali képviselők két generációja. (A MIÉP és a Jobbik parlamenti képviselőinek összehasonlítása.) *Politikatudományi Szemle* (2014), 2. sz. pp. 59–86.

- Hajdú F. András: MIÉP: egy nemzeti, szocialista párt. *Mozgó Világ* (2001), 3. sz. pp. 17–29.
- Hajdú F. András: Fidesz–MIÉP: politikai erkölcs vagy politikai célszerűség. *Mozgó Világ* (2002), 1. sz. pp. 42–49.
- Hajdú F. András: *A szélsőjobb médiapolitikája*. 2004, Médiafüzetek 1.
- Hartyányi István – Kovács Zoltán: *Csurka István írásainak bibliográfiája. Az 1954 és 1996 között megjelent művek*. Bp., 1997, Magyar Út Alapítvány.
- Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000. I–III*. Bp., 2001, Napvilág Kiadó.
- Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*. 2. bőv. kiad. Szerk. Feitl István. Bp., 1998, Napvilág Kiadó.
- Juhász Attila: *A Jobbik politikájának szerepe a pártrendszer változásában – különös tekintettel a cigánybűnözés-kampányra. Magyarország politikai évkönyve 2009-ről. Kormányzat, közpolitika, közélet*. Szerk. Sándor Péter, Vass László. Bp., 2010, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, pp. 61–64.
- Juhász Attila – Somogyi Zoltán: *A magyar szélsőjobboldal újjászerveződési kísérlete 2006-ban. Magyarország politikai évkönyve 2006-ról*. Szerk. Sándor Péter, Tolnai Ágnes, Vass László. Bp., 2007, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, II. pp. 1321–1333.
- Karácsony Gergely – Róna Dániel: A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésnek lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle* (2010), 1. sz. pp. 31–63.
- Kern Tamás: MIÉP: a nemzeti radikalizmus vége? Parlamenti választások 2002. In: *Politikai szociológiai körkép*. Szerk. Bóhm Antal, Gázsó Ferenc, Stumpf István, Szoboszlai György. Bp., 2004, MTA Politikai Tudományok Intézete, Századvég, pp. 189–205.
- Király B. Izabella: *Művek*. Bp., 1998, magánkiadás.
- Király B. Izabella: *Visegrád–Mogyoróhegyi 108 pont. A magyar nemzet életének rendezőelvei*. Magánkiadás.
- Kisgyőrik Roland: *Kis pártok a hatalom vonzásában*. In: Magyarország politikai évkönyve 2006-ról. Szerk. Sándor Péter, Tolnai Ágnes, Vass László. Bp., 2007, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, II., pp. 1105–1126.
- Kisgyőrik Roland: *Akik nem adták fel – kis pártok küzdelme a túlélésért*. In: Magyarország politikai évkönyve 2007-ről. Kormányzat, közpolitika, közélet. Szerk. Sándor Péter, Vass László. Bp., 2008, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, I., pp. 135–163.
- Kisgyőrik Roland: *A küzdelem dicsősége – kis pártok két választás között*. In: Magyarország politikai évkönyve 2008-ról. Kormányzat, közpolitika, közélet. Szerk. Sándor Péter, Vass László. Bp., 2009, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, I., pp. 143–168.
- Kisgyőrik Roland: *Az egyiknek sikerül – a Jobbik és a kis pártok 2009-ben*. In: Magyarország politikai évkönyve 2009-ről. Kormányzat, közpolitika, közélet. Szerk. Sándor Péter, Vass László. Bp., 2010, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, pp. 51–55.
- Kiss Balázs: *Tagoltság és világkép. Csurka István politikai írásai*. In: Törésvonalak és érték-választások. Politikatudományi vizsgálatok a mai Magyarországon. Szerk. Balogh István. Bp., 1994, MTA Politikai Tudományok Intézet, pp. 483–515.
- Körösenyi András – Tóth Csaba – Török Gábor: *A magyar politikai rendszer*. 3. átdolg. kiad. Bp., 2007, Osiris.

- Krekó Péter – Molnár Csaba: *A szélsőjobb iránti kereslet növekedése Magyarországon*. In: Magyarország politikai évkönyve 2009-ről. Kormányzat, közpolitika, közélet. Szerk. Sándor Péter, 2010, Vass László. Bp., Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, pp. 57–60.
- Kriza Borbála: *Ellenségediskurzusok. Csurka István retorikája*. In: Gyűlölet és politika. Szerk. Csepeli György, Örkény Antal. Bp., 2002, Minoritás Alapítvány Kisebbség-kutató Intézet, pp. 154–178.
- Machos Csilla: A magyar pártok alapszabályai és szervezeti típusai. *Politikatudományi Szemle* (1999), 1. sz. pp. 23–65.
- Magunkfajták. Morvai Krisztinával beszélget Kovács Zsolt*. Bp., 2008, Kairosz Kiadó, pp. 5–227.
- Magyarországi pártprogramok 1988–1990. Magyarországi pártprogramok IV.* Szerk. M. Kiss József – Vida István. Bp., 2005, ELTE Eötvös Kiadó.
- Marelyin Kiss József – Horváth Zsolt – Ökrösi Dóra – Toldi Lóránt: „Az elfogadhatatlan realitás” pártja. 1. rész: A MIÉP indulása. In: *MTA–ELTE Pártok, Pártrendszer, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve, 2010–2011*. Sorozatszerk. Erdődy Gábor – Gergely Jenő – Vida István. Bp., 2011, MTA–ELTE, pp. 68–109.
- Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Bp., 2012, Jaffa Kiadó, pp. 7–268.
- Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. 2. bőv., átdolg. kiad. Szerk. Földes György, Hubai László. Bp., 1999, Napvilág Kiadó.
- Pesty László: Albert és testvérei. Dokumentumfilm, 1996.
http://www.pestylaszlo.com/filmek_hun.php?video=albertestestverei.flv (letöltve: 2010. június 25.)
- Rába Zita: *A MIÉP átlépte a küszöböt. Parlamenti választások 1998. Politikai szociológiai körkép*. Szerk. Böhm Antal, Gazsó Ferenc, Stumpf István, Szoboszlai György. Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete, 2000, Századvég, pp. 172–179.
- Sárközi Judit: *Kopaszok*. Bp., 1994, Educatio Kiadó.
- Smuk Péter: *Magyar közjog és politika 1989–2011*. A harmadik Magyar Köztársaság alkotmány- és parlamentarizmustörténete. Bp., 2011, Osiris Kiadó.
- Stumpf István: *Pártok és szavazóbázisok. Magyarország politikai évkönyve 1996-ról*. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Bp., 1997, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, pp. 515–531.
- Szabó Máté: Erőszakos kirekesztés avagy multikulturális tolerancia? A szkinheadek idegenellenes erőszaka és a jogvédők mobilizációi Magyarországon a rendszerváltás után. *Politikatudományi Szemle* (1997), 1. sz. pp. 55–97.
- Szabó Máté: Tiltakozások a szociálliberális kormányzat ellen. In: *Rend, hatalom, szabadság*. Szerk. Garadna János. Miskolc, 1999, Miskolci Egyetemi Kiadó, pp. 128–146.
- Szabó Máté: MIÉP, LAÉT, METÉSZ. Változatok a populizmusra Magyarországon a rendszerváltás után (1990–1998). In: *Populizmus*. Bp., 2000. Szerk. Kiss Endre, Molnár János. Bp., 2001, Friedrich Ebert Alapítvány, pp. 39–51.
- Szabó Máté – Páll Kinga – Szabó Andrea: Tüntetési kultúra Budapesten. In: *Ezredvégi értelmezések. Demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról*. Szerk. Simon János. Bp., 2001, Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, pp. 251–282.
- Szócs Zoltán: *A MIÉP genezise*. <http://www.miep.hu/al/parttortenet.html> (letöltve: 2010. április 10.).
- Tamás Pál: *Radikális jobboldali világképek a 2006-os politikai évad kezdetén*. In: Magyarország politikai évkönyve 2006-ról. Szerk. Sándor Péter, Tolnai Ágnes, Vass László.

- Bp., 2007, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, II., pp. 1363–1374.
- Tódor János: Hungaristák. *Mozgó Világ* (1996), 3. sz. pp. 17–31.
- Tőkéczi László: *Magyar Igazság és Élet Pártja. Adatok, számok és szervezet*. In: Magyarország politikai évkönyve 2001-ről. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Bp., 2002, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, I., pp. 245–254.
- Tőkéczi László: *Magyar Igazság és Élet Pártjának jövője*. In: Magyarország politikai évkönyve 2002-ről. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Bp., 2003, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, I., pp. 211–217.
- Tőkéczi László: *A Harmadik Út – a MIÉP és a Jobbik szövetsége*. In: Magyarország politikai évkönyve 2005-ről. Szerk. Sándor Péter, Tolnai Ágnes, Vass László. Bp., 2006, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, pp. 233–237.
- Választási tájékoztató – Kit válasszak, mire szavazzak. (Az 1990. évi magyarországi választási sajtó-kampányban részt vett pártok rövidített programjának gyűjteménye.)* Bp., Pack-Art Nyomdai Kiadó 1990., pp. 55–56.
- Vona Gábor: *Született augusztus 20-án*. Bp., 2011, Magyar Hírek Kiadó, pp. 7–211.
- Vona Gábor: *Fekete bárány, fehér holló*. Bp., 2013, Magyar Hírek Kiadó, pp. 11–266.

MARELYIN KISS JÓZSEF – HORVÁTH ZSOLT – TOLDI LÓRÁNT –
ÖKRÖSI DÓRA

Az „Ébredő Nemzedék” Pártja

A JOBBIK Magyarországért Mozgalom története és politikája (1999–2014)

Az ifjú radikálisok fellépése (1999–2002)

A Jobbik Magyarországért Mozgalom közvetlen elődszervezete, a Jobboldali Ifjúsági Közösség 1999. november végén az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, ötven-hatvan nemzeti-keresztény, konzervatív gondolkodású egyetemi hallgató részvételével alakult.¹ Az alapító fiatalok az eredeti tervek szerint összjobboldali kezdeményezésre gondoltak, amely a jövőendő értelmiség sorai-
ba „beszívároztatja” a nemzeti-keresztény szemléletet. S egy olyan szervezetre, amely minden nemzeti értékrendet képviselő jobboldali párttól (Fidesz, FKGP, MDF, MIÉP) független. („1999 őszén már felmerült, hogy alapítani kellene egy értékelvű ifjúsági szervezetet. Sőt, volt egy kis intermezzo, amikor egyesek a MIÉP befolyását akarták érvényesíteni, de [Kovács] Dávid fenntartotta, hogy nem MIÉP ifjúsági szervezetet kell csinálni, hanem egy összjobboldali társaságot. [...] 1999. december elején én is ott voltam a régi bölcsészkar épületben, amikor megalakultunk.” Hogy a pártoktól független szervezkedésbe fogtak, az valamelyest a jobboldali pártok kritikája is volt, vélekedett egyikük. „Ha 1999-ben lett volna egy olyan nemzeti párt, akkor a Jobbik talán létre sem jön. De semmiképpen nem ér el ekkora sikert.”) A kezdetektől hirdették, hogy a Jobbik nem magyarországi szervezet, hanem magyar szervezet. Az emberek könnyebben belépnek egy független, az útkeresést segítő és támogató szervezetbe, mint egy párt kizárólagossággal járó ifjúsági csoportjába – gondolták, alighanem okkal. Tagjaiknak azonban „elnéztek”, hogy akár párhuzamosan is a hozzájuk legközelebbi pártokban dolgoznak, illetve majd ott folytassák pályájukat. (Aki pedig élete egy későbbi időszakában nem lép be egyik pártba sem, az is részesévé vált egy országos segítő közösségnek.) Tudott dolog volt, hogy Almássy Kornél az MDF-ben, Ko-

¹ Koltay Gábor beszélgetése Kovács Dáviddal, Nagy Ervinnel és Vona Gáborral stb. Bp., 2003., pp. 28–29., p. 152., pp. 216–217. Varró Szilvia: A Jobbik mint harmadik erő. I–II. rész. Egy sörözőben összejöttek, ill. A tiszták. *Magyar Narancs*, 2009. február 5., 12., pp. 10–13., 14–15.; Bartus László: Szkinhedpárt. *Élet és Irodalom*, 2009. augusztus 28., p. 12.

vács Dávid és még jó néhányan a MIÉP-ben, Vona Gábor a Fideszben tag. Nemcsak egységes, hanem elit és erős szervezetben gondolkodtak. Az 1998–2002 közötti ciklusban fellélegeztek, úgy érezték, példát mutatnak, „hogya a jobboldal végre összeálljon”. Az alapítók a „jobbikos ősidőktől” kezdve az egyetemeken és főiskolákon működő, jobbra tartó civilszervezetek legfontosabb feladatának a fiatalság nemzeti-keresztény identitásának erősítését tartották. S azt, „*hogya a mi oldalunkról történelmi okok miatt hiányzó civilháló legalább a mi generációinkban kialakuljon, és megmaradjon*”.² Emellett közösségteremtő táborokat, vándorkonferenciákat, valamint előadásokat és beszélgetéseket szerveztek, főleg a jobboldali világszemléletet képviselő neves közéleti és politikai személyiségekkel. Az első egy-két éves időszak a politikai tájékozódásé volt, politizálásuk a személyi kapcsolataikra épült, vendégeik között volt Dávid Ibolya, Kövér László és Csurka István, a jobboldali pártok első számú vezetői. (Orbán Viktor miniszterelnök soha sem járt a jobbikos fiatalok rendezvényein.) De tartott előadást náluk Járai Judit kormánybiztos, Tőkés László erdélyi püspök-politikus, Lovas István újságíró, Tőkéczy László történész, s sokan mások a hasonló világlátást képviselők köreiből. A jobboldali ifjúsági szervezetek később hivatásos politikussá lett alapítói egyetemi érdekvédelmi posztjaikon kívül jelentős vezető tisztségeket vállaltak országos szintű hallgatói érdekvédelmi szervezetekben, és egyéb fontos ágazati – Gyermek- és Ifjúsági Alapprogram, Magyar Akkreditációs Bizottság, Magyar Ösztöndíj Bizottság, Országos Kredit Tanács – ifjúság- és oktatáspolitikai testületekben.³ Az első Orbán-kormány idején szakpolitikai (külügyi, agrár- és családügyi) műhelycsoportjaik dolgoztak parlamenti albizottságoknak is.⁴ A politikussá válásban nem lebecsülhető tény, hogy a gyermekkoruktól politizáló fiatalok a jobboldali frakciók külső, s nyilván fizetett szakértőiként parlamenti gyakorlatot is szerezhettek a különböző törvényhozási szakmai területeken. Az induló közéleti tervekről a következőképpen számolt be Kovács Dávid: „*Érdekesen alakul-*

² Nagy Ervin, az Országos Választmány elnöke írta (a párt honlapján szerepelt) önéletrajzában az idézett mondatot. (Letöltve: 2009. június 30.) A Jobbik 2003. októberben, 2006. novemberben és 2008. júniusban választott vezetőinek életpályája ma már nem érhető el. Lásd Jobbik iratai NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

³ Az alelnökké választott Vona Gábor meg is jegyezte: „Tisztában voltunk vele, hogy egyenként, Don Quijote-ként semmi értelme a küzdelemnek. Hogy ezt a (nemzeti) gondolatot szervezettséggel is párosítani tudtuk, az a magyarázata, hogy olyan emberek léptek szövetségre, akik hallgatói önkormányzatokban tevékenykedtek az ELTE-n, a Pázmányon, Szegeden, Miskolcon és az ország különféle karain. A hallgatói önkormányzatokról tudni kell, hogy van országos konferenciájuk, ahol a diákvezetők összejönnek és beszélgetnek a hallgatói lét fontos, akár a politikát is érintő kérdéseiről. Ilyenkor természetesen kialakulnak szimpátiák, barátságok. *Ilyen találkozások születtek a Jobbikot is.*” Koltay Gábor beszélgetése Vona Gáborral. I. m., pp. 216–217.

⁴ Németh Anita: A Jobbik rendezné a médiát. *Demokrata*, 2002. május 7., 17. sz. p. 10.; Uő: A Jobbik a médiaegyensúlyért. *Demokrata*, 2002. július 10., 29. sz., p. 14.; Uő: Jobbik Magyarországot! *Demokrata*, 2002. november 29., 45. sz., p. 9.

tak a dolgok az egyetemen. A hallgatói önkormányzatba (...) a többiek tudtom nélkül ajánlottak. A HÖK-ben rájöttem, hogy az aktív fiatalok többsége jobboldali, így kialakult egy jó kis közösség. Az én gondolkozásomat is alakította, (...) s hamar rájöttünk, hogy egy sor kérdésben hasonlóképpen gondolkodunk. Éreztük, hogy valamit csinálni kellene, de úgy, hogy ez összjobboldali kezdeményezés legyen. Az egyetemeken és főiskolákon ez a fajta gondolkodás szervezett formában nem volt jelen, hiszen '90 után ezt tudatosan kiszorították, hogy még véletlenül se foglalkozzon a leendő értelmiség a közélettel, a magyarság sorskérdéseivel. Ezen akartunk változtatni. (...) Ez értelemszerű volt, hogy a fiatalokat természetes környezetükbe kell megszólítani. Ez pedig az egyetem. A két világháború között is volt egy jobboldali diákszervezet, a Turul. Az ott közéleti szerepet vállaló fiatalok, amikor az egyetemet befejezték, a hozzájuk legközelebb álló pártnak politizáltak tovább. Mi is ezt akartuk. (...) Az volt a terv, hogy létrehozunk egy erős jobboldali szervezetet, amely »beszivárogtatja« a jövőendő értelmiség soraiba a jobboldali szemléletet. Sokak számára azért lett vonzó a Jobbik, mert független szervezatként definiálta magát, de nemzeti értékrendet vallott”.⁵

Természetesen a jobboldali hallgatói szervezkedés nem volt kivétel az ezredforduló éveiben a főváros legnagyobb egyetemén. Nagy Ervin szerint az egyetemen (ELTE BTK) „minden politikailag elkötelezett csoport kisebbség. A jobboldal volt a szervezettebb, a Jobbik pedig a legsikeresebb. Ez mérhető számokban is: mind a tagságban, mind a rendezvények számában magasan elől jártunk. Mellettünk az MSZP-s pénzekből létrejött SZESZ (Szocialista Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége) vagy az SZDSZ befolyású LIFT (Liberális Ifjúsági Társaság) sohasem ért el annyit, mint mi. Tehát ennyiben mi voltunk a többség, de ez csak a legnagyobb kisebbséget jelentette. Az egyetemisták nagy része ugyanis közönyös.”⁶ Vona Gábor így emlékezett a játékos és találó névadásra, valamint a „repülőrajtra”: „A Jobbik név a Baloldali Ifjúsági Társaságnak, a BIT-nek egy szójátéka. Volt is egy verzió, hogy JOBBÍT lesz, de aztán a Jobbik mellett döntöttünk. Szerintem jól. Baloldali fiatalok eleve nem keresték ezt a fórumot. A megalakulással közben nagy repülőrajtot vettünk, sok egyetemen azonnal megjelentek a csoportok, megkezdődtek az előadások. 2000 elején megszerveződött egy baloldali egyetemi szervezet is, a Baloldali Egyetemi Kör, a BEK. A Műszaki Egyetemen meghirdetett alakuló ülésükre fél tucat ember ment el, nagyrészt jobbkios kíváncsiskodók. Azóta nem hallottam a BEK-ről. A baloldali fiatalok számára ott volt a BIT, az Új Generáció, jobboldalon meg a pártok ifjúsági szervezetei. Ezek egyike sem tevékenykedett az egyetemen, így széles mozgástér nyílt számunkra.”⁷

S itt időzzünk el egy kicsit, nézzük közelebbről az egyéni és a szervezeti értelemben vett alapítói kört. Feltételezzük, hogy a pártba vezető utak sokat magyaráznak a politika magatartásokból és a működésből. Az eddigi két pártelnök (Kovács Dávid, Vona Gábor) tehát kezdettől fontos szerepet vitt a jobb-

⁵ Koltay Gábor beszélgetése Kovács Dáviddal. I. m., pp. 28–29.

⁶ Koltay Gábor beszélgetése Nagy Ervinnel. I. m., pp. 152–153.

⁷ Koltay Gábor beszélgetése Vona Gáborral. I. m., pp. 219–220.

oldali ifjúsági elődszervezetben. Az eredetileg történelmet hallgató, egy budai értelmiségi családban nevelkedett Kovács Dávid (1976) alig tizennyolc évesen MIÉP-tag, majd pedig 1998-tól ELTE BTK HÖÖK-elnökként politizált, mivel „a többiek” tudta nélkül ajánlották a hallgatói önkormányzatba.⁸ A Csurka Istvánnal is jó személyes kapcsolatokat ápoló Kovács Dávid – akit a párt ifjú reménységeként tartottak számon – 2002-ben a MIÉP színeiben a tatai egyéni választókerületben lett képviselőjelölt és a nemzeti radikális pártlista Komárom-Esztergom megyei vezetője. Kovács Dávid vitathatatlanul a „bölcészkar krémjét” reprezentáló vezető személyiség; *„akkor az ELTE bölcészskari hallgatói önkormányzatának volt az elnöke, nagyon sok embert ismert, voltak közös barátaink. Lejártam egyetemi klubokba, ahol egy kissé furá alaknak tűnhettem a jobboldali környezetvédő párt elméletemmel,”*⁹ amire Dávid felfigyelt. Már nem emlékszem arra, hogy ki volt közös ismerősünk, aki bemutatott. Azonnal kiderült, hogy ő akkor már ismerte az egyik jó barátomat, Baditz Valtert, aki gimnáziumi osztálytársam volt. Egyébként ő is jó barátja Vona Gábornak. Így hárman, Gábor, Valter és jómagam kapcsolódtunk be a Jobbik szervezésébe azzal, hogy útjára indítottuk a Jobbik-hírlevelet. Mi szerkesztettük, írtuk, vittük nyomdába, majd eljuttattuk az olvasókhöz. Komoly munka volt.”¹⁰ A néhány

⁸ A sajtó először igazán 2003-ban, a Fidesz „több mint párt” szlogennel szövetséggé való átszervezésekor, majd értelemszerűen a nyilvános párttá alakulást követően (október–novemberben) figyelt fel másodszer a Jobbikra, illetve a párt vezetőire. A Kovács Dáviddal és másokkal készült interjúkból kiderül a magas nagyszülő–szülői értelmiségi-polgári státus, a politika iránt érdeklődő református lelkész nagypapa, a hatéves külszolgálatban szerzett anyanyelvi szintű angoltudás, a biztos nagycsaládi háttér, a korai (kamaszkori) politikai szocializáció és a radikalizmusra való „némi” hajlam, a természetes nemzeti (MDF) szimpátia, a MIÉP-tagság és képviselőjelöltség, a Csurka István-tisztelet s az író-politikus atyai pártfogása. S akkor még nem említettük a magabizó megjelenést és tárgyalóképességet, a jó fellépéssel együtt járó széles kapcsolatrendszert, a bizalomteremtő külsőt. Végül jól kivehető, hogy a 26 és fél éves, alighanem a valaha volt legfiatalabb magyarországi pártelnök – aki 1976. március 15-én született, s 2002. januárban diplomázott – a hivatásos politikusság mellett készült egy egyetemi oktatói-kutatói, esetleg ügyvédi karrierre is. Miután a politizálás mellett két világháború közötti eszmétörténetet oktatott a Károli Gáspár Református Egyetemen, s a jogra is beiratkozott. Megválasztása után és az uniós népszavazás előtt (2004. június 13.) meglehetősen radikálisan fogalmazott: a meg nem valósult rendszerváltásról, a zsákutcás utunkról; az oroszok helyét átvevő amerikai imperializmusról, az egyre birodalmibb jellegű brüsszeli központról; a multik által földönfutóvá tett lakosságról beszélt, amellyel szemben a Jobbik egy igazságosabb társadalmat és egy élhetőbb országot akar. De nem volt elégedett Magyarország gyalázatos feltételekkel történt uniós csatlakozásával sem, ezért a Jobbik a népszavazás bojkottját ajánlotta, így legalább nem legitimálják a csatlakozási szerződést, amely Magyarország legújabb kori gyarmatosítása, sőt önfeladás, s a kádári örökség tombolása. A Fidesz színeváltozása számukra elfogadhatatlan, a Fidesz fél a jobbikosok nemzeti jövőképétől; a legvéresebb szájú erő (SZDSZ) átállt a baloldalra stb. *„Ha a többi jobboldali párt valóban kormányt akarna váltani, akkor általános sztrájkot és tüntetéseket kellene hirdetni, és nem szavazásra buzdítaná az embereket”* – összegzett az ifjú politikus. (Lásd Franka, 2004., p. 165.; Koltay 2003, pp. 12–49., Lindner–Horváth, HVG-portré, 2003, p. 132.)

évig második ember, a 2010-ben a pártot a törvényhozásba vezető, a budapesti tudományegyetemen történelmet és pszichológiát tanuló, a Keresztény Értelmiségi Szövetség egyetemi szervezetét is elnöklő Vona Gábort (1978) pedig a 2002-es kormányváltást követően, a Fidesz Szövetség a Nemzetért Polgári Körébe maga Orbán Viktor miniszterelnök hívta meg.¹¹ Hiszen úgy tartották számon a Jobbikban, hogy fideszes, a Jobbik-mozgalom elnökségében pedig a vidéket képviselte. Szociografikus élességgel maga is írt az ifjúsági közösség létrejöttéről: „1999 őszén egyik este éppen az Ajtói Dürer sori ELTE Kolégium parányi menzáján eszegettem magamban. Ha jól emlékszem, milánói makarónit (jó kis üzemi fajtát), amikor odalépett mellém Kovács Dávid, aki a Hallgatói Önkormányzat (HÖK) elnöke volt, felettem járt egy évfolyammal. Egy szemináriumról ismerjük egymást. Hallottam már itt-ott, hogy valamit szervezgetnek, így nem lepett meg, hogy ezzel kapcsolatban érdeklődött. Pár mondatot beszélgettünk csak, de aki ismerte Dávidot, tudta, milyen meggyőző ereje van. Így néhány nap múlva ott voltam a ből-

⁹ Nagy Ervin mesélte: „1997-ben lettem egyetemista, és 1998-ban egy jobboldali környezetvédő társaságot szerettem volna alapítani, de sajnos nem volt körülöttem erre fogékony közösség. Egy atomizált közegbe kerültem vidékről, számomra teljesen idegen helyre, nagyon kevés ismerőssel. Elképzelem szerint nemcsak materiális, hanem szellemi környezetvédelemre is szükség van. A magyarság kultúrája mint szellemi környezet, sajnos, ebben az évszázadban is védelemre fog szorulni. Naiv elképzelés volt, hogy Gyöngyösről fölkerülve erre sok embert fogok találni. Nem is találtam. Viszont találkoztam jobboldali értékrendben hívő emberekkel, például Kovács Dáviddal is.”

¹⁰ A vidékről felkerült öntudatos Nagy Ervin ugyancsak elismerően jellemezte Kovács Dávidot, arra is finoman utalva, hogy a HÖK-elnök válogatta össze a Jobbik vezető csapátát, mindenre és mindenkire felfigyelve, ami érdekes, szokatlan, ám „valamire” használható.

¹¹ A Kovács Dávidnál két évvel fiatalabb Vona Gábor ugyancsak jeles napon (1978. augusztus 20.) született egy vidéki, „átlagos” római katolikus családban; mint írja, mindkét ágon paraszti családban, ebből eredeztetve antikommunizmusát. Vidéken élő szülői familiája pártelnök elődje családjánál alacsonyabb státuszú: édesapja (Zázrivecz László) kőműves, édesanyja (Petrinyecz Szerén) tanácsi-önkormányzati alkalmazott a hevesi kisvárosban, Gyöngyösön. Maga tehát elsőgenerációs értelmiségi. (A Vona az eredeti apai ági családnév. Miután nagyapja elesett a második világháborús orosz fronton, nagyanyja újracházasságot kötött Zázrivecz Józseffel, aki házastársa fiúgyermekét is a nevére vette.) Érettségi idején, hős halott nagyapja előtti tisztelete jeléül visszavette az eredeti Vona családnevet. (Ami – az „idegen” hangzású, egyébként szlovák eredetű családnevet olvasva – hivatásos politikusi pályáján talán nem is vált hátrányára. Számára sem az eredeti, sem a váltott név nem okozott semmilyen problémát, sőt maga a váltás sem.) Budapesten 1996 és 2002 szerzett egyszakos történelem diplomát, pszichológusi és római katolikus hittantanári tanulmányait nem fejezte be. A vallással középiskolásként, ifjú felnőttként ismerkedett mélyebben, akkor keresztelkedett s vette fel a többi szentséget. A ferenceseknél látott „tevékeny szeretet híve lett”. 2001-ben belépett a gyöngyösi Fidesz-szervezetbe. 2002–2003-ban a Piarista Gimnáziumban tanított, ekkor a jogra is beiratkozott. Egy év tanítás után a magánvállalkozói világra váltott: egy nyelviskolai évet követően (2006-ban) gazdasági magántársaságoknál lett termékmenedzser alkalmazott; 2010-től főállású országgyűlési képviselő, nem is akármilyen státuszban: nyolcadik éve pártelnök, ötödik éve frakcióvezető. (Közben többször újjáválasztották.) 2003-tól házasságban él, egykori egyetemi évfolyamtársát feleségül véve.

csészkar egyik nagy előadásában, körülbelül 50-60 egyetemistával, akik az ország különféle pontjairól érkeztek (főként HÖK-ös kapcsolatok révén), hogy megalakítsuk az akkori BIT (Baloldali Ifjúsági Társaság, később FIB, ma éppen Societas) ellenfelét, a Jobboldali Ifjúsági Közösséget, a Jobbikot.”¹²

Ugyancsak a hallgatói érdekvédelmi szervezetek és a párt közötti kontinuitást jelezte az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófia szakára beiratkozott Nagy Ervin (1977), aki egyébként 2001-től Kovács Dávidot követte az ifjúsági közösség egyesületelnöki posztján.¹³ Nagy Ervin Vona Gábornak előbb középiskolás ismerőse, majd az ismeretlen és nagy fővárosba feljőve egyetemista barátja. „Középiskolám, a gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium liberális szellemiségű iskola volt, de kisvároshoz képest a tanárok mindent megtettek, hogy minőségi oktatás folyjon. (...) Ebben a közegben nem foglalkoztam a közélettel, a politikával. A család 1989–90-es lelkesedése az én esetemben már a gimnáziumban lelohadt. Csak

¹² Lásd A Jobboldali Ifjúsági Közösségről, pp. 21–23. In: Vona Gábor: Született augusztus 20-án. Bp., Magyar Hírek Kiadó, 2011. pp. 7–231. Kovács Dávidról ismert szakításuk ellenére Vona nagyon is elismerően ír: „Kovács Dávid lett az elnök, aki akkor a MIÉP fiatal üdvöskéjének számított. Jóképű, atletikus, tüzes szemű fiatal volt, igazi vezéralkat. Az alelnök az a Kucsera Tamás Gergely lett, aki a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciájának elnöke volt (mostanában talán az MTA elnöki tanácsadója). Én a kommunikációs bizottság tagja lettem, amelyet egy MDF-es fiú, Huber Krisztián, a BME egyik hallgatói vezetője koordinált. E bizottság tagja volt egyébként Almásy Kornél is, aki később az MDF alelnöke lett, majd dicstelenül távozott Dávid Ibolyával való konfliktusa miatt. Meghatározó ember volt még Petheő Attila, szintén az MDF-ből, aki a határon túli ügyeket vitte, Závodszy Zoltán (a gimnáziumi második tankönyvet író Závodszy Géza fia), Kelemen Kartal (Kelemen András volt MDF-es országgyűlési képviselő fia) és Koltay András (Koltay Gábor filmrendező fia). Nagy Ervinnel – aki szintén gyöngyösi, és évfolyamtársak voltunk a Berze Nagy János Gimnáziumban – hatalmas elánnal vetettük bele magunkat a munkába. Tele voltunk ötletekkel és energiával, szinte mindenhol ott voltunk, mindenben részt vettünk. Néhány hónap múlva a kissé álmos vezetés kénytelen is volt átadni nekünk a helyét, így szinte a kezdetektől kialakult az a hármas, amely aztán a Jobbikot mint ifjúsági szervezetet, később mint pártot is meghatározta. Kovács Dávid a vezető, és mellette két segítője, Nagy Ervin és én. Ehhez a formációhoz csatlakozott nemsokára Szabó Gábor is, aki a MIÉP IT egyik fenegyereke volt, kitűnő szervező, de akkor ezt a tudását még inkább pártjában kamatoztatta.”

¹³ Nagy Ervin (1977. szeptember 1.) ugyancsak Gyöngyösön született, értelmiségi, római katolikus vallású családban. Édesapja agrármérnök, édesanyja óvónő. A biztos családi háttérrel a pár hektáros szőlőbirtok adja. A „Mátra fővárosában” érettségizett Vona Gáborral, egy liberális szellemű középiskolában, a Berze Nagy János gimnáziumban. (Akkor még csak jó ismerősök, később, a budapesti létben lettek igazi barátok.) A budapesti tudományegyetem filozófia szakán diplomázott, *Demokráciakritikák és felfogások* című munkájával. Politikaelméleti másoddiplomás képzést is választott. Készült a doktoranduszi pályára, a politológiai oktatás és kutatás érdekelt. Több hasonló célú és értékeltű civilszervezetben (KÉSZ, Rákóczi Szövetség, Magyarok Világszövetsége, Trianon Társaság, 56-os Világszövetség) is megfordult, tapasztalatokat szerzett, kapcsolatokat tartott, rendezvényeket szervezett és publicisztikákat írt. A Jobbik-hírlevelet szerkesztette, Vona Gáborral közösen. A politikai elitet morálisan alkalmatlannak ítélte. A Jobbik elnökeként elfogadta a pártalapítást, mert a „küzdelemben való erősebb fegyvernek, eszköznek tartotta”. Később Kovács Dávid barátjával távozott a pártból, formálisan a gárdapolitikára való hivatkozással.

az érdekelt, ami körülöttem történt. A középiskolában kiderült, hogy a reál tagozat ellenére humán beállítottságom van, (...) az irodalom mellett a történelem is fontossá vált az életemben, kiváló tanárunknak köszönhetően, Vona Gábor, akivel egy gimnáziumba jártam, szintén csak jókat mondana róla. [Kárpáty István tanár úrról van szó.] [Vona Gábor] humán tagozatra járt, én meg reál tagozatra, de a két osztály fiútanulói együtt voltak testnevelésórán, így ismertük meg egymást már elsőtől kezdve. Tehát régi az ismeretség és a barátság. Ő elsősorban történelmet tanult, már ekkor erre a pályára készült, én pedig a reál tagozatra jártam és az irodalom iránt érdeklődtem. (...) A legjobb gimnáziumi barátomnak ugyan nem mondanám, de jó ismerősöm volt. Az igazi barátság inkább már Budapesten mélyült el. A budapesti életben kerültünk közel egymáshoz. Szóval ez egy jó évtizedes múlttal rendelkező kapcsolat. Fontos, hogy a barátság »intézménye« működjön ebben a globalizálódó társadalomban. A család mellett ez az egyik alapja a közösségeknek, így a nemzetnek is.”¹⁴

Egy másik politikai szocializációs szervezeti vonalat képviselt a Magyar Ifjúsági Nemzetébresztő Kört (MINK) 1996-ban hatodmagával megalapító Szabó Gábor (1979), aki a budai József Attila Gimnázium után ugyancsak a Károli Gáspár Református Egyetem bölcsészkarán lett történelem, majd kommunikáció szakos hallgató.¹⁵ A párt „szürke eminenciásaként” számon tartott, „tipikus jobbikos karriert” befutott jelenlegi pártigazgatóval, Szabó Gáborral ugyanazon az újbudai politikai vonalon mozgó Novák Előd (1980) ugyancsak korán (1996-ban) kezdett szervezett formában politizálni, miután a barátja által vezetett MINK *Ébredő Nemzedék* címen kiadott lapját szerkesztette, majd (tizennyolc évesen) belépett a MIÉP-be. A nemzeti radikálisok ifjúsági tagozatának elnökeként is politizált, míg be nem állt a Csurka István elnök ellen lázadást szítók közé, amiért 2003-ban kizárták. A pártalapítást követően csatlakozott a JMM-hoz; 2008-tól pártalelnök, 2010-től parlamenti képviselő.¹⁶

Az ezredfordulón a Jobboldali Ifjúsági Közösségbe „beiratkozott” Szávay István (1981) soltvadkerti illetőségű evangélikus család gyermekeként a cserkészmozgalom iránt elkötelezetten Kiskunhalason érettségizett, majd az ELTE BTK hallgatója és a hallgatói érdekvédelem kari vezetője három évig, történelem és politológia diplomát is szerzett; ma is parlamenti képviselő, a nemzetpolitikáért felelős pártvezető, 2014-től pártalelnök. Szegedi Csanád

¹⁴ Koltay Gábor beszélgetése Nagy Ervinnel. I. m., pp. 141–143.

¹⁵ Szabó Gábor (1979. november 17.) budai egyéni vállalkozó-alkalmazott családból származik, történelem szakos diplomát szerzett, kommunikáció szakon abszolutóriummal zárt. Pénzügyi tanácsadóként kezdett dolgozni az egyetem után. Azután főhivatású politikus. A MINK 1996-os alapításakor éppen hogy 16 éves; a MIÉP-ből ötéves tagság és munka után 2003-ban kilépett. A *Kapu* című lapban írt történelmi és politikai témájú cikkeket, 2002-től foglalkozik kampányszervezéssel, jelöltállításal, többször volt előbb kerületi, majd országos kampányfőnök. 2003-tól a JMM pártigazgatója, 2009-től választmányi elnök; 2010 és 2014 között országgyűlési képviselő, 2014-től már csak párt-szervezéssel foglalkozik. (2007-ben a Magyar Gárda Hagyományőrző és Kulturális Egyesület alapítója, az egyesület 2009. júliusi feloszlata idején elnöke.)

(1982) egykori miskolci joghallgatót, a budapesti református egyetem bölcsészhallgatóját ugyancsak Kovács Dávid elnök hívta meg az „ősjobbikos körbe” 2002 decemberében, később azután (2006) országos alelnök, 2008-ban Borsod megyei elnök lett. Karrierje a 2009. január 11-i ferencvárosi időközi választáson elért harmadik helyével ívelt fel igazán, júniusban pedig – a pártlista harmadik helyéről – európai parlamenti képviselő helyet szerzett. Egy időben a párt második embereként politizált, majd 2012-ben pályájának gyors véget vetett zsidó származású felmenőinek nyilvánosságra kerülése, amelynek során a JMM történetének legnagyobb belső válsága robbant ki, óriási sajtófigyelem közepette.¹⁷ Talán érdemes megemlíteni, hogy a jobbikos ifjúsági szer-

¹⁶ Novák Előd (1980. április 25.) sokgyermekes – szám szerint öt – budai értelmiségi családba született, édesapja építőmérnök, édesanyja gyermekorvos; szűkszávúnak sem minősíthető önéletrajzaiban mindig hangsúlyozza: egyik nagyapja görög katolikus pap volt. Első politikai akcióját még az általános iskolában szervezte a NATO-csatlakozásról való népszavazás idején. A politikai performanszokhoz mindig nagy kedvet érzett, ez ma is így van. Érettségit tett a Jobbik egykori felleghárának számító XI. kerületben. Felsőfokú tanulmányok helyett ott volt a politika, 18 éves korában belépett a MIÉP mintegy 150 főt számláló újbudai szervezetébe. A parlamenti politizálás idején a MIÉP Ifjúsági Tagozat elnöke. A választási vereség után a MIÉP kudarcából arra a következtetésre jutott, hogy „Csurka István vakvágányra tolja a nemzeti radikalizmust”, ezért a pártelnök leváltásáért szervezkedett. Kizárása után alapítója lett a Jobbik első, XI. kerületi szervezetének. Elfogadta, helyeselte a JMM és MIÉP 2005–2006-os szövetségét. A 2006-os felkelésben komoly nézeteltérésbe keveredett párttársaival, minden tisztségéről lemondott. (Le is fogták a hatóságok, később, 2009-ben a jogtalanságért másfél millió forint kártérítést kapott.) Volt kampányszervező, kreatív csapattag, pártja OVB-küldötte, Szegedi Csanád EP-képviselő sajtófelelős munkatársa, s lett főállású képviselő, sajtófőnök, a „politikusbűnözés” elleni harc elszánt követője. Az ármányok, csalások, jogi vétségek leleplezése a küldetése, mondja. 2008-tól elnökségi tag, 2009-től pártalelnök. „Balhész” közszereplőnek tartják, a demonstratív utcai politizálás híve. Tagadja, hogy szerkesztője lenne a kuruc.info nevű hírportálnak, de levelezője, „akár exkluzív anyagokat küldve”. 2010 és 2014 között félezernél több parlamenti hozzászólásával az egyik csúcstartó. Felesége Dúró Dóra, jelenleg ők alkotják az egyetlen képviselő házaspárt az országgyűlésben.

¹⁷ Szegedi Csanád (1982. szeptember 22.) Miskolcon született és érettségizett, a vidéki (borsodi) bázist jelenítette meg a pártban egy évtizeden keresztül. Joghallgatóként kezdett Miskolcon, majd a Károli folytatta. 1996-tól rendszeres résztvevője a MIÉP-gyűléseknek. 16 éves korától Erdély-járó (Székelyföld, Erdővidék, Gyimes), 2003-ban a Csalámbozó Magyar Kör szervezője, 2002-ben *Magyar Eredetű Keresztnevek Kincsestára* című könyv kiadója. 2006-ban megalapította a Turul márkát és a megélhetést is adó árusítóhelyeket, s ahogy írta, „a Jobbikban végzett politizálás igazán 2005-től vált mindennapjai részévé”. (Akkortól fogta össze a borsodi alapszervezeteket.) Vona Gábor javaslatára lett országos alelnök (2006. november 25.), ugyancsak a pártelnök révén lett 2008. június végén országos elnökhelyettes. 2007. március idusától a „tíz alapító atya” egyikeként a Magyar Gárda alapító-szervezője, a tatárszentgyörgyi Gárda-vonuláson a főszónok. Ugyancsak 2007-ben megalapította a *Bors Vezér Népe* című újságot. A 2009. január 11-i ferencvárosi időközi választáson a Jobbik-áttörés hőse 8,5 százalékos elért eredményével. 2009–2014 között európai parlamenti képviselő, 2012-től már a Jobbikon kívül politizál Brüsszelben.

vezet tagjai között volt Almássy Kornél (1976) műegyetemi építőmérnök hallgató is, aki országos politikai botrányáig az MDF országgyűlési képviselője, innen való kizárásával politikai pályája (átmenetileg vagy végleg) véget ért.¹⁸

A szocialista-liberális kormány hivatalba lépése után a fiatalok már nem önképzőkörökbe jártak, hanem utcai tüntetések szervezésébe fogtak, először talán a Keresztény Értelmiségiek Szövetségével közösen a történelmi egyházakat sértő kormányzati intézkedések ellen. A JIK az ezredforduló első országgyűlési választását követő, addig sohasem tapasztalt hevességű utcai és Erzsébet hídi utócsatározások idején került közérdeklődési körbe. Akkoriban tették közzé első politikai cselekvési tervüket: harcba szállnak a médiaegyensúly kialakításáért. Vagyis műhelycsoportokat, médiafigyelő szolgálatot szerveznek, tervbe véve egy tényeket előállító testület létrehozását, az általános sajtószabadság biztosítása érdekében, illetve a jogi szabályozás változtatása, a közérkölcsök züllése ellen. Ehhez tehát a Nemzeti Sajtótestület részeként „Jobbik Magyarországért!” információs központot működtettek, mobilszámmal és internetes eléréssel.¹⁹ Ami pedig a szervezetalakítást illeti, tudható, hogy a JIK után majd három évvel (2002. szeptember) létrejött a Jobbik Magyarországért

¹⁸ Az ugyancsak JIK-tag Almássy Kornél (1976. augusztus 30.) az egyetemi és országos hallgatói érdekvédelmi politikából kiemelkedett diákcsoport első tagja volt, aki parlamenti mandátumot s vezető párttisztiséget szerzett; 2001–2003 között HÖÖK-elnök, 2002–2004-ben MÖB-delegált. Egyetemi hallgatóként az Országgyűlés oktatási bizottsága külső szakértője. 2002–2003-ban a Gyermek- és Ifjúsági Alapprogram tanácstagja. Politikusi pályája az Ifjúsági Demokrata Fórumon át a Magyar Demokrata Fórumba vezetett, 2002. februártól országos elnökségi és egyben választmányi tag, később alelnök. 2004-től az IDF elnöke, az első európai parlamenti választásokon képviselőjelölt. 2005-től budapesti választmányi elnök, 2006-tól országgyűlési képviselő. 2008-ban a pártelnökkel való (országos figyelmet kapott) konfliktusát követően kizárták a pártból. 2010 után fővárosi tulajdonú gazdasági társaságoknál első számú vezető.

¹⁹ A már idézett *Demokrata* korai (2002-es) híradásaiból a következők derülnek ki a JIK nyilvánosság-felfogásáról, saját működésükről. Miután a rendszerváltozás sajtószabadsága nem párosult a sajtóerkölc kialakulásával, a jogi kontroll gyenge, a szankcionálás hatástalan, a JIK Nemzeti Sajtótestületének (részben hatósági) feladata lenne a bejelentések, panaszok kivizsgálása, a helyreigazítások elrendelése. A testület felállításának ötlete Hámori Ádám egyetemi hallgató fejében született meg, s Nagy Ervin JIK-elnök, Vona Gábor elnökségi tag mellett Thaisz Miklós vezető nyilatkozott a választások utáni médiafigyelő szolgálat első tapasztalatairól. Postafiókjukban (Bp., 1462, Pf. 482, „Jobbik”) s egy hozzá tartozó e-mail címen (kozszoportal@freemail.hu, másutt jobbik-info@freemail.hu), valamint egy telefonvonalon (+36-20)-218-3296 fogadták a bejelentéseket. A JIK maga is tett bejelentéseket az ORTT-hez, többségében az ATV, illetve a TV2 műsoraival foglalkozva. De az RTL Klub, a Népszava és a Népszabadság megfigyelését is elkezdtek, a médiumok körének további bővítését tervezték. A nyilvánosság ellenőrzéséért vívott küzdelmet egyébként a nagyobb kormányzópártnak a közszolgálati televíziót ellenőrző és moderáló akciója váltotta ki. (Alapvetően persze az időközben bekövetkezett kormány-, illetve hatalomváltás.) A JIK szerint a közszolgálati és a kereskedelmi televíziókra ugyanazok a szabályok vonatkoznak. S a „pártfüggetlen” JIK képes ennek a szerepnek a betöltésére.

Mozgalom. A JMM Alapító Tanácsa Kovács Dávidot választotta az egyesületi formában működött mozgalom elnökévé. A frissen alakult mozgalmi szervezethez csatlakozhatott bárki, aki 14. életévét betöltötte. Azonban mégsem „bárki”, mivel a szervezők fenntartottak egy „egészséges zártságot” a „poszt-kommunista téglák” és hitelességüket veszített jobboldali politikusok távoltartására, a „mozgalom” erkölcsi tisztaságának óvására. Ezért Vona Gábor alelnök úgy nyilatkozott, hogy a tömegszervezetté válás nem elsődleges szempont, azonban nem zárta ki a párttá alakulást sem. Addig is, amíg a „párt vagy nem párt” dilemma eldől, tudni kell: „Egy a család, a feladat kettős, de a cél közös.” A cél pedig a baloldali restauráció akadályozása: *„Az 1990 utáni magyar társadalom a kommunista elit hatalomátmentésének és az elcsalt rendszerváltozásnak a terhértől szenved. A jobboldal mind ez idáig nem volt képes saját erejének megszervezésére. Nagy veszélyt jelent az erkölcsi válság, a retorika és a napi politikai gyakorlat szétválása, a belső kritika elnémitása, a személyes felelősség elhárítása és a jobboldali politikai elit szerepváltása, mely képtelen kialakítani a maga véleményformáló körét, és ezáltal kiszolgáltatottá és jelentéktelenné válik. Ebben a helyzetben a Jobbik elnöksége nem látott más megoldást, mint létrehozni egy hiteles, a tabuk döntögetésétől sem visszariadó, erkölcsös és gyakorlatias, modern jobboldali politikát, amely egyszerre képviseli a konzervativizmust, a nemzeti radikalizmust és a keresztényszociális gondolkört.”*²⁰

A Jobbik Ifjúsági Község a rendkívüli helyzetnek megfelelő „kényszerű kitérő”, a direkt politikai szerepvállalás után visszatér az ifjúsági szintérre (folytatódik a zászlógyűjtés, a médiafigyelés). A JIK-ből kinövőők számára – a belső indíttatás és a külső „szelíd erőszak” hatására – alapították a Jobbik Magyarországért Mozgalmat, amely összefogja „a nemzetben gondolkodó, keresztény, konzervatív”, az „aktív politizálást hivatásának tekintő” ifjúsági csoport tagjait, s párbeszédet kezd a hasonlóan gondolkodó idősebb korosztállyal – nyilatkozta Nagy Ervin elnök. Vagyis a JIK-ről levált egy „JMM-re keresztelt, mozgalmas pártcsíra...”²¹ Azután eltelt még egy-másfél év a pártalakítás előkészületeivel.

„(...) minden kritika ellenére, amit az ember megfogalmaz, azért el kell ismerni, hogy az 1998–2002 közötti időszak egyfajta fellélegzés volt. Úgy éreztük, hogy most itt a tér, végre itt a lehetőség. Azért is akartunk összjobboldali szervezetet, hogy egyfajta üzenet legyünk 2002-re, hiszen szükségesnek tartottuk, hogy a jobboldal végre összeálljon. Illúzió maradt. Tragikus volt hallgatni Pokorni Zoltánt a választások után, amikor

²⁰ *Demokrata*, 2002. november 29., 45. sz., p. 9.

²¹ Tallózó, 2003. november 6., pp. 1993–1994. (Eredetileg egy október 31-i, Bódis András által jegyzett *Árt-e jobból a sok?* című *Heti Válasz*-írás utánközlése.) A pártosodási folyamat fontos állomása volt a 2002 szeptemberére létrejött egyesület, amely a Jobbik Magyarországért Mozgalom nevet kapta, s melynek élére Kovács Dávid került. Majd így írt: *„Még az idén befejeződnek a Jobbik Magyarországért Mozgalom (JMM) párttá alakításának előkészületei. Az átalakulásnak új lendületet adott, hogy a múlt héten megszűnt a budapesti XI. kerületi önkormányzat MIÉP-frakciója.”*

a vereség keserősége helyett a 'szélsőséges' párt kiesésének örült. Ez elgondolkodtató volt. A nemzeti radikalizmus nagyobb ellensége a jobbközép erőeknek, mint maga az ellenfél?... Úgy tűnt, hiábavaló volt a munkánk, a sok alapszervezeti program.”²² Az érdekképvi-seletekben edződött, korukhoz képest sok tapasztalatot szerzett diákvezetők a jobboldali pártok 2002-es tavaszi választási vereséget követő „dermedtségére” hivatkozva elérkezettnek látták tehát az időt direkt politikai akciók indítására. Az alapító pártelnök szerint a jobboldal hatalomvesztése akkor „talán még sokkolóbb volt”, mint a nyolc évvel korábbi vereség. „Először haragudtam a világra, az emberekre, de utána hamar ráeszméltem, hogy nem őket kell vádolni, mert mi hibáztuk el. Nem lett volna szabad a magyar társadalmat kiszolgáltatni a médiahatalomnak. Ez a jobboldal történelmi felelőssége, hiszen '90-ben és '98-ban is sok minden változtathattunk volna. Az emberek gondolkodásának megváltoztatása érdekében, a médiában uralkodó érdekviszonyok átalakításért vajmi keveset tettek. (...) Az MDF sem foglalkozott ezzel (...) De a Fidesz nyolc évvel az úgynevezett rendszerváltás után tudhatta volna, mi a teendő. Gyakorlatilag mégsem csinált semmit.”²³

Az általános meglepetést okozó jobboldali vereségtől számított alapítási folyamat fontosabb állomásai így alakultak: belső és külső politikai egyeztetés a parlamenten kívülre került Csurka Istvánnal és az ellenzékbe szorult Orbán Viktorral; az első helyi csoport(ok) indítása, működési szabályzat- és szervezetalkotás, bírósági eljárás elindítása a hivatalos bejegyeztetés érdekében, végül a politikai térben való nyilvános megjelenés és a zászlóbontó gyűlésezés. A nemzeti ifjak fővárosi politikai színrelépéséről elsősorban sajtóközleményeiből értesülhetett a politika iránt érdeklődő szélesebb közönség. Többek között a 2002. július 7-i budapesti Raul Wallenberg parkban tartott holokauszt-megemlékezésen fellépett egyes szónokok hangnemét kifogásolva.²⁴ A megelőző két és fél év alatt tizenkilenc egyetemi és főiskolai jobbközép alapszervezet jött létre, mintegy nyolcszáz taggal. A taglétszám hirtelen kilencszáz főre nőtt, a 2002. áprilisi választások első fordulójának eredményhirdetése után ugrott meg a létszám. Ami érdekes, de érthető.²⁵ A fiatal radikálisok álláspontja szerint a 2002. július 4-i, a Döbrentei térről az Erzsébet hídig jutott tüntetők „csütörtöki forradalmát” s az azt követő további tüntetéseket – legalábbis közvetve – Orbán Viktor robbantotta ki, s miután a rendőrség szétverte a tüntető csoportokat, egyetlen szó nélkül átlépett rajtuk. Ezért a fiatal nemzeti radikálisok „keserű tanulságként” értékelték a tüntetők cserbenhagyását.²⁶

²² Koltay Gábor beszélgetése Kovács Dáviddal. I. m., p. 29.

²³ Koltay Gábor beszélgetése Kovács Dáviddal. I. m., pp. 27–28.

²⁴ „A Jobboldali Ifjúsági Közösség megdöbbentőnek és elfogadhatatlannak tartja a 2002. július 7-i budapesti Raul Wallenberg parkban tartott holokauszt-megemlékezésen fellépő egyes szónokok hangnemét. Domán László főrabbi a »gyilkosok leszármazottait« emlegette, Israel Singer, a Zsidó Világkongresszus elnöke szerint pedig »eljött az idő, hogy az emberek szembenézzenek magukkal a tükörben.«” *Demokrata*, 2002. július 19., 29. sz., p. 14.

Vona Gábor Fidesz-tagként a polgári körök mozgalmából sarjadó jobboldali megújulásban reménykedett.²⁷ „Ezért is vártunk a Jobbik párttá alakításával, hiszen érdeklődve figyeltük, hogy a valóban magával ragadóan gyorsan, sokszínűen és az értékelvűséget is biztosító módon, lelkes, tehetséges, a közélet iránt érdeklődő emberek akaratából szerveződő polgári körök mozgalmá hogyan fog artikulálódni, és egy egységes, nagy folyamba egyesülve fog alulról felfelé ható módon politikaformáló tényezővé válni. Azt tapasztaltuk azonban, hogy a polgári körök mozgalmát visszafogták, takarékra állították. Ennek legegységesebb, vitathatatlan jele, hogy Orbán Viktor nem a mozgalmat, hanem a Fideszt választotta. Igaz, a szavak szintjén, pártjába próbálván integrálni a mozgalmat. De ez a Fidesz teljes vezérkarának átalakítása nélkül értelemeszerűen nem sikerülhetett. Márpedig most ez a helyzet.”²⁸

Mindeközben a parlamentből kiesett MIÉP-vezetés ádáz belharcokba bonyolódott, a sorozatos kizárásokkal a párt darabjaira esett, szétbomlott. (Bár a pártagónia, a szétszéledés jó hosszú ideig, egészen Csurka István 2012-es haláláig eltartott.) Az „erőteljes megoldások” – nyilvános sajtótiltakozások, szervezett utcai tüntetések, esetenként blokádok, sőt, a rendőrséggel való szembeszégülés – politikai rajongói számára mindenféle értelemben szűk tér lett már a Csurka István által fémjelzett párt.²⁹ Kovács Dávid szerint a MIÉP hibák egész sorozatát követte el: „Azokon a területeken, ahol a harsányságot vissza kellett volna fogni, azt nem tette, ahol meg éppen az igazság kérlelhetetlen kimondására lett volna szükség, ott pedig az maradt el. Sokszor azért, hogy minél szalonképebb partner legyen a Fidesz számára. Gondoljunk csak az európai csatlakozásra, amikor Csurka István aláírta a hatpárti szándéknyilatkozatot. A MIÉP egy ilyen lényeges kérdésben lemondott a saját álláspontjáról (...). A Fidesz, kihasználva a MIÉP jóhiszeműségét, egyszerűen elszívta szavazóit. Ez komoly stratégiai hiba volt, mivel a MIÉP-pel szimpatizálók köre öt-hétszáz ezres volt a választások előtt. Az emberek többsége azonban a dön-

²⁵ Varró Szilvia a már idézett hetilap írásában másképpen írta le a történeteket, hogy tudniillik ki kit győzött meg a pártalakulás szükségességéről, ám ezek az apró részletek a történeteket nem érintik. „Budapest, Móricz Zsigmond körtér, Arany Korsó söröző. Itt ült le 2002 májusában, közvetlenül a jobboldal választási veresége után három huszonéves történészhallgató arról vitázni, hogy szükség van-e egy új – saját szóhasználatuk szerint – nemzeti radikális pártra. Vona Gábor azzal érvelt: a Fidesz sose lesz képes a nemzeti értékek hatékony képviseletére, a MIÉP pedig avított és alkalmatlan erre. Az est végére sikerült meggyőznie Kovács Dávidot, a Jobbik Ifjúsági Közösség akkori elnökét és Szabó Gábort. Az év végén egy tóki borospincében már tízen ittak áldomást a Jobbik Magyarország Mozgalom Egyesületre, amely egy év múlva, 2003-ban alakult párttá.” Magyar Narancs, 2009. február 5., 6. sz., p. 10–15.

²⁶ A szélsőjobb alakváltásai. 2003. december 5. 168 óra online, <http://www.168ora.hu/cikk.php?id=1161>. (Letöltve: 2010. október 8. A továbbiakban: A szélsőjobb alakváltásai.)

²⁷ Koltay Gábor beszélgetése Vona Gáborral. I. m., p. 228.

²⁸ Koltay Gábor beszélgetése Tasnádi Andrással. I. m., p. 176.

²⁹ A szélsőjobb alakváltásai.

tő pillanatban azt gondolhatta, a Fideszre kell szavazni, mert nincs lényegi különbség a két párt között. Szintén nagy hiba volt kispórolni a pénzt a kampányból. Ezt saját bőrömön is éreztem. Ez nagy elégedetlenséget váltott ki. A Pannon Rádió adása hiába indult meg, sok embert elriasztott. (...) Nagy hiba volt a bejelentett száz MIÉP-es képviselő visszaléptetése. Ráadásul a MIÉP-elnökség tagjai sem tudtak erről a bejelentésről. Csurka senkivel sem egyeztetett. (...) A választások után volt egy alkalom, amikor elmondhattam fenntartásaimat, de az égvilágon semmi sem történt. A konzekvenciák levonása föl sem merült. Ekkor értettem meg, hogy a MIÉP menthetetlen. A Fideszben sem volt igazán őszinte a változtatás szándéka, és ez a kettő érlelte meg bennünk, hogy akkor valami újat kell létrehozni: párttá kell válnunk.”³⁰

A nyári-őszi-téli eseményeket, a MIÉP-vezetés önvizsgálatának hiányát, Csurka István pártelnök kíméletlen harcmodorát látva Kovács Dávid és társai irány- és lépésváltásra határozták el magukat. A 2002. április és 2003. március közötti küzdelmes hónapok történéseit látva az öregek („elpusztított nemzedék”) helyére lépő egyetemista radikálisoknak most már mindenképpen a pártalapítás mellett „kellett” dönteniük.³¹ A pártalapító szűkebb körnek saját „kétlakiságát” is le kellett küzdenie, belátva, nincsen más, csak a Jobbik. Ahogy fogalmaztak, tudatosabbakká váltak, és az eszközrendszert is megtalálták ebben a szűk egyéves időszakban. A politikai mozgásterük szélesedését szolgálta az Újbudán (XI. kerület) 2003 tavaszán megszűnt önkormányzati MIÉP-frakció. „A XI. kerületben lehetőségünk volt arra, hogy frakciót alakítsunk. Hárman alakítottuk meg a XI. kerületi önkormányzat Jobbik-frakcióját: dr. Mestyanek Ödön, aki az előző (1998–2002-es) ciklusban a MIÉP egyetlen budapesti alpolgármestere volt, dr. Fazekas Róbert, aki a Fideszből lépett át a Jobbikba és én. Ez a frakció lett az új párt első olyan hivatalosan is működő kis csoportja, amely fővárosi kerületi szinten megpróbálta képviselni azt a sokoldalú értékrendet, amelyet megfogalmaztunk és elérendő célként magunk elé tűztünk. Megjegyzem, nagyon szeretem az önkormányzati munkát; az elmúlt ciklusban is önkormányzati képviselő voltam, tehát 1998-tól kezdve immár öt-éves tapasztalatom van. A XI. kerületben 1998–2002 között fideszes polgármester és

³⁰ Koltay Gábor beszélgetése Kovács Dáviddal. I. m., pp. 30–33.

³¹ Jobbik Magyarországért Mozgalom Párt bírósági, Fővárosi Bíróság, Pk. 60836/2003. iratai (A továbbiakban: JMM bírósági iratai). Az első alakuló ülés jegyzőkönyve, 2003. július 10. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d. A hivatkozott dokumentumok másolatait őrzi: Nemzeti Köszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont Rendszerváltás Gyűjtemény Archivuma Politikatörténeti iratok, 46. fond. Parlamentek, pártok, választások, rendszerváltás története. Nemzeti radikális pártok, 950–965. doboz. (A továbbiakban: NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.) A párt bírósági iratainak másolata a 2014. június 26-i dokumentációs állapotot tükrözi. Az „elpusztított nemzedék” egyébként Győri Béla, a MIÉP sokáig befolyásos sajtófőnökének (s egyébként beszerezett belbiztonsági ügynöknek) a találó kifejezése arra a nehéz, politikai-társadalmi fordulatokkal teli generációs útra utal, amelyet saját nemzedéktársaival maga is kénytelen volt bejárni. Ámde a metafora nyilván vonatkozhat a MIÉP pusztulására is.

*jobboldali többségű testület volt, tehát értelemszerűen komoly befolyással voltunk a döntéshozatalra...*³²

Felcsillant tehát egy helyi („politikai átléptetési”) tag- és pozíciógyűjtő technológia a működő jobboldali önkormányzati képviselő-testületek többé-kevésbé békés átalakításával. Nem véletlen tehát az első pártalapítási időpont: 2003. július 10. A jegyzőkönyv szerint tizennégy alapító ifjú egyhangúan kimondta a Jobbik Magyarországért Mozgalom párttá alakulását.³³ A még teljesen vagyontalan szervezet székhelye a XII. kerületi Márvány utca 33. számú ház egy negyedik emeleti lakása.³⁴ Ez a pártosodás szűkebben vett első fázisa. A Nagy Ervin vezette Jobboldali Ifjúsági Közösség „pártfüggetlen” ifjúsági szervezatként a direkt politikai akcióktól vissza kívánt térni a mozgalmi nevelés színterére. Az immár két politikai szervezet a névhasználatban is megállapodott.³⁵ A JMM ideiglenes elnöke Kovács Dávid, két alelnöke Vona Gábor és Nagy Ervin lett. Választottak még etikai, számvizsgáló és mandátumvizsgáló, ügyrendi és összeférhetetlenségi bizottságot, az alapítók közül majdnem mindenki kapott valamilyen vezető tisztséget. A párttá alakulást az ifjú jogászdoktor, Balsai Szabolcs (1976), Balsai István, az Antall-kormány igazságügy-miniszterének idősebb fia hitelesítette, az ő feladata volt a hivatalos bejegyeztetés is. Ami nem ment egyszerűen és könnyen, hiszen a bejegyzést végző Fővárosi Bíróság eljáró bírója alaposan kipreparálta a benyújtott alapsza-

³² Az említett női polgármester, dr. Juhos Katalin „képes volt kézben tartani az öt pártból álló koalíciót és az országban egyedüli fideszes politikusként, ráadásul nő létére vállalta a MIÉP-pel való hivatalos együttműködést és ennek minden hátrányát”. A történetet mesélő Tasnádi András (1976) is református, többgenerációs értelmiségi elit családból származott, édesapja kertészmérnök, édesanyja tanszékvezető egyetemi tanár, professzor. 1994-ben érettségizett a sashegyi Arany János Gimnáziumban, amelynek „felvevő területe” igazi jobboldali környezet volt. A Károli Egyetemen négy évig magyar-történelem szakot végzett, majd jogot kezdett hallgatni. 1994-ben, Kovács Dáviddal együtt belépett a MIÉP-be, mivel „Csurka Istvánnal erősen szimpatizáltak”. (Kováccsal általános iskolai osztálytársak voltak, bizalmas barátok később lettek.) 1998-ban listás kerületi önkormányzati képviselő, sőt frakcióvezető lett. 2000-ben a MIÉP IT elnökévé választották, nevéhez kötődik a Jörg Haider osztrák szabadságpárti politikus melletti szimpátiatüntetés szervezése. 2002-ben a Fidesz kompenzációs listájáról szerzett mandátumot, de a MIÉP-ben folytatta munkáját. Mivel 2003 folyamán megalakult a Jobbik, kilépett a MIÉP-ből, és átlépett a JMM-be. Nevéhez fűződik az első, a XI. kerületi jobbikos önkormányzati frakció megalakítása és vezetése. 2003. október 24-én az egyik pártalelnökké választották. Egyébként budai lakásán alakult meg másodszor is a párt. Lásd Koltay Gábor beszélgetése Tasnádi Andrással. I. m., pp. 182–183.

³³ A JMM bírósági iratai, A Jobbik Magyarországért Mozgalom Párt (első) alakuló ülésének jegyzőkönyve, 2003. július 10. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

³⁴ A JMM bírósági iratai. Székhelyhasználati nyilatkozat, 2003. július 12. NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

³⁵ A JMM bírósági iratai. A Jobbik Magyarországért Mozgalom Párt és a Jobboldali Ifjúsági Közösség névhasználatot illető megállapodása, 2003. augusztus 11. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

bályt: kifogásait 11 pontban s jóval több alpontban foglalta össze. Az egyik legfontosabb kifogás maga a pártnév: a bíróság ragaszkodott a szabatos névadáshoz, mivel „mozgalom nyilvántartásba vételére nincs lehetőség”. Az eljáró bíró szerint a helyes (jogszerű) név tehát: Jobbik Magyarországért Mozgalom-Párt. A bírósági válasziratban rendre kifogásként szerepelt, hogy a mintegy hét és fél oldalas, „vita nélkül elfogadott alapszabály” nem elég pontos. Csak példaként egyet-kettőt a kifogások közül: pártnak csak természetes személy lehet tagja, ha pártoló tag, akkor is; vezetői tisztség alapfeltétele a nagykorúság, a pártfelvételi korhatárt ugyanis 16 évben határozták meg a huszonéves alapítók. Akár tagfelvételtől, akár kizárásról van szó, mindig világos garanciális eljárásokat és jogokat kell adni mindkét eljáró félnek; aztán megjegyezték azt is, hogy „a párt alapító taglétszáma tekintettel ugyanis egyszerűbb szervezeti felépítést kell létrehozni, kerülve a helyi, területi és országos szervezeti formát”. Ajánlott tehát egy egyszerűbb szervezeti struktúrát létrehozni, mivel „a taglétszám növekedése esetén lehetőség van alapszabály-módosítással az ennek megfelelő, bonyolultabb formát megalkotni” – így a személyes konzultációt is felajánló eljáró bíró. A bíróság tehát az alakuló ülés megismétlésére utasította az alapítókat, amelyre október legelején sor is került. A JMMP Kovács Dávid és Vona Gábor irányítása mellett vállalta az erkölcsös és gyakorlatias, a tabudöntögetéstől sem visszariadó, modern, „médiaképes” radikális jobboldali politikát – s az ezzel szükségképpen együtt járó keserves napi politikai csatározásokat.

A már viszonylag tapasztalt politikusnak számító, alelnökké választott Tasnádi András így indokolta a pártalakítás tartalmát: *„Mindenekelőtt szögezzük le: azért döntöttünk az önálló politikai párt létrehozása mellett, mert alapvető nemzetstratégiai, illetve erkölcsi kérdésekben nem tudunk azonosulni a polgári pártok politikájával. Ezt az elhatározásunkat nincs szándékunkban megváltoztatni. A közéleti szerepvállalásra tudatosan készülünk, nem akarunk bezárkózni a magunk világába, gondolatainkat, elképzeléseinket ütköztetni szeretnénk mindazokkal, akik – velünk együtt – úgy gondolják, hogy a balliberális kormány leváltása nem az egyetlen feladatunk 2006-ban. A Medgyessy–Kuncze-kormány eltávolítása a kormányhatalomból szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy végre rend legyen ebben az országban. Ez senki előtt sem lehet kétséges, de azt sem tehetjük meg, hogy programunkból csak azért engedjünk, hogy – úgymond – a jobboldal egységét ne veszélyeztessük. Ha logikusan végiggondoljuk az eddigi jobboldali győzelmek tapasztalatait és a magyar választási rendszer törvényszerűségeit, akkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy csak több pilléren álló jobboldal lehet alkalmas szavazatmaximalizálásra és választási győzelemre. A polgári és nemzeti oldalt nemcsak a hideg választási matematika okán kell markánsan szétválasztanunk. Az MDF szétforgácsolódásához is az vezetett, hogy a nemzeti liberálisokat, illetve a keresztény-nemzeti értékrendhez tartozókat közös akolba próbálta terelni. Tudomásul kell vennünk, a polgári politikálásnak soha nem lesz elsőrendű feladata nemzeti sorskérdéseinkre választ adni vagy éppen egy erkölcsi, morális felemelkedés programját végrehajtani. A polgári politika ennél sokkal praktikusabb, rövidebb távon gondolkodik és alapvetően egyes társadalmi*

csoportok egzisztenciális igényeit célozza meg. A nemzeti-keresztény politizálás ezzel szemben morális alapú problémákat fogalmaz meg (például abortusz), és gondolkodásának horizontjába a nemzet egészének felemelkedését állítja. Nem demonizáljuk a polgári politizálást, de el kell fogadnunk és fel kell mutatnunk, hogy a két irányzat mást és mást tekint a politika céljának. A különböző célok ellenére a két oldal képes lehet az együttműködésre, ideális esetben ki is egészíthetik egymást. A polgári pártok sokkal érzékenyebben reagálnak a közvélemény elvárásaira, a politikai marketing eszközeit sokkal könnyebben érvényesítik a napi döntéshozatalban, ezzel szemben a nemzeti politizálás nehezebb, programjához következetes akar lenni, és megvan az a képessége is, hogy egy jobboldali kormánykoalíció lelkiismerete legyen.”³⁶

„Adjatok egy jobbik világot!” (2003–2004)

A második fázisra 2003. október 2-án került sor, amikor a Fővárosi Bíróság formai észrevételei és az alapszabály sok kifogásolt pontja miatt az alapítók megismételt alakuló „kongresszust” tartottak. Ez az alakulási forduló már sikeres lett. A tizennégy alapító kivétel nélkül elfogadta és az alapidokumentációba átvezette a korábbi bírói javaslatokat, köztük zokszó nélkül – „egyhangúlag, nyílt szavazással” – a legfájóbbat, pártjuk hivatalos rövidített nevét: JMMP. A pártalapítók nevét már csak a történeti emlékezet kedvéért is soroljuk fel: *Balsai Szabolcs dr.*, Kovács Kristóf, Horváth Tibor, Tasnádi András, Somorjai Balázs, *Szabó Gábor*, Papp Dániel, Tuska Tamás, Fári László Márton, *Szávay István*, Fazekas Róbert dr., Kovács Dávid, *Vona Gábor* és Nagy Ervin. (Ma már csak a dőlttel szedett négy alapító neve látszik ismerősnek az egykoriak közül, s mindössze tizenegy év telt el azóta.) A jelenlévők titkos szavazással Kovács Dávidot választották elnökké, a gazdasági alelnök Vona Gábor, az alelnök Nagy Ervin lett.³⁷

A harmadik fázis október 21-én következett, amikor három ismertebb MIÉP-politikussal – Balczó Zoltán alelnök³⁸, Mestyanek Ödön újbudai alpolgármester, Szabó György³⁹ XI. kerületi elnökségi tag – kiegészülve tartottak újabb rendkívül „kongresszust”. A 2003. július 10-i változathoz képest jól megnövelt alapszabály korrekciója, egységes szerkezetbe foglalása és elfogadása volt a feladat. A tömegszervezeti célokat elvető mozgalom vezetése várta a 16. életévüket betöltött, akár hivatásszerűen is politizálni kívánó fiatalokat. Többek között ezért is kellett átformálni korábbi, „szűk baráti körre méretezett” alapszabályukat.⁴⁰ A közben majd harmincoldalasra bővült alapszabály meglepő aprólékossággal (talán helyénvalóbb: pontossággal) szabályozta a tagfelvételi eljárásokat, amelynek lényege, hogy a pártba ugyan „Felvételi kérelemmel”, két darab fényképpel, önéletrajzzal lehet jelentkezni, de kell egy ko-

³⁶ Koltay Gábor beszélgetése Tasnádi Andrásal. I. m., pp. 172–173.

³⁷ A JMM bírósági iratai. A Jobbik megismételt alakuló ülésének jegyzőkönyve, 2003. október 2. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

rábbi tag ajánlása is; a tagjelölt választhat egyéni és szervezeti tagi státus között, vagyis hogy (alap)szervezeten kívül vagy helyi kötelékben kíván vagy tud politizálni. Egyéni tagság esetén a megyei testület, helyi szervezetbe jelentkezés esetén a taggyűlés dönt. Ha sem a helyi, sem a területi szintű testületek nem tudnak dönteni, akkor az országos elnökség elé kerül a felvételi ügy, amely 60 napon belül elbírálja a kérelmet, viszont jogorvoslati lehetőség a továbbiakban nincsen. Ezentúl a szabályzatban a „rendes” tagságon kívül megkülönböztetnek „tiszteletbeli” és „pártoló” tagságot is. Az erkölcsi-politikai „tisztaság” őrzése végett szabályzatszerűen kizártak mindenkit, akinek az állampárti időszak bármely szervezetéhez (ÁVO, ÁVH, BM, MSZMP, Munkás-őrség stb.) köze volt. A jelöltnek el kell fogadnia a pártplatformot: a Jobbik Alapító Nyilatkozatát, a programot és a 12 fejezetre és 201 paragrafusra tagolt alapszabályzatot. S nem utolsósorban végig kell menni a felvételi procedúrán, ami papíron sem látszik könnyűnek. (Érdekes, hogy senkinek nem tűnt fel az „alapszervezet”, a „taggyűlés”, a „kongresszus” kifejezések rendszeridegensége, hiszen ezek is valamikori állampárti kifejezések.) A teljes jogú tagsághoz díjfizetés szükséges, ami nem szokatlan pártregula. A hivatalosan még mindig csak előkészületi eseményen jelent meg először Molnár Tamás, a radikális szolnoki Inconnu Művészcsoporthoz alapítója, valamint Balog Márk Dávid.⁴¹ A pár nap múlva (október 27.) beadott bejegyzési kérelemre mindössze egy nap múlva megszületett a végzés az új politikai pártról. (A bírósági végzés egyébként november 20-án vált jogerőssé.)⁴² Közben – a negyedik fázisban –

³⁸ Balczó Zoltán (1948) evangélikus lelkész családban született Nyíregyházán. A Balczó családnévét öttusa világ- és olimpiai bajnok András bátyja révén mindenki ismerte, szer- te az országban. Papgyerek lévén osztályidegenként végezte iskoláit, végül villamos- mérnöki diplomájával, egy vállalati kitérőt követően, 1975-től főiskolai oktató. Ügyvéd feleségével a Nemzeti Társas Körben kezdett politizálni. A Csurka-dolgozat (1992) ha- tására lépett be az MDF-be, majd a szakadárokkal tartott a MIÉP-be. A MIÉP felemel- kedése idején 1994-től (kilenc éven át) a nemzeti radikális párt elnökségi tagja, fővárosi képviselő, 2002 után is. 1998–2002 között parlamenti képviselő, frakcióvezető-helyet- tes. 2003. februárban lemondott párttagságáról, szeptemberben kilépett pártjából, ok- tóber végén kizárták a MIÉP fővárosi frakciójából, aminek oka október 24-i alelnökké választása volt a Jobbikban. A személyes kapcsolatok a fiatal radikálisok pályakezdéséig nyúlnak vissza, maga hívta fel Csurka István pártelnök figyelmét a jobboldali egyetemi szervezetre. Kovács Dávidot fia révén is ismerhette, hisz a fiatalok együtt, egy szakra jártak az egyetemen, tudta róla, hogy vezető szerepe van az ifjúsági mozgalomban. S vi- szont, Kovács Dávid 7-8 éves közeli ismeretségük, később mély és megbonthatatlan ba- rátságuk után kérte fel az új párt egyik alelnökének. 2010 után visszakerült a képviselői karba, az országgyűlés alelnöke volt, 2014-től uniós képviselőként folytatja.

³⁹ Az alakulási folyamatban jelentős szerepet játszott Szabó György, a párt szürke eminén- ciásának tartott Szabó Gábor későbbi pártigazgató-képviselő édesapja.

⁴⁰ A JMM bírósági iratai. A Jobbik Alapszabálya, 2003. október 2. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

⁴¹ A JMM bírósági iratai. A párt rendkívüli kongresszusának jegyzőkönyve, 2003. október 21. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

került sor a nyilvános zászlóbontó és tagtoborzó nagygyűlésre. 2003. október 24-én a Fővárosi Művelődési Házban – az ötvenhatos forradalom második napján – ünnepi gyűlés keretében szélesebb közönség előtt deklarálta a párttá alakulást a Jobbik Magyarországért Mozgalom. A nyilvános gyűléstől sok új belépőt reméltek. A nagygyűlésen egyebek között részt vett Dobos Attila, a *Nemzetőr* című hetilap főszerkesztője, Koltay Gábor filmrendező, Lovas István újságíró, Siklósi Beatrix televíziós újságíró, Tóth Gy. László közíró és Usztics Mátyás színész, a Nemzeti Kamaraszínház igazgatója, az Inconnu művészcsoport több tagja. A MIÉP kizárt lázadói közül többen – Bognár László, Grespi László, Rozgonyi Ernő – demonstratív módon megjelentek. Senki számára nem volt titok: a Jobbik a Magyar Igazság és Élet Pártja helyére törekszik, de mint október végén elhangzott, „kétségtelen, hogy az eddigi megkeresések főképp polgári körökből, a MIÉP-ből, a KDNP-ből, az MDF-ből és vidéki Fidesz-szervezetekből érkeztek”. A JMM ekkori tagságát ezerkétszáz személyre becsülték.

De a *Heti Válasz* ironikus megjegyzése és a felsorolás szerint megjelentek az „alulfoglalkoztatott jobbszemélyek” is, az egykori rendszerváltó MDF-frakció jelesei (Zacsek Gyula, Zétényi Zsolt, Raffay Ernő, Schamschula György), valamint a Torgyánt váltó kisgazda politikus, Lányi Zsolt. A felszólalók között volt Lovas István újságíró, Tóth Gy. László miniszterelnöki főtanácsadó, Molnár Tamás, valamint Pongrácz Gergely, jelképesen átadva az ötvenhatos szellemiséget. Molnár Tamás a JMM-vezérkar nevében „tett rendet” az elvárások és várakozások ügyében: *„Egyik oldalunkon ott van a verbális radikalizmus, amely harsog, kiabál, asztalt csapkod, szitkozódik, néha dobál is. A másik oldalon ott van egy liberális gyökerű, új hazafias népfront. És a kettő között, a jobboldal centrumában megjelent valami más, valami új (...). Nem akarunk tömegpárttá válni, mi a minőségi új embert, az új erkölcsöt képviseljük.”* Vona Gábor kijelentette: *„Jelen pillanatban nincs erős és hiteles nemzeti pártunk.”* Majd szójátékkal zárta felszólalását: *„Három út áll a magyar társadalom előtt. Áll egy szociálliberális jövőkép. Tudjuk jól, ez a rosszabbik. Áll egy polgári jövőkép – ez a nagyobbik. A harmadik lehetőség: a nemzeti jövőkép – higgyék el, ez lesz a Jobbik.”*

Az ünnepélyes összejövetelen közreadták a párt Alapító Nyilatkozatát.⁴² A máig érvényes, nem hosszú nyilatkozat első és egyben kulcsmondata: *„Ma, 2003-ban még mindig nem történt meg a valódi rendszerváltozás.”* Pár bekezdéssel később még használták a „csonka rendszerváltozás” szóösszetételt is, amelyen

⁴² A JMM bírósági iratai. A 2003. október 28-i bejegyző végzés, 7.Pk.60.836/2003/2. A Fővárosi Bíróság 10.655-ös sorszám alatt jegyezte be a szervezetet. A párt célja: „A polgári társadalom és demokrácia intézményrendszere megszilárdításának támogatása, keresztény-nemzeti értékeket valló állampolgárok politikai képviselete.” A párt székhelye: 1126 Budapest, Márvány u. 33. IV. emelet 1. szám (Tasnádi András lakása). NKE RVGYA 46. fond. 950–965. d.

⁴³ Alapító Nyilatkozat. In Koltay Gábor, i. m., p. 241–246. (Továbbiakban: Alapító Nyilatkozat.)

az állami és közigazgatási működési keretek változását, de a tartalom változatlanságát, a teljesítményt háttérbe szorító régi hálózatos működést értették, különösen a közélet, a nyilvánosság és a kultúra területén. Ahol nincsen természetes és teljesítményalapú szelekció, ott nincsen demokrácia. A politikai rendszer egypólusú, a törvényhozást háttéralkuk vezetik, a kiüresedett, korrumpálódott, gyorsan elhasználódott pártok nem vállalják a magyar érdekek következetes szolgálatát. (S ezzel általános, társadalmi méretű csalódottságot okoztak.) A két nagy politikai oldal csatározása csupán látszat. Az „egypólusú” politikai helyzet a gazdasági háttérhálózat alkuját, az elitek összenövését, képviselik együttszavazását jelenti. A jelenlegi politikai garnitúra behódolt a világot leigázó globalizmusnak, az óriási anyagi forrásokkal rendelkező ultraliberális, nyitott társadalom megvalósításának. A nyilván „burkolt” cél valamennyi tradicionális emberi érték és intézmény – baráti, civil, családi és lakóhelyi közösség, egyház, nemzet – szétzilálása. A szomorú diagnózist követi a tiltakozás.

Az új párt tagjai és vezetői számára elfogadhatatlan, mert nem alapvető szükségszerűség a társadalmi igazságtalanság; lehet a mostaninál igazságosabb társadalmat építeni. Elfogadhatatlan a Jobbik számára a fényévnyi távolság a gazdagok és szegények között, a nemzeti függetlenséget megcsonkító uniós tagság, a magánérdekek politikai kiszolgálása; a nemzetstratégiai kérdések (népességfogyás, cigányság, nemzeti vagyon, környezet) álvitákkal terhelt kezelése; a bűnözést védő jogbiztonság-felfogás; a magyar társadalom általános demográfiai, lelki és egészségügyi leromlása, önpusztítása. Valamennyi stratégiai ügy „tettekért kiált”! Ezen ügyek vállalása jelenti a rendszerváltozás befejezését, az igazságosabb társadalom megteremtését. Ehhez volt szükséges egy értékelvű, konzervatív, módszereiben radikális nemzeti-keresztény párt. A nemzeti identitás és kereszténység egymástól el nem választható fogalmak. Az új radikális jobboldali politika két alappillére a nemzet és az egyház, előbbi a külhoni területekkel, utóbbi a keresztény közösségekkel kiegészítve. (Ugyanis a posztkommunista baloldal szociális érzékenység híján a felső tízezer érdekeit szolgálja, a „liberális gyökerű polgári tömörülés” a nemzeti erők saját szervezeti kereteibe való kényszerítésével a jobboldal monopolizálására törekszik, s még nagyobb baj, hogy nem is képviseli a nemzeti érdekeket számos stratégiai ügyben.) Ahol a keresztény értékelvűség forrása az isteni törvényekbe és az egyetemes emberi értékekbe vetett hit; a konzervatív alapállást az emberi méltóság megőrzése és örökítése jelenti; a mindennapi politizálásban ez a fajta értékelvűség szab határt a kompromisszumkészségnek és -képességnek.

Egy új szemléletű nemzeti pártot csak az ebben az eszmekörben szocializálódott, „büntelen” fiatalok alapíthattak, s ezért döntöttek a „nagypolitika színpadára lépésről” 2002. szeptemberben. Az ifjúsági korosztályi keretekből kilépve kívánják megszólítani az embereket. Együtt kívánnak működni társadalmi szervezetekkel, szakszervezetekkel, nyugdíjas egyesületekkel és a Fidesz által magára hagyott polgári körökkel. A közvetlen (nyilván 2006-os választá-

si) cél a nemzet létére veszélyes „egypólusú kétpártrendszer” megváltoztatása, „a kommunista utódpart és a vele összeforrt szélsőséges liberálisok eltávolítása a kormányzati hatalomból”. A Jobbik Magyarországért Mozgalom parlamenti párt és a jobboldali kormány lelkiismerete kíván lenni, a szegényeket is magában foglaló egész nemzet képviselőjével. A nemzetet (az általánosan uralkodó emberi önzés ellenére) meg kell újíítani, nem egyénenként, nem külön-külön, hanem „csak együtt válhatunk erős tagjává a világnak”. A Jobbik ajánlotta Magyarországnak három feltétele van: erkölcsi megújulás, nemzetben gondolkodás és cselekvés. És a szavahihetőség. A politika és a pártok válságának végét csak a szavak és tettek közötti összhang helyreállításával lehet elérni.

A nagygyűlésen az első hivatalos tisztségviselői gárda is teljessé vált. Az országos választmány elnöke Nagy Ervin lett, az elnökségben Vona Gábor, Balczó Zoltán, Molnár Tamás⁴⁴ és Tasnádi András kapott helyet. Az etikai bizottságba Kovács Kristóf mellett Szabó György és Fári Márton⁴⁵ került be, a számvizsgáló testület tagjai Szávay István, Balogh Márk Dávid és Fazekas Róbert lettek. A nagygyűlés előtti sajtótájékoztatón Kovács Dávid elmondta: az európai uniós választásokon nem indulnak, mert ez elveikkel ellenkezik, sőt, a választókat szavazási bojkottra szólította fel. Mint röviddel későbbi interjújában fogalmazott, „*a Jobbik egy független Magyarországot lát maga előtt, amely úgy*

⁴⁴ Az első, alapító pártelnökség másik „öregje”, Molnár Tamás (1955) Mezőtúron született, mindkét ágon paraszti eredetű családok leszármazottjaként. Kétágú családja református és római katolikus vallású. Az eredetileg mezőhéki, majd városi létre és kuláksorsra kényszerített anyai ági családja nagy szegénységben élt, amiből rá is jutott bőven. „Háromsíkú” – paraszti, polgári, városi-falusi – élete sok tapasztalattal járt. A középiskolát Szolnokon végezte (1974), a Képzőművészeti Főiskolára már sikertelenül felvételizett. Szolnokon maradt. Összesen 34 munkahelye volt, a lázadás lett a fő életformája. Az Inconnu Csoport alapítója (1978, 2002). Másfél száz politikai és kulturális eseményt szervezett a tiltott és tabunak számító nemzeti ünnepek, főleg az ’56-os forradalom köré rendezve. Ellenzéki tanítója és a mintaképe Krassó György. A radikális megoldásokat kedvelő urbánus ellenzéki csoporthoz tartozott, de a Szabad Kezdeményezések Hálózatába nem lépett be. Tetszett neki, „ahogy a Fidesz elfoglalta a jobboldalt”, tetszett a Csurka-féle diagnózis, zseniálisnak tartotta a polgári kör mozgalom meghirdetését, beült a Sajtóklub tagjai közé, a szerveződő fiatalokat emberséges, művelt, olvasott új generációnak tartotta, tisztelte. 2003. október 24. után (pártalelnökként) a civil szerveződések, a tudományos, a kulturális és a médiakapcsolatokat szervezte. Járt az országot, sokat utazott. 2006. november 25-én elindult a pártelnökségért, alulmaradt, s távozott a pártból. 2007-től új párt élén láthatjuk.

⁴⁵ Fári László Márton (1978) Budapesten született. Édesapja mérnök-közgazdász, édesanyja külkereskedelmi üzletkötő. 1996-ban a Károlyi Mihály Közgazdasági és Külkereskedelmi Szakközépiskola és Gimnáziumban érettségizett külkereskedelmi szakirányon. A Károli Gáspár Református Egyetem történelem szakán 2005-ben szerzett diplomát. Két testvére van. Dolgozott oktatóként felsőoktatási intézményben, doktori tanulmányokat folytatott. A JMM alapítója, az etikai bizottság elnöke, valamint a budapesti XII. kerület alapszervezetének elnöke. 2008-ban Kovács Dáviddal és Nagy Ervinnel egyszerre lépett ki a pártból. Jelenleg rendezvényszervező és catering szolgáltató üzletág cégtulajdonosa, vállalkozó.

európai, hogy nem tagja az Uniónak”.⁴⁶ A „megalázó magyar csatlakozás” újragondolását, a szerződésről népszavazás kiírását szorgalmazták. Készültek ellenben a 2006-ban esedékes országgyűlési választásokon való indulásra, de szövetségekötést csak az MSZP–SZDSZ-kormány leváltása érdekében terveztek. Mint elhangzott: a Fidesz minden érdeme mellett pragmatikus liberális pártként csak retorikájában képes a nemzetpolitikai célokat képviselni, a szocialista–liberális kormány pedig tönkretette a gazdaságot, a vidéket, ezért szükség van egy nemzeti-keresztény értékeket radikálisan képviselő erőre. A párttá alakult Jobbik szavazótáborát azok között véli megtalálni, aki az Európai Unióval kapcsolatos népszavazáson nemmel voksoltak, persze a választóknak valamivel kevesebb mint a fele vett részt a szavazásban.⁴⁷ Molnár Tamás pár hónappal később részletesen és szenvedélyesen indokolta meg a közvélemény-kutatással silányított európai uniós választást, amelynek szerinte valódi tétje nincsen. Egyben a június 13-i választással szemben meghirdetett politikai bojkottot nevezte meg a Jobbik elhallgatása okának. Az alelnök egyebek között ezt írta: *„Az elhallgatás szempontjából döntő, hogy a Jobbik keményen betámadta és kritizálta az egész magyar garnitúrát, legyen az jobb vagy baloldali, kimondva annak közös felelősségét a jelenlegi közállapotokért. Kimondta a kimondhatatlant. (...) A teljes csend másik oka, hogy nem indult az uniós parlamenti választásokon azért, mert az nem rólunk szól. Ezzel a gesztussal elkülönült a többi párttól, egyedüli kívülállóként nem vált a bűnös rendszer részévé, sőt a bojkott támogatásával szembehelyezkedett nemcsak a hazai, de a nemzetközi korrupciós, bürokratikus és antidemokratikus politikai folyamatokkal.”*⁴⁸

A már bejegyzett párt vezetői 2004. március közepén tudatták: a Jobbik elköltözött a Semmelweis utcai Magyarok Házából, s a XI. kerületi Villányi út 20/A. szám alatti nagyobb irodahelyiségben rendezkedtek be, amely, mint-hogy a szervezetnek nincs székháza, lényegében pártközpontként funkcionál. Már ekkor úgy tűnt, hogy a Jobbik összetartó és képzett, jól kommunikáló vezérkarának tagjai – Kovács Dávid elnök, Nagy Ervin választmányi elnök, valamint a három alelnök, Balczó Zoltán, a tapasztalt parlamenti képviselő, MIÉP-alelnök, Vona Gábor és Molnár Tamás, a magát „harmadik generációs antikommunistának” valló grafikus – világképük alapján alkalmasak arra, hogy ha nem is konfliktusok nélkül, de elfoglalják a nemzeti radikális jobboldal akár törvényhozási helyét is.⁴⁹

Kovács Dávid erről így mesélt Koltay Gábornak közvetlenül a választást követően: *„Van egyfajta jó értelemben vett hierarchikus szerkezet a Jobbikon belül. Nagyon összetartó elnökségünk van, és abban hiteles egyének vannak. A legmagasabb szintre*

⁴⁶ Franka Tibor, 2004, pp. 163–170.

⁴⁷ *Heti Világgazdaság*, 2003. november 1. p. 112.

⁴⁸ Lásd Molnár Tamás: Európai illúziók alkonya. *Nemzetőr*, 2004. március 31. p. 6.

⁴⁹ A szélsőjobb alakváltásai, i. m.

egyszerűen nem lehet beszivárogni, de az alacsonyabb szintekre is nagyon nehéz. Amennyire csak lehet, az alapszabályunk próbálja kezelni a helyzetet, és gyors fellépést tesz lehetővé azokkal szemben, akik ezt a fajta bomlasztó tevékenységet esetleg kifejtették. A legnagyobb biztosítékot abban látom, hogy a Jobbik döntéshozóit barátság fűzi egymáshoz. Nem a 'történelemalakító' személyek találták meg őket és szervezték egymás mellé, hanem ez egy organikusan kialakult társaság. Ez még Balczó Zoltánra és Molnár Tamásra is igaz. Balczó Zoltánt 7-8 éve ismerem, a barátom. Molnár Tamást nem ismerem olyan régen, de szintén mély a barátságunk. Ez egy kívülről megbonthatatlan szerveződés.”⁵⁰ A más pártoknál jól ismert „mozgalom kontra párt” dilemma itt is megjelent, sőt a névválasztáshoz – „A Jobbik több mint párt, ezért is tartottuk meg nevünkben a mozgalom kifejezést” – a bírósággal szemben is ragaszkodtak. A „mozgalom” kategóriát viszont a bejegyző bíróság nem tudta, valószínűbb, hogy nem akarta értelmezni, ezért a hivatalos elnevezésben szerepelni kellett a „pártnak” is.⁵¹ A kettősséget a már idézett Alapító Nyilatkozatban a következő módon igyekeztek feloldani: „...Pártként is mozgalomnak nevezzük magunkat, mert a hagyományos... keretek szűkösségén túllépve kulturális, szociális, karitatív és értékőrző misszióra is vállalkozunk.”⁵²

A hivatalos vezetőségnek mindenekelőtt az ismertséget kellett növelnie. 2003. november végén a Jobbik Magyarországiért Mozgalom Párt országos keresztállítási akcióval igyekezett felhívni a figyelmet – megfogalmazásuk szerint – a „fogyasztásközpontú, a vásárlási lázat tudatosan gerjesztő, elvilágiasított légkörben” a keresztény értékrendre, a karácsonyi ünnepkör „valódi” tartalmára.⁵³ Szinte kapóra jött a Tilos Rádióban Bajtai Barangó Zoltán, a *Heti Világgazdaság* ittas munkatársa részéről elhangzott, nagy port kavarázó kijelentés, amiért december 25-én közleményben tiltakoztak: „Ma hazánkban egy engedéllyel működő és jelentős állami támogatásban részesített rádióból jött a mondat, amely szerint: »Kiirtanám az összes keresztényt«.”⁵⁴ Egyben közölték, az ünnepek után megteszik a szükséges büntető- és médiajogi lépéseket. A 2004. január 12-i tüntetést a Jobbik és a Rákosmenti Polgári Körök Egyesülése már közösen szervezte, amikor több ezer ember vonult a rádióstúdió elé, azt követelve, hogy az ORTT azonnali hatállyal szüntesse meg az adó műsorszolgáltatási szerződését. A tiltakozó demonstráción felszólalt Lovas István újságíró, Döb-

⁵⁰ Koltay Gábor beszélgetése Kovács Dáviddal. I. m., p. 44.

⁵¹ A JMM bírósági iratai. A bíróság augusztus 29-i végzése, 7.Pk.60836/2003/I.; NKE RVGYA, 46. fond, 950–965. d.

⁵² Alapító Nyilatkozat.

⁵³ Adventi keresztetek. 2003. december 12., Hetek online, www.epa.hu/00800/00804/00302/44631.html (Letöltve: 2010. október 22.)

⁵⁴ Jobbik: az ORTT bontsa fel a Tilos műsorszolgáltatási szerződését. 2003. december 25. Magyar Nemzet Online Archívum, <http://mno.hu/migr/jobik-az-ortt-bontsa-fel-a-tilos-musorszolgaltatasi-szerzodeset-682908>. (Letöltve: 2014. július 12.)

rentei Kornél író és Melocco Miklós szobrászművész is.⁵⁵ A 2004. november 14-i, Szécsényben tartott időközi választáson a párt jelöltje, Franka Tibor újságíró majd négyszázalékos támogatottságát és negyedik helyét⁵⁶ a pártvezetők komoly sikernek könyvelték el. 2005. április 8-án Kovács Dávid pártelnök nyilatkozatában már közel száz alapszervezetről és alig valamivel kevesebb képviselőjelöltjükéről beszélt, hozzátéve, hogy ha a szervezetalakulás töretlen marad, mindenképpen ki tudják állítani a választásokon a nagy pártoktól elvárt 176 egyéni jelöltet. Egyidejűleg a célt is megjelölte, mondván, hogy egy komoly erővel és befolyással bíró országos párthoz legalább három-négyszáz szervezetet kell létrehozni, fontos tehát a folyamatos tagtoborzás. Az önszervezéshez kedvezően alakultak az előjelek. Végül a pártelnök a realitásokkal számot vetve kijelentette, hogy a „Jobbikon belül a szövetségi politika hívei vagyunk”, s március elején két másik kispárttal fogtak össze. A MIÉP akkor még mereven elzárkózott az együttműködéstől, mert mint június 23-i közleményükben tudatták: „*Nem köthető választási szövetség azokkal a Fidesz-holdudvarhoz tartozó, a MIÉP meggyengítése érdekében létrehozott nemzeti radikális pártocskákkal, komoly bázis nélküli civil szervezetekkel, amelyek vezetői és tagjai részben a MIÉP-ből szakadtak ki.*”⁵⁷ Sértettségükön felülkerekedve és nagy meglepetést keltve, röviddel ezután mégis bejelentették: a Jobbik Magyarországért Mozgalom és a MIÉP választási megállapodást kötött.

Egyébként a fiatal radikálisok pártja első ízben – még szövetségesétől függetlenül – hirdetett programot 2005. november második felében, *Független állam, élhető ország, büszke nemzet* címmel.⁵⁸ A „láncreakciószerű összeomlástól fenyegetett” globalizáció közepette született dokumentum sajátos útra kényszerült, ugyanis a MIÉP-pel közös fellépés és kampány során a talán a nagyobb politikai tapasztalatnak és tekintélynek is adózó Kovács Dávid vezette szervezet számos területen a Csurka-párt által már lényegében a 2001-es Kiskátéban

⁵⁵ Atrocitásokba torkollott a Tilos Rádió elleni tüntetés. 2004. január 12. Index hírportál, <http://index.hu/belfold/tilos5791/>. (Letöltve: 2010. október 10.)

⁵⁶ A 2004. november 14-én, a Nógrád megye 3. sz., Szécsény központú egyéni választókerületében rendezett időközi választás jegyzőkönyve. Nemzeti Választási Iroda honlapja, <http://www.nvi.hu/nepszav08/idokhnsz/idokozi/ogy-szecsény.html> (Letöltve: 2014. július 12.)

⁵⁷ Dr. Kovács László MIÉP-elnökhelyettes sajtótájékoztatója. 2005. június 23. A Szent Korona Szövetség honlapja, szkszhu.szksz.com/051012_15.doc (Letöltve: 2014. július 13.)

⁵⁸ Független állam, élhető ország, büszke nemzet. A Jobbik Magyarországért Mozgalom rövid programja. 2005. november 21., <http://harmadikut.gportal.hu/gindex.php?pg=6579496&nid=1266201> (Letöltve: 2010. október 20.) A „független, élhető és büszke” fogalmi hármast a kezdetektől, vagyis a zászlóbontástól kísérte a pártot. Már a 2003. októberi Nagy Ervin-beszédben is szerepelt, <http://jobbik.hu/nagy-ervin-beszede> (letöltve: 2014. augusztus 22.), emellett a 2005 tavaszán a párt zuglói szervezete által hirdetett előadássorozat címében is feltűnt, http://jobbik.hu/rovatok/ajanlo/fuggetlen_allam_buszke_nemzet_elheto_oroszag (letöltve: 2014. augusztus 22.).

megfogalmazott pontoknak engedett teret. A folyamatot persze megkönnyítette és részben magától értetődővé is tette, hogy a nem is olyan rég még részben a MIÉP-ben politizáló pártvezetők nagyban tudtak azonosulni egykori mentoruk világképével.

A program ugyanakkor megmutatta, hogy a Jobbik karakterépítése is túllepett a kezdeti fázison, és képes saját megoldásokkal is előállni. A dokumentum nem is vészett el, sem a radikális párt, sem választók számára, hiszen a szemléletváltás és önállóság politikai deklarációjának is felfogható 2007-es Bethlen Gábor Programtól kezdve számos eleme tűnik fel újra és válik meghatározóvá. A stratégiai fontosságúnak ítélt területek közé került a nemzet fizikai és mentális egészségi állapota, a nemzeti összetartozás, a „komplex értelemben vett tudás (kulturális, szakmai-tudományos képzettség)”, a termőföld, az ivóvízkészlet, a közlekedés és az energetika kérdésköre. Először lett írásba foglalva a Jobbik-specifikus, a Szent Korona-tanra épülő új alaptörvénytervezet, a modern, nyugat-európai jobboldali radikális mozgalmak mintájára a „nagyarányú bevándorlás” megállítása, valamint a Távol-Kelet és az orosz érdekszféra felé való nyitás gondolata. A privatizáció, valamint magyar államadósság és adósságszolgálat ügyében folytatott közpolitika tételes felülvizsgálatát, a stratégiai fontosságú vállalatok állami tulajdonba vételét sürgették. Az ország „valós” gazdasági helyzetéről állami vagyonleltár készítésével kívántak helyzetképet nyerni. Az „igazságos közteherviselés” jegyében a kétkulcsos adórendszert progresszív személyi jövedelemadó-rendszer váltotta volna fel, a „multinacionális cégek és a magyar vállalkozások támogatásának feltételrendszerében” pedig esélyegyenlőséget sürgették. A termőföld megmaradása és „visszakerülése” érdekében törvényi védelmet szorgalmaztak. Az oktatást a nemzeti-keresztény szellemiség jegyében reformálták volna meg. Szükségesnek látták a szakképzési rendszer és a gazdaság összhangjának megteremtését, a liberális oktatáspolitikai jegyében bevezetett kétszintű érettségi vizsga eltörlését. Az egészségügy-átalakítás finanszírozását a magántőke bevonása nélkül is lehetségesnek tartották. Az élelmiszerbiztonsági szabályok szigorítása mellett is síkra szálltak. A gyermekvállalási kedvet a főállású anyaság bevezetésével, valamint a gyermeket nevelő anyák foglalkoztatóinak biztosított kedvezményekkel fokozták volna. Az országgyűlési képviselőség és az önkormányzati tisztség összeférhetetlenségét hirdették. A megítélésük szerint „erkölcsi és törvényességi” szempontokat egyaránt sértő médiumokat kemény intézkedésekkel kell sújtani. Nem támogatták a két országos sugárzású kereskedelmi csatorna 2007-ben lejáró koncessziós szerződésének meghosszabbítását, az írott sajtó ellenőrzésére állami intézményként Nemzeti Sajtófelügyelet felállítását vették tervbe. „Önkéntes, területvédelmi alapon” nemzetőrséget szerveztek volna. A „határon túli nemzetrészek” autonómiaökrékvéseinek „minden lehetséges eszközzel” való támogatását tervezték. Az itt helyet kapott elképzelések közül a 2010-es választások előtt fogalmazták meg programszinten ismét a megújuló energiák felhasználására irányuló beruházások támogatásának, a feldolgo-

zóipart termelők tulajdonába juttatásának, a „Hangya” típusú szövetkezési formák népszerűsítésének, valamint a vasúti közlekedés ismételt előtérbe állításának tervét.

Átmenetek, történetek, választások (2005–2006)

2005 márciusában a Jobbik a Magyar Nemzeti Fronttal⁵⁹ és a „megújuló”, Réti Miklós vezette Független Kisgazdapárttal egyidejűleg megkereste a MIÉP-et is szövetségekötési ajánlatával, mindhiába. A Csurka-párt az év nyarán még agresszív hangú, elutasító közleménnyel felelt a fiatal radikálisok közeledésére, majd – sajtóhírek szerint Körömi Attila egykori Fidesz-, majd Jobbik-tag, független országgyűlési képviselő közvetítésével – a két pártelnök mégis egyeztetésekbe kezdett.⁶⁰ Ennek eredményeképp, 2005. október 7-i sajtóbejelentésük értelmében a két rivális szervezet szövetségre lépett. Viszonyukban – a pártvezetők szerint – a Románia európai uniós csatlakozásának parlamenti ratifikációja során tapasztalt Fidesz-politika jelentette a fordulópontot, ezt követően döntöttek úgy, hogy közösen szegülnek szembe az „egy a tábor, egy a zászló” orbáni doktrínával.⁶¹

A szövetség intézményesített formáját, a „MIÉP–Jobbik, a Harmadik Út” elnevezésű választási pártot⁶² először 2005. november 14-én kísérelték meg bejegyeztetni a Fővárosi Bíróságon.⁶³ Szükségessé vált azonban az első alapszabály korrekciója, így egy hónappal később, december 14-én, 16 alapító tag jelenlétében meg kellett ismételni az alakulást. A társuló szervezetek két-két

⁵⁹ Több, ugyancsak egykori MIÉP-tag, többek között Rozgonyi Ernő, Bognár László és Bíber József Tibor részvételével alakult 2003 márciusában. A Fővárosi Bíróság 2003. áprilisban jegyezte be a pártot. 2004. novemberben Rozgonyi Ernő, Zsiga Dániel (Z. Kárpát Dániel néven országgyűlési képviselő) és Szilágyi György a pártot elhagyva a Jobbikban folytatta a politizálást. A két párt közötti 2005. márciusi kapcsolatfelvételkor már Schuster Lóránt vezette a szervezetet. A Nemzeti Front, miután a karizmatikus radikális politikusok elhagyták – utoljára 2010-ben maga Schuster Lóránt is –, fokozatosan eljelentéktelenedett. A történetet lásd részletesen a Marelyn Kiss József – Horváth Zsolt – Toldi Lóránt – Ökrösi Dóra: *Jobboldali radikális mozgalmak és pártok Magyarországon (1989–2014)* című (jelen Évkönyvben párhuzamosan megjelenő) tanulmányunkban.

⁶⁰ Keretszerződés – nemzeti radikális pártok összefogása. 2005. október 12. *Heti Világgazdaság*, <http://hvg.hu/hvgfriss/2005.41/200541HVGFriss186> (Letöltve: 2014. július 21.)

⁶¹ Gavra Gábor: MIÉP–Jobbik összefogás 2006-ban? 2005. október 4. Hírszerző hírportál, www.hirszerto.hu/cikk/miep-jobbik_osszefogas_2006-ban.4468.html (Letöltve: 2010. október 22.)

⁶² Az új párt megalapítására azért volt szükség, mert a választási szabályok értelmében az 5 százalékos küszöb elérése is elegendőnek bizonyult volna a törvényhozásba jutáshoz, míg pártszövetséggént, közös vagy kapcsolt lista esetén legalább 10 százalékos eredményre lett volna szükség ugyanehhez.

⁶³ A MIÉP–Jobbik a Harmadik Út bírósági iratai. Fővárosi Bíróság, Pk. 61072/2005. Társadalmi szervezet nyilvántartása iránti kérelem, 2005. november 14. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d. (A továbbiakban: Harmadik Út bírósági iratai.)

vezetőjének részvételével, két társelnökkel (Csurka István és Kovács Dávid), valamint két további elnökségi taggal (Fenyvessy Zoltán, Balczó Zoltán) négytagú elnökséget választottak.⁶⁴ A későbbiekben sok viszály tárgyává lett, a „nemzet érdekeinek szolgálatára, a gazdasági felemelkedés előmozdítására, az erkölcsi értékek megőrzésére”, valamint a „politikailag független, gazdaságilag erős Magyarország megteremtésére” létrehozott választási pártot 2005. december 19-én jegyezte be a bíróság.⁶⁵ Székhelye Ferencvárosba, a Ráday utca 32. I. em. 4. szám alá került. A végzést Csurka István külön kérésére 2006. január 26-án jogerősítették.⁶⁶ A kevés tagot számláló tömörülés alapszabályát ugyanakkor a továbbra is lappangó, kölcsönös bizalmatlanság jegyében szigorúra szabták. A parlamenti bejutásban bízva és a központi költségvetési támogatással számolva a felek tartottak attól, hogy egy-egy kivásárolható tag „átállása” esetén hátrányba kerülhetnek, ezért a döntéshozatalt a legtöbb esetben nyílt szavazás útján előálló, négyötödös többséghez és társelnöki hitelesítéshez kötötték.⁶⁷ Aláírási, azaz a szervezet bankszámlája feletti rendelkezési jogot a két elnök együttesen kapott.⁶⁸ Mivel a kis taglétszám miatt a belső árnyok gyorsan módosulhattak volna, új tag felvételére csak az elnökség egyhangú döntésével kerülhetett sor.⁶⁹ A választási pártformáció az eredeti tervek szerint az önkormányzati választásokig maradt volna fenn.

2006. január végére a Réti Miklós és Zsikla Győző vezette kisgazda csoportok csatlakoztak a közös listához, a felek megállapodtak abban is, hogy a választási szavazólapokon a „MIÉP–Jobbik Harmadik Út–Kisgazdák” felirat szerepeljen. Ugyanakkor Mánya Kristóf, aki 1998-tól négy éven át a Fidesz gyöngyösi országgyűlési képviselője volt, a helyi polgári körök támogatását igyekezett megnyerni a harmadikutas listának.⁷⁰ A Magyar Igazság és Élet Pártja február 4-én rendezett XIV. országos gyűlésén egyhangúan elfogadták a Harmadik Út elnevezésű választási együttműködésről szóló határozati javaslatot. A radikálisok négy évvel korábbi magabiztossága is visszatért, ugyanis Kovács Dávid társelnök többek között kijelentette: ezzel a szövetséggel sikerült

⁶⁴ Harmadik Út bírósági iratai. A párt megismételt alakuló ülése. 2005. december 14. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

⁶⁵ Harmadik Út bírósági iratai. Bejegyző végzés, Pk/61072/2005/2., 2005. december 19. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

⁶⁶ Harmadik Út bírósági iratai. Csurka István Fővárosi Bírósághoz intézett levele, 2006. január 26. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

⁶⁷ A Harmadik Út bírósági iratai. A választási párt alapszabálya, 2005. december 14. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d. (A továbbiakban: A Harmadik Út alapszabálya.)

⁶⁸ A Harmadik Út alapszabálya, ill. Bírósági stop Csurka és Kovács Dávid sikkasztásának. 2008. június 16. kuruc.info hírportál, kuruc.info/t/2/26153/ (Letöltve: 2010. október 8.) (A továbbiakban: Bírósági stop, Kuruc.info.)

⁶⁹ Harmadik Út alapszabálya.

⁷⁰ armadik Út – kisgazdák. 2006. január 23. Népszabadság Online, Archivum, <http://nol.hu/archivum/archiv-391599-203883> (Letöltve: 2014. július 23.)

keretet teremteni a rendszerváltás befejezésének, anélkül ugyanis „nem lehet leváltani a most kormányzó koalíciót. És erre a Fideszt is rá kell döbbszteni.” A jobboldali fordulatra legveszélyesebb politikai erőnek a kétgenerációs radikálisok az SZDSZ-t tartották, kijelentve: „ha (...) bekerülnek a parlamentbe, akkor megismétlődik a 2002-es tragédia”.⁷¹ A gyűlés és a kampány másik központi kérdését az EU-csatlakozás gyorsértékelése jelentette, miszerint a magyarok „kisebbségbe kerültek saját hazájukban”, s „szabadon áramlik be Európa minden szennye, mocska”. Csurka István a két nagy párt kampányküzdelmét látszatellentétnek nevezte, ugyanakkor újfent biztosra vette a szabad demokraták kimúlását s a nemzeti radikálisok parlamentbe jutását.⁷² A „harmadik utas” vezetők a kampány során többször nehezményezték, hogy a médiumok nem biztosítottak elegendő nyilvánosságot elképzeléseik megismertetésére.⁷³ 2006. március 21-én a szövetség felállította mind a húsz területi listát, és hatvanhárom fővel az országos listajegyzék is elkészült, amelynek vezetője Csurka István lett.⁷⁴

A 2006-os országgyűlési választásokra a MIÉP nem állt elő új programmal, a fiatal radikálisok ellenben 2005 végén önálló elképzeléscsomaggal jelentkeztek. A közös fellépés elméletben a kettő összefűzésével valósult volna meg, azt mégis inkább a Csurka-párt 2001-es Kiskátéjában megfogalmazottak uralták. A szövetség elkötelezettséget vállalt a kis- és középvállalkozások támogatása mellett, amelyek számára a „globalizmus akadályainak elhárításával” teremtettek volna esélyt a „monopolista és kartellekbe tömörült világvállalatokkal” szemben. Az életszínvonalat az alapvető élelmiszerek árának maximalizálásával és az első lakáshoz jutás alanyi jogúvá tételével, a minimálbér és a nyugdíjak jelentős emelésével tervezték növekedési pályára állítani. A „tömegek nyomorát” a bankok és vezetők megadóztatásával, a javak „igazságos elosztásával” szüntették volna meg. Az állástalanokat a további segélyezés helyett a felállítandó kötelező közmunkarendszerbe terelték volna.

A Jobbik elképzelései inkább szociális és életmódbéli kérdésekben érveltek, ennek jegyében kardoskodtak az „igazságos közteherviselés”, a szociális támogatások emelése, valamint az abortusz szigorítása, a mindennapos testnevelésóra és a káros adalékanyagok élelmiszerekből való száműzése mellett. A MIÉP által éltre hívandó nemzetépítő állam eszményének jegyében kö-

⁷¹ Dávid-csillaggal, kipával kampányol a MIÉP–Jobbik 3. Út, de nem azért. 2006. február 4. Index hírportál, index.hu/politika/belfold/3ut0204 (Letöltve: 2010. október 22.) (A továbbiakban: Dávid-csillaggal, kipával kampányol a MIÉP–Jobbik.)

⁷² Dávid-csillaggal, kipával kampányol a MIÉP–Jobbik.

⁷³ Dávid-csillaggal, kipával kampányol a MIÉP–Jobbik.

⁷⁴ A MIÉP–Jobbik országos listát állított. 2006. március 21. A Jobbik Magyarországért Mozgalom honlapja, http://jobbik.hu/rovatok/politika/a_miep-jobbik_orzasgos_listat_allitott (Letöltve: 2014. július 12.)

zösen szálltak síkra a – jól fizetett tanerők segítségével végrehajtott – oktatás reformért, továbbá a magas színvonalú, ugyancsak megfelelő anyagi elismerésben részesülő dolgozók által működtetett egészségügyi ellátásért. A bürokrácia leépítését ugyancsak zászlajukra tűzték. Egyes stratégiainak tekintett ágazatokban – energetika, vízellátás, gyorsforgalmi úthálózat és tömegközlekedés – visszaállamosítást tartottak szükségesnek.

A nemzetépítő állam a rend államával is egyet jelentett volna, amelyhez erős hadsereg, rendőrség és csendőrség fenntartását tartották szükségesnek. Bizonyos főbenjáró bűncselekmények, például gyilkosság, nagyértékű rablás és csalás esetében időlegesen rögtönítélő bíróságok működését is lehetővé kívánták tenni, a halálbüntetés visszaállításáról pedig népszavazást írtak volna ki.⁷⁵

A 2006. április 9-én rendezett országgyűlési képviselőválasztások azonban a várt biztos siker helyett súlyos vereséggel zárultak. Az újabb áprilisi választási eredménytelenség, sőt bukás – 2,2 százalék (119 ezer szavazat), szemben a bejutást eredményező 1998-as közel 5,5 százalékkal (közel 250 ezer szavazat) – lehangolta a szövetséges pártvezetőket. Ezzel nem tudták teljesíteni legfőbb céljukat, a parlamentbe kerülést, teljesítményükkel messze elmaradtak a MIÉP négy évvel azelőtti eredményétől is. A választási pártszövetség legjobban Heves (3%) és Pest megyében (2,95%), valamint a fővárosban szerepelt (2,9%).⁷⁶ A választási szövetség vezetői sokkal jobb teljesítményre, bejutásra számítottak, annak elmaradásával viszont – mint közleményükben írták – „nem jelenhet meg a politikai döntéshozatal legmagasabb szintjén a Harmadik Út programja, a szöveg alá seperve maradnak az elsikkasztott rendszerváltás kérdései, nem lesz kritikus hang az Európai Unióval szemben, a határon túli magyarság ügye következetes képviselést nélkülül marad”.⁷⁷

Az októberi önkormányzati választások idejére a Jobbik–MIÉP koalíció fel is bomlott. Amint az a Jobbik egyes politikusainak megszólalási lehetőséget biztosító, de a párt hivatalos álláspontjánál számos kérdésben radikálisabb véleményt formáló kuruc.info hírportál egyik írásában megjelent: „Indokolt is volt átlépni a parlamenti választásra kötött Harmadik Út formáción, Csurka István pártjának közelsége ugyanis inkább ártott, mint használt a szervezetnek.”⁷⁸ A választásokon

⁷⁵ Ékszerdrágulást, maffiaüzést is ígérnek a kis pártok. 2006. március 24. Origo hírportál, <http://www.origo.hu/archivum/20060324lakast.html?pid=1> (letöltve: 2014. augusztus 7.), valamint A MIÉP kiskatéja. 2001, http://www.eredetimiép.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=56 (Letöltve: 2014. augusztus 11.)

⁷⁶ Az adatok a Nemzeti Választási Iroda honlapjáról származnak.

⁷⁷ A Jobbik a választásokról. 2006. április 10. A Jobbik Magyarországért Mozgalom honlapja, http://www.jobbik.hu/rovatok/politika/a_jobbik_a_valasztasokrol (Letöltve: 2010. október 25.)

⁷⁸ Jobbikos jelölteket indít a Fidesz. 2006. július 19. kuruc.info hírportál, <http://kuruc.info/r/1/4353/> (Letöltve: 2010. október 22.) (A továbbiakban: Jobbikos jelölteket indít a Fidesz.)

elért támogatottsággal ugyan nem lett parlamenti képviselte a radikálisoknak, ellenben eredményükkel évi mintegy negyvenmillió forintos központi költségvetési támogatáshoz jutottak. Az azonban a Harmadik Úttól csak bonyolult döntési mechanizmus után kerülhetett volna újraelosztásra.

Az előbb gazdasági alelnök, majd pártelnök Vona Gábortól eredő vádak szerint a költségvetési pénzekből alig-alig jutott a pártoknak, a nagyobb rész Csurka István és az időközben a Jobbikból kilépett Kovács Dávid zsebébe vándorolt. Az októberi önkormányzati választások előtt az anyagi természetű konfliktus mellé újabbak is keletkeztek, egyebek mellett a két jobboldali főpolgármester-jelölt – Tarlós István (Fidesz) és Zsinka László (MIÉP) – támogatása körül is kiélesedett az „öregek” és „ifjak” közötti vita,⁷⁹ így a választási párt érdemi tevékenységet nem folytatott. A Jobbik ismét a Fideszhez közeledett, s több helyi megállapodás született egymás jelöltjeinek támogatásáról.

Az állami támogatás elosztása körüli konfliktus a vitán túl az egykori szövetségesek között több (2009–2010-ig húzódó) peres eljárást eredményezett. 2008. júniusban a Fővárosi Bíróság jogszerűtlennek ítélte a Harmadik Út választási pártban fennállott döntési és gazdasági viszonyokat.⁸⁰ Sőt, még abban az évben az Állami Számvevőszék a MIÉP-gazdálkodásban is szabálytalanságokat tárt fel, ennek ellenére a választási szervezet számára ismét folyósították a jogi csatározások tárgyát képező állami támogatást. 2009 elején létrejött a Harmadik Út pártalapítványaként a Magyar Igazságért, a Jobb Magyarországért Alapítvány is, s a huszonötmillió forint költségvetési támogatást már ez a szervezet kapta.⁸¹ A jogerősen 2009. április 3-án bejegyzett alapítvány kuratóriumában az egykori Jobbik-reprezentánsok, Kovács Dávid, Nagy Ervin és Fári Márton, valamint Csurka István, Papolczy Gizella, Medveczky Attila és Mártonffy Máté kapott helyet.⁸² A kizárások és kilépések⁸³ miatt egyébként működésképtelen választási párt 2009. december 21-i közgyűlésekor, a „nem fizető tagok kizárása” után már csak az elnevezés emlékeztetett az egykor szövetségre lépő két szervezetre. A Csurka István feltétlen híveként számon tartott hódmezővásárhelyi orvos, Kovács László váltotta Kovács Dávidot a társel-

⁷⁹ Jobbikos jelölteket indít a Fidesz.

⁸⁰ Bírósági stop, kuruc.info.

⁸¹ Eltűnt MIÉP-iratok. 2009. április 18., http://archivum.hvg.hu/article/200916Eltunt_MIEPiratok.aspx (Letöltve: 2014. augusztus 21.)

⁸² A Magyar Igazságért, a Jobb Magyarországért Alapítvány nyilvántartási adatai. Fővárosi Törvényszék, Pk. 60133/2009.ügysz., Bejegyző végzés, Pk.60133/2009/2., 2009. április 3. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

⁸³ Bírósági stop, kuruc.info. Csurka Istvánnal a MIÉP-en belül 2007–2008 fordulóján konfliktusba kerülő Zsinka László és társai a választási formációban is szembefordultak a pártelnökkel, emellett a Jobbik-delegáltak közül 2007 tavaszán Bégány Attila és Molnár Tamás Új Demokratikus Koalíció néven új pártot szervezett, így a Harmadik Útból is távozott.

női székben, a korábbi döntését megerősítve pedig a választási szereplésért beérkező állami támogatás 70 százalékát a Győri Béla MIÉP-szövívő képviselte Ady Endre Sajtó Alapítvány számlájára irányították. Ezzel Csurka István csaknem abszolút rendelkezést nyert a pártot illető további állami támogatások felhasználása felett.

A központi költségvetési támogatás elapadása és Csurka István 2012-es halála után már csak jogi értelemben létező – az elmúlt két választáson jelöltet nem állító – szervezet megszüntetésére irányuló bírósági eljárás 2014 tavaszán megkezdődött.⁸⁴

A barikádokon – 2006 forró ősze

A 2006. szeptember–októberi politikai válság és utcai zavargások nehezen áttekinthető első napjai után bejelentették a Magyar Nemzeti Bizottság 2006 megalakulását. Az egységtestület vezetői közé került a radikális párt alelnöke, Molnár Tamás is, aki egyebek között koporsót helyezett el a Kossuth téren a Rákóczi-szobor előtt az Inconnu-csoport nevében. A fekete drapériával letakart faállványon elhelyezett koporsó felirata: „*Temetjük a Gyurcsány-kormányt! Nektek nincs feltámadás!*”⁸⁵ A szeptember 22-i pártnyilatkozat szerint a Jobbik célja továbbra is az alkotmányos keretek között történő kormányváltás és a kialakult „rendszerváltozó mozgalom” erősítése. Ezért a Jobbik mind Budapesten, mind vidéken segíti, támogatja, ha kell, szervezi a Gyurcsány-kabinet távozását követelő tömegdemonstrációkat.⁸⁶ A kommuniké apropója, a kormányzó Szocialista Párt Köztársaság téri székháza elé tervezett tüntetés lemondása azonban a pártvezetők közötti súlyos elvi konfliktushoz vezetett. A kiélezett belpolitika helyzet egyúttal először mutatta meg markánsan a szervezet vezetésében jelen lévő, a mérsékeltebb és a radikális aktivista szárnyak hívei közötti ellentétet. A párt főszervezőjeként és szövívőjeként is széles körben ismertséget szerző Novák Előd tétovázással és a párt híveinek – a Fidesz 2002-es eljárásához hasonlatos – cserbenhagyásával vádolta meg Kovács Dávidot és Nagy Ervint, és tisztségeiről lemondva átmenetileg vissza is vonult az „első vonalból”.⁸⁷

A felfokozott forradalmi hangulatban november 25-én a huszonegy voksot kapó Molnár Tamással szemben hetvenkilenc szavazattal, nagy többséggel

⁸⁴ A Harmadik Út bírósági iratai. Dr. Nagy Péter László bíró Fővárosi Törvényszékhez intézett levele. 2014. március 5. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

⁸⁵ Temetik a Gyurcsány-kormányt a Kossuth téren. 2006. szeptember 19. Stop hírportál, <http://www.stop.hu/belfold/temetik-a-gyurcsany-kormanyt-a-kossuth-teren/57516/> (Letöltve: 2014. július 16.)

⁸⁶ A Kossuth térre teszi át tüntetését a Jobbik. 2006. szeptember 22. Origo hírportál, <http://www.komment.hu/itthon/20060922akossuth.html> (Letöltve: 2010. október 22.)

⁸⁷ Novák Előd lemond a Jobbik meghátrálása miatt. 2006. szeptember 25. kuruc.info hírportál, <http://kuruc.info/r/34/5969/> (Letöltve: 2011. április 28.)

Vona Gábort választották pártelnökké a budapesti tisztújító kongresszuson.⁸⁸ Az addigi vezető, Kovács Dávid fásultságra és fáradtságra hivatkozva akkor még csak az elnöki széket hagyta maga mögött. Az újonnan felállt pártelnökségben Balczó Zoltán, Nagy Ervin, Szegedi Csanád borsodi, valamint Bíber József Tibor Szolnok megyei elnök mellett még a leköszönő vezető, Kovács Dávid is helyet kapott. Az új pártelnök hangsúlyozta, hogy a Jobbik továbbra is markáns, dinamikus, „médiaképes” radikális párt kíván maradni. A 2007. június 30-ára összehívott kongresszuson az alapszabály módosításával az elnök és az elnökség mandátumát két évben határozták meg. Nem szavazták meg azonban a küldöttek az „egy településen – a hatékonyabb szervezés érdekében – több szervezet létrehozását” célzó, a decentralizáció irányba mutató javaslatot.⁸⁹ Alig egy hónappal később, augusztus 3-án a Jobbik elnöke bejelentette, hogy – több hasonló kísérlet bukása, alacsony támogatottsága ellenére – Magyar Gárda néven, saját parancsnoksága alatt, a szokásos módon tíz taggal új egyesületet alapítottak a „nemzeti önvédelmi keretek” megteremtéséért. A hét alapító tag mellett az összes megyei vezető Jobbik-tag volt.⁹⁰ A júniusban bíróság által bejegyzett új szervezetet alapító okiratában hagyományörző és kulturális egyesületként jelölték meg, miután „nagyon sok olyan feladat – polgárvédelem, nemzeti hagyományok ápolása, hadisír-gondozás, a magyar fiatalság lelki, szellemi, fizikai felkészítése – van, ami nagyobb részt központi feladat lenne, de kevés lelkesedéssel vagy alig végzi a kormányzat”. Augusztus 25-én Für Lajos volt honvédelmi miniszter közreműködésével felavatták a gárda első 56 tagját a budapesti Sándor-palota, a köztársasági elnök hivatala előtti köztéren. A gárda főkapitánya Dósa István, tiszteletbeli főkapitánya Usztics Mátyás lett.⁹¹ Már az alakulás tényét, a helyszínt és a volt hadügyminiszter szerepvállalását is széles körű felháborodás és tiltakozás kísérte. A botrány csak tovább fokozódott november 8-a után, amikor a szentesi Jobbik-szervezet hívására a Magyar Gárda részt vett a Gyurcsány Ferenc miniszterelnök elleni tüntetés biztosításában. December 9-én a Magyar Gárda kettőszázhatvan és a nyírségi szerveződésű Nemzeti Őrsereg ötven tagja tartott felvonulást a Pest megyei Tatárszentgyörgyön. A vonulást a bírálók hada a roma társadalom elleni megfélemlítési akciónak minősítette. December 12-én Sólyom László nem fogadta a Magyar Gárda, egyben a párt vezetőjét, Vona Gábort. Közben a Job-

⁸⁸ A JMMP bírósági iratai. A párt tisztújító kongresszusának jegyzőkönyve, 2006. november 25. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

⁸⁹ A JMMP bírósági iratai. A párt kongresszusának jegyzőkönyve, 2007. június 30. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d. (A továbbiakban: Kongresszusi jegyzőkönyv, 2007. június 30.)

⁹⁰ A JMMP bírósági iratai. A párt tisztújító kongresszusának jegyzőkönyve, 2008. június 14. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d. (A továbbiakban: Kongresszusi jegyzőkönyv, 2008. június 14.)

⁹¹ Letették esküjüket a Magyar Gárda tagjai. 2007. augusztus 25. *Heti Világgazdaság* Online, http://hvg.hu/itthon/20070825_magyar_garda_esku (Letöltve: 2014. július 24.)

bik eredendően újbudai bázisa és érezhetően növekvő népszerűsége ellenére sem állított jelöltet a 2008. január 27-én rendezett időközi országgyűlési képviselőválasztáson – a lépést, illetve annak hiányát utólag a vezetés is hibaként értékelte.⁹²

Az ellenállás és az egyre erősebb politikai nyomás kikezdte a pártelit (akkor már csak amúgy is látszólagos) egységét. 2008. március 11-én három „nem átlagos alapító” – Fári Márton, Kovács Dávid és Nagy Ervin – egyszerre jelentette be, hogy kilépnek a pártból, egyúttal jelezve, döntésük hátterében a „gárdapolitika” áll. A mérsékeltabb irányzat tagjai vallották ugyan, hogy a „magyar társadalom önvédelmi reflexe” hívta éltre a szervezetet, azonban jelentős veszélyforrást láttak a belépő tagok hiányos szűrésében és a gárdaműködés feletti kontroll elvesztésének lehetőségében.⁹³ A kongresszusig így a „csonka”, Balczó Zoltán, Bíber József Tibor és Szegedi Csanád alkotta elnökség vitte a pártot. Másnap, 12-én a Fővárosi Bíróságon – botrányos előzményekkel – megkezdődött a Magyar Gárda betiltásáért a Fővárosi Főügyészség által indított per. A Jobbik európai uniós körökben szalonképtelenné vált, a félelemkeltésként értelmezett gárdapolitika sokakban szült ellenérzéseket. A fokozódó politikai elszigetelődés miatt rövid időre úgy tetszett, az új vezetés zsákutcába vitte a pártot. Három magyar szervezet, köztük a Jobbik Magyarországért Mozgalom Párt is felkerült arra a listára, amelyet a Rasszizmus és Idegengyűlölet Európai Megfigyelő Központja nyomán állítottak össze valamennyi uniós tagállam radikális és szélsőjobboldali pártjairól. Ugyanakkor a gárdapolitika meghozta a Jobbikra irányuló országos figyelmet, a „cigánybűnözés” fogalom politikai célú használata következtében társadalmi méretű vita kezdődött a roma társadalom helyzetéről; a párton belüli munkamegosztásban a feladatot Bíber József Tibor elnökségi tag kapta.⁹⁴ A „tabudöntőgető” politika megint egyszer felértékelődött. Eleinte kevésbé láthatóan, majd egyre szembetűnőbb módon szereztek újabb és újabb híveket, főként az etnikai feszültségekkel és konfliktusokkal terhelt északi és északkeleti, valamint a kelet-magyarországi régiók településein. S ha már az új politikai irányvonal keresésénél tartunk, jegyezzük meg, hogy az átalakulóban lévő pártban, mintegy határvonal-jelzésként, született egy átmeneti program.

Az új pártvezetés a MIÉP-pel és a Kovács Dávid fémjelezte vezetési gyakorlattal való szakítás után, egyfajta cezúraként már az általános országgyűlési választások előtt három évvel szükségesnek látta szakterületekre bontva újra-fogalmazni politikáját. A karakterisztikus, radikális politizálásban saját útját kereső szervezet 2007 áprilisában adta közre Bethlen Gáborról elnevezett

⁹² Kongresszusi jegyzőkönyv, 2008. június 14.

⁹³ A Jobbik volt elnökének és a párt alapítóinak elégük van a Gárdából. 2008. március 11. Népszabadság Online, <http://nol.hu/archivum/archiv-484484-284928> (Letöltve: 2014. július 22.)

⁹⁴ Kongresszusi jegyzőkönyv, 2008. június 14.

programját. Az „égi védnöknek” választott erdélyi fejedelem a nemzeti és a politikai önállóság, valamint a felemelkedés szimbóluma lett. A program jelentős részben még a 2005 végén közreadott, de a választásokra kissé a MIÉP árnyékában maradó rövid programban foglalt elképzelésekre épült. A hangsúlyok és megfogalmazás módja azonban már módosult. Az említett rövid program „rehabilitálása” mellett a több helyütt radikalizálódást mutató megfogalmazás és egy-egy újdonságként ható elem is politikai figyelmet követelt. Mindez alkalmasnak látszott arra, hogy a korábbiaknál erőteljesebben rávilágítson a párt által a következő években kiemelten kezelt kérdésekre és területekre, az azokban követni kívánt politikára.

A globalizáció, a privatizáció és a termőföld kérdését tekintve nem volt lényeges eltérés a párt korábban képviselt álláspontjához képest. Az eddigiekben is diagnosztizált „kormányzati gazdaságpolitikai visszaélések és az állami szintű korrupció” láttelevével azonban már nem elégedtek meg, azok kivizsgálására szakértői bizottságot állítottak volna fel. Az élelmiszer-biztonság kérdéskörén belül pedig már a génmódosított termékek árusítására vonatkozó szabályok szigorítását is felvetették. A közoktatási intézményekben tanulók nemzeti és keresztényi elkötelezettségét kötelező erkölcs- és hittan bevezetésével alapozták volna meg. A felsőoktatási „tömegesítés és színvonalromlás” megállítását ugyancsak elsőrendűnek ítélték.

A korábbiakban is hangsúlyos rendpárti jelleg még inkább teret nyert. Közbiztonsági programpontjaikban a halálbüntetés ismételt bevezetését, a börtönbüntetést töltők közmunkaprogramokba való bevonását követelték. A hajléktalanság, de még inkább a programszinten először megjelenő fogalom, a „cigánybűnözés” esetében a szociális kérdésként való kezelés helyett a büntetőjogi eszközök nyertek teret. A fedél nélkül élők – megfelelő elhelyezésük biztosítása mellett – közterületről történő eltávolítását, utóbbi esetében pedig speciális nyomozócsoportok alakítását sürgették. A korábbiaknál konkrétabban foglalmaztak az országot érintő migrációs kérdésekben is: a „társadalmi asszimilációra nem alkalmas csoportok tömeges bevándorlásának” megállítását hangsúlyozták, sejtetve, hogy a kitétel az elvet ugyancsak vállaló nyugat-európai radikálisok álláspontjához képest mely etnikai vagy vallási csoportra szabott.

Nagy hangsúlyt fektettek volna „nemzeti tradícióink, szimbólumaink és értékeink” ápolására. Az akadémiai állásponttal szemben a „hun-avar-magyar folytonosság alapján álló” kutatások segítése céljából Magyar Őstörténeti Intézet felállítását, a Szent Korona, a Turul és az Árpád-sávós zászló „törvényi védelem alá helyezését”, utóbbi esetében össznemzeti jelképpé nyilvánítását szorgalmazták. Horthy Miklós, Wass Albert, Teleki Pál és Prohászka Ottokár emlékét megörökítő szoborállítási akciót terveztek indítani. A trianoni békeszerződés évfordulóját, június 4-ét nemzeti emléknappá (gyásznap) nyilvánították volna, az „elszakított nemzetrészek” tagjai számára pedig magyar állampolgárságot helyezték kilátásba. A párt az Európai Unió „központosított,

a »nagyok« érdekeit szolgáló” politikájával szemben a keresztény gyökereket és a nemzetek sokszínűségét vállaló, „Nemzetek Európája” gondolatkörrrel vállalt elkötelezettséget.⁹⁵

A nagyon kritikus időszak után, 2008. június 14-én tartotta soros tisztújító kongresszusát a párt. A Gárda körül bonyolódó események és a „kipróbált harcosok”, Kovács Dávid és Nagy Ervin távozása ellenére a Jobbik elkerülte a szétesést, sőt Vona Gábor elnök az alapszervezetek számának „robbanásszerű” növekedéséről beszélt.⁹⁶ Elnöki értékelőjében fontos jövőbeni feladatnak nevezte a középvezetői réteg kialakítását és megerősítését, problémaként tekintett a szerinte nem létező külső kommunikációra, ellenben a belső párbeszéd-fejlesztést a szervezet honlapjainak létrehozásával „sikertörténetnek” nevezte. Az anyagi helyzetet „elkeserítőnek” értékelte, amelyben kulcsszerepe volt annak, hogy a Jobbik vezetése számára a Harmadik Útnak juttatott állami támogatás hozzáférhetetlen maradt.⁹⁷ A választási párt „pénzelosztói” között ugyanis – a Kovács Dávidékkal való teljes szakítás után – az új pártvezetésnek nem volt képviselője. Vona Gábor arról is beszélt, hogy a népszerűbbé, ismertebbé válásban nem kis része volt a nagy számban szervezett majálisoknak és a Trianon-émlékezőeknek. A valódi népszerűség mértékét ugyanakkor nehéz volt megítélni, ugyanis míg a Szonda Ipsos „egyszázalékos” pártnak láttatta a Jobbikot, a Századvég-Forsense már hétszázaléknyi lehetséges támogatót becsült. A Magyar Gárda ambivalens megítélése ellenére az igazi fellendülést – az elnök szerint – mégiscsak a közbeszédben jókora teret nyert félkatonai szervezet létrehozása, akciói és az általuk felhasznált történelmi szimbólumok teremtték meg. A szervezetnövekedést jelezte egyebek között az is, hogy az elnökjelölésben immár 159 szervezet vett részt, újabb tíz pedig éppen akkoriban alakult. A vidéki szervezetek közül egyesek a rendezvényszervezésben mutattak aktivitást – példa erre a Kalocsán rendezett „antiliberális nap” vagy a gyulai „hideg büszkeség napja” –, míg a miskolci vezérkar a *Bors Vezér Népe* című lapon keresztül a vidéki nyilvánosság és bázis szélesítésén munkálkodott. A tisztújításon az elnököt egyhangúlag erősítették meg pozíciójában, az új elnökségnek az újraválasztott Szegedi Csanád és Balczó Zoltán mellett Gyüre Csaba,⁹⁸ Murányi Levente,⁹⁹ Novák Előd és Tóth Péter először lett tagja.¹⁰⁰

2008 őszére a párt vezetése úgy határozott, hogy az alakuláskor képviselt bojkottálási állásponton túllépve a Jobbik elindul a 2009. júniusi európai parlamenti választásokon. Közvélemény-kutatási adatok szerint a párt erősödése ekkor még nem volt számottevő, a korábbi egy százalék alatti támogatottság után alig kezdték el közelíteni a két százalékot.¹⁰¹ Listavezetőnek a 2006 őszi

⁹⁵ Bethlen Gábor Program. 2007, <http://nezopontintezet.hu/files/2012/03/Bethlen-G%C3%A1bor-program-2007.pdf> (Letöltve: 2014. augusztus 21.)

⁹⁶ Kongresszusi jegyzőkönyv, 2008. június 14.

⁹⁷ Kongresszusi jegyzőkönyv, 2008. június 14.

zavargásokkor történt rendőri brutalitás vizsgálatával híveket és ismertséget szerzett Civil Jogász Bizottság társelnökét, a „kívülről jött radikálist”, Morvai Krisztina jogász egyetemi oktatót sikerült megnyerniük.¹⁰²

⁹⁸ Gyüre Csaba (1965) Kisvárdán született (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). Szülei tanárok. Általános és középiskoláit szülővárosában végezte, a Bessenyei György Gimnáziumban érettségizett. 1989-ben az ELTE-n jogász oklevelet szerzett. 1996-ban másoddiplomázott a debreceni KLTE BTK történelem szakán. A Városi Tanács igazgatási osztályvezető-helyettese, majd a megyei tanács igazgatási ügyintézője. 1991-ben a Köztársasági Megbízott Területi Hivatalba került, a települési önkormányzatok törvényességi felügyeletét látta el, majd a megyei önkormányzat jogi irodáját vezette. 1993-ban ügyvédi praxist alapított. Emellett több mint nyolc éven keresztül több középiskolában tanított történelmet és állampolgári ismereteket. 2001-ben lett tagja a Magyar Igazság és Élet Pártjának. 2003-as alakulástól szimpatizált a Jobbik Magyarországért Mozgalommal, 2004-ben belépett a nemzeti radikális pártba, a nyíregyházi városi alapszervezet elnöke lett, 2006-tól a megyei választmány elnöke. 2008-ban országos alelnökké választották. Párttisztviselő mellett tagja a Nemzeti Őrsereg Hagyományőrző és Polgárőr Egyesületnek. 2002-ben MIÉP-jelölt, a szavazatok 3 százalékát szerezte meg. 2006-ban a MIÉP–Jobbik Harmadik Út választási pártszövetség egyéni és listás jelöltje. 2010-ben a megyei listavezetői helyről jutott be az Országgyűlésbe. Beregszászon is tart havonta egyszer fogadóórát a református gyülekezeti házban, Kovács Béla uniós képviselő képviselői irodájában, továbbá egy-két havi rendszerességgel Szatmárnémetiben.

⁹⁹ Murányi Levente (1939) Budapesten született. Tanulmányait Budán, a Lorántffy Zsuzsanna utcai Baár-Madas Református Iskolában kezdte, majd a Marczibányi téri általános iskolában folytatta. „Pesti srácként”, tizenhét évesen az első percekben csatlakozott az 1956-os eseményekhez, részt vett a Rádió ostromában, és harcolt a Corvin közben is, ahová november 4-én is visszatért. 1957 februárjában a MUK (Márciusban Újrakezdjük) mozgalom szervezése közben letartóztatták. 1957. november 19-én, hatodrendű vádlottként három és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1959. április 24-én szabadult. Továbbtanulási lehetőségei beszűkültek, a középiskolát 1961-ben végezhetette el. Előbb villanyszerelő képesítést szerzett, 1963-ban autószerelő szakmunkás vizsgát tett, 1976-ban mestervizsgázott. 1965-ban sikerült bejutnia a Kandó Kálmán Felsőfokú Villamosipari Technikumba. 1969-ben lett villamos üzem-mérnök. 1970-től a Kohászat Gyárépítő Vállalat fővállalkozója, majd a II. kerületi Ingatlankezelő Vállalat gyorsszolgálat-vezetője lett. 1981-től egy gépkocsijavítással foglalkozó magánvállalkozás vezetője. A gazdasági társaságot fiának adta át. 1990-ben a POFOSZ-ban kezdett politizálni. 1992-ben a Magyar Demokrata Fórum tagja lett. Innen 2005-ben távozott. 1992-től kezdve kurátora a Kárpát–Alpok Alapítványnak. 1994-ben tagja lett a Vitézi Lovagrendnek, 2005-ben pedig a Szent Korona Lovagrendnek. 2010-től tagja a POFOSZ Hagyományőrző Szekciójának. 2006-ban jelent meg *Kamaszfejjel 56-ban* című műve. 2005. június 7-én a Jobbik Magyarországért Mozgalomhoz csatlakozott. 2006-ban létrehozta a solymári pártszervezetet. 2007-ben a Magyar Gárda Egyesület alapítója. A 2008-as tisztújító kongresszuson a nemzeti radikális párt országos alelnökévé választották. Legfontosabb feladatának a kommunizmus bűneinek feltárását és a bűnösök elítélését, valamint a konzervatív értékek fenntartását tartja.

¹⁰⁰ Kongresszusi jegyzőkönyv, 2008. június 14.

¹⁰¹ 10, azaz tíz százalékon áll a Jobbik. 2008. szeptember 25. Hír6.hu hírportál, http://hir6.hu/cikk/19279/080925_10_azaz_1_szazalekon_all_a_jobbik (Letöltve: 2010. október 22.)

A pártvezetés a programjának népszerűsítésére mintegy húsz vidéki helyszínt érintő országjárásba kezdett. Mint Vona Gábor nyilatkozta, a Harmadik Úttal kapcsolatban zajló bírósági per miatt továbbra sem juthattak választási szereplésük után járó költségvetési támogatáshoz, így kiadásaitak döntő részt adományokból, többek között az Egyesült Államokban élő magyarok juttatásaiból fedezték.¹⁰³ A vezetés által érzékelt és hangoztatott népszerűség-növekedést igazolni látszott a december 14-i, Pest megyei Kartalon rendezett időközi polgármester-választás eredménye is, ahol Koncz Balázs, a Jobbik jelöltje 9,8 százalékos támogatottságot ért el.¹⁰⁴ Az igazi áttörést a sokak szemében még mindig „egyszázalékos” párt számára a 2009. január 11-én tartott ferencvárosi időközi országgyűlési képviselő-választás jelentette, ahol a Jobbik alelnöke, Szegedi Csanád 8,5 százaléknyi szavazatot szerzett.¹⁰⁵ A voksolást az alacsony részvétel miatt meg kellett ugyan ismételni, ezzel együtt a radikálisok ettől fogva kommunikációjukban is „harmadik erőként”, majd az EP-kampány során „új erőként” aposztrofálhatták pártjukat. Az európai parlamenti választások előtt a „Magyarország a magyaroké!” szlogenrel kampányoló pártot már a közvélemény-kutatók többsége is mandátumra, vagyis az ötszázalékos küszöb átlépésére esélyesnek látta.¹⁰⁶ A rendpárti radikálisok má-

¹⁰² Morvai Krisztina (1963) Budapesten született. 1986-ban szerzett jogászdoktori diplomát, majd bírói szakvizsgát. 1987-től kezdve az ELTE ÁJTK Büntetőjogi Tanszékén oktatott. Emellett Master of Law végzettséget szerzett a Londoni Egyetemen (King's College). 1993–1994-ben az Egyesült Államok Wisconsin Egyetemén Fulbright-ösztöndíjas. 1995-ben Strasbourgban az Európai Emberi Jog Bizottság (jelenleg Bíróság) jogásza. Szakterületei a büntetőjog, a bűnügyi tudományok és az emberi jogok. 2003-ban tudományos fokozatot kapott (PhD). Több publikációja jelent meg emberjogi témákban; foglalkozott többek között a családon belüli erőszak, az abortusz és a prostitúció kérdéseivel. Számos konferencián tartott előadást. A Női és Gyermekegyesítő Kutató és Oktató Központ vezetője volt. 2002 és 2006 között tagja az ENSZ nőjogi bizottságának. 2003-ban egyike volt a Prostitúció Nélküli Magyarország Mozgalom alapítóinak. A 2006-os őszi utcai tüntetéseket és harcokat, valamint a rendőrség brutális fellépését követően részt vett a Civil Jogász Bizottság alapításában. Akkor kezdett el pártpolitikával foglalkozni, a Jobbik szimpatizánsa, majd „arca” lett. 2009-ben pártja köztársaságielnök-jelöltje. 2009-ben és 2014-ben a Jobbik európai parlamenti listavezetője, függetlenként végzi képviselői munkáját.

¹⁰³ Az Állami Számvevőszék jelentése a Jobbik Magyarországiért Mozgalom 2009–2010. évi gazdálkodása törvényességének ellenőrzéséről. 2012. február, <http://www.asz.hu/jelentes/1206/jelentes-a-jobbik-magyarorszagert-mozgalom-2009-2010-evi-gazdalkodasa-torvenyessegenek-ellenorzeserol/1206j000.pdf> (Letöltve: 2014. augusztus 10.)

¹⁰⁴ Időközi polgármester-választás: 10%-on a Jobbik! 2008. december 14. kuruc.info hírportál, <http://kuruc.info/r/2/32071/> (Letöltve: 2014. július 12.)

¹⁰⁵ Érvénytelen lett a ferencvárosi időközi választás. 2009. január 11. Népszabadság online, <http://nol.hu/belfold/ervenytelen lett a ferencvarosi idokozi valasztas-316004> (Letöltve: 2010. október 7.)

¹⁰⁶ Vezet a Fidesz, erősödik a Jobbik – állítják a közvélemény-kutatók. 2009. május 28. Inforadio.hu, <http://inforadio.hu/hir/belfold/hir-281354> (Letöltve: 2014. április 12.)

jus 18-án szakmai együttműködési megállapodást kötöttek a Tettrekész Magyar Rendőrség Szakszervezettel, amely szerint a Jobbik-program rendészeti és közbiztonsági kérdéseinek kidolgozásakor javaslataikat is figyelembe vették.¹⁰⁷

Az áttörés (2009–2010)

A Jobbik számára a 2009. júniusi európai parlamenti választások kettős jelentőséggel bírtak. Egyrészt a 2004-ben még elzárkózó és távolmaradásával tünnető szervezet átértelmezte önnön euroszkepticizmusát. Arra jutottak, hogy az Európai Parlamentben hatékonyabban és demonstratívabban lehet képviselni a „Nemzetek Európája” gondolatot, mint választási bojkottal. Így ugyanis újfent lemondtak volna arról, hogy az ötéves ciklus során bármiféle politikai súllyal jelenítsék meg álláspontjukat Brüsszelben, a stratégiai döntések meghozatalának központjában. Emellett a feltörekvő, egyértelműen törvényhozói ambíciókat dédelgető párt számára az indulásnak legalább ekkora volt a belpolitikai jelentősége is. Országos választáson első ízben önállóan elindulva ugyanis – jó szereplés esetén – megerősödve nyithattak hosszú kampányt az egy év múlva esedékes hazai országgyűlési választások előtt.

A „Magyarország a magyaroké!” világos üzenettel és címmel bíró program 2009 márciusában látott napvilágot. Prioritásként a magyar érdekek védelmét, a „Nemzetek Európája” megteremtését határozták meg. A programponatok jelentős része – természetesen a hangsúlyokat a műfajhoz igazítva – a korábbiakban összeállított pártprogramok újraközlését jelentette, kiegészítve az azok megvalósításához szükséges európai parlamenti cselekvési stratégiákkal. A program emellett új elemekkel is bővült. Mint Vona Gábor a bevezetőjében külön is kiemelte, a szakmai háttéranyagok egy részét a 2008 karácsonyára megjelenő *Magyar nemzetstratégia* című, egyebek mellett Bogár László, Drábik János, Zétényi Zsolt és Hegedűs Lóránt fémjelezte tanulmánykötetből merítették. A csatlakozás kudarcának tekintették a „neoliberális” és „birodalomépítő” Európai Unióval szembeni nagyfokú elutasítottságot, amelyért a regnáló politikai elitet és annak félrevezető kampányát tették felelőssé. Úgy látták ugyanis, hogy az abban felvázolt várakozások sem gazdasági területen, sem a döntéshozatal demokratizmusát illetően, sem a határon túli magyarságot érintően nem realizálódtak. A fő célok között jelölték meg az Unió joghatóságának hazai jogrendszerből való visszaszorítását, valamint a „gazdasági fundamentalizmussal és a neoliberalizmussal” való szakítást. Szabad önrendelkezést követeltek az ország területét alkotó föld tulajdoni és használati rendje fölött, de feladatként tekintettek a közösségi energiapolitika magyar érdekű befolyásolására is. A multinacionális élelmiszergyártókkal szembeni – az uniós

¹⁰⁷ Együttműködési megállapodást írt alá a Jobbik és a TMRSZ. 2009. május 18.
http://www.fmh.hu/belfoldi/20090518_egyuttmukodesi_megallapodast_irt_ala_jobb
(Letöltve: 2010. április 12.)

csatlakozással fokozódó – kiszolgáltatottság csökkentését tervezték, egyidejűleg a génmódosítás nélkül termelt magyar élelmiszerek piacának szélesítéséért síkra szállva. Nyilvánvalóan a 2006 őszi zavargások idején történt hatósági visszaélések feltárására vállalkozó Civil Jogász Bizottság társelnökeként dolgozó Morvai Krisztina, EP-listavezető hatásának is köszönhetően a forradalmi események nyomot hagytak a programban, hiszen a „politikai szabadságjogok lábbal tiprása elleni fellépés” is a hangsúlyos célok közé került. A határon túli nemzetrészek képviselőit kiemelt kezelést terveztek, az önrendelkezési törekvések feltétlen támogatása mellett el kívánták érni, hogy Magyarország „védőhatalmi státuszban” óvhassa a szomszédos országok magyarságának jogait.¹⁰⁸

A már a Ferencvárosban is jól mozgósító párt talán önnön várakozásait is túlszárnyalva addigi fennállása legnagyobb sikerét érte el 2009. június 7-én, s országosan közel 430 ezer voksot gyűjtve, 14,8 százalékos eredménnyel valóban a harmadik helyen végzett. Így a listavezető Morvai Krisztina mellett Balczó Zoltán és Szegedi Csanád is EP-mandátumhoz jutott.¹⁰⁹ (Balczó Zoltánt a 2010-es országgyűlési választások után Kovács Béla¹¹⁰ váltotta Brüsszelben.) A párt az etnikai konfliktusok elsődleges színterének számító észak-magyarországi régióban szerepelt a legjobban, a hagyományosan szocialista szavazóbázissal rendelkező Borsodban 22,9 százalékos teljesítményével maga mögé utasította az MSZP-t is.¹¹¹ Vona Gábor pártelnök az eredményes szereplés után néhány nappal nyilvánvalóvá tette, hogy folytatják az offenzív politizálást. Kommunikációjuk szerint reális célnak tekintette a többség párt mellé állítását, hiszen mint az első számú vezető fogalmazott: *„A magyar emberek kétharmada jobbikos, csak még nem tud róla!”*¹¹²

A 2010-es „sorsdöntő” parlamenti választásokra készülve a párt lényegében megszakítás nélkül folytatta európai parlamenti kampányát. Röviddel a választások után, a 2009. június 27-én megtartott újabb kongresszus – a bejegyzéskori kényszerűségtől szabadulva – nagy többséggel a „párt” szócska hivatalos elnevezésből való törlése mellett döntött. Ezentúl a nevük csak Jobbik Magyarországért Mozgalom, röviden: Jobbik. Emellett nagy többséggel Szabó Gábort választották az országos választmány elnökévé. A kongresszus arról is határozott, hogy a megnövekedett feladatok miatt – az alapszabályt módosítva – további két alelnöki tisztséggel is bővíteni kell a hattagú elnökséget.¹¹³ Erre a következő, október 24-i kongresszuson sor is került, a négy jelölt közül Novák Előd és Sneider Tamás nyerte el a megbízatásokat.¹¹⁴ Újabb

¹⁰⁸ A Jobbik 2009-es európai parlamenti választási programja: Magyarország a magyaroké! A Jobbik programja a magyar érdek védelmében, a Nemzetek Európája megteremtéséért. 2009. március, <http://nezopontintezet.hu/files/2012/03/Magyarorsz%C3%A1g-a-Magyarok%C3%A9-2009.pdf> (Letöltve: 2014. szeptember 11.)

¹⁰⁹ Az Országos Választási Bizottság honlapján lévő adatok, http://www.valasztas.hu/hu/ep/2009/7/7_0_index.html (Letöltve: 2010. április 13.)

alapszabály-módosítással az egykori állampárti tagság mellett a pártba lépést kizáró okká vált a liberális, a munkáspárti, valamint a 2006 után is fenntartott Demokrata Fórum-béli tagság.¹¹⁵ A párt súlyos nemzetközi elutasíthatósága el-
lensúlyozására európai jobboldali radikális szervezetekkel igyekezett szorosabbra fűzni kapcsolatait. Ezért a „Nemzetek Európája” eszmeiségét elfogadva, a Jobbik és a francia Nemzeti Front, az olasz Fiamma Tricolore, a svéd Nemzeti Demokraták, a Belga Nemzeti Front vezetői aláírták a Nemzeti

¹¹⁰ Kovács Béla (1960) Budapesten született. Házasságban él, kettős, osztrák–magyar állampolgár. Budapesten tett érettségi vizsgát, majd miután családjával Tokióba költözött, a világváros egyik magánegyetemén politikatudományt és nemzetközi kapcsolatokat hallgatott. 1986-ban Moszkvában, a Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében szerezte diplomáját. Japán, angol és orosz nyelvekből felsőfokú tudással rendelkezik, de beszél lengyelül, franciául és németül is. Miután 1986-ban hazaköltözött Magyarországra, a Terimpex Külkereskedelmi Vállalatnál kapott üzletkötői állást. Rövid idő után újra a Szovjetunióba költözött. 1988 és 2003 között Japánban és Oroszországban vezető beosztásban dolgozott nemzetközi kereskedelmi cégeknél. 2003-ban a Gaszisz Orosz Állami Akadémián befektetési szakjogász képesítést szerzett, majd ismét hazaköltözött, és egy vendéglátással foglalkozó vállalkozást kezdett működtetni Angyalföldön, melyet 2010-ben felszámolt. 2005-ben lett a Jobbik Magyarországért Mozgalom tagja. Még ebben az évben megalapította a párt külügyi bizottságát, amelynek azóta is elnöke. Külügyi vezetőként orosz és nyugat-európai szervezetekkel egyaránt felvette a kapcsolatot. 2006-ban részt vett a Jobbik XIII. kerületi szervezetének megalakításában. 2008-ban a nemzeti radikális párt fővárosi alelnökévé választották. Az Európai Nemzeti Mozgalmak Szövetsége kezdeményezője, alelnöke, kincstárnoka, melynek a Jobbik mellett tagja lett többek között a francia Nemzeti Front, az olasz Fiamma Tricolore (Háromszínű Láng), valamint a svéd Nemzeti Demokrata Párt is. A 2009. évi európai parlamenti választásokat követően a Jobbik által delegált törvényhozók szakmai tanácsadója. A 2010-es magyarországi országgyűlési választások után került be az Európai Parlamentbe, Balczó Zoltánt váltva. 2014-ben is képviselő lett, noha a főügyészség hivatalosan is megvádolta az Oroszország javára folytatott „kémkedéssel”, Magyarország pedig mentelmi jogának felfüggesztését kérte. A kémkedés vádja nagy sajtóvisszhangot kapott, a választások legnagyobb politikai botrányát kavarva. (Ezekben a hetekben-hónapokban mindenki megtanulta a képviselő nevét.)

¹¹¹ Borsodban a Jobbik megverte az MSZP-t – megyei bontás. 2009. június 7. Inforadio.hu, <http://inforadio.hu/hir/belfold/hir-283851> (Letöltve: 2010. április 12.)

¹¹² Vona Gábor: A Jobbik kormányzásra készül. 2009. június 14. Szegedma.hu, <http://szegedma.hu/hir/2009/06/vona-gabor-a-jobbik-kormanyzasra-keszul/> (Letöltve: 2010. április 11.)

¹¹³ A JMMP bírósági iratai. A párt kongresszusi jegyzőkönyve, 2009. június 27. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d. A névváltozást a 395 szavazó küldött közül 367-en támogatották, és – 6 tartózkodás mellett – 22-en elleneztek.

¹¹⁴ A JMMP bírósági iratai. A párt kongresszusi jegyzőkönyve, 2009. október 24. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d. (A továbbiakban: Kongresszusi jegyzőkönyv, 2009. október 24.)

¹¹⁵ Kongresszusi jegyzőkönyv, 2009. október 24.

Mozgalmak Szövetsége létrehozásáról szóló dokumentumot.¹¹⁶ A kongresszus napján kötött pártközi megállapodást a vezetés nagy diplomácia sikerként értékelte.

2010 elején Kovács Dávid és két társának ügye óta lényegében először bontakozott nyilvánosságot kapó – igaz, főképp a pártelitre korlátozódó – vita a mérsékelt és a radikális szárny hívei között. Ezúttal azonban a megnövekedett népszerűségű, törvényhozási jelenlétre immár esélyes párt vezetője, Vona Gábor és az elnökség volt óvatosabb, ugyanis habozott képviselőjelölti státuszba tenni, így mentelmi joghoz juttatni az ellentmondásos megítélésű, bünszervezetben elkövetett terrorcselekményekkel gyanúsított, előzetes letartóztatásban lévő Budaházy Györgyöt. Egy elnökségi tag mellett csak Morvai Krisztina EP-képviselő állt az elgondolás mellé.¹¹⁷ Mindeközben a legbefolyásosabbnak tartott nemzeti radikális hírportál, a kuruc.info is bírálta a „mellébeszélő”, Budaházy személyét „koloncnak tartó” elnökségi magatartást.¹¹⁸ Budaházy György végül független jelöltként a XI. kerületben szándékozott indulni, de az aktivisták és Morvai Krisztina segítsége ellenére sem tudott 750 érvényes ajánlószelvényt összegyűjteni.¹¹⁹

Mindemellett a választásokat megelőző időszakban a MIÉP helyére törekvő Jobbik a Csurka-párttól eltérő politikát folytatva igyekezett baráti és szövetségesi, de legalább is jó kapcsolatokat ápolni a jobboldali radikális tábor számos szervezetével. A több esetben a párttól is jobbra álló csoportok és mozgalmak támogatóit igyekezett megnyerni, és a „nemzeti ellenállás politikai szárnyaként” vállaltan a radikális szavazók minél szélesebb rétegeinek parlamenti képviseletére készült. Ennek szellemében kötött Ópusztaszeren „garanciaszerződést” a Tyirityán Zsolt vezette, többszöri erőszakos akciói révén hírnevet szerzett Betyársereggel¹²⁰ vagy vont a szorosabbra az együttműködést a Zagyva György Gyula által elnökölt Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozga-

¹¹⁶ Kongresszusi jegyzőkönyv, 2009. október 24., illetve A Jobbik részvételével létrehozták az Európai Nemzeti Mozgalmak Szövetségét. 2009. október 24. Új Szó Online, <http://ujsozso.com/online/kulfold/2009/10/24/a-jobbik-reszvetelevel-letrehoztak-az-europa-i-nemzeti-mozgalmak-szovetsege> (Letöltve: 2014. július 23.)

¹¹⁷ Összerúghatja a port a Jobbik és a kuruc.info. 2010. február 2., HVG Online, http://hvg.hu/itthon/20100202_jobbik_kuruc_info_budahazy (Letöltve: 2011. április 12.)

¹¹⁸ A Jobbik cserbenhagyni látszik Budaházyt, Morvai Krisztina és lapunk nem. 2010. február 2. kuruc.info hírportál, <http://kuruc.info/r/6/54557/> (Letöltve: 2010. április 12.)

¹¹⁹ Budaházy György nem indulhat a választásokon. 2010. március 21. Origo hírportál, <http://www.origo.hu/itthon/valasztas2010/kampanynaplo/20100321-budahazy-gyorgy-nem-indulhat-a-valasztasokon.html> (Letöltve: 2010. április 12.)

¹²⁰ „Cél a magyar harcos genetika teljes feltámasztása”. 2010. február 19. 168 Óra Online, <http://www.168ora.hu/itthon/szelsojobb-genetika-betyarsereg-nemzeti-szocialista-magyar-sag-51348.html> (Letöltve: 2014. július 23.)

lommal.¹²¹ Ezzel párhuzamosan a párton kívülről olyan szakembereket igyekeztek megnyerni, akik a szakpolitikai vitákban helytállva megalapozhatták a párt törvényhozásbéli tekintélyét és konszolidációját. A Jobbik az újabb választásokra a *Radikális változás* című programmal lépett fel.

A „várva várt nemzeti összefogás és a remény útiterveként” aposztrofált, *Radikális változás* címet viselő program főképp szerkezetében és mélységét tekintve tért el a közvetlen előzménynek tekinthető Bethlen Gábor-programtól. A szerzők és szerkesztők már nem tértek le a 2005 végén kimunkált ösvényről, ugyanakkor ez a program annál tervszerűbb, kidolgozottabb lett, szakmai igényűnek szánt, szakterületenkénti helyzetértékeléseivel pedig jelezni volt hivatott: a párt törvényhozói feladatokra készül – és meg is érett arra. Utóbbi erősítendő, Morvai Krisztina európai parlamenti képviselő a párt államfőjelöltjeként, míg Vona Gábor pártelnök a Jobbik miniszterelnök-jelöltjeként fogalmazta meg köszöntőjét, illetve előszavát – nemcsak a vélt radikális választók, hanem a teljes társadalom és a politikai elit számára. A szakterületi részterületeken a rendszerváltás óta eltelt időszak, azaz az „elmúlt húsz év” kudarcait állították szembe a „szebb jövőben”, vagyis a párt programjának megvalósulása esetén elérhető eredményekkel. A korábbiaknál jóval nagyobb hangsúly esett a strukturális átalakításokra, a szakmai háttérintézmények szerepének újrafogalmazására. A radikális változás fogalma egyúttal azt is jelentette, hogy az elmúlt két évtized során létrehozott, a válságterületeken képződött problémák megoldására alkalmatlannak tekintett intézményhálózat részeként – esetenként azok helyett vagy azokkal párhuzamosan működtetve – új intézmények felállítását tartották szükségesnek. Az „igazságszolgáltatás munkáját segítő központként”, a „jó erkölcsbe ütköző” privatizáció közreműködőinek és az „elmúlt nyolc év politikai visszaélései” felelőseinek felkutatására a Pongrácz Gergely Nemzeti Igazságtételi Központ, a hadsereg támogatására, nem titkoltan a Magyar Gárda személyi állományának állami integrációjára a Magyar Nemzeti Gárdát hozták volna létre. Az állami lakásépítés élénkítése a Nemzeti Beruházási Központ, a termőföld hazai kézben tartása a Nemzeti Birtokpolitikai Központ, az egészségügyi fejlesztések költségeinek fedezése a Nemzeti Egészségügyi Fejlesztési Alap feladata lett volna. De az avítnak tekintett, a „demokrácia egyik szegyeneként” számon tartott Nemzetbiztonsági Hivatal működését is beszüntették volna, helyette egy modernizált, a közbiztonsági szervezetekkel együttműködő, polgári főigazgatóságot hoztak volna létre. A párt itt jelentkezett először a csendőrség felállításának szándékával, amelyet a hazai jobboldali radikális paletta korábbi képviselői mellett a 2006-os alkalmi szövetséges, a pártvezetés és a tagság jelentős része

¹²¹ Jobbik: Zagyva Gyulával együtt kampányol Toroczka László is. 2010. január 20. szegedma.hu hírportál, <http://szegedma.hu/hir/szeged/2010/01/jobbik-zagyva-gyulaval-egyutt-kampanyol-toroczka-laszlo-is-2.html> (Letöltve: 2014. július 24.)

számára politikai szocializációs terepként szolgáló MIÉP is felvetett. Többek között utóbbival összefüggésben, de mint fő társadalmi válsággóc, „saját jogán” is nagy hangsúlyt kapott a cigányság integrációja, illetve annak igazságügyi és hatósági metszete, a „cigánybűnözés”.

A korszerűsödés és az aktualitás jegyében, azaz az információs technológia fejlődését szem előtt tartva az elektronikus hivatali ügyintézés és a közérdekű adatok világhálón történő közzététele is helyet kapott a programpontok között. A külpolitika területén a „feltétlen Izrael-barátság”, azaz a „cionizmus támogatása helyett” az arab országokkal való jó kapcsolatok „felújítását” szorgalmazták, de Belső-Ázsia türk népeivel is szorosabbra fűzték volna a kapcsolatot.¹²²

A JMM és a Barikád

A beszédes nevű *Barikád*, a magát az új erő lapjának nevező hetilap a Jobbik elsőszámú sajtóterméke. 2009 júniusában jelent meg először, főszerkesztője Pörzse Sándor, a Jobbik országgyűlési képviselője. A következőkben a hetilap segítségével tekintjük át a Jobbik 2010-es évét. A 2010. áprilisi törvényhozási választások előtt a Jobbik jelentős mértékben használta fel a hetilap hasábjait kampánycélokra, azt ezért is hozta létre. A lapban többek között sor került a pártcélok megfogalmazására, a képviselőjelöltek bemutatására, láthatóvá váltak a többi párttal szembeni versenypontok, a hangoztatott főbb témákban sok esetben maga az öndefiníció bontakozott ki. A párt a 2010-es választásokat a Fideszhez hasonlóan fordulópontnak tekintette, a voksolást az előző húsz évről szóló népszavazásként értelmezte, fő célként a politikai elit elszámoltatását jelölve meg.¹²³

A választások előtti lapszámokban a cikkírók gyakran foglalkoztak az „elszámoltatással”, a döntésre készülő pártújságírók azt hangoztatták, hogy a kormányra kerülő Fidesz nem fog elszámoltatni, mivel az nem áll érdekében. Az április előtti kampányszámokban a cikkszerzők a Jobbikot a többi párttal szemben határozták meg, keményen elítélve minden más formációt. Az állítások között szerepelt, hogy a pártok előszeretettel „vesznek át” ügyeket a radikális párttól, és építik azt be saját programjukba (cigánykérdés–cigánybűnözés, magyar föld, kereskedelmi televíziózás, kettős állampolgárság).¹²⁴ A Szocialista Pártot gyakran minősítették „magyarellenesnek”.¹²⁵ A Jobbik végig az

¹²² Radikális változás. A Jobbik Magyarországért Mozgalom 2010-es választási programja, jobbik.hu/sites/default/files/jobbik-program2010gy.pdf (Letöltve: 2014. augusztus 19.)

¹²³ Vona Gábor: Tartozunk. *Barikád*, 2010. január 14., pp. 1–2., 4.

¹²⁴ A pofátlanság határán túl. Ki mit lopott a Jobbik programjából? *Barikád*, 2010. január 21. pp., 3., 2–13.

¹²⁵ Gyökérig rohad a szegfű (K. A.). *Barikád*, 2010. január 28. pp. 4., 11.; MSZP: a magyarellenes lakájpárt (K. A.). *Barikád*, 2010. február 4. pp. 5., 15.

MSZP-vel és a Fidesszel szemben határozta meg magát, gyakran emlegetve a két nagy párt „sok közös vonását”. A politikusbűnözés említésekor „összemoszták” a két pártot, azt állítva, mind az Orbán-, mind a szocialista kormányok ideje alatt a politikai elit meglehetősen sok korrupciós ügye tudódott ki.¹²⁶ A Fidesz csupán az elmúlt nyolc évet, míg a Jobbik a rendszerváltást követő húsz évet kérné számon a politikai eliten. A lapban publikálók az LMP-t egy alapvetően liberális, zöld szervezetként írják le, mely „részben a Védegyletből kivált mozgalom”, képviselőjelöltjeik „kacsaringós utat bejárt” személyek.¹²⁷ A lap rendszeresen foglalkozott a Jobbik által felvetett és tárgyalt ügyekkel, amelyek közül a leggyakrabban említettek: cigánybűnözés, földvédelem, ket-tős állampolgárság, vidéki nyomorúság, közbiztonságihiány, csendőrség, multinacionális kizsákmányolás, politikusbűnözés, Budaházy lefogása. A *Radikális változás* című választási programmal is gyakran foglalkoztak. Vona Gábor pártelnök például a következőket fogalmazta meg: politikusbűnözés felszámolása a mentelmi jog eltörlésével, erélyes eljárás a nemzeti vagyon károsítóival szemben, a közteherviselés kiterjesztése a multinacionális vállalatok és bankok bevonásával, közmunkához kötött segélyezés szociális kártyával, a földtörvény módosításával a magyar föld védelmezése.¹²⁸ A Fidesz és a Jobbik választási programjának összehasonlítására a március végi számban került sor. A Fidesz-programból legfőképpen a magyar föld védelmét, a családi adózást és az adócsökkentést hiányolta a cikk szerzője.¹²⁹

Az országgyűlési választásokat követő első lapszámban Vona Gábor arról írt, hogy az „elmúlt húsz év politikailag véget ért”, a radikális párt parlamenti jelenléte pedig a továbbiakban „fenyegetésként” kezelendő, ezenkívül kiemelte a fiatalok nagyarányú politikai szerepvállalását, mozgósíthatóságát és erőteljes azonosulását a radikális párttal. A Jobbik parlamentbe kerülésére mint annak a megalakulásától bekövetkezett legkomolyabb eredményére tekint.¹³⁰ A Fidesz-kormány legfőbb kritikája a „vezérelv”. Orbán Viktor olyan vezető kíván lenni, „aki felette áll a kormányon belül zajló csatáknak is”; az új minisztériumi struktúrát, a korábbi főhatóságok összevonásával megvalósított „csúcsmisztériumok” létrehozását hasonlóan problematikusnak látták, mivel például elvesz több miniszter interpellálhatósága.¹³¹ Az önkormányzati

¹²⁶ Oláh János: Politikusbűnözés vége. Börtönbe a felelősökkel! *Barikád*, 2010. április 1., pp. 12–13.

¹²⁷ Liberálisok Megint Próbálkoznak, avagy lejárt eszmék újracsomagolva. *Barikád*, 2010. február 25. pp., 8., 10.

¹²⁸ Oláh János interjúja Szabó Gábor pártigazgatóval: Nyílt lapokkal játszunk. *Barikád*, 2010. február 11. pp. 14–15.; Vona Gábor: Küzdeni fogok a magyar emberekért, más nem érdekel. *Barikád*, 2010. március 18. p. 8.

¹²⁹ Oláh János. Fidesz vs. Jobbik. Program-összehasonlító elemzés. *Barikád*, 2010. március 25. p. 20.

¹³⁰ Vona Gábor: Túlszárnyalni a csodát. *Barikád*, 2010. május 6. p. 6.

¹³¹ Gondolatok a Fidesz kormányzása elé. *Barikád*, 2010. május 6. pp. 10–11.

törvény a *Barikád* szerzői szerint a kormánypártok érdekeit hivatott szolgálni.¹³² Vona Gábor a Fideszt az elmúlt húsz év részeként kezeli, és a 2010-es választási évre használt „forradalom” szót méltánytalannak tartja.¹³³ Nem sokkal ezután megfogalmazták az elszámoltatás elmaradását, kritizálták a kormánypárti Nemzeti Együttműködés Rendszerét, melyet Vona Gábor „értelmetlennek” és „feleslegesnek” titulált.¹³⁴ A lap szerzői bírálták a politikusok álláshalmozását, az önkormányzati és az országos politikai megbízatások összeférhetetlensége mellett foglaltak állást. Vona és a lap más szerzői gyakran hangoztatták, hogy a Fidesz „Jobbikhoz köthető” célokat valósít meg. Ezt Orbán Viktor októberi gazdasági akciótervével példázták, mely a *Barikád* cikkírója szerint több helyen megegyezik a radikálisok által korábban hirdetett elképzelésekkel (magánnyugdíj-pénztári államosítás, családi adózás).

Az országgyűlési választásokat követően a *Barikád* főként a kormánypárt intézkedéseivel foglalkozott, csak kevésszer foglalt állást ellenzéki ügyekről. Vona Gábor a lapban megjelent írásában az LMP-t SZDSZ-utódként és neoliberais pártként azonosította. A választások következtében az MSZP-nek nem maradt bázisa, megerősödtek belső konfliktusai.¹³⁵ Augusztusban lehetett először olvasni a Jobbikban támadt belső konfliktusokról. Vona Gábor ezt a párt magas taglétszámaival, a több száz alapszervezettel magyarázta. A szervezet konfliktusai a Magyar Gárda megítélése, valamint az önkormányzati képviselő-jelölések körül támadtak.¹³⁶ Az októberi önkormányzati választások előtt újraéledt a kampány a *Barikád*-ban. A Jobbik korábbi témái: vidékprobléma, cigánykérdés újfent terítékre kerültek. Fontos, gyakorta tárgyalt ügynek számított a Jobbik kampányvideójának betiltása a közszolgálati médiumokban, melynek indoka a „cigánybűnözés” említése volt a felvételen. Emellett folyamatosan terítéken volt az elszámoltatás. A lapban Staudt Gábor, a Jobbik főpolgármester-jelöltje többször kapott lehetőséget programismertetésre.¹³⁷ Az október 3-i helyhatósági választásokat a Jobbik „előretöréseként” emlegették. „Az önkormányzati választásokon több száz önkormányzati képviselői hely mellett három polgármesteri széket is szerzett a Jobbik.”¹³⁸

Decemberben Vona Gábor az MSZP lehetséges megerősödésére hívta fel a figyelmet, melynek előidézője a Fidesz-politika: az elszámoltatás hiánya és

¹³² Horváth Ádám: Az önkormányzatok Trianonja vagy ésszerű karcsúsítás? Érdemi viták helyett gyors törvényalkotásba kezdett a Fidesz. *Barikád*, 2010. május 27. pp. 10–11.

¹³³ Vona Gábor: Forradalom Fidesz módra. *Barikád*, 2010. június 17. p. 6.

¹³⁴ Vona Gábor: A fal. *Barikád*, 2010. július 15. p. 6.

¹³⁵ Vona Gábor: A báránybőrbe bújt SZDSZ. *Barikád*, 2010. augusztus 5. p. 6.

¹³⁶ Nagy Adorján interjúja Vona Gáborral: A Jobbik lesz a váltópárt. Beszélgetés Vona Gáborral, a Jobbik elnökével. *Barikád*, 2010. augusztus 26. pp. 6–7.

¹³⁷ Balczó Mátyás interjúja Staudt Gáborral: Várospépítés a rend útján. *Barikád*, 2010. augusztus 30.

¹³⁸ Folytatódik a Jobbik előretörése. *Barikád*, 2010. október 7.

a párt „centrális erőter taktikája”. Utóbbi jelentése - Vona Gábor szerint – az, hogy az erőterben középen található Fideszt oldalról két szélsőség, az MSZP és a Jobbik határolja. Az MSZP fennmaradása éppen így garantált.¹³⁹ A Jobbiknak a szocialisták megerősödésétől való félelmét bizonyítja a decemberi pártrendezvény részletes taglalása és Gyurcsány Ferenc szerepének kiemelése. A hetilap decemberben a Jobbik parlamenti sikeréről számolt be, amikor a párt a költségvetés tárgyalásakor átcsoportosításokkal többletforrást szerzett a kisiskolák, valamint a határon túli felsőoktatási intézmények támogatására és tehetséggondozásra. Emellett egy másik módosító indítvánnyal elérték a civil alapokon álló Trianon Múzeum állami támogatását.

Győzzön a Jobbik!

Vona Gábor 2014. február 20-án mutatta be pártja *Kimondjuk, megoldjuk* címet viselő országgyűlési programját, s „a megélhetést, a rendet és az elszámoltatást” nevezte a dokumentum hármass pillérének.¹⁴⁰ 2014-ben a Jobbik már egy négyéves törvényhozási ciklust maga mögött hagyó pártként tárhatta választási programját a publikum elé. Ennek eredményeképpen a korábbi éles megfogalmazások kevésbé hangsúlyosak, a hangvétel letisztultabb, a szövegen látszik az aktív parlamenti jelenlét és az ellenzéki szerepkör. A tervezet felépítése lépcsőzetes, a valódi programot ugyanis két, nagyobb volumenű terv bemutatása előzi meg. Kormányra kerülés esetén elsőként a *60 lépés programban*, majd pedig a 2013-ban már bemutatott *Hét vezér tervben* foglaltakat kellene ebben az ajánlott sorrendben megvalósítani.

Az elnök köszöntőjében mind a kormánypártokkal, mind pedig a baloldali ellenzékkel szemben elhelyezi a Jobbikot. Szerinte a négy éve általuk felvetett problémák még mindig léteznek, nem találtak megoldásra. A Fidesz és az MSZP politikáját egymástól való függő helyzetük határozza meg, az országot sújtó, valós gondokkal nem törődnek. Eközben, jó programok híján rendszeresen a radikális párt konkrét javaslatait hangoztatják. A megoldatlan problémák miatt tehát a 2014-es program nagyban a 2010-es stratégiára támaszkodik.¹⁴¹

A „választási programcsomagot” a sajtóból már jól ismert „gyarmatellenes” politika felvázolásával nyitják, ez jelenti az alapját a dokumentum első fejezetének, a 2013-ban már bemutatott *Hét vezér tervnek*. A Magyarország és

¹³⁹ Vona Gábor: Vörös veszély. *Barikád*, 2010. december 2. p. 6.

¹⁴⁰ Vona Gábor bemutatta a Jobbik választási programját. (Letöltve: 2014. február 20.) [kuruc.info](https://kuruc.info/r/57/124139/), <https://kuruc.info/r/57/124139/> (Letöltve: 2014. augusztus 31.)

¹⁴¹ Vona Gábor előszava. A Jobbik 2014-es országgyűlési választási programja: *Kimondjuk. Megoldjuk*. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti felemelkedésért 2014, http://jobbik.hu/sites/default/files/cikkcsatolmany/kimondjukmegoldjuk2014_netre.pdf (Letöltve: 2014. augusztus 12.)

az Európai Unió közötti viszonyt a gyarmat és centrum relációban értelmező terv három nagyobb kérdéskört vet fel, melyek megoldása mintegy előfeltétele a *Hét vezér terv* megvalósíthatóságának. Elsőként az ország uniónak való kiszolgáltatottságát említi, melyre a kilépést vagy a kapcsolatok újratárgyalását nevezi meg megoldásként, majd az eladósodottságot, valamint a földtulajdon, illetve a vizek veszélyeztetettségét említi. A terv iránymutatásával végrehajtandó „új honfoglalás” hét területet céloz meg, melynek mindegyike egy-egy foglalkoztatási program, így kidomborítva, hogy a Jobbik a *munkahelyteremtést* tekinti a legsürgetőbb feladatnak.

Az első pillér egy élelmiszer-ipari önrendelkezést és exportképességet fejlesztő terv, mivel az unió által meghatározott feltételek között mintegy „rab-szolgánemzetté” vált a magyarság. Ezen a területen a feldolgozott termékek számának növelését, új piacok keresését, valamint újra a „helyben a helyiekért” szerveződő szövetkezeti bank létrehozását látják jónak. A második pillérben a vízgazdálkodási, hajózási és energetikai tervet vázolják fel, ahol a vízduzzasztás és a víztározók építése kap hangsúlyt, így hazánk az öntözővízen kívül jelentős mennyiségű villamos áramhoz jutna. Ezt követően az energetikai szektor megreformálására, majd az ásványi anyagok hasznosítására, különösen a szénbányászat fellendítésére vonatkozó program kerül kifejtésre. Utóbbi magában rejtené egy szociális célú szénprogram elindítását is. Az ötödik rész a kivándorlás mellett döntő fiatalok helyzetén kíván segíteni egy otthonteremtési programmal, amely a lakáshoz jutást könnyítené meg. A párt a gyakran emlegetett „harmadik ipari forradalomra” is reflektál infokommunikációs tervével, hogy hazánk ebben a gyorsan fejlődő szektorban is nagyhatalommá válhasson. Az internethasználat mint szükséglet merül fel a 21. században, így a párt 2014-ben lehetővé tenné a széles sávú hálózat ingyenes elérését. Végül egy egészségturisztikai program keretei között lehetőséget teremtenének arra, hogy az ország az adottságainak megfelelő mértékben kap hasson részt a világszerte nagy léptékben fejlődő ágazatban. Az innen származó bevételeket pedig az egészségügy fejlesztésébe lehetne invesztálni.¹⁴²

Ezt követően a *60 lépés program* keretei között többek között a földvédelem, a népességfogyás, illetve a rezsicsökkentés problémáira kínálnak megoldást tíz-tíz lépésben. A rezsicsökkentés elvét jónak tartják, a megvalósítására kialakított szisztémát azonban a fenntarthatóság érdekében át kellene alakítani. A csendőrség felállítása és a „cigánybűnözés” felszámolási terve újra feltűnik, azonban a négy évvel korábbi programhoz képest most ritkábban használják a kifejezéseket.¹⁴³ Hasonlóan kisebb szerepet kap a „politikusbűnözés” hívószó is. Ezek arra engednek következtetni, hogy az országgyűlésben folytatott munka hatására az áttörés idején módszeresen és tudatosan használt

¹⁴² A Hét vezér terv. A Jobbik 2014-es országgyűlési választási programja: Kimondjuk. Megoldjuk. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti felemelkedésért 2014. (Letöltve: 2014. augusztus 12.) pp. 9–25.

„húzófogalmak” mára veszítettek erejükből. A két nagy koncepció után következik maga a választási program. Bekerültek azonban új koncepciók is, mint például az önálló nő- vagy drogpolitika megfogalmazása. A 40 éves munkaviszonyt követően a program szerint a férfiaknak is lehetőségük lenne a nyugdíjba vonulásra.¹⁴⁴ Újszerű gondolati elem a politikusok „dupla büntetése” is.¹⁴⁵

A párt uniós programját is közreadta. Ismét csak Vona Gábor előszava és Morvai Krisztina bevezetője nyitotta meg a 2014-es EP-választási pártprogramot. A pártelnök kiemelte, hogy a programterv az öt évvel korábbi szerves folytatása. Morvai is hangsúlyozta a folytonosságot, emellett biztosította a szavazókat arról, hogy a Brüsszelbe küldött radikális képviselők végig a „Magyarország a magyaroké!” jelszót szellemében dolgoztak. Figyelmeztetett: jelenleg az unióban két, egymástól jól elkülöníthető értékrend helyezkedik szembe egymással: a bankok és a nagytőke, valamint a munkavállalók, kisvállalkozók és kiskgazdák értékrendje. Ezt követően felhívta a figyelmet arra is, hogy az EU a korrupció melegágya.¹⁴⁶ A program ezúttal is figyelmeztetett a „Brüsszel-központú birodalom” veszélyeire, és arra, hogy a lazább konföderációt felvázoló „Nemzetek Európája” elképzelés jobban illeszkedik az integráció mélyítését elutasító európai lakosság igényeihez.¹⁴⁷ A Jobbik a Magyarországon kívánatos ökoszociális piacgazdaság elérése és a teljes foglalkoztatás megteremtése érdekében három elem megvalósulását emelte ki: a helyi gazdaság fejlesztését a helyi pénz megőrzésével, az exportra gyártó, keleti gazdasági szektor felé orientálódó magyar szektor támogatását, a multik esetében pedig elsődlegesen a hazai vásárlóerő kihasználását. A 2010-es programhoz hasonlóan újra nagy hangsúlyt kapott a termőföld kérdése, e tekintetben is a „hazánkat diszkriminatívan érintő” csatlakozási törvény módosítása a cél. A párt az uniós forrásfelhasználás értékelésekor kiemelte: azokat az országvezetést „rosszul, lassan, túl sok bürokratikus teherrel használja fel, és azoknak sem a

¹⁴³ A 60 lépés program. A Jobbik 2014-es országgyűlési választási programja: Kimondjuk. Megoldjuk. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti felemelkedésért 2014. (Letöltve: 2014. augusztus 12.) pp. 26–33.

¹⁴⁴ Ágazati politikák. A Jobbik 2014-es országgyűlési választási programja: Kimondjuk. Megoldjuk. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti felemelkedésért 2014. (Letöltve: 2014. augusztus 12.) p. 42.

¹⁴⁵ Ágazati politikák. A Jobbik 2014-es országgyűlési választási programja: Kimondjuk. Megoldjuk. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti felemelkedésért 2014. (Letöltve: 2014. augusztus 12.) p. 46.

¹⁴⁶ Morvai Krisztina bevezetője. A Jobbik 2014-es európai parlamenti választási programja: Nemzetek Európája. A Jobbik programja a magyar önrendelkezésért és a társadalmi felemelkedésért. 2014. <http://nezopontintezet.hu/politikai-adatbazis/jobik/>. (Letöltve: 2014. szeptember 10.) pp. 4–6.

¹⁴⁷ A Jobbik 2014-es európai parlamenti választási programja: Nemzetek Európája. A Jobbik programja a magyar önrendelkezésért és a társadalmi felemelkedésért 2014, <http://nezopontintezet.hu/politikai-adatbazis/jobik/> (Letöltve: 2014. szeptember 10.) pp. 18–22.

gazdasági versenyképességre, sem a tartós foglalkoztatásra, sem a vidék felzárkóztatására nincs valóban mérhető pozitív hatása, és az egész folyamatot beárnyékolja a korrupció”.¹⁴⁸ Balczó Zoltán egy sajtótájékoztatón egyenesen úgy fogalmazott, hogy Magyarország számára a csatlakozás gazdasági szempontból negatív eredményekkel járt.¹⁴⁹

Országgyűlési jobbszél (2010–2014)

A 2010. áprilisi választásokon a Jobbik szervezetei mind a 176 egyéni kerületben állítottak jelöltet. A párt a 2009-es uniós választáshoz képest 855 ezres szavazóbázisával csaknem megkétszerezte támogatottságát, s így 16,7 százalékos listás eredménnyel zárt. A legtöbb szavazatot a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei pártlista kapta (27%), de a radikálisok Heves (25%), illetve Jász-Nagykun-Szolnok megyében (24%) is kiemelkedően szerepeltek. Mindhárom, egykor erős baloldali szavazóbázissal rendelkező megyében maguk mögé utasították az MSZP-t, a leglátványosabban azonban Borsodban, ahol a radikális lista 28 ezer voksos megelőzte a távozó kormánypártét. Egyéni aspiránsként Császár József szerepelt a legjobban (33%) Tiszavasváriban (Szabolcs-Szatmár-Bereg 3. sz. evk.), de nem sokkal maradt el tőle Kisgergely András (32%) Ózdon (Borsod-Abaúj-Zemplén 5. sz. evk.), valamint a Tiszaújvárosban (Borsod-Abaúj-Zemplén 12. sz. evk.) fellépő Balla Gergő (31%) sem.¹⁵⁰

A 47 mandátumos párt a törvényhozás harmadik, az ellenzék második legerősebb pártja lett. Május 14-én frakcióvezetővé választották Vona Gábort, Balczó Zoltán, Gyöngyösi Márton, Hegedűs Tamás, Pósz Lajos és Szabó Gábor ugyancsak az Országgyűlés megalakuláskor kapott frakcióvezető-helyettesi megbízatást. A zajos sikert arató, szavazótáborát egyesítő, ellentmondásosan megítélt párt számára az vált a legfőbb kérdéssé, hogy a szabályokkal regulázott parlamenti keretek mennyire teremtenek jó lehetőséget a nemzeti radikális politizáláshoz. A választások utáni első (2010. június) tisztújításkor a küldöttek a teljes országos elnökséget megerősítették, Vona Gábor ellenszavazat nélkül lett ismét pártelnök.

2010-ben az akkori parlament átlagéletkorához (47,9 év) képest a Jobbik a második legfiatalabb frakciót (40) adta. A legtöbb képviselő, szám szerint huszonegy a 30–39 éves korosztályhoz tartozott, míg a 30 év alatti képviselők

¹⁴⁸ A Jobbik 2014-es európai parlamenti választási programja: Nemzetek Európája. A Jobbik programja a magyar önrendelkezésért és a társadalmi felemelkedésért 2014, <http://nezopontintezet.hu/politikai-adatbazis/jobik/> (Letöltve: 2014. szeptember 10.) pp. 37–43.

¹⁴⁹ Nemzetek Európája. 2014. május 7. Jobbik.hu, <http://jobbik.hu/hireink/nemzetek-europaja> (Letöltve: 2014. szeptember 11.)

¹⁵⁰ Az adatok a Nemzeti Választási Iroda honlapjáról származnak.

éppen annyian, nyolcan voltak, mint a Fidesz „megafrakciójának” fiataljai. A radikális képviselőcsoport közel 62 százaléka az utóbbi két korcsoportot, vagyis a fiatalokat reprezentálta. A második ciklusra a JMM-frakció tovább fiatalodott, a 2014-ben választott parlament átlagéletkorához (47,7 százalék) képest magasan a legfiatalabbnak (38 év) bizonyult. A képviselőcsoport mindössze egyetlen képviselője 60 év feletti, mintegy egynegyede (26%) 40 és 50 év közötti, a képviselők kicsivel több mint fele (56,5%) 30 és 40 év közé esik, három képviselő (13 százalék) pedig kifejezetten fiatal, 30 év alatti. A törvényhozás legfiatalabb képviselője egy nő, Dúró Dóra, a nemzeti radikális frakció tagja.¹⁵¹ A testület azonban korábban is „férfiparlament” volt és az is maradt. Ugyanis 2010-ben a kereszténydemokraták után a legkevesebb, mindössze három nő szerzett mandátumot nemzeti radikális párti színekben. Így 6,4 százalékos arányuk még a nemzetközi összehasonlításban alacsony magyar országgyűlési aránytól (9,1%) is elmaradt. A radikális képviselőcsoport három női tagja országos listáról szerzett parlamenti helyet, mindannyian válásos családból származnak, többgyermekesek és diplomával rendelkeznek. Hegedűs Lórántné a tizenegyedik, Bertha Szilvia¹⁵² a huszonhatodik, Dúró Dóra pedig a huszonkilencedik helyről jutott be.¹⁵³ A női képviselői reprezen-

¹⁵¹ Dúró Dóra (1987) az alakuló ülés egyik korjegyzője. 2008-ban kötött házasságot Novák Előd pártalelnökkel, harmadik gyermeküket várják. Egyetemi tanulmányai kezdetén lett JMM-tag, segédkezett a helyi szervezetek kiépítésében, majd a párt sajtóreferense, később szóvivője lett. A 2010-es képviselő-választáson az országos lista huszonkilencedik helyéről jutott be. A ciklus alatt az oktatási, kutatási és tudományos bizottság tagja. 2014-ben már az országos lista negyedik helyéről kapott országgyűlési mandátumot, majd a kulturális bizottság elnökeként folytathatja munkáját. 2014 augusztusában lemondott párt szóvivői posztjáról. Többször hangoztatta véleményét a demográfiai katasztrófáról: *„Azokban az országokban sikerült a népességsökkenést mérsékelni vagy megfordítani, ahol nem az az őszkonzervatív szemlélet uralkodik, hogy egy nő a gyereke mellett semmi mást nem csinálhat, és mindenről le kell mondjon. Ellenkezőleg: ha a gyermekgondozásban segítséget nyújt az állam, akkor szívesebben szülnek a nők, így a legszebb hivatásukat többen megélik.”*

¹⁵² Bertha Szilvia (1977) négygyermekes, gazdasági főiskolát végzett vállalkozó. A 2006. évi őszi események hatására kezdett el közeledni a radikális mozgalom ideológiájához, valamint a Magyar Gárdához. Két évvel később belépett a pártba, eleinte helyben, Isaszegen, majd a megyében politizált. A párt országos ügyeit illetően fokozatosan egyre több feladata lett. A 2010-es országgyűlési választáson egyéniben is elindult, de szerepelt a területi lista harmadik és az országos lista huszonhatodik helyén is, utóbbiról jutott be. Az utolsó négyszázas parlamentben a foglalkoztatás és munkaügyi bizottság tagja, valamint az albizottság elnöke. Egy 2013-as interjújának egyik legfontosabb üzenete: *„Gyerek nélkül nem lehet nővé válni, a női kiteljesedés, önmegvalósítás legfontosabb része a gyermekvállalás. (...) Mindemellett, a nőknek is tanulni, magukat képezni és az életet nyitott füllel és szellemmel kell élni, mert felelős döntéseket kell hoznunk, gyermekeink jövőjéért. Ezért az, hogy tanuljanak, mindenképp fontos.”*

¹⁵³ 1998-ban az egyetlen esélyes radikális női képviselőjelölt, dr. Gidai Erzsébet a MIÉP országos listájának „bejutó”, hatodik helyéről szerzett parlamenti mandátumot. A Jobbik országos listás helyein összesen három női jelölt szerepelt.

táció tovább romlott 2014-re. A korábbinál jobb választási eredmény ellenére az első kétszázas parlamentben csökkent létszámmal felálló frakcióban Dúró Dóra és Hegedűs Lórántné¹⁵⁴ tovább folytathatta képviselői munkáját. Az országgyűlési átlaghoz (6,8%) képest a radikális csoport női parlamenti tagjainak aránya ugyan magasabb (8,7%), ám ez megtévesztő. Négy éve és most is „biztos bejutó helyet” kapott az országos listán a két magasan kvalifikált nő képviselő, akik mára számos területen aktív és ismert tagjai lettek pártjuknak. A multipozicionális közéleti-politikai elitben a többgyermekes családját jelenítik meg, akinél a politikai (és egyéb, például vállalkozói) szerep mellett a tradicionális családi anyaszerep mindig hangsúlyos maradt.

2010-ben a radikális frakció mutatta a legalacsonyabb iskolázottsági szintet, melynek elsősorban az életkori szerkezetből fakadó magyarázata van. Összesen harmincöten, a frakció 74,5 százaléka rendelkezett felsőfokú (huszonkilenc egyetemi, hat főiskolai) végzettséggel. Középiskolával és középszintű szakképesítéssel ellenben tízen bírtak, míg ketten szakmunkás bizonyítványt szereztek. Eszerint a radikális törvényhozóknak a parlamenti átlaghoz képest nagyobb arányban volt „szakma” a kezében. Ketten országgyűlési képviselővé választásuk idején egyetemi hallgatók voltak. A frakció diplomás tagjainak jelentős része tanár, illetve oklevelét társadalom- és természettudományos szakterületeken szerezte (34,4%). Ebben a kategóriában a Jobbik-frakció erősítette a parlamenti átlagot. A radikális képviselők nagyobb arányban rendelkeznek gazdasági jellegű diplomával, mint más parlamenttagok. Az országgyűlési képviselők negyede jogi-államigazgatási végzettséggel bírt, ezt a számot csupán a Jobbik-frakció „rontotta” 15,6 százalékos arányával.

Az előző ciklushoz képest 2014-ben két új képviselő, Lukács László György karcagi jogász és Ander Balázs népművelő-történelemtanár a frakció diplomásainak számát növelte. Így azután a jelenlegi 23 fős radikális képviselőcsoportból 18-an rendelkeznek felsőfokú oklevéllel (78,2%). 2010-ben az eredeti foglalkozásokat tekintve még kevés a hivatásos politikus (11%), ami

¹⁵⁴ Hegedűs Lórántné (1970 református családból származó építészmérnök, három leány édesanyja. Református lelkész férje MIÉP-alelnökként és képviselőként politizált, az országosan ismert „püspöki Hegedűs családba” kerülve református vallási és politikai köztudósi még erősebbek lettek. A MIÉP-ben kezdett politizálni, 1997 és 2006 között pártdelegált a Fővárosi Közgyűlésben. Négyéves tagságot követően kilépett a szervezetből. Budakeszin lett helyi képviselő és alpolgármester. 2009-től a Jobbik politikusa, indult az európai parlamenti választásokon. 2010-ben az országos lista tizenegyedik helyéről kapott országgyűlési mandátumot, négy éven át az önkormányzati és területfejlesztési bizottság tagja. A Városliget megújításának vitájakor a Regnum Marianum templom visszaépítése mellett érvelt: „Városligetről nem beszélhetünk úgy 2013-ban, hogy ne akarnánk visszaépíteni a Regnum Marianumot! Az egy olyan történelmi szent ereklyénk, aminek állnia kell!” 2014-ben az országos lista tizedik helyéről került be a parlamentbe, a költségvetési bizottságban kezdte meg munkáját.

különösen a rendszerváltástól kezdve országgyűlési képvisellel bíró pártok frakciójához képest szembeállítva. A legtöbben, tizenketten vállalkozóként, ügyvédként, nyolcan pedig beosztott diplomásként dolgoztak.¹⁵⁵ 2014-re a képviselők már nagy többségben hivatásos politikusok, hiszen két kivétellel folytatólagos tagjai a radikális ellenzéki frakciónak.

Domány András, aki a 2010-ben választott országgyűlés almanachjáról szóló recenziójában szerette volna a képviselőcsoport „karakterét” meghatározni, több szociológiai jellemző áttekintése után azt a megállapítást tette, hogy nincsen élesen kirajzolható „Jobbik-profil”, „az életrajzok szerint szinte mindenből lehetne jobbikos”.¹⁵⁶ 2010-ben a Jobbik-frakció korát, iskolai végzettségét tekintve sokszínű és tagolt. Számos képviselő vallotta, hogy a 2006-os őszi beszéd és annak következményei hatására vált politikailag aktívá. Az azelőtt is politizálók zöme, a frakció negyven százaléka a MIÉP-ben kezdte pályáját.¹⁵⁷ A radikális képviselőcsoport egyik legerősebb fegyvere az országgyűlésben éppen „tisztaságában” rejtett. Vagyis abban, hogy a legtöbb képviselőnek életkoránál fogva nem lehetett köze a rendszerváltást követő politikai berendezkedéshez. A parlamenti múlttal még nem rendelkező fiatal párt gyakran használta az erre a tényre felépített retorikát.

Ismertek azok a felfogások, hogy egy párt sorsát meghatározhatja parlamenti munkája, vagyis a „frakcióhangzás”, a mutatott egyéni és csoportos törvényhozási teljesítmény. Ebből a sorból kiemelkedik a mindenkori frakcióvezető szereplése. A Jobbik-frakció vezetésének a 2010–2014-es országgyűlési ciklus alatt elhangzott napirenden kívüli felszólalásainak kulcstémái: közbiztonság, rendőrség és rendészet, demográfiai helyzet, cigányság és népességfogyás. A pártelnök-frakcióvezető Vona Gábor 2010. május 25-i vezérszónoklatában, ellenzéki szerepéhez „többszörre” igazodva, számos ponton kritizálta a kormányprogramot, néhol pedig megengedő hangnemben szólt a tervezetről: *„Jó a helyzetértékelés, apróbb hibákkal, viszonylag jónak mondható a célképzés, a célkitűzés.”* Majd aztán a konkrétumokat hiányolva egyszerűen „üres kívánságlistának” nevezte a dokumentumot. A bírálatok és az elismerések egyenletesen váltakoztak beszédében, véleményalkotását ez a kettősség jellemezte. A gazdaságot és a közbiztonságot illetően a kormánypártok olyan, a Jobbik által korábban is hangoztatott javaslatokkal álltak elő, mint az államadósság újratárgyalása, a multinacionális cégek adóztatása, a láncartozások felszámolása és a törvényalkotók „dupla büntetése”. Pozitívan ítélte meg a program építőipart, mezőgazdaságot és turizmust érintő részeit, és külön üdvözölte a kormány oroszpolitikájának baráti-közeledő irányváltását. Nem rejtette véka alá, hogy

¹⁵⁵ Marelyin Kiss, 2012, p. 61., 112., 180., 839., 842., 845., 849., 860.

¹⁵⁶ Domány, 2012, pp. 51–60.

¹⁵⁷ Domány, 2012, p. 53.

a parlamenti képviselőcsoportok közül egyedül az MSZP-t tartja méltatlannak az országgyűlési politizálásra. Véleménye szerint a Nemzeti Együttműködési Rendszerben gyakran használt „forradalom” elnevezés erősen túlzó és illetlen a kétharmados választási siker megnevezésére. Az alkotmányozásban legnagyobb elvárásként a *jogfolytonosság biztosítását* említette. A kormányprogram szélsőségek felszámolására irányuló terveire reflektálva kiemelte, a Jobbik egy „nemzeti radikális” párt, amelynek létjogosultsága van a közéletben, a szélsőséges megnevezést pedig – a pártcsalád többi európai tagjához hasonlóan – egy az egyben elutasította.¹⁵⁸

A Jobbik-frakció parlamenti munkájának jelentős részét képezték a napirend előtti felszólalások. Ezek jó alkalmat jelentettek arra, hogy a képviselők időről időre ismételjék a nemzeti radikális mondandót az Országgyűlésben. A frakcióvezető napirenden kívül 67 alkalommal szólalt fel. A 2010-es árvíz-helyzetről szóló beszédében a honvédségi létszám növelését javasolta. Kiemelte a szerencsétlenség közepette helytállt gárdisták szerepét, és nemzeti konzultáció kezdeményezését kérte a Gárda további működésének feltételeiről. „Magyarországon a jelen pillanatban a legerősebb, legkomolyabban szervezett és legmozgósíthatóbb civil szervezet – ha tetszik, ha nem! – a gárdistákból áll.”¹⁵⁹ A párt által már korábban felvetett problémák közül a *közbiztonság helyzete, a csendőrség intézményének felélesztése, illetve a rendőrség társadalmi megítélésének kérdésköre* viszonylag gyakran szolgáltatta a tematikát. Júniusban – a kormánypárt kommunikációját bírálva – így vélekedett: „...Rendetlenség van, káosz van, fosztogatások vannak... Borsodban az emberek a szemükkel látják a rendőrséget, a bűnözést pedig a bőrükön érzik.” A Fidesz–KDNP soraiban helyet foglaló önkormányzati emberek felelősségét a lokális gondok elmélyülése, míg a kormány tagjainak felelősségét a rendőrség szerepének gyengesége, hatástalansága miatt emelte ki.¹⁶⁰ Néhány hónappal később ugyanebben a tematikában jelezte: „Nyugodtan mondhatjuk most már, számtalan idős ember halála után, hogy Magyarországon etnikai tisztogatás folyik.”¹⁶¹

2011 februárjában a „hármaskörű csapdahelyzet” tarthatatlanságára hívta fel az országgyűlés figyelmét, melyek a következők: az euroatlanti kapcsolatok előtérbe helyezése matt kialakult nemzetközi béklyó, amelynek alternatívája lehet a keleti nyitás, a kormány részéről erre az irányváltásra már jelek mutat-

¹⁵⁸ Vona Gábor vezérszónoki felszólalása a kormányprogram vitájakor. 2010. május 25. parlament.hu (Letöltés dátuma: 2014. június 5.)

¹⁵⁹ Vona Gábor napirenden kívüli felszólalása 2010. június 8-án. parlament.hu (Letöltés dátuma: 2014. július 22.)

¹⁶⁰ Vona Gábor napirenden kívüli felszólalása 2010. június 28-án. parlament.hu (Letöltés dátuma: 2014. július 22.)

¹⁶¹ Vona Gábor napirenden kívüli felszólalása 2011. február 14-én. parlament.hu (Letöltés dátuma: 2014. július 22.)

koztak; az államadósság börtöne (az egyetlen megoldásnak ekkor is az újratárgyalást látta); a demográfiai csapda, melynek két részét így jelölte ki: „Az egyik a magyarság fogyása, a másik a cigányság elképesztő és indokolatlan népszaporulata.”¹⁶² Az „elmúlt húsz”, illetve „huszonkét év” kifejezéseket maga Vona Gábor és frakciótársai is gyakran használták a négy év alatt. Ezzel szoros összefüggésben a Fidesz és az MSZP korábbi politikai szerepvállalásának tudatos „egybeomlása” rendszeres volt: „Kik voltak azok, akik az állami vagyont az elmúlt 22 évben privatizálták? Megmondom a választ: önök, az MSZP és a Fidesz privatizálták az állami vagyont.”¹⁶³

Az Európai Unió és Magyarország kapcsolata szintén sűrűn szolgáltatott témát a radikális párt frakcióvezetőjének. Eszerint álláspontjuk nem változott, azt gondolják, a fő kérdés még mindig az, hogy akar-e hazánk egy esetleges Európai Egyesült Államok tagja lenni.¹⁶⁴ Az ismert, „szokásos” témák mellett Vona időnként szélsőséges véleményközlésével hívta fel magára a figyelmet, mint például a választási rendszert illetően kifejtett meggyőződésekor: „Ami a választási rendszert illeti, a Jobbik ... nem a regisztrációs rendszerben látja a megoldást és annak elérését, hogy minél felelősebb döntéseket tudjon hozni a magyar társadalom, hanem a műveltségi cenzus bevezetésében. Ennek a lényege, hogy az elemi iskolai végzettséget várjuk el azoktól az emberektől, akik Magyarország sorsáról dönteni akarnak...”¹⁶⁵

A 2010–2014-es parlamenti ciklus jobbikos képviselőcsoportjának legaktívabb tagjai Gaudi-Nagy Tamás, Z. Kárpát Dániel, Szilágyi György, Novák Előd és Volner János voltak. Gaudi-Nagy a teljes patkót tekintve is a legaktívabbnak bizonyult a négyéves időszakban, 874 alkalommal összesen 72 órát beszélt.¹⁶⁶ Parlamenti munkáját „erős hangvételű” felszólalásai jellemezték. Több szimbolikus ügyben hallatta hangját. 2013 májusában a XX. századi diktatúrák megismertetéséről szóló határozati javaslatok általános vitájakor is jó nagy felháborodást keltett. Véleménye szerint az auschwitzi haláltáborban történeteket nem lehet közvetlen összefüggésbe hozni hazánkkal, mivel az

¹⁶² Vona Gábor napirenden kívüli felszólalása 2011. február 14-én. parlament.hu (Letöltés dátuma: (2014. július 22.)

¹⁶³ Vona Gábor napirenden kívüli felszólalása 2011. december 5-én. parlament.hu (Letöltés dátuma: (2014. július 22.)

¹⁶⁴ Vona Gábor napirenden kívüli felszólalása 2011. február 14-én és 2012. július 2-án. parlament.hu (Letöltés dátuma: (2014. július 22.)

¹⁶⁵ Vona Gábor napirenden kívüli felszólalása 2012. szeptember 10-én. parlament.hu (Letöltés dátuma: (2014. július 22.)

¹⁶⁶ Országgyűlési napló. Legaktívabban felszólaló képviselők 2010–2014. A magyar Országgyűlés honlapja, http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=QJl9qROX&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1. (Letöltés dátuma: 2014. augusztus 22.)

„elkövetői oldalon nem magyarok álltak”. „Tehát egyértelművé kell tennünk, hogy le kell számolni azzal a szemlélettel, amely kettősmércézik, le kell számolni azzal a szemlélettel, amely alaptalanul próbál kollektív felelősséget ébreszteni a magyarság köreiben, és egyúttal el kell számoltatni azokat is, akik még mindig elszámolatlanul és büntetésekkel nem szembesülő módon részt vettek azokban a rémtettekben, amelyeket elkövettek a kommunizmus időszakában.”¹⁶⁷

A Jobbik törvényhozási képviselői a kezdetektől szívesen nyilvánították ki – a parlament épületén belül is – formabontó módon politikai álláspontjaikat. A frakciótagok gyakran és szívesen szerveztek politikai performanszokat, amikre a sajtó szinte mindig felfigyelt. Az Országgyűlés 2010. május 14-i megalkulásakor, nagy visszhangot keltve, Vona Gábor pártelnök–frakcióvezető a feloszlattal törvényen kívül helyezett, a radikális politika egyik jelképének számító Magyar Gárda mellényében tett képviselői esküt. Pártja nevében vállalt így szolidaritást a szervezet tagságával, emellett azt az üzenetet is közvetítette: a radikális politikai folytonosság a törvényhozás szabályozott keretei között is töretlen marad.¹⁶⁸

A következő, üléstermen kívül és azon belül egyaránt zajló akciók – vállalt módon – Novák Előd pártalelnökhöz kötődtek, aki elszánt arra, hogy a radikális politikát „szalonképesen”, a tűréshatáron egyensúlyozva jelenítse meg. Szeptember 29-én az „álláshalmozó politikusbűnözőket” kipellengérezendő, a barikád.hu által meghirdetett szavazás győztese, Kósa Lajos debreceni polgármester és képviselő „emberfeletti teljesítményét” honorálva próbált meg annak sajtótájékoztatóján átadni egy Superman-jelmezt, egyébként sikertelenül.¹⁶⁹ Ugyanő 2011. június 27-én az ülésteremben tapasztalható állapotokra, az ott folyó munkát szerinte ellehetetlenítő kormánypárti képviselők bekiabálásaira, a hangszórók halkán tartására, a hajnalig tartó üléselésre reflektálva szólalt fel, előbb szabályosan, majd – a szó megvonása után – megafonját hasz-

¹⁶⁷ A 20. századi diktatúrák megismertetéséről szóló határozati javaslatok általános vitája. 2013. május 23. A magyar Országgyűlés honlapja, http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=d0a3HNj&p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&_pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpql%2Ffogynaplo.naplo_fadat%3Fp_ckl%3D39%26p_uln%3D281%26p_felsz%3D128%26p_szoveg%3D%26p_felszig%3D128 (Letöltés dátuma: 2014. augusztus 12.)

¹⁶⁸ Gárda-mellénnyel tette le Vona az esküt, LMP-s Sólyom háborgott, a Fidesz szemkilövetőknek adta a nemzetbiztonsági bizottságot, Székely Himnusz a Parlamentben, 2010. május 14. kuruc.info hírportál, <https://kuruc.info/r/2/59562/> (Letöltve: 2014. szeptember 4.)

¹⁶⁹ Novák Előd meghackelte Kósa sajtótájékoztatóját – A Supermen nem vette át jutalmát. 2010. szeptember 29. A Jobbik Magyarországért Mozgalom honlapja, http://jobbik.hu/rovatok/orszag_hirek/novak_elod_meghackelte_kosa_sajtotajekoztatojat_%E2%80%93_a_supermen_nem_vette_at_jutalmat (Letöltve: 2014. szeptember 4.)

nálva. Akciójáért az ülésen elnöklő Latorczai János egész napi szómegvonással sújtotta.¹⁷⁰

A frakció első kollektív megmozdulására még 2010. június 8-án, az önkormányzati választási reformról való név szerinti szavazáskor került sor. A voksolásra szólítottak ugyanis egy-egy narancssárga alapon fekete betűt felmutatva az „egypártrendszer” kifejezést formálták meg, majd az *Önkormányzatiság: élt 20 évet!* feliratú molinót is kifeszítették.¹⁷¹ A képviselőcsoport legnagyobb visszhangot kiváltó akciója azonban az új földforgalmi törvény elfogadásának megzavarása volt 2013. június 21-én. A Jobbik képviselői ugyanis *Hazaárulás!* feliratú transzparensükkel az elnöki pulpitusra vonultak, ahonnan elnöki felszólítás, majd az ülésről való kizárás után sem távoztak. A performansz résztvevői ezt követően a kormánypárti képviselők felé fordulva „Hazaárulók! Hazaárulók!” skandalásba fogtak, majd transzparensüket megfordítva *A magyar föld nem eladó!* feliratot mutatták fel. A törvényt a radikális képviselők skandalás közepette fogadta el végül az Országgyűlés.¹⁷² A ciklus folyamán sor került még néhány magánakcióra, azonban ezek vagy az adott képviselő frakció- és párttagságának megszűntével (Lenhardt Balázs esetében), vagy – mint Gaudi-Nagy Tamás esetében – a vezetése jóváhagyása nélkül, a pártfegyelmet felrúgva történtek.

Egy pártfrakció sorsát és történetét önmagában is jól szemlélteti konfliktusainak története. A konfliktusok, a szakadások és szakítások a politika immanens tartozékai, nem különös dolgok. Nem helyes sem túlhangsúlyozásuk, sem elhallgatásuk. Nevezhetjük „frakcióalakizásnak” azt, amikor a fegyelmezették tartják a lépést, az igazodni képtelenek pedig kikerülnek az alakzataból... A 2014-es sikeres választási szerepléssel folytatódott a parlamenti konszolidáció, többek között a „radikális jobboldali centrummal” azonosulni képtelen veszélyes, „túlontúl” radikális képviselők kiszorítása, leváltása. A frakció- és pártvezetés nagyrészt sikerrel vitte végig kiegyensúlyozó belső politikáját, amellyel azután a Jobbik középére nyitását is megalapozta. A szervezeten és a frakción belüli, több esetben szakításhoz vezető konfliktusok és viták azonban távolról sem pusztán a radikális–mérsékelt tengelyen zajlottak, azonban burkoltan vagy kevésbé burkoltan többször is hatalmi kérdések köré összpön-

¹⁷⁰ Megafonnal kiabálta túl a fideszeseket Novák Előd a parlamentben. 2011. június 27. Origó hírportál, <http://www.origo.hu/itthon/20110627-novak-elod-jobbik-hangosbeszeloval-szolalt-fel-az-orszaggyulesben.html#> (Letöltve: 2014. szeptember 5.)

¹⁷¹ Az új önkormányzati törvény az 'egypártrendszer' felélesztése. 2010. június 8. Népszabadság Online, http://nol.hu/belfold/az_uj_onkormanyzati_torveny_a_tanacsrendszer_felelesztese-693991 (Letöltve: 2014. szeptember 10.)

¹⁷² Botrány a parlamentben: megzavarta a Jobbik a földtörvény szavazását. 2013. június 21. Heti Világgazdaság Online, http://hvg.hu/itthon/20130621_parlament_foldtorveny_Jobbik/ (Letöltve: 2014. szeptember 21.)

tosultak. A belső konfliktusok sikeres kezelésével a vezetés a professzionális parlamenti párttá válás felé vezette a pártot.

Az Országgyűlés alakulása után alig két hónappal (július 18.) Pösze Lajos, a választási program egyik szakmai felelőse és a pártvezetés konfliktusa már sejtette a frakción belüli törésvonalakat. A Magyar Gárda (2009-es) feloszlását követően a legális működés lehetőségét kereső, a gárdamozgalom mellett akkor még látványosan kiálló Vona Gábor megróttta és lemondatta frakciótisztségéről a *Magyar Nemzet*nek kritikusan nyilatkozó és a vezetést bíráló politikustársát. Pösze Lajos képviselő ugyanis kijelentette: „...*Nem szerencsés, ha a párt neve kapcsán a legtöbben a gárdára vagy (...) Budaházy Györgyre asszociálnak.*”¹⁷³ A vezetés által még nagy hangsúllyal képviselt, a pártot az országgyűlésbe juttató radikális politika nyilvános bírálata elfogadhatatlan, a szervezeten belüli kényes egyensúly felborítása nem maradhatott következmények nélkül. A képviselőcsoport vezetésében megüresedett helyét október 4-én Volner János vette át,¹⁷⁴ majd az országos elnökség december eleji ülésén úgy döntött, visszahívja és mandátumáról való lemondásra szólítja fel Pösze Lajost.¹⁷⁵ December 12-én kizárták a frakcióból, s végül mandátumát megtartva, függetlenként folytathatta törvényhozó munkáját.

A bíróság jogerős ítélete szerint 2008. március 15-én a fővárosban hivatalos személy elleni erőszakot alkalmazó Samu Tamás Gergő esetében a kényszerűség diktálta a mandátumváltást, mivel a párt egy – vezetéssel lojális – radikális frakciótagjáról le kellett mondjon.¹⁷⁶ Mirkóczi Ádám szóvivő a mandátumát 2011. május 11-én visszaadó¹⁷⁷ képviselővel kapcsolatban meg is jegyezte: „*Tehetetlenség és düh... ezek társultak igazságérzetem mellé. Gergő jól döntött. Bátran és becsületesen. Elsőként tette meg az elmúlt évtizedek alatt azt, amit egyetlen nyomorult politikusbűnöző sem mert még megtenni.*”¹⁷⁸

A pártban lappangó ellentétek végül, mind vezetési stratégiai értelemben, mind a „radikális cselekvési formához” való hozzáállást illetően, a ciklus köze-

¹⁷³ Lefokozta a gárdát bíráló jobbikos képviselőt Vona. 2010. július 19. Origo hírportál, <http://www.origo.hu/itthon/20100719-lemondatta-frakciotisztsegerol-a-gardat-biralo-posze-lajost-a-jobbik.html> (Letöltve: 2010. április 12.)

¹⁷⁴ A Jobbik Magyarországért Mozgalom-Párt országgyűlési képviselőcsoportjának vezetése. A Magyar Országgyűlés honlapja.

¹⁷⁵ Kizárták a Jobbik-frakcióból Pösze Lajost. 2010. december 13. Origo hírportál, <http://www.origo.hu/itthon/20101213-kizartak-a-jobbikfrakciobol-posze-lajost.html> (Letöltve: 2010. április 12.)

¹⁷⁶ Samu Tamás Gergő lemondott mandátumáról. 2011. május 11. Index hírportál, http://index.hu/belfold/2011/05/11/samu_tamas_gergo_lemondott_mandatumarol/ (Letöltve: 2014. szeptember 22.)

¹⁷⁷ Helyét az országgyűlésben 2011. június 6-án a Jobbik Békés megyei területi listájáról Jámbor Nándor örökölte meg.

¹⁷⁸ Mirkóczi Ádám: Becsület és kötelesség. 2011. május 15. Szébb Jövő nemzeti hírportál, <http://szebbjovo.hu/mirkoczki-adam-becsuelet-es-koetelesseg> (Letöltve: 2014. szeptember 22.)

pén (2012-ben) kulmináltak. Nem mellesleg a pártirányítók feltétlen bizalmát élvező nagyreményű pártalelnök, Szegedi Csanád politikai bukását is elhozó esztendő a Jobbik-vezetés számára összességében „nyereséggel” zárult. A belső ellenzékké szerveződő radikálisok radikálisai nem tudták megingatni a támadásaik célpontjába helyezett Vona Gábor pártelnököt és Szabó Gábor pártigazgatót. Hogy mennyire nem, azt egyebek között jól mutatja, hogy az okkal magabiztos Vona-féle pártvezetést 2012. május 19-én újjáválasztották. Az immár hat alelnöki helyre Balczó Zoltán, Gyüre Csaba, Murányi Levente, Novák Előd, Sneider Tamás és Volner János került. Szegedi Csanád, bár a jelöltek között volt, már kimaradt a közvetlen pártvezetésből. A szervezet hivatalos székhelye a Villányi út 20/b. alá, a központi pártiroda tőszomszédságába került.¹⁷⁹ Végül tehát a lázadók voltak kénytelenek távozni a pártból. Endrésik Zsolt borsodi országgyűlési képviselő – Kisgergely András ózdi képviselővel szövetségben – már 2010-től a legerősebb párthátországgént számon tartott északkeleti megye feletti politikai ellenőrzésért rivalizált a Szegedi testvérekkel, Csanáddal és Mártonnal. Az ugyancsak törvényhozó Lenhardt Balázssal kiegészült, Szabolcs és Pest megyében is híveket gyűjtő, a „salonpolitizáló” Vona–Szabó vezetőpárost támadó radikálisok politikai fordulatot kikényszerítve a pártvezetésben akarták megvetni lábukat.¹⁸⁰ A pártelnök és a pártigazgató az ugyancsak keményvonalas retorikát használó Szegedi Csanád mellé állt. Tiltakozásképp 2012. áprilisban Endrésik Zsolt megyei elnök és a borsodi elnökség tagjai lemondtak.¹⁸¹ Kevesebb mint egy hónappal később Endrésik Zsolt többedmagával – egy etikai vizsgálat után – távozni kényszerült a frakcióból és a pártból is.¹⁸² Vélhetően a belharcban alulmaradtak keze nyomán jutottak a sajtóhoz a Szegedi Csanád zsidó felmenőit tanúsító levéltári dokumentumok, amelyek nyilvánosságra juttatása hirtelen vetett véget az alelnök-uniós képviselő politikai pályájának, meglehetősen nagy legitimációs vál-

¹⁷⁹ A JMM bírósági iratai. A párt alapszabálya, 2012. május 19. NKE RVGYA, 46. fond. 950–965. d.

¹⁸⁰ Nem tud szabadulni a Szegedi-ügytől a Jobbik. 2012. november 22. *Heti Világgazdaság* Online, http://hvg.hu/itthon/20121122_Fidesz_Jobbik_Szegedi_Csanad_Lenhard_Endr (letöltve: 2014. szeptember 22.) (A továbbiakban: Nem tud szabadulni a Szegedi-ügytől a Jobbik.)

¹⁸¹ Lemondott a borsodi vezetés: nekiestek a Jobbik alelnökének. 2012. április 17. http://hvg.hu/itthon/20120416_szegedi_csanad_kontra_endresik_zsolt (Letöltve: 2014. augusztus 24.)

¹⁸² Kizárták a Jobbikból Endrésiket és Kisgergelyt. 2012. május 4. *Heti Világgazdaság* Online, http://hvg.hu/itthon/20120504_endresik_zsolt_kisgergely_jobbik (Letöltve: 2012. augusztus 23.)

ságot okozva a pártban is.¹⁸³ „A jelenlegi keretek között a mostani frakcióval a nemzeti radikalizmus ügyét képtelenség előmozdítani” – nyilatkozott a sajtónak a borsodi pártellenzékkel tartó, augusztusban még pártelnöki ambíciókat tápláló¹⁸⁴ Lenhardt Balázs. A vezetéssel való végső szakítást Szegedi Csanád felsőbb engedély nélküli feljelentése¹⁸⁵ idézte elő, mely után 2012. november 7-én a frakcióból,¹⁸⁶ majd 21-én a pártból is kizárták.¹⁸⁷ Bár Endrészik Zsolt és Lenhardt Balázs egyaránt megtartotta mandátumát, de szervezeti kereteken kívül nem tudták magukat megtartani a jobboldali radikális politika fősodrában.

Ellenkező irányú, de ugyancsak a képviselőcsoportból való távozásokhoz vezető folyamattal zárult a 2012-es esztendő. November 26-án ugyanis az addig inkább szakpolitikusként, mintsem radikális kijelentéseiről ismert Gyöngyösi Márton a „nemzetbiztonsági kockázatot jelentő” zsidó származású törvényhozók és kormánytagok „felmérésére” szólított fel.¹⁸⁸ A hatalmas közéleti tiltakozást kiváltó interpelláció a Jobbik-frakcióban sem maradt visszhang nélkül. Előbb Bödecs Barna, a párt mozgalmár múlttal nem bíró környezetvédelmi szakpolitikusa adta vissza mandátumát december 4-én – hivatalosan személyes indokokra hivatkozva.¹⁸⁹ Majd egy nappal később Rozgonyi Ernő a pártból is kilépve ült át a független képviselők közé. A 2003-ig a MIÉP-ben

¹⁸³ A jobbikos „zsidóbotrány” háttere: a tanya, a fegyverek és a nagymama. 2012. június 27. Heti Világgazdaság Online, http://hvg.hu/itthon/20120627_szegedi_csanad_jobbik_hattere/nyomtatas (Letöltve: 2014. augusztus 23.) Az írás szerint Ambrus Zoltánnak, a cigánygyilkosságok idején, 2009-ben fegyverek birtoklásáért letartóztatott borsodi tanyatulajdonosnak, jobboldali radikális szimpatizánsnak kulcsszerepe volt az ügyben. A hatósági őrizetben lévő Ambrus ugyanis hiába remélte a Jobbik pártfogását, így a párt vezetőinek hitelét aláásó, kompromittáló adatok gyűjtésébe fogott. A sajtó szerint az ennek során fellelt, Szegedi Csanád zsidó származását igazoló dokumentumokat Kisgergely Andrással és Endrészik Zsolttal érdekközösségre találva, együtt segítették nyilvánosságra.

¹⁸⁴ Nem tud szabadulni a Szegedi-ügytől a Jobbik.

¹⁸⁵ Szegedi Csanád még 2010-ben megpróbálta megvesztegetni az adatok birtokában lévő Ambrus Zoltánt. Lenhardt Balázs ennek kapcsán befolyással üzérkedés és hivatali visszaélés gyanúja miatt tett feljelentést Szegedi ellen.

¹⁸⁶ Szegedi Csanád után újabb jobbikos távozik a frakcióból. 2012. november 7. Magyar Hírlap Online, <http://magyarhirlap.hu/belfold/szegedi-csanad-utan-ujabb-jobbikos-tavozik-a-frakciobol> (Letöltve: 2014. szeptember 22.)

¹⁸⁷ A Jobbik kizárta Lenhardt Balázst tagjai közül. 2012. november 22. Magyar Hírlap Online, <http://magyarhirlap.hu/belfold/a-jobbik-kizarta-lenhardt-balazst-tagjai-kozul> (Letöltve: 2014. szeptember 22.)

¹⁸⁸ Jobbik: Listát a zsidókról! 2012. november 26. Index hírportál, http://index.hu/belfold/2012/11/26/jobbik_listat_a_zsidokrol/ (Letöltve: 2014. szeptember 23.)

¹⁸⁹ Bödecs Barna helyét az országos listáról behívott Suhajda Krisztinán foglalta el, aki képviselői esküjét 2012. december 17-én tette le.

politizáló Rozgonyi mellett, hogy háttérbe szorítását nehezményezte, már nyíltabban utalt az egykori képviselőtársa által elmondottak és a távozása közötti összefüggésre. „...Igen fontos ügyekben egy-két percre korlátozták a lehetőségeimet, miközben mások szaporították azokat a felszólalásokat, amik nevetségessé tették, lejáratták a frakciót. (...) A botránypolitizálás, a bohóckodás nem alkalmas eszköz ahhoz, hogy a nemzeti érdekeket hatékonyan érvényesíteni lehessen.”¹⁹⁰

A törvényhozási ciklust 47 frakciótaggal megkezdő és 43 fővel záró Jobbikot sem az egyes képviselők nem éppen békés távozását előidéző konfliktusos ügyek nem roppantották meg, sem káderpolitikai értelemben nem szenvedett el pótolhatatlan veszteséget. Az egyensúly politikáját folytató pártvezetés helyzete megszilárdult, és úgy tűnt, a jobbközépen álló választók felé nyitáshoz szükséges „finomhangolás” is végbement. Ennek lényegét – kicsit másképpen – Vona Gábor 2014 januárjában fogalmazta meg: „...Van, hogy kijelentéseink mebotránkoztatóak, hogy túllövünk a célon. Ez hiba. Azt tehát vállalom, hogy miközben tartalmi radikalizmusunk változatlan, annak stílusbeli korrekciójára szükség van.”¹⁹¹

Mindenesetre az országgyűlési választás utánra is maradt egy látványos szakítás, annak előzményei azonban még a lezárt törvényhozó ciklushoz kapcsolódnak. Gaudi-Nagy Tamás, a 2006 őszén a hatósággal összeütközésbe kerülő tüntetőket jogsegélyben részesítő, a párt álláspontját a médiában és a törvényhozásban is gyakran megjelenítő ügyvéd nemcsak a pártfegyellemmel helyezkedett szembe, de agresszív akcióival és performanszaival is kivívta a vezetés nemtetszését. A nemzeti parlament munkájában a ciklus végeztével részt venni nem kívánó egykori honatya – a pártállásponttal ellentétben – Brüsszelben képzelte el politikai jövőjét, mindeközben az ülészak utolsó napján – a 2012-ben kizárt Lenhardt Balázssal az oldalán – uniós zászlót dobott ki a parlament ablakán. Az egyébként párton kívüli egykori képviselővel mandátuma lejártá után, 2014. május 7-én szakított nyíltan a szervezet.¹⁹²

A 2014-es év *választási év* volt, egyszerre három voksolással. Valószínűleg többé ilyen sem lesz, mint ahogy korábban sem volt. A Jobbik vezetése okkal lehetne elégedett, s valószínűleg a színfalak mögött az is.¹⁹³ Az országgyűlési választásokon a párt még „csak” harmadik, az európai uniós választáson már második, ahogy a helyhatósági választásokon is tisztán őrizte előkelő helyezését.

¹⁹⁰ Politikusbűnözés, vesztegetés. 2012. december 27. blog.hu, http://gondolatok-a-jobbikrol.blog.hu/2012/12/27/politikusbunozes_vesztegetes (Letöltve: 2014. szeptember 23.)

¹⁹¹ Stumpf András: „Nem én vagyok tudathasadásos”. 2014. január 30. *Heti Válasz*, XIV. évf. 5. sz. p. 21.

¹⁹² Gaudi-Nagy kiűzetése: így lett kegyvesztett a Jobbik támadó ékje. 2014. május 7. *Heti Világgazdaság Online*, http://hvg.hu/itthon/20140507_GaudiNagy_Tamas_Jobbik_Brusszel_Morvai/ (Letöltve: 2014. szeptember 31.)

A párt a 2014. október 12-i önkormányzati választáson jelentős előrelépést könyvelhetett el a megszerzett polgármesteri székek és az önkormányzati mandátumok tekintetében egyaránt. A tavaszi törvényhozási választások után világos lett, hogy az akkor kirajzolódó „területfoglalás”, az új régiók meghódítása – különösen a korábban relatíve gyengébb támogatottságot adó Dunántúlt tekintve – folytatódik. Míg a radikálisok 2010-ben három polgármesteri széket tudtak szerezni Hegyháthodászon, Hencidán és Tiszavasvárin, ez a szám 2014-ben már tizennégyre nőtt. Ugyanakkor tény, hogy ez utóbbiak közül – a megelőző négy év időközi választásain elért sikerek miatt – mindössze 8 volt abszolút mértékben új szerzemény.¹⁹⁴ A szervezet egyébként négy, előzőleg megnyert polgármesteri helyet veszített el, köztük a kiéleződő etnikai konfliktusok miatt az országos média által is frontterületként kezelt Gyöngyöspátán.

A települések vezetéséért zajló és radikális győzelmet hozó versengések közül Janiczak Dávid ózdi győzelme országszerte meglepetést keltett. Itt 2010-ben a pártból két évvel később távozó, majd 2014 tavaszára új radikális formációt szervező Kisgergely András 1323 voksot (13%) kapott, míg a Vona-párt jelöltje, Janiczak Dávid 2014-ben 4214-re (38%) növelte önmaga és a párt támogatóinak számát. A jobbikos vezetésű települések között így a lakosságszámot tekintve második helyre szorult Tiszavasváriban Fülöp Erik – nagyon hasonló részvétel mellett – lényegében négy évvel korábbi eredményével győzött. A párt dunántúli térhódítása őszre két Veszprém megyei polgármesteri széket is eredményezett. Tapolcán Dobó Zoltán, megyei pártalelnök 2010-es támogatottságát (1098; 22,5%) közel megduplázva (1951; 39,3%) lett a város első embere, míg Devecserben Ferenci Gábor, volt országgyűlési képviselő és megyei pártelnök tudta legyőzni az addig kormánypárti polgármestert. Polgármester-jelöltjeik egészében a 2010-es 132 918-hez képest 2014-ben 214 428 szavazatot gyűjtöttek.

A Jobbik Magyarországért Mozgalom országosan a 2010-es 311-hez (egészében 470 197 szavazatot nyerve) képest 373-ra (495 038 szavazatot kapva) volt képes növelni önkormányzati képviselőinek számát.

¹⁹³ A pártlap, a *Barikád* főszerkesztője, Pörzse Sándor mindenesetre így ír szokásos heti üzenetében: „(...) Most nekem még frissek az érzések. Előrebocsátom, hogy nem ez az első önkormányzati, parlamenti és EU-parlamenti választás, amit jobbikosként élek meg, és most – ha nem is határtalanul, de – legalább elégedett lehetek.” Pörzse Sándor: ...mint a talajvíz. In: *Barikád*, 2014. október 16. p. 3.

¹⁹⁴ Monorierdő (Szente Béla), Tiszavasvári (Fülöp Erik), Tuzsér (Ferkovics Tibor), Kosd (Kurdi Ferenc) és Ásotthalom (Toroczkai László) esetében a Jobbik által támogatott jelölt már a 2010 és 2014 közötti időközi választások valamelyikén győzni tudott. Felsoroljuk a többi elnyert településvezetői helyet is: Bánokszentgyörgy (Baumgartner László), Tapolca (Dobó Zoltán), Mátraballa (Dudás Róbert), Devecser (Ferenci Gábor), Ózd (Janiczak Dávid), Törökszentmiklós (Markót Imre), Recsk (Nagy Sándor), Gasztony (Nagy Szabolcs), Hencida (Szémán László).

Budapest főpolgármesteri címéért egyébként ezúttal is Staudt Gábort indította a szervezet, aki szűk kétezer vokssal kapott kevesebbet, mint 2010-ben,¹⁹⁵ bár a részvétel is valamivel alacsonyabban alakult. Az átalakuló választási rendszer és a fővárosi közgyűlést alakító mandátumszámítási mód (2010: pártlistás vokssok, 2014: kerületi polgármester-jelöltek töredékszavazatai) miatt a párt két közgyűlési helyet veszítve, a Kőbányán induló Tokody Marcell révén egy kompenzációs hellyel kellett megelégedjen.

A párt megszerzett megyegyűlési mandátumainak száma egyébként a 2010-es 61-ről négy év múltán 81-re nőtt. A legtöbb képviselői hely Borsodban jutott a Jobbiknak: a megyei közgyűlés egy híján harminc helyéből nyolc. A radikálisok egyik fellegrárának számító megyében a párt tovább erősödött, a négy évvel korábbi 49 858 szavazathoz képest ezúttal 59 151 polgár bizalmát nyerték el. Dél-Magyarország egyik megyéjében (Csongrád) még inkább „lábba kapott” a párt, a 2010-es 9698 (12%) vokssal járó két mandátumot 2014-ben 13 875 (18,6%) szavazattal négy követte. Ugyanakkor szembetűnő a Dunán túli földrajzi „szétterülés” Somogy, Győr-Moson-Sopron és Veszprém megyékben. Somogyban megduplázódott a vokssok száma (9,8% és 19,3%), Győr-Moson-Sopronban 12,6 százalékról 19,3 százalékra, míg Veszprémben 13,4 százalékról 20,4 százalékra növelte támogatottságát a párt. A radikálisok közgyűlési listái 2014-ben összesen 491 865 szavazatot kaptak, 2010-ben pedig jóval kevesebbet (454 428-at), mivel abba akkor még a fővárosi listára adott támogató vokssok is beleszámítottak.¹⁹⁶

2010-hez képest tovább erősödött Vona Gábor pártja, s már várhatjuk a 2018-as újabb erőpróbat. Egy kategóriával feljebből...

Epilógus

Az 1990-es évtized legvégére lett nemzedék a '76 és '85 között születettekből, s lett az „ébredők”, a „tiszták” nemzedéki pártja. Mára jóval nagyobb és fontosabb generáció lett belőlük, mint azt maguk vagy bárki más gondolhatta volna akkoriban. (1988-ban már láttunk egy hasonló nemzedéki pártindulást, főleg liberális szellemiségű jogászhallgatók szervezkedésével.) A találó nevű Jobbik alakításban az érték- és mértékadó csoportosulás egyetemi, főleg bölcsészkar, mi több, történészhallgatói „beágyazottsága” vitathatatlan. (Egészen a közelmúltig a JMM magas támogatottságát mérték a társadalomkutatók, s mérik ma is az egyetemi hallgatók között.) A másik közvetlen eszmei-szervezeti forrásvidék az 1992–93-ban Csurka István vezetésével színre lépett, az első parlamentbe jutott nemzeti radikális párt, a Magyar Igazság és

¹⁹⁵ Staudt Gábor 2010 őszén 43 839 vokssot kapott (7,3%), míg 2014-ben 42 093 (7,1%) szavazatot gyűjtött.

¹⁹⁶ A Nemzeti Választási Iroda honlapja, www.valasztas.hu. Az összevetés a 2010-es, valamint a 2014-es önkormányzati választások eredményeinek felhasználásával készült.

Élet Pártja. A Jobbik néven 1999-től szervezkedő-készülő jobboldali radikális ifjak sem a semmiből jöttek. Nemzeti radikális elődeik, az „elpusztított nemzedék” tagjai sem tűntek el a semmibe. A MIÉP-tagok, az aktivisták, a vezetők „felszívódtak” a Jobbikba. A JMM-tagság és -vezetőség egy nem jelentéktelen részének politikai szocializációja a MIÉP-ben zajlott, és ez a tény az ott elsajátított „konfliktuskereső” magatartásukban mind a mai napig követhető. Az egyidejű generációs kapcsolat és stílusváltás – a folytonosság és megszakítottság – nyilvánvaló a MIÉP és a JMM között. Ámde a fiatalok sokat tanultak a MIÉP hibáiból. Továbbviszik a MIÉP-es nemzeti témákat, öröklik az elődpárt értelmiségi háttérét, támogatását. Nyugat-európai mintára egy korszerű radikális jobboldali szervezet példáját kívánják követni, ragaszkodva a maguk által használt nemzeti radikális, még újabban nemzeti párt definícióhoz. Eközben fiatalos lendülettel és leleményességgel mindenhol jelen vannak – a szélesen vett médianyilvánosságban, az utcákon, köztereken és főleg a közbeszédben.

A fiatal nemzedék tagjai korán, a gyermekkorból alig kilépve kezdtek pártokban politizálni, egyetemi éveikre szerzett politikai érdeklődésük és jártasságuk messze felülmúlta kortársaikét. Az 1989–90-es lázas események előrehozták az általános iskolát éppen végző ifjak politikai-társadalmi érését. (Nem véletlen az igényük az alacsony párttagsági korhatárra.) Különösen érdekli őket a nemzeti történelem és a nemzeti sorskérdések, az önhibájukon kívüli okokból a határon túlra került magyar népcsoportok sorsa, a szellemi környezet. Nem ismerik el a társadalmi méretű tabukérdéseket, gyakran tűnnek nacionalista, cigány- és zsidóellenes nézetűeknek. Egyszerűen, közérthetően, provokatívan fogalmaznak, hatékony propagandisták; ámde ellenséges fogadtatásuk, szélsőséges minősítésük sem különb. (A „fasiszta és náci párt” minősítésekről már ne is beszéljünk.) Vonzza őket a párton belül is kialakítható bajtársi és baráti közösség, a fiatalosan szokatlan szókimondás. 2002–2003-as színre lépésük „időzítését” a jobboldal választási vereségét követő súlyos válság magyarázza. Magát a párttal alakulást a többpillérű jobboldal igényével s a „liberális gyökerű” Fidesz szembeni erős fenntartásaikkal indokolják. A 2010–14-es ciklus bizonyítja: valóban erős „nemzetpolitikai” nyomást gyakorolnak a kormányzó „polgári” pártszövetségre.

Ha felvázoljuk a különböző pártalkotó csoportok jellemző szociológiai pályaképeit, figyelemre méltó következtetésekre juthatunk. A Jobbik establishmentje elfogadja a demokrácia intézményrendszerét és a politikai határokat, jellemzően nem utcai harcosok csoportja. De a párthoz az egykori szkinhed mozgalmak szélsőjobboldali szárnyaiból (Független Magyar Ifjúsági Front, Nemzeti Ifjak Egyesülete stb.) is csatlakoztak szép számmal Budapesten és vidéken egyaránt. Tudják jól: pártot alapítani nem könnyű, életben tartani még nehezebb, sikerre vinni a legnehezebb. (S közben megtartani a szavak és tettek összhangját.) A Jobbik-vezetés a gárdapolitikát az „áttörés”, a politikai megmaradás és a fontos parlamenti erővé válás legfontosabb eszközének és jó

döntésnek tartja a mai napig. Mégis, a 2014-es választási év kampányaiban egy új stílussal ismerkedhetett meg a politika iránt érdeklődő közönség. Most a Jobbik Magyarországért Párt a magyar törvényhozás második, az Európai Parlamentnek pedig a legerősebb nemzeti radikális pártja. Ez a tizenöt év története dióhéjban... Láttuk az eddigi tényeket, várjuk a feljegyzésre méltó újabb fejleményeket.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

A tanulmány elkészítése során jelentős részben a következő archívumra támaszkodtunk: Nemzeti Közszerológiai Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont Rendszerváltás Gyűjtemény Archívuma, Politikátörténeti iratok, 46. fond. Parlamentek, pártok, választások, rendszerváltás története. Nemzeti radikális pártok, 950–965. doboz.

Jobbik Magyarországért Mozgalom bírósági iratai:

A Jobbik Magyarországért Mozgalom Párt iratai. Fővárosi Bíróság. Pk.10.655/2003.

Forrásként használt honlapok:

Pártok, politikusok oldalai

<http://jobbik.hu>

<http://eredetiemiep.hu>

Egyéb tájékoztató jellegű oldalak:

<http://barikad.hu>

<http://168ora.hu>

<http://epa.hu>

<http://mno.hu>

<http://index.hu>

<http://nvi.hu>

<http://szkszhu.szksz.com>

<http://harmadikut.gportal.hu>

<http://hvg.hu>

<http://hirszerzo.hu>

<http://kuruc.info>

<http://nol.hu>

<http://origo.hu>

<http://stop.hu>

<http://komment.hu>

<http://nezopontintezet.hu>

<http://hir6.hu>

<http://inforadio.hu>

<http://fmh.hu>

<http://valasztas.hu>

<http://uj szo.com>

<http://szegedma.hu>
<http://parlament.hu>
<http://szebbjovo.hu>
<http://magyarhirlap.hu>
<http://blog.hu>

Irodalom

- „Adjatok egy jobbik világot”. *Beszélgetések a Jobbik Magyarországért Mozgalomról*. Kovács Dávid, Balczó Zoltán, Molnár Tamás, Nagy Ervin, Tasnádi András, Vona Gábor. Koltay Gábor interjúi. Bp., 2003, Szabad Tér Kiadó, pp. 5–246.
- Balczó Zoltán: *A Jobbik EP-kampánya a résztvevő szemével*. Magyarország politikai évkönyve 2009-ről. Kormányzat, közpolitika, közélet. Szerk. Sándor Péter, Vass László. Bp., 2010, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, pp. 93–94.
- Bartus László: *Jobb magyarok. A szélsőjobb útja a hatalomhoz 1990–2000*. Bp., 2001, a szerző magánkiadása, pp. 5–396.
- Bartus László: Szkinhedpárt. *Élet és Irodalom*, 2009. augusztus 28. p. 12.
- Bojtár B. Endre (szerk.): Minden héten forradalom 2010–2014. A szerk. *Magyar Narancs*. Bp., Park Könyvkiadó, 2014., pp. 5–310.
- Dési János: *A magyar szürke 48 árnyalata. Kis politikushatározó Pápai Gábor karikatúráival*. Bp., 2014, Abovo Kiadó, pp. 7–324.
- Domány András: Ilyen többet nem lesz. A 2010-ben választott országgyűlés almanachjáról. *Mozgó Világ* (2012), 12. sz. pp. 51–86.
- Feischmidt Margit, Glózer Rita, Ilyés Zoltán, Kasznár Veronika Katalin, Zakariás Ildikó: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Bp., 2014, L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, pp. 7–473.
- Franka Tibor: *Azok a szép napok*. Bp., 2004, Zsófialiget Kkt.
- Hajdú András: A magyar radikális jobboldali képviselők két generációja (A MIÉP és a Jobbik parlamenti képviselőinek összehasonlítása). *Politikatudományi Szemle*, 2014. 2. sz. pp. 59–86.
- Juhász Attila: *A Jobbik politikájának szerepe a pártrendszer változásában – különös tekintettel a cigánybűnözés-kampányra*. Magyarország politikai évkönyve 2009-ről. Kormányzat, közpolitika, közélet. Szerk. Sándor Péter, Vass László. Bp., 2010, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, pp. 61–64.
- Karácsony Gergely – Róna Dániel: A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésnek lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, 2010. 1. sz. pp. 31–63.
- Kisgyőrik Roland: *Az egyiknek sikerül – a Jobbik és a kis pártok 2009-ben*. Magyarország politikai évkönyve 2009-ről. Kormányzat, közpolitika, közélet. Szerk. Sándor Péter, Vass László. Bp., 2010, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, pp. 51–55.
- Magunkfajták. Morvai Krisztinával beszélget Kovács Zsolt*. Bp., 2008, Kairosz Kiadó, pp. 5–227.
- Magyarországi pártprogramok 1988–1990*. Szerk.: Marelyn Kiss József – Vida István. Bp., 2006. 834. ELTE Eötvös Kiadó. Magyarországi pártprogramok I–IV. 1867–1990. Sorozatszerk. Bihari Mihály, Gázsó Ferenc, Vida István.

- Marelyin Kiss József (főszerk.): A 2010-ben megválasztott Országgyűlés Almanachja. Bp., 2012, Magyar Országgyűlés kiadása, pp. 839–860.
- Marelyin Kiss József – Horváth Zsolt – Toldi Lóránt: Az „elfogadhatalan realitás” pártja. 1. rész: A MIÉP indulása. In: MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2010–2011. Bp., 2011 (szerk. Réfi Attila – Sziklai István), pp. 63–80.
- Marelyin Kiss József – Horváth Zsolt – Toldi Lóránt – Ökrösi Dóra: Jobboldali radikális mozgalmak és pártok Magyarországon 1989–2010. In: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Bp., 2010, MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport (szerk. Réfi Attila – Sziklai István), pp. 283–304.
- Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Bp., 2012, Jaffa Kiadó, pp. 7–268.
- Smuk Péter: *Magyar közjog és politika 1989–2011. A harmadik Magyar Köztársaság alkotmány- és parlamentarizmustörténete*. Bp., 2011, Osiris Kiadó.
- Tőkéczi László: *A Harmadik Út – a MIÉP és a Jobbik szövetsége*. Magyarország politikai évkönyve 2005-ről. Szerk. Sándor Péter, Tolnai Ágnes, Vass László. Bp., 2006, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, pp. 233–237.
- Varró Szilvia: A Jobbik mint harmadik erő I–II. rész. *Magyar Narancs*, 2009. február 5. és 12. sz., pp. 10–13., 14–15.
- Vona Gábor: *Született augusztus 20-án*. Bp., 2011, Magyar Hírek Kiadó, pp. 7–211.
- Vona Gábor: *Fekete bárány, fehér holló*. Bp., 2013, Magyar Hírek Kiadó, pp. 11–266.